33

891.99
Բ 75
483

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԱՏԵՆԱՇՈՒՐ» Թիւ 20

Ա 49119
891.981

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՋԵԹՈՒՆԻ ՎՐԷԺԸ

868

Տպագրիչ Հրաստարակիչ Ա. Պապինաև Ե. Բիւրատ

Ս. ՊՈԼԻՍ. ԲԷՐԱ ԱՅԱՍ ԲԱՇԱ

1911

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

		Դրուշ
Բուրգերէց	(Հայրենի Ներքուածներ)	3
Աւարայրի Արծիւը	(Թատերգութիւն 5 Արար)	3
Վէրարաւոր Հերոսը	(Կենսագրական)	1
Ձերբազգի Վարդապետ	(»)	1
Բանեակ Բանեց	(Պատմական Վէպ)	30
Գլխարկ Սասուն	(»)	30
Դիակապուտներ	(»)	6
Դէպի Գլխարկ	(»)	6
Խճճուռնից	(»)	40
Հեղինակի վրեժը	»	24

ՏԻԳՐԱՆ ՉԷՕԿԻՒՐԵԱՆ

Հայրենի Ձայներ	3·

Մ. ՍԷՄԷՐՃԵԱՆ *(Չեխոսլովակիա)*

Հրացանակիր Բահանայ եւ Լերան Քարոզիչը	4·
Ձերբազգի պատմութիւն	20

Բ. ԱՅՎԱԶԵԱՆՑ

Անձին Ծախսեցաւ	(Պատմական Վէպ)	6·

ՄԻՍԱՔ Ա. Մ. ԳՕՉՈՒՆԵԱՆ *(Բասէմ)*

Նահապետ	(Վէպ Ընկերական Կեանքէ) 4 Հատոր	16·

ԱՐՄԷՆ ՇԻՏԱՆԵԱՆ

Թիապարտը	(Վէպ Ազգային Յեղ. Կեանքէ	10·
Աւազակապետը	« « « «	12
Ս.Խառակացը	« « « «	8·
Հոգեհատուկ	» » »	6

Ս· ՏԷՐ ՍԱՐԳՍԵՆՑ

Գահիճը Ի Սիպիր	10·

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ ԸՆՔԵՐՑՈՂՆԵՐՈՒՍ

Կը փափաքէի որ ընթերցողները ձեռք առնէին ան-միջապէս կարդալ այս վէպը, որ Ինկլանկիայի չարաճա-կութիւնը, չգիտես համար լռութեան պիտի ըլլայ։

Այս տպիչ-թող ուխտած չընտանալուն համ արտա-զրուիլ հանելնալ տողերը, որոնք երեւցան Ինկլանդի վեց պատմական վէպիս յառաջաբանին մէջ.

«Բանիսի բանիս, նմ՛ինքն Չէմմոնը, 1890ի Չէմմո-նը, որ կը ցնցուի Գամ-Գարամի Ցոյցին արձագանգէն, բանապետութիւններուն էն անարդին դէմ կ՛ընդվզի, Թօթվելու համար ապուխի լուծը, նախատրամ մը կ՛ընէ, ապահնելով Հաճիսի լրտեսներէն մէկը... յետոյ, հարիւ-րաւոր անմեղներով լեցուած բանտի մը դռները կը խոր-տակէ, ապստամբութիւնն դրօշը կը պարզէ, զինքը ձեռ-քէ՝ բարձրագոչակ կը պահանջէ իր անբռնազբօսիկի ի-րաւունքներուն վերադարձը։

«Այս արդարան իրաւունքներու պաշտպանութիւնն համար կը մարտնչին իր զաւակները, որոնց ընտրեա-գործները բանտէ բանտ կը քաշկռտուին, մինչեւ որ կը հասնի 1895ի Ընդհանուր Նեղութիւն, երբեմն ալ յետոյ պետքի Մեծ Ապստամբութիւնը, որ ներքայի միջամը-տութիւնը բերաւ Հայ Լեռան տի մը ժողովուրդին հա-մար»։

Այդ Մեծ Ապստամբութիւնը պիտի վերապրեցնէ այս նոր պատմական վէպը՝ ՉԷՄՈՒՆԻ ՎՐԷԺԸ, առաջին օղակը կազմելով նոր վէպերու չարքի մը, որոնք յա-ջորդաբար պիտի հրատարակուին ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ընդհանուր անուան տակ։

ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐը, կը պարունակէ զգայա-զունդ դէպքեր, բոլորը՝ վաւերական, պաշտօնական վկայութիւններով հաստատուած իրողութիւններ, որոնց մանրամասնութիւնները կրցած եմ քաղել երկար տա-րիներու ընթացքում, և խղճմտութեամբ ուսումնասիրութի ենթով, զարթ յաջողեցայ կատարել անցած տարուան ձմեռնարշաւին մէջ դէպ ի Կիլիկիա։

ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐը, կը բաղկանայ երեք չրջաններէ.—

1.— Չերուճի վրէժը, կամ 1895—1961 կոխնտնեռան իրական և վաւերական պատմութիւնը, ակիզբէն մինչև վերջը:

2. Կարմիր Չրհեղեղը, Հայկական Ընդհանուր Ջարդերը, իրենց բոլոր կոիճռալի ու թաքնեալ պատճառներով, և իրաւացիութիւն պիտի, քաղաքի մամուլներուն արիւնոտ տեսարաններէն դրի առնուած:

Ներսէսի Պօմպան կամ Աբիւնոս Ուրբաթը. 1905ին Սպանիոլ Հանգիսի դէմ գործադրուած մահափորձին տղոցերու ու մանրամասնական պատմութիւնը:

Եւ այս բոլոր յաջորդական դէպքերը հետապնդումները, զանգուածային կոտորածները, Սէֆերլուի մահարիր ոտարը, եւն, եւն, եւն, բոլորը միմիայն մեղի չունենալու Օսմանեան Հայրենիքին Ազատութեան համար...:

Այս քանի մը տողերը վերջացնելէ առաջ, պարտք կը զգամ անգամ մըն ալ յիշեցնել ընթերցողներուս թէ, ինչպէս մինչև յարդ հրատարակուածները, իմ բոլոր պատմական վէպերս իրականութեան վաւերական պրոյեմը կը կրեն, զերծ ըլլալով առասպելային բազապրութիւններէ, որոնք ընդհանրապէս ժողովրդականերս հետաքրքրութիւնը գրգռելու մեծ ծառայած են: Պէտք է դիտնայ թէ պատմական վէպերը կոչուած են ամուսցնելու բաբելերը, և վէպի յաւարտին մասնիպարներ առաջնորդելու մոլորութիւնը, որ առաջ, առաջ տալի վէպի Նիւթապաշտութիւնը կը դիմէ հակայարձակ...:

Եթէ այս վէպը յաջողէր ընթերցողներուն մէջ զօրացնել ինքնապաշտպանութեան բնազդային ոգին և անոնց սրտերուն մէջ զարգացնել հպարտութիւն Հայրենիքին սէրը. նպատակ, Չերմուճի ոտքի մը լեռնականներուն Համիտեանի բռնապետութեան դէմ մղած անհաւասար կռիւները, այս վէպիս մէջ վերապրուած, կարենան Հայ երիտասարդութիւնը խանդավառել և անոր սրտերուն մէջ հանգչիլ հերոսական տրամադրութիւն, նոր ինքնավստահութիւն պիտի նպաստեն:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԶԵԹՈՒՆԻ ՎՐԷԺԸ

Ա.

ԱՅԻՍԻ պայծառ առաւօտ մըն էր, 1895ին։ Զեյթուն տակաւին կը պահէր իր բանաստեղծական գաւառականութիւնը, որուն հինգ տարիներէ ի վեր կը հնձէին Հալէպի կեդրոնական Բանտին մէջ, իւրաքանչիւրը պատասխանատուած հինգական, տասնեական, տասնհինգական տարիներու բերդապահութիւնեամբ կամ թիւերուն, ամէնքը ձերբակալուած՝ Զեյթունի լուռ Օտարաց չայտուխ ապանութիւնն խնդիրով, որուն քաղաքական գոյն մը տրուած էր ժամանակին Հալէպի կուսակալ Սրիմ և Մարաշի կառավարիչ Սալիհ բաշանեաններուն ջանքերովը, ինչպէս կը յիշեն Բանտի բնիկներդ։

Սրդէն, նոյն տարին, Մարտ 12ի գիշեր մը, Հալէպի կեդրոնական բանտին մէջէն յանկարծ գուբս հանուած ու Պոլիս վախտղրուած էին եկեղեցական բանտարկեալներէն Տ. Կարապետ եպիսկոպոսը և Մուհապէրնի Դպրոցի քահանայ Ճէնտանեանը։ Առանք, Իզմիրլեան պատրիարքին դիմումին վրայ, կայսերական հրաման տրուած էին միւս հայ քաղաքական բանտարկեալ եկեղեցականներուն հետ, որոնց մէջ կը գտնուէր նաև Ծատուր հոչակաւոր վանահայրը, Տ. Նիկողայոս եպիսկոպոսը, որ չորս տարի Հալէպի կեդրոնական բանտին մէջ տառապելէ յետոյ, աքսորուած էր Պօտրումի բերդը։

Իսկ մեռա Զեմմանդի աչխարհական բանաստիեղծութիւնը, թէեւ քառասուն տարի չէր չարչարուէին հան, կեղծ բանականի Բանտին մէջ, ազատելով իրենց պատապարտութեան տարիներու վախճանին:

Ապին, Զեմմանդի լեռնականները, վերվրերալ ամանձական ձիերու պէս, որոնք բաչկերին կը խօվէին, ու գետիներ կը փորեն իրենց աչքերով, գրեթէ հետզհետէ հասած խորհրդաւոր յուզումով ջղագրգռած, վայրկեանէ վայրկեան կը յուսային ազատութեան նոր գարնանայոյս մը, որ պիտի բերէր իրենց կեանքին, իրենց ինչքին ու իրենց պատուին տարհամութիւնը:

Օսմանեան Միջերկրականի մէջ անպիսական, ֆրանսական և ամերիկան մեծ գետաթներուն հատարական գործողութիւնները չուսալ արձագանգ գտած էին այս հայ լեռնականներ մէջ, որոնք մեռելու պատրաստ կը կրէին իրենց արդարացներուն մէջ:

Սակայն, Համիտական կառավարութիւնը, մանաւանդ Զեմմանդի մէջ, անհանգստացնելի բարերարութեան մը մեծութիւնը գիտած էր կիրարկել, կարծես թէ ձայրայեղութեան մղելու համար Զեմմանդի լեռնականները արդէն բերուած բնակիչները, և անոնց հետաքննութիւններու համար անոնց արդար յոյսերն ու բաղձանքները:

Այսպէս, Մարաչցի Գաւարը որ մեռնելն ժամանակ գայմագամի փոխանորդութեան պաշտօնը կը վարէր այն օրերը, ազատասիրական գրգռուած՝ բարձրէն, գիտած էր ազօրինի, բռնի միջոցներով հարստահարել, տանջել ու հալածել տաղտ ժողովուրդը, պետական յեղաշրջու հատկութեան պատրուակով, առանց նկատի առնելու երկրին տնտեսական ձայրայեղ անձկութիւնը, որ այդ միտքերը մոռնալու, ունէի քան երբեք կը նեղէ բնակչութիւնը, արմատէ ու ճռնդէ պակասէն:

Մայիսին վերջն Օգոստոս, այդ կոմիտեի բնակչութիւնը տագնապալի չրջան մը կ'անցրնէ բնեհանրապէս, տարեկան պաշարը սպառած ըլլալով:

Զեմմանդի այն տարուան Գաւար-գայմագամը, երևոյթն տարու, մտերմանալ գիտցեր ընթացատար, հասիտարարուց սրիկայ մըն էր, որուն ձեռք օգին, խանձ

Ֆուրին ու ուսուցած ամենօրեայ անունդին հետ միասին պարտադրած էր իր բնազդային, ցեղային առելութիւնը Զէյնուի կեանքին դէմ։

Օր մը, Հալէպի բանտապահներու մայրերէն կարեքրամակ պառաւ մը կը ներկայանայ այս մարդակերպ հրէային, և, արցունքոտ աչքերով ու դողդոջուն ձայնով մը պատմելով, իր դաւկին անմեղութիւնը կը վերադարձնել և անոր ազատ արձակումը կը խնդրէ, դէմ կայսերական նեղսրտմամբ մը։

Գառը-գայմագամը, խղճմտալով պառաւին վրայ.

— Կորէ՛ր, ճա՛տը, կը պօռայ սարսափազդու մօր երեսին, հինգ տուրի պառկելով կը սառկի, մոլ հինգ տարի ալ պառկի.

Եւ իր հրամայական ակնարկին վրայ, սոխիան մը կը մօտենայ դարբ կը վանակ խնդճ պառաւը։

Հապա թէ վանուած կինը կառավարութեան պաշտօնեաներուն անդուխտներէն վար կ՛իջնէր դժգոհելով, ուրիշ սոխիան դիմաւոր մը, քաչկռտիկէն վեր կը հանէր մարդուկ մը, որուն պատռտած հագուստներէն ու երեսին վրայի արեան բիծերէն կը դուշակուէր թէ չարաչար խոչոտանգուած էր ան։

Ոսոխիան դիմաւորը քաչկռ բերաւ գանի գառը-գայմագամին առջեւ, որ, արհամարհոտ նայուածք մը ձգելով մարդուն վրայ.

— Ինչո՞ւ բերիր այս կնասուրը, հարցուց սոխիան դիմաւորին, մինչ խնդճ գիւղացին կը դողար.

— Տարբր չէ՛ վճարած.

Գառը-գայմագամը դառնալով մարդուկին.

— Ո՞ր տեղացի ես, հարցուց.

— Խարապաճէ՛ն եմ, էֆէնտի՛, հնձուց գիւղացին.

— Ինչո՞ւ պարտքդ չես վճարած.

— Էֆէնտի՛, ազբա՞ր ենք մենք, ազբա՞ր, կ՛ապրէր գիւղացին.

— Քանի՛ դրուչ է պատրը, հարցուց գաղջն ահեկան պինդարին...

— Յիսուն դրո՛ւչ է, էֆէնդի՛...

— Յիսուն դրո՛ւչ... բացագանչեց գաղջ-գայմագամը, իմ ինչքերը, գոյքերը բերէիր, ամուրկի կը տանէիր.

— Ների՛, էֆէնդի՛, բայց ահեկան պինդարը, հազար չհշտով մը.

— Ի՞նչ բերիր նայիմ, հարցուց գաղջն.

— Երեք էշ՛երը, չորսնտակից ահեկան պինդարը, բայց ինչ որ ունէր իրրև առագաստ ու հարուստ խան:

— Էշ՛երը, կրկնեց գաղջն, ի՞նչ պիտի ընէնք երեք էշերը.

— Էֆէնդի՛, ամուրկի կը դնենք, պատասխանեց ահեկան պինդարը:

— Ապրի՛ս, ապրի՛ս, Մէհմէ՛տ, բայց գաղջն, այս ուրիշն այս հերիքը ծակը նետէ, իսկ էշերը, երեքն ալ ամուրկի իմ՛ը տանուի.

Ահեկան պինդարը, մտածմունք, անխիղճ մարդ մը, բնիկ Եզեանցի էր և կը կոչուէր Ուրֆալը Մեհմետ: Իրեք պիտոյքին տարած ու բանալ նետուց. յետոյ, վար իջաւ և ինչպէս որ հրամայած էր գաղջ-գայմագամը, ձեռնարկեց անմիջապէս գործադրեմն:

Կատարագրեմն գաղջնատան առջեւը խռնուած էր հետաքրքրասէր ամբոխ մը, որ երթալով կ'աճէր:

Ուրֆալը Մէհմէտ կը գոռար:

— Ես մերինը, ան դրուչ՛.

— Ան պէչ՛, կը գոռար ամբոխէն վանքիցացուր մը, որ Զեմանի գիւղերուն առաքելին համար եկած էր Մարաչէն.

—Եիկիւմիյ՛, կը պոռար ուրիշ մը, Պէհեն դիւզի Թաւրք մը։

Վերջապէս երեք էշերուն գինը բարձրացաւ... յուսան ըլլուչի։

Գառը-գայմագամը վերէն կը դիտէր տեսարանը, յոխորտանքով մը հետևելով աճուրդի զարծաղմիան։ Զեռքովը պապարի ազդանչանը առաւ և, ուրիշալը Մեհմետին դառնալով,

— Մէհմէ՛տ, բաւ, գինը գաւ, որի՛ վրայ մնաց։

— Մարաչցի Վէլի գառ Ահմէտ էֆէնտիին վրայ, էֆէնտի՛, պատասխանեց ոտիկան գինատը։

Գառը-Գայմագամին հրամանին վրայ, երեք էշերը յանձնուեցան իրենց նոր տիրոջ, որ, հոն խանուած ամբոխին ծիծաղերը ճղփելով, իր կնոջ անխնայով միասին հետացաւ։

Լաւը չտեսած տարածուեցաւ գիւղաքաղաքին մէջ, լեռնականները բանկեցան։ Ապագային երեք էշ՛ուն չո՛ւրջը կը գառնար օրուան խօսակցութիւնները։

— Լաւեցի՛ք, կ՛ըսէին իրարու գարմանքի ու գայթակղմի ձեւերով, ապրեսին երեք էշերը գիտուն գրուչի՛ ծախել տուաւ անիբա՛ւր.

— Չալը՛մ գառը, կը պռանդար ուրիշ մը, խնդճ մոլորուն ա՛ւնար քաղցեց.

— Չէ՛, չէ՛, կը կրկնէր ուրիշ մը, գէշ ժամանակներու հասանք, տոիկա չի՛ մնար։

Վերջապէս, ժողովուրդին դժգոհութիւնը ծաւալ գառ բարի խաւերուն մէջ և Զեմանի չորս թաղերուն գլեաւոր ազդայինները սախտուեցան արտասովոր նիստ մը գումարել Ս. Աստուածածնի խորհրդարանին մէջ, տեղական իշխանութիւններու դէմ ծաւալող հանրային գայրոյթը գագեցնու և ջանային արդիւնել նոր պայմանը

խիստ ապեղ ու անախորժ դէպքերու, որոնք կրնային ազդակի հետեւանքներ ունենալ:

Չէիմանի քահանաներէն ու երեւելիներէն բազկացած Մաան ժողովը՝ խորին ցաւով ու դառնութեամբ լուծ Մարադաճի ապբասին երկաթն էչերուն ձեռքէն ընդունելու մանրամասնութիւնները, նաեւ յիշեալ դիւզացիին ապօրինի բռնադարկութիւնը:

Բուռն, ազգիկալի և յուզումնալից վիճաբանութիւնեներէ ետքը, ժողովը պաշտօն յանձնեց ժամանակակից Մաանչ. Փոխանորդ Բարձրաստիճան Կարապետ քահանային, երթալ անձամբ բողոքել Փաշա-գայմագամին քով, իր անպատիւ և անարդար արարքին դէմ, պահանջելով անմիջապէս բանտէն արձակել ապբասը Մարադաճցին, իրեն նոյ դարձնելով իր սեփական երկաթ էչերը, յայտարարել միեւնոյն ժամանակ թէ՝ Չէիմանի ազգային մասնաւէն պիտի վճարուի 50 ղրուշի աւելցի պարարը: Ժողովը խոստումներ տալով երկաթեայ քահանային որ այս բնոյթի բողոքը կէս ատ կէս հաղորդէ Փաշա-գայմագամին, և հակառակ պարագային, սպառնալ անոր, եթէ անմիջական կարգադրութիւն մը չընէ, ատոր դէմ ծանր դէպքերուն պատասխանատու պիտի բռնուի ինքը՝ գաւառն:

Երկաթեայ քահանան, կ'երթայ գաւառին քով և հետեւորդներէն կը խորհրդակցի Չէիմանի Ազգային Մաան ժողովին բողոքները:

Գաւառն զայրացած, կը պատասխանէ քահանային երեսին.

— Գնէ՛ք, դիտէ՞ք ով եմ ես:

— Գիտեմ, գիտեմ, կը հեգնէ քաջամարտ քահանան, իր ծնօտի մէկ քանի թելերը չոյելով, Չէիմանի գաւառն էք դուք, և, գայմագամը...

— Ես մարդը կ'ուզարկեմ, կը չարաճճակէր գաւառն ատնալով, գիտէ՞ք:

— Ինչո՞ւ, ինչ իրաւունքով, գո՛ռ էֆէնդի, ձայնը բարձրացուց քարձմօրուք քահանան, որ ինքզինք բռնա-կան հզօր կըզգար, արհամարհու համար գառնէն բա-պառնալիքները։

— Քէչի՛ն, երկա՛ն կ՚ընէք, չարունակեց գառնը, պրսիոր տաքցած, ինչ կ՚ուզէք ընել, բայ՛ց լմնցուցէ՛ք։

— Ընել կ՚ուզեմ իմ, պատասխանեց քահանան, եթէ Յարտաճի պիւզային տակաւին բանտը պահէք։ Եւ եթէ անոր երեք կենդանիները վերատին իրեն չը յանձնուին, հետեւանքը չո՛ւտ պէչ պիւմի ըլլայ...

— Ինչ պիտի ըլլայ, հեգնեց գառնը, իր գայմագամի ու գառատարի կրծոտակի պաչոծնեներուն բոլոր խրոխտա-քամը փքացած, ինչ պիտի ըլլայ, չըսէ՛ք...

— Կ՚ուզէ՛ք ըսել իմ բնչնէս, Գո՛ռ էֆէնդի, յա-քնց քահանան խորհրդաւորանց ակնարկով մը ննեղալով մղեանգ պաչոծնեացին դիմադիրը,

— Ըսէ՛ք, ըսէ՛ք նայիմ, հրամայեց Գառնը։

— Էֆէնդի՛, էֆէնդի՛, ըսաւ քահանան, աւելի ճօռնոտալ Գառնին, գո՛ռ դես անխորհ էք, ապէ՛ս էք երկրին։ գո՛ռ տակաւին Զեհմունը չէ՛ք ճանչնար։ Եւ ձեզի բարեհամբաւ խորհուրդ կուտամ անյապաղ կառարկ խնդրանքս, բանտէն արձակել տղքտաը, և իրեն վերադարձնել իր...

— Փափազ էֆէնդի, ըսաւ Գառնը քիչ մը կա-կուղցած, կենդանիները վերադարձնել անկարելի է, բայց մարդը բանտէն արձակել կուտամ հիմա։

— Հասպա էչ՚ը...։

— Սանք ա՛լ չեն եա գառնար, չարունակեց Գա-ռնը, մինչև ցարդ Մարաչ հասած ըլլալուս են։ ա-ճուրդով գնուած ապրանք մըն է, ինչ կը կարծէիք, եա կը գառնա՛յ...

— Բայց հետեւանքը պէչ է, պէ՛չ, կրկնեց քահա-

նան և յետոյ, յետոյն պրուշով, ա՛չ թէ երեք, երկու, ա՛չ թէ մէկ, նո՛յնիսկ կէս էշ չի գնար. անտառակով յետոյն դրուեր, խնդճ մարդուն պարարքը, ասե՛ք, էֆէնտի՛, դ հրամայեցէ՛ք որ անմիջապէս սէրոյը վերադարձնեն կենդանիներդը:

— Աստիկա չըլլա՛ր, չըլլա՛ր, վաւիաղ էֆէնտի, կը կրկնէր Գասպն, ցաւագառած չարժելով.

— Բայց յետո՛յ...

— Օ՛, օ՛, բացատրելիք Գասպն, երկա՛յն բրիք, մէ՛ սախլէք որ ամէն գազանիք երեւան հանեմ,

— Ինչ գազանիք...

— Հրահա՛նգ ունիմ, հրահա՛նգ,

— Որմէ՞...

— Իմ սիրելի վեհապետէս, չարունակեց Գասպ— գայմագամը բորբոքած, ես գազանի հրահանգներ առացած եմ ընդունելէն, այս ընթացքը բռնելու.

— Ինչո՞ւ...

— Որպէս զի ժողովուրդը զրկուի, չարունակեց Ասպիւլ Համիտի վարձկանը, խրատամ մը հանէ,

— Յետո՛յ...

— Վնասիս Սուլթանը բարկանայ, եւ Զեֆիտնի գլխուն ալ Սասունի տառօսը բերէ...

Բարձրօրեա՛ք քահանան, խորամանկ ապուշս մը Համիտեան բռնապետութեան խմորովը չաղուած միտք, վայրկեանապէս ըմբռնեց Գասպ — գայմագամին յայտնաբերեան նպատակ ծածկուած անտառը խնամոյ, և առանց բերանը բանալու, ուրախ եղաւ և մնկնեցաւ:

— Գասպ- գայմագամը պատրաստուր քահանային մը յիշեցնելով Սասունի կոտորածը, որ դեռ ա՛յնքան թարմ էր — հազիւ ութ ամիս բոլորած էր կրկին ալեւոտի թուականէն ի վեր —, պարզապէս կը խորհէր

ժողովուրդը պրպտել և ընդհանուր ջարդի պատրուակ մը տեսնել, իր վճռական ծիրը հաճելի դարձ մը կատարած ըլլալու համար. ահա՛, չարաշար կը սիսկէր, որովհետև չէր կրցած ուսումնասիրել Չեխոնէ լեռնականներուն խրախուսդ տոպի և սպասողութիւնը...:

Հիմա տեսնենք թէ ինչ ընդունելութիւն պիտի գտնէ բարձրօրեայ քահանային ատեան պատասխանող Չեխոնէ Ակը. Կաան ժողովին մէջ, որ Ս. Աստուածածնի Խորհրդաբանը դատաստած, կը սպասէր անոր, այնքան անձկութ ու անհոգութ:

Ջ

Չեխոնէ Ս. Աստուածածնի Խորհրդարանը կոնակաց ծովի մը պէս կը տատանէր ու ձեղունը կը սարսէր ու կը թնդար գայրացած ժողովականներուն սպառնագոչ աղաղակներէն:

Ի՞նչ պատահած էր արդեօք:

Բարձրօրեայ քահանան վերադարձած էր ու բերած՝ Գասբ-գամարգամին պատասխանը, որ ժողովարանին մէջտեղը յանկարծ նետուած ռումբի մը նման պայթեցուցած և զերադրդռնչ բղաւրին չխկիկը.

Ժողովին նախագահը Շօվրայեան Հայոց իշխան, Լօխանասանցիներէն ձմեռնանոց ձիւնամբ ձերմկած ալեւոր գլուխը չակիով, անդամ մը նայեցաւ չուրջը, և ապ քաղաքը բարձրացուցած.

— Յարգելի ժողովականներ, ըսաւ, լսեցիք պատասխանը, կ'երեւայ թէ այդ մարդուկին օրհասը մօտեցեր է. մենք ուխտած էինք համբերել ատեն մըն ալ, մինչև որ անդամ մը Հալէպի բանտէն արձակուին մեր ճնշուհալ գաւառները, բայց, կը տեսնեմ թէ այս Գասբն, որ ծովացեալ մեղքէս, գայմագամութիւն ալ

կ՚ըսէ առժամապէս, մտադրած է խոսք մը հանել.

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ձայներ ամէն կողմէ, խոսք մը պիտի հանէ մեր պետն.

— Հետեւաբար, չարտօնակից պիտակը իչխանը, պէտք է այօրուընէ՛ իսկ ձեռք առնենք ապրուստի միջոցներ, կանխատես արդիկցու համար ապէտքը, որ, ինչպէս կը տեսնէք, անխուսափելի է, ցարչսի այս Գաստրն չարտօնակից իր... չհետաքրքրութիւնները, ինչ կ՚ըսէք, չարդելի ժոզովականներ.

— Ինչ միջոցներ կը խորհիք ձեռք առնել, ամէր իչխան, միջամտեց Բասիրտեան մահտեսի Կարապետ աղան, Սուլէյման իչխանական տունէն, որ միեւնոյն ժամանակ, Շարվալեան իչխանին խնամին էր, այս վերջինին ազգիկը հետքերան առած ըլլալով իր երեց որդիին՝ Առաքել աղային,

— Միջոցները բազմաթիւ են, պատասխանեց իչխանը, այս առաջին անգամը չէ որ մեր Լիւնը կը դրաւեալ վտանգի մը հանդիպի, Զեյթունի հիմնարկութեան թուականէն ի վեր քանի՛ քանի պատերազմներու դէմ կռուած առած են մեր պատմալի նախնիքները. չեմ ուզեր հոս յիչել մեր օրերու կռիւները, սակայն, ինչպէս ըսի քիչ առաջ, մենք ալեռած էինք քաոսին մէջ ալ համբերել, մնչև որ...

— Համբերութիւնը առնման մը չունի՛, ընդմիջեց Մարկոսեան մահտեսի Արթին աղան, իր անկիզած ալեհերպ բնաւորութիւնովը ծանօթ ձերտնին.

— Մինչև որ մեր սիրելի բանտարկեալները, չարտօնակից իչխանը, կալնեանք աղատել.

— Բայց նիւ ընելքերը կանխեն, պիտի առաւ Կիւլվանեան Նազարէթ աղան, Զեյթունի վերի թաղէն, այն առեն ո՞ւր կը մնայ մեր համբերութիւնը.

— Իրաւունք ունի Նազարէթ աղան, բաւ անկէն

Պօղոսեանի թաղէն Պալճեան Սարգիս ազան, քանի մենք գրաւ ծանանք, ա՛նքան աւելի ծանր պիտի ճնշէ բանտապետին լուծը մեր ուսերուն վրայ. ժա՛մ առաջ պէտք է Թօքմէնին այդ անարդ լուծը. Տէ՛րը ինզ հոգայ մեր բանտարկեալները, ինչ, մէկ քանի անձերու կեանքը չը վտանգելու համար ամեհագեղ ազգ մը Ջեհաննեմ ղրկուր պատիժ . . . :

— Մեր Հալէպի բանտարկեալներուն, բաւ Անդրէասեան, ա՛ն է վնաս չի հասնիր, իչխան.

— Ինչպէս, ինչպէս, հարցուց Հաջոյ իչխանը, բացատրեցէ՛ք նայիմ.

— Չէ՛ք գիտեր, ա՛ղբ իչխան, չարաճակեց Անդրէասեան, եօթը բաշաւներուն տարին, երբ Պապիկ բաշան իր կարիճներով յարձակուի գործոց կառավարական պաշտօնեաներ, և ջարդ մը ուզա Ամասիոյ Համիտի վարձեան ոստիկան պետերուն, չէ՛ք գիտեր, քանի քանի բանտարկեալներ ունէինք այն ատեն, թէ՛ Մաթոյ և թէ՛ Հալէպ.

— Այ՛, այ՛, կրկնեցին ամէն անկիւններէն, ոստեհօթը ատեն ալ մուհաճիրներուն տարին, այ՛, այ՛, հարիւրէ աւելի բանտարկեալներ կային, յետոյ, երբ կախնները վերջացան, ամէնքն ալ արձակուցան բանտէն, և ոչ ալ վերադարձան.

— Շա՛տ լաւ խօսեցաւ Անդրէասեան Աղաստուր ազան, բաւ իչխանը, ես ալ կը յուսամ թէ մեր սիրելի կարիճները, որոնք հիմա ապրիլէ ի վեր կը հնձեն Հալէպի բանտը, քիչ ատենէն պիտի վերադառնան մեր գերդը, վասն հա թէ՛ մեր Լուսաւորիչ պապային Աստուածը չպիտի երեսի վրայ թողու իր Ժողովուրդը. ոսկեայ, յարդկէ՛ Ժողովականներ, ինչ կը խորհիք, յարմար կը գտնէ՞ք Ժամանակը, պատրաստուա՞ծ է Ջեհաննեմ, կ՛ապահեմ, խօսեցէ՛ք, ըսէ՛ք, այս եղանակին,

խոհեմաբիւն է պէնքի կանչել մեր կարիճները...:

Բոլոր ժողովականները համաձայնա կը թուէին իշխանին խորհրդակիցին. բայց գաղտ-գաղտակին սարսրը դժուարամարս էր, կը մտածէին անոնք. գիտէ այդ մարդը հնարանել պէտք է Զեխտանէն, կ'ըսէին իրարու: Վերջապէս, Բագրատան, խզելով լռութիւնը.

— Տէր պապաներ, ազնիներ, բան, ձեռքի սիկառը մխացնելով, եկէք քիչ մըն ալ համբերենք, չի խրոխտացնենք կառավարութիւնը, և աչխատինք միտն գտնել պաշտօնանկ ընել ասոր:

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ամէնքը, պաշտօնանկ ընել ասոր է այդ, այդ... փարձանքը...:

— Ինչպէս, հարցուց իշխանը Բագրատանեն, միջոց մը խորհած է այդ մասին, մտահոգ:

— Միջոցներ չկան պահիր, չարունակեց Բագրատան, միայն, կը թելադրեմ որ գաղտնապահութիւնը յարգուի, հասարակ ժողովուրդը քիչ գիտնայ մեր խորհուրդները, պիտէք անոնուչա, փոխուի է ժամանակը:

— Ասանկ, մտահոգ, չարունակեցէք, մեր ժողովականներուն գաղտնապահութեանը մասին կ'երաչխաւորեմ ես:

— Ուրեմն, չարունակեց Բագրատան, մէկ միջոց կայ հնարելու այս փարձանքը, հիմա, հիմա, այս ժողովին մէջ, համաձայն հանրապետութիւն մը կը գոռանք, կը բղաւնք գաղջին դիմաց դէմ, կ'ամբաստանենք պէնքը, այս հեռ հեռուն խրնդիրն ալ կը գոռանք, և իր անմիջական պաշտօնանկութեամբ կը պահանջենք:

— Որո՞ւ պիտի դրկենք այդ հանրապետութիւնը, հարցուց Բագրատեանը քմծիծաղ:

— Մարաչի կառավարիչին, պատասխանեց Բագրատան, մէկ քանի տողերէ բաղկացեալ հեռագիր մը:

— Այո՛, հեռագիր, հեռագիր, կրկնեցին ժողովականները:

— Ճա՛ն ապէկ, առաջին խմբանը, ընդհատելով Թէ հեռագիրը քաչկինք Մարաչ, Եթէ կառավարիչը մերժէ մեր բողոքները, այն ատեն...

— Այն ատեն, յարեց Բասիլտանան, զարձեալ կը գումարուինք և ուրիշ միջոց մը կը խորհինք.

— Ո՛չ, ո՛չ, գոչեց անվեհեր Պաշեան Սարգիս աղան, մենք այս տեղէն գարձ չենք կրնար այսօր, կը սպասենք մեր հեռագրի պատասխանին, ևս կ՚առաջարկեմ որ հիմա, այս նիստին մէջ, խմբագրուի, տորագրուի, անմիջապէս քաչուի հեռագիրը:

— Բոլոր ժողովականները համաձայնեցան Պաշեանի: Հեռագիրը, համառօտ բայց բուռևան ոգով, խմբագրուեցաւ, և տորագրուեցաւ եկեղեցական և աշխարհական ժողովականներուն կողմէն և Առաջնորդարանի բարապանին միջոցաւ գրուեցաւ քաչուելու համար:

Բարապանը մեկնելէ յետոյ, ժողովը չարունակեց խորհրդակցութիւնները.

— Յարգելի ժողովականներ, ըսաւ խմբանը, հիմա հեռագիրը կը քաչուի, մենք մեր գործը չարունակենք, հիմակուընէ մտածենք Թէ ինչ միջոցի պիտի դիմենք հակառակ պարագային Եթէ, կառավարիչը— ինչպէս որ այժմէն կը գուշակեմ դժբաղդաբար— կարեւորութիւն չիտայ մեր հեռագրին և գարձեալ պաշտօնին վրայ պահէ այս... խնդրը.

— Եթէ Մարաչի կառավարիչը պաշտպանէ Գաւարն, գիտակ ատաս Կիւլճանեան, կը նշանակէ Թէ՝ այս մարդը չէ գործեր ինքիր գլխուն, ատանձին չէ, բարձրէն հրահանգներ ստացած ըլլալու է այսպէս վարուելու մեզի հետ, և գոնէ այսպէս կը խորհիմ,

— Իրաւունք ունի Նազարէթ աղան, ըսաւ խմբանը, Ես ալ այդպէս կը խորհիմ, Գաւարն մի է որ

Ա 49119
886

պետի յանդգնի ա՛յսքան լրջօրէն արհամարհել մեր դիմումը։ Խրատուած է, խրա՛տուած։

— Վերջն խրատուած է ան, կրկնեցին ժողովականները։

— Չեմ ուզեր դիտել, չարտահայտուիլ Հայոց Իշխան, փարձանք մը կը պատրաստուի, փարձանք մը,

— Չեմ ուզեր չա՛ս վախկոտներու է անցուցիր, ընդմիջեց Մեղրեանեան, հոգ չէ՛, այս ալ կ՛անցնի։

— Ժամանակը ժամանակ չէ, կը պատգամէր Մարկանեան, մտքի մէջ ենք, պատերը դեռ նոր դիզուած, հոլիւնները նոր նոյն ամպրոպները, ժողովուրդը թըշուառ, եթէ առ մէկ քանի ամիսներու քաչալէնք, անդամ մը դիւանները ձեռք առնէնք, ամբարները լեցնենք, մառանները չամիչով, կարտոֆիլներ պլնիով, օդիով լեցընէնք, այն առեն, դիւրին պիտի ըլլար բայց հիմա՛...

— Ձի՛ք պիտեր, յարեց Իշխանը,

Գուրs պուլանըգ կիւնիւ ակվեր, կ՛ըսէ առածը, Ապահով Համիա պիտէ իր գործը, ինք ալ պիտէ թէ՝ մենք ձմեռը կռիւ ու պատրաստ կ՛ըլլանք ամէն պատահականութեան դէմ, ուսոի, պարտան ձի՛չդ մէջտեղը, երբ ժողովուրդը կը նեղուի ապրուստի կողմէ, երբ մեր ամբողջ ստացուածը պատերազմի վրայ կը դնենք տակաւին, երբ ոչ հունձք ըրած ենք, ո՛չ ալ այգիները, տակիր չի՛ վախցներ, ձի՛չդ այդ եղանակին կը փափագի խաղ մը հանել ատ։

— Քանի որ այդպէս է, ընդմիջեց Բաղրատեան, խոհեմութիւնը ձեռքէ չենք հաներ, կը համբերենք, կը համբերենք,

— Մինչև ու՞ր, ընդմիջեց Պալճեան, Խարպաճի է՝ չերէն վերջը, կարդը մեր ջորիներուն գայ, մինչև ու՞ր մեր վերքին դպչին, հա՞։

— Ճա՛ռ լաւ, պատա՛ռկս, հեգնեց Բասիրտեան, չը համբերելով, բա՛ց նայիմ, ինչ բանաք,

— Երթա՛նք խմբապին, պատասխանեց Պարճեան հեգնական չեչառ մը, չնորհակալութիւն յայտնելով Գառը-գայմագամին, որ հաճեցաւ Մարգարիտին երկար էչերը հանել առաջին . . . :

Ժողովականները չարաճճի ժպիտներ ու նայուածքներ փոխանակելին իրարու, իսկ Բասիրտեան անզգա դար կը միացնէր իր ձեռքի անչէզ սիկառը, բազմոցին վրայ ծալապատիկ նստած, չարունակ կրկրտալով :

Վիճաբանութիւնը հետզհետէ աւելի հանդամանք մը կրստանար, դրախնները բանկած, վատօրի հոգը չառ անուչ կուգար նոյն պահուն :

— Ինչո՞ւ ազդրան կը սեւցնէք, մէջտեղէն Սաչճեան Կարապետ ապան, Սուրէնեան Թադէ լուսաւորեալ նկարէն, որ մինչեւ այն րոպէն, լաւութիւն կը պահէր, ուչի ուչով հետեւելով վիճաբանութիւններուն. այս չարխուան Պոխէն հասած լրագիրները չի կարդա՞ք, ինչե՞ր կը գրեն, ինչե՞ր . . . :

— Պատմեցէ՛ք, ապա՛, յարեց Բասիրտեան, սիկառի մնացեր ծուխ մը հանելով բերանէն մէջէն, և խորհրդաւոր, ծալապատիկ նայուածք մը գրկելով Սաչճեանի, դուք ուսումնական էք, պատմեցէ՛ք մենք ալ լսենք, ինչ է գրեր լրագիրը . . .

— Ո՞ր մէկը պատմեմ, չարունակեց Սաչճեան, առանց զգաստութիւն Բասիրտեանի հեգնոտ չարժուձեւերէն, որոնց վարժուած էր ինք, գիշեր ցերեկ անոր հետ միասին ապրելով ու կառավարելով :

— Պատմեցէ՛ք, պատմեցէ՛ք . . .

— Անգլիական, ֆրանսական և ռուսական մեծ դեսպանները, չարունակեց Սաչճեան, մեր Հայկական Խնդիրը ձեռք առեր են, Վեց Նահանգներուն մէջ բարենորոգութիւններու գործադրութիւնը կը պահանջեն :

— Մեզի ալ բան մը կսէ, հարցուց անդիէն Մարկոսեան.

— Անշուշտ, պատասխանեց թարմօրէն քահանան, նախ մեզի, յետոյ ուրիշներուն.

— Է՛, պատմեցէ՛ք, չարաճաճեցէ՛ք, բան Բասիլեանեան, սիրատոր միշտ մխիթարելով և աչքերովը խօսակցելով քովիններուն հետ.

— Մեծ դեսպանները կը պահանջեն որ, կայսերական ընդհանուր նիստէն չնորհուի բոլոր քաղաքական յանցաւորներուն. և կը յուսացուի թէ մօտ օրէն իրաւէ մը պիտի արձակուի այդ մասին.

— Ուրիշ ինչ կը դժէ լրագիրը, հարցուց Բասիլեանեան նոյն հեգնոտ չեչաերով.

— Հայերը մեծ պատրաստութիւններ կ'ընեն այս տարի փառաւոր հանդէս մը տալու Եչմի Գուլէ Ազգային Հիւանդանոցի պարտէզը, Ազգ. Սահմանադրութեան տարեդարձին առթիւ։ Բժշկապետ Պասրիաքեան նախագահութեամբ չորեք հոգիէ մը պիտի արուի, բաժակաճառներ, երգեր, առնախոսութիւններ, պարեր անդի պիտի ունենան, եւն։

— Կ'երեւայ թէ, ընդմիջեց Բասիլեանեան, վարպետն է հարկաւոր, մեր ազգին համար ապաստութեան արչալոյսը մօտ է ծագելու, ուստի, չանա՛նք զգալի մեր ազգայր գայրոյթը, քիչ մըն ալ համբերենք, խոհեմութեամբ չարժինք, զգուշանա՛նք անպատեհ մեր ազգային պայծառ երեւելիքը, չէ՞.

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ժողովականներէն մէկ քանիները, քանի որ գեղեցիկ յոյսեր ունինք, որոնք մօտ ապագայի մը մէջ կրնան իրագործուիլ, պէտք է համբերենք.

— Սպասեցէ՛ք, բան Իչհանը, բարապանը խո՛զ վերադառնայ, տեսնե՛նք, ինչ պատասխան պիտի բերէ հեռագրատունէն։

Նայն պահուն, բարապանը ամենախնդրէն վեր կ'ելլէր, մտաւ Արշակապատը, մօտեցաւ իշխանին ու թուղթ մը յանձնեց անոր։

Բոլոր ժողովականները աչքերը դարձան իշխանին կողմը։

Ինչ է այս թուղթը, հարցուց իշխանը բարապանին, որ, առաջ վրայ կեցած, կը սպասէր նոյն։

— Տէր իշխան, պատասխանեց բարապանը, հետապրաման պաշտօնեան չը թաչեց հետապիրը, եւ դարձաւ, գնաց, բայց իրենց, ատրապրոյնէրը թող անձամբ բերեն, բաւ։

— Ակիպրէն պատմէ նայիմ, հրամայեց իշխանը, ինչ բաւ երբ հետապիրը տարիր։

— Երբ հետապիրը տաւ, չարունակեց բարապանը, բացաւ, կարդաց, կարդաց, անգամ մըն ալ կարդաց ատրապրութիւնները, յետոյ, դուրս ելաւ սենեակէն, եւ հոն մնացի, դուռին առջեւ։ բաւական ժամանակ ուշացաւ, յետոյ վերադարձաւ և տուաւ ներս մտնելու, հետապիրը ձեռքս տուաւ և, գնաց, բաւ, բայց իրենց, ատրապրոյնները թող անձամբ բերեն, բաւ։

— Ուրիշ ինչ խօսեցաւ, հարցուց իշխանը։

— Ոչինչ, պատասխանեց բարապանը, եւ, թուղթը ձեռքս, վար կ'իջնէի հետապրաման տնեղուխէն, երբ տեսայ զաղջն, որ մեզ կուգար զօրանոցին բակին մէջ,

— Միայնա՞կ էր զաղջն, հարցուց իշխանը,

— Ո՛չ, Մալմիւտիրին ու Պաճեաթիպը միասին մեզ կուգային իրենց հետ։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, բաւ իշխանը բարապանին, գուրս ելի՛ր գուն։

Բարապանը դուրս ելաւ։

Ժողովականները գրգռուած, բոլոր աչքերը յառած էին իշխանին։

— Յարդիկ ժպտալ աննկատ, բան չխոսիլ, հետաքրքրությունը ձեռքին մէջ, խնայողաբար եղելութիւնը, հետաքրքիրը միշտ ետաձգել, ապրուստ չկայ, պատ-պատմագրին մասը կայ ասոր մէջ.

— Ըր պատմիչ Եղիսեյան, յարեց Անդրիասեան, անունը ապրի բարեպաշտին, գաղջ, մալմիւտիրին, պատճեաթիպը, երեքն ալ միասին գոլանոցին բակին մէջ մահ կռիւին չդատուին. յայտնի է թէ հետաքրքրասէր պաշտօնեան մեր հետաքրքրը ցոյց տուած է անոնց.

— Ժամանակս չըլլանք, չարտնակից խլեանը, ինչ կ'ըսէք հիմա, ինչ կը խորհիք ընել.

— Հետաքրքրը պէտք է հիմա, ա՛յս րոպէիս քաշուի Մարաշ, գտնէ Մարկոսեան մահտեսի Արիմին ապան, ցուցամատը թղթատցուցած.

— Հետաքրքրը յետադիմ վտանգաւոր է, յարեց Բաղիրտեան. տակտիկ հանդարտութիւն, մտածենք, գործնական միջոց մը գտնենք հետաքրքրը քաշել տալու նպատակ այսօր.

— Գործնական միջոցը, ընդմիջեց Կիւլմանեան Նազարէթ ապան, չո՞ւ պարզ է. մեր տաղտկալի փոխանորդ քահանան անձամբ կ'երթայ գոլանոցը, իր ձեռքովը քաշել կուտայ հետաքրքրը.

— Շա՛տ ճիշդ է, տակտիկ է գործնական միջոցը, ըսաւ Բաղիրտեան, թո՛ղ Տէր Կարապետ երթայ ձեռքովը քաշել տայ հետաքրքրը, հո՛ն թող ապտակ հետաքրքրին գլուխը, և պատռտիանը չտուած, թո՛ղ չը վերադառնայ գոլանոցէն.

— Ես տանձին չեմ կրնար երթալ, տարիքս գործնական, գոնէ աշխարհական անդամ մը չէ՛ր տար ինձի հետ.

— Ինչո՞ւ կը վախնաք, ա՛ր հայր, պիտի տանք խլեանը, գոռք, տաղտկալին փոխանորդին հանգա-

մանքով, այս հետապիրը կ՛սանէք, պօրանոցը կ՛երթաք անձամբ կը ներկայանաք և կը յանձնէք հետապիրը. եթէ այս անդամ ալ մնրժէ, այն ատեն Աստուած ողորմած է ողորմած.

— Տէ՛ր հայր, ա՛խ հայր, կրկնեցին ժպտավականները, աճապարեցէ՛ք, ժամանակը կ՛անցնի, պայէ՛ք ճամբայ, և չատով պատասխանը բերէ՛ք:

Քարձմօրաք քահանան, ժպտավականներուն միաձայն սոխրտանքն վրայ, հետապիրը ծոցը, ղօրանոցին ճամբան բռնեց:

Հազար իշխան խնդրեց ժպտավականներէն, ապասել մինչեւ քահանային վերադարձը:

— Եթէ քահանան ձեռնունայն վերադառնայ, բռնաՊարճեան, ինչ պիտի ընենք.

— Նախ թո՛ղ երթայ, պատա՛հս, պատասխանեց իշխանը, չեմ կարծեր թէ մերժուի այս անգամ.

— Տէր Կարապետը պարապ չի դառնար, կը պրնդէր Բասիրտեան:

Եւ իրօք, Քարձմօրաք քահանան վերադարձաւ չատով, հետապիրը բռնել տուած և ընկերակիրը հետը բերած էր:

— Ինչո՞ւ պատասխանին չբռնադատեցիք, հարցուց իշխանը:

— Հետապրտան պաշտօնեան, պատասխանեց քահանան, յոյժ ապարիկ թէ մինչեւ վաղը կը հասնի պատասխանը, եթէ երթէք պատասխանէ վանեմ. կատաղիչը. հետեւաբար, աւելորդ էր ապասել հոն:

— Ինչ կ՛ըսէք, յարգելի ժպտավականներ, բռնաւ իշխանը, այս պիչիկ բանաին մէջ պիտի պատկի Խարտաղացի ապբասը...:

Ժպտավականները լուռ էին, բոլոր դէմքերը կնճռոտ, միտքերը ամայի յուզուած էին:

— Հապա՛ իչխան, թա՛ւթիւնը խափ կը վանուհան, եթէ կարելի է, Տէր Կարապետ անգամ մըն ալ թող երթայ պատրին և բարեխօսէ այն խեղճին համար.

— Օ՛, բայազանչից քահանան, անգամ մըն ալ չե՞մ ուզեր տեսնել ան... անպիտանին երեսը. ա՛չ, ա՛չ, ես, չեմ երթար, ուրիշ մը դրկեցէ՛ք այս անգամ.

— Հապ չէ՛, ամ՛բաէր, բաւ Բաղիրտեան, անգամ մըն ալ գայէ՛ք երեւցէ՛ք, հապ չէ՛.

Քարձմօրուք քահանան ա՛լ չի պնդեր, կ՚ամրամէր Բաղիրտեանէն, որուն պաշտպանութիւնը կը պարտէր արդէն իր դիրքը, իր ազդեցութիւնը, և, եթէ կարելի է այսպէս ըսել, իր գոյութիւնը։ Միայն, սիրտ ուժ չունէր, և խնդրել որ իրեն ընկեր մըն ալ տային։

Ժողովականները չը մերժեցին քահանային առաջարկը, իրենց մէջէն ընտրելին Պաղտեան Սարգիս աղան։

Այս երկուքը միասին մեկնելուն խորհրդաւորանէն, նախ հանդիսացան կատարածութիւնն պաշտօնատունը, ուր չը գտան գտան։ Առանց կանգ առնելու, ձիով գացին օթևանացը, նեղրկայացան գտան եւ Ասրապատցի ազգասէրն ալստա արձակուրդը պահանջեցին։

Գտան–գտմագտան, վարդի նայուածք մը չունեցաւ քարձմօրուք քահանային։

— Քէշիշ՛, քէշիշ՛, պօտոյ երեսին, դեռ երես առնէք ինծի նեղրկայանալու. հետագիրը քաշեցէք, չէ՞, միթէ սարդերդիք ձեզ դուց ձեռքով բռնելն արձակէ ձեր մարդը...։

— Գո՛ւթ էֆէնտի, բաւ քահանան, դուք երբեմն չունէք դեռ նախատեալ, այո՛, հետագիրը քաշեցէք, մեր Ազգային Ժողովին կոչումն է, և այդքան բռնկիլ պատճառ մը չկայ։

—Հըմ, հըմ, կը մոլորած գտան, կը նեղուհնք վարդը.

— Կը նեղէք, պապ՛ Էֆէնտի, միջամտեց Պաշձեան, մեր ապրուստին կրծռտիան եւ քաղաքտիան ժողովներուն կարմէն եկած ենք հոս, եւ կը խնդրենք որ հրամայէք որ՛ւ որ անկէ, արձակուի Յարտաճեան ապքարը, որուն երեք էշերը չիտուն պրուէի ծախուելան.

— Թո՛ղ վճարէ՛ր պարտքը, կոչտօրէն ընդմիջեց պապն.

— Յիտուն դրուչ պարտքի մը համար, չտրեց քահանան, մարդուն օճախը չէն քանդեր.

— Ինչո՛ւ, ինչո՛ւ, երկա՛ր կ՛ընէք, պատառ պարտն, պա՛ք մի՛ խօսիք, ես Սարգիս ապային հետ կը խօսակցիմ.

— Պատր՛ Էֆէնտի, չարտնակեց Պաշձեան, մեզմ գօնով մը. կը խնդրեմ, կը խնդրեմ, մի՛ բարկանաք, ինձի չտրհեցէ՛ք այս անգամ, խե՛ղճ մըն է.

— Չե՛մ կրնար, չե՛մ կրնար, Սարգի՛ս ապա, կըրկնեց պապն, իրա՛ւ, կառավար չեմ ըներ, վաղը ձեր հետապրին պատասխանը կրտա՛նամ, կամ թերեւս ինք անձամբ կուգայ հոս, և....

— Ո՛վ, ո՛վ, ընդմիջեց Պաշձեան, ո՛վ պիտի գայ անձամբ:

— Միւթասարրի՛ֆը, հերնեց պապն, ինքը թո՛ղ գայ կարգադրէ ամէն բան...:

Պատր-պարմապամը, այս վերջին բառերուն մէջ, կծու հեգնութիւնն մը չէչալ կը դնէր, սիրար ծակելու համար Չելմանի պատգամաւորնեւրուն, որոնք յանդգնած էին իրեն դէմ բողոքել հետապրով:

Բարձրաձայն քահանան ու Պաշձեան Սարգիս ապան մեկնեցան զօրանոցէն, ատանց ո՛և է արդիւնք մը ձեռք բերելու:

Ճամբան կը գանգատէին իրարու.

— Ա՛խ, տէր աչ՛ք, կ՛ըսէր Պաշձեան, գո՛ն երես հանեցէք, գո՛ն, ա՛խ, ինչ լսեմ.

— Ինչ կ'ըսես, Մարկիս ապա, կ'ըսէր քահանան, մի՛ կարծեր թէ այս մարդը մինակ է, վերէն է վերէն, բարձրէն է հրամանը . . . :

— Քանի որ բարձրէն է հրահանգը, յարեց Պալճեան, ուրեմն ինչ արդիւնք պիտի տայ մեր բողոք հետապիրը. չէ՞ որ Մարաչի կառավարիչն ալ խրատուած է վերէն :

— Մարկիս ապա, կ'ըսէր քահանան, պիտիս պատն, ամէն օր հետևիմեն եմ, մէջկրնեն կ'ապրիմ. պիտա-խառմի միտիրէն սկսեալ մինչև Մեծ Եպարքոսը, բոլոր գայմագամները, բոլոր միւթասարըֆները, բոլոր վալի-ները, բոլոր նահապարները, բոլոր մեծ ու պզտիկ պաշ-մանները, պատակեան, քաղաքացին թէ պիւրոկրատ, բոլորը, բոլ՛րը, Աղախ Համիտի ծառաներ են, կաչա-ռակիր, աւազակ, խարդախ, կեղծաւոր, չարամիտ, ա-մէնքն ալ վարակուած՝ նոյն ախտով .

— Տէ՛ր ակը, ընդմիջեց Պալճեան չարամիտ մարդ մը, պատն ինչպէս չը վարակուիցար .

— Ե՞ս ալ վարակուած եմ, ե՞ս ալ, կը խոստովանէր քարձմօրաք քահանան :

— Աղախ Համիտի կառավարութեան մէջ խղճա-միտ մարդիկ չի՛ն պահուիր, կ'ըսէր Պալճեան .

— Երբէ՛ք, կը պատասխանէր քահանան, բոլոր խղճամիտները, բոլոր պարկեշտները, բոլոր անհոչա-տները, բոլոր հայրենասէրները պիտի՛ն սպ՛ան են .

— Ո՛ւր են, ո՛ւր . . .

— Ո՛ւր պիտի ըլլայեն, չարամտակից քահանան, բանտ, տքնար, չղմակ, խիստան, կախաղան, անոնք այդ կարգի մարդիկներուն սպասող բա՛ղդը . . . :

Այսպէս, խօսակցութիւնը չարամտակիցի, զօրանոցին Զեյնուլ աանով գտնելու երթալուն և հասան Ս. Պօղոս Պետրոսի կամուրջը, ձմեռնները յղկուած և ամառները ցամքած հեղեղատին վրայ ձգուած, որ կ'երկարի հիւսիս

արեւելքին դէպի հարաւ-արեւմուտք, Զեթունի եկեղեցի բնակարանները թերեւս:

Երկու վայրկեան հաբր, երկու պատգամաւորները Ս. Աստուածածնի խորհրդարանին առջեւ կ'ելլէին:

Ժողովականները զայրացան, երբ իմացան եղեռնաթիւնը Պաշեանի Սարգիս ազային:

Նոյն միջոցին խառնաձայն ժխոր մը վերհաս խորհրդարանին դուրսը: Բարապանը ներս մտաւ և իմաց տուաւ թէ՝ խումբ մը գինեայ կարճեններ, եկեղեցիին յակը հաւաքուած, Խարպաճցի բանաստեղծը կը պահանջէն, հակառակ պարպագային, ազատնալով յարձակում գործել ու խորտակել բանտին դուռը:

Գ.

Զեթունի կառավարական պարտքը պաշարուած էր: Հարիւրաւոր այրեր, կիներ, տղաքներ, հոն խնդուած, պարտուին առջեւ ու բոլորտիքը, ապառնալիք, յուսանք, անէծք կը տեղացնէին գաղթ-գայմագամին, որ գիչերը-ընդ ձերբակալել ու բանտարկել տուած էր քանի մը տասնեակ երեսփոխանները:

Ձերբակալուածները պարկեչա արհեստաւորներ, ընտանեաց հայրեր չուաներ, արհեստ, յանկարծ, քունի մէջ իրենց անկողնին քաշկռտուելով, ուղղակի բանտ տարուած էին տասիկան դիւրութեամբ:

Սակայն ինչ էր պատահեր, ինչու՞ այս ձերբակալությամբ։

Գասը-գայմագամը նոր հրահանգներ ստացած էր Մարաչէն, ամէն կարելի միջոցներ ի գործ դնել, ժողովուրդը նեղելու, հարկերու հաւաքումը խոտորէն առաջ տանելու, միաբերը պրպտով պէպքեր առիթներ, վերջապէս, Զեթունի խռովարարները խանգարելու և բնակիչները մղելու ապստամբութեան։

Զօրանոցին հրամանատարը նոյնպէս ստացած էր նոյն իմաստով հրամաններ ե. Զօրապահակի միւնիրութիւնն, քաղաքային իշխանութեան ընծայել ամէն դիւրութիւն, ի հարկին ազակցիլ անոր։

Ուստի, անզսպան կրկին իշխանութիւնները, վճռորական թէ քաղաքային, իրարու դաշնակցած, կը մրցէին իրենց կասպի եռանդին մէջ, նոր միջադէպ մը ծնունդ տալու համար։

Եւ սակիթը չէր պակսէր, եղանակը՝ պարտն, ամիսը մայիս, ժողովուրդը՝ խռիսո լեռնականներ, ժողովուրդի բոլոր պայմանները ձեռնտու էին քաջալերելու համիտական կրկրակոծման քաղաքականութեան դաւերը։

Զեթունի ընտանիքներէն չատերը, մայիսի սկիզբէն վտիտպրտած էին արդէն Մօրաղ— Տէմէի կանոնչ կողերուն վրայ ցանցառած պարտէզները, ուր, փայտաչէն տաղաւարներու կամ նահապետական խրճիթներու մէջ, ամառնային ամիսներն անցընելէն զատ տարի օսմանեան, մայրենիներ զով ու թեթև չատրճան տակ, արձակաձայն, վճիտ աղբիւրներու եզերքը։

Այդ պարտէզներուն մէջ ամառնային տուն մը վարձած էր Զեթունի Մալ Մխիթարին ալ և իր ընտանիքով հոն կը բնակէր, իր տատն, քոյր քոյրերով տարու երկուսուկէս մը, կատարեալ մենաստան մը, գրեթէ ամէն օր, մօտերը բլխով Ակ կոչուած հոչակա-

էր ապրելը։ գազաթը կը պար, կը նայէր ծառի մը տակ ու կը դիտէր յաճախորդ-հիներուն ապրանքը, որուն կրամովին համ կը դիմէին, մօտաւոր թէ հետաքրքրական պատահմունքէն, կայսեր ապրիլնեռու, մանկամարդ կիներու դէղեցիկ կրասը։

Այդ օրերու մէջ էր, Զեյմանի Դարպասը թագէն դէղանի, դեռատի հարս մը, Անէն Ջուբ կը լոյնար իր կուժերուն մէջ, երբ Մալ միւսիւրին ծանօթ ապրին, որ առաւօտեան ի վեր կը պառնէր հոն, լիակ ակնարկներով ու աւելով կրակի խօսք նետակ։ արի լեռնականութեան, կուժերը դետին կը դնէ, ու կ'ըսկսի անարդելու բարկոծել ապան, երեսին գոչելով.— Ա՛ր սրիկայ, ինչ քշնամանքներ որ կը բերէք ուրիշ վայրերու մեր քոյրերու դէմուն, հո՛ս ալ կ'ուզէք նայնը կրկնել, չէ՛ք պիտար թէ հոս Զեյմանն է, և ձեզի պէս...կրան երես չենք տար...։»

Եւ կուժերը վերսին լեռնած իր հուժկու թեւերով կը հետանայ, կը վերադառնայ իր խրճիթը։

Իրիկունը, երբ իր ամուսինը կը վերադառնայ տուն, անոր կը պատմէ եղելութիւնը։ Մայրը, տաքէն ցցուած դէմուած, կը վազէ դէպ ի ապրիւրին գլուխը, իր ձեռքով պատժելու համար իր կինը նախատող ապան, որ սակայն, վազուց հետացեր անհետացեր էր։

Իրիկուան ընթրիքը կը դնեն, դէղջուկ, պարզուկ անդան մը, իր պատիւին մէջ վերստուած երիտասարդ չուտեր, չի խմեր, և մտածեն, կ'երթայ դադանի կը մտնէ Մալ միւսիրին տունը, պատէն կախուած դէնքերը կը հետաքրքրէ և իր տունը կը տանի դանոնք։

Սակայն, Զեյմանի վաղնջական սովորոյթի մը համաձայն, ապահնական ցոյց մըն էր, ապդարարութիւն մը, ինչ որ Զեյմանի բարբառով կը նշանակէր թէ ապրիւրին դէպքը կրկնուելու պարագային, հետևանքին ապահնութիւնը վճռուած էր։

Անոնք պիտի այս գաղտնի յարձակումին հետեւանքով է որ Գասը-գայմագամը, Մալմիւտիրիի անմիջական պետն ալ, պիտի բռնէր ձերբակալել ու բանտարկել տուած էր ասանկներով անմեղ երիտասարդներ։ Եւ այս բանտարկեալներուն ծնողքներէն ու պարագաներէն բազկացեալ երկտես ամբոխը պաշարած էր կառավարութեան պատսպարանը, և կ՚անիծէր Գասը-գայմագամը։

Այս ընդհանուր խառնակութեան ու ժխորին մէջ, յանկարծ, թխադէմ, միջահասակ, կայտառ երիտասարդ մը կը խայտայ, կը ճեղքէ բազմութիւնը, վեր կ՚երթէ պատսպարան տանող սանդուխներէն, և, մէկզի հրելով սահիկան պահապանները, որոնք կը փորձէին արգիլել իր մուտքը, կը ներկայանայ գասը-գայմագամին, և, ուրիշ պաշտօնեաներու, նաեւ, վարչական ժողովի ու պատարանի անդամներուն ներկայութեանը։

— Գասը՛ էֆէնտի, կ՚ըսէ համարձակ, այս պիտի ձերբակալուած աղաքները դո՛ւրս կը պահէք բանտին մէջ, արձակեցէ՛ք։

— Դուն ո՛վ ես, անամօ՛թ, գոռայ գասըն։

— Ե՛ս եմ ձեր փնտռած մարդը, պատասխանեց կարիճը։

— Ո՞ր մարդը...

— Մալմիւտիրիին թէյնամէն, չարաճճիկ երիտասարդը։

Գասըն սոսկաց, ներկաները սարսափեցան, ա՛յսքան համարձակ, ա՛յսքան յանդուգն վարմունքի մը համոզէպ։ Յետոյ, գասըն, ինքզինք ամփոփելով, զարձա- բսաւ նախատուած կնոջ էրկան։

— Պաամէ՛ նայիմ, ինչո՞ւ մտար մալմիւտիրի էֆէնտիին տունը։

— Գա՛սը էֆէնտի, պատասխանեց կարիճը, կ՚աղաչեմ, նախ մեկ ըսէ՛ք, յետոյ արձակեցէ՛ք վճիռը։

ՀԱՋՈՐ ԻՇԽԱՆ ՇՕՎՐՈՑԵԱՆ

(1821 — 1896)

— Շահասիրտ պատմէ, յուսալիութեան չմնայիր, չուտ լրէ, հրամայեց պատրն։

Եւ կարիճը սկիզբէն մինչեւ վերջը պատմեց եղելութիւնը, ծանրանալով մարմնաւորելին ոտն անտարակոյսի արարքին վրայ։

— Գնաց էֆէնտի, բան ի վերջոյ, մենք, իրա՛ւ, ապրատ, խնդճալի պիտակներ ենք, ատրճն առանձնական կը առնչուինք, բայց պիտի՛ք, ինչո՛ւ համար կը հանդուժենք ու կը առնենք այսքան առատապանք.

— Ինչո՛ւ...

— Մեր պատիւին, մեր ընտանեկան պատիւին համար, կրկնեց Զևիմունեան։

— Եւ երբ, չարաճակից ան ուղի կրթուս չարժուածեւով մը, օտարական մը կը յանդգնի հարցն նեանել, նախատել կինս, դո՛ւք բռնի՛ք, էֆէնտի՛, իմ անգս, ուրիշ ո՛ւ է պարկեշտ մարդ ինչ պիտի ընէր.

—Կատաղութիւնն դո՛ւրս պիտի գար ու բղաւքէր, պատասխանեց գաղր-գայմագամը.

—Որո՛ւ պիտի բղաւքէի,

—Ինձի՛, ինձի՛...։

Կարիճը քիչ մը կանգ առաւ. յետոյ, յանկարծ ուղևորուած ;

— Գնաց էֆէնտի, բան, մենք այսպէս վարժուած ենք ընելու.

—Ինչպէ՞ս...

—Մեր ձեռքով կը պատժենք մեր թշնամիները, և նա, մեր վաղեմի սովորութիւններուն համաձայն, պիշեքով մտայ իմ թշնամիս առանը, գար առի ժողովեցի պատէն կախուած բոլոր դէնքերը, և առանց իր կամ իրենները անձին զգչելու, գուրս եկայ առանէն,

— Ինչ նպատակով դէնքերը ժողվեցիր, հարցուց գաղրն հետաքրքիր ձեւով մը.

— Մեր Զեմմանի լեզուով, պատասխանեց կարիճը, գիտէ՛ք, ինչ կը նշանակէ այս գարձագրութիւնը.

— Ի՞նչ կը նշանակէ.

— Ազգասպան կը նշանակէ.

— Ի՞նչ...

— Եթէ ուրիշ անգամ կրկնեմ նոյն սպառքը, գիտցած իլլաս, թէ անմահական դէնքերով կը վերջացնեմ կեանքերնիդ, թո՛ւրկ ալ, թուկիններո՛ւդ ալ կեանքը...: Ես հոս, գարձեալ կը յայտարարեմ, գասը Էֆէնտի, եթէ այդ մալմիւտիւի էֆէնտիին սրիկայ ապահանդնի ուրիշ անգամ ինդրելը ցոյց տայ Ակի գլուխը կամ մօտերը, անմիտաբիկ կ՛ըսեմ, տեղնիտեղը գետին կը փռեմ գինքը, Էֆէնտի՛:

— Համկյուեցա՛ւ, համկյուեցա՛ւ, գոռաց գասըն բարկութեան չհասած մը, չարաշունչ մըն է այս մարդը, անբուզարձ մարդասպան մը.

— Եւ հրամայեց բանտարկել գանիկ:

Երբ կարիճը, ժանտասրտութեանէ չբնազատուած, բանտը կ՛առաջնորդուէր, գարձաւ գասըն գասերի երեսին.

— Էֆէնտի՛, Էֆէնտի՛, քանի որ դիս կը բանտարկէք, սո՛ւտ իրաւունք չունի՛ք մէկ վայրկեան վար դնելու միւս Զեմմանցի երիտասարդները, որոնք, ձեր հրամանով, գիչերուընդ ձերբակալուած ու հոս բանտը բերուած նետուած են, չէ՛.

— Սուիկա քու գիտնալու բանդ չէ՛, գարչելի՛, մանչից գասըն:

Յետոյ, գառնալով սուիկան գինուորի մը.

— Պէքի՛ր, բաւ, յարմար (՛.) տեղ մը գի՛ր, գասը յու մը կղզէ՛, ինչ երթայ հասկնա՛յ...:

Գասը-գայմագամը, արդարացնա (՛.) մարդ, ճշմարտութիւնը լսել կեսայ, գարձեալ չ՛արձակից անմեղ բանտարկեալները, և, այսպէս, աւելի չփսցած,

մամիւսիրի ազան, կը չարտնակէր իր... չահատակութիւնները Զեթունի պարտէզներուն մէջ և ապրիլտնեսուն դիմաց:

Զեթունի ազգային իշխանութիւնն կոչնչն քանիցս պահանջուեցաւ կամ Զեթունէն արտաքսել այդ արիկան, կամ բանտարկել, և սակայն, գաղտնի յամառեցաւ չարտնակ պաշտպանել զանի, այնպէս որ, ժողովուրդին դրդռումը դիրապոյն ատիճանին հասաւ:

Փոդոյնիրան դիմեցաւ Զեթունցի լեռնականներ, Համիսի այս հատատարիմ արբանեակին անցքը կը պահէին, և երբ սա, տունէն գուրս եկած, դէպի կատարտութեան պատասը կ'ուղղէր իր քայլերը, կը սկսէին չարտած անարգանքներով ու յուսանքներով ծաղրել, նախատել, հարստահել զինքը:

Եւ օր մը, գարնան դիշերով, երբ գաղտն կը պատկէր, անծանօթի մը կողմէն հրացան մը կը պարպուի քնակարանին լուսնկրկէն վար: Եւ գաղտն կրնայի վախնալ իր կեանքին համար, կը հիւանդանայ վախէն և մէկ քանի չարաթ չի համարձակիր գուրս ելլել իր տունէն:

Դ.

Ժողովուրդին ու կառավարութեան մինչեւ բացած խրամը կը լայնար ու կը խորանկնար օրէ օր։

Դէպքերը կը յաջորդէին իրարու, մէկը միւսէն աւելի ծանրակչիռ, և կառավարութիւնը, չնայեան անոտորերութեամբ մը կը դիմէր կացութիւնը, որ տակաւ կը ծանրանար և սպառնալից, վտանգաւոր հանգամանք մը կը առնար։

Բարձրէն հասած հրահանգներուն կէս առ կէս գործադրութեան համար, ինչպէս բսինք վերեւ, համիտական երկու իշխանութիւնները, մրցելէն առանդով մը կ'աշխատէին, կանխահաւատած ծրագրի մը վրայ։

Գաստր-պայմազամը դեռ հպիւ ապաքինած, իջած էր կառավարական պալատը, և կը զանուէր իր պաշտօնեին գլուխը։

Նոյն օրը զօրանոցէն վար իջած էր հազարապետը, և երկուքը միասին դաղտնի խորհրդակցութեան մը մէջ էին։

Ոստիկան դինուր մը դուրս գալով ու նեղս մրսաւ։

— Էֆէնտի՛, բսաւ դասալին, դուրսը մէկ քանի երիտասարդներ կը սպասեն.

— Ի՞նչ կ'ուզեն.

— Զձեզ տեսնել կ'ուզեն.

— Քանի՞ հոգի են.

— Հինգ, պատասխանեց ոստիկանը.

— Միայն երկուքը թող ներս գան, հրամայեց գաստրն։

Եւ ոստիկանը դուրս ելաւ։

Հինգ երիտասարդներուն մէջէն երկուքը, ոտքերան պինդ ալն աստղորդուհւոյն դասը-դայմադամին անունակը, ետեւ, դուրս ալգու, բարեւ բռնած, կեցան։

— Ինչ կայ, ինչ պիտի ըսէք, հարցուց դասըն.

— Էֆէնտի՛, բաւ երիտասարդներէն մէկը, կարեւոր խնդիր մը կայ, որուն համար ձեր բարեացակամ անուրիւթիւնը խնդրելու եկած ենք.

— Ինչ է, ինչ, պատմէ՛ նայինք, կրկնեց դասըն, մինչ հայտարարեալ հետաքրքիր ակնարկներ կը պարզցընէր երկու ազատներուն վրայ.

— Շատ ուրախ ենք որ, չարունակեց երիտասարդը, հաղթարեալ պէյին ալ նկարագրիւնը կը վայելենք. պիտէ՛ք, էֆէնտի՛, Զեյմունցին իր ընտանեկան բարեյաջողին ու պատիւին ճամբան կը մեռնի՛.

— Է՛, ընդմիջեց դասըն արհամարհոտ չարժուձեւով մը, բայց բանին պատճառը, ինչ կայ.

— Պօղպայիրցի ենք մենք, չարունակեց կորիճը, մեր թաղին մէջ կը նստի Մարաչցի կին մը, որուն էրկին Զեյմունցի մըն է. այս կիսով տասը օրերէ սկսեր են յաճախել, հասկնամ, հաս դնելու պատրաստակով։ Դրացիները ժժգոհ են այդ կիսոջ ընթացքէն, որովհետեւ, աճկարայ պոռնկութիւն կընէ. ուստի, կը խնդրենք որ զօրքերուն արգելք մը դրուի այդ տունը յաճախելու և այդ կինը Մարաչ աքսորուելու կառավարութեան ձեռքով։

— Կը գարմանամ ձեր խելքին վրայ, բաւ դասըն հեգնոտ չէչոով մը, մենք ինչկրնանք ընել կայսերական պետրնութեան, երբ կին մը սիրեն, ինչ... ոտքի թող մեռնին՝։

— Բայց, էֆէնտի. ընդմիջեց միւս երիտասարդը, մենք չենք մտածեր այս խաղքութիւնը։

— Եթէ կինը չ'ուզէր, եթէ չի՛ սիրեր զօրքերը, թո՛ղ իր դատը գոց պահէ, թո՛ղ չընդունի զանոնք իր

առնեը. ինչ յանցանք ունին պինդրնեբս, միջամտանց հազարապետը.

—Թաղե՛ էֆէնտի, խահանձեցին երկու երիտասարդները, կ՚ապաչինեք, գոնէ, զայթակղութիւնը մէջտեղէն վերցնելու համար, ժամանակի մը համար կիներ Մարաչ ադրարեցէ՛ք.

—Օ՛, բացադանչեց պաշտօնեան, ես այդ յանդգնութիւնը չեմ կրնար գործել, ես ո՛վ եմ որ ուրիշի կիներ պիտի աքսորեմ:

Երկու երիտասարդները, պաշտօնեան ու հազարապետին յամառութիւնէն յուսահատ, կը պատրաստուէին մեկնիլ գօնագէն:

—Տղաքնե՛ր, կ՚ըսէ պաշտօնեան, դուք անկեղծիկ հանդիման նստեցէ՛ք, կատարեալ գործերուն մի՛ խառնուիք, ամէն մարդ ազատ է իր ուզած կերպով ապրելու. ահա կ՚ըսեմ, եթէ փոքր անհանգստութիւն մը պատճառէք այդ կնոջ, բանտարկել կուտամ ձեզ և Մարաչ կ՚աքսորեմ, դիտցած ըլլաք...

— Քանի որ այդպէս է, ըսաւ երիտասարդներէն մէկը, մենք պիտենք թէ ինչ պիտի ընենք, ապահովե՛ք ու պիտի տեսնէք:

— Ինչ պիտի ընէք հարցուց պաշտօնեան, ընդհատելով պատասխով, խո՛ք նայիմ.

— Վերջը կ՚իմանաք, մատուցին երկուքը միասին:

Ու դարձան կոնն:

Մէկ երկու օր ետքը, նոյն երիտասարդները, որոնք դարանակալ կսպասէին պահնիկի բնակարանին մօտերը, հոն յանախող պինդրնեբուն վրայ կը յարձակին, կը բռնեն զանոնք կը կապեն ու կը ծեծե՛ն բռնով.

— Տէ՛հ, գոյէ՛ք հիմա պատմեցէ՛ք ձեր պատերուն ինչ որ տեսաք:

Իսկ պինդրնեները յուսահատեցին այս ծեծը, և չհամարձակեցան բան մը չնչել դարձեալ:

Եւ սակայն պոռնիկը չէր դադրեր ընդունելէ պօրքերուն այցելութիւնները, և խափկրնեբուն, մանաւանդ դրացիներուն դժգոհութիւնը կ՚աճէր երթալով, այնպէս որ, երիտասարդներու նոր ուրիչ խումբեր կազմուեցան, այդ անբարոյական կիրքը մէջտեղէն վերցնելու համար։

Գիշեր մը հաւաքուեցան ասոնք, և իրենց մէջէն ընտրեցին երեք կոմիճներ, որոնք կրակ ձգելէն այդ տունը, մինչ միւսները «կրա՛կ» կրա՛կ պօռալով օդնութեան կը կանչէին դրացիները։

Ամէն կողմէ կը հաւնին օդնութեան, և երդիւը չը ձուալիու համար, անագէն բազմութիւն մը կը խոչէին այդ տունը, զոր հիմնիվեր կը քանդեն։

Հետևեալ օրը, կառավարութիւնը խիստ քննութիւն մը բանալով, կը հասուստ իմ՝ հրձգութիւն կատարուած է, պոռնիկին ներկայութենէն միանգամ ընդմիշտ ազատելու դիտումով մը. ուստի, զայրացած ամէն հրամանով, զարձնալ նոր ձերբակալութիւններ, ասոր առիթներու երիտասարդներու, որոնց մէջ կը գտնուէին ծանօթ հինգ բոզապարկունները, որոնց երկուքը՝ ներկայացած էին զաղջին ու հազարապետին։

Յուզումը կը սաստկանար օրէ օր, դժգոհութիւնները, դանդաղները կը կրկնուէին ամէն օր. և սակայն, անզգական իշխանութիւնները, փոխանակ հրդիւը մարելու, ընդհակառակն, աւելի կ՚արձագանգէին զայն։

Պօլպայիրի խափկրնները, իրենց ազատներուն բանտարկութենէն դրգռուած, անմիջապէս Զեթունէն հեռացուցին պոռնիկը, և այսպէս, զօրքերուն տաքը կատեցաւ այն տեղէն։ Յետոյ, Դուրը դիմելով, իրենց բանտարկեալներուն արձակումը պահանջելին, բայց զուրկ, դիմողներէն մէկ քանիներն ալ բանտարկեց։

Եւ բանտը կը լեցուէր անմեղներով, մինչ դուրը, յայտնի ոճրագործները, աւազակները, մարդասպանները,

անդամեան իշխանաւորներէն պաշտպանուած, անպատ-
ժի կը չարաշահէին նեղել, հարստահարել, կողոպտել
ու չարչարել հանդարտիկ ժողովուրդը, որ չա՛ս կը փորձէր
թօթվել անխիղճ պաշտօնեաներու և կեղեքիչ վաչխա-
տաւներու լուծը:

Զեթաէն չորս թաղերուն երեւելիները դարձեալ
ժողովի հրաւիրուեցան Հազար իշխանի կողմէն, այս
անգամ, երբեմնի Ս. Յակոբ նկեղեցիին վրայ կառուց-
ուած կեդրոնական վարժարանի, սրահը:

Կիրակի օր մըն էր, ժամերգութիւնները դեռ նոր
աւարտած, հաւատացեալները կը վերադառնային իրենց
տունը, չուանները, պխաւոր փողոցներուն անկիւնները
նստած, ամէնքն ալ կը խօսակցէին օրուան խնդիրներուն
վրայ:

Հրապիւռները կը հասնէին յաջորդաբար կեդրոնա-
կան վարժարանի չէնքը, ուր իշխանը, քանի մը քահա-
նաներու հետ կը սպասէր:

Ներկայանալուն թիւը լրացած, իշխանը բացաւ առ-
նուն:

— Նոր խնդիր մըն ալ ծագեցաւ, ըսաւ Հազար
իշխան. խնդիր մը, որ բոլոր ուրիշ հին խնդիրները պի-
տի մոռցնէ. կ'երեւայ թէ այս աստիճանի մէջ պիտի ստիպ-
ուիմ վերստին դէնք առնել, հայրենիքը պաշտպանելու
համար անիրաւ յարձակումներու դէմ:

— Ինչ կայ, հաճեցէ՛ք պատմել, յարեց Կիւրմանու-
նան Նազարէթ ապան.

— Ձի՛մայա՛ք, հետեւեց իշխանը, Նազարէ՛թ ապա,
դուն դուք պէտք է անգիտակ ըլլայիք, դուք որ վար-
չական ժողովի մէջ կը բազմիք.

—Պատմեցէ՛ք, իշխա՛ն, խնամա՛նդ, ձայներ բարձ-
րացան ամէն կողմէ...

— Զօրանոցին հրամանատարը, ակսաւ խչհանը պատմել, չեմ գիտեր ինչ նպատակով, թեւեակս բարձրացուցին հրամանի մը համաձայն, մէկ քանի օրէ ի վեր ակսած է զօրանոցին չարչը խրամներ բանալ, և

— Խրամնե՞ր..., պոչկցին ժողովականները, օ՜... այդ առաջին նորութիւնը։

— Համբերեցէ՛ք, չարաճճիկ իչհանը, մեր Ա. ազգնորպական Փոխանորդը պրկեցինք հազարապետին, ուզեցինք հասկնալ չարժառիթը, գժտութեան, հազարապետը, գաղտ—գաղտնապահին ընծայած բանաձեւը է, արտգաղէս վճռակեր է քահանան, ահա, ինչ ինքը պատմէ։

Բարեմօրուք քահանան պատմեց մանրամասնօրէն թէ ինչպէս գայեր վէճի բռնուեր էր հազարապետին հետ և թէ ինչպէս ի վերջոյ վռնտուած էր փաստաբանէն, նոյնիսկ ապառնալիքի տակ...։

Ժողովականները մէկէ աւելի ընդմիջումներով կ'արտայայտէին իրենց բուռն զայրոյթը։

— Տէրտէրնե՛ր, պատմե՛ր, չարաճճիկ իչհանը, հազարապետին այս արարքին տակ ծածկուած դաղտնիքը տակալի է, Զեքմանի կոթծանուածը կը պատրաստուի մութի մէջ, դիտե՞ք։

— Բայց ինչո՞ւ բռնել կուտայ այդ խրամները, հարցուց Բաղիրեանն, արդեօք մեր կոմսին յանկարծական յարձակումէ՞ մը կը վախնան, թէ իրենք նախայարձակ պիտի ըլլան։

— Այդ կարծիքներէն երկուքն ալ հաւանական են, պատասխանեց եկեղեցւոյ Նազարէթ, Պապիկ բոյային եղբայրը, որ տարիներով կը ծառայէր կառավարութեան, իրեւ տեսիկան դիւանագիտական հրամանատար, կրնայ ըլլալ որ հազարապետը, մեր կոմսին քանիցս կրկնուած սպառնալիքներէն վախնալով, կանխադգուշական միջոցներ ձեռք առնել ուզէ, խրամներով

պաշտպանելով զօրանոցը, նոյնպէս, հաւանական է թէ բարձրէն հրահանգ մը ստացած ըլլայ, պառակտումի նախապատրաստութիւններ ընելու. մէկ խօսքով, ապէկ նայած մը չէ ասիկա, պէտք է պարման մը խորհուի.

— Ի՞նչ պարման կրնանք խորհիլ, հարցուց Անդրէասեան, պարմանը, ատանց ժամանակ կորնցնելու, յարձակում գործել է զօրանոցին վրայ և պրուել զայն, ուրիշ պարմանի խնդիրս չի՛ հասնիր.

— Անդրէասեան Աղասուր ապան բակ կ'ուզէ թէ՛ ընդմիջից Բասիլեան, այսօրուընէ՛ ընենք պառակտումի յայտարարութիւնը.

— Այո՛, չարտնակից Անդրէասեան, այսօրուընէ պէտք է չարժինք, վտղը չատ ուշ մնացած կըլլանք.

— Բայց ինչ պատրուակ ցոյց տանք, հարցուց Կիւվանեան, ինչ, խրամնե՞ր կը բանանք բանք զօրանոցին բոլորտիքը:

— Օ՛, բացատրեց Մարկոսեան, նոյնպէս պառակտումի կառավիճնելէն, պատրուա՞կ կը պակսի թշնամութիւնները սկսելու համար.

— Մէ՛կ հատ ցոյց տուէ՛ք, ընդմիջից Բասիլեան:

— Աղբատին երէք էշերը, պատասխանեց Մարկոսեան համոզուած մարդու մը չեչտովը.

— Հիմա կրնանք այդ երեք էշերուն համար կռուի բռնուիլնք կառավարութիւնն հետ, հետևեց Բասիլեան:

— Մահտեսի, միջամտեց Հայոց Իշխան, պատրաստվելները բաւմաթիւ են, ատոր համար մի՛ յուզնիք. բայց նախ պէտք է որոշենք թէ սկսի կրնանք կռուի բռնուիլ այս օրերուս մէջ, հո՛ս է հարցը.

— Ժամանակը ժամանակ չէ, յարեց Կիւվանեան, կռուելու պէմքով մը, պետ՛ հանձիքերը քաշած ըլլայինք.

— Հապա այդ ինչ ըլլար, ընդմիջեց Բասիրտեան, ինչ կը կարծէք, դիւրին է պատերազմիլ ծննդաբեր բանակի մը դէմ. քանի՛ օր պիտի կրնանք դիմադրել, մէկ չարթի չանցած, ամահար կը մնանք...:

— Անցա՛ւ ըսի, անցա՛ւ ըսի, Մահտեսի, մօտաց Անդրէասեան, մեր ցորենի չամիսանոցները կը մտնաք:

— Բայց, սիրելի՛ս, տատարիկց Բասիրտեան, այդ չամիսանոցները թափո՛ւր են հիմա, արտերը դեռ նոր ցնդած են...:

— Ինձի նայեցէ՛ք, պարձակ միջամտեց խչխաներ, աս այժմ կռուելու խնդիր չունինք, այդ խրամներուն համար ինչ կը խորհիք.

— Տէ՛ր Հայրան, խօսեցաւ Բարձմօրուք քահանան, ինչ պիտի խորհինք, չո՞ւ չաս պիտի բազմինք, պրո՛ւ.

— Մարաչի կառավարիչն, ասկայն, ինչ օգուտ բազմիլէն, կը կիտէք, այսքան օր է, ասկաւին չըսաստացանք մեր քաչած հետապրին պատասխանը.

— Ինչ խակ կ'ուզէք, տէ՛րտէր, կշտամբեց Հչխաներ.

— Նկրեցէ՛ք, տէ՛ր Հչխան, չարաճակեց Երկայնհան քահանան, երկու ձեռքերը չարժելով, ժպտալով ու ձայնը մեղմացնելով, եթէ կրնանք, եթէ ունինք զօրաթիւն մը, ցոյս մը, մէկ վայրկեան չըպատահինք, անմիջապէս յարձակինք, պարտինք, կոտրինք, թափինք, բակ կ'ուզեմ թէ՝ բազմելէն ո՛ և է օգուտ չի՛ քաղուիր.

— Ինչո՞ւ.

— Որովհետև Եղրարդէն մինչև Պաղտատ, և Սիրիկհան Տրիպոլիսէն մինչև Եէմէն, Ասոիւ Հառիսի բոլոր պաշտօնեաները, իրարու մաս խառնիր են, Մարաչի միւթէսարրիֆը, Հալէպի Վալին, Զէյթունի գաւառն կամ դայմազամը, մեր զօրանոցին հաղարապետը, Շամի զօրաբանակին միւշիրը, բոլորը, բոլորը՝ մէկ մարմին են ու մէկ հոգի, հետևաբար, անօգուտ է ո՛ և է պիտում, ո՛ և է բողոք. ո՞ւր է ո՞ւր մեր քաչած հետապրին պատասխանը:

— Ճա՛ռա բա՛, երէ՛ց, ըսաւ իչխանը, ինչ ընենք ուրեմն.

— Եթէ այժ ունինք, կառչինք կ՚ըսեմ, պատասխանեց Քարձմօրթ քահանան:

— Իսկ եթէ չ՚ունինք այժ, չարունակեց իչխանը, այն ատեն...

— Տէրերնիս նայինք, տէրերնի՛ս, կրկնեց քահանան.

— Այո՛նքն.

— Ժողովուրդը հանդարտութեան յորդորինք, ժամանակ մը կառավարութեան կռնակը չդիտինք, ինչ ըսեմ, համակերպինք, համբերինք, մինչև որ առ պահ-կութիւրը ձեռք առնենք, կարերը իրա՛ր բաղտին, այգեհուն՚ձրը վերջնատ, չանմաքառնիրը լեցնենք, ատրեկան պաչարը պատրաստի՛նք, յետոյ.

— Յետոյ..., հարցապնդեց իչխանը.

— Յետոյ, Առաւօտ բամ՚ը կ՚բլայ, պատասխանեց քահանան:

Ժողովականները, պարբերաբար և յաջորդարար կը պրպտէին ու կը հանդարտէին, վիճաբանութեան առարկայ ձեւին ու հանդամանքին համեմատ:

Կացութիւնը ծանրակչիռ, ինքնապաշտպանութեան հարիւրաւոր, նոյնիսկ տարրական պայմանները կը պակսէին Զեմուռնի ազատասէր ժողովուրդին, մինչ հասմիսական կառավարութիւնը, վճռած էր բնաջինջ ընել այդ ամ՚ մր լեռնականները, որոնք սակայն, դարերէ ի վեր վարժուած էին անկախ ապրելու, իրենց և անասնական արբալի պայմաններու մէջ:

Ժողովին մէջ որոշուեցաւ այլ եւս պաշրեցնել պիտոյքները, կառավարութեան հետ խոսել ամէն յարաբերութիւն և ժողովուրդը ձգել իր ազատ կամքին:

Լուրը չուռաւ ամրաձուեցաւ խուճապուն մէջ, մեր մեծերը մեզի ձգած են, ինչպէս կ՚ուզենք, այնպէս

պետի դարձնեք, կ՚ըսէին իրարու։ Իսկ մեր խումբ, փոքրացնելէ կ՚անցնէին, պիտանի երիտասարդներ, և կառավարութեան պատասխան տալն կանգ առած, ոգեորեցած նայուածքներ կը չանխէին պաշտօնեաներուն, որոնք բերդէնեկէ հայածուած նոպատասխիներու պէս, խորշելի կը գտնէին պահպանակը։

Զօրանոցէն երթեւեկը դադրած էր, զօրքերը կըզգուշանային Զեյթուն իջնելէ, նմ՚ոխիկ ցեղերէն. մէկ քանի անգամներ, ընդհարումներ տեղի ունեցած էին մօտակայ այգիներուն մէջ, ուր զօրքերը գաղտնի մըտած էին, խաղող գողնալու համար։ Զօրանոցին մօտերը, չրջակայքի առուները, — որոնց բնակիչները ապահովաբար բնաւորիչներ էին — հետզհետէ կը պարպուէին, կիներն, մանուկներն Մարաշ, Ալպաստան և ուրիշ քաղաք կեդրոններ կը գաղթէին, արիւնոտ կռիւներու թատերան մը մօտալուտ կը թուէր։

Ե

Զեյթունի փողոցներուն մէջ հաւաքոյթներ, իրարու փոխառնքներ, խորհրդաւոր լուր մը կը պտտար։

Շչուկը տակաւ աւելի ահաբեկիչ կը դառնար, կառավարական պաշտօնէութեան մէջ փոխոխութիւններ տեղի ունեցած էին, անսպասելի, յեղակարծ փոփոխութիւններ. օրինակի համար, կը պատմուէր թէ՝ գասը-գայմագամը, մալմիւտիրին ու պաշեաթիպը, այս երկու բարձր պաշտօնեաները միասին պաշտօնանկ եղած են. թէ՝ զո-

բանտի հրամանատարն ալ վախնալու է, թէ նոր պայմանդամ մը կարգալու է, նաև նոր պատր մը, երկուքն ալ չատ բարի, խնամասէր, ժողովրդասէր մարդիկ, և թէ՝ վերջապէս՝ Զեյթունի համար երջանկութիւնն նոր խնամակալ մը պիտի բացախ, տաբտքերը, ժամանակատան մը համար չպիտի գանձուին. այնպիսներ ալ կային թէ՝ բոլոր յանձնակ տաբտքերը պիտի նեղուէին, ևն.

Այս ուրախութեմ լուրերուն հետ յանկարծ կը չրջէր ուրիչ մ'ևս նման կարևոր պրայց մըն ալ. քիչ օրէն Հայկի Կեդրոնական բանտին մէջ հինգ տարիներէ ի վեր հեծող տառապող Զեյթունի պատանիները, քաղաքական բանտարկեալներ, կայսերական ընդհանուր ներումով պիտի արձակուին և վերադառնան իրենց ծննդավայրը:

Նոյն օրը, առիւն տեղ, չուկային մէջ թէ հրապարակներուր, առևտուրն մէջ թէ պարտէզներուր, առիւն մարդ բերանը միևնոյն խօսքը. «Այսուհետև տաբտքերը չպիտի գանձուին, անվճար ձիապաններուր բոլորովին պիտի բաշխուին, մեր սիրելի բանտարկեալները պիտի վերադառնան, հին պաշտօնեաներնիս պիտի կոչուին ուրախ-ուրախ, յոյս մարդիկ պիտի գան», ևն. ևն: Եւ այդ օրը մինչև իրիկուն այս խօսակցութիւնը կը տառնար իրարու միջև:

Գիշերը, պարտէզներուն մէջ խրախճանքներ, կնոջախաւմներ, երգեր, խաղեր, մինչև առաւ ժողովուրդը զարմացաւ, բոլոր ղէմքերը կը ծիծաղէին, որովհետև առջի իրիկուընէ մոռնանդ և առկի գառըն, խոսվարար ու խաղնակիչ մարմիներին ու կեղծաւոր պաշտեսիքը, երեսը մէկտեղ պաշտօնական եղած, հետացած էին Զեյթունէն:

Հետևեալ օրը, չորս թաղերուն մէջ նոյնիսկ մը, արտասովոր չարժում մը, առիւն մարդ տաքի վրայ, չուկան գոց, կինները, աղաքնները, տուներուն հարթ տանիքներուն վրայ, հարևրաւոր, հազարաւոր կարծիներ,

ապառաղինուած, ռազմական օրերու տարազով, մաս մը ձիերու վրայ, մաս մըն ալ հետեւակ, կ՚ուղղուէին դէպի Պաղ Աղբիւր, ուրիշ խումբեր ալ՝ դէպի Ս. Պօղոս Պետրոսի կամուրջը, անոնց, պատկառելի թափոր մը կազմած, կը մօտենային դիմացի դիրքերուն պատիւները, ուր հանդիպ կեցած, կանգ առին։

Զէյթունի ժողովուրդը դիմաւորելու կ՚երթար իր նոր պատգամը, նոր դասը, նոր մարմնափրկին, նոր պաշտպանիչը, և օգնականի նոր հրամանատարը, որոնք Մարաչէն մնացած էին առջի իրիկուընէ, և հասած՝ Զէյթունի դաշտավայրը։

Բուրաւիճուէա լրտեսներէն ու հասեւան հովիտներէն բարձրացած դիտակային գոյդոչինները կը հաղորդեին յուխտեան արեւի մը տօրդ ճառագայթներու հեղեղներուն մէջ, որոնք կ՚ողողէին գրեթէ հակայ լեռներու սարերէն փչող զովագին հովերէն ծիծաղուն վճիտ, անպատ ու կապոյտ մթնոլորտը։

Թափորը կ՚առաջանար Գեղեցմանաւանի ծայրի հինաւուրց եկեղեցին քովէն դէպի վեր, կը բարձրանար Մաաճին Ծայրը, որուն ձախ կողերուն վրայ հասած է Զօրանոցը։

Զէնքերը կը չոլչոլային, ձիերը կը խրխնջային, հետեւակները լեռնական քայլերով մը կը թնդացնէին չրջակայ պուրակներն ու քարայրները, և կը վազվզէին երկու եզերքներէն այգիներու ցանկապատներով, փշաթելերով ու դժնիկներով չրջապատուած ճամբաներուն սահուն ու սիւռուակ քարերուն վրայէն ցատկոտելով, մինչեւ որ հասան Ջուլախիճ պայիրը կոչուած աւազաբլուրը, որ աջ կողմէդ կը տանի դէպի վար ու կը պատկի հեռուտը, խորունկ ձորերուն երկայնքը։

Մէկ ժամէն հասան Չերմուկ, ուր Զէյթունի կառավարութեան նոր պաշտօնեաները, ծծմբուտ տաքուկ

Ֆուրի աւազանին մէջ իրենց կապզուիչ լողանքը կատարած, կը հանդչէին սպիտակ վրանի մը ներքեւ, որ հոն տարուած էր, Ջերմուկին կուչար։

Իակ դիմաւորող բազմութիւնը, հարիւրներ ու հազարներ, խումբ խումբ սիրուած ընդարձակ, դալարաւէտ դաշտին մէջ, բոլորած նոյնան մարմանդներուն վրայ և հեռուներէն բերած գնդջուկ պաչարներէն հանելով, կանանչ գետինը փուած ծաղկենկար ծածկոյթի մը վրայ ճաչեցին։

Ապին, պատմագամին վրանին առկ, ուրիչ սրահ բոլուխիւն մը կը կառուցուէր։

Հոգար իչխանը, Զեմոնի չորս իչխաններուն միակ կենդանի իչխանակը, իրրև ներկայացուցիչ լեռան բնակչութեան, մէկիկ մէկիկ, անունովը կը ներկայացնէր զաւառակին հասարակութեան կարեւոր անձնաւորը, որոնք կարգով կը սեղանատուէին պատմագամին երկու կողմերը։

Յետոյ, պատմագամը, Ամէնի պէյ, կարգով իչխանին ներկայացուց իր միւս ընկերները, զաւառապետը, հրամանատարը, մալմիւտիրին, պաճեաթիպը, որոնք խիստ սիրալիր վերաբերում մը ցոյց տուին իչխանին ու իր մարդկանց։

Վրանին առկ ճաշեցին բոլոր բազմականները, յետոյ թաֆրը չորժեցաւ Զերմուկէն դէպի Զեմոն։

Ամէնի պէյին աչքերը վարժուած չէին ա՛յդքան հարկապ տեսարաններու, մանաւանդ հազարաւոր գիմուած կարիճներու հարթ գնացքին խորասէս յուզուած կ՚երեւար։

Իակ կարիճները, դոյդ դոյդ, երկու ուղի վրայ, երկարաձիգ չղթայ մը կազմած, վեհօրէն կ՚առաջանային յաճախակի հրացան պարպելով ու դղրդեցնելով սարերն ու ձորերը։

Երբ թափորը հասաւ մեծ պղպատային ծառերը, ուրկէ կածան մը կ'երկարաձգուի դէպի պօրտնոյը, կանգ առաւ հոն։

Հրացանները միանասդ պատային, և դիմացի բնակիչները, Պէրպինեա ու Քարճայր, պատասխանեցին։

Չօրանոյեն նոր հրամանատար Իֆիէմ պէյին է պատիւ կը կատարէր այս րոպէին։

Իֆիէմ պէյ բաժնուելու թափորէն և դիմադրականներուն հետ պարպելով, որոնք մասնաւորապէս բոլոր առաջ գացած էին մինչև Զէյթունի, ուղղուելու դէպ ի Չօրանոյը։

Թափորը նորէն չարժուելու հրամանները, նորէն պատային, և հանդիսաւոր տպաւորութիւնը կրկնելու պատագոչ արձագանգը պայմանիներուն, որոնք անդադար կը կրկնուէին, քանի կարիճներու խումբերը կը մօտենային բլուրին, որուն ստոյն կը պարպուէր ամբողջ դիւղաքաղաքին տեսարանը։

Հազար իչխան կը խոյանար իր սպիտակ ձիուն վրայ, և կը խրախուսէր լեռան կարիճները։

Ակռակէս, անառնման թափորով մը, հասան Զէյթուն, կառավարութեան պարտքը, ու իր ընկերներով իջան դայմագամը, ինչպէսնաև Զէյթունի մեծամեծները։

Պաշտօնական ընդունելութիւնը հոն եղաւ, պարտէզին մէջ, և կիսայ, բաղմութիւնը սիրաւ կամայ կամայ քաշուիլ։

Այդ օրը, մինչև իրիկուն, խաղի խնդութեամբ, խրախճանքի ու ուրախութեան օր մըն էր Զէյթունի ժողովուրդին համար, որ, իր հին կառավարողներու յաւէտ վարչութենէն ղջուած, այս նոր դայմագամին օրով կը յուսար ապրիլ իրեւ մարդ և վայելել դէթ առնը մը, կեանքի, ինչքի ու պատիւի ապահովութիւնը, որուն բացակայութեան պատճառով, բովանդակ դաւառակի մը խաղաղ բնակչութիւնը կը կեղեքուէր, կը հարստահարէր, կը սպաննէր, մէկ խօսքով, կը նուաղէր ու կը մնանէր...։

Զ

1895 յուլիսի 12ի չարչըշարթիի իրիկունը, հազա-
ւոր տառապյալներու բազմութիւն մը, Հալէպի
կառավարութեան պալատին հրապարակը համալցուած,
հանդիսատես կ՚ըլլայէին պաշտօնական արարողութեան
մը, որ անդի կունենար հոն։

Կառավար Հասան բոյնն, նահանգին բարձրաստի-
ճան պաշտօնեաներէն ու բնակչութեան երեւելիներէն
շրջապատուած, պալատի ամենէն դուխր կնոջած,
կը նախագահէր արարողութեան։

Զեթունի բազաբակեան բանտարկեալներէն մաս մը,
կապկպուած ընդհանուր նեղութեամբ ազձակուած, ու-
րիշ քանի մը հոգ բազաբակեան դատապարտեալներու հետ,
հոն, հրապարակին մէջ, կարգով չորուած մէկ գծի
վրայ, «Փասիւսիրմ չօֆ եաշա՛» պիտի պոչէին, երկան-
քաւէտ կնոնք և երկար տարիներ մաղթելով Վեհափառ
Սուլթանին համար, որ վերջնք հինգ տարի չարունակ
չարչարել տալէ յետոյ, բարեհաճած էր նեղութեամբ չնորհել
(՞) իրենց ... չրգործած յանցանքին ...։

Զօզ եաշա՛ի արարողութիւնը վերջացած, պալատին
հրապարակը պարպուելուս ամբոխէն, ամէն մարդ իր
առնը վերադարձաւ, իսկ Զեթունցիները տարուելան
հանդիսաւոր թափօրով Հայոց եկեղեցին, յետոյ հրա-
ւիրուելու համար զանազաններու տուներ և գիշերը հոն
լուացուելու երգերով ու խրախճանքներով։

Սահայն, յայնպէս օրը, հինգշաբթի, առաւօտ կանուխ, առիկան պինդարներ ու ժանտարմաներ, հետ ի հետէ կը թափառէին չուկան, փողոցները, թաղերուն մէջ, արձակուած բանտարկեալները կը փնտռէին։

Ինչ պիտի ըսէին...։

Վերջապէս պիտի ձերբակալէին զանոնք, պատասխան պիտի առնէին ու կուսակալութեան ներկայացնելու պիտի հանէին, այսպէս հրամայուած էր կեդրոնէն. գիշերը հետզհետէ մը հասած էր վրան, պատմեր հրահանգներով։

Հալէպի քրիստոնեայ, մանաւանդ հայ բնակչութեան միամիտ ուրախութիւնը առջի փոխուելու յանկարծ, կ'ապրային իրենց սիրելի հայրենակիցներուն բաղդը, որոնք պատձեալ պիտի բանտարկուէին...։

Կայսերական նեղութիւնը չէր բնկած, իրաւէն նա առնուելէ կ'բաէին ու կը փախցնէին իրարու անդնդին։

Հետաքրքրութեան երկաթ բազմութիւն մը, մեծ մասը Առաւնցի վաճառականներ ու չաղացպաններ, դէպի պալատը կը վազէին, հասկնալ կ'ուզէին թէ ինչ դարձած էր մէկ պիչկուան մէջ, ինչու նորէն կը ժողովէին բանտարկեալները։

Արդէն, առաւօտեան եկած էին պալատը, կուսակալէն սկսեալ, բայց մեծ ու փոքր պաշտօնեաները, ինչպէս նաև նահանգին մէջ գտնուող Ֆեւրիպ Էֆէնտի բարձր, ե. Ջօրջարանակի Հալէպի գործակատարը։

Արձակուած բանտարկեալները, ժանտարմաներու հսկողութեան տակ, հետզհետէ կը հասնէին, և երկար ժամանակ մէջ, թիւը լրացած էր, ամէնքը ներկայ էին։

Առնէք, հանձնեցին ընդհանուր պատասխանատուին աջողդութեամբ, կուսակալութեան վարչական ծոցաւին արձանը ապտուեցան, ու կը պատրաստէր վալի Հասան

բաչան, Ճէրիզ Էահամ բաչան, Միւֆթի Էֆէնտին և միւս բարձրաստիճան պաշտօնեաները։

Շուտով յայտնուեցաւ պատգիրքը, կայսերական իրաւով մը հրամայուած էր արձակուած քաղաքական բանտարկեալները երդումի քաշել, հաւատարմութիւն ուխտելու համար Նորին Վեհափառութեան գահին և Նորին կայսերական կառավարութեան։

Միւֆթի Էֆէնտին կը նախագահէր երդումի արարողութեան, ինք կը կանչէր բանտարկեալները, որոնք կարգով կուգային, կը նկարագրէին, և ձեռքերնին Աւետարանի մը վրայ դրած, կը կրկնէին երդումի բառերը, զոր իրենց առաջ կուտար միւֆթի Էֆէնտին։

Հաւատարմութեան երդում բնագրատուն մէջէն երիտասարդը, որ ծանօթ է արդէն Բանիճ բանի ընթերցողներուն, հինգ տարիներու անիրաւ բանտարկութեան մը բոլոր սիրը սրտին մէջ, կը մօտենայ միւֆթիին, և պարզաբանով մը.

— Միւֆթի՛ Էֆէնտի, կ՛ըսէ, ես ինքս կրնամ ընել երդումը.

— Զըլա՛ր, օղո՛ւմ, կ՛աստուածս միւֆթին, բառերը չի՛ փոխուիր.

— Ներկա՛յ, Էֆէնտի՛, կը պնդէր երիտասարդը, ես կրնա՛մ ընել երդումը, կը խնդրեմ որ զա՛ք առնէք ինձմէ։

Կուսակալ Հասան բաչան, որ վախուց կը ճանչնար այդ բանտարկեալը, միջամտեց և հրամայեց որ ինք անձամբ արտասանէ երդումը։

Եւ բանտարկեալը, ձեռքը Ս. Գիրքին վրայ, խոր քերէն արտասանեց հետեւեալը.

« Զա՛ր շահանի վի ճհօֆիւմի՛ր սեճիյէ՛ի օսմաղիյէ
« հագգընցա շիմտիյէ գասար կէօսբէրմիշ օլտուղում կիպի,
« պահմա տախի տէվա՛մը սաւագաբտա պուլունանաղըմը

« իգուար իսէրիմ, անինագ հասկո՛ւզը շահասիյէ վի միլլի-
« յէմին մուհաճազասը շարթ տըր » . . . :

(Կայսերական անձին և օսմանեան բարձր կառավարութեան նկատմամբ, ինչպէս որ միևնոյն յարգ ցոյց ըրած եմ, կ՚ընդունիմ թէ այսուհանդերձ ալ պիտի չարտահայտեմ հատասարմութիւնս, պայմանաւ միայն որ իմ անհատական և ազգային իրաւունքներս պահպանուին) :

Մինիթիին ընդունելութենէն պատանդ, միւս նոյնկայ պաշտօնատարները խորհրդատար ժողովներ փոխանակելէն իրարու, մինչ կառավարը, կ՚ուզապարէր ժամ առնել այս արարողութիւնը, համիտեան ռէժիմի նորոյթներէն :

Երկուշաբի այս համիտեան նորաձեւ արարողութիւնը տեղի ունեցաւ հինգշաբթի օրը, յունիսի 13ին, և այս անգամ վերջնականապէս, ապատ թողուցած կայսերական նեղման արժանացած Զեթունի բանտարկեալները որոնցմէ մաս մը տակաւին դեռ կը մնայ բանտին մէջ :

Ընդհանուր դատախազը կ՚առարկէր թէ՝ անոնք իրաւունք չունէին օգտուելու կայսերական նեղումէն, իրրեւ հասարակ սպրդագործներ, որոնք գործած էին մը կատարած էին յառաջ Օսման չաւուշի ապստամբութեան, ինչպէս նաեւ, 1890 Սեպտեմբերի 24ին, Զօրանոցին ու Զեթունի միջեւ տեղի ունեցած արիւնոտ ընդհարումներուն մէջ :

Հալէպի այն ատենուան Առաջնորդական տեղապահը, Տ. Պետրոս Ծ. Վ. Ներկարարեան, տեղւոյն ազգային քաղաքական ժողովին հրահանգովը, անմիջապէս հեռագրեց հղկութիւնը Պոլիս, Գում Գարուի պատրիարքարանը, Իզմիրլեան Սրբազանին, խնդրելով որ մասնաւոր դիմումով մը ձեռք բերուի ճնշածներուն ալ արձակումը :

Հայկակ Սասունցի պանդուխտները, այն գիշերը, խնջույքի հրաւիրեցին իրենց Զէյթունցի եղբայրները, որոնց հետ գիշերը լուացուցին երգերով ու լեռնական պարերով։ Սակայն, այս ուրախութիւններուն մէջ, Զէյթունցիներու դէմքը չէր խնդար, խոհած էին, որովհետեւ իրենց ընկերներէն մաս մը դեռ բանտին մէջ կը հեծէին։

Յաջորդ օրը, ուրբաթ, Հայկակ առաջնորդարանը, մինչեւ իրիկուն խնդակցական այցելութիւններ կ'ընդունէր քաղաքին քրիստոնեայ տարրերուն հոգեւոր պետերէն։ Օրուան խօսակցութիւնն ալ՝ կայսերական նեղութիւնն էր համ Զէյթունի մնացեալ բանտարկեալներուն չուբջը կը դառնար, և գժգոհութիւնները կ'աւելնային երթալով, ժողովուրդի դիմիկ բոլոր խաւերուն մէջ։

— Ինչ կը նշանակէ, կ'բսէին իրարու, քանի որ բնդհանուր կայսերական ներում հրատարակուած է, վասին իրաւունք ունի, բնդհանուր պատահագին դէպումովը մեր գնել քաղաքական բանտարկեալներ, որոնք միեւնոյն ինդիրով ամբաստանուած ու պատասխանուած էին, ասիկա ինչ անկրնա կարգադրութիւն է...։

— Կ'երեւայ թէ, կ'բսէր ուրիշ մը, որ մօտէն ուսումնասիրած էր կառավարութիւնն մարդկութեան հոգեբանութիւնը, բան մը վերցնել կ'ուզեն, կաշառքը մաս չունի կ'բսես այս պարծին մէջ.

— Ի՞նչպէս չունի, կը կրկնէր ուրիշ մը, բնդհանուր պատահագը կաշառակերներուն հայրը չէ.

— Հապա վասին.

— Օ՛, կը բսէր խօսակիցը, Հասան բաշան Եզբարացի է, ութը տարի վանի մէջ կառավարութիւն ըրած է, մեր Վարժապետնան Ներսէս պատրիարքին բարեկամը, ուղղամիտ, արդարասիրտ, անկաշառելի մարդ մըն է. դեռեւ.

— Ձե՛մ դիակը, կը հեգնէր միւսը, միայն սա պիտի որ գտնամած, ցեղա՛ծ է, սխտոնը անցո՛ւկ է, բարեկա՛մ, ինչ կրսպասես այդ անզէնցուէն . . . :

Եւ այսպէս, մեր ու ղէմ կարծիքներու փոխանակումներ, զժգոհութիւններ, բողոքներ, և Հալէպի, մասնաւորապէս քրիստոնեայ հասարակութիւնները կը չահագրգռուէին Ձէյթունցի մնացեալ բանտարկեալներով :

Ընդհանուր, սիրոյ կարծիքը չուտ անհետանալ էր կուսակալին, որ, կը գանգատէր ժողովուրդը, պարզապէս գործիք մըն էր ընդհանուր գաւանութեան ձեռքը, կրաւորական դեր մը միայն ունենալով հայկական քաղաքական գործերուն մէջ :

Այս գժգոհութեան ձայները վերջապէս Հասան բացային ականջը հասան և ուրեմի որը, կէս օրէն ետքը, Ներկարարեան վարպապետը ձեմիլեայ կանչուելու, կուսակալին տպարանը :

Հայոց Աստուածպաշտական անդամարը կը պատրաստուէր մեկնիլ, երբ վարչն հաղորդուեցաւ թէն Հալէպի անգլիական հիւպատոս պ. Պարնըմի այցելութիւնը, որ անմիջապէս մը կը համարուէր, նախապէս ո՛և է տեղեկութիւն արուած չըլլալով :

Կարճ տեւեց անոր այցելութիւնը, հիւպատոսը վարպապետին յայտարարեց թէ ինքը՝ Պօղոս մեծ դեսպան Սըր Ֆիլիբ Բրըրիին հետ գրած է չարձակուած Ձէյթունցի բանտարկեալներուն խնդիրը, և յանձնարարեց որ ինք ալ նոյնը կրկնէ Հայոց Պատրիարքին քով :

Հիւպատոսի մեկնումէն անմիջապէս ետքը, Ներկարարեան վարպապետը մեր իջու և Աստուածպաշտեան բարեպանին հետ ուղղուելու դէպի ձեմիլեայ, Հասան բաշային բնակարանը :

Կուսակալը կը սպասէր մեզի, ջերմ ու սիրալիր ընդունելութիւն մը ցոյց տուաւ Հայոց աստուածպաշտական անդամներուն :

Հեռ կը պատասէր նաև Ծէրբիլ Լոհէմ բարձրն։

— Առաջնորդ Էֆէնդի, բոլոր կառավարչը Ներկաբարիան վարդապետին, պիտի՛ բնչո՛ կոնչեցի զձեզ հոս։

— Հրամայեցէ՛ք, վեհափառ բարձր, յարեց Ներկաբարիան վարդապետը, մենք միշտ պատրաստ ծառայելու ենք Վեհափառ Աթոռին եւ Ազգին հետ միասին կատարելու համար։

— Շնորհակալ եմ, Առաջնորդ Էֆէնդի, շարունակեց կառավարչը, ժամանակը շատ փոխուեր է, կը տեսնէք, կը պատրաստուի, բազարականութիւնը փոխուեցաւ, Հայկազն համար նոր իրավիճակ մը կը բացուի։ Բանտարկեալները պիտի արձակուեցան բոլորը, ամէն տուն խնջոյքներ կը տրուէր, պատուիրակներուն մէջ հանդիսանալ, բանախօսութիւններ, բացատրական ատենաբանութիւն կը վայելէք հիմա, չէ՞։

— Անտարակոյս, պատասխանեց Ներկաբարիան վարդապետ, շնորհիւ Վեհափառ Աթոռին, ազգս գոհ և ուրախ է։

— Լա՛ւ, մենք ալ գոհ և ուրախ ենք, Առաջնորդ Էֆէնդի, շարունակեց կառավարչը, միայն, բան մը կայ որ կը պահանջուի մեզմէ։

— Ո՛րը, բարձր, վարդապետը հարցուց ընդմիջելով։

— Սա Զեմանցի Ձեռնարկ բանտարկեալներուն հետաքրքրութիւնը անոնցմէ ոմանք կ'ակնկալեն, յարեց Հասան բարձր, մանաւանդ Հրամանատարին դիմել, անոնց համար իր՝ անոնց ալ ազատ արձակումը ապահովելու համար Հանրապետութեան պատասխանատուներուն, և կը յուսամ իր ալ ազատ վարդ պատասխանը կը առանամ։

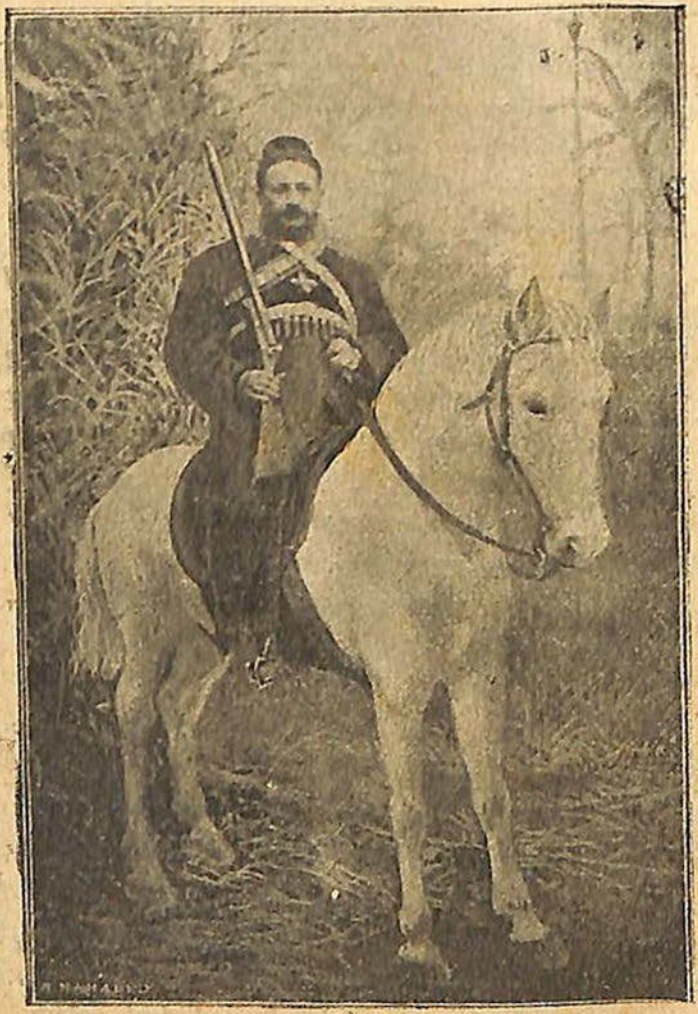

ՖՒՓՈՒԶԻ ԳԱՆԳԱՀԱՐԸ

— Ես ալ հետապրնդի արդէն, բաւ աստիճարդա-կան անդամը միամիտ չեչաւ մը։

— Որո՞մ հետապրնդիք, հարցուց վալին։

— Մեր պատրիարքարանը, Իզմիրլեան պատրիար-քին, պատասխանեց վարպապետը։

— Ինչ հարկ կար հետապրնդել, դիտել էտնէտա բա-չան, որ յուսթինեն պահած էր մինչեւ այն րոպէն, քա-նի որ կայսերական կառավարութիւնը կրդրալի արդէն այդ խնդիրով։

— Նեղնցի՛ք, Ֆէրիտ բաչա, յարեց վարպապետը, հաճեցի՛ք լսել անդամ մը թէ ինչ հետապրած եմ մեր Ս. Պատրիարքին։

— Ինչ հետապրնդիք...

— Նախ աւելցնի թէ կայսերական բնդհանուր նեղութիւն գործադրուեցաւ հաւ, թէ՝ այրքան Զեմուսնցի և ուրիշ քաղաքական բանտարկեալներ արձակուեցան, և թէ՝ վար պրուած են միայն մէկ քանիներր, իրրեւ հասարակ սպրդակործներ, են, պարզ իրողութիւնը հա-դրդած եմ ես, ուրիշ ո՛չինչ։

— Դժդոհութիւն մը չէ՛ք յայտնած, աստիճարդ Ե-ֆէնտի, հարցուց ժպտելով Հասան բաչա, ինձի դէմ պանդասած չէ՛ք։

— Ա՛յ, երէ՛ք, րոպէին Նեղիքարաեան, միայն խնդրած եմ Իզմիրլեան արբազան պատրիարքէն որ այդ մնացեալներուն արձակման համար ալ ընէ մասնաւոր դիմում մը։

— Սակայն, Աստիճարդ Էֆէնտի, չարաշահեց կառավարը, խօսակցութեան դրօնը բրէ մը փոխելով, կը նեղէ՛ք, ես իմ կառավարութեանս մէջ կառավարութիւն չէ՛մ ճանչնար. զուք լաւ չէ՛ք րրած հետապրնդով Հայոց պատրիարքարանը, կրնայիք անձամբ ինձի դիմել և պարզել ձեր խնդրանքը. ինչ որ է, հոգ չէ՛, ես ձեզի

համակրած եմ, քեզ չեմ պահել այս բանին համար.

— Շնորհակալ եմ, քաշա՛, ըսաւ վարպետը, և բնականաբար վրայ՝ ամէնօրեայ տարրեր չափաւոր մը նկատելով, հատատարմութեան և անձնուիրութեան մասին ունէր մ՛ և է կատակ մը.

— Ո՛չ, ո՛չ, կրկնեց վախէն, ինչպէս լսի, չատ կը սիրեմ ձեզ ու կը յարգեմ, ուսաի, կը խնդրեմ, և ջերմագոյն կը յանձնարարեմ որ ժամ առաջ դէպի Զեմմոն, անպերճանք զրկէք արձակուած Հայերը:

— Պիտի երթամ, պիտի մեկնիմ ասկէ, Վանեցի չէք բայա, յարեց վարպետը. հարստանալ ու նորոգուածներ հատութիւն վրայ ենք, չատով պիտի զրկենք ամէնքին ալ.

— Այո՛, այո՛, չատով զրկեցէ՛ք, կրկնեց Էսհէմ բաշա, անոնց ներկայութիւնը լաւ չէ՛, ժամ առաջ ճամբայ դնելու հոգ տարէ՛ք.

— Հարկ մը անոնք, հարցուց վարպետը, գիտ ո՛րքան ժամանակ պիտի բանալ մնան, հինգ տարին լրանալուն չեզո՛ւ.

— Վարպետա՛ս, կշտամբեց վախն, ինչ լսի փիչ առաջ, հետզրուած եմ չըսի՛, չեն կրնար մէկ երկու օր ալ համբերել, մինչեւ որ պատուհանը տանիմ.

Վարպետը չը համարձակեցաւ չարունակել խոհակցութիւնը, խոստացաւ անյապաղ զործադրել կատարելին հրամանը, յաջորդ օրը ճամբայ հանելով Զեմմոնցիները, և հրամէց տանելով վերապարձաւ Աստղոտպարանը, ուր հանդիպեցաւ էին Աստուծոյ պանդուխտները, նաեւ բազմաթիւ անզգայներ և ուրիշ պղծութիւն Հայեր, ամէնքն ալ իրենց Զեմմոնցի ճնացեալ եղբայրներուն ողջոյն արձակելու խառնիխուռն կը պտռտէին, հակառակ պարտազային, ազատնալով ցոյցեր ընել կատարուելիան պատճառին ասկէ:

Տէրտէրը չուարած էր, արիւն քրտինք մնած, հարիւ կրցաւ ամբոխը ձեղքել և քաշուիլ իր խուցը։

Հինգ վայրկեան ետքը, երիտասարդները, բակակցած պատգամաւորութիւնն մը ներկայացաւ իրեն և ժողովուրդին անունովը պահանջեց որ ինք անձամբ երթայ հարցնել կուսակալին թէ ինչո՛ւ պիտ բանտարկուած կը մնան միւս Զեմոնցիները։

— Չուանիմ՛րա, բայց Ներկաթարեան պզպզմունքով մը, և քրտինքը սրբելով. կը սիրեմ վիճակը, կուսակալին քովէն կուգամ, կ՛ապտեմ, պիտ քիչ մը հանգիստ ձգեմ՛ք. ինք ալ հետզհետէ կ՚իջնայ, մ՛ու ալ հետզհետէ Իրմիրեանն Սրբազանին, վաղը կամ միւս օր ամէնքը պիտի արձակուին, մ՛յոպէս խոստացաւ Հասան բէյան։

Պատգամաւորութիւնը դուրս եկաւ Աստղնորդարանէն, և մեր իջած հարցուելու եղելութիւնը բակը խրտնած բազմութեան։

Յանկարծ ուժգին, պոռոտոց ազդակներ ժայթքեցին կուժքերէն.

— Մեր միացեալ բանտարկեալները կը պահանջենք, հա՛յր սուրբ, մեր սիրելի եղբայրները, մեր քաղաքի Զեմոնցիները...։

Տէրտէրը, խուցը քաշուած, սիրտը պզպի մէջ, կը խնդր ձայները։

Եւ նոյն ազդակները կը կրկնուէին ու կը բարձրանային օդին մէջ.

— Մեր միացեալ բանտարկեալները, մեր Զեմոնցիները, հա՛յր սուրբ, եթէ այսօր չարձակուին անոնք, մենք կ՚երթանք բանի դուրս կը քաշենք կը հանենք բանտէն....

Վարդապետը պատասխանեց անգամ մըն ալ ցոյց տալ ամբոխին իր հասակը։ Դուրս եկաւ, աստիճան-

դէպի սանդուխին դուխը, և նչանագի լուսինան հրաւիրելով.

—Սիրելի՛ ժողովուրդ, բաւ, կը վտանգենիմ ձեզ ևս մինչեւ վաղը կ՚արձակուին ամէնքը:

Տեղապահ վարդապետին այս յայտարարութիւնը խաղաղեցուց բակին յուզեալ բազմութիւնը, որ կ՚սպասէր: Մանդալան ծափեր չառաչեցին ու կէսգիշերին Թումիրեան պատարիտքի հասցէին: Երկու բակէ մէջ պարպուեցաւ Քառասուն Մանկանց եկեղեցիին բակը:

Յուցարարները մնիմած էին:

Պէտք է խոստովանիլ թէ այս ցոյցը կազմակերպած էր Հայկի Հնչակեան Կուսակցութեան Մանուածիւը, որ այդ օրերը անոգոտ գործունէութիւն մը ցոյց կուտար, Հայկական Վեց Նահանգներու Բարենորոգումներուն գործադրութեան դժայգունց յուրին արձագանդը հասած էլլալով կոյսերուն ներքին գանգատներուն խօսքերը:

Հայկազն սկսեալ մինչեւ Չեմառ, բոլոր հայաբնակ կեդրոնները, վարդապետի վարդագոյն յոյսերով գինովցած, Եղբայրութեան, Ազատութեան և Արդարութեան թագաւորութիւնը կը հռչակէին. ամէնուրեք երգեր, հանդէսներ, խրախճանութիւններ, ձեռնարկութիւնը կը փառաբանուէր:

Ժամանակները չգի էին, Ազատիլ Համիտի լուծեն ներքեւ լեզուները ծակծկուած եղած էին: Հարատեւած, չարչարուած ու կեղեքուած ժողովուրդներուն ձայնը կը հնչէր ուժգին:

Բռնապետութեան ատրակներու վրայէն Ազատութեան չունչը կը փչէր ու կ՚անցնէր յաղթականօրէն, խաւարի մէջ նստող ու իրենց գերութեան չղխանները կրծող թշուառներուն ականակով նոր օր ու նոր արե-

Ե

Մէկ չաբաթ անցած էր կայսերական ընդհանուր նեղութիւնը հոչակուելէն ի վեր, և Զեթունցի արձակուած բանտարկեալները մնկնած էին Հալէպէն դէպի իրենց ցանկալի ծննդավայրը, որուն անուքէն դրկուած էին հինգ երկար տարիներէ ի վեր։

Կեդրոնական բանտը կը մնայէր տակաւին միւս Զեթունցիները, հակառակ ամէն ջանքերու։ Հալէպի Հայոց Առաջնորդարանը, տասով մէկ չաբթուան մէջ, դրեթէ ամէն օր, հեռագիր հեռագրի վրայ անզացուցած էր Պոլիս, Գեամ Գաբուի պատրիարքարանը, Իզմիրլեան Արքեպանեին, բայց, դժբաղդաբար ա՛չ մէկ պատասխան տացած էր։

Գալանի, ոչ-պաչտօնական դիմումներ ալ եղան Հալէպի եւրոպական թէ ամերիկեան հիւպատոսներուն, որոնց ազդու միջամտութիւնը խնդրելով, և տակայն, դարձեալ արդիւնք մը ձեռք չը բերուեցաւ։

Հասան բաչան, կեդրոնէն տացած գաղտնի հրահանգի մը համաձայն, լրտեսներու խիստ հակոզութեանը յանձնած էր բանտէն արձակուած Ելիսեասարդը, որ քանդաստուած էր մնալ Հալէպ, արգիլուած ըլլալով իրեն վկրադառնալ իր ծնողավայրը Զեթուն, ինչպէս նաև քնակութիւն հաստատել կիլիկիոյ տահմաններուն մէջ։

Միւս կողմէ, այդ վտանգաւոր (՞) մարդուն ներկայութիւնէն կը վախնար ինքը վալին, և կը փափագէր չուտով հեռացնել զայն իր տահմաններէն։

Երիտասարդին բարեկամները, իր կեանքին վրայ դողացող ու զուրկ ապրողները բոլորը, ակամ իրեն խորհուրդ տալ անմիջապէս հեռանալու Կիլիկիոյ ու Սիւրիոյ սահմաններէն, ուր, կ՚ըսէին ու կը կրկնէին չարունակ, լուռեանները չպիտի պինդ հանգիստ ձգէին, և թերեւս օր մը յանկարծ ձերբակալել ու բանտը նետել ապրին պիտի:

Հալէպի քանի մը ջոջ ազգայիններէն, որոնք հրապարակի վրայ անուն մը, դիրք մը չունած էին, առաջին օրերու խանդավառութիւններէն ետք, կամաց կամաց քաշուելցան, կը խորշէին Երիտասարդին ընկերութիւնէն, և իրենք ալ, կառավարութեան բոլոր միւս պաշտօնեաներուն պէս, կը փափաղէին որ ան հեռանար իրենց քաղաքէն, այնքան ապրած ատեն անոր անունը...:

Իսկ տարագիր Զեմալեանն, հինգ տարի և ամիս մը, իր Երիտասարդութեան դէղեգիտային շրջանը Մարաշի ու Հալէպի բանտերուն մէջ անցընելէ և իր տագնապ տալեններէ յետոյ, հիմակ, իր քայքայուած էութիւնը, բանդուած օճախը վերանորոգելու մտմտուքով կը տառապէր. իր սիրտը կրծող վիշտերուն մէջ, կը փորձուէր դատապարտել բոլոր իր անցեալ գործունէութիւնը, իր պաշտած յեղափոխական գաղափարները, դէմ բոլոր անձնուէր ջանքերուն համար, զորս Հայրենիքի Ս. Դատին պաշտպանութեան խնդրոյ դրած էր այնքան վեհանձնօրէն: Ու հիմա, չուարած, կը մտածէր անձամբ դիմել կառավարին, պարզել տալ իր պատասխանատուութիւնը Պոլիս մնալու Երիտասարդի ճամբով, որ ինք ուխտած էր այցելել, բանտէն արձակուելէ ետքը:

Եւ այս տրամադրութիւններով, կը պատրաստուէր նոյն օրը կանուխ երթալ կառավարութեան պալատը, աղերսագրով մը ներկայանալ Հասան բաշային և խընդ-

բել որ ապօնութիւն և միևնոյն ժամանակ պիտութիւններ ապուէին իրեն, Հայէպէն Պոլիս փոխադրուելու իր ընտանեօքով, կին մը, և երկու մատաչ տղեկներ, քանի որ արդիւնած էր իրենց համար վերադառնալ Զեյթուն:

Ը

Սկիզբը, բայլ կառավարէին, կառավարութեան պաշտօնեաները սովորականէն աւելի կանուխ կգած էին պալատը, որուն երկրորդ յարկի ընդարձակ սրահին կողքին մեծ կուզակը Երիտասարդը:

Անտարբեր չարժուեցաւ մը, իրարանցում մը կը նշմարուէր պալատին հրապարակը, ուր հետզհետէ կը խռնուէր բազմութիւնը:

Կառավարին կառքը վերջապէս երեւցաւ պալատին մեծ դուռնէն, ճեղքեց անցաւ ամբոխին մէջէն, և կանգ առաւ սանդուխին առակ, ուր կառքէն իջաւ Հասան բեյ:

Երիտասարդը, կառքին ձայնը լսելով, գգած կեցած էր սանդուխին գլուխը, ուրկէ վեր կ'ելլէր կառավարը, և բարեւ բռնած, ձեռքի աղեղնագիրը ներկայացուց այս վերջինին:

Վալին առաւ ազեղնագիրը, և, դառնալով Երիտասարդը:

— Էֆէնտի՛, ըսաւ, հետեւեցէ՛ք ինծի:

Հասան բաչա չատ յուզուած կ'երեւար, կարպաց ազերսագիրը, մակագրեց և յանձնեց երիտասարդին, ըսելով.

— Օղլո՛ւմ, գացէ՛ք, ձրի անցագիր մը պիտի արուի ձեզի, յետոյ գարձեալ քովս եկէ՛ք։

Դուրս կու եւ երիտասարդը, նաւցուս տայիրեսին երթալու համար, երբ ինքզինք պաշարուած գտաւ մէկ քանի ասիկան զինուորներէ, որոնց մէկը մօտենալով իրեն.

— Էֆէնտի՛, ըսաւ մեզմով, հրամեցէ՛ք, գօմիսեր էֆէնտին կ'ուզէ զձեզ տեսնել։

Երիտասարդը, առանց իր պատասխանը կորսնցնելու։ հետեւեցաւ ասիկան զինուորներուն և ասիկասդիման անօբէնին սենեակը գնաց։

Գօմիսէրը հոն էր, սպասողական վիրքի մը մէջ։

— Էֆէնտի՛, ըսաւ, նստեցէ՛ք գիմացս, մէկ երկու հարցումներ պիտի ընեմ ձեզի.

— Բայց, ներեցէ՛ք, ընդմիջեց երիտասարդը, պիտի կը ճանչնա՞ք անձամբ, չըլլայ թէ սխալած ըլլաք։

— Ո՛չ, ո՛չ, կրկնեց գօմիսէրը, ժպտելով, չո՛ւտ կը ճանչնամ զձեզ, Զեքմանի խնդրով չէ՞ք բանտարկուած դուք, անցածներդ կայսերական ընդհանուր նեղութեամբ չարձակուեցա՞ք բանտէն, ինչպէս չեմ ճանչնար, էֆէնտի՛, ձեր դատավարութիւններուն ալ ներկայ եղած եմ, դուք Զեքմանցի Երիտասարդը չէ՞ք . . . ։

— Շա՛տ լաւ, գօմիսե՛ր էֆէնտի, յարկ Երիտասարդը. ինչ հարցում պիտի ընէիք, խնդրե՛մ, վերջացուցէ՛ք, որովհետեւ կ'ուճատարեմ.

— Հոգ չէ՛, հոգ չէ՛, հեգնեց գօմիսէրը, դեռ ժամանակ կայ, ըսէ՛ք ուրեմն ինձի, ո՞ր թաղը կը բնակիք, և երէկ իրիկուն ո՞ւր կը գտնուէիք.

— Բնակած թաղիս անունը չեմ գիտեր, պատասխանեց Երիտասարդը, և յորմէ հետէ բանտէն եկած եմ,

հետաքրքրությամբ կը դիտեր իմ Քէհեաեան Կարապետ Էֆէնտիին տունը։

— Ո՞վ է Քէհեաեան Կարապետ Էֆէնտին։

Հայէպի ծանօթ, խիստ պատուաւոր վաճառականներէն, չարունակեց Երիտասարդը, պարկեշտ Հայ մըն է, Վէզիր Խանի մէջ ունի իր սեփական վաճառատունը։

— Լա՛ւ, իրիկունը ո՛ւր կ'եք...

— Տունէն դուրս չ'ելլանք, պատասխանեց Երիտասարդը, արդէն, քանի՛ արձակուած եմ բանակէն, յաճախակի պիչկրային այցելութիւններ կ'ընդունիմ զանազան անձնաւորութիւններէ, չատերը՝ բանակ ծանօթներէս, որոնք իրենց խնդակցութիւնները յայտնելու կուգան ինձի։

— Որո՞նք են, չէ՞ք կրնար այդ այցելուներէն մէկ քանիներուն անուններըս ալ, հարցուց զօմիսէրը։

— Ասպիներ, Բաղդէացիներ, Արաբներ, Մարտիներ, Հայ կաթոլիկներ, Հայեր, իրարու հետէ չարեց Երիտասարդը, ես պիտի՛ ամէն ազգէ մարդեր, բնաշնչիքներ կուգային այցելութեան, ուր մէկուն անունը պիտի կրնայի յիշել։

— Շատ լաւ, յարեց զօմիսէրը, այս տեղի Հնչակեաններուն պետը չէ՞ք ճանչնար։

—Ո՛չ...

— Ի՞նչպէս ըլլ, առարկեց զօմիսէրը, ինչո՞ւ կ'ուրանաք, Էֆէնտի՛, դուք հնչակեան չէ՞ք։

— Բայց ներեցէ՛ք, զօմիսէ՛ր Էֆէնտի, ձայնը բարձրացուց Երիտասարդը, չեմ կարծեր թէ իրաւասութիւն ունենաք հարցաքննութեան ենթարկելու զիս, առանց ինձի ներկայացնելու հաղորդելու չարժառիթը։

— Մենք, Էֆէնտի՛, հետևեց զօմիսէրը, պարտաւոր չենք յայտնելու չարժառիթը, դուք միայն իմ հարցումիս պատասխանեցէ՛ք։

— Ես կայսերական իրատեմ արձակուած եմ, հինգ տարի բանտարկուելէ յետոյ, և երբէք իրաւունք չեմ տար ձեզի որ դիս հարցաքննէք.

— Չէ՞ք պատասխաներ ուրեմն, չարաբնակիչ պոմիաէրը սպառնական չեչոտով մը.

— Ո՛չ, պոմիաէ՛ր էֆէնտի, չվիտի պատասխանեմ ձեր հարցումներուն, մինչեւ որ չը յայտնէք ինծի ձերբակալման պատճառը.

— Դուք ձերբակալուած չէք, էֆէնտի՛, ասոր պոմիաէրը կնգծանուշ ձայնով մը, ձեզ կանչել տուի պարոյ խօսակցութեան մը համար. կ՚ուզէի քանի մը տեղեկութիւններ քաղել.

— Բայց ա՛ն ըսա՛ ձեզի թէ, ընդմիջեց Երիտասարդը կրքոտ չարժումով մը, ես անկախատուր մըն եմ, մուխպիրի սատրգնները կառավարութեան ծո՛ցը կ՚ապրին, չէ՛...

— Շա՛տ լա՛ւ, ըսաւ պոմիաէրը, հանկարծացա՛, զո՛ւր պիտի չտեսնէք, մինչ պիտի խոստովիք պատասխանել հարցումներուս.

Այս մինչեն ոստիկան մը ներս մտաւ ու մօտենալով պոմիաէրին.

— Էֆէնտի՛, ըսաւ, վալի բաչան ձեզ կը կանչէ:

Պոմիաէրը զարմացաւ, պատուիրելով զուարը կեցող ոստիկաններուն հսկել Երիտասարդին վրայ մինչեւ իր վերադարձը:

Իսկ Երիտասարդը, դէպի աջ նայեցաւ, կը պատրաստուէր մնալով, երբ զուարի ոստիկանը.

— Եասա՛դ, պօյաց երթանք:

— Ոստիկանին այս կոպիտ ազդարարութեան վրայ, Երիտասարդը զարմացաւ. Եա դառնալ ու նայիլ իր տեղը: Հոն, մէկ ժամէ աւելի ապահով: Պոմիաէրը չէր վերադառնար, այդհետ ինչ դար կը լարուէր իրեն

դէմ, կը խորհէր երիտասարդը։ Վայրկեաններով դանդաղօրէն կ'անցնէին, ապատումի հոգեմաշ վայրկեաններ։

— Երկու ժամ վերջը վերադարձաւ գօմիսէրը, և դառնալով երիտասարդին, որ դեռ կը սպասէր հոն,

— Էֆէնդի՛, բաւ, կրնաք մեկնիլ, պարմանով որ վաղը դարձեալ հանդիսիք պատրաստ։

— Բայց վաղը, առարկեց երիտասարդը, ուրբաթ է և կառավարութիւնը գոց, այնպէս չէ։

— Հոգ չէ՛, դուք եկէ՛ք, բաւ գօմիսէրը, ընդհանուր դատախազ պէյին քով, խիստ կարեւոր, չը մոռնաք, հակառակ պարագային, ատիկան վնասուր մը պիտի ատիպուիմ ղրկել ձեզի։

— Ժամը քանիին, հարցուց երիտասարդը։

— Վաղը կէս օրէն առաջ, պատասխանեց ժամը չորսին միջոցներով։

Երկու ժամ ատիկնատումնը բանտարկուած մնալէ յետոյ, երիտասարդը պատահէն մեկնեցաւ և վերադարձաւ ուղղակի Քէհեաեան Կարապետ էֆէնտիին տունը, իր ընտանեաց քով, ուր չատ մը դրացիներ եկած էին այցելութեան։

Ամէն կողմէ հարցումներու տարափ մը սկսաւ երիտասարդին վրայ։ ամէնքը, անհամբեր կը սպասէին, կ'անձկային լսել, իմանալ թէ ինչո՛ւ ձերբակալուած էր։ սակայն, անիկա բերանը չը բացաւ, բացատրութիւն մը պահեց։

—Էֆէնդի՛, կ'ըսէր Քէհեաեան, ինչ հարցուց ձեզի ատիկանութեան մէօրէնը,

—Սակէ անկէ հարցումներ, պատասխանեց երիտասարդը, որոնց ո՛չ մէկուն պատասխանեցի ես։

Խորունկ լռութիւն մը կը տիրէր, ո՛չ ոք կը համարձակէր հարցափորձել զինքը։

Սակայն ինք անհամբեր էր, կը փափագէր դրսէն

տեղեկութիւններ առնել։ Ուստի, մէկ ժամ առաջ մնալէ վերջ, ուղեց դուրս ելլել, եկեղեցին երթալ, Առաջնորդական ատեանը տեսնել, հասկնալու համար թէ՝ առաւօտուն ի վեր ինչ անցած գործած էր։

Ա.

Նեկտարեան Տ. Պետրոս վարդապետը նստած էր աւանդին իր խուցին մէջ, երբ երիտասարդը ներս մտաւ։

— Օ՛, բայազանչեայ առաջնորդական, անզգաստը, ո՞ւր մնացիր, գաւա՛կս, ինչ պատահեցաւ, պատմեցէ՛ք նայիմ։

Երիտասարդը մանրամասնօրէն պատմեց եղելութիւնը։

— Էֆէնա՛մ, էֆէնա՛մ, բայց վարդապետը, կ՛երեւայ թէ խնդիրը չէք խմացած.

— Ի՞նչ խնդիր...

— Այսօր, առաւօտեան դէմ, ոստիկան պետարնակը չաս մը թուղթեր կը տեսնէ փակցուած կառավարութեան պատերուն դուռը, մզկիթներուն, եկեղեցիներուն պատերը, չուկայի գլխաւոր փողոցներուն անկիւնները, և

— Ինչ թուղթեր, ընդմիջեց երիտասարդը.

— Սպառնական ապստամբութի՛ւն մը, պատասխա-

նեց վարդապետը, հայերէն ու թուրքերէն լեզուներով. ահաւասիկ մէկ օրինակը:

Եւ պրպտեցին հանեց թուղթի կտոր մը, զոր երկընտրեց երիտասարդին: Սա, թուղթին վրայ ծռած, սկսաւ կարդալ, մինչդեռ վարդապետը կը դիտէր անոր դիմաքծերը, որոնք, ընթերցումի ընթացքին մէջ, հետզհետէ խրթին արտայայտութիւններ կը հագնէին:

Ահաւասիկ պարունակութիւնը. —

«Բաց նամակ Հալէպի վալի Հասան Սիկաուայիի (1).

«Կը տեսնենք որ ձեր ինչքին համար, տակաւին բանտին մէջ կը չարչարէք Զեթունցի անմեղ բանտարկեալները, հակառակ կայսերական նեղութեան: Արդ, կը զանք հրապարակաւ ազդարարել ձեզի, որ Հասան Սիկաուա, եթէ անմիջապես չ'արձակէք ինչեալ բանտարկեալները, մէկ գլուխ մնայն կը բաւէ վերջացնելու կեանքը, ասիկա՛ իսկ ըլլայ քեզի համար տանջին և վերջին ազդարարութիւն...: — ԼԵՒՆԵՑԻՆ»:

Երիտասարդը ցնցուեցաւ, վայրկենապէս ըմբռնելով իր ձերբակալման բուն չարժառիթը: Ոստիկանութիւնը կատածած էր իր մասին, որովհետև, Զեթունցի բանտարկեալներուն արձակ՛ումը կը պահանջուէր, և ինքը Զեթունցի, իսկ զատ ուրիշ մ'չ ոք կրնար եղած ըլլալ այդ ԼԵՒՆԵՑԻՆ:

— Կարդացի՛ք, բաւ, վարդապետը, սիրելի՛ զաւակս, եղա՞ւ հիմակ ասիկա, այս ինչ փարձանք էր փախիլնիկ պլեաս.

— Ո՞վ, հա՛յր սուրբ, ո՛վ փախիլնիկ այդ փարձանքը, որո՞ւն կ'ակնարկէք.

---

(1) Ժողովուրդը մկրտած էր Հասան բաշան այս տիտղոսով, որովհետև սիկաուայի մոլի մըն էր, երբեմ չէր պաղեցներ.

— Ընչակիանենքան գործը չէ, չարունակեց վարպապետը, դիտէք, մինչեւ ցարդ քանի հոգի ձերբակալուեցաւ ու բանտը դրուեցաւ։

— Ձեր դիտակը, յարեց երիտասարդը զարմանքով, արդեօք բանտարկուեցան.

— Վահրամեանը, Թօփճեանը, Մազլումեանը, Գրիգորեանը, Մարեանը.

— Ինչ կրսէք, հայր սուրբ...

— Ինչ պիտի բսեմ, ասանք ամէնքը բանտը կը պահեն այս պահուս, ամրոզջ թաղաքը դոպի մէջ է, այդ անիծեալ թուղթի կարնկերը ամէնու վրայ երեւ ամբողջ հասարակութիւնը, կը տեսնէք, այսուհետեւ ասկէ առաջիկ պիտի ըլլայ հարուածները.

— Բան մը չըլլար, հայր սուրբ, մի վախնար, վաղը կ'արձակուին ամէնքն ալ, քաջալերեց երիտասարդը.

— Իրի՞ք, իրի՞ք, կրկնեց վարպապետը.

— Վաղը, չարունակեց երիտասարդը, ամէն բան կարգի կը մտնէ, դուք հոգ մի ընէք, ասկից խաղ մըն է, ես գիտեմ, ինչուամիներու գործ է, դատապրութիւն մը...։

— Վախն անոնք, բսաւ վարպապետը, ոսկորի կերպով կապած է ինծի դէմ, երեսս ի վեր պոռայ, ամբաստանեայ պիս երբեւ թեղապրիչ ու պրպտիչ հակակառավարական գոյգերու, երբ թէ ես եմ կազմակերպիր երեկոյան գոյգը...։

— Հոգ չէ, հոգ չէ, կրկնեց երիտասարդը, վաղը կը պարզուի գաղտնիքը։

— Բան մը գիտէ՞ք որ այդքան վստահօրէն կը խօսիք, էֆէնտի, հարցուց անվստահը.

— Անշո՛ւշտ, պատասխանեց երիտասարդը։

Յետոյ, ասկի մօտենալով վարդապետին, և կամացծա նայուածք մը պարզելով չուրջը.

— Հայր սուրբ, բաւ, տիրացուն անուշ ալ օրհնա։

Տիրացու, խլսալմ, և ուրիշ ախտանիշով կը ճանչնար Կարապետ անունով հայ լրտես մը, որ Հալէպի քաղաքին ու հանդիպքին մէջ չատ հաղիներ այրեր էր, մէկէ աւելի անձով Հայերու բանտարկութեան պատճառեցած, չատերու տունը քանդած, կեղծաւոր, չահամոյ, կաչառակեր արիւոյ մըն էր։

— Երեկուընէ ի վեր մէջտեղ չկիմ, պատասխանեց տէրտէրը, ախէկ բախը, ամէն օր կը հանդիպէր Աստուածորդիանը, այսօր երեսը չը տեսայ։

— Շատ ախէկ, չարունակեց Երիտասարդը, ինձի կրնաք հասատատալ ըսել թէ՝ Կառավարին և Ընդհանուր դատախազին միջև յարաբերութիւնը ինչ վիճակի մէջ է։

— Շատ դէշ, պատասխանեց տէրտէրը, բարւոյն է յարուցած, վալին կասկած է անոր դէմ, անցամներդը չատ դէշ կը խօսէր։

— Լաւ, լաւ, կրկնեց Երիտասարդը, յանդիման հիւպատոսին հետ ինչպէս է։

— Միւսիւ Միչօլին, ընդմիջեց վարդապետը։

— Այո՛, միւսիւ Միչօլին, չարունակեց Երիտասարդը։

— Աստ դէմ ալ հասած է վալին, բաւ վարդապետը։ ապէն Ընդհանուր դատախազին տունը կը յարձակէ միւսիւ Միչօն, վալին խնայած է ամէն բան։

Երիտասարդը բամնեցաւ աստիճանդրական տեղապահին քովէն, և քանի մը բարեկամներու այցելութիւն տալէ յետոյ, վերադարձաւ Քէհեաեանի բնակարանը։

Դ

Նոր ձեռնարկությունների մէջ բաւական թիւով հրաշակեռներ կային, Թառատն Մանկունց եկեղեցիի ծանօթ ցոյցը կազմակերպողներէն, որոնք էին նոյնպէս, առաջած էր երիտասարդը, կառավար Հասան բաչալին մահ սպառնացող ապրուստական հոգեհանգիստը։ Սակայն, բարեբաղդաբար, Հալէպի կառավարութիւնը կայր էր, և այդ ձեռնարկները կրնային առաջ նոյնիսկ ընդհանուր դասախօսն էր, Թաչիպ պէյը, Զեմանցեանները տեսնելիս, անհայտական թշնամին, որ բազմաթիւ անմեղներու մահուան դատապարտութիւնը պահանջած էր Եղեռնագործ Ատանեին մէջ։

Ընդհանուր դասախօսը մինակը չէր, իրեն դարձերակից ու գործակից ընկերներ ալ ունէր; օրինակի համար յունական հիւպատոսը, Միչօ, որուն առանձ կը յաճախէր դիչերները։ Այս երկու բարեկամները, իրենց ձեռքին առակ ունէին Հայ մըն ալ, սիմբրոք լրտես մը, Տիւացոն, իրենց հրաւ զործերը, որ, իր չնորհիւ բանտարկուած հայ վաճառականներէն կորզուած կաշառքին փշրանքներով կ'ապրէր։

Երիտասարդը լաւ էր, բարձր չրջանակներուն, մանաւանդ հիւպատոսարաններուն մէջ չատ կը խօսուէր կառավարին և ընդհանուր դասախօսին միջև գոյութիւն ունեցող յարաբերութեան։ Ամէն անգ, նոյնիսկ չատկայի մէջ, կը պատմէին թէ վարին կ'առած Թաչիպ պէյը, թէ՝ Հալէպի դատական պաչտօնեաներուն յարած է քաղաքականին դէմ, մեկ խօսքով, նահանգին

Աելիչէն ու Միւլէիչեն իրարու դէմ, մութի մէջ, հրացաններ կը պարպէին, այս էր հանդարտին կարծիքին արտայայտութիւնը։

Բոլոր այս պարագաները ծանօթ ըլլալով, երիտասարդը, ուրախ օրը, գօմիսէրի ապտարտութեան հաճառձին, կ'սօրէն առաջ պարապ դնաց, Ընդհանուր Դատախազին անհետը, ուր Թալիպ պէյը կանուխ կ'սպասէր, գործի վրայ կ'երեւար։

Սիրալիր ընդունելութենէ մը վերջ, Թալիպ պէյը, պատնդով երիտասարդին.

— Էֆէնտի՛, ըսաւ կեղծաւոր ձեւերով և համակրալիր չեչոտով մը, հինգ տարիէ ի վեր կը ճանչնամ զձեզ և պնտհատած եմ ձեր տաղանդը. գիտէ՞ք ինչո՛ւ համար ձանձրութիւնն առի ձեզ հոս կանչելու.

— Շնորհակալ եմ, պէ՛յ, յարեց երիտասարդը, ձեր պնտհատականութեան համար, և կը փափագիմ օգտակար ըլլալ ձեզի.

— Ուրախ եմ, էֆէնտի՛, չատ ուրախ եմ որ մեր փոխադրը ձեզի պէս լեզուագէտ անձնաւորութեան մը ներկայութիւնը կը փափկէ, չարաճճիկ Ընդհանուր Դատախազը, որ, գիտէ, քանի մը լեզուներ գիտէր, վերջապէս դրագէտ մին էր, բանասիրդ մը։

— Բա՛ւ լեզի, բսաւ երիտասարդը։

— Ձչմարտութիւնը կը խօսիմ, չարաճճիկ Թալիպ պէյ։

Յետոյ, իր առջեւի սեղանին վրայ սրտած խուրձերուն մէջէն դատերով հատ մը, երիտասարդին, և

— Էֆէնտի՛, ըսաւ, խնդրեմ, նայեցէ՛ք անդամ մը, ի՞նչ կը կարծէք այս գրութեան վրայ։

Ծանօթ սպառնական գրութիւնն էր, երիտասարդը, գրեթէ ծռած, սկսաւ կարդալ, մինչ ընդհանուր դա-

տախտակը, չարանենց նայուածքով մը, կը փնտրէր ա-նոր դիմագծերը։

— Պէ՛յ էֆէնտի, ըսաւ երիտասարդը խորհրդաւոր ժպիտով մը, այս գիրքը կեղծ է, խարդախուած։

— Այո՛ն քն, չարաճակեց երիտասարդը, թուղթը միչա. ձեռքին մէջ, գիրերը չեն նմանիր իրարու, ճիգեր եղած են նմանցնելու, կեղծելու։

— Շա՜տ ազէկ, մտածող ընդհանուր դատախտակը, էֆէնտի՛, բայց կ'ուզէք թէ այս գիրքը խարդախուած է։

— Այո՛, խարդախուած է, կրկնեց երիտասարդը լուրջ դէմքով մը։

— Բայց խմա՜տ, պարոնտակուխիւնը, հարցուց Ընդհանուր Դատախտակը։

Երիտասարդը, քանի մը վայրկեան լուռ, պրուխիւնը կը գնէր, նայելով, անգամ մըն ալ կարդալ, դարձեալ կարդալ, յետոյ, ձախ ձեռքը ծնօտին տանելով, խորհրդաւոր չարժուձեւով մը։

— Պէ՛յ էֆէնտի, ըսաւ, ես հոս չեմ համարձակիր յայտարարել ճշմարտութիւնը, կը պահմ, տակտի, անհրի դատապրուխիւնս մը տանելէ կը դանուի կառավարութիւնը։

— Ի՞նչպէս, էֆէնտի՛, կրկնեց Թայիպ պէյ, պարզ խօսեցէ՛ք։

— Այո՛ն, չարաճակեց երիտասարդը, բա՜ն մը չեմ կրնար ուղիղին, այս գործին մէջ գաղտնի ընկերութիւնն մը մասը կայ։

— Շա՜տ լա՜ւ կը խօսիք, էֆէնտի, յարեց Ընդհանուր Դատախտակը, ես կը խորհիմ թէ՝ այս թուղթը ձեր հետաքննութեան գործը պիտի եղած ըլլայ։

Երիտասարդը գլխով մը վկայեց։

— Զարմանալի բան, ըսաւ հեգնելով, առիթն գործի մէջ հետաքննութեան մասը կը վերաբերի։

— Ուրեմն ո՛ր գազանի ընկերութեան կ՛ակնարկէք դուք, տարցուց Ընդհանուր Դատախազը։

— Պէ՛յ էֆէնտի, յարեց Երիտասարդը, հնչակեանները ազա չեն, անոնք, վրան բաց, ազատական արարքներէ կը զգուշանան։

— Կ՛ազաչե՛մ, էֆէնտի՛, կը պատասէր Թայիպ պէյ, քա՛ջ ուրեմն, յայտնեցէ՛ք, ո՛ւր կը գտնուի այդ գազանի ընկերութիւնը։

— Կատարեալ ապահովի՛ն մէջ, պատասխանեց Երիտասարդը չհնչակով, հա՛ւ կը գտնուին, հա՛ւ, այս առթին գաւազրութեան հեղինակները, բայց, ինչպէս լսէ, բոլանդակ ճշմարտութիւնը չեմ կրնար մերկացնել հոս։

— Ինչո՞ւ, յարձակեց Ընդհանուր Դատախազը, միթէ կը տարակուսի՞ք անկեղծութեանս մասին։

— Ո՛չ, յարեց Երիտասարդը, բայց, ճշմարտութիւնները կան, որոնք պէտք է հրապարակով խօսուին, չեթա պատերու մէջ չկրնանք համար։ այդ կարգի ճշմարտութիւններէն է ասիկա։

— Սակայն ապօտ գազաիար մը չպիտի հաճիք տալ ինձի, էֆէնտի՛։—Ինչ գազաիար տամ, պէ՛յ էֆէնտի, չարունակեց Երիտասարդը, այս գրութիւնը՝ երկար անձերու ձեռքէ անցած է։

— Ինչպէս...

— Սպասեցէ՛ք որ բացատրեմ, չարունակեց Երիտասարդը, այս գրութիւնը թուրքերէն համրագրուած, ֆրանսերէնի թարգմանուած է, յետոյ հայերէնի վերածուած. երկար մարդու ձեռքէ անցած է, հասկցա՞ք։

Ընդհանուր դատախազը խորհրդական մտածումներու մէջ ինկաւ։

— էֆէնտի՛, բաւ, հիմա ինչ կ՛ըսէք։

— Ոչինչ, պատասխանեց Երիտասարդը, ոչինչ

կրնամ ըսել. միայն կը խնդրեմ որ դիս ազատ ձգէք. ուրբաթ օրով, այս խնդիրը վաղը բաշային ներկայացնելու ժամանակ է։

— Այսինքն, ընդմիջեց Թայիպ պէյ, վաղը բաշային առջև պիտի պարզէք հիմարութիւնը, չէ՞։

— Այո՛, պատասխանեց Երիասարդը։

— Երբ կուզէք ներկայանալ Նորին Վսեմութեան, հարցուց Թայիպ պէյ։

— Դուք դիտէք, պատասխանեց Երիասարդը, վաղը չըլլար։

— Աւելի լա՞ւ որ այսօր վերջացնենք այս խընդիրը, առարկեց ընդհանուր պատասխանը։

— Սակայն, պնդեց Երիասարդը, ես այսօր քանի մը անգամ ալ պէտք է հանդիպիմ, պէտք է ուրիշ առաւմնասիրութիւններ ալ ընեմ, լրացուցիչ անգիտութիւններ հաւաքեմ, և յետոյ ներկայանամ կատարեալ բաշային, պէյ էֆէնտի։

— Շա՛տ լա՛ւ, յարեց Թայիպ պէյ, ուրեմն, վաղը ժամը քանիսի՞ն։

— Դո՛ւք պատկերէք, պէյ էֆէնտի, պատասխանեց Երիասարդը։

— Վաղը, չարաճճակեց Ընդհանուր Դատախազը, եթէ կ՚ուզէք, ութսնկի ձեմիլիէն պացէք, առաւօտեան ժամը մէկին, վաղի բաշային տարաձնելը, չըլլար։

— Կ՚ըլլայ, պատասխանեց Երիասարդը, ես վաղը, առաւօտեան ժամը մէկին հոն կը գտնուիմ, պէյ էֆէնտի, հետեւաբար, կը խնդրեմ որ այսօրուընէ անգիտութիւն տրուի Նորին Վսեմութեան։

— Այո՛, այո՛, կրկնեց Թայիպ պէյ, վաղը դիս ալ հոն պիտի գտնէք։

Երիասարդը խոնարհեցաւ, հեռացաւ օրը, առաւօտեան ճիշդ ժամը մէկին ներկայ գտնուելու ճեմիլիէ. Հասաւ

յաչսային ապարանքին մէջ, և տրամիչտ առնելով Ընդհանուր Դատաստանին, զուրս կու գար կառավարութեան պատասխանն և ուղեւոր քայլերը դէպի օդասրահին հրամանատար լիվա Մէհմէտ Ալի բաշայի բնակարանը:

Ծերունի օդաւարը չատ կը սիրէր երիտասարդը, որուն հանդէպ անսահման վստահութիւն մը կը տածէր, համակրանք մը, ան ատակ մը պարզութեանք, ակիզբէն մինչև վերջը հետևուած լրջով անոր կրած ատտեստանքները:

Երիտասարդը հակիրճօրէն յայտնեց լիվա բաշային իր այցելութեան պիտառ պատճառները, և խնդրեց մեկնելու ժամանակ, որ ինքը, լիվա բաշան անձամբ տանի զինքը վալի բաշային քով, նկէ կարելի է անմիջապէս, որպէս զի խնդիրը վատ ատ չձգայ, և ընդհանուր դատախազին գործին պահանջ իրագործութիւնը:

Լիվա բաշան յօժարակամ ընդունեց Երիտասարդին խնդրանքը:

Կէս օրուան ճաշի ժամը հասած էր, միասին անցան ճաշելին, և խոհին, կառքը նստած, ճեմիլիք մեկնեցան:

Ը Ա.

Իր ապարանքին առանձնասենեակը քաչուած, ճաշէն վերջը, Հասան բաշան սկիսաք կ՚ընէր, երբ Թիֆնապտը ներս մտաւ և իմաց առաւ լիա Մէհմէտ Ալի բաշային այցելութիւնը։

Երիս վայրկեան հարց, դօրաւարը ներս կը մտնէր Երիտասարդին հետ։

— Վալի՛ բաշա, բաւ լիա Մէհմէտ Ալի, այս էֆէնտին կը ճանչնաք արդէն, մտնաւոր, խիստ կարեւոր խնդրի մը համար պիտի խօսի Ձեր վսեմութեան, կը խնդրեմ որ ունկնդրութիւն մը չնորհէք իրեն։

— Լիա՛ բաշա, Թոխմակով Հասան բաշա, ձեռքովը ցոյց տալով Երիտասարդը, ինչ պիտէ, ո՛րքան կը սիրեմ դինքը. բայց այս օրերս քիչ մը նեղացեր եմ իրեն դէմ։

— Ներեցէ՛ք, վսեմաչա՛ք բաշա՛, բողոքեց Երիտասարդը, թիւրիմացութիւն մը պէտք է ըլլայ կարծեմ։

— Ինչ թիւրիմացութիւն, բացագանչեց վալին, կնանքիս դէմ սպասնալի՛ք ըրեր են ձերիններդը, չէ՞ք պիտեր, օղլո՛ւմ. Զեյթունցի բանտարկեալներդ պիտի արձակեմ, եթէ ո՛չ, մի՛կ գնդապով կնանքդ պիտի վերջացնենք ըսեր են, չիմացա՞ք.

— Իմացած է, իմացած, վալի՛ բաշա, միջամտեց լիա Մէհմէտ Ալի, և պրպէն այս խնդիրը լուծանելու նպատակո՛վ է որ մինչեւ հոս ըերի դինքը.

— Է՛, բաւ կուսակալը, խօսէ նայիմ օղլո՛ւմ, ինչ գիտես այս մասին.

— Բաշա՛, բաշա՛, կրկնեց Երիտասարդը, չա՛տ բան գիտեմ այս մասին, բայց կը խնդրեմ որ ուշի ու-

չով մակ ընէք, կրկէք չընդմիջէք, մինչեւ որ ասպառուի.

— Շա՛տ լաւ, խօսէ՛, խօսէ՛, հրամայեց վալին։

Եւ երիտասարդը սկսաւ մէկիկ մէկիկ պատմել թէ ինչպէս Ընդհանուր Դատախազը պատրաստած էր այս պատպտութիւնը, յանդիման հիւպատոս Միչօլի գործակցութեամբը, թէ ինչպէս յայտնի լուռս տիրացուն գործիք ըրած, ասոր գրկել տուած էին ծանօթ ոգեւորական ազգատարատութիւնը, են, են։

Հասան բաշան յանկարծ ցասկեց անգլէն ու սկսաւ մտա պալ սենեակին մէջ, չարունակ չփլելով իր ձերմակ մազերով ծածկուած գանկը, որ կ'այրէր նոյն պահուն.

— Լիլա՛ բաշա, լիլա՛ բաշա, բացատրենէք յանկարծ, կէա՞ սա կէա՞ կը հասասանի, քացարձակ ճշմարտութիւններ են, գարչելի Ընդհանուր Դատախազը, կը սեւանէ՞ք, ան է ան, իմ սիրելիս Թշնամիս, չհաւատկ է. չհաւատկ. հապա այն վարուց Յոյնը՞, կաշառակերը Միջօ՞ն, գաղանի ընկերութիւն մը կազմեր են ու կը խաչեն ժողովուրդը.

— Ի՞նչ կը խորհիք ուրեմն, վալի՛ բաշա, հարցուց լիլա Մէհմէտ Ալի, ինչ պիտի ընէք այն անմեղ հայ եւրիտասարդները, որոնք մինչեւ հիմա բանտին մէջ կը հնձան, ամէնքն ալ անմեղ, պարկեշտ ազգքներ։

— Ի՞նչ պիտի ընեմ, պատասխանեց Հասան բաշա, անմիջապէս պիտի արձակել տամ զանոնք.

— Այ՛, այ՛, վալի՛ բաշա, կրկնեց լիլա Մէհմէտ Ալի, մե՛ղք է, մե՛ծ մեղք է զանոնք բանտին մէջ պահել, հիմա խնդիրը պարզուեցաւ. դատապրութիւն մըն է սակայն, թագուն դիտումով մը պատրաստուած, նահանգին անդորրութիւնը վրդովելու եւ պղտոր ջուրի մէջ ձուկ որսալու նպատակով.

— Սահակ, բայց, յորից երիտասարդը, ես ինչ պիտի ընեմ պատը, որուհետեւ ինձի պէտ պիտի ուղղի հարածանքը, երբ երեսան կրկ խնդիրը, չէ.

— Իրաւունք ունի, իրաւունք, կ'ըսէր Հասան բայց, դառնալով Լիմա Մկրտիչ Սլիմն, այս տղան պէտք է ժամ առաջ մնայի Հալէպէն:

— Բայց նախ պէտք է, ընդմիջեց երիտասարդը, բանտէն արձակուին նոր ձերբակալուածը հայերը.

— Այ, այ, կրկնեց վարին, անունը այս իրկուընէ պիտի արձակուին:

Հասան մնացեալ Զէյթունցիները, հարցուց երիտասարդը.

— Ո՛զլում, պատասխանեց վարին, չիմայտր, անոնց համար հետապրնցի Պոլիս, ձեր Առաջնորդը չը պատմե՞ց, ինք ալ հետապրած է պատրիարքին, կը յուսամ թէ այս օրերս կ'արձակուին անոնք ալ.

— Բայց, բայց, չարունակեց երիտասարդը, դարձեալ անոնք բանտը մնան, ձեր թշնամիները մեզի պատրաստակ մը պիտի գտնեն ձեզ հարածելու և նոյնդին անպատրաստիքնը վրդովելու համար, Ձեր Վսեմութիւնը պէտք է վատահ ըլլայ, մինչև որ այդ գանի մը Զէյթունցիները չ'արձակուին, ժողովուրդին միաբը չը պիտի հանդարտի, և ձեր թշնամիները չը պիտի դադրին դաւադրիլ Ձեր Վսեմութեան դէմ:

— Այ, այ. կրկնեց Լիմա բայան, էֆէնտին իրաւունք ունի, պէտք է անյապաղ արձակել մնացեալ Զէյթունցի բանտարկեալները:

Եւ մինչդոյն ժամանակ, չարունակեց Հասան բայա, բանտարկել, պէտք է դաւաճանները...:

— Սահակ, բայց, յարեց լիման, այդ գործողութիւններէն առաջ, պէտք է այս էֆէնտիին գործը կարգադրուի, դուք մերիններուն ատրնութիւնը պիտէք,

վաղը կ'կրկնի պրպտասիրութիւնն մըն ալ կը փակցնեն. ուսոի նախ պէտք է այս մարդը ճամբու դրնի ընտանիքովը, ան հերիք է, որքան ինոյ հոս, թո՛ղ հեռանայ, յետոյ ձեռնարկենք գործողութեան:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, բսաւ Հասան բոյա, ծպլուամ, վաղը կանուխ պարտ եկո՛ւր, դիս գտի՛ր, ձրի անցագիր մը տանիլ ուսմ, քիչ մըն ալ ճամբու ծախք, վազուընէ մեկնիլ պետն Իսկէնտէրուն, չոգենաւը նստի՛, դնա՛ երեւսպէմ, ուխտ կատարէ՛, յետոյ Պոլիս անցի՛ր, չըլլար.

— Կ'ըլլայ, պատասխանեց Երիսատարդը, չնարհակալ եմ, բոյա՛, նոր ձերբակալուած Հայերը պիտի արձակուին այս իրիկուընէ, չէ՞.

— Անտարակո՛յս, բսաւ վաչին.

— Հապա միւսները...

— Որո՞նք.

— Մնացեալ Չեմէնտլիները, չարաճակեց Երիսատարդը.

— Զըմի՞նք, յանդիմանեց վաչին, այս օրերս պատասխանը կը հասնի Պոլիսէն, անոնք ալ կ'արձակուին, այդ մասին անհոգ եղի՛ր:

Երիսատարդը հրաժեշտ առաւ, ասանձին մնալով կառապանին ապարանքին, և, ասանց սեղ մը հանդիպելու, ասնր վերադարձաւ:

Իսկ լեմա Մէհմէտ Ալի ինոյ կառապանին քով:

— Լեմա՞ բոյա, կ'ըսէր վաչին Երիսատարդին հասնար, խնդացի, ասաղանդաւոր ազգ մըն է, միեւնոյն ժամանակ չա՞տ բարի.

— Ինչ կ'ըսէք, վաչի՛ բոյա, կը հասասատէր լեման, հինգ տարիէ ի վեր կը ճանչնամ զինքը.

— Իսկա՞ն...

— Ձեր նախորդները Արիփ բաշայեն օրով էր. Զեյնանի ապստամբութիւնը չի ծագած, այս ատեն, իր ընտանիքով ձերբակալուած էր Եպրեմով պէյին մէջ. Սպասաւոր պատասխէն, և բերաւ՝ Մարաշ.

— Է՛, պատմեցէ՛ք, պատմեցէ՛ք, ընդմիջեց Հասան բաշա, հետաքրքրիր եմ պատմութ.

— Մարաշի կառավարիչը՝ Սալիհ բաշան, վախ Արիփ բաշային քաջալերուած ու դրդուած, Զեյնանի խաղաղութիւնը խանգարեց, կայսերական պետարանը ապտնուելուն, ապստամբներէն մեռ մը լեռները քաշուելուն, որոնք մինչեւ այսօր փախստական կը թափառին. յետոյ, Փենիչ Յանիճուժով մը կազմուելու իր դէմ պատերազմելու ատկ:

— Ըսել է թէ, ընդմիջեց վալին, այդ խնդրին հետեւանքով ձերբակալուած էին Զեյնանցիները:

— Այո՛, չորսնակեց լիման, հօմանուանէ ամէն էին թիւով, բայց Յանիճուժովը քառասուն երկու իշխանուց բանտարկեալներուն թիւը, միայնակները, անպարտ հոչակուած ըլլալով, այս վերջիններուն մէջ կը գտնուէր նաև Երիտասարդը, որ երբէք մասնակցութիւն չէր ունեցած Զեյնանի գէպքին, ինք այն միջոցին բանտարկուած ըլլալով Մարաշի մէջ:

— Ուրեմն ինչո՞ւ համար համար, ընդմիջեց վալին, հինգ տարի բանտը պատկեցուէ խեղճը:

— Ես անպատճառ հոչակած էի զինքը, չորսնակեց լիման, բայց յետոյ, Արիփ ու Սալիհ բաշաները, մասնաւոր դիտումով մը, Զեյնանի Դէպքին քաղաքական գոյն մը տալու համար, այդ անձնէ ատեն ալ խառնելին մէջտեղուան մէջ, և պատասխանել տալն զանի հինգ տարուան բերդարգելութիւնու:

— Հանկարծ, հանկարծ հիմա, կրկնեց Հասան բաշա, չըսե՞ք թէ զոհ մըն է.

— Այո՛, ճշմարիտ գո՛հ մը, բայց՛, պատասխանեց լիման, և հիմա, կը վախնամ թէ դարձեալ գաւ մը չը թարուի իրեն դէմ.

— Ճիշդ է, հատատաեց վալին, եթէ տակաւին հոս մնայ, փորձանք մը կը բերեն դլխուն, վաղը, վա՛ղը ճամբու գնել կուտամ, ինչպէս հետաքայ Հալէպէն, մե՛ղք է.

— Ինչո՞ւ բնաւորիքը տեսնէք, երկու մատաչ ալեկնեցով, անմեղ հրեշտակներ, չարաճնակից լիման, Պոլսեցի է, բարեկիրթ, ազնիւ, զարդացած, և բաւական յանդուգն աղջիկ մը.

— Տեսած եմ, տեսած, յարեց վալին, մէկ երկու անգամ ներկայացաւ ինծի. իր էրկան ազատութիւնը խնդրելու համար. կը յիշեմ, կը յիշեմ:

— Մէկ աչքը տեսած է, հարցուց լիման.

— Ինչ կայ, չեմ նշմարած, պատասխանեց վալին.

— Զաւա՛լլը գըզ, բացագանչեց լիման, Մարաչի կիներու բանտին մէջ, գլուխը պատին զարնուելէն զարնուելէն աչքին մէկը չի տեսներ հիմա, չո՛ւբ է իջեր, չո՛ւբ...:

— Հիմա չի՞ տեսներ, հարցուց վալին:

— Ինա՛ւ, պատասխանեց լիման, միւս աչքէն ալ կը վախցուի:

— Վա՛խ, վա՛խ, բացագանչեց վալին:

Յետոյ խօսակցութիւնը փոխուեցաւ, երկու բոյանեղը սկսան խօսիլ քաղաքականութեան վրայ:

— Վալի՛ բոյա, կ՚ըսէր լիման Մէհմէտ Ալի, ինչ կը կարծէք, կը յուսա՞ք թէ խոստացեալ բարենորոգութիւնները դործադրուին.

— Ո՛ր բարենորոգութիւնները...

— Հայկական վնաս նահանգներունը, չարաճնակից լիման, անգլիական, ֆրանսական ու ռուսական կա-

ամսաթուխնեռան կոչմէն պահանջուած բարենորոգումները.

— Հըմ, հըմ, մեռաց վալին, մը պիտի դրծադրէ, մը...:

— Ձէ՞ որ խոստացուած է, յարեց լիման.

— Ինչ կ'ըլլայ, չարտնակեց վալին հեգնոտ չարաժպտելով մը, Պերլինի Վեհաժողովին մէջ ալ խոստացաւ, Թաշնագրին 61րդ յօդուածը, դրծադրուա՞ծ է մինչեւ յարդ.

— Բայց այս անգամուանը, ատարկեց լիման, չի նմանիր միւսներուն, այս անգամ լուրջ է ձեռնարկը, խոստումներու պատրուակ մը չկայ: Եթէ չը դրծադրուին բարենորոգումները, մ'չ ոք կրնայ դուշակել հետեւանքը...

— Բան մըն ալ չըլլար, լիման բաչա, բաւ վալին համոզուած չեչոով մը, եւրոպական կը ճանչնանք, այսօր լոսօս կը փչէ, վաղը՝ բորեաց.

— Իրաւունք ունիք, իրաւունք, կրկնեց լիման, արդէն Մերլինը՝ (Սափիւ Համլաճ) միշտ օգտուած է և պիտի օգտուի եւրոպական Համանայնութիւն կոչուած անհամաձայնութենէն. կը նայիս որ վաղը Մօսկոփը կ'ելլէ, զաղանի կը խոստանէ որ այդ բարենորոգումները չը դրծադրենք.

— Ձիշդ այդ կէտը կ'ուզէի բացատրել, ընդմիջեց վալին, հայկական խնդիրը՝ ռուսական խնդիր մըն է, Ռուսիան պիտի հակառակի, եթէ մեր կառավարութիւնը փափագի լուծել այդ խնդիրը.

— Ինչպէս, հարցուց լիման, հանկարծ ուշիով կառավարին հայեցակէտը.

— Գիտէ՞ք ինչպէս, չարտնակեց Հասան բաչա, ես ուզէի տարի սիրելի վանի մէջ կառավարութիւն ըրած եմ, դիտէ՞ք,

— Իսկ ես, ընդմիջեց լիման, քանի տարիէն աւելի ապրած եմ հոն պիւզանդական կարեւոր պաշտօններով, կը ճիշդ անչուչա.

— Օ՛, բացագանչեց վալին, ապէկ ճիշդ այդ, ես՛ւ, ձեզի՛ կը հարցնեմ, լիման բաչա, դո՛ւք բակք, Մօսկօֆը կուզէ՞ որ այդ հայկական նահանգները բարեկարգուին.

— Երբէ՛ք, պատասխանեց լիման, որովհետեւ, եթէ այդ կոմիտէները բարենորոգութիւններ պահանջուին, եթէ աւազակութիւնները, բռնաբարութիւնները, առևանգումները, սպանութիւնները դադրին, ալ ինչ պատրուակ պիտի գտնէ Ռուսիան, մեր ներքին գործերուն միջամտելու, և այդպատճառով իր «Արեւելքի քրիստոնեաներուպաշտպան» անտոռը...:

— Ուրե՞ն, յարեց վալին, ինչ կ՛բակի քիչ առաջ, բան մըն ալ չըլլար, չէի՞ բակր. վիսկոմէտ ըլլաք, եթէ, վաղը, հրաչքով մը, մեր վեհափառ Սուլթանը լրջօրէն փորձէ գործադրութիւնան ձեռնարկել, Ռուսիան պիտի արգիլէ, Ռուսիան.

— Եւ երբ Ռուսիան արգիլէ, չարունակեց լիման, միւսները, Անգլիան ու Ֆրանսան պիտի առիւծին ձեռք քաշել գործէ:

— Եւ համարատարբ բարենոր ազգութիւնները ջուրը պիտի ձգուած ըլլան, չէ՞, յարեց վալին:

— Անչո՛ւչա, անչո՛ւչա, կրկնեց լիման, քանի որ Ռուսիան է մեր սահմանակից դրացին, և քանի որ Գերմանիան է մեր կայսրութիւնան... խնամակալը, հառաչեց՛ք, լիման բաչա, մինչ որ արեւ չպիտի կրնանք տեսնել, մինչև որ սա բռնապետութիւնը չի ապրալի և չի վերահաստատուի Օսմանեան Սահմանադրութիւնը...:

— Եւ ցոլչափ հպարծանքը տուէ, Հայերուն դէմ ճառաբարեց, և կայսրութիւնը բարիացնող բոլոր

միւս առաւօտեան դէմ ընդհանրապէս, լիովի բաչա, յա-
քսեց վարին, ան մինչ պիտի հանդիսա ընէին, ան ալ
ժողովուրդը։

Այսպէս, երկու ձերբակալեալը, մէկը՝ քաղաքային,
միւսը՝ զինուորական իշխանութիւններու պատկանելի
ներկայացուցիչներ, կը վտանգէին իրարու հետ. Օս-
մանեան. հայրենիքին պրպի պրոբիւնը պատմելով
իրարու։

Նոյն պահուն թիւրատարը ներս մտաւ և Հալէպի
անգլիական հիւպատոս Պոյնրմին այցելութիւն կատարելին։

Լիվա Մէհմէտ Ալի կը պատրաստուէր մեկնիլ, տա-
կսին վարին վար դրաւ ընդ, իսկոյն ներկայ ըլլալ
հիւպատոսին տեսակցութեան։

Ներս առաջնորդուեցաւ բրիտանական հիւպատոսը,
և նկատ դրուեց կատարելին քովի թիւրատարը։

Քաղաքավարական ձեւակերպութիւններէն ետքը,
հիւպատոսը յայտնեց իր այցելութեան նպատակը։

— Վալի բաչա, ըսաւ, Վեհափառ Թագաւորին կա-
ռավարութեան Պոտոյ մեծ դեսպան Սըր Ֆիլիբ Քըր-
քիէն այսօր հեռագիր մը առնցաւ, որուն իմաստը պար-
տաւոր եմ հաղորդելու Ձեր Վսեմութեան։

Հասան բաչա չսիրեցաւ թիւրատարին մէջ, նայ-
պէս լիվա Մէհմէտ Ալի բաչան, երկուքն ալ պատրաս-
տուած՝ լսելու հիւպատոսին յայտարարութիւնը.

— Մեծ դեսպանը, չարունակեց հիւպատոսը, պաշ-
տօնապէս կը հաղորդէ ինձի թէ՝ Զեթունի բոլոր բան-
տարկեալներուն կը պատկանի կայսերական ներումը,
առանց բացառութեան, թէ՝ ամէնքը պէտք է օգտուին
կայսերական ընդհանուր ներումէն, և թէ հետեւաբար
Ձեռքիս բանտարկեալները պէտք է անմիջապէս ար-
ձակուին։ Սըր Ֆիլիբ Քըրքի այս հեռագրով ինձի

կը պատուիրէ դիմել Ձեր Վանմուխեան և ամբողջական դործադրութիւնը պահանջել կայսերական ընդհանուր նահանգապետէն։

— Շնորհակալ եմ, հիւպատոս պէյ, բայց կուսակալը, ձեր հաղորդած տեղեկութիւններուն համար, մեր լիովա բաւական պիտի, քանի՛ քանի անգամ է որ կը հեռագրեմ Բ. Դուռը, նոյնիսկ Եըլտըզ ալ հեռագրեցի, կայսերական Առաջին Քարտուղարութեան, և չուսափոխի կարգադրութիւն մը խնդրեցի մնացեալ Զեյթունցի բանտարկեալներուն համար, դժբաղդաբար ցարդ ոևէ պատասխան մը չըստացայ։

— Կը նեղէ՛ք, Վանմաչո՛ւք բաշա, դիտել տուաւ հիւպատոսը, կը կրկնեմ թէ՝ աւելորդ յոդնութիւն մը կրած էք այդ մասին Բ. Դուռէն կամ Եըլտըզէն ո՛և է կարգադրութիւն մը խնդրելով, որովհետև, կայսերական իրաւունք բացարձակ էր, բոլոր հայ քաղաքական բանտարկեալներուն ընդհանուր նեղում կը չնորհէր, այնպէս չէ՛։

— Այո՛, այնպէս է, պատասխանեց կուսակալը, բայց Ընդհանուր Դատախազը, իբրև դատական իշխանութեան ներկայացուցիչ, առարկութիւններ հանեց, գիտէ՞ք։

— Ընդհանուր դատախազը, ընդմիջեց հիւպատոսը, դէմէն վեր գործեր ալ կ՚ընէ, վալի՛ բաշա, կը նեղէք այս դիտողութեանս համար։

— Ինչպէ՞ս, հարցուց վալին հեռաբրբիր չարչռուձեւով մը, հիւպատո՛ս պէյ, կը խնդրեմ, հաճեցէ՛ք փոխ մը բացատրել։

— Թաղիպ պէյին ներկայութիւնը քաղաքիս մէջ, չարունակեց հիւպատոսը, սկիզբէն իվեր վնասաբեր եղած է բնակչութեան չահերուն, և մանաւանդ, կայսերական կառավարութեան պատիւին. այդ մարդը, դատական գործադիր իշխանութեան պետի հանգամանքը

չարաչար դրծածած է մինչև ցարդ, քանի քանի՞ պատերկեչա մարդիկ կը ճանչնամ այս քաղաքին մէջ, որոնք Ընդհանուր Դատաստանի վախուն պաշտօնավը վճռուած այդ աւազակին ձեռքով կորզուած են և այսօր մոխիրի վրայ կը նային, կ՚ապաչեմ, վալի բաչա, լըջօրէն Ձեր Վսեմութեան ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ վերջին անգի ունեցած ախտը միջամտելին վրայ ալ։

— Ո՞ր միջադէպը, ընդմիջեց վալին։

— Սա վակզատած թուղթերը, չարաճակեց հիւպատոսը, ես հաստատած եմ թէ՝ այդ մարդուն մատը կայ գործին մէջ, և այսօր, անմիջական բանաստրկած կը պահէր մինչև հիմա։

— Այսո՛ր խիստ պիտի արձակուին անոնք, հիւպատո՛ս պէյ, բաւ վալին, ամէն գաղանիք հասկցուած է։

— Հապա Զևիմանցիանը, չկտակ հիւպատոսը, բացատրական անկրատութիւն մըն է տակաւին պահել բանտին մէջ, կայսերական իրաւն ծպրել է, ծպրել։ Նեղեցէ՛ք, վալի բաչա, մեծ դևսպանին հետ ապրական հրամանին պատճառութիւնը հաղորդեցի Ձեր վսեմութեան, ինչ պատասխան հետպրեմ հիմա Պոլիս։

Հասան բաչա մտատ մոմոսալ, ինչ պիտի կրնար պատասխանել։

— Հիւպատո՛ս պէյ, միջամտեց լիմա բաչան, Նորին Վսեմութիւն կառավարը, այսօր պիտի հետպրէ Բ. Դռնէ, նոյն Եղերդ, և անմիջապէս հրաման մը պիտի խնդրէ։

— Սակայն ես ինչ պատասխանեմ մեծ դևսպանին, չկտակ հիւպատոսը։

— Կը պատասխանէք թէ, յարեց վալի բաչան, եղելութիւնը հաղորդեցի կառավարին, ինք ալ Պոլիս հետպրեց, անմիջական հրաման մը կրպասէ միացեալ բանտարկեալներուն համար։

ՍԸՐ ԵՒ ԼԷՏԻ ՖԻԼԻԲ ՔԸՐՔԻ

Գլխշն բաղուած ի Թէոդիկի ամենապատուոյ «Անհնուռ Տարեցոյցը»ն:

— Մակարն, վախճաչ՛ւք բաչա, դիակ առաւ հիւպատոսը, դուք պէտք չունէիք արդէն նոր հրամանի մը, քանի որ կայսերական ընդհանուր նահման իրաւէն ունէիք ձեր ձեռքին մէջ.

— Իրաւ՛ունք ունիք, հիւպատո՛ս պէյ, յարեց վաչին, բայց անդամ մը հարցուցած եղա՛նք, գոնէ մը դործադրեցաւ, ճիշդ է, սակայն, հիմա իսկոյն ձեռքէս եկած է, մինչեւ որ նոր հրաման մը չըստանամ, ո՛և է քայլ մը չեմ կրնար առնել այդ մասին.

— Ուրեմն...

— Ուրեմն, հիւպատո՛ս պէյ, չարունակեց Հասան բաչա, այս պարագանիդը կը հետապրիք մեծ պետութեան և կը խնդրիք որ ինք հաճի վտանգել Բ. Դուռին պատուախնդիր, արուն կրպտամէ ամենէն:

Հիւպատոսը մնկնեցաւ, կէս գոհ կէս դժգոհ:

— Է՛, լաւ բաչա, բաւ վաչին, նշմարելի՛ւ ինչ խօսելցաւ հիւպատոսը.

— Դո՞ւք նայեցէք, վաչի բաչա, հիմա հասկա՞ք երիտասարդին ուր հասատութիւնը...:

— Ապրի՛, ապրի՛ ազան, չարունակեց Հասան բաչա, մեծ ծառայութիւն մը մատուցած կդաս ինծի.

— Միայն ձեզի՛, ընդմիջեց վաչին, ամրողջ Նահանգին.

— Այո՛, այո՛, կրկնեց վաչին, ամրողջ Հայէպ և լաիտատարտա պէտք է ըլլայ անոր...:

— Ուրեմն, վաչի բաչա, յարեց լիվա, վաղը կանուխ կը կարգադրենք երիտասարդին գործը, վաղը ճամբայ թո՛ղ կրկ, թո՛ղ հետանայ այս կողմերէն, յետոյ կը ձեռնարկէք միւս գործադրութիւններուն.

— Այս օրուընէ հետապիր մը չը թողի՛մ Պոլիս.

— Որի՛, հարցուց լիվան.

— Մեծ Եպարքոսին, պատասխանեց վաչին, չը

Հաղորդե՛մ Ընդհանուր Դատախազին խնդրութիւնները, յանձնական հիւպատոսին ենթրիկները, եւն։

— Աղիկա անհրաժե՛շտ է, չէ՞ որ լիովա բաշան, հիմակուընէ՛ պէտք է պատրաստէ՛ք միաքները, վաղը դատական նախարարութենէն կը պաշտպանութի՛ւ, դիտցած ըլլաք, հիմակուընէ՛ զոգնու է բոլոր դռները։

— Զեթուռնցի՛ բանտարկեալներուն համար ինչ կը խորհի՛ք, լիովա՛, հարցուց կուսակալը։

— Հիւպատոսը, պատահականց լիովան, քաղաքավար կերպով մը հակցուց թէ այնպես դժուար է զանոնք վար դնել բանտին մէջ, հետեւաբար, չէ՞ որ մեծ եպարքոսին պիտի հետապրի՛ք ընդհանուր դատախազին համար։

— Այո՛...

— Նոյն հետապրին մէջ, չարունակեց լիովան, պարբերութիւն մը կ՛աւելցնի՛ք, կ՛ըսէք թէ ընդհանուր դատախազը, նախ ինքը պնդից բանտարկուած պահել զանոնք Զեթունցիներէ, իրը սձրագործ մարդասպաններ, յետոյ, ինքը է որ կուսակալի անձին դէմ ապատնական թուղթեր փակցնել կուտայ, եւն։

Լիովա Մէհմէտ Ալի բաշան ուշ առեն մնկնեցաւ կուսակալին ապարանքէն։

Նոյն իրիկունը մէկէ աւելի հետապիրներ թաչուեցան Պոլիս։

Եւ նոյն իրիկունը բանակէն արձակուեցան վերջին ձերբակալութիւնները, Հնչակեաններ չտակը։

Իսկ Ընդհանուր Դատախազը, հետեւեալ օրը, ինչպէս որ կանխատեսուած էր, կանուխ գնաց ձեմիլիէ, Հասան բաշային ապարանքը, ուր չը գտաւ Երիտասարդը, ո՛չ ալ կուսակալը։ Ուստի, վերադարձաւ կառավարութեան պալատը, ուր կանուխ գացած էր Երիտասարդը, ու կը գտնուէր կուսակալին սենեակը։

Ընդհանուր Դատախազը բարեպատ մը ղրկեց կանչելու համար երիտասարդը, որ դուրս կելլար վալիի սենեակին ու կ'ուզուէր դէպի նուիրատուն տանիլին, իր ճամբորդութեան անցագիրը տանելու համար։

Դատարանի բարեպատ մը մօտենալով երիտասարդին.

— Էֆէնտի՛, ըսաւ, ընդհանուր դատախազ պէյը կը սպասէ ձեզի.

— Դացէ՛ք ըսէ՛ք պէյին թէ այս գործը կատարուած է, և թէ ինք կը պատրաստուի մեկնիլ ընտանեօք Հալէպէն, այսպէս զացէ՛ք ըսէ՛ք պէյին, վալի բոյան հրամայած է որ այսօր մեկնիմ...։

ԺԲ

Ոստիկանութեան նախարար Նազըմ բաշան գոհ ու գոհ վերադարձած էր երթալէն իր պաշտօնատունը, նոր գաղանի հրահանգներով։

Հալէպի կառավարութենէն ծածկագիր հեռագրեր հասած էին ծանուցանող թէ՝ խուժմ մը Հնչակեաններ, անդլիական դիւանագիտական ապրուսով, կխլրտան Սուէյշոյ ծովեզերքը ցամաք եղած և աւելի մեկնած են դէպի Զեմմաէն, այս կողմն բնակիչները կառավարութեան դէմ, ապստամբութեան հրահրելու չար նպատակով։

Ուստի, Նազըմ բաշան ամենախիստ հրամաններ

հետապրեց Հայկի կառավարին, ինչպէս նաև Մարաչի կառավարիչին, կարեւոր ուժերով հետապնդել այդ զօվիքաճիները, և ձերբակալելով պահանջ, ուղղակի Պոլիս ղրկել չվճռակատար վիճակի մէջ:

Մարաչի կառավարիչը, թէ՛ նահանգին և թէ՛ Հայկի կառավարին հետապրական կրկնակի հրամաններուն վրայ, իսկոյն իր քով կանչեց զոր ukrsur չերքէզ Սաթան պէկը, և ջոկառով մը ղրկեց զանի Զէյթունի Արնպէն (Արտապէ) գիւղը, ուր կը կարծուէր թէ ապաստանած ըլլային Հնչակեանները, որոնք Լռնտանէն եկած էին:

Չէրքէզ Սաթան պէկ իր մարդիկներով հասաւ Արնպէն և իջաւ պիւզանտիա Մաչկը քինեայէն առնը:

Ո՞վ էր այս Մաչկը քինեան:

Բարձր հասակով, ոսկրուտ և ջղուտ, թուխ դէմքով, սև աչքերով ու սև բնաբնեներով, մինչ աւելի կռնեներու մէջ իր համբաւը չհնած վիսաննոց կարիճ մըն էր Մաչկը քինեան գառամներու, թառներու տէր, որուն հաչակաւոր Ukrեպի's (կարապետ) քինեայէն, 1862ի Զէյթունի պատերազմին մէջ ամենամարուր, թերևս ամենէն պլեատր դերը կատարած էր:

Այս նահապետական առնը, մէկ գարերէ ի վեր, ծանօթ էր իր առաքինական ազգասիրներովը, և ո՛չ միայն Արնպէնի, այլ և Զէյթունի և ընդ. չէջակայքի բնակչութեան քով մեծ յարգ ու համակրանք կը վայելէր, պարագայ մը, որ նոյնպէս ծանօթ էր տեղական իշխանութիւններուն, մանաւանդ Մարաչի կառավարութեան:

Չէրքէզ Սաթան պէկ, իր հեծեալ ասկեան պետներուն հետ, Մաչկը քինեայէն առնը պահկեցաւ այն պէչերը, յետոյ, առաւօն արթնցաւն, իր այցելութեան նպատակը յայտնեց անոր.

— Քեհեա՛, բաւ Ասան պէկ, այս օրերս Պոլիէն դրամ կուգուի, կառավարիչ բաշան յառկապէս ինձ դրկեց հոս, որպէս զի աւելք հաւաքեմ.

— Գիւղացիները այս ամառան մէջ գիւղը չեն դառնար, ասարկեց Խաչեր քեհեան, Զեմմանի լեռները քաշուած են հիմա, ամառանոցները, մի՛կ բարա չի՛ գանձուիր:

— Բայց ինչ կ՚ըսէք, ասկէց Ասան պէկ, ես դրամ կուգամ, դրա՛մ...

— Մենք հիմա դրամ չունինք, բաւ Խաչեր քեհեան, երբ որ ունենանք, կը վճարենք:

— Օ՛, Խաչե՛ր քեհեա, բացագանչեց Ասան պէկ, կ՚երեւայ թէ ալեաւ աւելի մեր բարեկամութիւնը, յաւ խորհեցի՛ր, հետեւանքը չա՛ս պէտ է.

— Մենք դրամ չունինք հիմակ, երբ ունենանք, կը վճարենք, Խաչեր քեհեա նոյն յանկերգը կը կրկնէր:

— Վերջը կը պղծո՛ք, Խաչե՛ր քեհեա, կրսպառնար Ասան պէկ.

— Ես այդ գուրուպրպնիրէն չեմ վախնար, Ասան՛ պէկ, հեգնեց քեհեան, մեկ բարա չենք տար, ահա վերջին խօսքս:

Պրուսերարը գայրացաւ, պահ մը խորհեցաւ հետեւարար պիտարնիրան հրամայել որ ձեռնի քեհեան և խոշտանգեն, բայց յետոյ, չը համարձակեցաւ, կը ճանչնար գիւղացիները, մանաւանդ, իմացած էր Արեգնի պիտգինիրան արիւթեան ու յանդգնութեան համբաւը: Ուրեմն վերջին փորձ մըն ալ ըներ:

— Խաչե՛ր քեհեա, բաւ, գոնէ մեկ երկու ոսկի՛ հիմա՛յ, բոլորովին ձեռնունայն մի՛ ճամբէք զիս Մուրատ.

— Ասա՛ն պէկ, Ասա՛ն պէկ, գառաց անդիէն Արեգնցի մը, քեհեային ազգականներէն հասկաւ կարճ

մը, մենք ալբա՜ս ենք սրկէն, առլք տալու կարողութիւն չունինք, կ'երթամ ա՛յսպէս կ'ըսէք ձեր բանչայն . . . :

Ասան պէկ համոզուեցաւ, անօգուտ էր ապառնալիքը, օտան փոխեց իր նախկին յոխորտանքը, և բակըտաւ ապտիկ, ապերանչ,

— Աչէ՛ր քէհեա, ըսաւ մեզմ ձախտավ մը, առլքը քա՛զ առայժմ մնայ, հոդ չէ՛, ուրիշ առավարկ մըն ալ ունիմ, կը յուսամ թէ չէք մերժեր.

— Խօսեցէ՛ք, պէ՛կ, ըսաւ Աչէր քէհեան, խօսեցէ՛ք նայինք, ինչ առավարկ է.

— Մէկ քանի օտարականներ եկած են ձեր պիւղը, ըսաւ Ասլանպէկ, բայց յուսկապէս կը բաժնէ ձեզ և կուզէ որ ինծի յանձնէք այդ օտարականները:

Աչէր քէհեան բացարձակապէս ուրացաւ.

— Մեր պիւղին մէջ օտարներ չկան, Ասլա՛ն պէկ, ըսաւ.

Ու երբ գըռեհաւարը պոռչոյ և պահանջեց երեն յանձնել օտարականները, Աչէր քէհեան առքի եկաւ ու պոչից.

— Ինծի նայէ՛, Ասլա՛ն պէկ, կառավարութեան մեռքը հասկցայ. խառնուիլն հանելու պատրաստակներ կը փնտռէ ան, անո՛ր քեզի կ'ըսեմ, մ'չ զրամ ունինք վճարելու մ'չ ալ օտար հիւրեր, քեզի յանձնելու, կ'երթաս ա՛յսպէս կը պատմես բաշալիդ.

Չէրքէզ Ասլան պէկ հոգ կարնցաւ, բարկութենէն պիտի ճաքէր. առքի եկաւ ու սկսաւ մռռալ ու քիմքին առակէն հայհոյել անպոչ հապչենկրու:

— Վէրջին խօսքերդիդ ինչ է, քէհեա՛, ըսաւ Ասլան պէկ.

— Վէրջին խօսքս չը լսեցի՛ք, Ասլա՛ն պէկ, ըսաւ քէհեան հեգնոտ չարժուձեւով մը:

Նոյն պահուն, առանեակ մը պիւղացիներ մօտեցան

Գրաւեր պարէն, որ կը մօտար։

— Ասոնց պէտք, բոլոր, պրոֆեսիոն եղերդիկով, մենք հիմա առջի վճարելու ժամանակ չունինք, ո՛չ ալ կրնանք մեր սիրելի հիւրերը յանձնել ձեր անզուսպ կառավարութիւնն ձեռքը, մեզի համար կը նախընտրենք ամբողջովին չարգուիլ, քան թէ մեր ձեռքով այդ վատութիւնը գործել։ Մեր հայրերէն, մեծ հայերէն ու նախահայրերէն ժառանգած ենք օտարներու և պանդուխտներու առատաձեռնութիւնը...

Ասոնք պէտք գոյց թէ յիմարութիւն մը պիտի լլլար առանձին օրթոդոքս այդ բերանս ու գոյզ բոլին մէջ, ա՛լ չը խօսելու, հրաժեշտ առաւ բնհացին ու Մարթոյ վերադարձաւ կոնտակին վրայ։

ԳՓ

Մարաչի կառավարիչ Նազիմ բաշան, կառավարութեան պալատին մէջ, իր նկարագրութեան կ'ընդունէր գրասենեակի չէրքէզ Ասլան պէկը, որ նոր կը վերադառնար Արևգին ըլած իր արշաւանքէն։

— *Առաջ նիւթը նայիմ, Ասլան պէկ, ըսաւ Նազիմ բաշա, ինչ ըլլիր Ագապաչի մէջ, պատմէ՛ նայիմ (կառավարութիւնը, Ալապաճ անունը կուտայ Արևգնի)։*

Ասլան պէկը, բաշային դիմացը բարև բռնած, երեք անգամ թեմենա ընելով։

— *Բաշա՛ էֆէնտի, ըսաւ գառնացած դէմքով մը, ձեռնունայն վերադարձայ. ամօթ, հազա՛ր ամօթ մեր գինուորականի պատիւին...*

— *Ի՞նչ կայ, ի՞նչ, պատմէ՛ նայինք, կրկնեց բաշան։*

— *Բանէ ար, չարունակեց Ասլան պէկը մեւնոյն դօնով, քանի ար Մարաչի կուշտը, հազիւ չորս հինգ ժամ հեռու Ագապաչ գիւղը կայ, և քանի որ այդ գիւղին մէջ հասկը քհնեա մը կ'ապրի, բաշա՛ էֆէնտի, ա՛լ խեր թող չըսպասէ կառավարութիւնը։*

— *Ի՞նչ ևըս, չարունակէ՛, չարունակէ՛, ընդմիջեց բաշան, հետզհետէ ինքզինք ամփոփելով։*

— *Նեղնցէ՛ք, բաշա՛ էֆէնտի, յարեց Ասլան պէկ, գուք հոս նստեր, չէ՛ք գիտեր ինչէ՛ր, ինչէ՛ր կը գառնան այդ կոմմիտը. գայի գինուորներովս, իմայ հասկը քհնայինն առնը, կերանք, խմեցինք, պառկեցանք, մեր կենդանիներուն կերը առինք, չաս սիրով, քաղաքավար վարուեցան մեզի հետ։*

— Է՛, Յեսո՛յ...

— Երբ առաւօտն արթնանաք, իմ սրտիկս թեեանա՝ չարժասիթը յայտնելի քեզեցին.

— Ինչ ըսիր երեն...

— Տարբ հաւատքիս պատճառն ունիմ, ըսի երեն, դեռ խօսքս չաւարտած, յանկարծ երեսս պատայ.

— Ո՛վ...

— Մայրի քեզեցո՛ն, բայց էիկնամ, չարտնակեց գրաւհարար, մինաք դրամ չունիմ, բաւ կուտայէն, բոլոր գիւղացիները լեռներուն մէջ, ամարանոց կուգան. մէկ բառս չունիմ հիմա, բաւ.

— Շո՛ւտ ապէկ, ընդմիջեց բայան, դուն ինչ պատասխանեցիր.

— Երկարդեցի աստղարկս, չարտնակեց Ասլան պէկ, գրեթէ ազատեցի, պատասխայ, Մայրի քեզեցո՛ն անդրադառնալ մեռայ, մէկ բառս չունիմ, բաւ.

— Յեսո՛յ...

— Լեզուս վախցի. չարտնակեց գրաւհարար, ապատնալիքներ բրի, դարձեալ անօգուտ.

— Վերջապէ՞ս...

— Այս անգամ, երբ ապատնալիքս լսեցին, քեզեցին հետեւորդները, տասը քսան երիտասարդներ, վրաս յարձակեցան, և, պարզապէս ապատնացան վրաս երեսը պիտին: Սաստկացայ վախէ բաղադրեալ թիւը, մեղմացայ դարձ, և, ակռայ վերաբեր ապաչիւ, դարձեալ անօգուտ, վերջապէս, քեզեցին գրաւած ամէնքը, առաք չհնար վճարել ըսին.

— Շո՛ւտ բաւ, ընդմիջեց բայան, առաքը չը վճարեցին, հապա միւս խնդիրը...

— Բայ՛ էիկնամ, չարտնակեց Ասլան պէկը, ապատեցի՛ք, սիրտ պատմեմ կարդալ:

Ու խոստում հաւաչանք մը քայեց:

— Ախ, բաշա՛ էֆէնտի, բաւա, ժամանակին, ձեր նախորդները չաս երես են տուեր Ապտալի, բա կը լեչեմ, Տէտէ բաշան չփայտաց Խոչեր քեհեան.

— Ինչպէս...

— Աւաչները, պատուկի պէս մարդիկ էին Ապտալչիները, պատասխանեց Ասան պէկ, երկրագործ, ոչգիգործ, տոլմա, խաշլամաչ, հնազանդ, հաւատարիմ հպատակներ. գնա քանի՛ տարի աւազ, երբ երկաց պիւղը աւերքի կամ ուրիշ պատճի մը համար երկմայնէք, մէկ ժամուան հեռաւորութենէ կ'ընդառաջէին մեզի քեհեային մարդիկը, և ինքը քեհեան, ոչխար կը մորթէր ու կը պատրաստիկեր գիս ու բոլոր ընկերները.

— Զգէ՛ այդ ժամանակուան բաները, հիմակուանը նայինք. Խոչեր քեհեան չփայտած է կրակիը, բաւ Հաշիմ բաշա, բայտարմ՛ նայիմ.

— Բաշա՛ էֆէնտի, չարունակեց Ասան պէկ, Տէտէ բաշան չաս երես տուաւ անոր. ամէն անգամ որ Ապտալչիները կը ձերբակալուէին, Խոչեր քեհեան մարդ կը դրկեր Մարաշ, բաշային քով և չէր խոտոր որ ատենը Մարաշ տարուէին. Չելեհանի մէջ ոտձակիզ կուտար ամէնքը: Խոչեր քեհեան, բաշա՛ էֆէնտի, ատոնք ներս պաշտպան մըն է, կեղծաւոր մը, կառավարութենան պաշտօնեաներուն քիմին կը խնդայ, ատոնց վճռաւոր չարունակ կը ձգձգէ, ատիկան պիւտրներ ծեծել կուտայ, մէկ խօսքով, Ապտալչի մէջ ամօթ կառավարութիւնը դուխխուն չունի. բաշան ալ Խոչեր քեհեան է, պայմազանն ալ, միւմիրն ալ... ամրողջ պիւլին բայտախակ ան է...:

— Օսմանեանները խօսքը չբռնի՛ր, հարցուց կառավարիչը,

— Բոլորովին ուրացաւ քեհեան, պատասխանեց Ասան պէկ, և իր քովի մարդիկները յայտարարեցին թէ

ոչ ատրք պիտի վճարին ոչ ալ իրենց սիրելի հիւրերը պիտի յանձնեն, . . :

Նապիմ բարձրացաւ։ Քովէն ճամբուց զրուցատուրը, և իր խիճապատ գինուորին միջոցաւ հեռագրատան անօրէնը կանչելով, հետևեալ հեռագիրը թշուառ Զեհմանի նոր գայմագամ Ամիլ պէյին.—

Զեհմանի գայմագամութեան.— Ոտիկան հետևեալ գինուորներ հանեցէք անմիջապէս Ալապաշի վրայ, հաչեր քննեան ձերբակալեցէք և ամենախիստ հսկողութեան տակ, իր քանի մը մարդիկներով Մարաշ ղրկեցէք, նոյնպէս, ամէն ջանք ըրէք հետքերը գտնելու նորեկ օտարականներուն, որոնք այդ կողմերը ձկը թափեր են. ջանացէք տանն մէն ալ քնացնել Զեհմանի ժողովուրդը. ազանկերան հետ անուշ վարուեցէք, տարբերութեան հետաքրքրութիւն ցուցէք ժամանակի մը համար. — Նապիմ։»

Յետոյ, Նապիմ խորհրդակցութեան հրաւիրեց Մարաշի գլխաւոր աւտոտապանները, ազդեցիկ պէյեր, ուրկէ անհնար հոգեր ու կասկածներ ունէին Զեհմանի չքմեղայրքը, Կոկիաներ, Ֆոնտուլի, Զուգուր Հիսարի, Անարտանի և ուրիշ դիւղերու մէջ։ Կառավարիչը կը խորհէր այս ազդեցիկ պէյերուն խորհուրդ հարցնել և իրենց հետ մշակել Ալապաշի վրայ յանկարծական արշաւանքի մը ծրագիրը։

Աւտոտապանները պատասխանելով կառավարիչ բացայայտ հրաւիրին, գրեթէ միեւնոյն կարծիքը յայտնեցին.— Ալապաշի արշաւանքը չի յաջողիր, մինչև որ Զեհմանը չի նուաճուի, նախ օձին գլուխը ճզմելու է, ամէնքը միաբերան վկայեցին և առիւզաբար պահանջեցին բայազէն որ կուռի նախապատրաստութիւնները վերջապէս պնդութեամբ առաջ տարուին։

Այդ օրէն ի վեր, Մարաշի կառավարութիւնը պա-

չափան վիճակ հրատարակեց, Զեթունի չուրջը քաչ-
լով չղխայ մը. Զեթունցիները, ազգաս ժողովուրդ,
որոնք իրենց տարեկան պաշարը պատրաստելու համար
անհրաժեշտօրէն հարկադրուած են էշերով ու ջորիներով
ճամբորդել Ալպիստան, Մարաշ և մօտակայ վայրերը,
արմաւիքներ փոխադրելու համար, այս նոր խստութիւն-
ներուն հետեւանքով, սախալուկեան փակուխ մնայ իրենց
ապատաժուտ լեռներուն մէջ, սովահար ըլլալու դատա-
պարտուած:

Դժգոհութիւնները կ'աւելնային և գայմագամ Ամիկ
պէյին վերջը կամաց կամաց կը խախտէր, այնքան
լարուած էր ժողովուրդը անոր կառավարութեան
դէմ:

Պաշտօնեաներ հրապարակով նախատել, տարեկան-
ներ ծեծել, զօրքեր վիրաւորել, այլ սովորական դա-
ձած մեղադրներ էին, որոնք առանց հետեւանքի կը
մնային:

Գառը-գայմագամը, մոլ միւսլիմն ու պաշ թեա-
թիպը ճամբուկէ չեղաւ, առանց յաջորդները մեղմ քա-
զաքականութեան մը կը հետեւէին ակնդրները, բայց մէկ
երկու չափաթէն, առնք ալ փոխուելան, բարձրէն հա-
ւած հրամանդներու համաձայն:

Զեթունի զաւառակը, իր չրջակայ գիւղերովը, ա-
նիշխանութեան մատնուած էր, այլ առաջ կը գանձուէր,
այլ ալ գործուած յանցանք մը կամ ոճիր մը կը պատ-
ժուէր, լեռները, անտառները, աւազակներու ապրդ գոր-
ծած էին:

Նոյեմբ վերջերն հետզհետէ առատացան, Ամիկ պէյ
հեծեալ ասկիան գնդապետ ջոկատ մը ղրկեց Ալա-
պաշ, պատուիրելով որ ապրդ բանան Զեթուն բերեն հա-
չեր քննեան:

Զինուորները հասան Արեգին, իջան հաչեր քնե-
ցային առանց:

Քնհան բոլորակ էր. Լիմառնէն նկած հիւրանոցն քով կը գտնուէր այն օրը։

Այն գիշերը առնը պատկերացան պիտոյքները, և հետևեալ օրը սպասկին քնհային վերադարձին։

Երեկոան գէմ վերադարձաւ Մաչկր քնհան, և երբ իր առնին առջև պիտոյքներու բազմութիւնը տեսաւ, չատ նեղացաւ, որովհետ գործքի համար նկած էին, կը խորհէր։

Չոկատին պետը մօտենալով.

— Մաչկր քնհա, բաւ մեղմով, գայմագամ պէյը ձեզ կը կանչէ։

— Ի՞նչ պիտի ընէ, հարցուց քնհան բարկացած, ի՞նչ կ'ուզէ ընէ.

— Չե՛մ գիտեր, բաւ չոկատին պետը, մենք նկած ենք զձեզ առնելու Չեմուն.

— Եթէ չերթամ՞...

— . . .

— Ըսէ՛ք, չը խօսի՛ք, կը գոչէր Մաչկր քնհան, եթէ չերթամ, ինչպէս պիտի առնէք զիս.

— Բռնել, քնհա՛, պատասխանեց պիտոյքներէն մէկը, ամչցած հրամանէն մեր գայմագամը։

— Շա՛տ ապէկ, փորձեցէ՛ք տրնեն, պատուց քնհան, և իր հրացանը վար առնելով ուզեց, նա քաշուեցաւ ծառի մը առջ, ժայռի մը կռնակը, փոքը չտկելով պիտոյքներուն վրայ, հրամեցէ՛ք, փորձեցէ՛ք նայիմ։

Պիտոյքները կը ճանչնային քնհան, բաց էին արդէն առնը քաջութիւնն համբաւը, չը համարձակեցան գործադրել իրենց սպառնալիքը.

— Քնհա՛, բաւ չոկատին պետը, մենք հիմա պիտի վերադառնանք, ինչ պիտի ընենք գայմագամ պէյին.

— Ինչ որ լսեցիք, ինչ որ տեսաք, պատասխանեց քնհան, գացէ՛ք պատմեցէ՛ք ձեր գայմագամ պէյին.

— Միայն մեր գայմագամը չէ՛, յաճախ ջոկատին պետը ծիծաղելով, բնեհամ, ձե՛ր ալ գայմագամը չէ Աֆեի պէյը, ձեր բարեկա՞մը...:

— Ո՛չ, մենք ատոնհան ո՛չ գայմագամ ունինք, ո՛չ միւսկը, յաճախ Խաչիր քեհեա.

— Ինչ բանի ուրնին գայմագամ պէյին, չատունդակից ջոկատին պետը, ինքը պիտի գայ, չըսա՞ծ.

— Ինչ կ՛ըսէք, կշտամբից բնհան.

— Հապա ինչ ըսեմ...

— Կ՛ըսէք թէ Խաչիր քեհեան ապտա՞մ է, չի ճանչնար կառավարութիւնը, հասկցա՞ք.

— Բայց յետո՞յ...

— Թո՛ղ իրենք մտածեն, սել կիտէ, գուշ գալըր, իրենք, կառավարութիւնն մարդ՛ըը թող մտածեն, իրենք հեղեղ են, մենք ատոր, իրենք կ՛երթան, մենք կը մնանք, չէ՞...:

Չինարները լսեցին:

Յաջորդ օրը, հնձեալ առիւծն պինարները կը հանին Չեթէն, ատանց Խաչիր քեհեային:

Գայմագամը կը կտտար, ուրիշ հեռագիր մըն ալ ստացած էր Մարաչէն, քեհեայի ձերբակալման հրամանը կ՛երկրորդէր: Ի՞նչ պիտի պատասխանէր Նազիմ բաչային, որ պատասխանին կ՛ըսպասէր հոն, հեռագրին պրսիր:

Ջոկատին պետին բերնէն լսել էնայ իրողութիւնը, նոյնութիւնամբ հեռագրից Մարաչ, իր կոչմէն առկինելով թէ Ախտապէի քեհեան ձերբակալելու չպիտի բաւէ թնեա վաչա մը զօրք, պ՛ուր մնաց թէ ջոկատ մը:

Նազիմ բաչան, հեռագրատունը կ՛ըսպասէր, ինչպէս ըսինք, ատացած գայմագամին պատասխան — հեռագիրը, բարկացած, և այս անգամ աւելի խիստ հեռագիր մը քաչից գայմագամին, հրամայելով անյապաղ

ձերբակալել, և չվճռակատ Մարաշ դրկել այդ ապըստամբ բնիևան, հակառակ պարագային, ոչնչացնել պաշտօնական ընկալ դինքը։

Այս հետագրին վրայ, Ամիր պէյ, զօրանոցը կը դիմէ, նոր հրամանատար Իֆիէմ պէյին, որուն կը պատմէ ամէն բան և իր աջակցութիւնը կը խնդրէ։ Զօրանոցին հրամանատարը կ'ատարկէ թէ՝ ինք չի կրնար մէկ մէկ քայլ առնել առանց բարձրագոյն հրամանի մը։

Ամիր պէյ զօրանոցէն վերադարձին, ուղղակի բերդը կ'երթայ, Բասիլոսեան մահտեսի Կարապետ ոչխարի քով։

Երկաբնեան Տէր Կարապետ քահանան ալ հոն կը գտնուէր։

— Կարապե՛տ ոչխար, բոսո գայմագամը, կ'ոչխեմ, դին ոչխանցէ՛ք այս նեղ դրութենէն, Մարաչէն կ'ուզեմ Ագապաշի Խաչեր քեհեան.

— Է՛, ընդմիջեց Բասիլոսեան, ես ինչ ընեմ, ինչ կրնամ ընել, դրկեցէ՛ք,

— Կ'երթա՞յ որ դրկեմ, յարեց գայմագամը,

— Ինչո՞ւ չերթար, ինչո՞ւ կ'ուզեն դինքը, ձեղի չէ՞ գրած մութէսարրիֆ բաշան.

— Բա՛ն մը չէ՛ գրած, Կարապե՛տ ոչխար, պատասխանեց Ամիր պէյ, հրամայած է միայն որ ձերբակալենք ու Մարաշ դրկեմ դինքը,

— Ձերբակալե՛ք, միջամտեց Երկաբնեան քահանան, ո՛վ պիտի ձերբակալէ Խաչեր քեհեան.

Գայմագամը մանրամասնօրէն պատմեց դէպքը, թէ ինչպէս Խաչեր քեհեան վճռած էր իր դրկած հետեւակ սահիկան դինուորները, թէ ինչպէս յայտարարած էր ան թէ՝ չի ճանչնար կառավարութիւնը, եւն։

Բասիլոսեան, ձեռքի սիգարը նորոգելով, ծպտագաղիկ նստած, գայմագամին դիմացը։

— Պէ՛յ էֆէնտի, ըսաւ, այս գործին մէջ Մարաշէ պէյերուն մասը կը նշմարեմ. Խաչիր քահանան ձերբակալելի՝ կը նշանակէ անոնցմէ մէջ կայծ մը ձգել, և այդ կայծը՝ հրդեհի մը պիտի փոխուի և ծուխի մինչև այս կողմերը.

— Ի՞նչ ընեմ ուրեմն, ինչ խորհուրդ կ'ուտաք ինծի, Կարապե՛տ աղա, ըսաւ զայմագամը:

— Պէ՛յ էֆէնտի, պատասխանեց Բասիլոսեան, պիտի չդիպչիք մեզ, և չենք ուզեր որ ձեզի վնաս մը հասնի.

— Շնորհակալ եմ, Կարապե՛տ աղա, յարեց զայմագամը, խնդրեմ, ըսէ՛ք, ինչ կը խորհիք դուք.

— Մխիթարեանց բաչային հետապրիցէ՛ք, ըսաւ Բասիլոսեան, և զգուշացէ՛ք իրեն թէ՝ Խաչիր քահանան ձերբակալել տալէ առաջ՝ Հալէպի Զեթունցի մեծատուն բռնաւորներուն մեծ արձակել տայ.

— Կարապե՛տ աղա, առարկեց Սէմէլ պէյ, այդպիսի հետապիր մը կը քաշուի.

— Ինչո՞ւ չի քաշուիր, յարեց Բասիլոսեան, հեգնելով. ուրեմն, թո՛ղ ձերբակալել տայ քահանան:

Զայմագամը, յուսահատ, վերադարձաւ իր տունը:

Վերադարձին, անդամին վրայ պատուրիչ հետապիր մը, դարձեալ Մարաշէն. մխիթարեանց բաչան քաշած էր, առիթղզարար կը պահանջէր Մարաշի քահանային ձերբակալումը, պատուիրելով, մինչեռ ժամանակ, ապահով վազուան Թղթաթուղին:

Գիշերը քունը փախաւ, Մարաշի ապստամբութեան ահ մղձաւանջն կը չարչարուէր Սէմէլ պէյ:

Հետեւեալ օրը, կանուխ գնաց պաշտօնատունը: Տակաւին չէր պատասխանած վերջին հետապրին, կը մտածէր պատասխանի մը մէջ ձգել այդ խնդիրը, և այնուհետեւ պատասխանել մխիթարեանց բաչային:

Ց.Գ

1895 Յունիս 7։

Աչքով սրեւէ մը կը չափարկէր զամուկ երիկուն մը։ Ալեքսանդրիոյ (Եգիպտոսէն) ծովեզերեայ քաղաքին ամայի աւազուտին երկայնքը, չորս ոտնաձայն երիտասարդներ կը քալէին, չորսն ալ միահեծ հագուած, պրտինին վրայէն, տաքերնին նայելով կոչիկներէ, չորսն ալ եւրոպական ոտարտով, կարասս երիտասարդներ, որոնք անցին ոտնաձայնները, ոտքնները կը քաշէին, դժուար, դժուարտար քայլերով, չափազանց կասկածոտ նայուածքով կը չափէին ամայութիւնը, որ կ'երթար կորսուիլ անհուն ծովին տարածութեանը մէջ։ Առանք չէին համարձակիր հրապարակի վրայ երեւնալ, չուխան կամ պանդոկներուն մէջ, կերեւիներէ, մօտակայ, ամայի պաշտօնեան մէջ կ'անցընէին, միայն երիտասարդները կ'իջնէին քաղաք եւ այգիէս, ժամերով խոհրտելէ յետոյ, դիւրաւ մտերմին, գործերս պիտ կը ապահովէին կը մտնէին քաղաքը, եւ կը պտռտէին անոնց, քիչ մըն ալ ազատ պանդոկի մը մէջ, ուր կը գտնուէին նոյնպէս պանդոխտներ, երկրին ներքին գաւառներէն, չորսերը՝ դէպի Ամերիկա փախչելու նպատակով հոն եկած, յարմար, պատեհ բոլորին ապահով, չորնոտ մը նետուելու համար։

Երիտասարդներէն մեկնողն պահուն, որ աւազուտին վրայ կը պարզէր ուրիշ երիտասարդ մը, գեղջուկի տարազով, կարծես թէ կը հետաքրքրէր միայն չորս երիտասարդներով, որոնք կը քալէին դանդաղօրէն ու կը հետեւէին քաղաքի տեսիլներուն, եւ յետոյ, կը վերադառնային։

Գեղջուկ երիտասարդը, ծովեզերքը, խարակի մը վրայ նստած, կը դիտէր ալիքներուն խաղը, միևնոյն ժամանակ յոդնութիւն կ'առնէր, երկայն, ամէնքսո ճամբորդութենէ մը կարծես իր կուգար հոն, պէտքը կը զգար հանգիստ առնելու։

Եւրոպական ապրուստով չորս վաճառականները բառական մօտեցան, խարակին վրայ նստող գեղջուկին,

— Ո՞վ ես դուն, հարցուց չորս երիտասարդներէն մէկը, ինչ գործ ունիս հոս,

— Յոդնութիւն կ'առնեմ, պատասխանեց գեղջուկը, երկայն ճամբորդութենէ մը կասարեցի։

— Ո՞րկէ կուգաս, հարցուց ուրիշ երիտասարդ մը,

— Չեմ տանիր, պատասխանեց գեղջուկը,

— Չեմ տանիր... բայց պատչեցին չորսը միասին, պատմէ՛ նայինք, ինչ կայ չիկայ Չեմ տանի մէջ,

— Դուք ո՞վ էք, պարոննե՛ր, հոս ինչ կը պատահի, հարցուց իր կարգին գեղջուկը, հետաքրքրութեամբ սասյած։

— Յետոյ կը պատմենք քեզի, եղբայր, մենք ալ հոդ ենք, մի՛ կասկածիր, պատասխանեց չորս խառնիճաղանջ երիտասարդներէն մէկը, որ իրենց պետը կը թուէր ըլլալ։

— Ես մէկ չորեքշաբթի ի վեր մնացած եմ Չեմ տանիի, մէկ երկու օրէն պիտի վերադառնամ։

— Ինչո՞ւ համար, ինչո՞ւ պիտի վերադառնաս ապրուստդ չտասով, հարցուցին չորս երիտասարդները։

— Մարաչ կը դանուի գործով, չորեքշաբթի գեղջուկը, Տէր Դևոնդ քահանան գրկից պիտ հոս, հասկըցար հոմար թէ պարոննները հոսած են։

— Ո՞ր պարոննները...։

Գեղջուկը խորհրդաւոր ժպիտ մը սահեցուց։ իրենց երեսուն, իր մտերիմներուն քո՛վ ըլլալ կը կարծէր ինքզինք, ներքին ձայն մը կ'ապշեցնէր իրեն թէ իր խօ-

սակիցները նայն խակ անոնք էին, որոնց հետքը փընտռելու համար ինքը ղրկուած էր Մարսէյլ։

— Ո՞ր պարոններդ կը փնտռէիր, հարցուց երիտասարդներէն թխադէմ, անուշտ, անոնցմէ կարճ մը։

— Հնչակեան պարոններդ, պատասխանեց գեղջուկը։

Զրոյը միտքն խոյացան գեղջուկին վրայ, որ խոկոյն ցասկոտ խարակին վրայէն և միացաւ չորսին հետ։

Ծովը քովէն կը մռնչէր, և ալիքները կը խուժէին աւազափին վրայ։

Մութը կը թանձրանար երթալով, ծովեզերքի լապտերները կը պպզային, կը մարմրէին հեռաստաններուն մէջ, վերխաւրի, ու զանգուած մը կ'երեւար դիմացէն, հրուանդան մը, որուն ստքերուն տակ կը պատկէր Մյասէ գիւղը...։

Ու հիմա, ամառնային դիշերուան աւաջին պահին, հինգ անծանօթներ, Իսկէնտէրունի աւազափին երկայնքը կը թափառէին, տաք, մանրմուկ խօսակցութեան մը բռնուած։

Մյասէէն, երկու ժամ, լրտեսելու թուղուած նայուածքներէն հետու, յարաձուկ ծովին մօտ ու յարաճուն աւազներուն վրայ, թափառելէն, թափառելէն յոգնածներկ հինգ ընկերները, իրարու պատմութիւնը լսած և գիւրաւ լսու մը ճանչցած, ախտն ու պատնէշ գէպի քաղաքը. և երբ մօտեցան Եղերքին, հինգը գաս գաս ախտն քալել, պանդոկի ճամբանէրէ, նախապէս իրարու յայտնած ըլլալով պանդոկին անունը, ուր պիտի պատկէին գիշերը։

Հոն, իրենց պանդոկի սենեակին մը մէջ, հինգը միասին, դէս կը խօսակցէին։ Գեղջուկը վերտին կ'աւ-

նէր խօսակցութեան թելը, զոր կարած էին երբ, քալաքին ծայրը հասած, սախալացան, իրենց վրայ կասկածներ չը հրաւիրելու համար, իրարմէ բաժնուիլ և դատ դատ ճամբաներէ քալել։

Ձոյա փափախլընեանն ուրախութիւնը չափ չունէր. անհամբեր, անդուն կը հակէին, կըսպասէին լուսնալուն, որպէս զի հետեւեալ օրը, արշալոյսին ճամբայ կելլէին, մեկնէին այն անիծեալ քալաքէն, և օր առաջ հասնէին իրենց ցանկալի ուխտավայրը, Զէյթուն։

Հարկ է ըսել թէ՝ այդ չորս անձանօթ երիտասարդները Լուսաւորչէն եկած էին, անոնք որ կիպրասէն Սուէդացիա ցամաք եկած էին, Հնչակեաններըն, պարոնայք Աղասի, Ասպահ, Հրաչեայ և Շահէն Մխօ։

Իսկ գնդապետը։

Նոյնիսկ Ջալլադը, Զէյթունի դրացի կակիաձէն, Ղուկասեան Կարապետ։

Գիշերը չը քնացան երբեք, արշալոյսին մեկնեցան պահպակէն, և, անկոխ, ամայի ճամբաներէ, Ջալլաճի առաջնորդութեամբ, ցերեկները քանի մը ժամ միայն քնանալով անասուններու կամ քարայրներու մէջ, չորս օրէն, Ջահան գետին եղերքը քերելով, հասան Արեգին գիւղը, և իջան Խաչեր քհնայէն առնը։

Ահա այս չորս օտարականներըը կը պահանջէր կառավարութիւնը, և ասոնց համար է որ Մարաչէն Զէյթուն և Զէյթունէն Մարաշ այնքան հեռագիրներ կը փոխանակուէին։

Ը.

Գայմազամ Ալիխ պէյ, Զեմմունի կառավարութեան պատասխանատուներէն մէկ ուրիշն եղած, կը սպասէր Վարչական ժողովի անդամներուն, որոնք առաւօտուընէ սպասումով նիհաղ հետաքրքրած էին, խորհրդակցելու համար Նալիմ բայազի վերջին հեռագրական հրամանին գործադրութեան միջոցներուն վրայ։

Հետաքրքրած անդամներէն երկուքը նախ մնան, բարեւեցին ու դուրս ելլին, իրարանցումը իր ամբողջ։

Ալիխ պէյ չուտ սրտաւոր էր, ամբողջ գիշերը քնաց, չէր կրցած երբ մը գոնել, հազար անգամ կը զղջար Զեմմունի գայմազամի պաշտօնին համար, զոր ընդունած էր խորհելով թէ պատերազմին, առանց գուշակելու յարակից գործառութիւնները, վտանգները։

— Այսօր մնացեալ կ'երեւաք, պէյ էֆէնտի, քսան նեբերայ անդամներէն պէչէնցի Համի Հասան ապան, ինչո՞ւ ատչքան սրտաւոր էք.

— Հասա՛ն ապա, յարեց Ալիխ պէյ, ատս գիշեր բնաւ քուն չէ՛ մտեր աչքերս.

— Ինչո՞ւ...

— Չէ՞ք դիտեր, չարունակեց գայմազամը, Մարաչէն հեռագիր հեռագրի վրայ կը անգոյեմ միմեանցմէ քաշան.

— Ի՞նչ կ'ուզէ...

— Ամասիոյ Մասկիր քեհեա՛ն, պատասխանոյ գոյ-

մազամբ, չիմացա՞ք, Անգլիայի թանկ մը գործեր երեւցած են Ալտապաշի կալմնիը, Հաչեր քեհեայեն քալ ապաստանած են, կ՚ըսուի. այդ Անգլիացիները կը փնտռէ կառավարութիւնը, Պոլիէն մամուռ հրամաններ հասած են առանց մասին։

— Հաչեր քեհեայեն լաւ չը պրեմեցա՞ւ, հարցուց Հասան ապա, չը պահանջուեցա՞ւ իրմէ այդ օտարականները.

— Պահանջուեցաւ, պատասխանեց Ամիթ պէյ, բանի բանի անգամներ մարդ պրկեցինք։

— Ինչ ըսաւ.

— Վտանգ մը մարդիկներդ, և, ապստամբութիւն յայտարարել, Հասան ապա, պատասխանեց գայմագամը։

Նոյն միջոցին Հասան Վարչական Ժողովի մեւս անդամները, Բասիրտեան մամուռի Կարապետ ապա, Կիւլվանեան Նազարէթ ապա, և Շահնազեան Ահարոն ապա։

Ասոնցմէ քանիսը ընդհատեցին, գայմագամը չէր ուզեր պատասխանել խոստովանիլ, մանաւանդ Չելեմանցի անդամներուն ներկայութեան, կառավարութեան պարտութիւնը։

Ահաւասիկ բացատրեց, Ժողովին մէջ կարգաց միւթէսարրիֆ բաչային հետագիրը, Հաչեր քեհեային անմիջական ձերբակալումը հրամայող։

Ժողովականները սկսան աչքերով խօսակցիլ, զարմանալ, խորհրդաւոր ակնարկներ փոխանակելով երեսաւ։

Յանկարծ, լսուիլ տուին խզելով.

— Գայմագա՛մ պէյ, ըսաւ Կիւլվանեան, միւթէսարրիֆ բաչան կը հրամայէ անմիջապէս ձերբակալել Հաչապաչի քեհեան, բայց այդհօք հետեւանքը մտածե՛ք է.

— Ինչպէս...

— Այսօր, չարունակեց Կիւլվանեան, Զեմունի պատասխանին բովանդակ ընակչութիւնը դիտէ, Ալապաչի Խաչեր քննիչն պարկեշտ, կառավարութեան հաւատարիմ, բարի մարդ մըն է, եթէ մարթենք ձերբակալել տալ վինքը, դիւցազ ըլլաք, այս կողմերու խաղաղութիւնը պիտի խանգարուի.

— Այդքա՞ն...

— Այո՛, չարունակեց Կիւլվանեան, ամբողջ Ալապաչը կ'ապստամբի...

— Ինչ կ'ըսէք, Նազարէթ ապա, այդքան ազդեցիկ է Խաչեր քննիչն, ընդմիջեց գայմագամը, եթէ, ինչպէս որ դուք կը յայտարարէք, կառավարութեան հաւատարիմ, պարկեշտ ու բարի մարդ մըն է, ինչո՞ւ ուրնին չի վճարեր տուրքերը.

— Ներսէկ՛ը, գայմագա՛մ պէյ, միջամտեց Բասիլտանեան, տուրքի խնդիր չիկայ, տուրքը պատրուակ մըն է լոկ, չէ՞ք գիտեր.

— Այս առաւօտ մէջ, յարեց Շանթըվեան Աւետիս ապան, տուրքերը կարելի է դանձել.

— Ինչո՞ւ...

— Տեսէք գըթլըղը կ'ըսեն այս եղանակին, գայմագա՛մ պէյ, հոս Զեմունն է, Զեմունն, լեռնեզուն, ապառաժներուն վրայ ցորեն չի բուսնիր. հոս ապրուստը դժուար է, Պոլիս չէ՛ հոս, Ըսպէս գի տարուան չորս եղանակներուն մէջ ալ հացին օրան հառաչանք բարայ ըլլայ, Ներսէկ՛ը, գայմագա՛մ պէյ, այս կողմերու բնակչութիւնը տարին տասնեկու ամիս, առանց գրպանը մէկ բառա դահեկան կ'տալրի տեսնել, չը մեռնելու չար.

— Ինչ ընեմք, հեգնեց գայմագամը, Աւետի՛ս ապա, մէյմէկ ամսական կապնեք, ինչ կ'ըսէք.

— Կը խնդրե՛մ, գայմագա՛մ պէյ, մի՛ հեգնէք, բա-

պոքից Շանթըվհան, պուք միայն ձեր ամառանոցը կը ճանչնաք, բայց անգամ մը խորհեցե՛ք, այս կառավարութիւնն ամառվը լեցուած մէջխելէներուն ու ամէնապուն մէջ պիտ՛ի, քանի՛ քանի պրէսպրէներու, քանի՛ քանի ազգասանեաց, խչուասանեաց արցունքներն ու քրտինքները խառնուած են.

— Կարճ կապեցե՛ք, Աւետի՛ս ապա. հրամայեց պայմազամը.

— Թո՛ղ խօսի, թո՛ղ խօսի Աւետիս ապան, կրկնեց անպիէն Պէչէնցի անգամ Հասան ապան:

— Մարկ ըրե՛ք, պայմազամ պէյ, յարեց Կիւվանհան, Աւետիս ապան բո՛ւն վէրքին վրայ դրաւ իր մատը, Զէյթունի վէրքին վրայ...

— Խօսեցե՛ք ուրեմն, Շանթըվօղո՛ւ, ըսաւ պայմազամը.

—Պայմազա՛մ պէյ, չարունակեց Աւետիս ապան, պուք նէթէ քանի մը տարի հոս մնաք,

—Սառաչ՛ծ չըմնէ, բացագանչեց Սէվթ պէյ.

—Եթէ պուք հոս մնաք գոնէ մէկ տարի, չարունակեց Շանթըվհան, գո՛ւք ալ պիտի հասկնաք այս ճըչմարտութիւնները. չե՛մ կրնար ըմբռնել, ինչ կը չահի կառավարութիւնը, ինչ կը չահի այս դժբաղդ ժողովուրդը կեղեքելով.

—Ինչ կ՛ըսե՛ք, Աւետիս ապա, բառերը կչուեցե՛ք, դիտել տուաւ Սէվթ պէյ.

— Բառերը կը կչուե՛մ, պայմազամ պէյ, կը խոստովանիմ որ չընդմիջե՛ք. երկու բառով պիտի բացատրեմ միտքս. կ՛ափսո՛ս, ըսե՛ք ինծի, հոս քանի՛ պուշ կը վճարե՛ք մէկ լիտր մեղր.

— Է՛, պատասխանեց Սէվթ պէյ, երե՛ք, չորս պուշ կը վճարենք մէկ լիտրին, ինչ կայ.

— Շա՜տ լա՛ւ, պէ՛յ էֆէնտի, չարաճակեց Աւետիս ապտա, Պոլիս, Իզմիր, Սէլանիկ, Պէյրութ և ամանեան կայարանները միւս մասերուն մէջ, քանի՛ դրա՛ք է մեզի օգտակար, խնդրեմ, խօսեցէ՛ք, պարմադա՛մ պէյ։

— Ուրիշն ալ մինչև առանձրկու առանդրինով կը բարձրանայ օգտակար, պատասխանեց պարմադամը։

— Ուրեմն, չարաճակեց Շանըվհան, ուրիշ անկեր մեզի լեզու, ազնիւ երկու-քառէա օգտակար, մէկէն մինչև երկու մէճիտիէ կ՚ուժէ, այնպէս չէ՞։

— Այ՛, այնպէս է, կրկնեց պարմադամը, ինչ լաւ կ՚ըսես։

— Խոդրեմ, չարաճակեց Աւետիս ապտա, այդ կողմերը, ասկից քանի՛ դրա՛ք աղճատի առաքք կը վճարեն իւրաքանչիւր այծի համար ոչխարի համար։

— Տասին երեք դրա՛ք, պատասխանեց պարմադամը։

— Լա՛ւ, չարաճակեց Շանըվհան, ասիկա արդարացի՛ն է, պէ՛յ էֆէնտի, հապա մէկ այծը կ՚ուժէ առաւելն երեսուն քառասուն դրա՛ք, և մէկ ուլը տասը առաւելու դրա՛ք, արդարացի՛ն է մէկ ուլի համար մէկ այծի համար երեք դրա՛ք աղճատի առաքք վճարել։ Հապա կըսո՛ք տիմա, պարմադա՛մ պէյ, թէ ինչպէս կը կիզիքի ժողովուրդ մը։ դուք ըսէ՛ք տիմա, ինչ կը չահի կառավարութիւնը, արդեն ասիկոր քամած, հարստահարած, աչխատաւոր ժողովուրդի մը վրայ այսքան ծանր առքեր դնելով...։

— Բնաւ առքք թող չը վճարէն ասիկա, հետևեց պարմադամը։

— Ձէն վճարած, պէ՛յ էֆէնտի, բացատրեց Բաղխտանան, կիման կոլ մը գոնը է՛ք, կիմեցէ՛ք, ամէն օր կը թեցէ՛ք, մի՛ մոլիէ՛ք ասիկան...։

—Կարապետ ախպ՛, բաւ պայմապահը քմծիծաղով մը, պաւ արդէն կը կթէք այդ կովը, Թանըլըկի Թաւքիլը չը մոռնար ձեզ...:

Աչքի պէս կ՛անհետչէր Բասիրանեան ընդարձակ հանդերուն, արտերուն ու անտառներուն, որոնք կը գոնչուէին Զէյթունի դրեթէ չորս ժամ հեռու, Թաւրոս լեռներու գիրկը: Այս պիտը, լայն իր ալիքով, անտառներով, այգիներով, առուներով, մարգագետիններով, հօտերով, արջառներով, վերջապէս, իր ամբողջ թեամբ կը պատկանէր Բասիրանեաններուն:

Ժողովականները քիչ մը խնդացին պայմապահին այս կատակին վրայ:

— Է՛, յարեց ի վերջոյ պայմապահը, հիմա ինչ կ՛ընէք, ինչ պիտի պատահանաւ մինչեւ արեգի բարձրանալ հեռացրին, ինչ է ձեր կարծիքը, ախպ՛ներ, Մուչեր քէհեան ինչպէս պիտի ձերբակալենք, խօսեցէ՛ք:

— Բայց, պայմապա՛հ պէյ, առարկեց Կիւլմահեան, կը հաճի՞ք նախ լսել թէ ինչո՛ւ պիտի ձերբակալուի Մուչեր քէհեան:

— Ձը խնդի՛ք, յանդիմանեց պայմապահը, առաջ չի՛ վճռեր, կառավարութիւնը չի՛ ճանչնար:

— Սխա՛լ է ախպ՛, պնդեց Կիւլմահեան, Մուչեր քէհեան առաջ կը վճռէ, կառավարութեան հաւատարիմ հպատակ մըն է, կ՛երեւայ թէ պրպտարարներ եղած են իրեն դէմ:

— Պարպակէս վռնտուց առիւծն դիւրաբեկը, ինչ կ՛ընէք Նազարէ՛թ ախպ՛, պատասխանեց Աչքի պէյ, ինչպէս կը համարձակիք առիւծին պաշտպանել մարդ մը, որ կառավարութեան դէմ կ՛ապստամբի, որ կ՛ըսպառնայ ոսկեկան դիւրաբեկաւս, մարդ մը, որուն մի՛ առիւծք որ ամէն բան երեւան հանեմ:

— Ի՞նչ, ինչ, ընդմիջեց Բասիրանեան, դեռ ուրիշ ինչ կայ, խօսեցէ՛ք, գայմա՛գամ պէյ:

— Տուրքը չի վճարվի, չարաշահվեց պայմագրի հղանակը չի կ'ըսէ, պրամ չունինք կ'ըսէ, չա՛տ ապէկ, հաւատա՛նք իր խօսքին, ժամանակ մըն ալ սպասենք, մինչև որ հունձքը քաղին, այդկիսիքը վերջացնին, բայց երբ, ապահո՛վ ձեր այդ դժուած մարդը, Աչէր քեհեաին, կառավարութեան դէմ դատարութիւններ կը պատրաստէ, տարբ ի՞նչ ըսենք...

— Ի՛նչ դատարութիւն է, օ՛, բացագանչեցին Զէյթունցի անպամիները, նոր բա՛ն կայ, ի՞նչ, խօսեցէ՛ք, պայմագրա՛մ պէչ

— Դուք հիմա չէք պիտիր, հետևեց Աճէի պէչ, բնաւ անհանգիստ մը չունիք, և ինչ կ'ուզէք իմանալ, չէ՞.

— Պայմագրա՛մ պէչ, կը թախանձէին ամէնքը, կ'սպասենք, պարզ խօսեցէ՛ք, պատմեցէ՛ք մեզի, ինչ նոր բան կայ.

Պէչէնցի Հասան ապան լուռ նստած, բնաւ չէր բանար, ինք միայն պիտէր լսել, միւս անպամիները բացագանչութիւնը, պայմագրամը պատմած էր իրեն հղանութիւնը:

— Պայմագրա՛մ պէչ, կրկնեց Բասկոսեան, այս ժողովին մէջ պէտք է խօսուի ամէն բան, պատմեցէ՛ք նայինք ինչ է.

— Մխիթարբէգ բաչան, յարեց Աճէի պէչ, քահանայն պրած էր ինծի առանձնապէս, ոչ-պաշտօնական ձեւով, այս օրերս օտարականներ մուտ գտած են Սասպաչ, և այս պահուս կը պտտին Աչէր քեհեային առընը:

— Ի՛նչ անսակ օտարականներ են ատոնք, քանի՞ հոգի են, հարցուցին Զէյթունցի անպամիները, ինչո՞ւ եկեր են արդեօք.

— Ենթադրելով թէ դուք չէք պիտեր, չարաշահվեց

գայմազամը, անա՛ սկիզբէն կը պատմեմ իրողութիւնը։ Այդ մարդիկը գօմիթաճիներ են, Անգլիացէն, ուզպակի Լանսաներէն եկած են Կիպրոս, յետոյ Սուէյտիա եկած, և պաշտօնի համբաւներով յաջողած են այս կողմերը գալ. կը պատմուի թէ տոպրակներով ոսկի բերած են հետերնին, չատ մը սառատնայական գործիքներ ալ ունին, կ'ըսեն, պօմպաներ, տիւաւիր, և ուրիշ ամէն տեսակ նոր գէնքեր. ոսկերի, վաճառատուր մարդիկ են կ'ըսուի. անա՛ բուն խնդիրը...։

Ժողովականները զարմանահար, իրարու երես կը նայէին։

— Հիմա գո՛ւք ըսէք, ազանե՛ր, չարունակեց գայմազամը, ի՞նչ անուն տանք այդ մարդիկը պաշտպանողին,

— Ո՞վ է պաշտպանողը, հարցուց Բասիրտանան

— Մաչկր քհեհա՛ն, պատասխանեց գայմազամը, Ափապաչի գիւղապե՛տը, այն բարի, պարկեշտ, հաւատարիմ հպատակը, ինչպէս դուք կ'ըսէիք քիչ առաջ.

— Ո՞վ կրնայ հաստատել, պէ՛յ էֆէնտի, հարցուց Կիւլմանեան, ո՞վ կրնայ հաստատել թէ Մաչկր քհեհան կը պաշտպանէ այդ մարդիկը,

— Եւ ո՞վ կ'ըսէ թէ այդպիսի մարդիկ եկած են այս կողմերը, յարեց Շահնըվեան, Անգլիացիներ, ի՞նչ գործ ունին այս կողմերը, գայմազա՛մ պէ՛յ, մի՛ հաւատաք, մի՛, բացարձակ սուտ է՛ն, զրպարտութիւններ, լրտեսներու գո՛րծ, ո՞վ լսեր է, ո՞վ իր աչքովը տեսեր է, կը պատմուի, կ'ըսուի, խո՞ւբ է. յետոյ, եթէ իրա՛ւ այդ օտարականները մուտ գտած են երկրին մէջ, կառավարութիւնը պէտք է հետապնդէ, վնասէ, զանէ, ձերբակալէ, այնպէս չէ՞.

— Կառավարութիւնը փոքձեց ձերբակալել, յարեց գայմազամը, Մարաչէն գիւղապետին ո՛չ մը դրկուեցաւ

Ապագայ, օտարականները պահանջատեցան, բայց Մուչեր բնհման հրացանին ծայրը ցույց առաւ սահիկան պետութեան, կը հասկնա՞ք...։

— Սակայն, նկատեցի՛ք, պայմագի՛ր պէտք, առարկեց Կիւլմանսահան, կառավարութիւնն ձեռքը դիտէ՞ք, երկա՛յն է, եթէ Ապագայի մէջ օտարականներ երեցած են, կրնայ պետութիւնը ուժով ձերբակալել զանոնք, առանց սպակցութիւնը կամ միջամտութիւնը իմպերիալ Մուչեր բնհային.

— Բայց, Նապարէի տէր, չէիմաց Ամեր պէտ բարկացաւ պէտքով մը, չնայ կրնար հասկնալ, ձեզի ըսենք թէ Մուչեր բնհան վար դրեր պահնր է այդ օտարականները.

— Բացարձակ դրպարտութիւն է սահիկա, պէտ Էֆէնի, բղաւեց Բասիլսահան, Մուչեր բնհան այդ բան անհեկք մէկը չէ, կը նեղէ՛ք...։

Սենեակին դուռը դրսէն զարնուեցաւ ու ներս մտաւ նամակատան ցրուիչը, ձեռքը նամակներու և լրագիրներու ծրարներ։

Նեռաը պահ մը դադրեցաւ, ժողովականները դուրս էրան և սկսան մեն պոյ տախտակամածին երկայնքը, իսկ պայմագամը, Քոլիմբոյ դէպին վրայ ծռած, թերգուն մէջէն կը գտաէր նամակները, որոնց մէջ կը գտնուէր նաև Նապիմ բաչային հետագրով ակնարկած նամակը։

Բացաւ, ուշի ուշով կարդաց։

Ամեր պէտին աչքերը փայլեցան, քաղաքականութիւնը փոխուած էր յանկարծ.

— Բնհան ձերբակալել ապրա սկվտայեն վազ անցկը է, կ՛ըսէր ինքիրեն։

Ուրիշ նամակներ ալ կային, անոնք ալ աչքէ անցուց, Պոլսէն ընտանեկան լուրեր, էին. նոյնպէս քաղից

թեր թեմերուն բեմենիաթի դրութիւնները, վայրերու, միաբա-
ստրիներու և գոյքահամարներու փոփոխութիւնները,
պաշտօնանկութիւնները, նոր անուանումները, եւն. եւն.
միայն հանդարտած, ինչ ալ ըլլա եղա և սկսա պր-
ոպարիլ ապահովուն հետ:

Քանի մը վայրկեան հաւքը անհետացը մտան և խոր-
հրդակցութիւնները վերսկսան:

Գայմագամը, առանց նամակին պատասխանելու թէ՝ Մարաչի կառա-
վարութիւնը, վերջերը կատարած քննութիւններու
հետևանքով, համոզուած է թէ Սրապեչի բնակա-
գրաւման չար դիտումներ չի մտացածին կայսերու-
կան կառավարութեան դէմ, և հետևաբար, դադրեցնե-
լու է յիշեալին դէմ հետապնդումները, նաև, նկատի
ունենալով Սրապեչի ազգաբնակութիւնը, անպայման ժա-
մանակի մը համար յետաձգելու է աւերքներուն հատա-
կումը, եւն.:

Ժողովականները չսա գոհ մնացին գայմագամին
ուած անդրդուելութիւններէն, և իրենց կարծիքն կրկնակի
երաչխիքներ ուզին Սրապեչի բնակչութեան հատուցումներուն
նկատմամբ, , խնդրելով միանգամայն գայմագամէն որ
իրենց մտահոգ չնորհակալութիւնները բարեհաճի հա-
ղորդել Ն. Վ. Նազիմ բաշային:

Նիստը փակուեցաւ և ժողովականները մեկնեցան:

Գայմագամը դադարի պահած էր միւթէսարըֆ բա-
շային նամակին պատասխանելու, կամ աւելի ճիշդը,
խեղաթիւրելով հաղորդած էր գայն վարչական ժողովի
անդամներուն:

Նազիմ բաշան կը գրէր գայմագամին, Զեթունցի
ոսիկան վնասարներէն մէկ երկուքը դրկիլ Սրապեչ,
սիմիլ հաղուստով, և այնուամենայնիւ առանց ձեռքով ծա-

կը ձգէ նոթիկ Անգլիացիներէն. կը յորդորէր ալեւս չը հետապնդել Մաչէր քեհեան, յետաձգել առաքելութեան դանձումը, և, գոնէ մէկ չորեքշաբթի համար, չը խրատչեցնել Ապտալլէի պիւտճէներէն, եւն.։

Ուստի, Սվենի պէյ այն օրը կանուխ գնաց Զօրաղապը, հրամանատար Իֆիկէի պէյին ալ հաղորդելու միքէաարքի նամակին պարունակութիւնը։

Իֆիկէի պէյ գնահատեց Նապիմ բաշայի խորամանկութիւնը։

— Կամաց կամաց ասիկա՝ հասկնալու նախատար Նապիմ բաշային պիտի հասնի, կ՚ըսէր գայմագամին, չա՛տ խելացի մարդ է միքէաարքի Նապիմ բաշան.

— Իֆիկէ՛ի պէյ, յարեց Սվենի պէյ հազարտ չեչաւ մը, առաջին օրէն ւ՛ս եզայ իրեն այս խորհուրդը տուաղը, բայց, իր չըջապատը կը սեւեռի՛ք, համոզեցին զինքը, չէրքէզ Սալան պէկը գրկով ասիկա Ապտալլէ, բանական թիւով հեծեալ զօրքերով, յետոյ խոզք եզան, չէ՞.

— Գիտե՛մ, գիտե՛մ, կրկնեց հրամանատարը, Մաբաշի աւտոտապանութեան գո՛րծը, ինչ որ է, բայց հիմա բաւական ընթացք մը բռնած է, չատ լաւ խորհած է.

— Ի՞նչպէս...

— Երեք ասիկաններէ, չարունակեց Իֆիկէի պէյ, երկու՛քնալ հայերէն խօսող, հասարակ մարդու հագուստով, փոխիրանի կը ձեւանան Ա՛ներթան Ապտալլէ, իբրեւ փախստականներ կը ներկայանան Մաչէր քեհեային, այդ կերպով կը յաջողին ծանօթանալ Անգլիացիներուն, անոնց հետ մտերմութիւններ կը մշակեն, նոյնիսկ, երբէք հարկ ըլլայ, ապաստանութիւններ ալ կ՚ընեն այդ օտարականներու քովէն տակ, միասին կ՚ապրին, մինչեւ որ ծուղակը ձգեն, հիանալի՛, աքանչելի՛ դաշափար...

— Հաւնեցաք, յարեց պայմապահը, այնպէս չէ՞, ուրեմն, այս իրիկուընէ կը կանչենք հոս, ծանօթ երկուասիկանները, որոնք, ինչպէս ըսիք, պիւպիւլի պէս հաչելէն կը խօսին. Ուրճալը Մեհմեհը և Զէյթինի Սիւլէյմանը առաջինը՝ ընկէր Ուրֆայի, միւսը՝ ձմեռնիա Զեմիւնցի մը, լրտեսութեան Համիտական Համալսարանէն վկայեալ մանաւանդ երկուքն ալ, որոնք, աստիճանաբար այբբէն մէջ, դպրի, մեծ աստիճանի թիւններ բրած են իրենց արհեստին մէջ.

— Այո՛, պայմապա՛հ պէյ, հասասանց հրամանատարը, հոս կանչուէ երկուքն ալ, սահիկանի ատրպէը փախչուէ է, ջորնալտին, դիպլոմովի ցիցրոմիներ թո՛ղ հագնին, թո՛ղ փախուստականներ ձեւանան, բանտէ փախածներ, օրինակի համար Հալէպի կեդրոնական բանտէն, և

— Շա՛տ լաւ ըսիք, Ինֆիլիմ պէյ, ընդմիջեց պայմապահը, դէմքի ճամարտակութեամբ մը, Հալէպի կեդրոնական բանտէն փախած կ'ըլլան երկուքն ալ, չէ՞ որ արդէն մէկ քանի բանտարկեալներ կը գտնուին ատկաւին հոն,

— Եթէ կ'ուզէք, չարաճակեց հրամանատարը, պայմապահին դիտողութենէն քաջալերուած, Հալէպի Հնչակեանները կրնան դպրոցի պատգամաւորութեան պաշտօն մըն ալ ստանձնած կ'ըլլան, Աստիճանի կարեւոր հրամանները հաղորդելու համար.

— Աւելի լաւ չէ՞ որ, մէկը Մարաշէն, միւսը Հալէպէն դրկուած ըլլան, յարեց պայմապահը.

— Ի՞նչպէս, այսի՞նքն...

— Զեմիւնցի Սիւլէյմանը, չարաճակեց պայմապահը, Հալէպի բոլոր բանտարկեալները կը ճանչնայ, Զեմիւնցի է, չէ՞.

— Այո՛...

— Կեդրոնական բանակն փախած կ'ըլլայ, չորս-հարիւր զոյմապաժը, Հնչակեաններուն ջանքերովը, և, մանաւար պաչոճով մը պրկուած կ'ըլլայ Ալապաչի քիհեայեին, ապաստամբութեան հրաւիրելու համար ժողովուրդը։

— Իսկ միւսը, Ուրֆայի՛ն, ընդմիջեց հրամանատարը։

— Ուրֆային, պատասխանեց զոյմապաժը, իրրև պատարկաչրջիկ, սէրսէրի մը, ձերբակալուած կ'ըլլայ Մարաչ և սպիտակէ ի վեր բանտարկուած. յետոյ, սոսկիանի մը հակազդեցութեան տակ իր ծննդավայրը պրկուելու միջոցին, սասկիանին ձեռքէն փախած, Զոհանեը բազալով անցած և ապաստանած կ'ըլլայ Ալապաչ,

— Ճա՛ռ ապէկ, չա՛ռ ապէկ, կրկնեց հրամանատարը։

Երկու սասկիան — լրտեսները զօրանոցը կանչուելուն և նախկայացան զոյմապաժին ու հրամանատարին առջև, սասնապաւ համար իրենց նոր պաչոճներն վերարկելով բոլոր կարեւոր հրահանգները։

— Զաւալնի՛կս, բաւ Աճէի պէյ հայրական զգուշաւորութեամբ չէչոով մը, դիտէ՞ք, Վեհափառ Սուլթանին կառավարութիւնը ձեզի խոտոր փոխադրի պաչոճ մը կը վստահի, և մինչ, Նորին կայսերական վեհափառութեան հաւատարիմ ծառաները, անսահման վստահութիւն ունենք ձեր երկուքին ճարպիկութեան և ընտիր ձերքերուն վրայ, ուստի մտիկ ըրէ՛ք, անսէ՛ք ինչ պիտի հրամայէ ձեզի Իֆֆէնթի պէյ,

— Եղբայրնե՛րս, բաւ Իֆֆէնթի պէյ, պայմագամ պէյը խօսելու արդին, ես հիմա ձեզի պիտի բացատրեմ ձեր պաչոճին պարագաները։

Երկու սասկիան-լրտեսները բարև բռնած, մտիկ կ'ընէին։

— Այս դիչկաբնակ պիտի մնկնիք, չարաճակեց հրամանատարը, ցնցոտիներ հագած, կ'երթաք կ'ապատանիք Ագապոչի Մաչկը քինալին առնը.

— Կը ճանչնա՞ք Մաչկը քինան, ընդմիջեցին երկու լրտեսները.

— Ինք պձեզ կը ճանչնա՞յ, հարցուց Սեխէ պէյ.

— Մ'չ, պատասխանեցին երկուքը, ինք պմեզ չի ճանչնար, բայց մենք պինքը կը ճանչնանք.

— Ինդիր չէ, չարաճակեց Իֆիֆէմ պէյ, այս նար ապրալին տակ, բնաւ չպիտի կրնայ ճանչնալ, եթէ նա՛յն իսկ առաջնորդ ունայ պձեզ, հիմա յաւ սկսեցէ՛ք ձեր գործը գտնել, Մէհմէ՛տ, Ուրֆայի կա՞ս, չէ՞. գտնե կ'ըսես թէ.

— Այ՛, պէյ էֆէնտիս, ըսաւ Ուրֆալը Մէհմէտ, Ուրֆայի եմ.

— Լա՛ւ, չարաճակեց հրամանատարը, գտնե հաւանիկ պատմութիւնը պիտի ընես քինալին. — «Ես բնիկ Ուրֆայի եմ, հնչակեան ապրնդակ մը, ամէն չարաթ Սէմթայ կ'երթայի, Հնչակեաններուն նամակները կը տանէի. ճամբան տաճիկ պինտոններ յարձակեցան վրաս, վեց հարուածներ պարպեցին, պինտոնները մէկը գարկի փախայ և Մարաչ հասայ: Մարաչի Հնչակեաններուն ծանօթացայ, գաղանիքս յայտնեցի, և մնայ իրենց չարքերուն մէջ: Օր մը, պետերէն կ'անցնէի, տաճիկ մը պիս ձեռքս տակից, իրմէ խափանաչրջիկ բանտարկուեցայ, հինգ տարի բանտը մնացի, յետոյ, երբ, տաճիկին մը հոգը տվեան տակ, ծննդավայրս կը տարուէի, ճամբան, տաճիկ պինտոնին ձեռքէն հրացանը յափշտակեցի, գարկի գինքը, փախայ, քու օգնական հասայ, քեհեա՛...»

— Լա՛ւ մնաքղ պահեցիր, օղլո՛ւմ, յարկ գայմամը.

— Այո՛, պայմագա՛մ պէյ, պատասխանեց փախըստականն հնչակեանի մը ձորձին տակ ծածկուած լսուելու Ռոբիալը Մէհմէտը.

— Իսկ դուն, Սիւլէյման՝ չարունակեց հրամանատարը, դիտե՞ս, ինչ պիտի պատահի քեզի, դուն Հայէպի Զեմաւնայի բանտարկեալներէն կը ճանչնա՞ս, չէ՞.

— Այո՛, պէ՛յ էֆէնտի, կը ճանչնամ, պատասխանեց Սիւլէյման,

— Ուրեմն, մտիկ ըրէ, յարեց Իֆֆէթ պէյ, անտառ՛ոիկ քա- պատմութիւնդ.—

«Ես բնիկ Զեմաւնայի եմ, այսինչ թաղէն, այսինչին տան, տասնըհինգ տարուան ատաղձագործ աշխատութեան դասատարատած էի, Իւրեք ճեզասըի, հինգ տարիէ ի վեր Հայէպի կեդրոնական բանտը կը պահկէի, անդին Հնչակեաններուը յանդիման փախցնել պիտ, և հոս դրկեցին, քեզի՛, ձեզի հսկողութեան համար խիստ կարեւոր գործերնիդնեը. սրսկէն Հնչակեաններէն մէկ քանիներուը հասած են այս կողմերը, Ո՛ւ ոչ գանուիլ կը փնտռեմ, կը փախցնեմ դիրենք տեղեկ, և միասին տեղանոյ հետ գործել...»

— Հասկցա՞ր, Սիւլէյման՝ օղլո՛ւմ, բաւ գայմագամը. էհ ուրեմն, պատրաստուեցէ՛ք, ա՛յս գիշեր պիտի մեկնիք:

Երկու տասիկան—լսեանները, իրենց նոր տարագին նետքն բոլորելին կեդրոնատեղեակուած, գօրանոցէն դուրս եկան և Այասլոյի ճամբան բռնեցին:

Գիշեր էր, պարզ, անամպ երկինքի մը մէջ, լիուբաւար աստղեր կը պլպլային և լուսինը, խախտուած ու գարնանար սկսած մը, կը թափառէր երկնահամարիկ անհուն տարածութեանեըուն մէջ:

Թ.

Երկու կնգդ Հնչակեանները, ամբողջ դիչերը քա-
կեցին, անցան մայրենեաւ անտառները, ձորերէ, բե-
տեցին Ջահանի եզերքը, և վերջապէս, արշալոյսին հա-
սան Արևելեան Մաչկի քհնեայեն դիւղը։

Ո՛չ մէկ հաչոց, ո՛չ մէկ բառաչ, բոլոր հովիտները
պաղճած էին ամպրանոյնները, Զեյմանի մարգաւէտ ու
ձիւնաւոս լեռներուն կողերը անկած էին իրենց սեւ մա-
ղէ վրաններըը, և Ալապաչի հաչակաւոր գամիռները,
հօտերուն պահպանութիւնը կ՚ընէին։ Միայն մէկ քանի
հոպոպաձներ ու մչակներ մնացած էին Ալապաչի մէջ,
հունձքերուն պատճառով։

Լրտեսները քհնեայեն դուրս դարկին, պատա մը
դուրս եկաւ.

— Մե՛ծ մայր, ըսաւ Սիւլէյման, Զեյմանի մայրե-
նի բարբառովը, հիւր կ՚ընդունի՞ք, դուրսէն կուգանք.
ո՞ւր է Մաչկի քհնեայեն տունը.

— Ջահանի՛ց, ըսաւ պատաւը դղրդոյուն ձայ-
նով մը, ներս մտէ՛ք, քհնեան հիմայ կուգայ։

Մաչկի քհնեան կը քնանար, արթնցաւ, երես ան-
խոզնեին, երեսները լուաց, իր սովորական աղօթքը մըր-
մնջեց, յետոյ եկաւ նստաւ նորեկ հիւրերուն քով.

— Բարի՛ եկաք, ըսաւ երկու լրտեսներուն, ո՞րկէ
կուգաք.

— Մարաչէն, պատասխանեց Մէհմէտ.

— Խակ ես Հալէպէն կուգամ, յայտնեց Սիւլէյման։

Անմիջապէս նախամաշէլ բերուեցաւ, կոպակ, մածուն, պանիր, պաուզներ, կերան կշտացան, և խոսակցութիւնը սկսաւ։

Երկուքն ալ, վարպետորէն կեղծարարներ, իրենց դասը լաւ սերտած, լաւ աւ լաւ պատմելին ինչ որ աւանդած էր իրենց ուսուցիչը, գօրանոցին հրամանատարը։

Քհնան, թէև խորագէտ ու խոհեմութեամբ, վարդիան մը չը կասկածեցաւ իր հերետիկոսութեանը մասին, ընդհակառակն, աստուծոյ պատմութենէն խորագէտ ու չոհագրգռուած, ուխտեց իր պաշտպանութեան տակ առնել այս երկու հաւատացեալ (՞) փախստականն (՞) ցեղասխտական (՞) կարիճները։

Չեմուճղին տարիներէ ի վեր չարչարուած բռնատիրութեան մը պէս, համիտական բռնապետութեան հասցէին չը լսուած լուտանքներ թափելով, և, վրէժխնդրութեան անչէնջանալի հրդեհ մը սրտին մէջ, յանկարծ պոռթկաց։

— Աչե՛ր քհնաս, Աչե՛ր քհնաս, մինչեւ ե՞րբ պիտի համբերենք այսպէս, մինչեւ ե՞րբ մեր եղբայրները պիտի առնչոտին բռնակալս, բնրկեսս մէջ։

— Համբերէ՛, զաւա՛կս, համբերէ՛, կը յորդորէր քհնան, ժամանակը չա՛ր է, չա՛ր։

— Մինչեւ ե՞րբ համբերենք, կը սրտնջար անդիէն Ուբիցի... ցեղասխտականը (՞), Հնչակեան սուրհանդակը (՞)...։

Եւ խօսակցութիւնը կը սաստկար երթալով։

— Քհնան՛, քհնան՛, կը գոռգոռար մեր ցեղասխտական(՞) Սիւլէյմանը, Աստուած վկայ, մեր Գեղը(*) մեռա՛ծ է, մեռա՛ծ...

(*) Ձեթուցիները միշտ Գեղ կը յորջորջեն իրենց քնագաւառը Ձեթուն։ Այս առթիւ կ՛արժէ նոյն յիշել

— Դեղը չի մեռնիր, պատմիկա, կը բարձրէր քէհեան մանրիմ չեչառվ մը, մի խարտեխ, տախտը կը քրնռռայ, վարը կը սեռնէր, յանկարծ կ'արձռռայ, բռչիկը կը թօթվէ, ու՞ղղ ըլլան ձեզի պէս կարիճները...։

Երկու ոտտառ հոգիները, լռեակ հոգիներ, կը խայտային ցնծութի՛ւն, կ'նրարկէին իրենց յարմանակը, և չբնորհեր Աստուած քէհեային միամիտ ու եանգուշ պաշտպանութիւնն, կը յուսային չուսով պատիկ իրենց վարդը, խակարդը ձգել նորնկ օտարականները։

— Ե՛րբ պիտի տեսնեմ ընկերնիս, հարցուց Սիւլէյման անձկոտ չարժուձեւով մը, քէհեա՛, կ'ուզեմ, դիս իրենց քովը տարէք։

— Համբերէ՛, պատմիկա, քիչ մըն ալ համբերէ՛, հիմա կուգան.

— Քէհեա՛, բոռո Մէհմէտ ապերասպին ձայնով մը, դիս ալ պիտի պաշտպանէք, չէ՞։

բանի մը բառախաղեր, զորս Չերուկին նիւսած է իր Չերուկին, իր գիւղերուն ու վանհիերուն վրայ։ Անուանական գլխաւորները.

Գեղ, աթոռ մը դեղ.— Չբրուկը՝ մեկ անգամուան նետուելիք վառօդ, (Չերուկի լեզուով դեղը կը նշանակէ վառօդ).

Վանի՝ իսկի բիձոնի.— Վանի՝ ոսկի բիձեկի։

Արքեն իսկի գիտեն.— Արեգին ոսկի գիտի, ակնարկելով Արեգնի արգասանդ հողին, որ դեղին ոսկեզոյն նասկեր կ'արտադրէ,

Աւազոյ՝ իսկի դգալ.— Աւազալ՝ ոսկի դգալ, ակնարկելով դեղին դգալներուն, զորս Աւազալի գիւղացիները կը շինեն, տասախ կամ ուրիշ վայրերէ

Մը Փրկիչ՝ իսկի կիփիչ,— Ս. Փրկիչ՝ ոսկի կեփիչ, որով գիւղացիները լուացքի լաթերը կը ծեծեն վանիին ափքիւրին մով։

— Անչուչա, անչուչա, կրկնեց Աստիր քհնան անկեղծ ու պատպին չկտաւ մը, հատու պուտակ չէ՞ք, ինչ բանկ է, պիտ՛ուս վրայ անկ ունիք:

Սրեւծապի անպրանիկ ճառագայթները կը տպտակէին քովի սպարթմախտ մայրենիներու և կտղնիներու կանաչ անառուեն մէջէն, որ քհնայեն ալ կէս պիտը կը հաւանուարէր:

Հեւրեսան աչքերը կը գոցուէին ու կը բացուէին, պիչերային ճամբորդութեան յոգնութիւնը գծուած էր անոնց դէմքին վրայ, քունը կը վազէր անոնց աչքերէն, անդիմադրելի պէսքը կրզդացին հանդչելու, գոնէ մէկ երկու ժամու քուն մը քաչելու:

Աստիր քհնան նչմարեց, և, առանց դգացնելու անոնց, սաբի եղաւ, մնկնելու ձեւով մը, և գառնալով առնի կնոջ.

— Անկողիններդ վառէ, իմ՛պ քիչ մը պառկին, հանդրուանան, բաւ.

— Հոպ չէ՛, հոպ չէ՛, ընդդիմանալ կը կեղծէին լըրտեսները, մենք ալ ձեզի հետ պուտս կ՛ելլենք, կը պարտինք, եթէ կ՛ուզէք, քհնա՛.

— Ո՛չ, ո՛չ, կը պնդէր քհնան, պաւակնե՛րս, պուտ պէտք է յոգնութիւն առնէք, ամբողջ գիչերը քաչեր էք, քիչ մը չէ՞ք քնացար.

Անկողիններդ վառած էին, հեւրերը, յոգնածնկ ինկան, պառկեցան, երկու վայրկեան ետքը սպրած էր երկուքին ալ քունը:

Իսկ քհնան, խոհեմ պուտս եղաւ, գոնել ուզեց հնչակեան պարոնները, պրնէք, Զահան գիտեմ ամագի մէկ եղերքը, վիթխարի ապառաժի մը կողը փորուած քարայրի մը մէջ քաչուած, ատկաւին աչքերէ հեռու կը պահէին իրենք գիրենք, և, Զալլաճի միջոցաւ հնչակեան հաղորդակցութեան մէջ էին իրեն հետ:

Երբ թխամանուկն մէջէն կ՚անցնէր, խչրատց մը պարկաս ակռանչին, փիչ յետոյ, հրացան մը պայթեցաւ։

Քահանան կանգ առաւ ճամբուն եզերքը։ Եւ ահա՛, դիմացէն, թխաւարին մէջէն կարիճ մը կ՚առաջանար չր կալմը, մօտեցաւ, իր ապան էր, Առաքսւբը, հրացանը խոյտած ու ձեռքը կաքաւ մը, պոր նոր էր պարկած։

— Առաքո՛ւբ, ըսաւ հայրը, ինչ լուր պարաններէն, ինչ կ՚ընեն.

— Իրենց քովէն կուգամ, պատասխանեց Առաքսւբ, սիրտերնին չատ կը նեղսէ միաքսւթենէն, քարայրին մէջ փակուած մնալէ ձանձրացած, դանդաւ յայտնեցին.

— Ո՞ւր են հիմակ իրենք, հարցուց հայրը.

Քարայրին մէ՛ջ, պատասխանեց որդին, պարսն Ալադինն կը փափաքէր այսօր հանդիպիլ քեզի.

— Ո՞ւր...

— Մեր տունը, պատասխանեց Առաքսւբ, մեր տունը պիտի դար, ինչ խնդրեց իմաց տալ քեզի.

— Շա՛տ լաւ, ըսաւ հայրը, չատպով մը, դուն տունը գնա՛, ես քարայրը կ՚երթամ. երկու հիւրեր ունեմ, չատ յոգնած էին, պատկած են հիմա. երբ արթննան, մնծարէ՛ դիրենք, երկու պատաւական հայեր են, ճչմարիտ Հայեր, խօսակցեցէ՛ք, ժամանակ անցուցէ՛ք, մինչև որ վերադառնամ։

Առաքսւբ կը հեռանար, երբ նորէն հայրը կանչեց.

— Ինձի նայէ՛, իրիկուան համար չեվիչ մը մսրթիցէ՛ք։

Ը.Ը.

Զեթունէ Մարաչ տանող երիս պիւտար պղտոտե-ներ կան, մէկը՝ Վարի կամ Ախբրատպի և միւսը՝ Վերի կամ Կուռեցիկի: Առաջինը կը բանի տմուտ, ըսբձ-րատիպ բլուրներու գագաթներէն, հեղեղներու բերած վիմիսարի քարաժայռերով խոժոռտած խորտնկ ձոր-ներու և խիտ անտառներու մէջէ, և կը վերջանայ, օձա-պտոյտ չափրնկով, Ախբրատպի ստորոտը, և ճամբոր-դը, Զեթունէն տակաւ ջարիներուն բնծայուքով, նոր ժամուան մէջ կը հասնի Մարաչ:

*Երկրորդը կը բանի ձմեռը, Զեթունի Դիմացի ճամբան կտրելով ու Ճուղրի քարքրուտ եզերքները փե-րելով, այդիներու մէջէ, Վերի պղտոտային հետ բաղ-դատելով աւելի պիւր ու հարթ ճամբայ մը, որ սակայն, Կուռեցիկի բերդէն կը սկսի դժուարանցանելի ըլլալ, յաճախ վտանգաւոր, հողմ երիս ստրի յորձանքէն, զոր ջարիները սոխպուած են կտրել երինց բնակութ-եան, և որոնց մէկ եզերքէն կը բարձրանան սոսկալիմխոյզ ապառաժներ, ամէն վայրկեան ապառնալով պրատուիլ ու երինց հակայ զանգուածին ներքեւ թաղել կարաւան-ները, իսկ միւս եզերքէն, ալ կտմիչ, ջարիներուն ստեպուն սոկ ապշեցուցն գետինը կը խուսի, պա-րեխնակ կը կոխուին անդունդներուն վրայ, որոնք կը բացուին բայն ու խորտնկ, և վարը, յորմաջուր ա-լեքներով պղտոր Ջանանը կը գոռայ, կը մնջէ, կը ծնծղայ, կը կռաւ, կը մրնդնի թաւալդլոր ժայռերու հրաժոռմբներուն հետ, որոնք ձիւնաստան լեռներու կո-պերէն վիմած և երինց գահավէժ ալչուանքին մէջ հա-

բիւրաւոր կտորներու բաժնուած, կը պատաբէին ու կը խուժէին յարձանագրա ջուրերուն մէջ, որ կուգան խառնուիլ ու միանալ ուրիշ ջուրերու հոսանքներուն, Զիմմառնի Ծովերը, Ատլանտի, Թէյրիի ու Տրնտէի գետակները, իրենց համով ձուկերով հոչակաւոր։

Անոնց այս գետակներուն երկայնքը պատկած հսկայ ժայռի մը կողը փորուած թաղարի մը մէջ կը բնակէին հնչակեանները, ապահով ծագատոց մը, աչքերէ հեռու և յարձակումներէ զերծ։

Մաչեր քահանան այս թաղարը կուգար անունով օտարական հիւրերը, և հո՛ն կը կատարուէին գաղտնի խորհրդակցութիւնները։

Պարոն Ազատ, Հնչակեաններուն պետը, իր ընկերներուն հետ նստած էր, երբ քահանան ներս մտաւ։

Մաչեր քահանան իր ուժէն վար սուտ արծաթ ապրանքներով չալմապլը հրապուրեր, նախընտրէ մէջբերէն քաղել իր արծաթեղուտ գաչոյները, և թաղարի պատէն կախելով զանոնք Հնչակեաններու գնդերուն քով, գիտէր փռուած թաղիքէ կտորներ մը վրայ նստած ծախուտակի։

Քահանային դէմքը կը չորար և բարի աչքերը կը խնդային։

— Պարոննե՛ր, ըսաւ դուարթ չեչոտ մը, ձեզի բարի լուրեր բերի։

Բոլոր աչքերը յառեցան քահանային։

— Այս օր, արշալոյսին, չարաճաճիկ քահանան, երկու հիւրեր ունեցայ, երկու փախստականներ Հայէր, մէկը՝ Հալէպէն, միւսը Մարաչէն, մէկը՝ Զէյթունցի, միւսը՝ Ուրֆացի։ Ասոնք, մտնելու պահուընէ մը կուգան մեր դիւղը, կը փափաքին ձեզ տեսնել, կարեւոր գաղտնիքներ պիտի հաղորդեն ձեզի։

— Ո՞ւր են հիմա, հարցուց Ազատ, անձկոտ չարժաճեռով մը։

— Մեր աշունը, պատասխանեց քինեան, ամրողջ դիչերը քալեր են, յոգնած, նախաճաչէն անմիջապէս առաջ, ինկան պառկեցան։

— Ինչ կը պատմէին, հարցուց Ապահ, ինչ կը կոչուին.

— Զեմունցին Փանոսը կը կոչուի, պատասխանեց քինեան, իսկ Ուրիպացին՝ Դէսպդ, տակալի բաներ պատմելին։

— Պատմեցէ՛ք, քինեա՛, պատմեցէ՛ք, կրկնեց Ապահ, միշտ անհամբեր.

— Զեմունցի Փանոսը, չարաճճակից քինեան, Հալէպի Կեդրոնական բանակէն փախած է, Հնչակեանները ձեռքով. իսկ Ուրիպացի Դէսպդը, Մարաչի բանակէն փախցընելու միջոցին, ճամբան, ոտիկան պինուրին հրացանը ձեռքէն առած, և դանի ապտնկով փախած նկած է. երկուքն ալ Ջահանը լրտեսով անցեր են։

— Ինչո՞ւ Ի՛ուդին անունով մեզ, հարցուց Շահէն Մխօ։

— Կը փափաքին ձեր խառնիճին մէջ մտնել, պատասխանեց քինեան, և

—Լաւ կ՚ըլլայ, ընդմիջեց Հրաչեայ, քինեա՛, գիտէ՞ք, ժամանակը չատ փոփոխուած է, ծպտուելը լաւագոյնս խառնիճներ կը թափանցին ամէն կողմ, չըլլայ թէ ասոնք ալ ի նուագաւէ ըլլան...

— Մ՚չ, մ՚չ, բղաւեց Ապահ քինեան, Փանոսը Զեմունցի է, գիտեմ, ինչ, հազուստը, կեցուածքը, խօսուածքը, մէն մի չարժուձևը կը մատնէ գինքը, իսկ Դէսպդը, մարդուս աչքերուն մէջ կը նայի, երբ կուգան ալ անկեղծ մարդիկ, յայտնի է. չատ ատենապետած են, ինչ կ՚ըսէք, իրենց արհեստ աչքերուն մէջ վրէժխնդրութիւնը կարդացի. Ապահիս Համիտ անունը գարշանքով կ՚արտասանէին, կառավարութեան հասցէին ինչ հայհոյեցեր...

— Լա՛ւ ուրեմն, քեհեա՛, ինչ կը խորհիք հիմա, հարցուց Ազատ։

— Կը խորհիմ, չարունակեց քեհեան, այս պիչկր երկու՛ն ալ առնել հոս բերել, անգամ մը առե՛ք պիրենք, թերեւս ծանօթներ են, խօսակցեցե՛ք, քննեցե՛ք, հասկցե՛ք։

— Ներեցե՛ք, քեհեա՛, յարեց Ազատ, որ Ազատին անհամբերութիւնը չէր ցոյց տար, և աւելի լուրջ ուշադրութեան կը թուէր, աւելի լաւ չէ՞ որ մեր պարոն Ազատին առնէք ձեր հետ և ձեր տունը տեղն անենայ տեսակցութիւնը։

— Այ՛, այ՛, հառաչեց Հրաչեայ, թո՛ղ չը պիտանան, մեր խազտացը։

— Ձի՛չ է, յարեց քեհեան, պարո՛ն Ազատ, նախ դո՛ւք տեսէք զիրենք, հարցաքննեցե՛ք, խոստովանացուցե՛ք, ետքը յանձնեցե՛ք ինծի։

Յանկարծ, քայլերս չտես մը լսուեցան դուրսէն, Շահէն Մխօ քարապրէն դուրս նետուեցաւ, երեսուն քայլ հեռուն երիտասարդ մը նշմարեց, որ գիտի քարապրը կ՚ուզուէր։

Մեծանօթ մը չէր այն երիտասարդը, Շահէն Մխօ ճանչցաւ զանի, նոյնիսկ Զալլաազ, իր անձնուէր ընկերը, որ Իակինաէրանէն մինչեւ Արզրում առաջնորդութիւն ըրած էր իրենց։ Նեղս վազեց և ուրախութեամբ բնակիչները տեսնելու լուրը։

Քարապրին բնակիչները մեծ ուրախութիւն զգացին, անհամբեր կը սպասէին թէ երեսոր բանալը, որ երիտասարդ, մանաւանդ պաշտօնով մը գրկուած էր Զեթուն, պարոն Ազատի կոչմէն հրաւիրած գոց նամակով մը, որ ուղղուած էր պրացնալ Պապիկ Իշխանի կրտսեր եղբօր՝ Նարտխարհան Նազարէթ Զամուչեան։

Ջալլաա թաթայրը մատս, բարեւեց ներկայներուն, և մօտենալով Ագասիի, ծոյլն նամակ մը տալնէ և յանձնելնէ ետոր, Նորաչխարհեանի պատասխանը։

Ագասի ծայրէ ծայր քաշեց այս նամակը, պրկեմ մէկ չանչալ յաղնէց. յետոյ, դառնալով Խաչիկ քհնայնին.

— Քհնեայ, բատս, մեր Հրաչեան մարդաբէականի նկրչնչումով մը խօսած է.

— Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս, հարցուցին ամէն կողմէ.

— Այդ երկու հիւրերը, չարաճնակից Ագասի, վարդագոյ լրտեսներ են.

— Ողորմած Աստուած, մրմնջեց Խաչիկ քհնեայ, իրաւ կ'ըսէք, այս ինչ սակայն յայտնութիւն էր...

— Բացարձակ իրականութիւն է, չարաճնակից Ագասի, անաւասիկ նամակը։

Եւ նամակը բանալով, սկսաւ բարձրաձայն կարդալ. —

«Պարոն Ագասի և ընկերներ,

«Ջալլաայի ձեւերով ստացայ ձեր նամակը, ուրախ եմ որ անվտանգ հասած էք մեր աշխարհը, բարով եկաք, հազար բարով։

«Սիրելինե՛ր, մտածակցութիւնս կուզէք որ բերեմ գեղափոխական չարժումին, զոր ծրագրած էք պրոխ հանել, կը պրէք իմ Լոռոյնի կեդրոնը վճռած է, անհրաժեշտ դասած է գործել Զեթունի մէջ։ Ես սրտանց ձեզի հետ եմ ձեզի պէս, և երկրագնահս ամէն կողմերը գտնուող իմ հայ եղբայրներուս պէս, անհաչակելի, չարհանճական տասերթիւն ուխտած եմ համիտեանի բռնապետութեան դէմ, և կը փափագիմ ժամ առաջ տեսնել Հայրենիքը, սակայն, ինդիրը լուրջ է, պէտք է նախապէս քննել բոլոր պարագաները, կազմակերպել, ընել բոլոր նախապատրաստութիւնները, գամ ու պատրաստ գտնուիլ ամէն պատահա-

կանուխ կեան պէտ, և այնուհետև ձեռնարկել ս՛ և է գործողութեան։

«Երբ որ ուզէք, ո՛ւր որ կ՛ուզէք, ես պատրաստ եմ պայ պրոխ գլխի տեսակցիլ ձեզի հետ, ամեն՛ւ ընկերներ։ Մաչեր քեհեան բոլոնդակ Զեքմունէն յարգուած անձնաւորութիւն մըն է. դուք իր խորհրդանիշովը չարժեցէ՛ք, մի՛ ամապարէք, քիչ մըն ալ սպասեցէ՛ք, Հալէպի բանալը դեռ քանի մը կարիճներ ուտելնիք, պէտք է սպասեցնք մինչև որ անոնք ալ ախտահարին։ Յետոյ յարմար կարերը պէտք է վերցնենք գետնէն, պէտք է չոհմարանները լեցնեն, պէտք է այդեկութիւրը վերջանայ. մէկ խօսքով, մեր տարեկան պաշարը պէտք է պատրաստուած ըլլայ, որպէս զի երբ կռուի սկսինք, սովի չը բռնուինք։ Զէնքերու մասին անհրաժեշտ է խորհրդակցիլ, պատրաստի զէնքերով քանի մը չնիք կրնար ընել, նոր, կատարելագործեալ զէնքերու պէտք ունինք, վառօդ, փամփուշտ, արճիճ, ատրճանակ, կենսական պէտքեր են բոլոր պատերազմի մը համար։

«Նամակս վերջացնելէ առաջ, սիրելի ընկերներս, կարեւոր դատողութիւն մը պիտի հաղորդեմ ձեզի, և կը խնդրեմ որ պարտ ու պատշաճը գործադրէք, առանց հետ դառնալու։ Այսօր իմացայ, ամենահաւատարիմ աղբիւրէ մը, նահանգի մէջէն, գայմագամ Ալիի պէյ և գօրանոցի հրամանատար Թֆեքճի պէյը, կ՛երեւայ թէ, վերջերս Մարաչէն հասած զատկի հրահանգի մը համաձայն, երկու վաճառատուր լրտեսներ գրկեր են ձեր հետքը, Զէյրիկլի Սիւլէյման և Ուրճալը Մեհմեդ կոչուած երկու ասկեան գինուորները, որոնք գեղջուկի տարազով, ցնցոտիներու մէջ, փախստականներ պիտի ձեւանան և իբրև յեղափոխականներ պիտի ներկայանան մեր Մաչեր քեհեային, անոնք կը զգուշացնեմ ձեզ հետեւեալ-

նէ, սեակ՛ք, բրե՛ք ինչ որ կը հրամայէ ձեր խիղճը...։

«Թաւականէս հինգ տարի առաջ ընկէր Չեխովին լրտես մը կար, Օսման չավուշը, յաճ է.ք անասարակաց, Չեխովներուն մաքրելեն անոր հաչիւք, հիմա, մէկէ տեղ՝ երկու լրտեսներ կիսած են իրենց, Մէհմէտ ու Սիւլէյման, երկուքին ճակատագիրը կը յանձնեմ ձեզի, իրենց առջեւ կեան ձեր գործ, սեակ՛ք, խորհեցէ՛ք, պատճառե՛ք և յետոյ գործեցէ՛ք...։

Ընկերական սիրալիր բարեւներով
Ձերդ անձնուէր
Նազարէթ Նուրսէնարեան։»

Նեկտարը ցեցուելեան նամակին բովանդակութենէն։ Աչեր քննան յանկարծ առջի երես.

— Ինչ կեցեր կըսպասեմ հոս, ապաքնե՛ր, գոչեց չատրած, երթա՛ք, երթա՛ք, մեր Աստուածը աւետը պըտսայ, երթաք տեսնեք, ինչ պիտի ընեն.

— Քեհեա՛, քեհեա՛, կրկնեց Ազատ, մի յուզուիք երբէք, կ՛երթաք աւետը, առանց մանրամասնութիւնն մանելու, կ՛ասեք այդ երկու յեղափոխականները(՞), հոս կը բերէք, այս քարտէրը, միայնակաց մեղմ ձգեցէք, մենք պիտենք մեր ընելիքը.

— Ինչ պիտի ընէք, ապա՛քներ, հարցուց քեհեան խորհրդաւոր չեչտով մը.

— Բան մը կ՛ընե՛նք, պատասխանեց Ազատ։

Աչեր քեհեան, երկիւղան դէմ իր աւետը վերադարձան։

Ը.

Նորաշխարհեան Նապարկիի չափուչը, Զեխմանէն կը վերադառնար Փոխիկը, իր քարայր-ամարանոցը, ուր իր ընտանեքովը կը բնակէր ան։

Փոխիկի քարայրը հաչակաւոր եղած է Պապիկ Իշխանէն ապառաժախմիան օրերուն մէջ, որպէս լեռնականը պաշտպանելով Համիտի հաչակաւոր զօրքերուն դէմ, պատը, ամիսներով գնդակ փորձած էին մօտենալ անոր առնմանելուն և ամօթալի պարտութիւններով նա մղուած էին։

Այս քարայրը կ'իշխէ բովանդակ չրջականերուն, Ս. Աստուածածնի վանքին, Զօրանոցին և Զեխմանի մինչնաթիզին։ Պէրլինկա արեւելեան լեռան կողերուն մէջ փորուած, բնական քարայր մը, չրջապատուած՝ պատառուռ ծառերէ և ճոխ այգիստաններէ, հետեսի անապատն մը կը վայելէ։

Նապարկիի չափուչը, ձիէն վար իջած ու նստած պղպեղին պրտիր, որ քարայրին առջեւ կը հառէր ու վճիռ ջուրերուն մրմունջովը հեչտապէ կ'ընծայէր բնական դեղերկութիւններով օժտուած այդ հովտաւան վայրերը։

Դիմացի Սօղաք-Տէրէ լեռան գագաթին վերեւ կախուած արեւի վերջին ճառագայթները դեռ կը խրխնջային Պէրլինկայի ճակատին վրայ, և Փոխիկի քարայրը սահուն վերջալոյսի ծիրանի պիքնեներով կ'ողողուէր։

Աստեղները ձորերէն դէպի բլուրները, և բլուրներէն դէպ ի վեր, դէպի լեռներուն կատարները սողոսկելով, մեղմը պակաս կը ապրածուէր և մարդկային ազմուկները կը դադրէին, սեպի ապուռ համար միջառնե-

քու- որոնք կը լղպային, անասոի ծոչտնեկուան, որոնք արագարժ հրաժչտութիւնն մը կը յորինէին, հոտիրու, արջառնեկու բառաչնեկուն, որոնք կը վերադառնային իրենց արօտավայրերէն։

Գիշերը կ'իջնէր յուշիկ յուշիկ, և նազարէթ չամուշ կ'ընկղմէր իր խոհառնեկուան մէջ։

Առաջիկա, յուզուած վերադարձած էր Զեմառնէն, հառաջարութիւնն պատառին մէջ, անոնցմէ յուրիր հառաջ էին ակռաջին, որոնք, նոր ատուգուէին, անագին ցնցում ու դղրդում առաջ պիտի բերէին և ծիրեա պիտի խանգարէին Զեմառնի անդորրութիւնը։

Ընթրիքի ժամանակը հառաջ էր, ոչխարի պառաստութիւնները կը սեսնուէին, երբ գիմացի լուսէն, աչդիներու ցանկապատառերուն մէջէն առուր մը սկսառերեցաւ, և առաջանալ գիսի քարայրը։

Զարաան էր, Սրեդիեն կուգար, նկատ կիցաւ նազարէթ չամուշին առջև։

— Բարով նկար, Զարա՛ա, ըսաւ Նորաչխարհան, ինչ է.

— Բարի է, բարի, պառասխանեց Զարաա, Առաչին քինային քովէն կուգամ.

— Է՛, ինչ կայ, հարցուց անոզպին, ինչ լուր բերիր, ծայիմ.

— Լուրերուն խոգուհին, պառասխանեց Զարաա զուարթ դէմքով մը.

— Ասա՛, չո՛ւտ ըսէ՛, բնաւ՛ր, հրամայեց Նորաչխարհան.

— Նամակ մըն ալ բերի, ըսաւ Զարաա.

Եւ ծոցէն հանեց նամակը, զոր Արինցաւ չամուշին.

Նամակը Թող մնայ, ըսաւ Նորաչխարհան, մեկ կողմէն պահարանը պառակով զգուչութեամբ մը, պոռն բերանացի պառմէ։

— Նամակին մէջ գրուած է ամէնը, յարեց Զալլաս։

Նորաշխարհեան, քարայրին առջեւ ձոգէ մը կախ, ուած լապտերի մը լոյսին առակ, կը կարդար նամակը, որ «Ազատ» տարածքութիւնը կը կրէր։

Կարդաց լինցուց, երկրորդ անգամ մըն ալ կարդաց, կարդաց, և ակաս մտմտաց. յետոյ, դառնալով բաներ-ին, որ իր առջեւը կեցած, կը սպասէր.

— Զալլաս, ելո՛ւր, քովս նստէ՛, պատմէ՛ նայիմ, ի՞նչպէս եղաւ.

— Գրուած չէ՞ նամակին մէջ, առարկեց Զալլաս.

— Գրուած է, յարձեց Նորաշխարհեան, բայց ես քու բերնէդ կուզեմ լսել եղելութիւնը.

— Ի՞նչպէս պատմեմ, կ՚առարկէր Զալլաս, ուրիշ ակամ, նամակին մէջ մանրամասնութիւնները գրուած են.

— Հապ չէ, հապ չէ՛, կը յամառէր Նորաշխարհեան, պէտն ալ պատմէ, նամակին մէջ գրուած է թէ Զալլասը մեզ դէմ ունեցաւ այս գործին մէջ։

Զալլաս խնդաց։

— Դուք գրած էիք, ակաս պատմել Զալլաս, թէ՛ այդ եղելս լսահանելուն հաշիւը պէտք է մաքրուի.

— Ես առանձ բան մը չէի գրած, ընդմիջեց Նորաշխարհեան.

— Օսման չաւուշի մը խօսքը չէի՞ք գրած.

— Այ՛, գրած էի, պատասխանեց Նորաշխարհեան։

— Մենք ալ, չարունակեց Զալլաս ժպտելով, անոր տասօսը բերինք պիտուն, սխալցան՚ք պրկօք.

— Է՛, չարունակէ՛ նայիմ,

— Խաչեր քեհեան, չարունակեց Զալլաս, երբ Նամակին մասին քարայրը, հոն էր, պարոններուն քով.

կրը խնայած պատճենքը. ան չը կրցած նոսկ անգը չուսամ վերադարձած ատեն.

— Յետոյ...

— Նոյն գիշերը, չարաճակիկ Զալլած, երկու լրտեսները հետը, գարձեալ եկած քաղաքը, և երկուքն ալ ներկայացուց պարոն Ագասիին և ընկերներուն:

Ինչ բրած պարոն Ագասին.

— Ինչ պիտի ընէր, պատասխանեց Զալլած, հոգ մը մնկած, հոգ մը միտքին ճիտը պլուկցած, պատրաստեցած, պատաստեցած, պրկախառնուկցած, մինչեւ որ կարդը մըս ընկերներուն եկած, և մենք, կարգով նոյն ստորագրութիւնը կատարեցինք, համրատրեցինք, պրկեցինք, գարձեալ համրատրեցինք ու պրկեցինք մեր նորընծայ (՞.) յեզափախական ընկերները, մեր պետակիցներըը (՞.), որոնք, ինչպէս յաճախ կրկնեցին երեսնք քաղաքին մէջ, եկած էին ախտակ մեզի հետ մեռնիլ կռուելու ու մեռնելու Հայրենիքին համար...:

— Անունդ քեզի է, Զալլա՛ծ, վերջը կ՚ուզեմ ատենի, բսաւ Նարեխարհեանն:

— Այդ գիշերը, մինչեւ առաւօտ, չարաճակիկ բանըերը, չը քնացանք, երկու նոսկի հետերուն հետ գացինք ամառոցը, քանի մը կաքաւ գարկինք, վերադարձանք քաղաքը, գետակերքի խոխոճելէն ու մացառներէն խաղողի մը վառեցինք, մինչեւ արշալոյս ուրախութիւններ բրինք, կերանք, պարեցինք, երգեցինք.

— Յետոյ...

— Արեւածագին, չարաճակիկ Զալլած, Ագասը, Շահէն Մխոն ու ես, մեր երկու նոսկ... ընկերներուն հետ ամառոցը գացինք, որպէսզի պատրաստակամ: Չը մոռնամ բսել թէ՝ ամբողջ գիշերը, ան չը քնացանք, ան ալ զանազան քնացուցինք. գացինք ամառոցը, Եփանենց գիշերին մօտերը, խոխոճեցանք, խոխոճեցանք, քանի մը

կաթաներ ալ պարկինք, կրակ մը վառեցինք, նիհցինք պրը, կիրանք, կշտացանք. մը... ընկերնիրը չսա ուրախ էին, չեմ գիտեր ինչո՛ւ.

— Եկանենց պիւպին մօտերը, ընդմիջեց Նարաչխարհան, անսսա մը պայնիք կըտիր, յետոյ.

— Յետոյ, չարտնակեց Զալլսա, երբ արար կիրանք կշտացանք, ուզինք վերադառնալ քարայրը, բայց մեր երկու նոր ընկերները խնդրեցին որ չարտնակենք մեր խոհրատմնիրը, չսա կ'ախորժէին մեր ընկերութինէն.

— Դուք ինչ ըսիք...

— Համաձայնեցանք, պատասխանեց Զալլսա, չարտնակեցինք մեր խոհրատմնիրը, նոր արար գործիք, բանական գուարճացանք, և յետոյ, ուշ ատեն, ուզինք քարայրը վերադառնալ. ատեն, մեր նոր ընկերները, կը խոհրատէին ատերեն ետև անսսաեն մէջ. յետոյ, ուզինն քիչ մը հանգստանալ մեր քովէն, առանձնառնալ, մօտերը տեղ մը պիտի հանդիպինք, ըսին.

— Դուք ինչ ըրիք...

— Մենք ոտե՞ր մը չըրինք, պատասխանեց Զալլսա, պատճեցինք որ հետևանան, և մենք, հետևէն, առանց նշմարելու, կը հետևէինք իրենց.

— Ո՞ւր կ'երթային...

— Զանազան գետնափրքը կ'իջնէին, պատասխանեց Զալլսա, մէկ պահէ, որմնց հետ յամարրութիւն ունեցան.

— Յետո՞յ...

— Իրիկունը կը մօտենար, չարտնակեց Զալլսա, քարայրին մէջ կը սպասէին մեր ընկերները, նաչէր քհնայեն հետ, վերադառնալ ուզինք, ուսաի, մեր Թագիւռն բոլոր ուժովը սկսանք կանչել. — Փանո՛ս, Գէորգ. —

— Որո՞նք էին Փանո՛սը, Գէորգը, հարցուց զարմանքով Նարաչխարհան.

— Չ՛ը պիտի, յարեց Զալլաս քմծիծաղով մը, Չիմանէին մինչեւ Ապիզին, փոխան էին իրենց անունը, Սիւլէյմանը՝ Փաշաս եղած էր, իսկ Մէհմէտը՝ Գէտպէյ չէ՞ որ ուխտակալ պիւտրնեի էին (.) . . . :

— Պաամ՛, պաամ՛, Զալլա՛ս, չաս համով համով կը պաամիս.

— Ինչ որ է, կ՛ուզեցիր, չարաճաճիկ Զալլաս, անմիջապէս նիհան մը բով:

Հաս քիչ մը չունէ աստ Զալլաս:

— Մութը կամայ կամայ կը խտանդրտար, չարաճաճիկ Զալլաս, որմէն համայ վատած խորտիկը պիս կը մնար, Ասահ մօտենալով ըսեր է. — Զալլա՛ս, բաս, աճապարէ՛, չուշտանդ, չաւսով վերջացնենք:» Ասահին խօսքը պատգամ էր ինձի համար, մնայուն խորտիկին վրայ ղար փայտեր բերի դրի, փայտահրդան մը կազմեցի, և բոց ճարճատիկ սիրաս.

— Պաամ՛, պաամ՛ . . .

— Հա՛, յարեց Զալլաս, խորտիկին քովը հոկայ կաղնի մը կար, խաւսպացած հաստ բունով մը. Ասահի ակնարկին վրայ, Շահէն Մխոն՝ Մէհմէտին, իսկ ես՝ Սիւլէյմանին վրայ յամարձակեր պէս խոյացանք, երիւրքին թևերը տաբկերը բռնած, կաղնիին կողնիկը, ինաց, խաւսչին մէջ փաւաւոր կրակ մրն ալ չհանելնիք, խորտիկին ճիշդ քովինը, և մենք, քանի մը քայլ հեռուն, հազիւան հրճուանքով մը կը պիտիէինք խորտիկհանդէսը . . . :

Նորաչխարհեան քա՛ն քա՛ն մը փրպուց:

— Աւելորդ է ձեզի ինչ, չարաճաճիկ Զալլաս, երկու լուսանկարը, վերջին պահուն խոտաւմանեցան բոլոր ճչմարտութիւնը, մեղայ եհան, ազաչեցին, պաղատեցան, երդուեցան լըսեն, լայեն, ապրցին անկից զըզջումնիրով, բայց մեր սիրտերը քարացան, համոզուած

Էին ան ատրիուխինեանն մեծապէս, մասնաւորապէս համիտեան բռնապետական շրջանին մէջ, յաճախել իւր պարկեշտել էր, ամէն դեմ, ամէն միջոցներով . . . :

— Կեցցէ՛ն, Զալա՛ս, տղա՛ր ապրիս, Կակիտանի վա՛ռը, բացատրեցից Նազարէթի չափուչը, վերջապէս անցնէր ճամբեցիք երկու՛ր ալ, չէ . . .

— Ի՞նչ կ՚ըսէք, քեզա՛լ եղան, քեզա՛լ, ի՞նչ ալ գէր, խլտա էր գաղտնիութեան մէջ, ձեռքերը բարձ անոնց բռնեց . . . :

Նազարէթեանն պատասխանելու յոյժ չունէր մը քաշելով .

— Զալա՛ս, բաւ անկէց չկրցայ մը, երկու՛ր ալ վառեցիք, չէ .

— Մոխի՛ր գլխուն, մոխի՛ր, պատասխանեց Զալլաս, անխիղճ, վարուց պրիմանէրը, երկի՛ր պիտի վառէին .

— Զրան՛ս ալ երկիրը մարդուկցաւ երկու վառոդատար յրանուելէ, յարեց Նազարէթեան :

Զալլաս մտածելով եղաւ անգամին, միասին ընկերուց ալ պիչերը հան պատկեցաւ, Փիսիկի քարայրին առնիքը, ապառաժի մը վրայ վառած անկողնի մը մէջ, առանգազարդ, կապուտակ ալ պայծառ երկնակամարին տակ :

Նազարէթեան, թէև չատ գոհ, ափսոս և երջանիկ կը զգար ինքզինք այս կրնտակի ապահովութիւնէն տանար, սակայն, միւս կողմէ, իր մտմտուքը կը չատնար, քանի՛ կը խորհէր թէ այդ ոճիրներուն հետևանքով, կացութիւնը կրնար ծանրանալ և ապառնալիք հանգամանք մը առնել . բնականաբար, ի՛ըսէր ինքիրեն, կառավարութիւնը պիտի անտարբեր չը կենայ, ընդհակառակը, պիտի հետապնդէ մարդասպանները, և այդ պատրուակով, Ալագեազի վրայ անդորին բառնակ մը

պիտի թախցնէ, Ալթապաչխնիները չպիտի ուզեն անձնատուր ըլլալ, մ'ալ յանձնել օսմանեան հնութիւնը, իսկոյն պիտի չմնծայ, նոր բարդութիւններ պիտի ստեղծէ, և պիտի յանգի վերջապէս Զեյմանի դէմ պատերազմի մը, ձիշդ ինչպէս որ եղաւ 1862ին, Մարաչի կառավարիչ Ալիզ բաչային օրով. մէկ խօսքով, ապստամբութիւն կը գանէր վիճակը, և վայրկեանը՝ քննադատական, ուշքը չէր ստեղծ: Գիշերը մէկ քանի անգամ պարծանագրերու մէջ, անկէ եղաւ, նպատակէն մէկ քանի անգամ վատել ու նորոգել սուտ:

Սակայն Զալլաս, ցնծութենէ յափշտակեալ, արդարև քանի մը կը քաշէր հոն, թղթակցի ստեղծին վրայ:

Նոգարեմի չոխաչը խորամանկ, հնազանդ ծառայան մըն էր, վերջապէս Պապիկ իշխանին եղբայրը, որմէ ժառանգած էր, իր բնածին արիութիւնն ալ, համիտեան բռնապետութեան անփառունակ մեքենայութիւններուն հանդուրժելով. պատկած անկէ, պիտակ մը գայմագամ, երկու լուտանեներուն ապստամբութիւն բերը տեսնելուն, պիտի վազէր դռրմեցը, հնազանդ հնազանդի վրայ պիտի անցայտնէր Մարաչ, դէպքը պիտի չսիրագանցէր և այդ պարզ ոճերը պիտի վերածէ բազմաթիւան ոճիրի մը, և պիտի պնդէր թէ՝ նորին օտարականները յայտնած են ապստամբութիւնն մղել այս կողմերու Հայերը, և թէ՝ իրը յանդգնարան ու նախանձոտ, իրը ազգասիրութիւն մը, անդիմադրելի ապրիլ տուած են յիշեալ երկու տասիկան դիւանները, Զեյմանցի Սիւլէյմանը, Ուրֆացի Մէհմէտը...: Մարաչէն Հալէպ և Հալէպէն Պոլիս պիտի ակնկին հնազանդները բանիլ և տասնեակներ ընել Բ. Դուռը, Եղբայրը, և Սուլթանը պիտի հրամայէր զնազինջ ընել Զեյմանը...:

Սեւ մտածումներու այս հոլը հասնելէն ասդին, Նորաշխարհեան կը տատանէր, չէր կրնար վազուան

ապահով, արեւածագին, կը մտածէր թէ՝ վայրկեաններըը թանկ էին եւ թէ՝ փոքրիկ յապաղում մը կրնար վտանգել իրենց դիրքը. հետեւաբար, կը խորհէր արթնցնել Ջալլաադը, չուտով գտնի ճամբայ դնել դէպի Արեգին, Խաչեր քահանային ու Հնչակեան պարտիզպետն քով, եւ համոզուիլ որ կազմ ու պատրաստ գտնուին ո՛ եւ է անակնկալի, ամէն պատահականութեան դէմ:

Գնաց արթնցուց Ջալլաադը, որ անուշ անուշ կը քնանար.

— Ջալլա՛ադ, ըսաւ Նորաչխարհեան, քունը կարճին համար չէ, ել կայնէ նայիմ, դիշերով պէտք է մեկնինք, պէտք է կանուխ գտնես քահանան եւ կանխաւ իմաց տաս իրեն թէ՝ Զեթունեն մեծ ուժ մը պիտի գրկուի իր վրայ, իրմէ պիտի պահանջեն նորեկ հիւրերը.

Ջալլաադ վեր ցատկեց անկողնէն եւ աչքերը չփչփելով.

— Ինչ ըսեմ քահանային, հարցուց.

— Պիտի ըսես իրեն որ, պատահականէ Նորաչխարհեան, Հնչակեանները քովէն հեռացնէ քիչ մը ժամանակ, մինչեւ որ խնդիրը պարզի.

— Հապա եթէ զինքը ձերբակալել ուզեն, հարցուց Ջալլաադ.

—Պէտք է իրենցմով մտքաւոր, դիմադրէ, պատահականէ Նաղարէթ չավուշ, եւ եթէ նեղը մնայ, իսկոյն մեզի լուր մը թող՝ հասցնէ, Աստուած ողորմած է:

Ջալլաադ, քունը դլուխը, քարայրին ոտքէն հոսող ցուրտ ազբիւրէն երեսները լուաց, եւ, թռաւ դէպի Արեգին: Ճամբան կը խորհէր իր նոր բարեկամներուն, Հնչակեաններուն վրայ, որոնցմէ չպիտի ուզէր բաժնուիլ, այնքան կապուած էր իրենց հետ: Կը մտածէր քահանան համոզել, իր քովէն չը հեռացնելու զանոնք, եւ ժամանակ մըն ալ պաշտպանելու, հոգ չէ թէ չարու-

նակէին անոնք ապրիլ քարայրին մէջ. այն թագաւորէն աւելի ապահով, աւելի անսասանելի ապաստանարան մը պիտի կրնայի՞ն արդեօք գտնել ուրիշ տեղեր. ո՛չ, ո՛չ, կ՛ըսէր Ջալալա ինքնիրեն, իր գիշերային ճամբորդութիւնը չարառնակելով, չպիտի՛ թողում որ մեկնին իմ սիրելի հիւրերս, իմ ընկերներս, ո՛չ, ո՛չ, և՛ս պիտի պահեմ զանոնք, և՛ս, ուրիշի չե՛մ վստահիր անոնց կեանքը...:

Գայմազամ Ամիկի պէյը զօրանոցը գիշերած էր, հրամանատար Իֆֆէթ պէյի անհնակը, մինչև արշալոյս խորհրդակցելով իրարու հետ:

Երկու լրտեսներուն ապահովութեան լուրը հասած էր Զէյթուն առջի օրուընէ, ճիշտ ա՛յն ժամուն, ուր Ջալալա վերադարձած էր Փխլրի քարայրէն և Նազարէթ չաւուշին հրահանգները հաղորդած էր Խաչիր քեհեայիին:

Ամէնդէ ը ըսել թէ՝ այն գիշերը քանի մը հետադիմներ քաշուեցան Մարաշ և քանի մը հետապրական պատասխաններ առնուեցան միւթէսարըֆէն ու զինուորական հրամանատարութենէն: Արշալոյսին դէմ, վերջին հետադիմը կը հրամայէր անմիջապէս բուական թիւով ոստիկան զինուորներ զրկել Ալապաշ, Խաչիր քեհեային տունը պաշարել, ձերբակալել բոլոր գիւղացիները, և ամեն գնով գտնել օտարականները, եւն.:

Ուսոի դայմագամը զօրանոցէն իջաւ Զէյթուն, կառավարական պալատը, և իրեն քով կանչելով ռազմիկան պետերուն հրամանատարը պատանոցի յիշնապետը, հրամայեց անմիջապէս տասը հնծեալ պետրոներ տալ մեկնիլ Ագապաշ։

Պատանոցի յիշնապետը, իրեն հետ ունենալով Զէյթունի Ս. Լուսաւորչի Թաղեցի Պօյամեան Ճիքճիք Արթին չաւուշը, և տասը հնծեալ ռազմիկան պետրոներ, ճամբայ կու դէպի Ագապաշ։

Ձորս ժամուան մէջ հասած էին Խաչեր քեհեային դիւղը, և իջած անոր առունը, ուր պատաւ կին մը միայն կը գտնուէր երկու մանկամարդուհիներով. քեհեան և միւս տղաքները կալկուն մէջ կ'աշխատէին և դեռ չէին վերադարձած։

Յիշնապետը չէր ուզեր նստիլ անդորձ, իր պետրոներ էն մէկ քանիները կը խորհէր ցրուել ձորերուն ու անտառներուն մէջ, խոտիւ պատուիրելով որ ձերբակալեն ամէն դիւղացի, որ իրենց կը հանդիպի ճամբան։

—Յիշնապետ պէյ, կ'ընդդիմանար Ճիքճիք Արթին, չաճապարէնք, յետոյ կը խրաչեցնէնք, մէկ երկու ժամէն կը վերադառնայ քեհեան, իր ձեռքովը կը կատարենք այդ ձերբակալութիւնները.

— Հապա եթէ քեհեան չիգայ, կ'առարկէր յիշնապետը.

— Պիտի գայ, պիտի գայ, կը պնդէր Ճիքճիք Արթին, անպատճառ առունը պիտի վերադառնայ մինչև իրիկուն։

Եւ յիշնապետը հրաժարեցաւ իր մտադրած գործողութենէն, սպասելով քեհեայի վերադարձին։

Ռազիկան պետրոնները, արձակեցին իրենց ձիերը մարգագետիններուն վրայ, արածելու համար, և իրենք, ծառերու չուքին տակ իրենց պատկեցան։

Ալպանացին ու Զեթունցին, յիմնապետ ու չավուշ, մտերիմ խօսակցութեան մը բռնուեցան։

— Պայրա՛մ պէյ, կ՚ըսէր Ճիլքճիլք Արթին, Խաչեր քհնեան խելացի մարդ մըն է։

— Կը ճանչնա՛մ զինքը, կը ճանչնա՛մ, ընդմիջեց յիմնապետը,

— Մենք, չարունակեց Ճիլքճիլք Արթին, պէտք է ղգուշանանք վիրաւորելէ անոր ինքնասիրութիւնը, չըլլայ թէ սպառնալիքով խօսիք, միշտ անուշ, միշտ խոհեմ երթանք,

— Ինչո՞ւ պիտի սպառնանք, յարեց յիմնապետը, եթէ գործադրէ գայմագամ պէյին հրամանները։

— Բայց, յիմնապե՛տ պէյ, յարեց Ճիլքճիլք Արթին, գիտէ՞ք քհնեային ի՛նչպէս պիտի ընդունել տանք գայմագամ պէյին հրամանները,

— Ի՞նչպէս...

— Պիտի ըսենք թէ, չարունակեց Պօյամեան չավուշը, Ալապայի մէջ կասկածելի օտարականներ երեւցած են, թէ՝ երկու ոստիկան պինւորներ սպաննուած են այս կողմերը, և թէ՝ գայմագամ պէյին կողմէն եկած ենք քհնեային աջակցութիւնը խնդրելու, ձերբակալելու համար յիշեալ օտարականները, որոնք կը կարծուին ըլլալ երկու ոստիկան պինւորներուն սպաննութեանց հեղինակները,

— Շա՛տ լաւ, առարկեց յիմնապետը, եթէ ուրանայ քհնեան, այն ատեն ի՞նչ պիտի ընենք,

— Պիտի ձանանք համոզել, աղաչելով, խոստումներ ընելով, պատասխանեց Ճիլքճիլք Արթին,

— Ես Խաչեր քհնեան կը ճանչնամ, ո՛չ աղաչանքէ կը հասկնայ, ո՛չ ալ խոստումներէ, յամառ, ըմբռստ, վայրենի աւազակ մըն է, աւազակներու պաշտպանը, յարեց ալպանացի յիմնապետը։ Արթի՛ն չավուշ, ժամավաճառ չըլլանք ունայն խօսքերով։

Դուք ինչ կը կարծէք, պէյ, ըսաւ Պօյամեան, այդքան ակա՞ռ, այդքան վախկո՞տ մէկը դէմէք Խաչեր քահանան, կը կարծէ՞ք թէ յաջողինք իր վրայ ձեռք դնել առանց մեր մորթը վտանգելու.

— Ի՞նչ կ'ընէ, հարցուց յիսնապետը զարմանքով,

— Կը զարնէ, պատասխանեց Արթին չաւուշ, դիտէ՞ք ինչ մարդ է. եթէ ոտքը գետինը զարնէ, մէկ րոպէի մէջ հարիւրաւոր կարիճներ կը հասնին հոս, իր մարդիկները՝ բոլորը, և, մեզ կը ձերբակալեն, կը հասկնա՞ք, պէյ...

Ալպանացին առաւ մտմտուքը, ճիւքճիք Արթինը Զեթունցի մըն է, հին ազուէս մը, կ'ըսեր ինքիրեն, սարիներէ ի վեր կ'երթեւեկէ Ալապաշ, ուսումնասիրած է գիւղացիներուն բարքը, նկարագիրը, մէկ խօսքով, կը ճանչնայ անոնց հոգեբանութիւնը, մանաւանդ մօտէն տեսած ըլլալու է Խաչեր քահանային զօրութիւնը, մարդիկը։

— Ուրեմն ինչ ընենք, Արթին չաւուշ, ըսաւ յիսնապետը, համակերպող մը ձեւով, ինչ կ'ըսէք, Զեթուն վերադառնա՞նք հիմակուընէ.

— Ո՛չ, պէ՛յ, պատասխանեց չաւուշը չաբաճճի ժպիտով մը, կ'երեւայ թէ լաւ չըմբռնեցիք խօսքերուս իմաստը, և կամ, ե՛ս լաւ չը բացատրեցի միտքս, ես ըսել ուզեցի թէ՝ խոհեմութիւնէն չը չեզնի՛ք, համբերե՛նք, անգամ մը թո՛ղ առնը վերադառնայ, տեսնե՛նք գինքը, խօսի՛նք, խօսակցի՛նք, գիրաբ հասկնանք, յետոյ, պարագային համեմատ, կը մտածենք թէ ինչ պիտի ընենք։

— Դուք այս տեղերը լաւ կը ճանչաք, Արթին չաւուշ, ըսի՛ք ինծի, Խաչեր քահանան քանի՞ հազարներ ունի իր ձեռքին տակ, տեղիա կրնա՞ք ըսել ինծի.

— Պէ՛յ, պատասխանեց Պօյամեան, չիտակը չե՛մ

համրած, բայց սա՛նկ երևք հարիւր մը կը հանէ կարծեմ,

— Օ՛, բացագանչեց յիմնապետը, ուրեմն ի՞նչ կեցեր կը սպասենք հոս, Աչէր քեհեան է եղեր այս վայրերու տէրը, իշխանը, ամէն բանը, չէ՞.

—Այ՛, կմկմաց ձիւքճիք Արթին, բայց, կառավարութիւնը.

— Ի՞նչ պիտի կրնայ ընել կառավարութիւնը, ընդմիջեց յիմնապետը, եթէ Աչէր քեհեան ընդվզի.

— Իրաւունք ունիք, պէ՛յ, յարեց չաւուշը, ընդվզումի պարագային, միայն Ալապաչէն, հինգ հարիւր աւելի ռազմիկներ կ'իջնեն կուռի ասպարէզը, միւս պիւղերը հաչուի չեմ առներ.

— Եթէ ինծի մնայ, չարունակեց յիմնապետը, Արթին չաւուշ, մէկ վայրկեան չեմ սպասեր հոս, ի՞նչ, իրիկունը պիտի դայ քեհեան, ի՞նչ կը կարծէք որ ըլլայ.

— Կը բանանք խնդիրը, պէ՛յ, յարեց չաւուշը, մենք մեր պարտականութիւնը կը կատարենք, ցեխ մըն է կը զարնենք պատին, եթէ բռնէ, ապէ՛կ, եթէ չը բռնէ, դարձեալ ապէկ· ի՞նչ ըսիք.

— Այնպէ՛ս է, հաստատեց յիմնապետը, հոգ չէ՛, կէս բերնով մը կը պահանջենք իրմէ օտարականները, եթէ ուզենայ, չատ չէ՛նք ծանրանար, չէ՛նք ալ պնդեր, այնպէս չէ՞.

— Այնպէ՛ս է, ըսաւ չաւուշը, բայց չուտով անձնատուր չէ՛նք ըլլար, բարեկամաբար խորհուրդ կուտանք իրեն, օդնել մեզի, և եթէ դիտէ անոնց թագըստոցը, առաջնորդել, ցոյց տալ մեզի, նէն., ու երբ, ի վերջոյ, համոզուինք թէ անօգուտ է ամէն թախանձանք և ամէն սպառում, ի՞նչ կրնանք ընել, կը վերադառնանք, եղելութիւնը կը պատմենք գայմագամ պէյին, ի՞նչ կ'ուզէ, թո՛ղ ընէ,

— Շա՛տ լաւ կը խօսիք, Արթին չաւուշ, յարեց յիմնապետը, մենք չատ քաղցր ու քաղաքավար կեր-

պով կը վարուինք քեհեային հետ, այո՛, այո՛, մենք խոհեմութիւնը ձեռքէ չենք ձգեր, կ՚աշխատինք, կը թախանձենք, կը չանանք համոզել,

— Քեհեային համար ա՛յսպէս, ըսաւ Արթին չավուշ, հապա գիւղացիները՞ը, պիտի ձերբակալե՞նք.

— Ի՞նչպէս, հարցուց յիմնապետը, Խաչեր քեհեան պիտի թողու որ ձերբակալենք զանոնք

— Սակայն, պէյ, յարեց ծիքճիք Արթին, գայմադամ պէյին հրամանը չպիտի՞ դործադրենք,

— Պիտի դործադրենք,

— Ուրեմն, հարցուց չավուշը,

— Ի՞նչ ըսի քիչ առաջ, յարեց Ալպանացին, Խաչեր քեհեան չպիտի՞ արդելք ըլլայ, Թոյլ պիտի տա՞յ որ ձերբակալենք իր մարդիկը.

— Անօգուտ է հիմակուընէ որոչումներ տալ, առարկեց ծիքճէք Արթին, այս իրիկուն ինքը պիտի դայ, խնդիրը կը բանանք իրեն, նախ իր տրամադրութիւնները կը չօչափինք, յետոյ կը դծենք մեր բռնելիք ուղղութիւնը.

— Արթին չավուշ, ըսաւ յիմնապետը, եթէ Խաչեր քեհեան մեզի աջակցի գանելու մեր երկու ոստիկան պետրոներուն մարդասպանները, խնդիրը լուծուած կ՚ըլլայ, չէ՞:

— Երանի՛ թէ այդ ծառայութիւնը մատուցանէր քեհեան, յարեց Արթին չավուշ, այդ պարագային, կառավարութեան ճիտին պարտքը պիտի ըլլայ վարձատրել զինքը.

— Անշո՛ւշտ . . . :

Այս խօսակցութիւնը պիտի երկար տեւէր, եթէ պառաւը, որ դուռին առջև կեցած էր, արոյրի խոշոր թասերով թան չը բերէր իրենց:

Ծարաւնին անցուցած, կը պատրաստուէին վերսաին

չարունակել իրենց խօսակցութիւնը, երբ հեռուէն, դիմացի բլուրէն երեւցան երկու ձիաւորներ, որոնց ետեւէն կը քալէին չորս հետեւակներ։

Մօտեցան, Խաչեր քահանան էր իր Աստուած տղուս հետ, երկու հնձեարներ, իսկ միւս չորս հետեւակները դիւղացի մչակներն էին, կալէն կը վերադառնային։

Խաչեր քահանա ճակատը թթուեցուց, երբ նշմարեց ալպանացի յիւսնապետը, ձիքձիք Արթինի հետ, որոնց այցելութիւնը չարագուշակ կը թուէր իրեն։

Վար իջաւ ձիէն և բարեւեց երկու հիւրերը։

Ալպանացի յիւսնապետը չատ քաղաքավար դտնուեցաւ, ոտքի վրայ ընդունելով քահանային բարեւը.

— Ինչ է, հարցուց Խաչեր քահանա, դառնալով Պօյամեան Արթինին չաւուշին,

— Ինչ է, քահանա՛, ինչ է, մեր յիւսնապետ Պայրամ պէյին հետ եկանք քանի՛ մը հնձեարներով, գիտէք անշուշտ պատճառը.

— Ի՞նչ է, հարցուց քահանան, նոր բա՞ն մը կայ թէ դարձեալ տուրքի համար եկած էք, կ՚աղաչեմ, դո՛ւր մի՛ յոչնիք, դիս ալ մի՛ դուր յոչնեցնէք. մի՛կ բարա չունինք, և չենք ալ կրնար վճարել, գիտէք.

— Քահանա՛, մինչամեկց յիւսնապետը, մի՛ յուզուիր, մի՛ նեղէք ինքզինքնիդ, տուրքի համար չեկանք, մենք ալ գիտենք որ այս եղանակի մէջ դժուար է տուրք վճարել. կառավարութիւնը հասկցած է այդ կէտը.

— Ուրեմն բարով, հաշա՛ր բարով եկած էք, ըսաւ Խաչեր քահանա, միամիտ ու զուարթ չեչտով մը, խօսեցէ՛ նայինք.

— Խաչե՛ր քահանա, չարունակեց յիւսնապետը, մեղմ ձայնով մը, անշուշտ իմացած, ձեր գիւղին մէջ տեղի ունեցած դէպքը.

— Ո՞ր դէպքը.

— Սպանութեան դէպքը՝ չարունակեց յիւսնապետը,

մեր Զեթունցի Սիւլէյմանն ու Ուրֆալը Մէհմէտը, մեր երկու ռամիկան զինուորները, հոս եկած էին, քանի օր է, չ'երեւցան, իմացանք թէ երկուքն ալ ապաննուած են այս կողմերը.

— Մենք չ'իմացանք, պէյ, ըսաւ քեհեան, կը սխալի՛ք, մեր գիւղին մէջ ռամիկան զինուորներ չենք տեսեր այս օրերս.

— Ճիշտ է, չարունակեց յիմնապետը, ծպտեալ կը պտըտէին, գիւղացի մչակներու տարազովը, երկուքն ալ ռամիկան զինուորներ էին,

— Բայց ինչո՞ւ ծպտեալ կը պտըտէին, հարցուց քեհեան միամիտ դէմքով մը, բոլորովին անտեղեակ ձեւանալով, ի՞նչ գործ ունէին մեր կողմերը.

— Քեհեա՛, յարեց Արթին չաւուշ, չատ մի՛ քրքըրեր, հոս դրկուած էին մանաւար գործով մը.

— Ես տեղեկութիւն մը չունիմ, ըսաւ քեհեան:

— Զարմա՛նք, բացագանչեց Ալպանացին, բնա՛ւ չը լսեցի՛ք..

— Ո՛չ, երբէ՛ք, պատասխանեց քեհեան, մեր կողմերը բնաւ այդպիսի դէպք մը տեղի չունեցաւ, յաւ դիտեմ,

Այո՛ր քեհեա, ըսաւ ձիւքճի՛ք Արթին, բայարձակապէս սուտ դուսած է, այս մօտերը կատարուած է երկու ռամիկան զինուորներուն սպաննութիւնը, և, աւելի պարզ լսուած ըլլալու համար, ըսի՛նք նաև թէ երկուքն ալ այրած են, այրած,

— Տէ՛ր բարերար, բացագանչեց Այսէր քեհեա, այրած են... ո՛ւր, ինչպէ՞ս, որո՞ւ ձեռքով, անհաւատալի՛, անկարելի՛ բան...:

— Կատարուած իրողութիւն մըն է, քեհեա՛, յարեց յիմնապետը, սակայն ինչպէս կ'երեւայ, դուք տեղեկութիւն չ'ունիք. ձեր գիւղացիները չեն գործեր այսպիսի

վայրագութիւն մը, ա՛յդքան անգութ չեն, անխիղճ չեն, ասիկա օտարի գործ ըլլալու է, օտարի.

— Այ՛, այ՛, կրկնեց Ճիքճիք Արթին, օտարի գործ է.

—Քեհեա՛, յարեց Ալպանացին, կ՚աղաչեմ, չիտաւկը խօսեցէ՛ք, դուք անկեղծ մարդ մըն էք, օտարականները չէ՞ք գիտեր ուր պահուըտած են, կ՚ըսեն թէ դո՛ւք կը պաշտպանէք զանոնք,

—Բայարձակ ըլլալուն ներէ՛ն, բողոքեց քեհեան, ո՞վ կը սեղծէ, ո՞վ կը յերիւրէ այդ սուտերը, այդ ամասպելները, յիմնապա՛տ պէյ, դիւզայինները երկնց աղքատութեան մէջ կը տապկուին, և կառավարութիւնը չի տեսներ, չի ղգար մեր ցաւերը. չի լսեր մեր աղաչանքը։

—Տուրքերը չպիտի դանձուին, քեհեա՛, դեռ ի՞նչ Թող ընէ կառավարութիւնը.

—Ի՞նչը պիտի դանձէր, ծաղրեց քեհեան, եթէ նոյնիսկ վարձէր, արիւնաքամ ժողովո՛ւրդ մըն ենք մենք, պէ՛յ, ձգեցէ՛ք մեր օձիքը, հանգիստ ձգեցէ՛ք մեզ.

—Բայց քեհեա՛, բսաւ յիմնապետը, դուք հանգիստ չէ՛ք կրնար,

—Ինչպէ՞ս...

—Ահա՛ տասիկ երկու ոստիկաններուն պատնութիւնը՛, պատասխանեց յիմնապետը, մարդասպանները պիտի յանձնէք մեզի,

Աչքը քեհեա գայրացած, յանկարծ ոտքի ելաւ և գոչեց.

— Յիմնապա՛տ պէյ, յիմնապա՛տ պէյ, կը խնդրեմ որ անգամ մըն ալ չը կրկնէք այդ խօսքը. ես մարդասպանութիւն պաշտպանը չեմ, և իմ տունս անոնց օրջը չէ՛, կառավարութիւնը զօրք ունի, ոստիկան ունի, բանտ ունի, թող վնտռէ, թող գտնէ մարդասպանը, կամ մարդասպանները, ես ոչ ոստիկան եմ,

ոչ ալ կառավարութիւնն պաչտօնեայ, ինչ ինչ կ'ուզէք.

— Մի բարկանաք քհնա՛յ, մի բարկանաք, յարեց Արթին չավուշ, ոճիրը ձեր գլուխն մէջ դրծուած է, հետեւաբար, կառավարութիւնը ձենէ՛ կը պահանջէ հնդիւնակները, դուք չէ՞ք գլուխակոը.

— Պարո՛պ խօսքեր, բացագանչեց քհնեան, ես ձեզի ըսի արդէն, և դարձեալ կ'ըսեմ, իմ գլխիս մէջ ոսախկան գինուորներ չէ՛ն երեւցած, ոչ ալ սպանուած. գալով օտարականներուն, կը խնդրեմ որ դուք հետապընդէք, վնասէք, դանէք, և, եթէ մեր սահմաններուն մէջ կը գտնուին, ձերբակալէք, հետացնէք դանոնք, վերջապէս անոնց վրայ դրծադրէք օրէնքին սրամադրութիւնները:

— Հիմա մենք բոլորովին ձեռնունա՞յն պիտի մնկնինք ձեր գործին, քհնա՛յ, չպիտի՞ յանձնէք մեզի մէկ քանի գլուխայինները, որպէս զի երկու սոսախկանները սպանութեան խնդիրին առթիւ ըրդուած մթնոլորը, գէթ ժամանակի մը համար, հանդարտին, չէ՞ք կրնար դուք ձեր ձեռքով ընտրել և մեզի յանձնել անոնցմէ մէկ քանիները.

— Որո՞նք ինչ կըսէք, պէ՛յ, գոռաց քհնեան, ես ո՞վ եմ, ինչ իրաւունքով, ինչ խիղճով պիտի համարձակիմ ձեռք դնել գլուխայիններէն մէկուն վրայ, և զանի յանձնել կառավարութեան մը, ուր արդարութիւնն ու աղաւոութիւնը կըփայլին իրենց բացակայութեամբ...:

— Կը նեղէ՛ք, քհնա՛յ, մոլոտայ Ալպանեայն, դուք կը նախատէք մեր Վեհափառ Սուլթանին բարեխնամ կառավարութիւնը.

— Ձեմ նախատեր, յարեց քհնեան, այլ կ'որակեմ գայն, մի՛ ցաւիք, ուրիշ կերպով չեմ կրնար արտայայտել սրտիս խորը մթնեցուած տառապութիւնները, վրէժխնդրը...:

— Ինչ է ձեր վերջին խօսքը, քեհե՛ա, հարցուց Ձիքճիք Արթին, կը խնդրեմ, ըսէ՛ք լմնցուցէք։

— Ես ըսելիքներս ըսի, պատասխանեց քեհեան, ահա իմ առաջին և վերջին խօսքս. «Մեր դիւղին մէջ ո՛չ դիւեւոր ապահեուած, ոչ ալ օտարական մը տեսնուած է...»։

Յիմնապետը, Ձիքճիք Արթին չափուչէն նախապէս առած էր իր դասը, կը վախնար աւելի առաջ երթալ, Մաչէր քեհեային նայուածքը չէր հաւնէր, կ'աճապարէր ժամ առաջ հեռանալ այս վայրերէն, փոքանքի մը համար դիպչիլ առաջ։ Դարձաւ ըսաւ քեհեային.

— Մաչե՛ր քեհեա, կ'ապաչեմ, վերջին անգամուան համար կ'ապաչեմ, գոնէ ըսէ՛ք մեզի թէ ո՞ւր կը գտնուին Անգլիացիները...։

— Սրբելի՛ պէյս, ըսաւ քեհեան, ե՛ս ալ իմացայ թէ Անգլիացիները եկած են մեր կողմերը, բայց, կը հաւատա՞ք, երեսին չե՛մ տեսեր...։

Ապահովցնի համոզուեցաս, Մաչէր քեհեային հետ բարեկամութիւնը չարթած, մնկնելու էր անոր դիւղէն։

— Արթի՛ն չափուչ, ըսաւ Պօյամեան Ձիքճիքին, հասկցուեցաւ, ելէ՛ք երթա՛նք, դիւերուընէ՛ հանենք Զեթունն, գայմագամ պէյը կըսպասէ,

— Ո՞ւր պիտի երթաք այս տուն, բոզոքեց Մաչէր քեհեա, այս դիշեր հոս կը պառկիք, հանգիստ կ'ընէք, վաղը կը մեկնիք.

Եւ յիմնապետը, Ձիքճիք Արթինի և միւս տասը հեծեալ ոստիկան զինուորներուն հետ այն դիշերը հիւր մնաց Մաչէր քեհեային տունը։

Հետեւեալ օրը, առաւօն կանո՛ւխ մեկնեցան ամենքը։

Եւ այս արշաւանքէն քա՛ն մը միայն չահեցաւ յիմնապետը, իրական գաղափար մը կազմեց Արևգնի գիւ-

զապետ Խաչեր քահնայի ուժին վրայ, և ասիկա քանդակուեցաւ իր ըղեղին մէջ։

Նոյն օրը, իրիկուան դէմ, գայմագամ Ա.ֆնի պէյ, հրամանատար Իֆֆէթ պէյի հետ համախորհուրդ, հեռեւեալ հեռագիրը գրեց Մարաշ։—

«Մարաշի միւթէսարըֆութեան. — Խաչեր քահնան օտարականները կը պահէ, կը պաշտպանէ, և չի յանձներ կառավարութեան երկու ոտիկան պինւորներուն սպանութեան հեղինակները։»

Իսկ օտարականները, Սիւլէյմանի և Մէհմէտի ողջակիզումէն ետքը, Խաչեր քահնային խորհուրդովը, և իր մարդիկներուն օժանդակութեամբը, հեռացան առաջամասէն Զեթունի սահմաններէն, Աղասին վերադարձաւ Հալէպ, Շահէն Մխոն՝ Զօգ Մարզուան, այսինքն Տէօրթ Եօլ, Ասլանը՝ Հոճէն, իսկ Հրաչեան յաջողեցաւ մտնել Զեթուն։

Այսպէս, կառավարութիւնը պահ մը հրաժարեցաւ հետապնդել այդ Անգլիացիները (՞·), բայց, երբէք չի դադրեցաւ հալածել Արեգնի գիւղապետը, որուն վրայ կը ծանրանար նաև երկու ոտիկան—լրտեսներուն սպանութեան ոճիրը։

Մարաշի կառավարիչը, Զեթունի գայմագամին ղրկած տեղեկագիրներէն դատելով, անհուսաճելի ապստամբ մը կը նկատէր Խաչեր քահնան, որուն դէմ կը մոռածէր հանել Զագալլը, քուրա աչիրէթէն ձիաւորներ, որոնք ամառները Զեթունի լեռները կուգային իրենց հօտերով, արջառներով և բոլոր դոյքերովը։ Ուստի այդ Քուրտերուն գաղտնի հրահանգներ տրուեցան, Զեթունի և չըրչակայքի Հայերուն չարժումները լրտեսելու, մանաւանդ պէտք, օտարականները ձերբակալել տալու համար։

Եւ իրօք, չերքէզ Ասլան պէկի գաղտնի թելադրանքովը, Մարաշի Համիտական կառավարութիւնը

գինուց Զագալցի աչքերէն ձխաւոր խումբեր, որոնք, մոռնալով իրենց վաղեմի բարեկամական յարաբերութիւնները Զեթունի հետ, և կառավարութեան առատ խոստումներու փայլէն չգայթած, սկսան թափառիլ Զահանի դեռևզերքին երկայնքը։ Ճամբորդներուն վրայ կը յարձակէին, կարաւանները կը կողոպտէին, օտարականի գոմիքաճիներ հետապնդելու պատրուակով, խաղաղ գիւղերը կ'ասպատակէին և ամէն տեսակ վայրագութիւններ կը դործէին այդ կողմերը հայ բնակչութեան վրայ։

Այսպէս, Զեթունէ Մարաշ երթևեկը դադրեցաւ յանկարծ և միջացեղային կռիւները ծայր տալ սկսան։

Օգոստոսի 30ին թեթև ընդհարում մը տեղի ունեցաւ այս Զագալցի հեծելախումբերուն ու Մաչիկ գնհևայի գիւղացիներուն միջև։

Լուրը կայծակի թեւով հասաւ Զեթուն, ժողովուրդը դերագրգռուած, ակռայ կը կրճտէր կառավարութեան դէմ, մէկ ազդանշանի սպասելով, զէնք առնելու և դէպի Մարաշ արշաւելու, քանդելու համիտական աւազակութեան այդ օրջը։

Հազար իշխանը պարտաւորուեցաւ արտասովոր նիստի մը հրաւիրել Զեթունի չորս թաղերուն դլխաւոր ազդայիններուը, եկեղեցական թէ աշխարհական, որոնք, պատասխանելով իրենց իշխանի հրաւէրին, դումարուեցան Ս. Աստուածածնի Մենաստանին մէջ, վանահայր Տէր Սարգիս քահանայ Տիրացուեանի նախագահութեան տակ։

Հրաւիրեալներուն թիւը լրացած էր, ներկայ էին, բացի Կիւլվանեաններէ, Բասիլոսեաններէ, Պալճեաններէ, Մնդրէեաններէ, Մարկոսեաններէ, Նորաշխարհեաններէ, Զագըրեան Սեազ և Կէօղընեան Սեւեաիք, այս վերջիններուը Զեթունի լուսամիաններէն և զարգացածներէն, որոնք

գաղտնի բանակցութեան մասն էին արդէն Հնչակեան պարոններուն հետ։

Նիստը դռնփակ էր, վիճաբանութիւնները բացառ-ձակապէս գաղտնի պիտի մնային, այնքան յուզուած էին միտքերը և զգուշած՝ ըղձերը։

Դուրսը, սպասապէն կարիճներ, խումբ խումբ ման կուգային վանքի բակին մէջ, ոմանք աղբիւրին առջեւ մնծ ծառին բոլորակը, ուրիշներ՝ չաթրուանին և-ղերքը, կը սպասէին ժողովին ելքին։

Ուշ ատեն, իրիկուան դէմ վերջացաւ նիստը, խիստ կարեւոր որոշումներ արուած էին, որոնց գործադրութեան հոգը յանձնուեցաւ Հազար իշխանին ու Նազարէթ Նորաչխարհեանին։

Ժողովականները մտքին ցրուեցան և իջան Զեյթուն, վանքը մնաց միայն իշխանը, և Նորաչխարհեանը, որոնք այն գիշերը միասին ընթրեցին վանահայր քահանային հետ և վանքին մէջ պառկեցան։

Նոյն գիշերը, երկու սուրհանդակներ ղրկուեցան Ֆրնուզի Ս. Կարապետի վանքը, Թադաճեան Բարթողիմէոս վարդապետին, Հազար իշխանին և Նազարէթ Նորաչխարհեանին կողմէն մասնաւոր նամակ մը յանձնելու անոր։

Այս նամակին մէջ իշխանը, Նորաչխարհեանի հետ, Ֆրնուզի փոխ-վանահայր վարդապետին կը հաղորդէր նոյն օրը դումարուած արտասովոր ժողովին որոշումները, պատուիրելով որ չուառնվ Երթայ Մուխ Ջորը (Գաբանըզ Տէրէ) և նորեկ հնչակեան պարոններուն հետ տեսակցի, հասկնայ անոնց նպատակը, և իր տեսակցութեան արդիւնքը հաղորդէ անմիջապէս Զեյթուն, անապահով բանբերի մը միջոցաւ։

Ֆրնուզի փոխ-վանահայրը, առտուան ժամերգութիւնը նոր աւարտած, տաճարէն դուրս կ'ելլէր, երբ

տեսաւ երկու սուրհանդակները, որոնք հոն կը սպասէին, տաճարին դուռը։

Սուրհանդակները մօտեցան վարդապետին, այլը պաղին.

—Օրհնեա՛լ ըլլաք, ըսաւ վարդապետը, դլխի նշանակալից երերումով մը, աչքերովը դննելով երկու Զեթունցիներուն դիմագծերը, ուրկէ՞ կուգաք հոգիս.

— Զեթունէն, հա՛յր սուրբ, պատասխանեցին սուրհանդակները։

Թաքաճան վարդապետը, մէկ կողմէն խօսելով, կը քալէր, և սուրհանդակները կը հետեւէին իրեն։ Հասաւ խուցին առջեւ, ձեռքի բանալիովը բացաւ, ներս առաւ երկու հիւրերը, դուռը գոցեց, դլխի վեղարը հանեց, նոյնպէս կռնակի վերարկուն և նստաւ բազմոցին անկիւնը։

Սուրհանդակները սակի վրայ։ կը սպասէին.

— Եկէ՛ք նայիմ, առաջ եկէ՛ք, ըսաւ վարդապետը, ի՞նչ գործով եկած էք։

Սուրհանդակներէն մէկը, ծոցէն նամակ մը հանելով, երկնցուց վարդապետին, և

—Հա՛յր սուրբ, ըսաւ. մեր իշխանին կողմէն կուգանք, կարդացէ՛ք նամակը, պատասխանը դրեցէ՛ք, հիմա պիտի մեկնինք, այսօր մինչև կէսօր պէտք է դարձնալ Զեթուն գանուինք.

—Նստեցէ՛ք քիչ մը, հրամայեց վարդապետը. ինչո՞ւ այդքան կ՚աճապարէք.

Եւ ակնոցը քիթին, սկսաւ քաղել նամակը։

Յետոյ դառնալով սուրհանդակներուն.

— Ինչպէս է Հազոր իշխանը, հարցուց.

— Շատ աղէկ է, չատ աղէկ, կրկնեցին երկուքն ալ.

— Հապա Նազարէթ չալո՞ւշը. հարցուց վարդապետը. տեսա՞ք զինքը.

— Հոն էր, պատասխանեցին սուրհանդակները. Ս. Աստուածածնի վանքը. ինք ալ ներկայ էր ժողովին.

— Լաւ, լաւ, ըսաւ Թաքաճեան. դուք հիմա քիչ մը դուրս եղէք, պատասխանը պատրաստեմ:

Երկու սուրհանդակները դուրս կելլու կը պատրաստուէին, երբ վարդապետը.

— Կեցէ՛ք, կեցէ՛ք, ըսաւ:

Ետոյ դուրս կելաւ, վանքի սպասաւորներէն Պետրոսը կանչեց ու պատուիրեց որ հիւրերը սեղանատունը տանի նախաճաշի համար:

Իսկ ինքը, վերատին իր խուցը մտաւ, իշխանի նամակին պատասխանը գրելու համար:

Վերջապէս աւարտեց գիրը, վերատին իր քովը կանչեց սուրհանդակները, նամակը յանձնեց անոնց, և օրհնելով ճամբու դրաւ զանոնք:

Սուրհանդակներուն մեկնումէն մէկ ժամ ետքը, Թաքաճեան վարդապետը ձին հեծաւ իր ծրնուղի կաթիճներով և ուղղուեցաւ դէպի Մութ Զորը, ուր, ինչպէս որ կանխաւ կարգադրուած էր, ներկայ պիտի ըլլային Աւազդալի և Սրեղինի գիւղապետները, ինչպէս նաև Զեթունցիներէն քանի մը ներկայացուցիչներ, իրենց կաթիճներուն հետ:

ԻԴ.

Վերջապէս արձակուեցան մնացեալ մէկ քանի Զեթունցիները, որոնք տակաւին կը մնային Հալէպի կեդրոնական բանտին մէջ։

Ասոնք ամէնքը վերապրեցան ու խառնուեցան իրենց նախկին ընկերներուն մէջ, որոնք, հնչակեանները ղեկավարութեան տակ, ապստամբութեան կը պատրաստուէին։

Հալէպէն վերապրեցան նոյնպէս Ազատին, ինչպէս նաև իր միւս ընկերները, բայց ի Շահէն Մխոյէն, որ կարեւոր գործով մը Տէօրթ Եօլ մնալ ստիպուած էր։ Ազատը Համիտէն վերապրեցին, իրեն հետ բերած էր Մխէրան վարժապետը. իսկ Ազատին Անթիոպէն քանի մը կարճենը ալ բերած էր այս անգամ. Արթօ, Կարուճ, Նեռսես և Յակոբճան, չորս ընտիր երիտասարդները, որոնք Հնչակեան մկրտուած, ուխտած էին կռուիլ Զեթունցիներուն հետ ու մնանիլ Հայրենիքին Ազատութեան համար։

Հետզհետէ Ազատութեան նորադիր դիւանները կը հասնէին Ազատի հասէն։ Մաքսիչէն եկան պէրպէր Սեփան, Զարփանճաճի Միհրան և Տարագճի Յակոբճան։

Մարզերէն հասան երկու հնչակեան երիտասարդներ ալ, Մլեհ ու Նշան, որոնք նախապէս ծանօթի ըլլալով Կազմակերպութեան, մտան Ազատականց խումբին մէջ։ Անոնցն վերջը հասաւ Կարապետ Սուրիասեան, Բենիամին Պէհէվեանի հետ։

Սառնաք ամէնքը, ուրիշ չատ մը պետական պիտանութեան հետ, Ազատիի հրամանատարութեան տակ, Մուխ Ջորը համախմբուած, սկսան ապստամբական փոթորիկ ընել, անարձակութեամբ համար տեղական կառավարութիւնը, յաճախ հանդիպումներ և ընդհարումներ ունենալով այն կողմերու զանազան աշխէմներուն հետ, որոնց մէջ նշանաւոր էին Գամարցի և Զապալցի ցեղախումբերը:

Թաթաճեան Բարթողիմէոս վարդապետը, ինչպէս կը տեսնուի ընթացողներէն, իր քառատան կաթիճներով մնացած էր Ծանուցէն դէպի Մուխ Ջորը, հնչակեան պարոններուն թագաւորը, ուր զարձեալ Հայոց իշխանին հրամանովը, հետզհետէ կուգային կը հաւաքուէին Զեմմանի բոլոր գլխաւոր պետապահներէն:

Այսպէս, Մուխ Ջորին մէջ մեծ թիւով բանակախումբ մը հաւաքուած էր արդէն, երբ Ծրնուզի փոխ-վանահայրը հոն հասաւ իջեւնելով:

Արևգնի պետապահ Մաչէր քհնեան՝ միայն երեսուն Արևգնցիներ բերած էր իրեն հետ, նոյնպէս Խարազաճի պետապահ՝ Գօճանան Արմէն քհնեան՝ կանուխ հասած էր հոն իր երեսուն մարդիկներով:

Մուխ Ջորին մէջ, բացի Ազատականներէն, համախմբուած էին հարիւր կտրիճներ, իրենց պետերով:

Հոն, մայրենական սառնախախտ անասուն մը խորը, առնանը բացուելուս, Թադէոս Բարթողիմէոս վարդ. պետի նախապահութեան տակ: Նկրտմանեան կոչմէն առնուազն հնչակեանցս Գօճանան Արմէն քհնեան, որ մեծ համբաւ ու համակրութիւն կը վայելէր այդ կողմերու բնակչութեան մէջ, իր հետաոտնս մեռաքով, և իր խոհական բնաւորութեամբը:

Նախապահը բացաւ առնանը հետեւեալ աղօթքով.

«Զգործս ձեռաց մերոց ուղիղ արա՛ ի մեզ, տէ՛ր, եւ զգործս ձեռաց մերոց յա՛ջողեա մեզ»:

Յետոյ, նախագահը, դառնալով ներկաներուն.

— Ժողովականնե՛ր, ըսաւ, Աստուծոյ հրամանով և մեր Հայոց իշխանին հրաւէրովը հոս հաւաքուեցանք մեր հայրենիքին բաղդին վրայ խորհրդակցելու համար. դուք արդէն գիտէք, իմացած էք անշուշտ, մէկ քանի ամիս կայ, մեր աշխարհին մէջ հիւրեր ունինք, պղնիւ, բարի, պատուական հիւրեր, մեր արիւնէն ու մեր հաւատքէն, որոնք եկած են օգնելու մեզի, համիտական բռնապետութեան լուծը թօթվելու և Ձեթունի վրէժը լուծելու համար: Այդ յարգելի հիւրերը հոս են հիմա, ներկայ, մեր մէջը, կը խնդրեմ որ ուշադրութեամբ մտաւիկ ընէք, առանց ընդմիջելու, մեր Գօճանան Արքին քեհեան, որ ձեր կողմէն առենապետ ընտրուեցաւ այս ժողովին, ինքը պիտի հարցաքննէ այս պարոնները, լուսթեամբ մտիկ ըրէ՛ք ուրեմն:

Բոլոր ներկաները, չունչերնին բռնած, կըսպասէին որ իրենց առենապետը բերանը բանար:

Գօճանան Արքին քեհեան, ոտքի ելաւ և իր չնորհակալութիւնները յայտնեց նախագահ վարդապետին, իր եղբայրակից գիւղապետներուն և բոլոր ներկաներուն, իրեն հանդէպ ցոյց տրուած վստահութեան համար: Ձեւոյ, դառնալով պարոն Աղասիի, որ իրեններով քաշուած, անկիւն մը կը նստէր.

— Պարո՛ն, ըսաւ, բարի՛վ էք եկեր մեր աշխարհը, հաձո՛ր բարով.

— Շնորհակա՛լ եմ, քեհեա՛, ըսաւ Աղասի.

Նախ կուզեմ իմանալ թէ դուք ո՞վ էք, պարոննե՛ր.

— Մենք յեղափոխականներ ենք, աղա՛, պատասխանեց Աղասի, ուխտեալ ղինուորներ ենք մենք, Աղաւութեան համար կռուելու և մեռնելու.

— Լա՛ւ, չարունակեց առենապետը, կրնա՞ք մեզի յայտնել ձեր անուննները, նոյնպէս, ըսէ՛ք մեզի, ո՛վ է ձեր պետը:

Աղասի տաքի կլաւ, իր ընկերներուն հետ, և

— Քնեցեք, ըսաւ; ան՛ս ես և իմ ընկերներս:

Բոլոր ներկաները հրճուանքով մը կը դիտէին տեսարանը:

— Ես կը կոչուիմ Աղասի, չարունակեց պարոնը, ան՛ս ընկերներս. Ապահ, Հրաչեայ, Մլեհ, Նշան և Կարապետ.

— Նշան, Կարապետ աղէկ, ըսաւ Արթին աղա, բայց միւս անունները, ինչ տեսակ անուններ են, ո՞ր կը լսենք, դուք հայ չէ՞ք.

— Այո՛, հայ ենք, պատասխանեց Աղասի ժպտելով, և հայ լուսաւորչական, Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ հարազատ զաւակներէն.

— Ապրի՛ք, ապրի՛ք, կրկնեց սահմնապետը, բայց կը ներէք, ձեր անուններէն բան մը չը հասկցայ, խնդրե՛մ, ըսէք ինծի, ինչ կը նշանակէ Աղասի.

— Աղասի, պատասխանեց Աղասի, անուն մըն է, հայ հերոսի մը, քաջի մը, չէ՞ք լսած Քաջն Ալտսի.

— Թապո՞ւր աղասի ըլէ պօլ աղասի էք, պարո՛ն.

Աղասին և ընկերները քահ քահ խնդացին Խարազամի դիւզապետին այս միամիտ հարցումին վրայ.

— Ինչո՞ւ կը խնդաք, պարոննե՛ր, չը հաւնեցա՞ք հարցումիս.

— Քաւ լեցի, ըսաւ Աղասի, ինքզինք զսպելով, և խնդալէն՝ աչքերուն արցունքը վազելով.

— Ուրեմն, չարունակեց սահմնապետը, ինչպէս կըսէիք, անգամ մըն ալ ըսէք ձեր անունները, նշանէն ու Կարապետէն դաս.

— Աղասի...

—Ներեցէք, ընդմիջեց քնհան, Աղասի՞, առաջ եկէք հայիմ, դո՞ւք էք Աղասին.

— Այո...

— Ապին անցէ՛ք դուք, հրամայեց առնապետը, մեր հայր սուրբին քովը։

— Մի՛սը, չարունակեց քհնան։

— Ախաի, ըսաւ Ապահ, մօտենալով առնապետին

— Դո՞ւք էք Ապահը...

— Այո, ես եմ, կրկնեց Ապահ։

— Դուք ալ անցէ՛ք Հայր սուրբին քովը, հրամայեց առնապետը։

— Մի՛սը թող գայ նայիմ, չարունակեց քհնան, դուք ինչ կը կոչուիք, պարո՛ն։

— Մկո՛ն...

— Մկո՛ն, Տէ՛ր իմ բարեբար Աստուած, բայազանցիյ Գոճանան, երկու քեւերը պարզած, ինչ անուններ կը լանք, Մկո՛ն, Մկո՛ն, Մկո՛ն, ազի՛կ, ազի՛կ, դուք ալ անցէ՛ք նայիմ այս կողմը։

— Մխսը..., չարունակեց քհնան, դուք ըսէ՛ք նայիմ, ինչ կը կոչուիք։

— Հրաչեայ, պատասխանեց Հրաչեայ Մոսոլ։

— Հրաչեայ, Հրաչեայ, Հրաչեայ, կը կրկնէր քհնան, կրկնելով ալիսի սորվինք, չատ լաւ, դուք ալ անցէ՛ք նայիմ հայր սուրբին քովը։

Յետոյ նկան Նշան ու Կարապետ, ասոնք անցան իրենց ընկերներուն կողմը, հայր սուրբին քով։

Առնապետը դառնալով նախապահին։

— Հա՛յր սուրբ, ըսաւ, եթէ յարմար կը դատէք, իրենց պետը միայն խօսեցնե՛նք։

— Պէ՛տք միայն խօսեցուցէ՛ք, ըսաւ վարդապետը, կը բաւէ, ընկերներուն կողմէն մէկ հոգի միայն թո՛ղ խօսի։

— Ուրեմն, յարեց առնապետը, առաջ եկէ՛ք նայիմ, ո՞վ է ձեր պետը։

— Ահաւասի՛կ, պատասխանեցին Հնչակեաններըը,

ցույց տալով պարոն Աղասին, որ առաջ անցաւ.

— Պարո՛ն, ըսաւ Գօճանան, ներեցէ՛ք, ձեր ա.. նունը մոռցայ.

— Աղասի՛...

— Հա՛, պարո՛ն Աղասի, չարունակեց քեհեան, դո՞ւք էք այս պարոննեըուն պետը.

— Այո՛, ե՛ս եմ. պատասխանեց Աղասի խրոխտօ-րէն.

— Կ'ապաչե՛մ, պարո՛ն, չընեղանաք, բան մըն ալ պիտի հարցնեմ ձեզի.

— Հարցուցէ՛ք, ազա՛, ինչո՞ւ պիտի նեղնամ, բաղդեց Աղասի.

— Ամօթ չէ՛, չարունակեց Գօճանան, կուզեմ դիտնալ, պարո՛ն, ձեր անունը կի՞ղծ է թէ ուսպանի ա-նուն է.

— Ուսպանի...

— Չարմանալի՛ բան, բացագանչեց քեհեան, դը-րութիւը միշտ երերցնելով, ո՛ր չնորըալի քահանան է մը-կրտեր...: Պարո՛ն Աղասի, կը հաճի՞ք մեզի յայտնել ձեր իւրաքանչիւրին ծննդավայրը...

— Այդ մանրամասնութիւնները մի՛ խառնէք, ա-ղա՛, առարկեց Աղասի, որովհետեւ մենք երդուեալ ան-դամներ ենք ընկերութեան մը, որուն բոլոր գործերը գաղտնիք են.

— Ես կը կասկածիմ ուրեմն, պնդեց առենապետը, ձեր անուններուն ճշդութեանը վրայ.

— Մեր անուններըը ճիշդ իսօսցանք, յարեց Աղա-սի, բայց մեր ծննդավայրերը չենք յայտներ, կը նե-րէք, երդուեալ գաղտնապահներ ենք մենք...

— Լաւ, յարեց առենապետը, խնդիր չէ՛, մի՛ յայտնէք ձեր ծննդավայրի անունը, հոգ չէ թէ ձեր ա-

նուէններն ալ կեղծ ըլլան կամ ուղիղ. ընկերութեան մը գործիչներ ենք կ'ըսէիք, չէ՞.

— Այո՛, պատասխանեց Ազատ.

— Ո՞ր ընկերութեան...

— Հնչակեան...

— Հնչակեա՞ն, կրկնեց առենապետը, ո՞ւր կը նըստի այդ ընկերութիւնը.

— Լոնտո՛ն, պատասխանեց Ազատ, Անգլիոյ մայրաքաղա՛քը...

Ներկաներուն հետաքրքրութիւնը կ'աւելնար, շատերը պարզ ու միամիտ գեղջուկներ էին, որոնք ո՛չ քերականը դիտէին, ո՛չ ալ աշխարհագրութիւնը:

— Անգլիոյ մայրաքաղա՛քը, կրկնեց Գօճաեան, Լոնտոնի մէջ կը նստի ուրեմն այդ ընկերակցութիւնը, ո՞վ է անոր վարիչը, ի՞նչ է նպատակը.

— Վարիչը կը կոչուի Աւօ Նազար Բէդ, պատասխանեց Ազատ, և մեր ընկերութեան նպատակը՝ Հայ միաւոր Բռնապետութիւնը տապալել է և Հայրենիքը փրկել.

— Աքանչելի՛ նպատակ, օրհնա՛ծ ըլլաք, մրմնջեց անդիէն Թադաճեան Բարթողիմէոս վարդապետը, օրհնա՛ծ ըլլաք, դո՛ւք ալ, ընկերութի՛ւնն ալ...

Նպատակը գեղեցի՛կ է, չարաշնակից առենապետը, բայց միջոցնե՛րը, կրնա՞ք լնծի ըսել թէ ի՛նչ միջոցներով պիտի գլուխ հանէք այդ նպատակը.

— Մաքառելո՛վ, կռուելո՛վ, կռուելո՛վ, պատասխանեց Ազատ, չարաշնակ ապոտամբելով, կառավարութեան պաշտօնեաները վռնտելով, տուրքը չը վճարելով, վերջապէս ամէն կերպով աշխատելով ակարացնել Բռնապետութեան սև ուժերը, մինչև որ ծագի Ազատութեան արշալո՛յսը...:

— Ազնո՛ւր խօսքեր, վարդապե՛տ եղբայրներ, կը

հեղնէր Խարազամի գիւղապետը, ինչո՞վ պիտի ընէք այդ ամէնը. ի՞նչ ուժ ունիք, զէնք ունի՞ք, բանակներ ունի՞ք, պարոննե՛ր.

— Զէնքը դրամով չէ՞...

— Այո՛, դրամո՛վ է, պատասխանեց առևտրապետը, բայց ո՞ւր է այդ դրամը...:

— Մզգը թող ողջ ըլլայ, պատասխանեց Աղասի.

— Մզգա ալ ողջ ըլլայ, դո՛ւք ալ ողջ ըլլաք, մըրմնջեց Բարթուղիմէոս վարդապետ. օրհնեա՛լ ըլլաք, օրհնեա՛լ, դրամ չատ ունի՞ք.

— Ո՛րքան կ՚ուզէք, պատասխանեց Աղասի. Հընչակեան ընկերութիւնը, հզօր, ամուր կազմակերպութիւն մըն է, ահա՛ւասիկ ութը տարի է որ հիմնուած է, և այս ութը տարուան մէջ, դիտէ՞ք, ո՛րչափ դրամ հաւաքած է,

— Ո՞րչափ, կրնա՞ք ըսել մեզի, հարցուց առևտրապետը,

— Միլիոննե՛ր, ազա՛, միլիոննե՛ր ունի այսօր մեր պետը, Նապարեակ, որ Լոնտոն կը նստի. մեր դրամը Լոնտոնի պանքան է:

— Զէնքը դրամով չէ՞, կ՚ըսէիք, պարո՛ն Աղասի, ըսաւ Գօճանան, չարունակեցէ՛ք ձեր խօսքը, ձեր ընկերութիւնը, իր նպատակը գլուխ հանելու համար ինչ միջոցներ խորհած է գործադրել.

— Դրամ հաւաքելով, պատասխանեց Աղասի, հայկական նեղբլին գաւառները կը ղրկենք մարդիկներ, ոմանք այդ դրամով գնուած զէնքերը կը վախցընեն հոն, կը բաշխեն գիւղօրապրուստներուն, և ապստամբութեան կը մղեն զանոնք Ապտիւլ Համիտի բռնապետութեան դէմ. յայտնի է թէ, դրամով թէ՛ զէնք կը գնուի և թէ՛ ուսուցա, այնպէս որ Ազատութեան համար կռուիլ ուխտողներուն ընտանիքներն ալ կը հոգացուին և մեր գործը կը յաջողի.

— Ինչպէս...

— Շարունակ պալքար կը մղենք, պատասխանեց Ազատ.

— Մինչեւ ե՞րբ, մինչեւ ո՞ր ատենն պիտի կըրնանք դիմանալ, առարկեց Գօճանան, ենթադրելով նոյնիսկ թէ դրամ ու պաշար ալ ունինք.

— Մինչեւ մեր վերջին կաթիլը կը թափենք, ազատ, Ազատութեան համար, պատասխանեց Ազատ, կը մարտնչինք մինչեւ որ տապալի Բռնակալին դահը, մինչեւ որ Ազատութեան, Եղբայրութեան և Հաւասարութեան արեգակը ծագի Հայրենիքի բոլոր զաւակներուն վրայ, հասկցա՞ք. և եթէ մենք չը յաջողինք, մեր յաջորդները, վաղուան սերունդը կրող չարունակէ մեր գործը...

— Լա՛ւ, յարեց Գօճանան, ուտենա ու պէնք ուտենանք, գօրացանք, զարկինք, գարնուելանք, ապահովելինք, ապահովութեանք, յետոյ, հետեւա՞նքը.

— Հը՛մ, հը՛մ, մրմնջաց Ազատ, դիտե՞ք՝ ինչ է հետեւանքը.

— Ինչ է...

— Սրթիին ազա, չարունակեց Ազատ խորհրդաւոր ու լուրջ դէմքով մը, հասկցա՛ր, դուք մեր բռնակալ զաղանիքը պիտի խլէք մեր բերնէն, հազ չէ, օր մը չէ օր մը պիտի յայտնուի արդէն.

— Ծօ՛ւխկէ՛ք նայինք, կրկնեց աւելնապատը, հետեւա՞նքը...

— Հետեւանքը միջամտութիւն է, միջամտութիւն, Սրթիին ազա.

— Ինչ ըսել է միջամտութիւն, հարցուց Խարազաճի դիւղապետը, պարզ խօսակցէք, մենք ազէտ դիւղացիներ ենք, սաման բարակ բաներէն չենք հասկնար, բարեկա՛մ.

Ներկաները խնդացին։

— Արթին աղա, չարունակեց Աղասի, միջամտութիւնը դիտե՞ք ինչ է։

— Ինչ է...

— Եւրոպայի Զորս Մեծ Տէրութիւնները, չարունակեց Աղասի ինքնավստահ չնչոտով մը, խոստացան օգնել մեզի, եթէ ապստամբինք համիտական կառավարութեան դէմ։

— Որո՞նք են այդ Զորս Մեծերը, հարցուց առեղապետը։

Ներկայներուն սիրտը թնդաց. աչքերը չողացին և ականջները ցցուեցան. հարցաքննութեան փափուկ ինդիրը կը նառնուէին, և հետզհետէ չանկան կը դառնար ան։

— Կրնա՞ք մեզի յայտնել այդ Զորս Մեծերուն անունները, չարունակեց առեղապետը,

— Ինչո՞ւ չէ, պատասխանեց Աղասի, ասիկա գաղտնիք մը չէ՛, գո՛ւք այս լեռներուն, անտառներուն և ձորերուն մէջ, քաղաքական աշխարհէն հազարաւոր մղոններով անջատուած, ո՛չ լրագիր կը կարդաք, ո՛չ հետաքրքիր, չիմացա՞ք։

— Ի՞նչը։

— Երեք Մեծ Տէրութիւնները, չարունակեց Աղասի, նոր ծանուցագիր մը ուղղեր Հայկական Բարենորոգութիւններուն համար, և

— Կ՛ապացո՛ւմ, ընդմիջեց առեղապետը, պարո՛ն Աղասի, նախ ըսէ՛ք մեզի, որո՛նք են այն չորս մեծ տէրութիւնները, որոնք խոստացած են օգնել մեզի, եթէ ապստամբինք։

Ես ալ նո՛յնը պիտի ըսէի, Արթին աղա, յարեց Աղասի,

— Ըսէ՛ք ուրեմն, մե՛նք ալ լսենք, կրկնեց առեղապետը։

— Մօսկօֆը, Ֆրանսըզը, Ինկլիզը, Իթալիան, հակկյա՞ք, ըսաւ Աղասի, իւրաքանչիւր յատուկ անունի վերջին վանկը չեչտելով.

— Աղէ՛կ, աղէ՛կ, ըսաւ Գօճանան գլուխը երերցնելով, աչքերը խոշոր մը բանալով ու ընդունելով, չիտակը մեծ բարեբաղդութիւն մըն է հայ ազգին համար, եթէ լո՛կ ինթաղրութիւն մը չէ, սակայն, կը ներէք, պարո՛ն Աղասի, թէև մինք լրագիր հեռագիր չաս չենք կարդար, ես չե՛մ հաւատար թէ այդ չորս մեծերը միասին գան, և ձեռք ձեռքի տուած, մեր գործին համար միջամտեն, իմ խելքս չի՛ կրնար, երանի՛ թէ սխալած ըլլամ ես...

— Արթի՛ն աղա, միջամտեց Թադաճեան վարդապետը, բարկացոտ չեչտով մը, ինչո՞ւ միշտ հակառակ կ'երթաք, մինք ի՞նչ գիտենք, թերեւս ճիշդ է պարոնին յայտարարութիւնը, թերեւս Աստուած հաչտութեան մեր ազգին հետ...

— Հա՛յր սուրբ, ըսաւ Գօճանան, ես հակառակ չե՛մ երթալ, խնդիրին խո՛րը կ'ուզեմ թափանցել, տակը քրքրելո՛վ է որ պիտի կրնանք ճչմարտութիւնը գիտնալ. և՛ս ալ կը վախտպիմ որ պարոնին ըսածները սապէս ըլլան և կասարուին, բայց, կը ներէ՛ք, հա՛յր սուրբ, ներսի դես չի՛ վկայեր, ես չեմ կրնար հաւատալ թէ այդ չորս մեծերը միասին կարենան գործել Հայ ազգին բարիքին համար, տեղւոյ անկարելի՛ է, անկարելի՛, հա՛, եթէ իրենց անձնական չահերուն համար պիտի միջամտեն ըսէր, թերեւս քիչ մը խելքս կտրէր.

— Ի՞նչ կ'ըսէք, Արթի՛ն աղա, դոչեց Աղասի, քաջալերուած վարդապետին նպաստաւոր չարժումէն, ուրեմն երբէք տեղեկութիւն չունիք ընդհանուր քաղաքականութեան մասին.

— Պատմեցէ՛ք որ մինք ալ գիտնանք, պարո՛ն Ա-

պասի, բաւ Թօճաեան հեգնոտ չարժուձեւով մը, մինչ այս լեռներուն մէջ ի՞նչ կրնանք խմանալ.

— Այսօր, չարունակեց Աղասի խանդավառ չեչոով մը, բոլանդա՛կ Եւրոպան ձեռք առած է Հայկական Խնդիրը, և, մանաւորապէս Անգլիան, Ֆրանսան ու Ռուսիան կ՛աչխատին Սպասիւ Համիտի ընդունել տալ Հայաստանի Վեց Նահանգներուն յատուկ Բարենորոգումներուն ծրագիրը, Զէյթուն ու Համըն ալ մէջը, և այս երեք մեծ տէրութիւններէն զատ, Իտալիան ալ կ՛աչխատի, ա՛խ, ի՞նչ ընեմ, լրագիրները քովս չեն որ ցոյց տայի ձեզի, և

— Հոգ չէ՛, հոգ չէ՛, պարո՛ն Աղասի, ընդմիջեց նախագահ վարդապետը. ըներանացի պատմեցէ՛ք, օրհնեա՛ր ըլլաք, մի՛շտ ապրիք,

— Զորս Մեծ Տէրութիւնները, չարունակեց Աղասի, թաչկինակովը արբեցով քրտինքը, որ կը հոսէր ճակատէն վար, վերջերս, հետագրական բանակցութիւններ կատարելով իրենց դահլիճներուն մէջև, որոշած են հաւաքաբար միջամտել Հայկական Խնդիրը վերջնականապէս լուծել տալու նպատակով. կը մնան Գերմանիան և Աւստրօհունգարիան, այս երկու մեծ տէրութիւնները չէզոք պիտի մնան, ո՛և է դիտողութիւն մը չպիտի ընեն միւս չորս մեծերուն գործողութեանց դէմ, կը հասկնա՞ք...

— Ձեր այդ բոլոր խօսքերուն դէմ ըսելիք մը չունիմ, պարո՛ն, բաւ Թօճաեան, միայն կրնա՞ք ըսել մեզի թէ ի՞նչ գործողութիւններ պիտի ընեն այդ չորս մեծ տէրութիւնները, ի՞րք պիտի սկսին իրենց գործողութիւնները.

— Օ՛, բացագանչեց Աղասի, չե՛մ մեղադրեր, խեղճե՛ր, խեղճե՛ր, ձեր մէջէն Մերսին կամ Իսկէնտէրուն գացող մը չեղա՞ւ այս օրերս.

— Ի՞նչ կայ որ...

— Կը հարցնեմ, չարունակեց Ազատ, եթէ հիմակ այդ երկու նաւաստիանները մարդիկներ գրկենք, գիտէ՞ք ինչ պիտի ուտեն հոն,

— Ի՞նչ պիտի ուտեն . . .

— Ձրահաւորնե՛ր, պատասխանեց Ազատ,

— Ո՞ր ձրահաւորները, հարցուց Գօճաեան,

— Անգլիոյ ձրահաւորնե՛րը, պատասխանեց Ազատ, Միջերկրականի ամբողջ նաւատորմիղը խարխափ է Իակինաէբուռնի ծովախորշին մէջ, հազարաւոր զօրքեր կըսպասեն հոն, հրամանի մը կըսպասեն ցամաք կլլելու համար, արդէն ո՞վ է մեզ գրկողը . . .

— Ո՞վ է . . .

— Անգլիա՛ն է, Անգլիա՛ն, չնչաց Ազատ.

— Ուրեմն Անգլիա՛ն գրկեց զձեզ, պարոննե՛ր, ըսաւ առեղապետը.

— Մխայն Անգլիա՛ն, յարեց Ազատ, մենք հոս եւ կամ ենք Զօրս Մեծ Տէրութեանց կողմէն. ի՞նչ կարծեցիք.

— Ըսել է թէ պատգամաւոր եկած էք դուք, ըսաւ Գօճաեան

— Այ՛ . . .

— Ուրախ ենք, չարունակեց Գօճաեան, կը շնորհաւորենք ձեր բարձր պաշտօնը, կը հաճի՞ք մեզի ցոյց տալ ձեր պաշտօնագիրները.

— Կը զարմանամ ձեր խելքին վրայ, Արթի՛ն աղա, ըսաւ Ազատ.

— Ինչպէ՞ս . . .

— Մենք կրնայի՞նք մեր վրայ կրկի՛ւ եւ թուղթ, չարունակեց Ազատ, չէ՞ք գիտեր թէ այս երկիրը մանաւանդ եւ օտարական՝ կը խուզարկուի, կարելի՛ էր մեզի հետ բերել այդպիսի պաշտօնագիր մը, սակայն, համբերեցէ՛ք, սիրելի՛ս, մօտ օրէն պիտի տեսնէք, պիտի

հասկնաք թէ մենք ո՛վ ենք, և ինչ պաշտօն ունինք։

— Ըսկ կուզէք ուրեմն թէ, յարեց Գօճանան, պաշտօնախմուլթիւր մը չունիք ձեր պատգամաւորի հանդամանքը հաստատող, հոգ չէ՛, մենք կը հաւատանք ձեզի։

— Վաղը, չարունակեց Ազատ, երբ հայկական ընդհանուր ապստամբական չարժումը սկսի և փոքրիկ կռիւ մը տեղի ունենայ, պիտի տեսնէ՛ք այն ատեն, պիտի տեսնէ՛ք թէ ինչպէս չորս մեծ տէրութիւններ ծովային թէ ցամաքային ուժերը պիտի վաղեն մեզի օգնութիւնս...։

— Կը տեսնեմ թէ, ըսաւ տաճկապետը, խոչոր, բաւական ընդարձակ ծրարէր մըն է ձեռքինը, ամբո՞ղջ հայ ազգը պիտի փրկէ՛ք դուք, այնպէս չէ՞.

— Այ՛, պատասխանեց Ազատ,

— Ամբողջ ազգը փրկելու համար, չարունակեց տաճկապետը, անհրաժեշտ բանակ մը պէտք է հանենք, որ, այդ բանակը պինդելու և պարէնաւորելու չափ դրամ ու զօրութիւն ունի՞ ձեր ընկերութիւնը.

— Ի՞նչ կըսէք, Արթիւն աղա, բոզոքեց Ազատ, մեր ընկերութեան դրամը չի՛ հասնիր, միլիոններով ասկի ունինք, և մէկ կռնչէ կը հաւաքուի.

— Ուրեմն դուք, յարեց Գօճանան, եկած էք մեզի թէ՛ պատուիրակ և թէ՛ օգնական,

— Այ՛...

— Հապրդեցէ՛ք մեզի ձեր ընկերութեան հրամանը, ըսաւ Գօճանան,

— Մեր ընկերութիւնը, յարեց Ազատ, կը հրամայէ զէնք առնել.

— Ցետո՞յ.

— Զէյթունի կառավարութեան պաշտօնեաները, Ապտիւլ Համիտի վարձկան ծառաները, վռնտել և ապստամբութեան դրօշակը պարզել։

— Պատերազմ հրատարակել, այնպէս չէ՞. ըսաւ առևտրականը.

— Այ՛ ...

— Լա՛ւ, պարո՛ն, չարունակեց Գօճանան, պատերազմը խօսքով չի մղուիր, աղէն սկսած, ամէն բան պէտք է պատրաստուի. իսկ մենք այսօր անպատրաստ ենք, եղտնակը բոլորովին անյարմար, դրամ չունինք, ինչպէս պիտի կռուինք, առանց դրամի և առանց նախապատրաստութեան:

— Ձեր ուզածը դրա՛մ թող ըլլայ, աղա՛, ըսաւ պարոն Սղասի յոխորտանքով մը, ահա՛ երկու ամիս է որ ափով ոսկի կը սփռենք, ահագին զումարներ պիտի հասնին մեզի, զաղափար մը կ'ուզէ՞ք կազմել թէ մինչեւ ցարդ ո՛րքան ծախսուած է.

— Որքա՞ն ...

— Չո՛րս հարիւր ոսկի ..., բացագանչեց Սղասի,

— Լսեցէ՛ք, պարո՛ն, ընդմիջեց Սրթին աղան հեգնելով, ո՛չ չորս հարիւր, այլ երկու հարիւր ոսկի, 100 ոսկիով բորակ առնուած է, իսկ միւս 100ով ալ՝ աղ ու ցորեն. աղը՝ Սրեզնի, իսկ ցորենը՝ Ծրնուզի.

— Ասիկա հերոսութիւն մը չէ՞, յանկարծ հարցուց Սղասի,

— Կ'աղաչե՛մ, ըսաւ Գօճանան, լինձի կը հաճի՞ք բացատրել, ի՞նչ ըսել է հերոսութիւն.

— Չէ՞ք գիտեր, յարեց Սղասի, հերոսութիւնը կը նշանակէ աղէին փրկութեան համար անձնազոհութիւն և նահատակութիւն.

— Դուք հերոսներ էք ուրեմն.

— Այ՛, այ՛, չէշտեց Սղասի հպարտ դէմքով մը, մենք հերոսներ ենք, այ՛, հնչակեան հերոսներ ...

— Օ՛, բացագանչեց Խարաղաճի զիւղապետ Սրթին աղան, ի՞նչ դիւրին բան է հերոս ըլլալ ...:

— Ինչպէս ...

— Դարերէ ի վեր այս լեռներուն վրայ ապրող Զեթունցին, որ իր բոլոր կեանքը կռիւներու մէջ կ'անցընէ, հերոս անունը չի' կրեր, չարունակեց սահմանապետը. իսկ դուք, այսօրուան պուզճե՛րը (երախայ) որ թշնամիին երեսը տեսած չէք, ո՛չ մէկ զնդակի դէմ կուրծք տուած էք և վառօդին հոտը չէ՛ք առած, դուք կ'ըլլաք մէյ մէկ հերո՞ս, կեցցէ՛ հերոսութիւնը...

— Իրաւունք ունիք, յարեց Ազատ, Արթին աղա, Զեթունցին գործնական հերո՞ս է, բան մը, զոր այսօր ամբողջ ազգը կ'ընդունի պարծանօք. իսկ մենք, մեր ընկերութեան կոչմէն ընտրուած ի պաշտօնէ հերոսներ ենք. մեր պաշտօնը կը պարտադրէ մեզի համարձակ քարոզել յեղափոխութիւնը, խրախուսել ժողովուրդը, վարժեցնել զայն ամէն վտանգ, մինչև իսկ մահը ծաղրելու, կրակին մէջէն քալելու, թէև, պէտք է խոստովանիմ, հայկական ընդհանուր ապստամբութեան մը պարագային, Եւրոպան, այսինքն չիշնալ չորս մեծ տէրութիւնները, պիտի ամիջապէս օդնութեան հասնին, և

— Ես այդ կէտը մոռցած էի, հնդնեց Գօճաեան Արթին աղան, իրա՛ւ, զրահաւորները կը սպասեն Իակէնաէրուն ու Մէրսին, այնպէս չէ՞.

— Անշո՛ւշտ, չարունակեց Ազատ, մանաւանդ ուրիշ աւելի կարեւոր կէտ մըն այ կայ.

— Ո՞րը...

— Եւրոպական չիշնալ տէրութիւնները, մոռցայ ձեզի հաղորդելու, բացարձակապէս արգիլք դրած են,

— Ի՞նչ բանի...

— Ապրիլ Հարիսի վրայ, չարունակեց Ազատ, ո՛չ բանակ պիտի կրնայ դրկել ապստամբած հպատակներուն վրայ, և ո՛չ ալ թնդանօթ դնդակներ անոնց դէմ...:

Խրատաճի դիւղապետը քրքիջ մը վրցուց, և ապշեցուց բոլոր ներկաները.

— Հըմ, հըմ, ըսաւ, մարդ չի կրնար չը խնդալ ձեր այդ միամիտ, չըսեմ աղայական խօսքերուն վրայ.

— Ինչպէս..., հարցուց Աղասի զարմացքոտ դէմքով մը.

— Սասունը մոռցա՞ք, ձայնը բարձրացուց աանենապետը, Ապահիւլ Համիտի կանոնաւոր զօրքերը, Համիտիյէներուն չէլի՞ն որ յարձակեցան Սասունի վրայ, անոնք չէլի՞ն որ թնդանօթի բռնեցին բոլոր հայ գիւղերը, քաղաքները...:

Աղասի, Խարաղաճի գիւղապետին այս չափազանց յայտնութեան առջեւ լուռ:

— Խօսեցէ՛ք, պարո՛ն Աղասի, չարունակեց Արթին աղա, նոյն ուժգին ձօնով, Սասունի ապի մը լուռնականները չէլի՞ն, որ ձեզի պէս անվորձ, վաւերաւն ու անխոհեմ գործիչներուն, ինչ կըսեմ, հերոսներուն (՞) քաղաքականէն խանդավառուած, զէնքի դիմեցին, կռուացան, և այսօր, ծայրայեղ թշուառութեան մը մէջ, իրենց քանդուած տաճարներուն ու հրդեհուած խրճիթներուն աւերակներուն վրայ նստած, կ'ողբան իրենց մարտիրոսացած կարիճները. Եւրոպան, ձեր այդ չորս Մեծ Տէրութիւնները չը տեսա՞ն, չը լսեցի՞ն, ինչ ըրին, ինչո՞ւ չը բողոքեցին գոնէ, վա՛զ անցանք իրենց... օգնութիւնէն:

— Աղասի չէր համարձակեր բերանը բանալու, գեղջուկի մը պերճախօսութեան առջեւ ինքզինք ապիկար կ'ըզգար, Արթին աղայի խօսքերուն մէն մի բառը դաման, անողոք ճշմարտութեան մը դրոշմը կը կրէր.

— Չը խօսի՞ք, պարո՛ն հերոս, չը խօսի՞ք, Եւրոպան ո՞ւր էր այն ատեն, ինչո՞ւ լուռ, ինչո՞ւ անտարբեր աչքով դիտեց մեր Սասունցի եղբայրներուն հոգեվարքը...:

— Արթի՛ն աղա, հերի՞ք է հերի՞ք, մոլտաց նահապետը, որ ամէն գնով ուխտած էր պաշտպանել Հընչակեանները.

— Հայրսո՛ւրբ ըսաւ Արթին աղա, մի՛ մեղադրէք զիս, սիրտս էրա՜ծ է, էրա՜ծ. Սուլթանը Սասունի ջարդերուն հերոսին կուրծքը չքանչաններով զարդարեց, և

— Որի՞ն կուրծքը, ընդմիջեց Աղասի,

— Չէքի բաչայի՛նը, չարունակեց Գօճաեան, Դ. Զօրաբանակին միւշիրին կուրծքը չի զարդարի՞ց...:

Աղասի դարձեալ լռեց:

Աւանապետը քիչ մը չունչ առաւ, երկար ա՛խ մը հառաչեց, երկու ձեռքերուն մէջ առած իր գլուխը, որ կ՛այրէր. յետոյ, դառնալով ներկաներուն, որոնք խորունկ լռութեան մը մէջ ընկղմած, կը հետեւէին հարցաքննութեան ընթացքին.

— Ամէ՛ն հայրենակիցներ ըսաւ, ինչպէս կը տեսնէք, հարցաքննութիւնը վերջացաւ. եթէ մեր նախագահ հայրսուրբը թոյլատրէ, քանի մը խօսք պիտի ուղղեմ ձեզի, և պիտի պարզեմ իմ դաղափարներս,

— Խօսեցէ՛ք, Արթին աղա, հրամայեց նախագահ վարդապետը.

— Թո՛ղ խօսի, թո՛ղ խօսի, կը կրկնէին ձայներ:

Եւ Արթին աղան խօսելու հետեւեալ ճառը, զոր բառ առ բառ կ՛արտագրենք այս էջերուն մէջ.—

« Սիրելի՛ հայրենակիցներ,

« Հարցուփորձը լսեցիք, իմացաք թէ ո՛վ են այս պարոնները, և թէ ի՛նչ պաշտօնով եկած են մեր կողմերը: Ասոնք մեզի կ՛ըսեն.— Ապստամբեցէ՛ք, պատերազմեցէ՛ք բռնապետական կառավարութեան դէմ և մենք պատրաստ ենք ամէն նիւթական օգնութիւն ու զօհաբերութիւններ ընելու ձեզի.

— Կեցցէ՛ հնչակեան ընկերութիւնը, օրհնեա՛ղ ըլլան մեր նորիկ պարոնները, գոչեց նախագահը:

Ներկաները ծափերով ողջունեցին նախագահ վարդապետին մաղթանքները:

«Սակայն, իմ կարծիքով, սիրելի հայրենակիցնե՛ր, բանաւոր պատճառ մը չե՛մ տեսներ ապստամբելու, կռուի բռնուելու թշնամիի մը հետ, որ, վեհեր, կազմակերպուած, անուանր մշտ մըն է, ունի անթիւ հզօր բանակներ, կրնայ խեղդել վայրկենապէս մեր չարժումը, ինչպէս որ խեղդեց Սասունի ապաստ՛ը...:

«Իրա՛ւ, վերջերս քանի մը տխուր, ազգ միջադէպեր յաջորդեցին իրարու, և զրկեցին ժողովուրդին մխիթարը, բայց, մեր պանծալի նախնիքներուն բարի սովորութիւնը համեմատ, չտատով առինք առաջքը, միջոցներ ձեռք առնուեցան չարիքը խափանելու, և

— Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս, այդ կէտերը բացատրեցէ՛ք, չը հասկցա՛նք, լուսեցան քանի մը ձայներ ներկանալուն մէջէն.

«Պիտի բացատրեմ, օրինակի համար, Դամասկոսի գաղթ-գայմագամին բարբարոս արարքները, մարմնատիւրքի ազատ սրինգայութիւնները, չէրքէզ Ասան պէկի գրգռիչ ընթացքը, երկու լուսա-տատիկանները խընգելը, պպտանացի չհնազանդին ապառնալիքները, այս բոլորը կարծեմ թէ իրենց արժանաւոր ու գոհացուցիչ լուծումը գտան: Այ ի՞նչ պատրուակ ունինք կռուելու: Եթէ անսանք այս պարոններու խօսքին, ազգային պաշտպանութիւնը պիտի մղենք:

«Որո՞ւ դէմ:

«Սպտիւլ Համիտի դէմ, որ Սասունը ջարդել տուաւ:

«Այս պարոնները կ'առաջարկեն անպայման պաշտպանել համիտական կառավարութեան դէմ, Զեթունի վրէժը լուծելու համար, հզօրօրէն թափուած մեր եղբայրութեան անմեղ արիւնին վրէ՛ժը:

— Այո՛, այո՛, Զեթունի վրէ՛ժը, մռնչացին ներկոտները, և անտառին ծառերը սարսռացին:

«Գնդեցիկ խորհուրդ, աղուո՛ր գաղափար, բայց, ըսէք, հայրենակիցներ, ունի՞նք նախապատրաստութիւն մը. հիմա պիտի առարկեն պարոնները թէ՝ ամէն բան պատրաստ է, բաւական է որ մենք մեր հաւանութիւնը տանք. «Եւրոպայէ՛ն պիտի հասնի օգնութիւնը» ըսաւ պարոն, պարոն... Ազասին...:

«Եւրոպայի դրամին ու օգնութեան վստահիլ՝ յիմարութիւն է, հայրենակիցներ. ճիշդ է, Եւրոպացիները դրամի տապրանիներով լեցուն պանքաներ ունին, անթիւ զօրքեր ու ընտիր զէնքեր ունին, թնդանօթներ ու զրահաւորներ ունին. բայց, ո՞վ կրնայ երաշխաւորել արդեօք, այդ բոլոր զօրութիւնները պիտի գործածուի՞ն հայկական փրկութեան համար, ինչպէս որ այս պարոնները կ'աչխատին մեզ հաւատացնելու: Ես երբէք չեմ հաւատար, և կը խնդրեմ, եղբայրնե՛ր, որ դուք ալ չը հաւատաք այդպիսի... ցնորքներու, չըսելու համար, սուտերու:

«Եւրոպան մէկ փող չի ծախսեր ապստամբող ազգերու համար, Եւրոպայի գործին չի գար արդէն Բռնապետութեան տապալումը, որովհետև, եթէ Սալսիլ Համիտ տապալի և Օսմանեան Հայրենիքը հրաշքով մը Սահմանադրութեան բարիքները սկսի վայելել, խակին, արտաքին յարձակումները պիտի սկսին, և մեզ հանդիսաւ չը՛ պիտի թողուն, չը՛ պիտի թողուն որ մեր երկիրը զարգանայ, առաջդիմէ, որովհետև մեր զարգացումին ու մեր առաջդիմութենէն մեծապէս պիտի տուժեն Եւրոպացի հազարաւոր չահագործները, որոնք այս երկիրը կը չահագործեն:

«Եւրոպան մէկ փող չի տար, ինչպէս ըսի, մեր ապստամբութեան օգնելու համար, բայց, չուրանանք, արկածախնդրու, սովահարներու, հրկիզախներու, վերջապէս, թշուառներու համար իրրև ողորմութիւն, ամսով ոսկի կուտայ:

«Եւ յետոյ, պարոն Աղասին կըսէր թէ անգլիական ու ֆրանսական զբահաւորներուն մէկ մասը կը ապահէ Իսկէնտէրունի ու Մէբոլնի նաւահանգիստներուն առջեւ, և միւս մասը պտոյտներ կ'ընէ հոս ու հոն, ծովին բացերը։ Կրնայ ըլլալ ատիկա. իրենց կառավարութեան հրահանգով ու ծովակալներու հրամանով այդ կողմերը կրնան եկած ըլլալ, սովորական պտոյտով մը, մեզի համար եկած են անոնք, մեր չարժումին կ'ըսպասեն, ցամաքը դօրք պիտի հանեն, եւն. այսպիսի ենթադրութիւնները ծաղրս միայն կը չարժեն, ուրիշ ոչինչ։

«Մեր ազգային չարժումին՝ մեր ազգը միայն պարտաւոր է մտանակցիլ և օգնել, որովհետև իր օգտին և իր փրկութեան համար պիտի ըլլայ այդ չարժումը, և ազգ ըսելով՝ անտարակոյս պէտք է հասկնանք ունեւոր, տասակ բանող ազգայիններըը, ասկայն, ախո՜ն, մեր հարուստները, մեր ջոջերը չա՜ս անտարբեր կը վարուին այսպիսի խնդիրներու հանդէպ. ազգային ազատագրութեան խօսքերը չա՜ս օտար կը հնչեն իրենց ականջին, որովհետև, բռնապետական չրջանի մը մէջ կրցած են իրենց դիրքը չինել, մեզի պէս դիւղացիները կեղեքելով, և դանազան ներքին, գաղտնի չահերով կապուած են համիտեան կառավարութեան հետ, չպիտի ուզեն բնականաբար օգնել չարժումի մը, որուն հետեւանքովը թերեւս իրենց դիրքը կրնայ խախտիլ...։

— Արթին ադա, սեւցուցէ՛ք նայինք, սեւցուցէ՛ք, կը արանջար նախազահը, յաճախ տեղ վոխելով, չէր կրնար հանդիստ նստիլ, չարունակ կ'երերար.

«Չէմ սեւցներ, իրականութիւնը կը պահակերացնեմ.՝ անգնինք ջոջերէն միւս գաղակարդի ազգայիններուն, օրինակի համար, սա մեր կուչտը բնակող Հաճընի, եօթը հազար տուներէ բաղկացեալ այդ գուշտ հայ քաղաքը՝ թուխսը նստած հաւու մը պէս, հաւկի-

թին վրայէն չկլլեր, թէև, յայտնի է աչխարհի, մինչ չա՛տ աւելի մեծ կարողութեան տէր է նիւթականա-պէս...:

«Արդ, այս ամէնը գիտնալով, տակաւին պիտի հաւատա՞նք թէ Եւրոպան պիտի հասնի մեզի դրամով թէ ղէնքով, թէ այս պարոնները կամ մեր հեռաբնակ ազգակիցները պիտի օգնեն մեզի, պատերազմի մը պարագային...:

«Ես կը կարծեմ թէ՝ այս հնթադրութիւններուն վրայ հիմնուած՝ դործի ձեռնարկելով՝ սխալներուն մեծագոյնը դործած պիտի ըլլանք, հայրենակիցներ, մենք այսօր; Ջեթունէ խաւիշդոռս ժամուան հեռաւորութեան վրայ, մեր դրացի և մենէ աւելի մեծ, նիւթական կարողութիւն ունեցող Հաճընի մեր հայրենակիցներուն չենք կրնար վստահիլ, ո՞ւր մնայ թէ հեռաւոր ազգայինները կամ Եւրոպացիները մեզի օգնեն...

«Կ'ազաչեմ, սիրելի հայրենակիցներ, լաւ խորհեցէք, չափեցէք, կշռեցէք, դատեցէք, հարմնիքի կամ կոչունքի չը պիտի երթանք.

— Ջեթունի համար պատերազմը հարմնի՛ք է, հարմնի՛ք, կը պատային ներկաներէն, քանի մը կտրիճներ.

«Մահուան ու կեանքի խնդի՛ր մըն է պատերազմը, զաւակնե՛րս...: Տէր մի՛ արասցէ, եթէ մենք Ջարդըւինք, ո՞վ պիտի հարցընէ, ո՞վ պիտի փնտռէ ու պահանջէ մեր արիւնի գինը. իսկ մեր կիները, մեր քոյրերը, մեր մայրերը, մեր զաւակները, այրի, որբ, թշուառ, մեր թշնամիներուն ձեռքը դերի պիտի իյնան, պիտի կկուլեն, պիտի խոչտանգուին և պիտի...: փճանա՛ն. անհաւասիկ անխոհեմ, յախուռն ձեռնարկի մը հետեւանքը...

— Արթին աղա, գոչեց Աղասի ընդմիջելով, ես

զձեզ խնայեմ մարդ մը կը կարծէի, բայց հիմա կը տեսնեմ թէ ճշմարիտ... խենդ մըն էք դուք...։

Գօճայեան (բարկացած). — Պատճա՞ռը։

Սղասի (դողդող).—Որովհետեւ կը խնդամիբերէք ճշմարտութիւնը, և քաջարի, լեռնական ժողովուրդի մը բնազդային ճոխչքը կը կտրէք, վատութեան, թուլութեան, տարկուբեան կը յորդորէք։

Գօճայեան (պաղարիւնով).— Կը սխալիք, պարո՛ն, ես խենդ չե՛մ, և մեր ժողովուրդը չե՛մ մոլորեցներ։ Ընդհակառակն, խենդը դո՛ւք էք որ, ձեր անունը, ձեր ծննդավայրը գաղանի կը պահէք մնել, խենդը դուք էք, և կապկելիք խենդ մը, որ զձեզ կուզէք կլլեցնել իբրեւ եւրոպական աերութեանց կողմէն ղրկուած պատուիրակներ, ո՛վ հերոս (՞.) պարո՛ն...

Խարազաճի ղեկավարը, հետզհետէ կը կորնչցնէր իր պաղարիւնը, չատ զրգռուած էր պարո՛ն Սղասիի դէմ։

Նախազահ վարդապետը, իր կարգին, կը դայրանար Աբթին աղայի դէմ, որ, իր կարծիքով, պաղ ջուր մը կը լեցնէր եռացող կերակուրի մը վրայ, իր խոհեմութեան յորդորներով։

Իսկ ներկաները, իրենք ալ զրգռուած, կռիւն կը կրպռատեին։

Հնչակեանները ակռայ կը կրճտէին Խարազաճի ղեկավարին դէմ. Ապահ մերթ ընդ մերթ կը փորձէր նետուիլ բանավէճին մէջ, բայց իր ընկերներէն կ՚արգիլուէր։

Պահ մը լռութիւն մը տիրեց, յետոյ, Սղասի, չարունակելով.

— Աբթի՛ն աղա, ըսաւ յուզեալ չեչաւի մը, կը ներէք, մենք ո՛չ խենդեր էք, ո՛չ ալ խաբեբաներ, մենք պարզապէս եկած ենք հոս յեղափոխութեան նպա-

տակով. կը զգուշանամ հոս կրկնել թէ մինչև ցարդ ո՛րքան ծախքեր ըրինք և ո՛րքան զոհողութիւններ, եթէ ինչպէս որ դուք կը կարծէք, մենք անկեղծ չըլլայինք, այսքան դրամ չէինք վատներ այս կազմակերպութեան համար։

Գօճաեան (հեգնելով). — Սրտիօք Զեթունցիները վարձք մը պահանջեցին.

Աղասի. — Ո՛չ, քա՛ւ լեցի, մենք փո՛ղ մը չենք առած իրեւ վարձք, բոլորովին, ապի, ցորենի համա՛ր միայն ըրած ենք յիշեալ ծախքերը, ո՛չ միայն մենք, այլ բովանդակ ազգը կը ճանչնայ Զեթունը, գիտէ թէ հիւրասէր է ան, և տակաւին նահապետական բարքերը կը պահէ, այդ մասին չա՞տ չնորհակալ ենք մենք, ո՛ և է առարկութիւն մը չունինք.

Գօճաեան (ձայնը փոխելով, քիչ մը խիստ). — Զեթունցին երկու հարիւր ոսկիով ո՛չ կ՚ազատուիր, ո՛չ կը հարստանայ, և այդ չնչին դումարին համար չը՛ պիջանիր չնորհակալութիւն յայտնելու, պարո՛ն, դուք լաւ խորհեցե՛ք։

Աղասի. — Ի՞նչպէս...

Գօճաեան. — Անգամ մը խորհեցէ՛ք թէ Զեթուն առանձին, հապա հինգ հարիւր առնելէ կը բաղկանայ, իսկ Արեգին, Աւագալ ու Ցրնո՛ւ, այս երեք մեծ գիւղերը՝ ուրկէ հարիւր անուր են, հետեւաբար, երկու հազար երեք հարիւր ընտանիքներէ կը բաղկանան ամէնքը, որոնք ազնուացան,

Աղասի.— Բանի՞ պատերազմիկներ կարող էք հանել.

Գօճայեան.— Վեց հազա՛ր, որոնց չորս հազա՛րը միայն ունին հրացան, հին չափագլուխներէն. իսկ երկու հազարը բոլորովին անզէն, դանակի կտո՛ր մը չունին, աղքա՛տ են, աղքա՛տ, պարո՛ն... լրա՛ւ.

Աղասի.— Ի՞նչ ըսել կ'ուզէք հիմա, Արթին աղա, պարզ խօսեցէ՛ք, ի՞նչ պիտի հասկնանք այդ հաշիւներէն,

Գօճայեան.— Ըսել կ'ուզեմ թէ մեր վեց հազար պատերազմիկները հա՛յց կ'ուզեն, ղէ՛նք կ'ուզեն, վառո՛դ կ'ուզեն, և ասոնց ընտանիքները դոնէ չոր ուտելիք մը չունենա՞ն.

Աղասի.— Ի՞նչ ըսել է, Արթին աղա, ըսէ՛ք ինծի, քանի՞ հազար ոսկի պէտք է այս բոլորին համար.

Գօճայեան.— Դուք ըսէ՛ք, իսաւ ոսկի,

Աղասի.— Ի՞նչպէս...

Գօճայեան.— Մարդ գի՛ւմս, վեց հազար պատերազմիկներէն իւրաքանչիւրին համար իսաւ ոսկի կ'ըսեմ, չա՞տ է արդեօք,

Աղասի.— Քիչ ալ չէ, չա՛տ աղէկ, դումարը հաշուեցէ՛ք,

Գօճայեան.—Քանի անգամ վեց հազա՛ր, ի՞նչ կ'ընէ,

Աղասի.— Հարիւր քսան հազար ոսկի, բա՛ն մը չէ, Արթին աղա, քիչ առաջ ի՞նչ ըսի ձեզի, Զեթունի ուզածը՝ դրամ թող ըլլայ, դրամին թող մնայ խնդիրը, ա՛խ, եթէ գիտնայի՛ք, եթէ դո՛ւք ալ գիտնայիք թէ ինչե՛ր, ինչե՛ր կը դառնան Եւրոպայի մէջ, ի՞նչ պատրաստութիւններ, ի՞նչ խանդավառ վերաբերումներ՝ բռավանդակ աչխարհի կողմէն, հաւատացէ՛ք, Արթին աղա, ամբողջ հայ ազգը, ամբողջ Եւրոպան, իրենց աչքերը հոս սեւեռած, կը սպասեն, իսկ մենք հոս ժամավաճառ կ'ըլլանք, մի՛ղք է Հայրենիքին.

Գօճայեան.— Սիրելի պարոն, ժամավաճառ չըլլա՛նք, հաչիւը կ'ընէինք, ի՞նչ եղաւ դումարը,

Աղասի.— Հարիւր քսան հազար ոսկի՛,

Գօճայեան.— Լաւ, ո՞ւր է այդ դումարը, պարոն, եթէ այդ ոսկիները հինգ տարի առաջ պատրաստ ունե-

նայինք մեր քովը, ժամանակին դինուած կ'ըլլայինք ու-պարէնաւորուած և այսօր չէինք չուարեր. այն առեն, երբ բոլոր պատրաստութիւնները տեսած կատարած ըլ-լայինք, այսօր, սրտանց երախտապարտ և չնորհակալ պիտի ըլլայինք թէ՛ ձեզի և թէ ձեր ընկերութեան.

Ալպասի.— Հիմա՛կ ալ պիտի չնորհակալ ըլլաք.

Գօճայեան.— Ինչ բանի համար չնորհակա՛լ պիտի ըլլանք, որովհետև մարը դուռը բերեր էք, և կը հր-բաւիրէք մեզի նետուիլ ասպարէզ։..

Արթին ազան լուռ, յուզնած էր. նոյնպէս Ալպասին, որ թերեւս իր կեանքին մէջ. դպրոցէն ելլելէն ի վեր, այսպիսի խոսո հարցաքննութեան մը չէ՛ր ենթարկը-ւած։

Ներկաները յուզուած, անհամբեր կրսպասէին ժո-ղովին ելքին։

Նախագահ Բարթողիմէոս վարդապետը չանկարծ ոտքի ելաւ, լուռցուց ներկաները, և արտասանեց հե-տեւեալ յուզիչ ճառը, վ,րկենական սպասաւորութեան մը առակ.—

«Սիրելի՛ ազաներ, կարիճնե՛ր, մեր Արթին ազան ձեզի պարզեց այս հաւաքոյթին նպատակը. մենք հոս համախմբուած ենք խորհելու վերջին լուրերուն և դէպ-քերուն վրայ, վճռելու թէ ինչ պէտք է ընենք մենք, եթէ այսպիսի դէպքեր չարունակին տակաւին յաջորդել իրարու և եթէ իրականութիւն դանեն առնուած լու-րերը։

Մտայղ է թէ Ապահով Համիտ կատղեր է Հայերուս դէմ, և եթէ կարենայ, Թարխիներ-ու, Ալիսպանեներու և Լէնկիմուրներու պէս, հայկական արիւնէն աւա-զաններ պիտի կազմէ և հայկական դիակներէ բուրգեր, աչտարակներ պիտի կանգնէ, ա՛նքան մոլեգնած է Բռնակա՛լը...։

«Սակայն, միւս կողմէ, մեր Խարազաճի դիւզապետ Գօճաեան Սրբին ազայի՛ն ալ իրաւունք կուտամ, երբ կը զգուշացնէ մեզ ձախորդ քայլեր առնելէ խոհեմութեան յորդորներով։ Իրաւ՛ունք ունի, այո՛, Սրբին աղան վարձառու մարդ մըն է, միևնոյն ժամանակ ճշմարիտ ազգասէր մը, բայց ինծի կը թուի թէ առանց պատերազմի չենք՛ լմնցայ այս գործը։ Թշնամին կատա՛ղած է, ինչպէ՛ս ըսի, հանգիստ չենք՛ ձգէ մեզ, մեր երկիրը բռնութեան դէմ պաշտպանելու, մեր ինչքը, մեր կեանքը, մեր պատիւը պահպանելու միակ միջոցը, եղբայրնե՛ր և զաւակներ, գիտե՞ք, ի՞նչ է· պատերազմը, միայն պատերա՛զմը...։

«Խորհեցէ՛ք անդամ մը, ի՞նչ է այս մեր քաշածը· մեր հեռաւոր եղբայրները, Սպիտակ Համիտի հրամանով, կը հարստահարուին, կը չարչարուին· մեր քոյրերը կը բռնաբարուին, մեր անմեղ աղջկտիկները կ՛առևտանգուին, մեր մայրերը կ՛այրիանան և հայ ազգը, օրէ օր չարչարուելով, սպառելու, բնաջնջուելու վրա՛յ է....

«Զեթունցին չի՛ կրնար անտարբեր մնալ, ա՛յնքան վատ չէ՛, չի՛ կրնար անշարժ, անգործ նստիլ, երբ իր շուրջը թշնամին կը չարժի, կը գործէ։ Զեթունցի վրէ՛ժը, ասիկա՛ պիտի ըլլայ մեր նշանաբա՛նը...։

«Այս բոլորին վրայ աւելցուցէ՛ք թախանձագին աւաջարկը, զոր մեզի կ՛ընեն նեղկայ պարոննե՛րը· յիշեցէ՛ք պարոն Սպասիի սա ուշադրաւ յայտարարութի՛ւնը· — «Եթէ պատերազմի սկսինք, աւաջին ընդհարումին պիտի յաջորդէ եւրոպական միջամտութի՛ւնը, չորս մեծ տէրութիւններուն ցամաքային ու ծովային ուժերը պիտի վազեն մեզի օգնութեան և պիտի ձեռք բերուի հայ ազգին ազատութի՛ւնը։»

«Հայ ազգին ազատութի՛ւնը, ասկէ աւելի՞ ինչ կայ սիրելի, ինչ կայ քաղցր ու թանկագին. լսեցէ՛ք,

ազանո՛ր, խօսեցէ՛ք, ազաքնո՛ւթ, ո՞ր սիրտը կրնայ հանդուրժել ա՛յնքան նախատինքներու և ա՛յնքան հա-լածանքներու, կրնա՞ք երբէք վայրկեան մը մոռնալ Սասունի Սրհասի՛րը, Եղտըզին մինչև Սասուն, արիւնը կը հոսի հեղեղօրէն. ո՞վ են Սասունցիները, չը խօսի՞ք, ո՞վ են, ո՞վ, մեր արիւնակից, մե՛ր կրօնակից եղբայր-ները չի՞ն անունք, մեր երակներուն մէջ հոսող արիւնը չէ՞ այն թափուած արիւնը, ո՞վ պիտի լուծէ անոր վրէժ-ժը, ևթէ ո՛չ, Չեթո՛ւնը, Սասունին դինակիցը, դաշ-նակի՛ցը. Չեթուն ու Սասուն, անա՛ մեր ազգին դոյզ ապագաները, որոնք կը չոգան ու պիտի չոգան մեր քա-ղաքական կարմիր հոբելեանին վրայ...:

«Ես պատերազմելու կուսակից եմ, ես կը փափա-գիմ ա՛յս րոպէին յայտարարել ապստամբութիւնը, այո, պատերազմինք պիտի, դիտէ՞ք, ինչո՞ւ, 1. — Որպէսզի Չեթունի ազանդական անկախ ազին չը մարի ամօթալի խաղաղութեան մը մեղկանքին մէջ. 2. — Որպէսզի մեր թշնամին միանգամ ընդ միշտ համոզուի թէ անո-նուաճելի է մեր լեռը. 3. — Որպէս զի, Սասունի մէջ թափուած անմեղ արիւնին վրէժը լուծենք, Չեթունի վրէ՛ժը, և 4.— Որպէսզի, Աստուծոյ ողոր-մութեամբը, և մեր ղէնքերուն չնորհիւ, Հայրենի՛քը փրկենք բռնապետութեան անարդ լուծէն:

«Պատերազմինք, սիրելիներ, մեզի համար անդարձ նաւակ չի վայլեր, քանի որ ամբողջ ազգը բռնութեան տակ կը հնձէ. պատերազմինք, կտրենք թշնամիին քիթը, և չարդուփչուբ ընենք անոր արիւնոտ ակռա-ները, որպէս զի այլեւս չը կարենայ կրծել Հայուն ոս-կո՛րը...:

«Մենք, Ս. Լուսաւորչի հաւատքին վրայ հաստատ, միշտնք Ս. Վարդանանց պատերազմը, յիշենք միշտ Ղե-ւոնդ երէցը, Ռայ Մամիկոնեանը...:

Աղասի, ընդհանուր խանդավառութեան մէջ, յանկարծ ոտքի կու գու ու գոչէ.

— Ապրիս, Հայր սուրբ, հազար ապրիս, Լուսաւորիչն ալ դուն ես, Վէմդ Երկնի ալ դուն ես, Վարդապետն ալ դուն ես.

— Պարոն Աղասի, չարունակէ նախագահը, դուվեհանիր ու ծափեր խլելու նպատակով չէ որ կը խօսիմ. ան, պարոն, սիրտս թոնդ եղաւ, երբ Հայրենիքին Ազատութեան ձայնը լսեցի. այս քանի՛ դար է, այս երկիրը, այս ազգը գերութեան մէջ կը տառապի, Բանտարկի հուրին ու սուրին մատնուած. քիչ է մնացեր որ խաչա՛ր ջնջուի ան: Մայր—Հայրենիքը, դրախտավայր երկիրը կը պարպուի տարուէ տարի իր հարազատ որդիներէն, որոնք խմբովին օտար երկիրներ կը գաղթեն, օտար աղգերու մէջ կ'երթան խառնուիլ ու ձուլուիլ անոնց հետ. իսկ մնացեալները, մէկ կողմէ, անգութ, անարդար կառավարութեան մը ծանր ու ծանր տուրքերու բեռին տակ կը հնձուին, և միւս կողմէ հարբասահարիչ պևկերուն ու աւազականներուն քմահաճոյքները կը յագեցնեն... : Եղբայրնե՛ր, պատերազմինք մինչ, Ջարդուինք, հոգ չէ, ա՛զգը թող փրկուի... :

Աղասի (Ընդմիջելով).— Ի՞նչ կ'ըսէք, հայր սուրբ, ինչո՞ւ պիտի Ջարդուինք. փոքրիկ չարժում մը, խլրտում մը կը բաւէ, վայրկի թեւով պիտի հասնի օգնութիւնը. միջամտութիւնը, չպիտի ուշանայ, այս է կեդրոնին հրահանգը, մեր Լոնտոնի կեդրոնը չը սխալիր, անխուսափելի է միջամտութիւնը, մեր ծրագիրը պիտի կէտ առ կէտ գործադրուի:

Նախագահը, դառնալով Թօճայեան Սրթին աղային ու Սրեգնի Ֆաչեր քեհեային.

— Աղանե՛ր, ըսաւ, ի՞նչ կ'ըսէք հիմա, ի՞նչ որոշում կուտաք.

— Որոշումը ձեզի կը թողունք տալ, հայր սուրբ, ըսաւ Յակոբ քահանան, ես մինչեւ հիմա երկու կողմը մոխիկ ըրի, մինչեւ վերջը հետեւեցայ վիճաբանութիւններուն, չիտակը, մեր Գօճայեան Արթին աղային դիտողութիւնները չո՞ւ կարեւոր են, պէտք է լրջօրէն նկատի առնուին անոնք, չէ՞.

Նախագահը.— Անտարարակո՛յս, Յակոբ քահանա, նկատի պիտի առնենք, բայց ուրիշ, որո՞նք են.

Յակոբ քահանա.— Աղը, հացը, ղէնքը, ասոնք անհրաժե՛շտ են, հայր սուրբ. պատերազմը խաղալիկ չէ, ոչ ալ հարսանիք.

Գօճաեան (ընդմիջելով).— Հարսնիքը ծախք չո՞ւզեր.

Յակոբ քահանա (չարունակելով).— Պատերազմի՛նք, ես ալ պատերազմի կուսակից եմ, պաշտպանենք մեր իրաւունքները, մեր կեա՛նքը զոհենք մեր պաշտելի Հայրենիքին վերաբերեան ճամբան, բայց, ներեցէք տգեղ բացատրութեանս, էշնահատակ չըլլանք. մեր պապերը մեզի ժառանգութիւն թողուցին պատերազմը, բայց, միեւնոյն ժամանակ, մեզ գնդակ պարապ չարձակեցին։

Աղասի (ընդմիջելով).— Յակոբ քահանա, Լմնաոնէն մինչեւ հոս ինչո՞ւ եկած ենք արդէն, Զեյթունի համբա՛ւը մեզ բերաւ ձգեց այս լեռներուն մէջ. աղը, հացը, ղէնքը, այս ամէնը դրամո՛վ կը հայթայթուի. դուք անգամ մը վճռեցէք, պատերազմի որոշումը տուէք, մնացեալը մեզի յանձնեցէք, մեր ընկերութի՛ւնը պիտի հոգայ բոլոր ծախքերը...։

Յակոբ քահանա.— Քանի որ այդպէս է, ալ ուրիշ ըսելիք չունիմ ես, բաժակը լեցուած է, պատերա՛զմը պիտի մաքրէ այս աղտոտութիւնները. պատերա՛զմը պատերա՛զմը, կեցցէ պատերազմը...։

Մութ Զորը դղրդեցաւ հաբիւրաւոր կուրծքերէ

ժայթքած վրէժի ազազակներէն ու հարիւրաւոր ձեռքերու պոռացող ծափերէն։ Անոնք նետուն զարհուրած կաղնիներն և կազամախներէն ասրտացին և արձագանգը լեռնէ լեռնէ սուրալով ասրսեցուց յաւիտենական ապառաժները։

Նախապահ վարպետները, յանկարծ կանգնեցաւ և Չեխովնի բարբառով արտասանեց հետեւեալ ցեղով ճառը զոր նոյնութեամբ հոս կ'արտագրենք, ասորև դնելով Թարգմանութիւնը.

«Ժողովուրդ, մեր գեղացիք։ Ձեւ հոմս չմ ծիծվիցնէք աուչմանըն հիսը, չիմ քանը համար, գիտէք. իս ասիմ ձիդ, իլէս մկլաթը, ուրէնքը ուղուըն, ու մեր ազատութիւնը ճամրանքը. ըմմը՝ մեր տիւչմանը ըլըմեն չի կանցնիք կընըցցի. Հօսիւ համար, պէտք է հուր նիւրիկէն ծիծվիլնք ու տուչմանըն ուճոխը միւրեզցընինք....։

Մինէավիւր պէտք է գիտանանք թը՝ էս տէօկիւչը առջէ տէօկիւչնուն կիմի ըչպիտի նը, էս տէօկիւչը՝ չմ մինձ է. հէմ իսէ միտ նը. չիւնքիւ պիւթիւն ազգին ազատութիւնը համար պիտի ծիծվիլնք. էս տէպէան, ամէն մարդ, մնունլը չարդիվլը ճակատը թուզ առնու. մնունլնք նը՝ վէթանըն ուզուրը մնուռ կուննլնք. էկէր էս տէպէան ուժէօվ իլլնք նը՝ թիւմ ազգը պիտ ազատվը. էկէր. Սապռ չէնէ, չարդիվլնք նը՝ նահատակ, մէպարիւս կունլնք. ըմմը, պիւթիւն ազգը մուրնիվլիմ՞ն կունը...։

«Դօք, գեղացը էղէկտէաք, չ՞ց պիտի գանվլնք էս տէօկիւչին մէջ, գիտէ՞ք, ուր ազգը չը կընվը, ու իր ազատութիւնը գանոյ, իսա՞ր աուչմրնըն ձեռացը։ Ձոց որ անութիւը ապրն մը, օվը գանկոյ համար կուլլվը, կը լլվը, ու իրը գանոյ նը՝ ուժէով մը վիրէան կուչաբէ, իրեէան կիմի, գօք էս պէտք է

չուքէք տուչմունըն գագաթը. ըրնա գիտացէք, տուչմունը չըսպանած մեռնիլօղը՝ նէ նահատակ կունը, նէ՛ ատա արքատուքըն կանը իրթոյ, սղգէա չէ հէսխպիլը: Ծըծկըվիցէք հատ մը իվիկ ըսպանիկոյ. էկէր ամէն մորդ իմ սասծը կիմի ծիծվը նը, հէ՛չ քիւչիւմ մէնէք, մինք հոխ պիտէնինք, պիտի սղթինք տուչմունըն, էօտիւր համար հիւպ մէնէք:

« Օսո՛ էա ասիմ ըր, Քիւրիւստիւսի վիրոյ իւղիւրդ հատուտք չունցնիլօղը՝ ինտէաս տէօկիւչը մէջ ուժէօվ չէ՛ կանը նը. էօտիւր համար, հումո պայո՛ւա էա կ'ասիմ պէտք է ըլըմոն հատուտք ունցնէտք:

« Իա՛ս էա կու պատուիրիմ ձիզ, ամէն մորդ, էրիկ, կնիկ, հէպվիւր, պատուղ, տէլիղանը, էրկէն, սղջկէն, չիւր պօրուղ տղէտքը, մոնտր մանտրկընիրը, պայիտ էա պէտք է հարոխ չակէք. թիֆոնք ունցնիլօղը՝ թիֆոնք, տտպանչատու ունցնիլօղը՝ տտպանչոյ, փալադանոկ ունցնիլօղը՝ փալադանոկ, զամոյ ունցնէղողը՝ զամոյ, վիցդնդուն ունցնիլօղը՝ վիցդնդուն, կո հասկընէտ՞ք...: Իտաս բանիրուն մէկնէա չունցնիլօղը՝ կիւչիւչէօվ, ճկուռէօվ, մոնտրը գանկէօվ, չամխուրով, փիտատէօվ, մանգըղէօվ, յիւտիւցէօվ, քարէօվ; փէտէօվ, չաքուճէօվ սիլահնամըչ թուզնը. իւնչ վոխտ ըր տուչմունըն խտուբնվընք նը՝ հըմըն, չապըխ չապըխ չապըխ փուրիրը խնթիցէք, խնթիցէք հանիցէք, աղբքընըն, մաղմղբը գ՛րա վէթիցէք, հէչ մի վախէք, Քիւրիւստիւս միր դընան է. զաթը գիտէք ըր տուչմունը վախկիւտ կունը. էօտիւր համար հէ՛չ մըտք մէնէք, մինք ուժէօվ կիլլինք հախ՛ն էա կուգանք:

Յետոյ ծոցէն հանելով արծաթապատ Աւետարան մը, չարունակէց իր Լեռան Քարոզը.

« Հա՛սիկ Ս. Աստուածածնի Փրկիչը. խավը ինձէ համար ինք ընդ կընծայընէ նը՝ էան կ'ապրը, հապա խավը ինք ընդ պէտէ չը մնանըմ ատչի, էան կու կընծայը. հումո հասկըցա՞ք Քրիստոսիան չուտիքը. էօսիւր համար կուբէնիմ ըզձեզ ըր՝ Քրիստոսիան չուտէն դուրս չկայէք. հէմ ողջը կու միծնայ, կու փառաւորվը, հէմ էա ևէսիրութընը կու կարվը:

« Հումո միծ թէնպէահ մէա ունըմ ձեզ, թիֆանք փախիլոյ առէն՝ ըսընա նիչոն առէք, մի հասկրէաք, կաքվու փախիլոյ կիսի փախցէք. հէմ խուռուէն մի փախէք, չուտ մուտէն փըսախցէք ըր՝ դեղոն մուխը թախ փիւրը լցվը երձիճէն հիսը մէկանչ:

« Մէր Դեղչէ ախօկիւղնէն, մէր պապիրուն էտէաթըն էա ինտէաս էր, էկէր չէք մասցի նը, իլէա, իլէա մուտէն փախցէք...:

« Հը՛, էասէա կու պատմէլիմ ձեզ. էաս դրսըցը մուտաֆիրնէն ըր մէր աչխարհքը իկոծ է, բարէօվ, հէնց հաղոր բարէօվ իկէր ին. հէսկինք թէ Աստուծու ըզնոն իկոծ ին, չէ թէ աստանին ըզնոն. չէրք պիտէ նը նը՝ էան կունը:

« Մէկ մաքէտ ըլը, էօսիւնց մըտքն էա քէօթիչէ...

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

« Ժողովուրդ , մեր Գեղացիք ։ (1)

«Մինչև հիմա չատ պատերազմներ մղեցինք թշնամիին դէմ, ի՞նչ բանի համար, գիտէ՞ք. ես ըսեմ ձեզի, միայն ազգի, միմիայն օրէնքի համար, ու մեր ազատութեան ճամբան. բայց չկրցանք ամբողջովին ջնջել զայն. այս պատճառով, պէտք է նորէն պատերազմինք և մարենք մեր թշնամիին օճա՛խը ... ։ Պէտք է միայն դիտնանք թէ՝ այս պատերազմը չափաւ նմանի առաջուանները. ասիկա չա՞տ մեծ է, և, ամենաւելցինը, որովհետև բոլանդակ ազգին ազատութեան համա՛ր պիտի կռւինք, այս անգամ, ամէն մարդ, ճակա՛տը թոզ առնէ մնալով, չարզուիլը. եթէ մնանինք, վաթանին սիրտ՝ն մեռած կ՝ըլլանք, իսկ եթէ այս անգամ յաղթական կլլինք, ամբո՛ղջ ազգը պիտի ազատի. եթէ, Աստուա՛ծ չընէ, չարզուինք, նահատակ, մարտիրո՛ս կ՝ըլլանք, բայց ամբողջ ազգը մո՛ւրը կը պատէ ... ։

«Դուք, Գեղացի եղբայրնե՛ր, ինչպէ՞ս պիտի վարուիք այս պատերազմին մէջ, որպէս զի ազգը չը կորսընցնի, իր ազատութիւնը վերստանայ և վրկուի սոսկին ձեռքէն ։

«Ինչպէս որ, սովտատնջ առիւծ մը, որ ըզ ը զբաղնելու համար կը թափառի, կը թափառի ու երբ որ գտնէ, ուժով մը վրան կը յարձակի, նոյնպէս ալ, դուք պէտք է չարչէք թշնամիին գլո՛ւխը. լաւ գիտցէք, ալ որ թշնամին չբռնանան կը մնանի, ո՛չ նահատակ կ՝ըլ-

---

(1) Գեղացիք բառը կուտան իրարու Զեթունցիները, եւ Զեթունը ԳՆՂ. կը կոչեն, ինչպէս ըսինք արդէն.

Ծ. Հ.

լայ, ո՛չ ալ կրնայ արքայութիւն երթալ, ո՛չ ալ ապրիլ անդամը կը համարուի։

«Ջանացէ՛ք մէկ հատ տալի՛ ապաննելու, եթէ ամէն մարդ իր ըսածին պէս կուգի, ընտա՛ մի՛ տարա՛ կուտիք, մենք պիտի վաստկինք, պիտի յաղթահարենք թշնամին, այդ մասին մի հոգաք։

«Այս ալ ըսեմ ձեզի, ով որ Քրիստոսի վրայ ճշմարիտ հաւատք չունի, այսպիսի պատերազմի մը մէջ յաղթող չը կրնար հանդիսանալ, ուստի, հիմակ, ձեզ ամենեցուն կըսեմ, պէտք է կատարեալ հաւատք ունենաք։

«Այս պատուէրն ալ պիտի տամ ձեզի. ամէն մարդ, էրիկ, կնիկ, պառաւ, պատա՛ռ, երիտասարդ, տղայ, աղջիկ, մինչև փոքրիկ մանուկները, մանր մունի տղեկները, ամէնքնիդ ալ պէտք է ղէնք չպակէք. հրացան ունեցողը՝ հրացան, սարճանակ ունեցողը՝ սարճանակ, փայտանակ ունեցողը՝ փայտանակ, դաչոյն ունեցողը՝ դաչոյն, վեցհարուածեան ունեցողը՝ վեցհարուածեան, կը հասկնա՞ք...։ Իսկ ով որ այս դործիքներէն ո՛չ մէկը չունի, կոչոցով, ճիւռռով, զմեղինով, չամփուրով, վայտատով, մանգաղով, յոտոցով, քարով, վայտով, մուրճով թող զինուի։

«Ու երբ որ խառնուինք թշնամիին հետ, խլոյն, արա՛գ արագ, փորերը խոթեցէ՛ք, խոթեցէ՛ք հանեցէ՛ք, աղիքներուին, փորոտիքնին դո՛ւրս թափեցէք, ընտա՛ մի՛ վախնաք. Քրիստոս մեզի հետ է, մեր կողմին է։ Սրդէն գիտէք որ թշնամին վախկոտ կ՛ըլլայ, հետեւաբար, ընտա՛ մի՛ մտմտաք, մենք պիտի յաղթենք ու ջախջախենք զինքը։

«Ահա՛ տասիկ Ս. Աւետարանը, լսեցէ՛ք, ինչ կ՛ըսէ Տէրն մեր Քրիստոս Փրկիչը. ո՛վ որ ինձի համար իր անձը կը կորսնցնէ, պիտի ապրի. իսկ ո՛վ որ ինքզինք

կը պահէ մահուընէ, ան պիտի կորսուի. հիմակ հասկըցա՞ք Քրիստոսի խօսքերը։ Արդ, կ'օրհնեմ զձեզ, որպէս զի Քրիստոսի խօսքէն դուրս չ'ելլէք. թէ՛ ազգը կը մեծնայ, կը վառաւորուի, և թէ՛ դերութիւնը մէջտեղէն կը վերնայ։

«Հիմա մեծ պատուէր մըն ալ ունիմ ձեզի տալու. հրացան պարպելու միջոցին՝ ապէկ նշան առէ՛ք, մի՛ արտրաք, պարպեցէ՛ք այնպէս ինչպէս կը պարպէք կաքաւի վրայ. չըլլայ թէ հեռուէն արձակէ՛ք, չա՛տ մօտէն արձակեցէ՛ք գնդակը, որպէսզի վառօդին մուխը ճիշդ փորը լեցուի արձիճին հետ միասին։

«Մեր Զեթունի պատերազմներուն, ա՛յս էր մեր պապերուն սովորութիւնը, եթէ չէք մոռցած. անպատճառ, անպատճառ մօտէն արձակեցէ՛ք գնդակը...։

«Հա՛, ուրիշ պատուէր մըն ալ. այս դրսեցի հիւրերը, որ եկած են մեր աշխարհը, բարո՛վ, հինգ հազար բարով եկեր են, համարի՛ն թէ Աստուծոյ կողմէն եկած են ատոնք, ո՛չ թէ Սատանային կողմէն. ինչ որ պիտի ըլլայ, ան կ'ըլլայ։

«Միամիտ եղէ՛ք, ատոնց նպատակն ալ դէշ չէ...։»

Մուք Զորի դաւադրական ժողովին նախագահը, իր լեռան քարողը վերջացուցած, կը պատրաստուէր տեղը նստիլ, երբ ամէն կողմէ ախտն գոչել.

— Հա՛յր սուրբ, պահպանի՛չ մը, պահպանի՛չ մը.

— Օրհնա՛ծներ, ըսաւ Թագաճեան վարդապետը, նախ փա՛ռա՛ւա՛ մը պէտք է, փա՛ռա՛ւա՛ մը, որպէս զի բոլոր հին ախտերը բժշկուին, յետոյ կ'ըսեմ պա՛հպա՛նի՛չը։

Եւ, աչքերը լեցուած արցունքով, իր հաւատքին բոլոր զօրութեամբը, արտասանեց կուռ ու պարարտ Պահպանիչ մը, և յետոյ փակեց նիհարը։

Ժողովը ծափերով ու կեցցէներով չըջապատեց յե-

Զախախական վարպապետը, որ նորեկ հնչակեան պատրաստուեն հետ համախորհուրդ, պիտի պարզէր ապըստամբութեան գործը, և խաչը բռնած, պիտի քալէր իրենց առջեւէն, առաջնորդելով, յաղթանակէ յաղթանակ, դէպի Հայրենիքի ազատութիւնը...:

ԻԲ

Նախագահ Տէր Բարթողիմէոս վարդապետ Թադաճեան, Մուխ Զորի մէջ գումարուած ժողովին արդիւնքը, բոլոր մանրամասնութիւններն ու որոշումը պարունակող թղթով մը, Շավրայեան Հազար իշխանին հազորդելու համար դէպի Զեյթուն ճամբայ հանեց անմիջապէս երկու սարբանդակներ, Յիրուպի իր հետեւորդ կոթիճներէն:

Սակայն Զեյթուն հասած հինգ ժամէն, և ուղղակի իշխանին ներկայանալով, վարդապետին գիրը յանձնելին առաջ:

Իրիկուան դէմ էր, իշխանը կը պատրաստուէր ձին հեծնել երթալու իր այգին, ուր արդէն փոխադրուած էր ընտանիքը, այգեկութի պատրաստութեանց համար:

Առաւ նամակը, և սկսաւ քաղել։

Յետոյ, սուրհանդակներուն դառնալով.

— Զաւակնե՛րս, ըսաւ, մեր այդին գայէ՛ք դուք, այս գիշեր հոն պիտի պառկի՛ք, ըսէ՛ք մերիններուն, ես քիչ մը պիտի ուշանամ։

Սուրհանդակները մեկնեցան և ուղղեցին իրենց քայլերը դէպի Հաղոր իշխանին այդին, որ կը գտնուէր Շուղրի եզերքը, սքանչելի դիրքի մը վրայ, ճոխ պարտէզով ու պալատէա ծառերով զարդարուած, բազմաոսակ, համեղաճաշակ խաղողներով հարուստ, ընդարձակ այգի մը։

Իսկ իշխանը, յետաձգելով իր մեկնումը, չուտով իրեն քով կանչել տուաւ Նորաչխարհեան Նազարէթ չաւուշը, ասոր հաղորդելու համար Մուխ Զորի ժողովին արդիւնքը։

Նորաչխարհեան Փիսիրի քարայրը չէր վերադարձած, Զեթունի մէջ կը գտնուէր տակաւին, իշխանին հրաւէրին պատասխանելով, անմիջապէս եկաւ գտաւ գինքը սենեակին մէջ առանձին։

Մտածկոտ կ'երեւէր իշխանը։ Դիմացի ճերմակ ճամբան նայող տունին առջեւի սրահը նստած, փոցոնելու վրայ, դէմ առ դէմ, օրուան քաղաքականութեան վրայ կը խօսակցէին։

— Զաւա՛կս, ըսաւ Հաղոր իշխան, հայրական դողերը ձայնով մը, կը յիշես անչուշտ, Ծրնուղի վարդապետին պատուիրած էինք Մուխ Զորին մէջ ժողով մը դումարել, բոլոր գիւղապետներուն ներկայութեանը, հարցաքննել տալ նորեկ պարոններըը, և արդիւնքը մեզի հաղորդել։

— Այո՛, ա՛յր իշխան, յարեց Նորաչխարհեան, կը յիշեմ, պատասխան մը ստացա՞ք արդեօք։

— Այո՛, զաւա՛կս, չարունակեց իշխանը, պատաս-

խանը զրկած է վարդապետը, երկու Ծննուդյի ազաքներու հետ, քեզի կանչելի որ ցույց տամ գրուած թուղթը։

Եւ վարդապետին նամակը Նորաչխարհանին կը կընդունելով.

— Կարդա՛, բարձր ձայնով կարդա՛, ըսաւ.

— Դուք չը կարդացի՞ք, իշխա՛ն.

— Կարդացի, պատասխանեց Հազոր իշխան, բայց անգամ մըն ալ կուզեմ լսել, դուն կարդա՛, անգամ մըն ալ մտիկ ընել կուզեմ.

Եւ Նորաչխարհան Նազարէթ չալուչը սկսաւ կարդալ.

«Պատկառելի և Մեծաշուք իշխան Հազոր Շորվանան.

Զերուն

«Ձեր հայրական հրահանգներուն և հրամաններուն համեմատ, իմ խառնուն կարիճներովս մեկնեցայ Ծըրնուզէն և գայի Մուխ Ջորը, ուր արդէն հաւաքուած էին Արեգնի Խաչեր քահանան, միայն երեսուն կարիճներով և Սւազպալի ու Խարաղաճի Գիւղապետ Գօճայեան Արթին աղան՝ երեսուն աղաքներով։ Հոն էին նաև Հնչակեան պարոնները։

«Ժողովը գումարուեցաւ, և առնուազն ընտրուեցաւ Գօճայեան Արթին աղան, որուն յանձնուեցի հարցաքննութեան գործը։ Շիտակը, մեծ հեղինակութեամբ եղաւ հանուց իրեն վստահուած այս փափուկ պաշտօնը, ամենախիստ հարցաքննութեան մը բովէն անցուց Հընչակեաններուն պետը պարոն Ազատին։ Ապստամբութեան մը հետեւանքներուն վրայ ծանրանալով, խոհեմութեան յորդորներ ուղղեց համախմբուած բազմութեան, բայց, միաքերը գրգռուած, և յեղափոխական

պարոններուն ներկայութենէն քաջալերուած, ամենքը միաձայն պատերազմի հրաւէր կարդացին, և ես, իբրև հաւատարիմ հովիւ մը հօտիս, զովնցի, գնահատեցի ժողովուրդիս եռանդը, և Զեթունի վրէժը լուծելու համար պատերազմին անհրաժեշտ, անխուսափելի ըլլալը չնշանցի, և վերջապէս, ընդհանուր հաւանութեան արժանանալով իմ հրաւէրս, որոշուեցաւ ամէն գնով պատերազմիլ։

Ուստի, ապստամբութեան վերջնական յայտարարութիւնը՝ կառաբուտո իրողութիւն մը նկատելով, և ղեկութիւնը կը փութամ հաղորդել Ձեր Մեծութեան, սպասելով Ձեր հրամանին։

Մութ Ձորին մէջ համախմբուած բոլոր դիւղացիները կոչնչն յանձնառարուած եմ մատուցանելու Ձեր Վսեմութեան մեր երախտագիտական յարգալիր զգացումներուն հաւատարիմը.

Մութ Ձորի ժողովին
Նախագահ
Բ. Վ. Թաբանեան

Արեգնի քահանա — Աւագալի քահանա
Խաչեր Կարապետեան — Արքին Գօճաեան

Նորաչխարհեան յանկարծ գոչեց.

— Տէ՛ր իշխան, պատերազմի որոշումը տուած լինուցած են։

— Այո՛, այո՛, կրկնեց իշխանը, պատերազմի որոշումը արուած է, դուն ինչ կ՛ըսես, զաւա՛կս,

— Ինչպէ՞ս...

— Համաձա՞յն ես, չարունակեց իշխանը,

— Կը տարակուսի՞ք անկեղծութեանս, ամէ՛ր իշխան, արտնջաց Նորաշխարհեան.

— Ի՛նչ լեզի, զաւակս, ի՛նչ լեզի, յարեց իշխանը. Պապիկ իշխանին եղբայրը տարիներ ղազաւունիներ չի կրնար տածել Հայրենիքին համդէպ. այսօր Հայրենիքը կը կանչէ, վատահ եմ թէ պիտի հնազանդիս անոր ձայնին,

— Հրամայեցէ՛ք լինձի, ամէ՛ր իշխան, ճշդեցէ՛ք պարտականութիւնս, հրամայեցէ՛ք միայն, ըսաւ Նորաշխարհեան, ա՛յս րոպէէս պատրաստ եմ...

— Ապրի՛ս, ապրի՛ս, ա՛րի զաւակս, բայց ինչպէս պիտի ընես.

— Ի՞նչը...

— Պաշտօնդ, պատասխանեց իշխանը.

— Այս պաշտօնը, ամէ՛ր իշխան, մարզանք մըն էր, զէնքի վարժութիւնը չը մոռնալու համար ընդունած էի զայն սակայն երբ հիմա, պարտականութեան, աղդային պարտականութեան առջև ձայնը կը լսեմ, ա՛լ ամէ՛ն բան պէտք է լռէ.

— Ուրեմն, սիրելի՛ զաւակս, ըսաւ իշխանը դորովոտ չեչտով մը, նեռա՛յ վրայէդ այդ պէօլիւկ էմինի իմ ձարդ, դադրէ՛ ծառայելէ Սպարիւ Համիտի պէս բռնաւորի մը, մանր այսուհետեւ նոր տապարիզին մէջ, ուր իր քաջութեան և հերոսութեան արարքներով անմահացաւ քու նրէց եղբայրդ, յաւէտ ողբացեալ Պապիկը, և դուն, Նազարէթ, եղի՛ր նոր Պապիկ իշխան մը, վերականգնացուր թշնամիներուն սպրանքը՝ Պապիկ բաշտն, իրենց լեզուով...

— Պատրա՛ստ եմ կեանքս զոհելու Հայրենիքին համար, ամէ՛ր իշխան, կրկնեց Նազարէթ չավուշը տենդագին չարժումով մը, հրամայեցէ՛ք և հիմա, այս րոպէիս, պատրաստ ընեմ, ըղքտեմ, վրայէս նետեմ

այս համապգեսաը, որ համանիշ է բռնութեան, փըր-
ցընեմ, հիմա փըրցնեմ այս պղպէն կոճակները, հրամա-
յեցէ՛ք միայն.

— Ապրի՛ Նորաչխարհեան իշխանական տոհմը, և հաղա՛ր ապրի անոր հարազատ պարոզաան, մանքուր չառասխդը՝ Նազարէթ, զաւա՛կս, եկուր ուրնին, համ-
բուրի՛մ այդ քու ամբիծ ճակատդ, դողդոջուն չրթունք-
ներս տեղաւորեմ այդ քու արծուի աչքերուդ վրայ...

Եւ աղաղաաանքով մը մօտենալով կայտառ ու գեղեցիկ երիտասարդին, դրկեց զանի ողջագուրեց, և համբոյրներովը ողողեց անոր աչքերը, այտերը, ճա-
կաան:

Յետոյ, խորհրդաւոր, անոյշ հայհաածքով մը.

— Տղաս, ըսաւ, հրաժարէ ուրնին, հիմակուընէ հրաժարէ պաչտօնէդ, և քու կորիճներուդ խառմովը վառթա դնա Մուխ Զորը, Բարխողիմէոս վարդապետին քով, անձամբ դնա տես պինքը, արտասանդէ նորեկ-
ները, խոստայիր իրենց թէ, Զեթունը պիտի պաչտ-
պանէ գիրենք ամէն գնով, թո՛ղ չը վախնան երբէք: Մեր վարդապետը, հոգ չէ՛, առանց կանխաւ մեր կար-
ծիքը առանալու, վայրկենական պայքի մը մէջ, յայ-
տարարեր է պատերազմը.

— Շա՛տ լաւ ըրեր է վարդապետը, ընդմիջեց Նորաչխարհեան.

— Այդ խո՛սքը կը պահանջէ քենէ, զաւակս, ըսաւ իշխանը, և՛ս ալ արդէն պատերազմի կոչտակից էի.

— Ուրնին, չարունակեց իշխանը, այս իրիկուընէ կ'երթաս Մուխ Զորը, բաւական թիւով կորիճներու խումբով մը, կը գտնես Ցրնուզի վարդապետը, կը տես-
նես անձամբ պարան Աղասին ու իր ընկերները, կ'ըսես իրենց թէ՝ Զեթունը պիտի պաչտպանէ գիրենք, նոյն-
կակ իր գոյութիւնը վտանգելով:

— Տէ՛ր իշխան, հարցուց Նորաշխարհեան, Մութ Զորը մնինելէ առաջ նեռեմ վրայէս այս ձորձը, թէ Մութ Զորէն վերադառնալէ յետոյ.

— Տղա՛ս, պատասխանեց իշխանը, ձորձը թո՛ղ մնայ դեռ, կառավարութիւնը չարմնցնե՛նք, հազ չէ, ժամանակ մըն ալ կրէ՛ վրադ Համիտի այդ . . . մորթը:

Ցետոյ, յանկարծ յուզուած, դոչեց.

— Ա՛խ, սա թշնամին անգամ մը տեսնէի, հետը չափուէի, հրէշնե՛րը, վայրենինե՛րը, մեր Սասունը վերածեցին Արիւնի ծովի մը. ո՛չ, ո՛չ, չպիտի մեռնիմ, առանց տեսնելու բայ աչքերով, իմ Զ ե թ ո ւ ն ի վ ր է ժը լուծուած. իմ լեռան կորիւններուս յաղթանակները չը տեսած՝ չեմ ուզեր փակել աչքերս, ա՛խ, ե՛րբ պիտի արժանանամ արդեօք, սա վերջին ձերուբեան օրերուս մէջ, ուրախութիւն քաշելու, ծծելու վառօդին անուշ անուշ բուրմունները.

— Դուք չպիտի մեռնիք, տէ՛ր իշխան, ընդմիջեց Նորաշխարհեան.

— Եթէ մեռնիմ, չարունակեց ալեւոր իշխանը նոյն թափով ու նոյն աւիւնոտ յուզումով, եթէ մեռնիմ, միւս երիք իշխան եղբայրակիցներուս պիտի տանիմ մեծ լուրը, և հոն, յաւիտենական առուներներուն մէջ նաւաղներուն աչքի լոյս աւետեմ և ըսեմ. — «Բովանդակ ազգին համար պատերազմեցանք ու յաղթեցինք. Պէրլինեակի ու Սօլագ Տէաէի Սասուն՝ծը պաշտպանեց մեզ և աշխարհի առջև անգամ մըն ալ բարձրացուց մեր պատիւը . . .:

Լեռան ձերուկին իշխանին թրթռուն ձայնին մէջ մարգարէի չունչ մը կար, հաւատքի չեշտ մը, որ կ՛ազդէր.

— Տէ՛ր իշխան, ըսաւ Նազարէթ չաւուշը, ես արդէն բնազդով ու խոհրով պատերազմիկ մըն եմ, փախ-

րի քարայրին մէջ սովրեցայ ծագրել մահը, արհամարհել թշնամին, ես, հիմակուընէ, առանց վայրկեան մը կորնչեցնելու, կը փափագիմ մեկնիլ, երթալ գտնել վարդապետը Մութ Զորին մէջ, կ'աղաչեմ, ասէր իշխան, եթէ կ'ուզէք, նամակ մըն ալ դրեցէք վարդապետին, դիչերուընէ ճամբայ կ'ելլեմ, մինչեւ արշալոյս կը հասնիմ Զորը։ Մնացեալը մեզի ձգեցէք, մինք ամէն բան կը կարգադրենք, բաւական է որ ձեր օրհնութիւնը մեզի հետ ըլլայ։

Հազար իշխանը, չուտով լինքնագիր նամակ մը պատրաստելով, յանձնեց Նորաչխարհեանին, պատուիրելով որ ձեռքովը յանձնէ զայն Ցրնուղի վարդապետին։

Հայրենասէր չավուշը համբուրեց պատկառելի իշխանին ձեռքը, և յուզեալ ու թրթռուն ձայնով մը,

— Մնա՛ք բարով, ասէր իշխան, մրմնջեց, օրհնեցէ՛ք զիս։

Իսկ իշխանը, ողջագուրելով ու ճամբուրելով զանի.

— Զաւա՛կս, ըսաւ, դողդոջուն ձայնով մը, երթաս բարով, օրհնեցի քե՛զ ալ, քու ղէնքե՛րդ ալ, կ'օրհնեմ նոյնպէս քու զինակիցներդ, երթա՛ս բարով, Տէրը ձեզի հետ ուղեկից ըլլայ և առաջնորդ՝ ձեր քայլերուն։

Նորաչխարհեան, իշխանին նամակով ու պատուէրներովը մեկնեցաւ նոյն գիչերը դէպի Մութ Զորը։ Իրեն կ'ընկերանային Ս. Լուսաւորչայ Թաղէն, ինչպէս նաև Ս. Աստուածածնի Մենաստանի քովի Էյլէն-ճիւնց գիւղէն, քանի մը տաճկահայ երիտասարդներ, որ շալոյսին հասան հոն։

Ծուռիչ տեսարան մը պարզուեցաւ Մութ Զորին մէջ։

Նորաչխարհեան, վարդապետի թևերուն մէջ, բա-

պէնտրով, այնպէս մնացին, ողջագուրուած: Նոյնպէս Հնչակեանները, կը հիանային Լեւան հերոսին հոյակապ հասակը, խրոխտ կեցուածքը դիտելով, ու նայիլ չէին կշտանար:

Նազարէթ չաւուշ, զրկախանդութիւններէն հառքը, վարդապետին յանձնեց իշխանին ընդունելիր նամակը, որուն պատճէնը կը դնենք հոս նոյնութեամբ: —

Սրժանապատիւ

Հայր պատուական

«Սոսկանք ձեր անդնդակափրը, նորեկ պարտնէրութեանէն, և պարտնակութեանը լիովին վերահասու եղանք:

«Որչափ որ չենք հաւատար առանց առած անդնդութեանց, հազ չէ, չէ՞ որ անոնք ալ մերայինք են, հայ են, աբեղակից են, հիւրե՛ր են վերջապէս. չըլայ թէ վշտացնէք զիրենք. պատուհասէք իրրև սիրելի հիւրեր, կարծեմ թէ այդ պարտնէրը պատերազմի նորընծաներ են, ասիկա ալ մարզանք մըն է, թոյլ տուէք որ վարժուին ու սովրին:

Անոնց առաքը ձչմարիտ ընդունելով, ըսած այնմ գործե՛նք, ուրիշ միջոց չկայ. ժամանակը լրացած է. եթէ ունենք հազ մը, մամուք մը, սա է թէ՝ անպատրաստ ենք. այս հազը կը յանձնեմ Նախախնամութեան, ապաւինելով Նորին անհուն ողորմութեան, զթութեան, գօրութեան. Ի՛նքը կարող է փրկել զմեզ մեր թշնամիներէն:

Երբ, մեր պատերուն օրովը, կը պատերազմէինք մենք, մի՛թէ մեր օգնութիւնը Լոնտոնէ՞ն կուգար. կամ թէ, օտարականներու խումբե՞ր կուգային ու կ՛օգնէին մեզի... Ո՛չ, ո՛չ, այնպէս չէ՛.— «Օգնութիւն ինձ ի Տեառնէ եկեսցէ, որ արար զերկինս և զերկիր» կ՛ըսէ Սաղմոսը: Այս անդամուան գործը չեմ կրնար նմանցը-

Նել ուրիշ օրինակի մը, գիտէ՞ք, մեր այս անպատրաստ վիճակը՝ ձիշդ Աբրահամի դէպքին կը յարմարի. երբ իր սիրելի զաւկին Իսահակի հետ կ'երթայէն, կը յիշէ՞ք. Իսահակ հարցուց հօրը.— «Հա՛յր, անա՛ հուր, և անա՛ փայտ, ո՞ւր է ոչխար յողջակէզ։» Հայրը պատասխանեց.— «Որդեա՛կ, Տէր պատրաստեցէ։»

«Այսպէս ուրեմն, Տէրը պիտի պատրաստէ Զեթունին ալ պէտքը. Տէր Զօրութեանց կը կոչուի Ան, պատերազմներու Ս. Աստուածը, հզո՛ր է, ամէնակարո՛ղ է, կրնայ իր հրեշտակներո՛վ պաշտպանել մեր բանակը, չէ՞...։ Այս կէտին վրայ վստահ եմ ես, անխախտ հաւատքով, դո՛ւք ալ պէտք է վստահ ըլլաք։

«Սո՛ւր Տեառն եւ Գեդէոնի» եղաւ Իսրայէլի ժամանակ, իսկ հիմա, «Սուր Տեառն եւ Զերուբնի» պիտի ըսուի, ապահով եղէ՛ք։

«Մենք պիտի յաղթենք, որովհետև արդա՛ր է մեր դասը. մեր կողմը պիտի ըլլայ յաղթութիւնը, որովհետև Աղաւութեան համար պիտի մղենք Ս. Պատերազմը, և որովհետև Զերուբնի վրէ՛ժը պիտի լուծենք, Սատանի անմեղ արիւնին վրէ՛ժը...։

«Քանի որ մեր մէջ անչէջ կ'ապրի Յոյսը, Սէրը, Հաւատքը, պիտի ապրի՛նք յաւիտեան, միշտ յաղթող, միշտ ազատ։

Կ'ընդունիմ և կը մնամ Ձեր ապօթքի օժանդակութեան փափաքող և Հայրենասէր Անձնուէրը

1895 Մեպտ. 22

Խ. Ծ. Հազոր
Շորվայեան

Յ. Գ.— Երկու քահանաներուն բարեւները յիշեցէ՛ք, նոյնպէս Պ. Աղասիի և իր ընկերակիցներուն։ Մանաւորապէս կը դովեմ Գօճանան Աբթին ազգային հեռատեսութիւնը. ինքը, այծի հօտերու պարզ հովիւ մը, հիւրերուն պիտը Պ. Աղասին հարցաքններ է ճշմարիտ

օրէնսգէտի մը հեղինակութեամբը։ Դուք ալ լաւ խօսեր էք, ապրի՛ք ուրեմն։ Զրմռնամ յիշեցնել, խօսեցէք պարոն Սղասիի, վաղը, դայմագամ Սէվէի պէյը մէկ քանի անձերէ բաղկացեալ պատգամաւորութիւն մը պիտի ղրկէ իրեն, այս պատգամաւորութեան մէջ կը գտնուի նաև Քարճմօղու-ք քահանան, ազուէսի խորամանկութեամբ հարցումներ պիտի ուղղէ իրեն, ըսի՛ք Պ. Սղասիի, թող չէնք չնորհքով պատասխան մը տայ, չըլլայ թէ քնացող ազուէսը խորունկ քունէն արթնցնէ, նուրբ դիւանագիտութիւն մըն է պայմագամին այս վարմունքը, լաւ թող գիտնայ, այո՛ այսչափ։»

Թադաճեան վարդապետը, ակնոցը քիթին, առանց գլուխը վեր առնելու, ծայրէ ծայր կարդաց իշխանին այս ինքնագիր նամակը, զոր յետոյ ծոցը դրաւ և սկսաւ խօսակցիլ Նորաչխարհեանի հետ։

Նորաչխարհեան, զարմանալի համբերութեամբ մը, սկիզբէն մինչեւ վերջը մտիկ ըրաւ Մուրթ Զորի ժողովին մէջ կատարուած վիճաբանութեան մանրամասնութիւնները, որոնք կը պատմուէին Թադաճեան Բարթողիմէոս վարպապետի բերնովը։ Վարդապետը չը մտացաւ նաև խնամով մը կրկնել իր լեռան քարոզը, մարտի հրաւէր մը պարզապէս, և պարծանքով յիշեց իր խլած ծափերն ու կեցցէները։

Յետոյ, երբ վերջացաւ վարդապետին երկարաչունչ Ցայսմաւուրքը, Նորաչխարհեան.

— Հա՛յր սուրբ, ըսաւ, մեր Հազոր իշխանի նամակին պարունակութեան մասին ինչ է ձեր կարծիքը.

—Կէտ առ կէտ պիտի գործադրենք, պատասխանեց վարդապետը, մեր իշխանին հրամաններուն.

— Լա՛ւ ուրեմն, չարունակեց Նորաչխարհեան, վայրկեանները կը սահին, ես գիտե՞ք ինչո՛ւ գիշերով ճամբայ ելայ, մինչ հիմա, առանց ժամանակ կորսնցնե-

լու, պէտք է առանձին խորհրդակցութիւն մը կատարենք պարոն Աղասիի հետ, այնպէս չէ՞.

— Շա՛տ լաւ, ընդմիջեց վարդապետը, հա՛ս է, եթէ կ՛ուզէք, հի՛մա կանչենք.

— Կանչենք, այո՛, հաստատեց Նազարէթ Չալուշը, որովհետեւ անհրաժեշտ է իր ներկայութիւնը:

Պարոն Աղասի կանչուեցաւ խորհրդակցութեան:

Երեքը միասին առանձնացան անտառին խորը, և, հինաւուրց կաղնիի մը խոռոչին մէջ նստած, սկսան խօսակցութեան.

— Պարոն Աղասի, ըսաւ Նորաչխարհեան, Հայոց իշխանը կը բարեւէ ձեզ և ձեր բոլոր ընկերները, և կանխեմ ըսելու, իմ միջոցաւս իր հաւանութիւնը կը յայտնէ Մութ Զորի մէջ տրուած հաւաքական որոշման. աւելորդ է ըսել, իր ծերութեան օրերուն մէջ, կը փափագի անգամ մըն ալ լսել արձագանգը հրացանի որոտումներուն.

— Կեցցէ՛ Հայոց իշխանը, բացագանչեցին Աղասին ու վարդապետը.

— Շատ գոհ մնաց, չարունակեց Նորաչխարհեան, և իմ ներկայութեանս յայտնեց իր գոհունակութիւնը, մեր հայր սուրբին ղրկած նամակին պատուհասութեան համար. ըսել կ՛ուզեմ թէ, այսօր, պատերազմի որոշումը կատարուած իրողութիւն մըն է, և Զեթուն իր իշխանով, իր մեծամեծներով, իր քահանաներով, իր բոլոր կտրիճներով, պատերազմի մօտալուտ հրճուանքը կ՛ապրի այժմէն...

— Կեցցէ՛ Զեթուն...

— Այդ կեցցէներէդ թողո՛ւնք հիմա, Պարո՛ն Աղասի չարունակեց Նորաչխարհեան, վերապահեցէ՛ք ձեր ուրախութիւնները, վայրկեան մը թո՛ղ լսէ ղպացումը մեր

մէջ, և բանավարութիւնը թո՛ղ լսուի. ճիշդ է, խանդավառութիւնը, կիրքը, վրէժխնդրութեան զգացումները, այդ բոլորը՝ սուրբ է, և յեղափոխութեան, ապստամբութեան ու պատերազմին միակ խթանը, բայց յաջողութեան, յաղթութեան առաջին պայմանը, սիրելի պարո՛ն, պաղարիւնը, հեռատեսութիւնը, հաշիւը, մէկ խօսքով, խոհականութիւնը չէ՞.

— Այո՛, այո՛, խոհականութիւնը կարեւոր է, կրկնեցին միւս երկուքը.

— Հետեւաբար, չարունակեց Նորաշխարհեան, ես չպիտի վերադառնամ Թօճանեան Արթին աղայի, այնքան բանաւոր և այնքան իրաւացի դիտողութիւններուն և առարկութիւններուն, վասն զի եմ թէ դուք, պիտի գործադրէք ձեր խոստումները, պարո՛ն Աղասի.

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, չեչառեց Աղասի.

— Ամէն դաղանիք յայտնուած է արդէն, չարունակեց Նորաշխարհեան, Զէյթունի դայմագամը իմացած է ձեր և ձեր ընկերներուն ներկայութիւնը, մեր սահմաններուն մէջ. չեմ ուզեր կրկնել, երկու ոստիկաններուն անհետացումը, կամ բուն բառովը, ողջակիզումը, կատղեցուցած է Մարաշի կառավարութիւնը.

— Զէյթունի դայմագամը, ընդմիջեց Բարթողիմէոս վարդապետը, ինչպէս իմացեր է այս բոլորը.

— Զարմանալի՛, բացագանչեց Նորաշխարհեան, կը քնանա՞յ կառավարութիւնը.

Աղասի, դառնալով Նազարէթ չաւուշին.

— Կ՚աղաչեմ, ըսաւ, չարունակեցէ՛ք:

Ցետոյ վարդապետին դառնալով.

— Շա՛տ կ՚աղաչեմ, հա՛յր սուրբ, անտեղի ընդմիջումներ մի ընէք.

— Գայմագամը, չարունակեց Նորաշխարհեան, հին աղուէս մըն է, հոտառու, խորամանկ, կեղծաւոր,

Ասպիւլ Համլիսի ցած արարածներէն, Հաղոր իշխանին հետ խօսակցեցանք այս մասին, այսօր կամ վաղը, պատգամաւորներ պիտի ղրկէ ձեր քովը, հասկնալու համար ձեր նպատակը.

— Արդեօք դիտէ՞ք, հարցուց Աղասի, որո՞նք են այդ պատգամաւորները.

— Գիտեմ, պատասխանեց Նազարէթ չաւուշը, մեր քարէ մօրուք քահանան կը ճանչնաք, չէ՞,

— Ա՛յո՛, կը ճանչնամ, ըսաւ Աղասի, Երկայնեան Տէր Կարապետը չէ՞ք ըսեր,

— Այո, Տէր Կարապետը, չարունակեց Նորաշխարհեան, ան է պատգամաւորներուն պետը, իրրև հեղինակեան, անոր հետ պիտի գան նաև Կէազընեան Սահակ էֆէնտին,

— Իմացած եմ անունը, ընդմիջեց Աղասի, Հայոց Միացեալ Ընկերութեան ուսուցիչներէն չէ՞.

— Ա՛յո՛, նո՛յնինքը, պատասխանեց Նորաշխարհեան, իսկ երրորդը՝ մեր Սուրէնեան Թաղի երեւելիներէն Եղեկիէլեան Սաաուր աղան.

— Ո՞րը՛, ո՞րը, ընդմիջեց վարդապետը, ես չե՞մ ճանչնար ասոնք.

— Դո՞նչպէս չէք ճանչնար, յարեց Նազարէթ չաւուշը Աբըլին չէ՞ք ճանչնար.

— Հա՛, սա մեր Աբըլէն, կրկնեց վարդապետը, Բասիլսանեց օտայէն դուրս չ'ելլեր, ան չէ՞.

— Ա՛յո՛, նո՛յնինքը...

— Ուրիշ ո՞վ կայ, հարցուց վարդապետը.

— Զագրեան Սահակ աղան պատասխանեց Նորաշխարհեան.

— Թո՛ղ գան նայինք, յարեց վարդապետը, դուխը երերցնելով. այդ չորսէն զատ ուրիշ պատգամաւոր չը կայ, այնպէս չէ՞.

— Ո՛չ, չարունակեց Նորաշխարհեան, միայն այդ չորսը պիտի գան այսօր կամ վաղը. սակայն հաւանական է որ այսօր գան, ինչպէս կը խօսէր իշխանը.

— Այդ չորս պատգամաւորները դիտեն մեր Թադաւորը, հարցուց Աղասի.

— Անչո՛ւշտ, պատասխանեց Նորաչխարհան ժըպտելով.

— Առանձին, միայն ինձի հետ պիտի տեսակցին, հարցուց Ազատ.

— Կարծեմ թէ միայն ձեզի հետ պիտի տեսակցին, կրկնեց Նորաչխարհան.

— Եթէ ուզեն ընկերակիցներս ալ տեսնել, չարուհակեց Ազատ, ինչ կ՚ըսէք, խոհեմութի՞ւն է ցոյց տալ զանոնք.

— Խնդիր չէ՛, սիրելի՛ս, ըսաւ Նորաչխարհան, դաղտնապահութեան հարկ չը մնաց, ինչո՞ւ պիտի պահէք ձեր ընկերները, թող տեսնեն, թող հասկնան թէ առանձին չէք դուք.

— Իսկ դո՞ւք, հարցուց Ազատ, հայր սուրբին հետ ներկայ չը պիտի ըլլաք պատգամաւորներուն տեսակցութեանը.

— Ինչո՞ւ, առարկեց Նորաչխարհան, ինչո՞ւ կասկածիլը հիմակուընէ հասկնայ թէ մենք ալ ձեզի հետ ենք, ինչո՞ւ հիմակուընէ կասկածել ենթարկենք մեզ և մեզմով ամբողջ Զենթունը: Գայմագամը ձեզի Զենթունցի պատգամաւորներ պիտի ղրկէ, որոնք իր խօսքերը պիտի հաղորդեն ձեզի. այս գործին մէջ աւելի լաւ է որ առանձին գործէք ղուք, բայց, որովհետև Զենթունի ճակատագիրը կախում ունի ձեր բռնելիք ընթացքէն ու տալիք պատասխանէն, պէտք է հոս, այս պահուս, նախապատրաստուիմ տեսակցութեան յաջողացիծը,

— Այո՛, այո՛, կրկնեց Ազատ, հիմակուընէ չի՛նեմք յաջողացիծը, ինչպէս պիտի վարուինք, ինչ պիտի պատասխանենք գայմագամին, եւն.։

— Ուրեմն, չարունակեց Նորաչխարհան, հոս որոշենք հիմա, թո՞յլ թէ խիստ ընթացք մը պիտի բռնէք պատգամաւորներուն դով.

— Սարիկա կախում ունի անոնց բռնկիլը ընթացքէն ու զործածելիք լեզուէն, պատասխանեց Աղասի.

— Ըստ իս, յարեց Նազարէթ Չավուշը, խօսելէ առելի մարիկ ընելու է, պատգամաւորները, գայմագամէն խրատուած ու պատուխրուած, պիտի ջանան ձեր բերնէն գաղանիքները խլել, ձեր նպատակին ու ձեռնարկելիք գործողութիւններուն նկատմամբ. բացարձակ ուրացումով մը կը ճամբէք զիրենք.

— Բայց, ներեցէ՛ք, առարկեց Աղասի, քանի որ ապստամբութիւնը պիտի յայտարարուի, ի՞նչ օգուտ պիտի բերէ գաղտնապահութիւնը, ուրացումը, ըստ իս ակարութեան խոստովանութիւն մըն է, և մեզ նկատմամբ այդպիսի աննպատակ դաղափար մը ներշնչել, կը նշանակէ ջուրը ձգել կեղրոնին ծրագիրները.

— Դո՛ւք ըսէք ուրիշն, պարոն Աղասի, ի՞նչպէս պիտի վարուիք պատգամաւորներուն հետ.

— Ես ուլթիմաթո՞մ պիտի տամ, պոռոտաց Աղասի.

— Ներեցէ՛ք, չը հասկըցայ, դիտել տուաւ Նորաշխարհեան, ի՞նչ պիտի տաք.

— Ուլթիմաթո՛մ, ուլթիմաթո՛մ, կրկնեց Աղասի ինքնավստահ չեչոով մը, չէ՞ք գիտեր ի՛նչ է ուլթիմաթոմը...

— Ո՛չ, բացատրեցէ՛ք...

— Վերջնագի՛ր, կը հասկնա՞ք, չարունակեց Աղասի մինչեռոյն գոռոզ դէմքով. վերջնագիրը՝ մեծ տէրութիւն մը կը դրկէ ուրիշ տէրութեան մը, սահմանուժամ մը կուտայ, եսաներ չորս ժամ, և երբ պատասխան մը չառնէ, պատերազմը կը յայտարարէ, ա՛յդ է՝ ուլթիմաթոմը.

— Է՛, բաձագանչեց Նորաշխարհեան, դո՞ւք ալ այդպէս պիտի ընէք,

— Անշո՛ւշտ...

— Որի՞ պիտի տաք, միջամտեց վարդապետը, ի՞նչ էր, ի՞նչ բան էր, օլբա... օլբի... միքամ էր... ի՞նչ էր.

— Հա՛յրսուրբ, պատասխանեց Աղասի, գայմագամին պիտի տամ, գայմագամին.

Բարթողիմէոս վարդապետը նշանակալից նայուածք մը ղրկեց Նորաշխարհեանի, կարծես ըսելու համար թէ՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ մեծ ազդեցութեան մը համաշխարհային իշխանութիւն մըն էր, եւն.։

— Ցեսո՞յ, հարցուց Նորաշխարհեան, հետեւանքը նախատեսած է՛ք, սիրելի պարոն.

— Անտարակո՛յս, չէշտեց Աղասի, Լմնտոնի կեդրոնը չի՛ սխալիր, ո՛ղջ ըլլան չորս մեծ ազդեցիները.

— Կ՛աղաչե՛մ, պարո՛ն Աղասի, դիտել տուաւ Նազարէթ Չաւուշը, մենք մեղի ենք, մեր միջև կը խօսակցինք, ճշմարտութիւնը մի՛ չարչարէք, ողբացեալ եղբօրս օրերէն ի վեր կ՛ուսումնասիրեմ հայկական կառավարութեան գործերը գիտէ՛ք, ի՛նչ կանոնաւոր, ի՛նչ կազմակերպեալ բանակ ունի, գերմանական սպահներու ձեռքին տակ հրահանգուած, այսօր, պատկառելի բանակի մը տէր է...

— Բայց այդ կանոնաւոր բանակը, ընդմիջեց Աղասի, չպիտի կրնայ քակտելու Զեյթունի վրայ.

— Ինչէ՞ն...

— Արդիւնա՛ծ են, արդիւնա՛ծ, կրկնեց Աղասի.

— Որո՞նք...

— Չորս մեծ ազդեցիները, պատասխանեց Աղասի.

— Հը՛մ, հը՛մ, մրմնջեց Նորաշխարհեան, վաղը կը տեսնենք։

Ցեսոյ, ինքզինք ամփոփելով.

— Պարո՛ն Աղասի, չարունակեց Նորաշխարհեան,

ինչ որ ալ ըլլայ, վճիռը վճիռ է, ա՛լ ետ չը դառնար, պիտի պատերազմինք՝ Զեթունն իր բաղդին և Սասունցոյ արդարութեա՛նը վստահելով է որ պիտի պարզէ ապըստամբութեան դրօշը։

Աղասի, Նազարէթ չավուշի այս վերջին խօսքերուն վրայ, որոնք ա՛յնքան տիրականօրէն կ՚արտասանուէին, սկսաւ խռկալ· իր փոքրութիւնը, իր ոչնչութիւնը կ՚ըզգար լեռան հերոսին, զինքի մսրդուն քով, որ համակ անկեղծութիւն էր։ Իսկ Բարթողիմէոս վարդապետը, նստած տեղը կ՚եռար, և քանի անգամ տեղ կը փոխէր։

Խորհրդակցութիւնը վերջացած էր, Նորաշխարհեան իր կորիճներով քաշուեցաւ անտառին ծայրը, մօտակայ գիւղի մը մէջ, ուր պիտի մնար այն գիշերը, հետեւեալ օրը Զեթունէն հասնելիք պատգամաւորութեան ու պարոն Աղասիի միջև կատարուելիք բանակցութեան ելքին սպասելով։

ԺԲ

Հնչակեանները, իրենց պետին Աղասիի հետ, Զեթունի չրջականերէն Անդրիասենց գիւղը քաշուած, այն գիշերը նոյն գիւղի նահապետին տունը պատճած էին և կը սպասէին Զեթունի գայմագամին պատգամաւորներուն, որոնք, ինչպէս գրած էր Հազոր Իշխանը, Զեթունէն պիտի գային իրենց քով, կառավարութեան կողմէն բանակցութեան մտնելու համար իրենց հետ։

Դիմացի բլուրին գագաթէն ձիաւորներ երեւցան, որոնք կ'առաջնայնին դէպի գիւղը։

Աղասին ու իր ընկերները նախաճաշէն նոր ելած էին և մեր կուգային նահապետին տունին առջեւի մայրիներուն տակ։

Ձիաւորները մօտեցան, Հնչակեանները ներս քաշուեցան, նահապետին ընդարձակ տունին մէջ։ Աղասի դուրսը կեցած, կը սպասէր դիմաւորել հեծեալները, որոնք վար իջան հոն, դուռին առջեւ, և իրենց ձիերը կապեցին մայրիներու բուներուն։

Չեթունի պատգամաւորութիւնն էր. նահապետին հարսերը դուրս վազեցին և փուռիներով ու կապերանոթով ծածկեցին տունին առջեւի կանանչ գետինը։

Հիւրերը բազմեցան փուռիներուն վրայ։

Պատգամաւորութեան գլուխը կը գտնուէր Երկայնեան Տէր Կարապետ, քարեմօրուք քահանան, որուն կ'ընկերանային Սուրէնեան Թաղէն Եղնկիւլեան Սահակ աղան և Պօղոսեանի Շօրվայեան իշխանի Թաղէն Զադրեան Սուազ աղան ու Կէսաղբեան Սեւոնիք էֆէնտին։

Գիւղին նահապետը, մահուան վարդիվոր աղա, ութսուն տարու պատկառելի ծերունի մը, որ հինգ անգամ Երուսաղէմ ուխտի գացած էր, ոտքի վրայ, մէկիկ մէկիկ բարեւեց նորեկ հիւրերը, և յետոյ, ներկայացուց պարոն Աղասին անոնց։

Սովորական ողջոյնի ձեւակերպութիւններէն ետքը, պատգամաւորութեան պետը, քարեմօրուք քահանան, հանկիրճօրէն բացատրելով իրենց այցելութեան նպատակը, դարձաւ ըսաւ Հնչակեաններու ներկայացուցիչ Աղասիի,

— Պարո՛ն Աղասի, մենք հոս կեցած ենք Չեթունի գայմագամ Ամիի պէյին կողմէն, իբրև պատգամաւորներ.

— Ի՞նչ կ՚ուզէ մինէ Զէյթունի գայմագամը, հարցուց Սղաքի.

— Պարո՛ն, պատասխանեց քահանան, գայմագամ պէյը կ՚ուզէ դիտնալ ձեր նպատակը, խնդրեմ, ըսէ՛ք, ի՞նչ է ձեր պահանջումը. այս կողմերը խլրտումներ կը տեսնեմ, բաւ գայմագամ պէյը, խօսեցէ՛ք, յայտնեցէք ձեր դիտաւորութիւնը.

— Եթէ յայտնենք մեր նպատակը, ընդմիջեց Սղաքի, պիտի կրնա՞յ դոհացում տալ մեր պահանջումները.

— Անմիջապէ՛ս, պատասխանեց քահանան, գայմագամ պէյը բարի մարդ մըն է, չը փափաքիր որ զուր արիւնհեղութիւն ըլլայ, սիրելի՛ս, խոհեմութիւն չէ վհատիլ Սուլթանին դէմ ընդվզիլ, յետոյ չա՞տ սուղի կը նստի, կ՚ըսէ Սէնի պէյ.

— Ո՞վ է այդ վհատիլը (՞.) Սուլթանը, ընդմիջեց Սղաքի, ո՞վ է այդ մարդը, մենք զինքը չենք ճանչնար։

— Պարո՛ն, յարեց Տէր Կարապետ, կը խնդրեմ որ հաղորդուիս պատասխանէք. մենք պարզ պատգամաւորներ ենք, կառավարութեան կողմէն, յայտնեցէք մեզի ձեր դիտաւորութիւնները, որպէս զի մենք ալ գանուինք հաղորդելնք գայմագամ պէյին, և յետոյ, չատ կ՚ազատ չեմ, անուանարկիչ բառեր մի՛ գործածէք վհատիլ Սուլթանին անձին դէմ, վերջապէս Խալիֆայ մըն է, Օսմանեան կայսրութեան միահեծան տէրը.

— Տէրպապա՛, հեգնեց Սղաքի, կը տեսնեմ որ դուք այդ սև աքեմին առակ ճչմարիտ մոլլա՛ մըն էք, Շեխ իւլ խալացու մը... դիտէ՞ք, ո՞վ է ձեր խօսակիցը.

Ներկաները չարաճճի ակնարկներ փոխանակեցին իրարու։

— Ներեցէք, պարոն Աղասի, հեգնեց իր կարգին քարձմօրուք քահանան, ես ձեր աստրոդկլինները չէի գիտեր, կ՚ափսեմ որ չը մեղադրէք դիս, լեռնցի մի-միտ երէց մը...

— Օ՜... ինչ ալ միամիտ, ծաղրեց Աղասի, ամէ՛ր պապա, լաւ եմ ձեր... համբաւը, որ չա՜տ հին է, «Նօթը Բաւաներու տարի»ն վաստկուած...:

Երկայնահան քահանային դիմագիծերը կիճեցան, սկսաւ դոյն առնել գոյն տալ, մինչ ներկաները կը չարաճճիանային փոխանակել իրենց չարամիտ ժպիտները:

— Պարոն, ըսաւ Քարձմօրուք քահանան դառնած գայրոյթով մը, անցեալի փոշիները չը քրքրենք,

— Բայց, ընդմիջեց անգութ հեգնանքով մը, ամէ՛ր պապա, մեր ազգային պատմութեան մէջ մանաւանդ էջ մը կը գրաւէք դուք, Սուրմակներու, Զանդակներու, Կիրակոսներու եւ չարքին մէջ...:

Քարձմօրուք քահանային գանկը սկսաւ այրիլ, բարեբաղդաբար, իր ներսի դին պատուարող կատաղութիւնը չէր մանուէր անոր կաշիացած երեսի դունատուրկ դիծերուն վրայ. աչքերը միայն կը վառէին, պղտոր ու հեռագաւար նշոյլներ արձակելով:

— Տէ՛ր պապա, չարաճճակեց Աղասի, խնդրե՛մ, ձեր կռմիճն աւանդ խելք խառնելու, և առանց աւելորդ յորդորներու, ըսէ՛ք լեզի, մենք ինչ կուզէ ձեր գայմագամին պէյը:

Երկայնահան քահանան, նախատինքներու ճնշող քեռին տակ ընկճուած, ա՛լ չէր կրնար խօսիլ:

— Պարո՛ն Աղասի, միջամտեց պատգամաւորներէն Զագրեան Աւագ աղա մի յուղուիլ, հանդարտօրէն, ու պաղարիւնով պատասխանեցէք, պարզ է գայմագամին հարցումը:

— Դո՛ւք յայտնեցէք ումնին, Աւա՛գ աղա, ըսաւ Աղասի, գայմագամին կամքը.

— Ինչո՞ւ եկած էք այս կողմերը, ի՞նչ կը պահանջէք, չարունակեց Զագրեան, այս է գայմագամին հարցումը.

— Պիտի կրնա՞յ դռնայնել մեր պահանջումները, հարցուց դարձեալ Աղասի.

— Խոստացաւ, պատասխանեց Զագրեան.

— Սակայն, առարկեց Աղասի, մեր պահանջումները փոքրիկ խնդիրներ չեն, որպէս զի ինքը կարենայ դռնայում մը տալ անոնց. իր ձեռնհասութենէն չատ վեր խնդիրներ են, որոնց լուծումը կախում ունի Մուխթարէն:

— Շա՛տ լաւ ուրեմն, միջամտեց դարձեալ քահանան, ևս ի՞նչ կըսէի արդէն, պարո՛ն Աղասի, չէ՞ք ըսեր քիչ առաջ թէ Վեհափառ Սուլթանին կառավարութեան դէմ ընդվզել խոհեմութիւն չէ, քանի որ ձեր խնդիրներուն լուծումը կախում ունի Նորին Վեհափառութեան բացարձակ կամքէն.

— Տէ՛ր պապա, չարունակեց Աղասի, դուք չէ՞ք դիտեր մեր պահանջումները.

— Ինչպէս դիտնամ, սիրելի՛ս, առարկեց քահանան մեղրածորան լեզուով մը, որուն տակ մթերուած էր իր ազատա հոգին բովանդակ թոյնը.

— Չէ՞ք յիշեր, չարունակեց Աղասի, Պերլինի Գօնկրէն չէ՞ք յիշեր.

— Կը յիշե՛նք, ի՞նչ կայ...

— 61 րդ յօդուածը չէ՞ք յիշեր, յարեց Աղասի հարցական չեչտով մը, ահա՛ մեր պահանջումը. կրնա՞յ ձեր գայմագամ պէյը գործադրել զայն, ինքը, Զեքռնէի գաւառակին գայմագամը, կրնա՞յ լուծել Հայկական Խնդի՛րը...:

— Շա՛տ լաւ, ազա՛ս, ըսաւ քահանան միշտ կեղծաղաւ ձայնով մը, դուք ըրէ՛ք ձեր պահանջումը, եթէ կրցաւ գոհացնել, աղէկ, իսկ եթէ չը կրցաւ, ինքը թող խորհի.

— Լսեցի՛ք, ա՛ր պապա, չարունակեց Աղասի, հիմա հասկցա՛ք թէ ինչ կ'ուզենք մենք. կ'ուզենք, իրեն կը հաղորդէք, կ'ուզէ կ'ընդունի, կ'ուզէ կը մերժէ, միայն, քանի որ ձեզի պատգամաւոր նշանակած և մեզի ղրկած է խնամելու համար մեր կամքը, ահա իրեն 12 օր պայմանաժամ կուտամ, վճռական պատասխան մը առնելու համար.

Ուրիմա՞ծ, ուրիմա՞ծ, կը մրմռար քահանան, աչքի խորհրդաւոր քթթումներով, 12 օրուան պայմանաժամ մը կուտա՛ք, չէ՞, պարո՛ն Աղասի, չատ չէ՞ միջոցը.

— Հապ չէ՛, չարունակեց Աղասի, ահա իրեն կը կար, ընդարձա՛կ ժամանակամիջոց մը, թո՛ղ որոճայ, թո՛ղ հեռապրէ, ինչ կ'ուզէ թող ընէ: Եթէ այս պայմանաժամին մէջ կրցաւ մեր պահանջումները գոհացնել, լա՛ւ.

— Հապա եթէ չը կրնա՞յ..., հարցուց Կէսպընեան Սեւախը էֆէնտին, որ մինչև այն րոպէն լռութիւն կը պահէր, եթէ չը կրնայ գոհացում տալ, այն ատե՞ն...

— Այն ատե՞ն, կրկնեց Աղասի, ցուցամատը վեր բարձրացնելով, պարո՛ն թող պարպէ, պարո՛ն, և կառավարութիւնը թո՛ղ մեզի յանձնէ:

Պատգամաւորները, ապշահար, իրարու երես կը նայէին, և պահ մը կը փորձուէին կարծել թէ՝ Աղասին Թագուհի, հզօր պատճառներ ունէր այդքան յոխորտալու:

— Կ'ազա՛չեմ, ըսաւ յանկարծ Եղնկիէլեան Սահակ ազան, Սուբլիմեան Թագի յորդուած աղգայինները. եթէ բան մը գիտէք, մեզի՛ ալ հաղորդեցէք, պարո՛ն.

— Գտայ՛ծ ըլլաք, գիտցա՛ծ ըլլաք, կը ճառէր Աղասի, վեց մեծ հզօր սէրուբէնոց կողմէն կը խօսիմ. ա՛յս է իրենց հրահանգը, և, կամքը. հակառակ պարագային, հետևանքը թո՛ղ համիտեան կառավարութիւնը մտածէ. անօգո՛ւտ է ապազայ ղիջումը,

— Կարելի՞ է որ, պարո՛ն Աղասի, հարցուց քահանան, մեզի ցոյց տաք այդ վեց սէրուբէնոց հրահանգի թուղթը, և մենք գայմադամին հաղորդենք, որպէս զի խնդիրը վերջանայ.

— Ֆրանսերէն գրուած է, առաջարկեց Աղասի, բա՛ն մը կը հասկնա՞ք.

— Մենք չենք գիտեր ֆրանսերէն, կրկնեց քահանան, բայց, տղա՛ս, դո՛ւք կարդացէ՛ք, ձեզի կը հաւատանք:

— Հասկցուեցա՛ւ, յարեց Աղասի բարկացոտ դէմքով մը, դուք ալ պիտի յոգնեցնէ՛ք ինչպէս յոգնեցուց Աւագալի ու Խարազաճի քեհեա Գօճաեան չօպան Սրթին աղան. ա՛խ, այն խնդիրը, այն տէրի Արթինը, ճաթեցուց գլխս, ճաթեցո՛ւց...:

— Բայց յոգնելու բան մը կա՛յ, առարկեց քահանան պնդելով անունել համբաւաւոր(.°) պաշտօնաթուղթը, որուն գոյութեան ինք ալ չէր հաւատար...

— Ի՛նչ կըսէք, ա՛ռ հայր, յարեց Աղասի, ասանկ յոգնած եմ, պատիւս վրայ կ՛երդնում որ, այնքան ատոյգ է վեց մեծ սէրուբէնոց կողմէն ինծի յանձնուած հրահանգի պաշտօնագիրը, որքան անկեղծ է ձեր առ Աստուած հաւատքը, ըստ ձեր քահանայական կոչման.

— Էյ, հէյ, բացագանչեց Բարձմօրուքը, յանկարծ բռնկած, ինծի նայեցէ՛ք, պարո՛ն, այդպիսի պարապ խօսքերով չե՛մ խաբուիր ես, դուք քիչ առաջ ֆրանսերէն պաշտօնագրի մը խօսքը կ՛ընէիք, բայց տակաւին թուղթի կտոր մը չտեսանք. հոգ չէ, մի՛ ցոյց տաք,

մենք գիտենք արդէն, այդպիսի թուղթ մը գոյութիւն չունի, կը ցաւիմ միայն թէ՝ դիս ազայ իր կարծէք. պարոն, պատերազմի խնդիրը ազու խաղալիք մը չէ, մահու և կենաց խնդիր է...

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզէք...

— Ըսել կ'ուզեմ թէ, չարունակեց քահանան նոյն թափով, պէտք է լրջօրէն խօսակցիք մեզի հետ, ա- տանկ սուտեր կլլողներէն չլինք մենք, և յետոյ, մի՛ կարծէք թէ գայմագամը մեզ ինք իր դիտուն հաս ղրկած է. երթա՛ք.

— Ի՞նչպէս...

— Օ՛, բացագանչեց քահանան, ուխտած էք դիս չը հաակնալ, ձեզի կ'ըսեմ թէ, որչափ որ գայմագա՛մը ղրկած է մեզ հոս, պէտք է գիտնաք թէ իր դրութիւնը կապուած է Վեհափառ Սուլթանին, որուն իրաւէնները կայծակի արագութեամբ կը հասնին երկրին ամէն ան- կիւնները, անակնկալներ սանդգելով. վաղը կը տեսնէք, բարձրագոյն հրաման մը կ'արձակուի, բանակներ կը կազմուին, Չեթուէնի վրայ կը քալեն. և ամբակոծումը կսկսի. ասոնք բոլորը՝ մէկ րոպէի գործ է. գնա- ցէ՛ք, պարո՛ն, այսպիսի թեթեւ, տղայական խաղերով, ամբողջ ազգին, կամ գէթ հայրենիքին գլխուն փորձանք մը չը փաթթէք. մանաւանդ այսպիսի պահու մը, երբ Չեթուէնցիները ոչ կատարեալ զէնք ունին դիմադրելու ոչ ալ պաշար տոկալու։ Սրդ, թէև ձեզի չափ չենք դի- տեր արդի քաղաքականութիւնը, քանի որ դուք Եւ- րոպացին կուգաք, բայց մեր երկրին քաղաքականու- թիւնն ու նկարագիրը խորապէս ուսումնասիրած ենք, ուստի, որպէս զի վատահինք ձեզի, պէտք է յայտնա- պէս խօսիք մեզի, և ըսէք ճշմարտութիւնը. ո՞ւր է ձեր ոյժը,

— Մեր ոյժը վա՛ղը կը տեսնէք, վա՛ղը, կրկնեց

Աղասի խրոխտ չարժուձևուով մը, ձեռքովը չրջանակ մը գծելով օդին մէջ, . . .

— Պարո՛ն, կատակը մէկդի՛ չարուեսակից քահանան, տեսէ՛ք, ո՛րքա՜ն անփորձ էք.

— Ի՞նչպէս . . .

— Քանի որ պատերազմելու նպատակով եկած էք մեր աշխարհը, չարուեսակից քահանան, և քանի որ ապատամբութեան կ՛ուզէք մղել մեր ժողովուրդը, ի՞նչուրեմն առաջուընէ չը մտածեցիք հետզհետէ կարկ, հաղորդակցութիւնները խափանելու համար.

— Տէրպապա՛, առարկեց Աղասի, թէ կարկու հարկ չկայ, եթէ կ՛ուզեն թո՛ղ երկինքը հետզհետէ, օդուտ չունի՛: Եւրոպայի ներկայ քաղաքականութեան չնորհիւ, Ապահով Համիտ ո՛չ զօրք, ո՛չ ալ թնդանօթ կրնայ ղրկել Զեթունի վրայ. այս բոլոր պարագաները կանխաւ ուսումնասիրելէ յետոյ է որ եկած ենք հոս, մենք ո՛չ մէկ տեղէ վախ մը չունինք, ո՛չ ալ ակնկալիք մը:

— Ուրեմն, յարեց քահանան, ձեր խօսքերը նոյնութեամբ հաղորդե՞մ դայմագամ պէյին,

— Այո՛, պատասխանեց Աղասի, բառ առ բառ հաղորդեցէք, բնաւ մի՛ քաշուիք, հետեւանքին ե՛ս եմ պատասխանատու.

— Լա՛ւ, լա՛ւ, մրթմրթաց քահանան, եթէ չար ըլլայ հետեւանքը, թափուելիք արիւնը ձեր գլխո՛ւն վրայ, իսկ եթէ բարի ըլլայ, ի Հօրէ Ամենակալէ օրհնեա՛լ ըլլաք:

Պատգամաւորութիւնը կ՛ածապարէր, նոյն իրիկունը պէտք է վերադառնային Զեթուն, ու անհամբեր կըսպասէին դայմագամ Աւվի պէյը, ինչպէս նաև զօրանոցին հրամանատար Իֆֆէթ պէյը:

Սակայն, նահապետ մահտեսի Վարդևոր աղան կը

Թախանձէր որ իր տունը դիշերէին հիւրերը, և հետեւեալ օրը միայն մեկնէին։ Քարձմօրուք քահանան, դառնալով իր ընկերներուն.

— Էֆէնտիներ— հարցուց, կրնա՞նք հոս մնալ այս գիշեր.

— Ո՛չ, ո՛չ. անկարելի է, պատասխանեցին երեքը միասին։

Ասոր վրայ, հիւրասէր ծերունին ազաչեց գոնէ պատառ մը բան ուտել և այնուհետև մեկնիլ։

Նահապետին այս ազաչանքը չկրցան մերժել։

Շուտով բերուեցաւ գեղջուկ ճաշ մը, կերան հիւրերը, և ձիերնին հեծած, մեկնեցան։

Նոյն իրիկունը Զեթուն պիտի հասնէին։

ԻԳ

Պատգամաւորութիւնը, Զեթուն վերադարձին, գայմագամին ներկայանալէ առաջ, հանդիպեցաւ Հաղոր իշխանին, որ, երբ, քարձմօրուք քահանային բերնէն լսեց Սղաթի յախուռն պատասխանները, բարկացաւ և պատուիրեց քահանային նոյնութեամբ չը հաղորդել գայմագամին։

Կարճ խորհրդակցութենէ մը վերջ, որոշուեցաւ արտաւոյր նիստ մը գումարել Ս. Աստուածածնի խորհրդարանին մէջ, վերջնական խորհրդակցութիւն մը կատարելու համար կացութեան վրայ, որ հետզհետէ լուրջ հանգամանք մը կը ստանար։

Գումարուեցաւ արտասովոր նիստը։ Զէյթունի չորս թաղերու երեսփոխանութեանը, քարէմօրուք քահանան մանրամասնօրէն պատմեց Անգլիասանց դիւղին մէջ պարոն Ազատիի հետ իրենց ունեցած տեսակցութիւնը, 12 օրուան պայմանաժամին խնդիրը, եւն.։

Ժողովը, Հայոց իշխանին առաջարկութեան վրայ, միաձայնութեամբ որոշեց Զէյթունի դաւառակին մէջ պատերազմական վիճակ յայտարարել եւ ամէն գնով պաշտպանել Հնչակեան պարոնները, պարզել ապստամբութեան դրօշը, եթէ երբէք կառավարութիւնը յամառի պահանջել զանոնք իրենցմէ, եւն.։

Մանաւորապէս պատուիրեցաւ քահանային որ դայմազամին չը հաղորդէ պարոն Ազատիի պատասխանին վերջին մասը, 12 օրուան պայմանաժամը,

— Մօսկօֆ թէլիֆէ՛, բացագանչեց իշխանը, նոյն պատուէրը կրկնելով քահանային, դայմազամին չը հաղորդելու 12 օրուան պայմանաժամի խնդիրը։

Ցետոյ, ոտքի կանգնելով.

« Յարգելի ժողովականներ, ըսաւ, կը յիշէք անշուշտ վանքը դուռնալ ուած վերջին ժողովին որոշումները, որոնց դործադրութիւնը յանձնած էիք ինծի։ Ահա՛ թէ ինչե՛ր տեղի ունեցան այն օրէն ի վեր։

« Մեր Նորաշխարհեան Նազարէթ չաւուշին հետ նախապէս խորհրդակցելէ յետոյ, երկու սուրհանդակներ դրկեցի Ծրնուղ, փոխ վանահայր Տէր Բարթողիմէոս վարդապետին, նաեւ Արեգին ու Աւագալ դիւղերը, Խաչեր քհնայեին ու Գօճանան Արթին ագային, զատ զատ նամակներ դրկեցի, խնդրելով որ փութան ամէնքը, իրենց մարդիկներով հաւաքուին Մութ Ձորը, իրենց քով կանչեն նորեկ հիւրերը, հարցուփորձեն, հասկնան թէ ո՛վ են այդ պարոնները, եւ արդիւնքը տեղւոյն հաղորդեն։

« Ֆրնուզէն քառասուն, Արեգնէն երեսուն և Սաադալէն ալ երեսուն կտրիճներով, վարդապետաց ու երկու դիւզապետները կը հաւաքուին Մուխ Ձորը, Հնչակեան պարոններուն հետ երկարօրէն կը տեսակցին և վերջապէս, միաձայնութեամբ կ՚որոշեն ապստամբութեան դրօշը պարզել Սուլթանին դէմ...

— Շա՜տ աղէկ ըրած կեն, լսեցաւ ձայներ ժողովականներուն մէջէն։

— « Սիրելինե՛րս, չարունակեց իշխանը, ես հաւնեցայ, ապրին մեր գիւղացիները։ Կը յիշէք Շամլի գառըլին ապառնալիքը.— « Սասունի առուսին պիտի բերեմ Զեթո՛ւնը։»

« Այ՛, Ապտիւլ Համիտ ուխտած է քնաջինջ ընել հայ ազգը, Սասունը ջարդել առաւ, և հիմա, պիտի տեսնէք, Զեթունի վրայ պիտի փորձէ իր կատաղութիւնը։

« Ձգապարե՛նք ուրեմն, մե՛նք լուծենք վրէժը մեր Սասունցի նահատակներուն, մէկ խօսքով, ես կը հաստատեմ Մուխ Ձորին մէջ տրուած որոշումը։»

— Բուէի դրէ՛ք, իշխա՛ն, ըսին մէկ քանի ժողովականներ.

— Ո՛վ որ պատերազմի կուսակից է, թո՛ղ ձեռքը բարձրացնէ, ըսաւ իշխանը։

Եւ ժողովականները, հաւաքաբար, վոխանակ մէկի, երկու ձեռք բարձրացուցին, պատերա՛զմը, պատերա՛զմը, աղաղակելով։

Խորհրդարանին սրահը պահ մը սկսաւ տատանիլ սեւկած ծալի մը պէս։

— Ծարգելի՛ ժողովականներ, ըսաւ Հաղոր իշխան, պատերազմի որոշումը տրուեցաւ ուրեմն, այս րոպէէս սկսեալ, Զեթուն ապստամբա՛ծ է.

— Այո՛, այո՛, այս վայրկեանէն սկսեալ ամէն մարդիս պէնքին գլո՛ւխը, գոչեցին ժողովականները.

— Հեռեւաբար, չարունակեց իշխանը, կ՛առաջարկեմ որ կառավարութեան բոլոր պաշտօնեաները հակոզուբեան տակ առնուին այժմէն.

— Անտարակո՛յս, կրկնեցին ձայները, պէտք է ամենքը հակոզուբեան ներքեւ դրուի.

— Կառավարութեան պատասխանատուները կ՛ուզենք մենք, գոչեցին ժողովականները.

— Զօրանոցը պէտք է նախապէս գրաւուի, չէ՞. հարցուց իշխանը.

— Անշո՛ւշտ, հո՛ն պէտք է յարձակում գործուի նախ և առաջ, ըսին ժողովականները.

— Նորեկ պարոնները, չարունակեց իշխանը, հերի՛ք թափառին լեռները, հոս կանչենք զիրենք, մեր մէջ առնենք.

— Այո՛, այո՛, հաստատեցին ժողովականները, հո՛ս կանչենք մեր պատուական հիւրերը։

— Կարեւորը չը մոռնա՛նք, միջամտել Բասկոսանան կարապետ աղա, սիկառը միշտ մխացնելով.

— Խօսեցէ՛ք մահտեսի՛, ըսաւ Հազար իշխանը.

— Պէտք է հիմակուընէ լուր զրկուի, չարունակեց Բասիլոսեան, Սրեգին, Ցրնուզ, Աւազակ, Խարազան և ուրիշ հայ գիւղերը պարպելու է ընտանիքներէն, ամէնքը պէտք է հոս համախմբուին, հո՛ս պէտք է ըլլայ չարժումի կեդրոնը.

— Այո՛, այո՛, պէտք է պարպել բոլոր գիւղերը, ձայնակցեցան ժողովականները.

— Մուցայ ժողովիդ հազորդելու, ըսաւ յանկարծ իշխանը, երկու օր առաջ մեր Նազարէթի չաւուշը խումբ մը զինուորներով Մուխ Զորը զրկած էի Բալթողիմէոս Վարդապետին հօր անձամբ տեսակցելու. ուրախ եմ որ

ինք ալ մեղի համամիտ է, ասիկանուէհան խմբապետի ձորձը պիտի նեամէ վրայէն և մեր պատերազմիկներուն գլուխը պիտի անցնի, կրնամ այժմէն ձեղի աւետել ա-սիկա։

— Ապրի՛ Նազարէթի չալուշը, կեցցէ՛ Նորաչխարհեան առիւծը, գոչեցին բոլոր ժողովականները։

Բարձրաձայն քահանան, որ իր մէջ պատգամաւոր ընկերներուն հետ ներկայ էր ժողովին,

— Աստուածա՛տ իշխան, բուռ Շորվայեանի, Անդրէասենց գիւղէն վերադարձած, և սակայն դեռ ներկայացած չենք գայմագամին. կը խնդրեմ, ապագային ո՛և է թիւրիւմացութիւններու տեղի չը տրուելու համար, հաճեցէ՛ք հոս որոշել թէ ի՛նչպէս պիտի վարուինք գայմագամին հետ, պիտի հաղորդե՞նք իրեն պարտն Աղասիի յայտարարութիւնները։

— Չ'ըսի՞նք, աէր՛ տէր, կշտամբեց իշխանը, վերջին պարբերութիւնը չպիտի հաղորդէ՛ք։

— Ո՞րը...

— 12 օրուան պայմանաժամը, յարեց իշխանը, Մօսկօֆ բէլիւին։

Բոլոր ժողովականները խնդացին։

— Հա՛, չարունակեց իշխանը, աէր՛ տէր, Աղասիի պատասխաններուն ո՛չ մէկը հաղորդեցէք գայմագամին. հարկ չկայ, թող գաղաձի մնայ. յետոյ մեղի չա՞տ առւղի կը նետի, և ինչպէս կ'ըսէ առածը, կը նոխազինք ուղտը պոչէն վերցնել...։

— Բայց ի՞նչ պատմենք գայմագամին, առարկեց քահանան.

— Ասկէ անկէ բաներ մը յորմարցուցէ՛ք, աէր՛ տէր, իրաւի կարօ՞տ էք գուք...։

Իրիկուան դէմ, ուշ ատեն, նիստը փակուեցաւ և ժողովականները մէկիկ մէկիկ մեկնեցան։

Խորհրդարանին մէջ մնացին միայն Բասիլոսեան, Կիւլվանեան ու Շորվայեան, ինչպէս նաև գայմագամին պատգամաւորները.

— Աւելո՛ր էֆէնտի, կ'ըսէր Կիւլվանեանը Կէսպընեանին, օգնեցէ՛ք տէր տիրոջը, ամէն բան մի՛ յայտնէք գայմագամին, համառօտ անցէ՛ք,

— Աւա՛գ աղա, կ'ըսէր Բասիլոսեանը Զադրեանի, նայեցէ՛ք անուշ տեղը կապել, գայմագամը քնացուցէ՛ք, մինչև որ մենք ապրին առաջ առնենք ու գլուխ հանենք պատրաստութիւնները։

Այսպէս կը խօսակցէին, երբ Ս. Աստուածածնի ժամկոչը ներս մտաւ և Երկայնեան քահանային.

— Տէ՛ր հայր, ըսաւ, ոստիկան մը կըսպասէ վարը, գայմագամին կողմէն եկեր է.

— Վէ՛ր թող գայ, հրամայեց Հազար իշխանը։

Ոստիկանը ներս մտաւ, գայմագամը կը կանչէր Տէր Կարապետ քահանան։

— Տղա՛ս, ըսաւ իշխանը ոստիկանին, ուրիշ մարդ չի՞ կանչեր.

— Ո՛չ, պատասխանեց ոստիկա՛նը, տէր պապա՛ն միայն կ'ուզէ.

ԻԵ.

Գայմազամ Ա.ֆէի պէյ ընթրիքը վերջացուցած էր, երբ Երկայնկան քահանան անհետացը մտաւ։

Ծառան սուրճը բերաւ և սկսան խմել։

Երկուքը մինակ էին, քահանան ու գայմազամը.

— Փափա՛զ էֆէնտի, ըսաւ Ա.ֆէի պէյ, պատմեցէ՛ք նայինք, ի՞նչ կրնք։

— Արդէն ամէն գժուար գործերու մէջ գի՛ս կը նետէք- գայմազա՛մ պէյ, ըսաւ քահանան.

— Ի՞նչ եղաւ որ.

— Նամա՛ն մարդիկ են, եամա՛ն, չարունակեց քահանան, գիրատանական ձևերով, հաւատացէ՛ք, պէյ, չաա լարձրէն կը խօսին.

— Պատմեցէ՛ք, փափա՛զ էֆէնտի, ի՞նչ կ՚ըսեն այդ մարդիկը.

— Կրնա՞մ հոս կրկնել իրենց խօսքերը.

— Մէկ բառ չպիտի մոռնաք, պէտք է նոյնութեամբ պատմէք, հրամայեց գայմազամը, չհասկը պիտի խօսիք.

— Գայմազամ պէյ, ըսաւ քահանան, չհասկը կ՚ուզէք լսել,

— Այո՛, ..

— Բայց չպիտի բարկանաք, պէյ, յարեց քահանան.

— Օ՛, ասցադանչեց գայմազամը, երկա՛ր ըրէք...։

Քահանան նոյն րոպէին մոռցաւ Հազոր Իշխանին

պատուէրը, չը հաղորդելու Աղասիի խրոխտ պատասխանները. ոտքի ելաւ և կրքոտ.

— Գայմազամ պէյ, ըսաւ, երկար խօսքերու տեղը չէ, այդ մարդիկը հասարակ մարդիկ չեն, Եւրոպայէն եկած են, չատ դէշ է իրենց միտքը.

— Ի՞նչ կ'ուզեն...

— Ի՞նչ կ'ըսէք, պէյ էֆէնտի, յարեց քահանան, ի՞նչ կը հրամայեն ըսէ՛ք, հրամաններ կ'արձակեն ատենք, հրամաններ...: Ահա ձեզի 12 օր պայմանաժամ, այս պալատը պէտք է պարպէք, և այդ իշխանները չանձնէք, դիտցած ըլլաք, այս րոպէէս սկըսեալ, այս պալատը ձերը չէ, ազգին է, կ'ըսեն, պարպեցէ՛ք, դուրս կէ՛ք, ուրիշ ըսելիք մը չունիմ. ահա՛ սիկ պատգամաւորութեանս արդիւնքը...:

Գայմազամը դողալ սկսաւ:

— Փափազ էֆէնտի, ըսաւ ազնուագոյն դէմքով մը, այսպէս չանկարծակիի՛ կը բերեն մարդը, ի՞նչ կը պահանջեն, չը յայտնեցի՞ն ձեզի, ըսէք, ես չէ՞ի կրնար կատարել.

— Ո՛չ, պէյ էֆէնտի, պատասխանեց քահանան, միայն մը չեն պահանջեր անոնք...

— Փափազ էֆէնտի, ըսաւ պաղատագին գայմազամը, ըսէ՛ք, ի՞նչ է.

— Պերլինի Գաշնագրին 61-դ յօդուածին անմիջական դործադրութիւնը.

— Սակէ դիւրին ի՞նչ կայ, փափազ էֆէնտի, եթէ կուզէք, հիմա գլուխը կ'անցնիմ հետագրին. դուք արդէն գիտէք, մեր Վեհափառ սուլթանը զթասիրտ է, մանաւանդ, դիս չատ կը սիրէ, չի՛ մերժեր.

— Գայմազամ էֆէնտի, ատաբկից քահանան, անօգո՛ւտ է, անօգո՛ւտ, դուք կը սխալիք, անոնք միայն Զէյթունը չեն մտածեր, Պերլինի 61-դ յօդուածին տրամա-

դրամ֊փնտրողները կարող են անմիջապէս գործադրել ապ, կը հասկնա՞ք.

— Կը հասկնամ, կը հասկնամ, փափազ էֆէնտի, կը կրկնէր Ամէլի պէյ, ես կարմ եմ գլուխս հանել այդ բանը, չըմ՞ ձեզի թէ՝ Վեհափառ Սուլթանին սիրելինէրէն եմ ես, աչքին լոյսին պէս կը սիրէ զիս. հիմա հեռագրին գլուխը կանցնիմ, իրաւէն բերել կուտամ.

— Գայմագամ պէյ, ըսաւ քահանան, պարա՜պ խօսքեր են ասոնք, և արդէն, կը ցաւիմ ձեզի յայտարարել այս րոպէէն սկսեալ, արդելքի առակ կը դանուիք.

— Ի՞նչպէս...

— Չէք կրնար երթալ գօրանոցը, ո՛չ ալ հեռագիր քաշել, չարունակեց քահանան.

— Ո՞վ կըսէ.

— Մեր ազգային ժողո՛վը, յարեց քահանան, այսպէս որոշեց, պէյ էֆէնտի, դուք դիտէք որ ես ձեր անկեղծ բարեկամներէն եմ, խորհուրդ կուտամ ձեզի, չըլլայ թէ անախոհեմութիւն մը գործէք.

— Ի՞նչպէս...

— Զօրանոցը չերթաք հա՛...: Հեռագրատունը հոն է, չըլլայ թէ փորձէք հոն երթալ հեռագիր քաշելու.

— Ի՞նչ կ՚ըլլայ.

— Ճամբան, ամէն անկիւնները հսկող պահապաններ կըսպասեն դարանակալ, գնդակ մը կ՚ուտէք, մի՛ գէ՛ ձեզի.

— Տսիա Ըհ՞..., բացագանչեց Ամէլի պէյ, իրա՞ւ կըսէք, փափազ էֆէնտի.

— Ահա այսչափ, ըսաւ քահանան և ոտքի կեաւ.

— Ո՞ւր կ՚երթաք, փափազ էֆէնտի, նստեցէ՛ք նայինք, ի՞նչ պիտի ընենք, կը թախանձէր գայմագամը.

— Ձեր գլուխն ճարը նայեցէ՛ք, պէյ էֆէնտի:

Եւ քահանան մեկնեցաւ գայմագամին քովէն:

Իսկ գայմագամը, քահանային ապառնալիքին ապաւորութեան տակ, չը համարձակեցաւ երթալ զօրանոցը։ Ուստի, քովը կանչեց վաղահաս զինուորը, և, փողը հնչեցնել տալով, զօրանոցին հրամանատար Իֆիէթ պէյին խնացուց իր տագնապալի կացութիւնը, խնդրելով որ Մարաչ հեռագրէ Թէ՝ Զերուճ ապստամբեցաւ։

ԻԶ.

Դէպքերը կը դահավիժէին և կացութիւնը կը ծանրանար օրէ օր։

Զեյթունի գայմագամ Սէլիմ պէյը, ազգային ժողովին որոշումովը, բանագաւառած էր փակուիլ իր տան մէջ, արգելքի տակ, չէր կրնար իր սովորական այցելութիւնը տալ զօրանոցի հրամանատարին. քաղաքին ու զօրանոցին մէջև երթեւեկը դադրած էր և կառավարութեան հետ ամեն յարաբերութիւն խզուած։

Միւս կողմէ, Աղասին, իր ընկերներուն հետ, Մուխ Ձորը քաշուած, թշնամական գործողութիւնները կը սանէր առաջ։ ամէն օր նոր ոճիրներ, նոր "ընդհանրումներ, սպառնական խումբեր ահաւասիկ կը սիւէին Զեյթունի չրջակայքը։

Պատերազմի նախապատրաստութիւնները չոգեվիճդ առաջ կը տարուէին։

Աւագ Զաքրեանի և Կէորղնեան Աւետիքի ձեռքով, մէկ կենդինար (250 օխա) վառօդ չինել տրուեցաւ Հրաչեայ Մառալի հսկողութեան տակ. նոյնպէս, Մարաչէն 1500 օխա աղ, 500 օխա արճիճ, և մէկ ձիւթեռ կայծքար բերուեցաւ։

Այդ օրերուն մէջ, Զեթունի ռահվիրան վճռորոշեցաւ ապստամբացի յինադակը, տասնեակ մը ձիաւորներով Արեգին դնաց, և ակռաւ զանազան պատրուակներով նեղել գիւղացիները, ապառնով Խաչեր քննելին։

Գիւղացիները ձանձրացած, պատգամաւորութիւն մը կը կազմեն անմիջապէս, և գիշերով, Խաչեր քննելին աղան Սաատուրը, Եկեղեցւոյ Մխիթարէ քահանային աղան Փանոսը, Քէօրէսէ Մանուկը, գալայեի Խաչատուրը, (այժմ Տ. Սահակ քահանայ), Կ'երթան Մուխ Զորը, ուր զանազան գիւղերէ համախմբուած էին պատրաստ Աղասիի չուրջը։

Աղասի կ'ընդունի պատգամաւորութիւնը, և կը լսէ Արեգնի ժողովուրդին ցաւերը։

— Պարո՛ն Աղասի, կ'ըսէ պատգամաւորներէն դալայեի Խաչատուրը, եթէ ունիք ընելիք մը, ըրէ՛ք, եթէ ո՛չ, անմիջապէս հեռացէ՛ք մեր սահմաններէն.

— Մօտ օրէն յայտնի կ'ըլլայ, ըսաւ Աղասի խորհրդաւոր չեչտով մը։

Եւ պատգամաւորութիւնը քաջալերուած, կը վերադառնայ Արեգին, ինքնապաշտպանութեան պատրաստելու համար ժողովուրդը։

Աղին, Զեթունէն եօթը ժամ հեռու, Զուգուր Հիսարի մէջ, նոր ապստամբութիւններ կը դործուէին։ Հընչակեան սպառնակային խումբերն Զալլաո և Պապիկ իշխանի որդին Աւետիս, Գումարցի աշխրէթէն հրոսախումբի մը վրայ կը յարձակին, որմնդմէ երկու հոգի վիրաւորելով և երկուք ալ սպաննելով, մեծ աւարով կը վերադառնան Աղասիի քով։

Ճիշդ այդ օրերուն մէջ, ուրիշ ոճիր մը կը գործուի որ ահագին դղրդում առաջ կը բերէ։

Հոկտեմբեր 9ին, ուրբաթ օրը, Հաճընէն հարիւրապետ մը, Մարաչ երթալու միջոցին, իր ընտանիքով Ցրնուզ կ'իջնէ և կըսկսի չի լսուած հայհոյութիւններով ու դաւանանքներով նախատել Հայերը, և կը սպառնայ բնաջինջ ընել այդ կողմերու բոլոր Հայերը, որոնք յանդըգնած են, կ'ըսէ, ընդվզիլ Վեհափառ Սուլթանին դէմ։ Մէկ խօսքով, Համիտի այդ արարածը, խաղաղ գիւղացի ժողովուրդը կը մղէ յուսահատութեան։ Ցրնուզցիները, ա՛լ չը կրնալով հանդուրժել այդքան անիրաւ նախատինքներու, տեղնուտեղը կըսպաննեն զանի իր կնոջ ու զաւակներուն հետ։

Հետեւեալ օրը, Հոկտեմբեր 10ին, Գումարջիներու սպանութեան խնդիրը քննելու պաշտօնով, Մարաչի ոստիկան գլխաւորներուն հազարապետը Սէկ կ'երթայ և այդ տեղէն Ցրնուզ անցնելով, կը փորձէ գիւղին հայ միւտիրը, ինչպէս նաև մէկ քանի երեւելի Հայերը հարցաքննութեան ենթարկել, առաջուընէ ձերբակալած ու բանտարկած ըլլալով տասնեակներով անմեղ գիւղացիներ, իբրև կասկածելի հեղինակներ գործուած ոճիրներուն։

Ցրնուզցիները կը վազեն, Սու Ջաբը կոչուած վայրը կը հանեն հազարապետին առեւէն, երբ սա իր կապանաւորները կը տանէր Մարաչ։ Կատաղի, արիւնալի ընդհարում մը տեղի կունենայ հոն։ Ցրնուզի կարիճները կը յարձակին հազարապետին և իր հետեւորդ տասնեակներով ոստիկան զինուորներուն վրայ, չարաչար կըսպաննեն հազարապետը, ինչպէս նաև եօթը ոստիկան զինուորներ, և կ'ազատին անմեղ կալանաւորները։

Ոստիկաններէն երկուքը միայն կը յաջողին փախչիլ և ապաստանիլ չէրքէզներու կարաւանի մը մէջ, որ նոյն միջոցին այն տեղէն կ'անցնէր։

Ֆրնուզի կոլիճները, յարգելով բարեկամութեան դաշինքը, որ երկար տարիներէ ի վեր կնքուած, գոյութիւն ունէր Զէյթունի Հայերուն և շրջակայքի Զերքեզներուն միջև, առանց չնորհելու վախճանական երկուռտաիկան վերաբերութեանց կնանքը, և երկուք անցան դաշնի երկոց դիւղը։

Իրարու արագօրէն յաջորդող և վերջը վերաղանցող այս ռեվրներուն արձագանքը չուտով հասաւ Մարաշ։

Մոկուանդ բնակչութիւնը կը բռնադատէր կառավարութիւնը ժամ առաջ արշաւանք մը կազմակերպելու Սպասամբ Լեռան վրայ, սակայն կառավարիչը դեռ հրահանգի կը սպասէր Հալէպէն, ուր Հասան բաշա, խաղաղութեան ջերմ կուսակից մը, կը ջանար հանդարտեցնել միտքերը, պնդելով թէ՝ Զէյթունի ժողովուրդին անդորրութիւնը կատարեալ էր և թէ՝ մեկ քանի անձնջան, անհատական դէպքերու համար, չէր արժէր զինուորական գործողութիւն մը կատարել։

Այսպէս, չորսնակ երկու չարաթ, և յաճախ զինչերները, Հալէպի կուսակալին և Ներքին Գործերու Նախարարին մինչեւ հեռագիրներ փոխանակուեցան, մինչեւ որ, վերջապէս, Բ. Դուռը, պաշտօնապէս ճանչցաւ Զէյթունի ապստամբութիւնը։

Եւ Սպարապետութեան Դուռէն չուտով խիստ հրամաններ զրկուեցան Շամ, Ե. Զօրախնակի մուշիրութեան, Հալէպի, Մարաշի և Սամանայի բոլոր վաչաները չարժման մէջ դնել և ճամբայ հանել դէպ ի Զէյթուն։

Լուրը հասաւ Զէյթուն, և լեռնականները, տենդագին սարսուռով մը, կ'անձկային դիմաւորը ել պատերազմը, անգամ մըն ալ ճակատ առ ճակատ գալու համար հայկական անարգ բռնապետութեան հետ, որ այլեւս անհանդուրժելի կը դառնար։

Մուք Ջորի հաւաքոյթին մէջ որոշած պատերազմի որոշումը որոշում էր, և գործադրութեան ժամը կը թըւէր հասած ըլլալ, որովհետեւ Մարաչէն ամէն օր վրդովվիչ լուրեր կուգային։

Ամէնուն բերանը նոյն խօսքը, Մարաչէն անթիւ զօրքերու բանակ մը ճամբայ կելը է դէպի Զեթուն. այս էր օրուան լուրը։

Եւ Սղասի, վրանէն ասակ, իր դինակից ընկերներէն չըջապատուած, այն օրը չատ մտածկոտ կ'երեւար։

Առջի գիշերամբնէ սուրհանդակներ ղրկուած էին, Ղուրը գիւղին մէջ վերջին հաւաքոյթի մը համար հրաւիրուած էին.

Ֆրնուզէն՝ փոխ – վանահայր Բարթողիմէոս վարդապետ Թադաճանը, և Զինիկէօղեան Մարտիրոսը.

Խարադանէն՝ Ղօճենց (Գօճաեան) Արթին աղան.

Աւագալէն՝ Տէր Յովակիմեան Պօղոս աղան.

Հանի տիրէն՝ Ադպաչենց Ղօճան.

Ղօզնուղազէն՝ Առճիկենց Փանոս աղան։

Սղասի, վրանէն դուրս ելաւ և սկսաւ Ասպահին հետ մանգալ բլուրին դագաթը, աչքերը բոլորտիքը, ճամբաները, հրաւիրեալներուն սպասելով.

Իրիկուան դէմ Ղուրը հասան վերեւ յիշուած բոլոր հրաւիրեալները, և հաւաքուեցան Սղասիի վրանին մէջ։

Առեանը բանալու համար, Բարթողիմէոս վարդապետը կըսպասէր կարեւոր հրաւիրեալներու, որոնք Զեթունէն պիտի գային։

Վերջալոյսի կարմիր լոյսերը կը վառէին հեռաւոր լեռներուն կատարները, երբ հիւսիս արեւելեան կողմէն երեւցան քանի մը ձիաւորներ, որոնք կուղղուէին դէպի Ղուրը

Աղասի, դիտակը ձեռքը, նայեցաւ և ճանչցաւ միայն Նորաշխարհեան Նազարէթ Չավուշը, որուն կընկերանար ձիաւորներու փոքրիկ խումբ մը։

Մէկ քառորդ ետքը հասաւ Նորաշխարհեանի ռազմիկ խումբը։

Նազարէթ Չավուշը վրայէն նետած էր ոսոխական զինուորներու խմբապետի ձորձը, և իր սեփական ատրաղին տակ, կերպարանափոխուած, Լեռան արքայիկ մը մը կը թուէր, իր ղէնքերու պերճանքին մէջ։

Նորաշխարհեանի խումբը, ընտրուած կարճներէ կը բազկանար, որոնց ամէն մէկը, մինակը կարող էր հրամանատարի դեր կատարել։ Թուենք գլխաւորները.— Մարկանենց Հաճին, Զուլալենց Փանոսը, Ղազնց Միհասը, Պարսումենց Յովհաննէսը, Նշանը, Մարկանենց Վանէսը, Բթենց զայրճի Խաչերը և Դրիգորը։

Հրաւիրեալներուն թիւը գրեթէ լրացած էր, և վարդապետը կը պատրաստուէր ժողովը բանալու, երբ, ծառերուն մէջէն խշրտոց մը լսուեցաւ։ Քիչ յետոյ, երկու հետիոտներ մօտեցան, Մարաշէն կուգային, — Սուքիասեան Կարապետը և Պէտէվեան Բենիամինը, երկու Արաբկիրցիներ, երկուքն ալ ծանօթ հնչակեան գործուներ, մօտեցան, աջը պագին վարդապետին և ողջագուրուեցան իրենց ընկերներուն հետ։

Այս երկու նորեկները, Մարաշի մէջ, Բեօյնեկսիզ անուանուած համիտաբադցոյ, հայատեաց, և խառնակիչ Թուրք մը ապաստնած վախած և Ջահան գետը լողալով անցած էին։

Վարդապետը կը պատրաստուէր արտասանել ժողովի բացման աղօթքը, երբ յանկարծ, մութին մէջ իրարու հետ, հրացանի երեք պայթումներ լսուեցան։

Ամենուն ականջները ձայնին կողմը դարձան։

Կասկածը կը պատէր միտքերը։

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

Բ·

Տպագրիչ Հրատարակիչ Ա. Պողոնեան Եւ Բիւրատ

Կ. ՊՕԼԻՍ. ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՄԱՄ ՄՕԼԱ ՓԱՇԸ

1911

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ 16

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

		Դրուշ
Բուրգիւէն	(Հայրենի Պերճուածներ)	3
✗ Աւարայրի Ողբիւը	(Թատերգութիւն 5 Արար)	3
Վիպարաւոր Հերոսը	(Կենսագրական)	1
Ձեթուցի Վարդապետ	(»)	1
✗ Բանեակ Բանից	(Պատմական Վէպ)	30
✗ Երկերկ Սասուն	(»)	30
Դիակապուտներ	(»)	6
Դէպի Երկերկ	(»)	6
Ինքնասպանութիւն	(»)	40
Ձեռագիր Կոմէդ	»	30

ՏԻԳՐԱՆ ՉԷՕԿԻՒՐԵԱՆ

Հայրենի Ձայներ	3

Մ. ՍԷՄԷՐՃԵԱՆ *(Ձեռագիր)*

Հրացանակիր Քահանան եւ Լեռան Քարոզիչը	4
Ձեթուցի պատմութիւն	20

Բ. ԱՃՎԱՉԵԱՆՑ

Անիւն Դախուեցաւ	(Պատմական Վէպ)	6

ՄԻՍԱՔ Ա. Մ. ԳՕՉՈՒՆԵԱՆ *(Բանիմ)*

Դարապետ	(Վէպ Ընկերական կեանքէ) 4 Հատոր	16

ԱՐՄԷՆ ՇԻՏԱՆԵԱՆ

Թիւրապարտը	(Վէպ Ազգային Ցեղ. կեանքէ	10
Աւազակապետը	« « «	12
Ս.Խաչականը	« « « «	8
		6

Ս. ՏԷՐ ՍԱՐԳՍԵՆՑ

Շահէնցն Ի Սիպիր	10

ՉԵԹՈՒՆԻ ՎՐԷԺԸ

Ա

բացանի պայթումներուն յաջորդած էր խորհրդաւոր լռութիւն մը, յետոյ, դիմացի բլուրներուն վրայ, լսանկայի նչոյլներուն տակ, թվասաանններու մէջէն, առուներու վազքը նչմարուեցաւ։ Առուները կը վազէին դէպի Դուրը դիւղը։

Նախագահ վարդապետը, աղօթքին առաջին վանկը դեռ բերանը, յանկարծ բացագանչեց։

— Տէր իմ բարերար, դեռ ի՞նչ կեցեր ենք, թընդամիներ են, թշնամիներ։

Եւ Ծրնուղի կարիճներուն հրամայեց քանի մը ձեռք հրացան պարպել։

Նարաչխարհեան մէջտեղ նետուելով։

— Ի՞նչ կ'ըսէք, հա՛յր առաջ, կշտամբեց, չէ՞ք կըրնար մէկ երկու վայրկեան ալ համբերել։ Թերեւս թընդամիներ չեն...։

Եւ առաւերնեըը ծառերուն մէջէն, մէկ կողմէ ա-
րեւմտեան պարպակով օդին մէջ, արագ արագ կը մո-
առնային։

Մայրենեաց չարքը կարեցին և ևկան վերջապէս, խառնուեցան Դուրը գիւղի մէջ համախմբուած կարիճ-
ներու խումբին մէջ։

Յիսուպի ու ԵՀՆիճէ Գայէի կարիճներու խումբ մըն էր, իմբապետ ունենալով Սանդուրեան Աղէքսանդը, հազիւ քանի տարու խիզախ պատանին, Թաքաճեան Տէր Բարթողիմէոս վարդապետին քեռորդին.

Խումբը հետեւա էր, հնձեալ մը միայն կար մէջ-
ՇերՆին, որ վար իջաւ ձիէն և առանձին, մայրի ծառի մը առակ, քաշուած, ընաւ չէր մօտենար։

— Ո՞վ է այդ հնձեալը, Աղէքսանդը, հարցուց Թաքաճեան վարդապետ իր քեռորդիին,

— ԵՀՆիճէ ԽալէՀն է, քեռի՛ պատասխանեց Սան-
դուրեան, մեր մահտեսի Մարտիրոսին աղջիկը, Զար-
մանը, չէ՞ք գիտեր.

— Հէ՛... բացագանչեց վարդապետը, Զարմանը, գիշերով ինչ գործ ունի հոս, ինչո՞ւ բերիք, և,

— Սպասեցէ՛ք, քեռի՛, ընդմիջեց Աղէքսանդը, համբերեցէ՛ք, պիտի պատմեմ հիմա։

Բոլոր ականջները դէպի սանդուրեանին կողմը, ներկանները հասկնալի անհոգով մը կը սպասաէին լսել խմ-
բապետին պատմութիւնը։

— Հա՛յր սուրբ, միջամտեց Զաքրեան Աւետ աղան որ ևկած էր հոն, Զոխտուրեան Արթին աղային հետ, Մարաչէն վերադարձին, ուր մահտեսւոր պաշտօնով մը գացած էին Տէր Նահապետեան Դևտնդ քահանային տունը, մի ընդմիջէ՛ք լսաւ, թո՛ղ պատմէ տղան, նա-
յինք ինչ է խնդիրը,

Եւ Սանդուրեան սկսաւ պատմել, մինչ բոլոր ներ-

կանկերը, խորունկ լռութեան մը մէջ, մարիկ կ'ընէին, բայց ի նախագահ վարդապետէն, որ յարավերդով վիճակի մը մէջ, չէր կրնար տեղը հանդիստ նստիլ, կ'ելլէր, կը պտըտէր, դարձեալ կը նստէր, նորէն ոտքի կ'կ'ելլէր, տվսատանջ տուժդի մը պէս մեն կուգար, կը հառաչէր, կը մռայլար, կը բացագանչէր, և յաճախակի ընդմիջումներով կը չուարեցնէր իր քնարդին, որ, իր կարգին, կը չարունակէր պատմութիւնը, չը մոռնալով ո՛չ մէկ պարագայ։

«Աղջիկը, կը պատմէր Ազնքանդը, չարս օր առաջ արաը կ'երթայ, կալին վրայ, ինչպէս որ է, իրիկունը քիչ մը կ'ուշանայ։ Տունէն անմիջապէս տղաքնկերը կը վազին արաը, Զարմանը չեն գտներ։ ևՈւռանգուած էր.

— Ի՞նչպէս, ո՞վ առևանդեր է, Ազնքա՛նդը, ընդմիջեց վարդապետը,

— Թևի՛, պատասխանեց Սանդուրեան նեղսիրտ մարդու մը ծամածուռ դէմքովը, պիտի պատմեմ, համբերեցէ՛ք։

Եւ յետոյ չարունակեց իր պատմութիւնը.—

«Զարման առևանդուած էր, լուրը չուռով հասաւ մեր ականջը, ամբողջ գիւղին մէջ տարածուեցաւ։ Մէ՛կ բոպէ մնալ, սպասել՝ վատութիւն էր, տանեակ մը տղաքներ ժողովեցանք, զինուեցանք և ինկանք լեռ ու ձոր, ամբողջ գիշերը փնտռեցինք, ամէն հիւղի, ամէն խրճիթի դուռ ափ առինք, ճամբաներուն անկիւնները դարանակալ սպասեցինք, և սակայն, կարելի չեղաւ հետքը գտնել Զարմանի։

«Այն գիշերը լուսցուցինք, հետևեալ ցերեկն ալ չարունակեցինք, առանց հանգչելու, մեր անօգուտ փնտռտուքները, և այսպէս, երեք գիշեր, երեք ցերեկ, սար ու ձոր կտրեցինք, անտառէ անտառ, թուփէ թուփ, քայլ առ քայլ փնտռեցինք, հարցուցինք, քանդ

քանի թուրք պիւղիր դայինք, գիւղ մը չը թողուցինք առանց խուզարկութեան, բայց, աւա՛ղ, Զարմանի հետքը չը գտանք։

— Ի՛նքը թող գայ պատմէ՛, ի՛նքը, ընդմիջեց վարդապետը, անհամբերութենէ պիտի ճաթէր, ի՛նչ փափագէր ժամ առաջ հասկնալ իրողութիւնը։

— Հա՛յր սուրբ, յանդիմանեց Նորաչխարհեան, ի՛նչ անհամբեր մարդ ես, ի՛նչպէս ինն ամիս համբերեցիր ձեր մօր արգանդը...

Ներկաները քրքջաձայն խնդացին։

Եւ երբ, Սանդուրեան կը պատրաստուէր չարունակել պատմուածքը,

— Հայր սուրբը, չա՞տ լաւ ըսաւ, դիտել տուաւ Մաչկր քեհեան, թող Զարման ի՛նքը պատմէ, սկիզբէն մինչեւ վերջը, իր արկածը չէ՞...

— Այո՛, այո՛, Զարմանը թող պատմէ, կրկնեցին չատ մը ձայներ։

— Բայց, առարկեց Նորաչխարհեան, նախ այս ազան թո՛ղ աւարտէ իր սկսած պատմութիւնը, յետոյ կը խնդրենք աղջիկը, չը՞ըսած...։

— Թո՛ղ այնպէս ըլլայ, ըսին ներկաները, նախ ազան թո՛ղ աւարտէ իր պատմութիւնը, յետոյ կը խօսեցնենք Զարմանը։

Եւ Սանդուրեան չարունակեց.—

« Ի՞նչ երկարեմ, ամէն դրեթէ երեք ժամ առաջ, երբ ձորի մը ծայրը, հակայ ոսկի մը տակ նստած, պաշարեալ բացեր կը ճաչէինք, յանկարծ, դիմացի թաւուտքէն դուրս եկան քանի մը մարդիկ, հնձեալ մը չըջապատած, արագօրէն կ'երթային։ Կասկածը մեզ առաւ, ձգեցինք ճաշը, և առանց նչմարուելու, արահետներէ անցնելով. սկսանք հետապնդել այդ մարդիկը։ Հասանք, տեսանք, մեր վիճառաձնները...։

— Է՛, բացատրէիր վարդապետը, ըսէ՛ լմնցո՛ւր, պիտի ճաթի՛մ հիմա...։

Բրքիջներ ճեղքեցին օդը։

«Ձորս էին իրենք, մէջերնին աւած հնծեալը, ճեռքերը ստքերը կապուած, կը տանէին։ Մօտեցանք, դէմ իրենք չէին նչմարեր։ Մարի մը բռնէին արձակեցի գնդակ մը, չորսէն մէկը գետին ինկաւ, յետոյ ուրիշ գնդակ մը, և երկրորդ մըն ալ ինկաւ գետին. երկուքը փախան, հնծեալը մնաց առանձին։

— Ո՞վ էր հնծեալը, չըսե՞ս, զարձեալ ընդմիջեց վարդապետը խելագարի ճեւերով, չը խօսի՞ս.

— Քեռի՛, ահա՛ւասիկ հնծեալը, ըսաւ Սանդուրեան ցոյց ուալով Զարմանը։

— Զարմա՛ն, աղջի՛կս, կանչեց վարդապետը, մի՛ ամչնար, քովս եկո՛ւր, առաջ անցի՛ր, դո՛ւն պատմէ, ինչպէս եղաւ։

Զարման, տանելեկց զարուեստներովը զոռոզ, հոյակապ, կայտառ պեղուհի մըն էր, մօտեցաւ.

— Հա՛յր սուրբ ըսաւ, Աղեքսանդրը պատմեց, կալը կ՛աչխատէի, չորս անծանօթներ տան տարին գիս, հիմակ ազատ եմ, պատիւս վերկուա՛ծ է, տարին իմ կըտրիճ եղբայրներս.

— Աղջի՛կս, չարուեստակեց վարդապետը յուզեալ չեչտով մը, վտանգ մը չը կայ պէտք, այնպէս չէ՞.

— Ի՞նչ վտանգ, հա՛յր սուրբ, յարեց Զարման, երկուքը սատկեցա՛ն, երկուքը փախան և իրենց ձին մնաց ինծի։

Բոլոր ներկաները խնդացին։

— Բայց, հա՛յր սուրբ, չարուեստակեց Զարման, կ՛ազատեմ, խնդրանքս մտիկ ըրէ՛ք.

— Ի՞նչ է, խօսէ՛...

— Ե՛ս ալ պիտի կռուիմ, պատասխանեց Զարման,

Ինձի՛ ալ տուէք ատրճանակ, հրացան ու դաշոյն...։

— Կեցցե՛ն Զարմանները, կեցցե՛ն Զեթունի լեռնականն կռիւները, որոնք մասամբ կորնչեցնելու պէս պիտի յարձակին Թշնամիներուն վրայ, դոչեց Սպասի։

Ժողովականներուն սիրտը փղձկեցաւ, Զարմանի վերջին յայտարարութիւնը թեւադրական էր, եւ կեանքնին հասանքի մը պէս, ընդվզումի աղիւս սարսուռ մը վազեց բոլոր երակներուն մէջ...։

Յետոյ, Զարման Շամախեանց տունը սարսեւեցաւ, հոն հանգիստ ընելու համար։

Նախագահ վարդապետը, ներկաներուն թախանձանքին վրայ, բացման ազօթքը սկսաւ արտասանել.

«Զգործս ձեռաց մերոց ուղիղ արա՛ ի մեզ, Տէ՛ր. եւ զգործս ձեռաց մերոց յաջողեա՛ մեզ։»

Ամէնը բացուկացաւ։

Նորաչխարհեան Նազարէթի չափուշը կ՛ամենապետէր.

— Ամենապե՛տ ակը, ըսաւ Սպասի, այս դիչերուան ժողովը թերեւս վերջինը պիտի ըլլայ, և, ամէնէն արդիւնաւորը, վճռականը, որովհետեւ այս հիմանի մէջ պիտի լուծուին մեր պատերազմական գործողութեանց վերաբերեալ կենսական խնդիրները. հետեւաբար, կը խնդրեմ չանա՛նք վիճաբանութիւններուն տալ կանոնաւոր ուղղութիւն մը, ո՛րքան փափաքելի է որ միայն փոքրամասնները, միայն վաղեմի ռազմիկները, միայն երկրին դիրքերուն հմուտ ու ռազմագէտ անձնաւորութիւնները մասնակցին վիճաբանութեան, որպէս զի լոյս մը ծագի։

— Այո՛, հաստատեց առենապետը, չատ իրաւացի կը գտնեմ պարոն Սպասիի դիտողութիւնները, ձեր մէջէն թող խօսին անոնք միայն, որոնք քանի մը պատերազմներ առասծ անցուցած են, և մանաւանդ անո՛նք, որոնք ծանօթ են մեզի իբրեւ խոհականութեան և հե-

ռատեռութեան համբաւովը. խօսքը Զապրեան Աւագ աղային է ուղղուն։

Զապրեան Աւագ աղան, արդարեւ, Պօղոսպիր Թաղիկի, Զեթունի չորս թաղերու՛ն ալ յարգանքը, միեւնոյն ժամանակ, համակրանքը կը վայելէր իր տաղանդին ու իր անվիճելի փորձառութեան համար։ Մօտաւորապէս վաթսուն տարու առոյգ ծերունի մը, կը պահէր իր միտքի կարողութիւնները, թնփանցող միտք մըն էր ինքը. երկրի ու դէպքերը, չնորհիւ իր առողջ դատողութեան, փիլիսոփայի մը հեղինակութեամբը կը վերլուծէր. միակ մարդը, որուն կարծիքին կը դիմէր Լեռան ժողովուրդը, ամէն անգամ որ տագնապի մը հանդիպէր դառնուէր հայրենիքը։

Զապրեան, իր տաղանդին հետ կը միայնէր Զեթունի ազնուական, վաղեմի գերդաստանի մը պատկանելու առաւելութիւնը, ազգականութեան կապերով միացած ըլլալով, միեւնոյն ժամանակ, բերդատէր իշխաններէն Բասիլոսեանց հետ։

Եւ առենապետի արտօնութեան վրայ, Աւագ աղան խօսեցաւ.

— Հայրենակիցնե՛ր, ըսաւ, Զեթունի ժողովուրդը վարժուած է այս կարգի տագնապներու, մէկէ աւելի չարիքներու դիմադրաւած է, քանի՛ քանի անգամներ չափուած է իրմէ անհամեմատ մեծ ուժի մը հետ, Ասլանիւլ Համիտի վարձկաններուն դէմ մղելով Աղաւոսեանց առաջը կտրելը. և այսօր, այս պահուս, այդ բարբարոս Բռնապետութեան դէմ մարտնչելու հարկին տակ կը գտնուինք, չէ՞.

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ձայներ, վճռակա՛ն է, պիտի կռուի՛նք.

— Պիտի կռուինք անշուշտ, չարունակեց Աւագ աղա, բայց, հայրենակիցնե՛ր, խորհի՛նք անգամ մը,

հաշուենք, դիրի առնենք մեր ուժերը, պիտի բաւէ արդեօք մնանք հարիւրապատիկ ասկի առուար թիւով թշնամի դուռդրօւ դէմ ճակատ մրկու համար. նախ այս կէսը քննենք, ի՞նչպէս կը դանէք առաջարկս.

— Այդ կէսը քննելէ առաջ, ընդմիջեց Գօճանան Արթին ապա, ո՞վ պիտի կրնայ, մեր մէջէն ո՞վ պիտի համարձակի յայտարարել հոս, այս ժողովս մէջ, թէ ի՞նչ պատրաստութիւններ ունինք.

— Արթին ապա, միջամտեց Աղասի, պատրաստութիւնները մենք ձգեցէք, այդ մասին բնաւ մի մտահոգուիր. ի՞նչ կուզէք դուք. հաց, պատրաստ է. ա՞ղ, քանի դանթար կուզէք. վառօդ, քանի՞ քանի թաղիքներով, վերջապէս, արճի՞ճ կուզէք, հրացա՞ն կուզէք, ամէնը պատրաստ է.

— Լաւ, լաւ ուրեմն, հեգնեց Գօճանան, ես չէի խօսեր.

— Այդ խնդիրը կարեւոր է, յարեց Զաքրեան, առանց դրամի, առանց ռազմամթերքի եւ առանց պաշարի, յայտնի բան է, մէկ քայլ չենք կրնար առաջանալ. սակայն, ինչպէս ըսի քիչ առաջ, սիրելի հայրենակիցներ, անգամ մը չը հաշուենք մեր ուժերը.

— Անհրաժեշտ է, այո, հաստատեց առնապետը, պէտք է նախապէս մեր իսկական ուժին վրայ գաղափար մը կազմենք.

— Հիանալի, չարունակեց Զաքրեան, առնապետ աէր, կը խնդրեմ որ արտօնէք մեր ներկայ հայրենակիցներուն, իւրաքանչիւրը թող յայտնէ իր տրամադրած ուժին քանակութիւնը, օրինակի համար, եթէ կուզէք, մեր թաղէն սկսինք.

— Պօղոսիկէն քանի՞ չախմախ կ'ելլէ, հարցուց Նորաշխարհեան.

Պօղոսեան Թաղին ներկայացուցիչները, Աւագ ազային հետ գլուխ գլխի տալով, սկսան հաչուել մէկիկ մէկիկ, սկսեալ Պօղոս Պետրոսի ու Պաղ Աղբիւրի կամուրջներուն եղերքի տուներէն մինչեւ Աղճիպաշի ծայրը, Կղզրոնական Վարժարանի չէնքին բոլորտիքը. ընդամէնը մօտաւորապէս չորս հարիւր տուներէ բարկացեալ ընտանիքներ պարունակող լրիւ Թաղը կրնար հանել տասը-տասն հազար հինգ հարիւր պատերազմիկներ. հաստատ խորհրդակցութիւններէ կրկին ու կրկին հաչիւներ ընելէ յետոյ, Աւագ ազա, չարունակելով.

— Հայրենակիցնե՛ր, ըսաւ, մեր Պօղոսեան Թաղը կրնայ տալ հազար հինգ հարիւր կտրիճներ, քաջասարժ ռազմիկներ, որոնք, անցեալ պատերազմներու մէջ, իրենց հերոսական արարքներով և տուայտ վտանգութիւններով, վաստահ եմ, տոհմանուաճ են անպնահատելի ծառայութիւններ մատուցանել ներկայ պատերազմին մէջ.

— Կեցցե՛ն Պօղոսեանի պատերազմիկները՛, Թնդաց ամբողջը ներկաներուն դոռոզոչելով ու ծափերով:

— Միւս Թաղե՞րը, հարցուց Նորաչխարհեան, իւրաքանչիւրը քանի՞ ռազմիկ կրնայ տալ. մեր Ս. Լուսաւորչայ Թաղը, միասին հաչուելով Էյլէնճիւղց գիւղի բնակիչները, սրչափ որ կը յիշեմ, ողբացեալ եղբօրմ Պապիկի օրով, կրցած էր հազար երկու հարիւր պատերազմիկներ հանել, մօտաւորապէս երկու հարիւրն ձիաւորներէ:

— Մեր Սուրենենց Թաղը, յարեց Զուլալենց Փանոսը, եթէ դաւաճաններն ալ միասին հաչուենք, թերևս երկու հազարէն աւելի ռազմիկ կրնայ հանել.

— Դաւաճանները դո՛ւրս, գոչեց նախագահ վարդապետը, դո՛ւրս հանեցէք այդ գարշելիները՛, կառավարութեան պրչտօնեաներուն բարեկամները՛, հայրենիքին թշնամիները՛....

— Քանի՞ դատաճան կ'ելլէ ձեր կարծիքով, հարցուց առեւտրականը.

— Երկու երեք հարիւր մը չելլեր, պատասխանեց Զուլալենց Փանոսը.

— Իրա՞ւ կ'ըսէք, հարցուց Նորաշխարհեան զարմացական չեչառով մը, ինչպէս կը հանդուրժէք որ այդչափ չատ մահմետիներ ապրին ձեր ծոցին մէջ.

— Մահմետիներուն պետը, պաշտպանը, յարեց Մարկանենց Հաճին, մեր տէրտէրը, չէ՞:

— Ո՞ր տէրտէրը...

— Քարձմօրուքը, չարտնակեց Հաճին, ինքը չէ՞ դայմադամին կուշտը բազմողը, ինքը չէ՞ մեր Զեթունի դլխուն ա՛յսքան վտանգներ բերողը...

— Զգեցէ՛ք հիմա այդ խնդիրը, ազդարարեց, առեւտրականը, սատր քննութիւնը յետաձգե՛նք առ այժմ, ինչ եղաւ հիմակ. 1500 Պօղոսկիրեն, 1200 մեր Թաղէն, և 2000՝ Սուրէնենց Թաղէն, կը մնայ հիմա Եաղուպեանց Թաղը, Դարըալարը քանի՞ ռազմիկ կրնայ ապահովել.

— Մեր Թաղը, պատասխանեց Տէր Յակոբեան Կաթողիկոս, անոնք հինգ հարիւր չափսախլը կը հանէ կարծեմ.

— Ալէկ, չեչառեց առեւտրականը, 500 ալ Դարըալարէն. ընդհանուր գումարը կ'ընէ... 5200 պատերազմիկներ.

— Սեւելի չատ, սակի չատ, կրկնեցին քանի մը ձայներ, Դարըալարի Թաղէն մինչեւ հազար չափսախլը կ'ելլէ...

— Հոգ չէ, առարկեց Նորաշխարհեան, հինգ հարիւր միայն Թուրք ապտ, կը բաւէ.

— Ըսել է թէ, յարեց Զաքրեան Սեդրակ աղա, մեր կռուող ուժերը ծանօթ են հիմա, հինգ հազար երկու հարիւրի պատկառելի թիւ մը կը կազմեն, չէ՞.

— Այո, հինգ հազար երկու հարիւր պատերազմիկ ունի Զեթունը, հաստատեց առնուազեսը.

— Մեր Ցրնուզին երբ պիտի դայ կարդը, հարցուց վարդապետը, հազար չհշտով մը.

— Հայր սուրբ, համբերեցէք քիչ մըն ալ, ըսաւ Նորաշխարհեան, կարդը հիմա Ցրնուզի պիտի դայ:

— Ո՞վ պիտի մեզի ասյ դիւզերու պատերազմով ուժերուն ճիշդ թիւը, հարցուց Զագրեան.

— Խաչեր քհնեա, հարցուց առնուազեսը, քանի՞ չախմախ ունիք.

— Գրեցէ՛ք երեք հարիւր, պատասխանեց Խաչեր քհնեա:

— Իսկ դո՞ւք, Միքայել քհնեա, քանի չախմախ ունիք ձեր դիւղին մէջ.

— Գրեցէք երկու հարիւր, պատասխանեց Եէկանենց Միքայել քհնեան, որ Արեգնի մէջ ունէր իր սեփական դիւղը.

— Ուրեմն Արեգինը, յայտարարեց ապենապետը, հինգ հարիւր պատերազմիկներ պիտի ասյ Զեթունի, չէ՞:

— Օրհնեա՛լ ըլլայ Արեգինը, ապրի՛ն կռիւճները, բացագանչեց վարդապետը, աչքերը թրջուած՝ խնդուքի արցունքներով.

— Կեցցէ՛ Արեգինը, կեցցե՛ն Արեգնի կռիւճները, մեզի՛ն աղաղակեր ժայթքեցան ամէն կուրծքերէ.

— Կ'աղաչե՛մ, չարունակեց առնուազեսը, հանդարտեցէ՛ք քիչ մը:

Ցետոյ դարձաւ ըսաւ Տէր Յովակիմեան Պօղոս ա-ղային, որդի Աւագալի երէց Տէր Յովակիմի, որ « եօթը բաւային տուի» Պոլիս գացած և վնասներու հատուցում պահանջած էր Բ. Դուռէն, իր քանդուած դիւղի եկեղեցիին ու դպրոցին: Ինչպէս նաև իր դիւղացիներուն աւարի տուած կալերուն և ուրիշ գոյքերուն համար:

— Պօղոս աղա, ըսաւ, կրնա՞ք ինծի ըսել, Աւադալէն քանի՞ չախսախ կը հանէք.

— Մեր Աւադալը, հանի տեւով, պօնուղազով ու Խարազաճով միասին առնուած, երեք հարիւր ամուր ընակիչներէ կը բաղկանայ, մէն մի առնը կը հանէ դոնէ երկու չախսախ, ըսէք ընդ ամէնը վեց հարիւր պատրաստիներ.

— Լաւ, այդ վեց հարիւրը՝ հինգ հազար երկու հարիւրին վրայ ուելկցուցէք, ըսաւ Նորաշխարհեան, և կանենանք հինգ հազար եօթը հարիւր ոսկիներ.

— Երեք հարիւր ալ ուելցուցէք, միջամտեց նախապահ վարդապետը.

— Հա՛յր սուրբ, ըսաւ առենապետը ժպտելով, մի աճապարէք, ձեր կռիճները չէ՛մ մոռցեր, միայն երեք հարիւր են.

— Հինգ հարիւրէն ալ ուելի են, պատասխանեց վարդապետը, բայց ես կէսը վսա՛ կը հանեմ, երեք հարիւր բաղարձակ է, ջուրի մէջ...:

— Հեռուստաբ, չարուհակից Նորաշխարհեան, այսօր, կրկին հաչիւով, ՎԱՅ ՀԱՅԱՐԸ պատրաստ ունինք, չէ՞. Աւա՛ղ աղա, ահա՛ւասիկ Զեքմանի ոսկեհան ոյժը.

Առենապետը հարցումը կ՚ուղղէր Զաքրիանի, որովհետեւ այս վերջինը բերած էր առաջարկը, նախապէս դիտցած թէ Զեքման քանի՞ մարդ պիտի կրնար զէնքի կանչել, պատերազմի պարագային.

— Մեր ոյժը յայտնի եղաւ, ըսաւ Աւադ աղա, հիմայ կը մնայ ճշդել դիրքերը, բաշխել այդ ուժերը զանազան կէտերու վրայ, այնպէս չէ՞.

— Նեղուցէք, Աւա՛դ աղա, ընդհատեց Մարկանոսը Հաճին, դիրքերը ճշդել եւ ուժերը զանազան կէտերու վրայ բաշխել առաջ, ուրիշ կարեւոր, կենսական խընդիր մը կայ, անիկա լուծենք.

— Որը՞, որը՞, հարցուցին ամէն կողմէ.

— Սա մեր քարձմօրուքինը, չարունակեց Հաճին.

— Ի՞նչ է եղեր...

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ, չարունակեց Հաճի, նախ ա-նոր հաչիւը մաքրե՛նք, յե՛տոյ պատերազմի ձեռնարկենք,

— Հաճի՛, ըսաւ Զաղրեան, այդ մարդէն ա՛լ վախնալու պատճառ մը չունինք, որովհետեւ մեղայի՛ եկած է.

— Այո՛, այո՛, կրկնեց Զօխուբեան Արթին աղա, Մարաչ, Տէր Դևոնդ Տէր Նահապետեանի տունը կարգադրուեցաւ այդ խնդիրը,

— Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս, հարցուց աւետնապետը.

— Մարաչ գացեր էինք, չարունակեց Աւագ աղա, ծանօթ գործին համար, դիտէք. հիւր եղեր էր Տէր Դևոնդին տունը. հոն զինքը չա՜ն նեղը դրինք, ապառնայանք, վերջապէս, Աւետարանի վրայ երդում ըրաւ այսուհետեւ հաւատարմօրէն ծառայել ազգին.

— Երդո՞ւմ ըրաւ, հարցուց Հաճի,

— Այո՛...

— Աւետարանի՞ն վրայ.

— Այո՛,

— Կընէ՛, կ'ընէ՛, դաւաճանը, երդնեցրո՛ւժը, բացագանչեց Հաճի, մի՛ հաւատաք երբէք, սուտ երդո՛ւմ է ըրեր.

— Անոր հաչիւը մաքրելու հոգը ձգեցէ՛ք ինծի, միջամտեց վարդապետը, հուր ու բոց կտրած, քահանային հախեն վարդապե՛տը կուզայ, և, Ծրնուղի վարդապե՛տը...

Բոլոր ներկաները ծափերով ողջունեցին Թադաճեան վարդապետին այս խրոխտ յայտարարութիւնը։

— Հայրենակիցնե՛ր, ըսաւ անդիէն Պօզպայիրցի

կարիճ մը, նոյնինքն ըմբիշ Աւետիք, Զեթունի Սա-
գերեց Տէր Ղազարի տղան, կատարելապէս վատահ կըր-
նաք ըլլալ թէ՝ քարձմօրուքին ակռանները քաշած ևնք,
ա՛լ չը կրնար ո՛չ խածնել, ո՛չ ալ թունաւորել։

— Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս, կրկնեցին ամէն կողմէ,
պատմեցէ՛ք նայինք։

— Տէր Յակոբեա՛նը թո՛ղ պատմէ, ըսաւ Տէր
Ղազարեան, ի՛նք ալ ներկայ էր, նոյնպէս Պ. Հրաչեան։

— Մեր Զեթունի կեդրոնական վարժարանին գե-
նադարկը ծանօթ է ձեզի, յարեց Տէր Յակոբեան, հո՛ն
կանչեցինք գիշերով այդ... քահանան, խոնա-
ներուն ներքև մղձաւանջի վախտ լոյս մը կը պպպար,
չըջապատեցինք գինքը, երեք հոգի, ես, պարոն Հրաչ-
եան և Տէր Ղազարեանը,

— Յետո՞յ, ընդմիջեց յանկարծ վարդապետը ձեղէն
վեր ցատկելով, ի՛նչ ըրիք յետոյ։

— Ինչ պիտի ընենք, չարաճակեց Տէր Յակոբեան,
յանկարծ մոմերը մարեցինք, խաւարի մէջ մնացինք։

Քարձմօրուքը կը դողար, մահուան ուրուականը կը
ցցուէր իր աչքին դէմ, հո՛ն, նրբանկի Ս. Յակոբեան
սահարի հակայ սիւներուն խոնաւ չուքին տակ, տղ-
ջամուղջին մէջ։

— Է՛, չարաճակեցէ՛ք, յետո՞յ, ընդմիջեց վարդա-
պետը, խռով քայլերով չրջապատելով վրանին առջև։

— Յետոյ, չարաճակեց Տէր Յակոբեան, քարձմօ-
րուքը, սպառնալիքը դլխին վերեւ կախուած, մերկ
դանակներու և վնցհատուածներու սարսափին տակ
ուխակց։

— Ի՞նչ...

— Հաւատարմութիւն և անկեղծ մասնակցութիւն,
չարաճակեց Տէր Յակոբեան, մեր յեղափոխական չար-
ժումներուն։

— Ուրեմն, բաւ աանձնապէսը, փակուած է այդ խնդիրը.

— Երանի՛ թէ փակուած ըլլար, մտածեց Մարկանոնց Հաճին:

— Փակուա՛ծ է խնդիրը, յարեց Զաքրեան Աւագ ապա, միանգամ ընդմիշտ փակուած է, այո՛, քանի որ այդքան երդումներ ըրած է, ա՛լ մի՛ կասկածիք.

— Ուրիշ կարևոր պարագայ մըն ալ կայ, յարեց Զօխուբեան, պէտք է այս ժողովին հաղորդել, չէ՞, Աւա՛գ ապա.

— Հաղորդեցէ՛ք, բաւ Աւագ ապա, հասկցայ, Տէր Նահապետեանի խոստումը չէ՞:

— Այս...

— Ես այնքան հաւատաք չունիմ, յարեց Զաքրեան, բայց հոգ չէ՛, քանի որ խոստացաւ, պէտք չէ գաղանիք պահենք.

— Պատմեցէ՛ք, պատմեցէ՛ք, կրկնեց աանձնապէսը, ինչ խոստացաւ Տէր Նահապետեան Տէր Ղեւոնդ քահանան:

— Տէր Ղեւոնդ խոստացաւ մեզի, պատասխանեց Զօխուբեան, Աւագ ապային և Մարտչի ուրիշ մէկ քանի ազգայիններու ներկայութեանը. Զեթունի Ազատամարտիկները յայտարարելուն պէս անմիջապէս դէպի Զեթուն ճամբայ հանել, անգլիական զօրքերու առաջքը հաղուած, հազար Մարտչցի կարիճներ.

— Ո՞ւր պիտի հաւաքուին այդ անգլիացիները (1) հարցուց հետևելով Նորաշխարհեան:

— Շեմպիէի (1) գագաթը, պատասխանեց Զօխուբեան Արթին ապա,

(1) Զեթունի եւ Զեյտունկի միջեւ, լեռներու շարքի մը բարձրագոյն գագաթը կը կոչուի ՇԷՄՊԻԷ, որ կ'իշխէ բոլոր շրջակայ բլուրներուն վրայ:

Մ. Հ.

Նոր խանդավառութիւն մը ամբոխ, բոլոր ժողովականները գոչեցին.

— Ապրի՛ն Մարաչի մեր հայրենակիցները,

— Օրհնեա՛լ ըլլան Ղեւոնդ Երէցները, յարեց Բարթողիմէոս վարդապետը։

— Այս հաչիւով, ըսաւ առնապետը, եթէ Տէր Ղեւոնդ կառարէ իր խոստումը, պատերազմի մէջ, ոտքի վրայ պիտի կրնանք ունենալ ԵՕ՛ԹՐ. ՀԱ.ՋԱ.Ր քաջազէն ռազմիկներ, որոնք իրենց կեանքը պիտի նուիրեն Ազատութեան համար, Հայրենիքին համար և Սուրբ Նահատակներուն վրէժը լուծելու համար...։

Ժողովը կ'որոշէ միաձայնութեամբ, կարեւոր դժ մը համախմբել Շէմպէքի ասրին վրայ, կազմ ու պատրաստ՝ ամէն պատահականութեան դէմ։ Ղալայճի Խաչատուրը կը զրկուի Սրճգին, բոլոր վրանները վերցնելու և Շէմպէք վոխադրել տալու համար։

Կէս գիշերը կը մօտենար արդէն, հրաւիրեալներէն չատերը կը խորհէին գիշերով վերադառնալ իրենց տեղերը, արշալոյսին հասնելու և ցերեկուան տապին չը մնալու համար։

Շատախանց նահապետը, Մարտիրոս աղա կը թախանձէր հիւրերուն իր տունը գիշերել, հետեւեալ օրը մեկնելու համար։ Սակայն, հիւրերուն կարեւոր մասը, անոնք որ հեռաւոր վայրերէ եկած էին, մէկիկ մէկիկ հրաժեշտ տուին ու նոյն գիշերը մեկնեցան։

Չնթունի հրաւիրեալներէն հոն մնացին միայն Նորաշխարհեանը, Զաքրեանը, Կէսարընեանը, Տէր Յակոբեանը, Տէր Ղազարեանը, Մարկոսեան Հաճին և Զուխախանց Փանոսը, նոյնպէս Աւագալէն՝ Տէր Յովակիմեան Պօղոս աղան և Սրճգի Խաչիկ ու Մինքայէլ քհեանները։

Բ

Մարաչի կառավարութիւնը չէր քնանար, ընդհակառակն, մեծապէս կ'օգտուէր կարգ մը Մարաչցի դատարիապետու Հայերու անզգամանապահութիւնէն, որոնք, դժբաղդաբար, իրենց սահմանուներուն մէջ Հնչակեաններու ներկայութիւնէն քաջալերուած, չուկան, հրապարակով, ապառնալիքներ կ'ընէին կառավարական պաշտօնեաներու հասցէին: Թուլլևրան չազակրատներ, որոնք, միևնոյն ժամանակ, ծանծաղամիտ պարծենկոտներ ըլլալով, չէին խղճահարիր երբեմն իրենց բերնէն վախցնելու ներքին դաղտնիքներ, որոնք կը վերաբերէին Զեթունի ապստամբական չարժումներուն:

Այսպէս ուրեմն, Մուխ Զորի մէջ և Դուրը գիւղը դումարուած երկու գաղտնի ժողովներուն, ինչպէս նաև Զեթունի Ս. Աստուածածնի խորհրդարանին մէջ դումարուած Ազգային Մասն ժողովին վիճաբանութիւնները, գրեթէ գլխաւոր մասերովը, հասած էին Մարաչի կառավարիչին ականջը:

Գայմագամ Սէվնի պէյ, քարէմօրուք տէր Կարապետի վերջին ապառնալիքները լսէլ կուտայ, թէև արգիլուած իր տան մէջ, յայոդած էր, ինչպէս կը յիշեն ընթերցողները, փոքրահար գինւորի մը միջոցաւ հաղորդել ժամանակին իրեն ապառնացող վտանգը Զեթունի Համիտիյէ գօրանոցի հրամանատարին, և սա, իր կարգին, վայրկենապէս հեռագրած էր հղկութիւնը Մարաչի գինւորական հրամանատարութեան

Իսկ ապին, Ազատ, ողբմելի լաւասեռ մը, չբաւ- նաւմար երազասեռ մը, իր ընկերներուն հետ ապա- նիական դղեակներ կը կառուցանէր ապագայ հայկա- կան...իշխանութեան մը համար, որուն հիմը պիտի դը- նէր ինքը, Ազատ; Հնչակեան կուսակցութեան լիա- գօր(՞) ներկայացուցիչը, իր հետ բերած չուրս հարիւր (՞) սակիներով, որոնց կէսը կերած էր սակայն, կիպ- րոսէն մնկնելէն իվեր, և կէսը միայն ծախսած էր պի- զայիներու ցրնծին, ապին, քիչ մը վաստող, մէկ քա- նի կայծքարերու և ատճիճներու համար...:

Անդուժելի յաւակնոտ մը, Ազատ, առանց նախա- պէս կշռելու հետևանքները, Զեթունի Հայոց իշխա- նին բացատրութեամբը՝ «Մօսկօֆ թեղեգրաֆ»ներ ըրած էր Զեթունի գայմագամին պատգամաւորներուն, և ա- ռանց պետը, քարձմօրուք քահանան, հակառակ Հայոց իշխանի պատուէրին՝ բնաւ գայմագամին չը հաղորդելու Ազատի ձախողութիւնները, մէկիկ մէկիկ պատմած էր գանոնք յաւելուածներովը:

Գէթ հետագրաթելը կտրած ըլլային, ինչպէս որ պղտցուցած էր քարձմօրուք քահանան...: Չը պիտի գահավիժէին գէպքերը, Զեթունի և չրջակայքերու ժո- ղովուրդը ժամանակ պիտի ունենար լրացնելու իր ազ- մական պատրաստութիւնները, և յանկարծակիի չպիտի եկած ըլլար...:

Մենք այս կէտերուն վրայ քիչ մը կը ծանրանանք, որպէս զի ապագայ սերունդը վարձատութեան դասեր առնայ, միևնոյն սխալները չը կրկնելու համար:

Առանց լուրջ նախապատրաստութեան, առանց որոշ ծրագրի մը, և մանաւանդ, առանց կանխաւ ու- սումնասիրած ըլլալու ժողովուրդին բարքերը, և վայ- րերուն ռազմական դիրքերը, ուր պիտի կատարուէին ապստամբական գործողութիւնները, լոկ տղայական

վտավուռն եռանդով մը, լոկ միամիտ հաւատքով մը, — ինչպէս էր Թադեաճեան Բարթողիմէոս վարդապետին — և լո՛կ օտար միջամտութիւններու ցնորական յոյսերովը — ղորս աւա՛ղ, Ազատին ներչնչեց — ապստամբութեան դրօշը պարզել ու պատերազմ յայտարարել, ահա՛ Ազատի դործը, որ, ժամանակին, չեմ դիտեր ինչ նպատակով, փղոմ ու թմրուկով տարփոդուեցաւ . . . :

Ո՛վ ամբոխին կոյր երկրպադութիւնը՝ կաւէ արձաններու առջև . . . :

Կաւէ արձանները, խուցանին կուռքերը, տիրապետ, լակոտ և ոչխարամիտ ժողովուրդի մը հիւանդ երեւակայութեանը մէջ առեղծուած, կաղապարուած ու խոչորցած այդ խրտուիլակները, որոնց ձագուկները դեռ այսօր կը պարտին դեռևին երեսը, տարիներով խաբեցին ազդը, և հայրենիքի մոխիրներուն ու կարմիր աւերակներուն վրայ կառուցին իրենց եղեռնական համբաւը . . . :

Հէ՛ք, պարզամի՛տ ժողովուրդ, մէկ քանի ամբոխավար խաչագողներու ձեռքին մէջ խաղալիք պուպրիկ մը, դեռ մինչև ե՞րբ, քու աննեղելի ազիատութեանդ ու կոյր հաւատքիդ մէջ, պիտի չարունակես պաշտել կուռքեր, որոնց նեղքինը թափանցելու կարող աչքեր երբէ՛ ունեցայիր, պիտի տրբէ՛ր զանոնք . . . :

Ա՛խ, պիտի գա՞յ օր մը, ուր, նոր սերունդ մը, դիտակից երիտասարդութեան մը դեկավարութեան տակ, ճչմարտութեան ճամբուն վրայ, պիտի մէկիկ մէկիկ ասպարէզէն դուրս նետէ բոլոր ոճրագործ . . . ազգասէրները(*), որոնք, օգտուելով միջավայրի փոթորիկներէն ու ժողովուրդին հոգևկան տագնապներէն, յաջողեցան չհատագործել, և դեռ կը չհատագործեն Հայաստանեայց Եկեղեցին, ազգային կրթական հաստատութիւնները, Ազգային Մամուլը, և, նո՛յնիսկ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը . . . :

Այս խորհրդածութիւններու հոսանքը չա՛տ հեռաւ-նեըը պիտի մղէ մեզ, ուսաի, վերատին առնենք մեր պատմութեան թելը։

Աղասի, Ղուբըի դիչնթային հաւաքոյթը ցրուելէ յետոյ, տակաւին կը խօսակցէր հոն ներացող քանի մը հիւրերու հետ.

Կէս գիչերէն երկու ժամ առաջ, երբ ամէնքը կը պատրաստուէին պառկիլ, ծառերուն մէջէն երեւցաւ մարդ մը, որ դէպի պ. Աղասիի վրանը կ՛ուղղուէր։

Սուրհանդակ մըն էր, երկու վայրկեան առաջ, եկաւ ցցուեցաւ վրանին առջեւ.

— Ո՞վ ես, հարցուց Աղասի, քիչ մը վրդոված.

— Փայ՛ծկ իմ, պատասխանեց մարդը, որ դեռ կը հեւար, և ամբողջ գիչերը քալած քրտինքներու մէջ կը լողար։

— Փայ՛ծկ, ո՞րկէ կուգաս գիչերով.

— Արեգինէն կ՛ուգամ, պատասխանեց սուրհանդակը.

Եւ գլխի գտակին մէջէն թուղթ մը հանելով, երկընցուց դէպի պարոն Աղասիի.

Նամակ մըն էր, Արեգնէն գրուած, Տէր Սահակեան քահանայի որդի Գալուստին ատրադրութիւնը կը կրեր.

Պարոն Աղասի նախ ինքը լսիկ քաղեց, յետոյ, ներկայներուն բարձրաձայն կարդայ նամակը, որուն պատճէնը կ՛արտագրենք հոս.—

«Պարոն Աղասի և Պարոնայք
Հնչակեան ընկերներ

«Այսօր իրիկուան դէմ, կալերէն չատ մը գիւղացիներ վերադարձան, սովորականէն չատ կանուխ. Շատ յուզուած էին, կը պատմեն թէ Ջահանին

եղերքը, Բերդիզ Զայ (1) ըսուած տեղը հարիւր չիտուն զօրքեր լջած են։ Կ'ըսուի թէ Մարաչէն զրկուած են ատոնք և Զեթունի վրայ պիտի քալեն։

«Ձմեռարեցի մեր Արեգնի Վարդանենց գիւղացի կարիճներէն կարապետը զրկել ձեզի այս նամակով և խնդրել որ սուրհանդակին հետ զրկէք մեզի ձեր դրացւոց հրահանգները։

Բարեւելով ամէնքը, կ'ըսպասեմ ձեր պատասխանին.

9 հոկտ. 1895 *ԳԱԼՈՒՍՏ*
Արեգին *ՏԷՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ*

Ներկաները սահմռկեցան, վտանգը դուռը հասած էր։

— Պարո՛ն Ագասի, ըսաւ Նորաշխարհեան, դուք չուտով կամ ճամբեցէ՛ք փայկը. նամակ մը գրեցէք Տէր Ստեփանի ազուն, չուտով, չուտով,

---

(1) Բերդիզ Զայ, հին Բերդուսի անունովը, Զեթունէն վեց ժամ հեռու կը գտնուի, Ռուբենեանց հարըստութեան իշխանանիստ քաղաքներէն Բերդուսի տեղը։ Բերդուս Թող Վասիլի կառուած էր 1107ին, յետոյ, Թող Վասիլի մահուընէն ետքը, 1157ին, Թորոս Բ. այդ քաղաքը Գըլըճ Ասլանի տուաւ իբրև հաչուութեան երաչխիք։ Բերդուս հիմա երկու գիւղերէ կը բաղկանայ, Պայեմլի և Գարամանլը, երկուքն ալ հայ ծագումէ որոնք ժամանակին, բռնութեան և հալածանքի տակ, մահմետական եղած են։ Կայուած, գեղեցիկ ու կարիճ մարդիկ են։ Բերդուսի բարձունքներուն վրայ կը գտնուի Ռուբենեան Թագաւորին Մլեհի գերեզմանը, ուր Թագւած է իրեն հետ, իր սուրը, մատնին, մանտանը և չատ մը գոհարեղէններ։

— Ի՞նչ գրեմ, ի՞նչ հրամանդ տամ, հարցուց Ալփասլան,

— Մնդիրը փոխանցատու, չարունակեց Նորաչխարհեան, հետեւաբար, մեր այս պիչերատան ծրագիրն ալ պէտք է փոխանցի.

— Ի՞նչպէս...

— Մենք ի՞նչ որոշեցինք, չարունակեց Նազարէթ չավուշը, չէ՞ որ մեր ուժերը պիտի կեդրոնացնէինք Շէմսէդի գաղաթը.

— Այո՛, կրկնեց Ալփասլան, Շէմսէդի գագաթը պիտի համախմբուին բոլոր մեր պատերազմիկները.

— Քանի որ Մարաչէն բանակը չարժած է, առաջեւց Նորաչխարհեան, մենք պէտք է արդիլենք անոր առաջխաղացումը, հակառակ պարագային, պաշարման չրթայի մը մէջ վիճուած, կարճ ժամանակի մը մէջ, պիտի հարկադրուինք անձնատուր ըլլալ.

— Պարո՛ն Ալփասլան, ըսաւ Զաքրեան Սւազ աղա, մեր Նորաչխարհեանը ռազմագէտ, փորձառու զինուորական մըն է, պէտք է հետեւիք իր խորհուրդներուն.

— Անսարակո՛յս, յարեց Ալփասլան, կարօտ ենք Նորաչխարհեանի օժանդակութեան.

— Շնորհակալ եմ, ըսաւ Նազարէթ չավուշը, ես կը խորհիմ թէ՝ մեզի համար մէկ միջոց կայ. ա՛յսինքն՝ հրաւիրել բոլոր ուժերը Բերդիկ Զայի մէջ, անմիջապէս հոն վազել, և մէ՛կ հարուածով ջախջախել թշնամին, առաջին քայլին մէջ...

— Սքանչելի՛ խորհուրդ, բացագանչեց Ալփասլան, այո՛, դէպի Բէրդիկ Զա՛յ պէտք է արշաւէ մեր բանակը:

Ներկաները համամիտ գտնուեցան Նորաչխարհեանի առաջարկին, ուստի, Ալփասլան նոր նամակներ խմբագրեց

որոնք նոյն գիշերը, սուրհանդակներու ձեռքով ղրկուեցան բոլոր գիւղերու պատգամաւորներուն, հրաւիրելով զիրենք որ իրենց խումբերով վազեն մ՛չ թէ Շէմսէք, այլ գէպի Բէրդիզ Զայը, ուր պիտի գտնեն համախմբուած բոլոր ռամիկները թշնամի գունդերուն հետ գէմ առ գէմ։

Նոյնպէս, նոյն իմաստով նամակ մը գրուեցաւ Սրբոցդի Տէր Սահիան քահանային ուղուն, սակայն պատուիրելով անմիջապէս աղդարարել Սրբոցդի բոլոր գիւղացիներուն, որ առնեն զէնքերնին և փութան հասնելու Բէրդիզ Զայ։ Նամակին մէջ մանաւանդ չէր մոռցուեցաւ որ քանի մը կարիճներ երթան պահպանեն ղլավուզի Զորը, և արդիկն զօրքերուն առաջխաղացումը։

Նամակը փակեցին յանձնուեցաւ։ Փակիկին հետ ճամբայ ելան նաև հնչակեաններէն պարոն Մ. Հ. ու Զալլաթը. առնք ղլավուզի Զորը պիտի սպասէին Սրբոցցի կարիճներուն, որոնք չուտով պիտի գային հոն միանալ իրենց։

Զեյթունի պատգամաւորներն ալ մեկնեցան նոյն գիշերը, երթալ վերջին լուրը հաղորդելու Շօվրայեան Հաղոր իչխանին, և հարկ եղած կարգադրութիւնները փութացնելու համար։

Իսկ Աղասի և իր միւս ընկերները, Շատալխանոյ Մարաիրոս աղայի մարդիկներուն ու չրջակայքի մեծաւոր գիւղերու կարիճներուն հետ, արչալոյսին գէմ Ղաբրէն մեկնեցաւ գէպի Բէրդիզ Զայը, ուր, ինչպէս երեւոյթները կը ցուցնէին, անդի պիտի ունենար առաջին ճակատամարտը։

Ճամբան, Զեյթունի պատգամաւորները չատ կը քննադատէին Աղասիի յախուռն ընթացքը։ Զաղրեան Ա-

ւազ ազա, ձիուն վրայ, Նորաչխարհեանին հետ քով քովի քալելու միջոցին, կ'ըսէր ասոր.

— Նազարէթ չավուշ, ինկանք անգամ մը, ինչ ընենք, պիտի չարուճակենք մինչեւ վերջը.

— Անչո՛ւշտ, կ'ըսէր Նորաչխարհեան, խեղճ Ազաթին թող կարծէ թէ մենք խարուած ենք իրմէ, և թէ կեդրոնէն օգնութիւն մը կրնայանք, հոգ չէ՛ թող այնպէս կարծէ, խե՛ղճ ազայ, չը գիտեր թէ Զէյթունը որոշած է պատերազմիլ, լա՛կ Ազաթին ու իր ընկերները Համիտի ձեռքը չը յանձնելու համար...

Գ

Լուրը չուտով տարածուեցաւ Զէյթունի մէջ, բերնէ բերան կը խօսուէր, Թշնամին Բերդիկ Ջայլ ձորը գրած էր իր բանակը։

Շավրայեան Հազար իշխանը գիշերով ընդունած էր նամակ մը, գալ ձնել Արնգնէն, մեծաւոյն լուրը ծանուցանող։

Ղուբլէն վերջապարձող պատգամաւորները, առանց իրենց առաքելութիւնը հանդիսակատարելու, չի՛տակ էին Շորվաեան Հազար իշխանին այդ առաքելութեան, ուր գնա այդ եկեղեցքը չէր առարած։

Նոյն օրը, կէսօրէն առաջ, Զէյթուն գացին իշխա-

նին հետ, Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ արտասովոր նիստ մը գումարելու։

Հրաւիրուեցան Զեթունի չորս թաղերուն քահանաները, դիւաւոր ազգայիններէն, որոնք, գրեթէ մէկ ժամուան մէջ, ամբողջովին հաւաքուեցան վանքի ընդարձակ սրահին մէջ, ուր սովորաբար տեղի կ'ունենային արտակարգ հաւաքոյթները։

Ներկաներուն թիւը կը հասնէր յիսունի, տասնեակ մը քահանաներ, մնացեալները չորս թաղերուն քառասուն երեսփոխանները, որոնց իւրաքանչիւրը, միջին հաշուով հարիւր հասն չափափախ, այսինքն պատերազմիկներ կըրնար հանել։

Հանդիսաւոր լռութիւն մը կը տիրէր Մենասեանի սրահին մէջ, ուր, բայի հրաւիրեալներէն՝ երկտող ունկընդիրներու դինուած բազմութիւն մը կը սպասէր։

Մենասեանին Փոխ-վանահայրը՝ Տիրացուեան Տէր Սարգիս քահանան կը նախագահէր ժողովին, առեանը բացաւ սովորական աղօթքով.—«Զգործս ձեռաց մերոց ուղիղ առ՛ ի մեզ, Տէ՛ր, եւ զգործս ձեռաց մերոց յաջողեա՛ մեզ։»

Ժողովականները, գլուխնին բաց, ոտքի վրայ, երկիւղած լռութեան մը մէջ ունկնդրեցին։ Եւ յետոյ նստան։

Հազար իչխանը, ձեռքը նամակ մը, ոտքի ելաւ, եւ

— Պատուական հայրեր, եղբայրնե՛ր, ըսաւ, այս գիշե՛ր առացայ այս նամակը։

Բոլոր ժողովականներուն եւ ունկնդիրներուն աչքերը յառած՝ իչխանին, անդադար չարժուձեւերով, կը սպասէին լսել նամակին պարունակութիւնը.

— Այսօ՛ր է, զոր արար Տէր, եկա՛յք ցնծասցո՛ւք եւ ուրախ լիցուք, չարունակեց իչխանը, Թո՛ղ ցնծայ Զեթունը, Թո՛ղ լեռները կայտառն ու խայտան բլուրները,

թշնամին մեր վրայ կը քալէ. պատերազմին ժամը հնչեց.

— Նամա՛կը, նամա՛կը կարդացուի Թոզ, բարձրացան ձայներ.

Եւ իշխանը բացաւ նամակը, և սկսաւ կարդալ:

Սրեգնի Տէր Սահիան քահանային ազան Գալուստը կը ծանուցանէր թէ՝ Մարաչէն հարիւր յիսուն զօրքերու դումարտակ մը ճամբայ իջած և հասած է Բերդիկ Ձայը, ուրկէ կը պատրաստուի քալել Զեթունի վրայ:

— Նամակին պարունակութիւնը լսեցիք, չարունակեց իշխանը, ինչպէս կը տեսնէք, թշնամին ժամանակին իմացած է մեր պատրաստութիւնները, որոնք, կը տեսնէք անշուշտ, գաղտնի պէտք է պահուէին, այս դործին մէջ մատնութիւն մը կը նշմարեմ ես:

Բարձրօրեայ քահանան կ'ոտքադունէր և, իր անհանդարտ չարժումներով կը մատնէր իր ներքին ապրումը:

— Տէ՛ր հայր, ըսաւ իշխանը քարձրօրեայ քահանային, ես ձեզի պատուիրած էի գայմագամին չը հաղորդել պարոն Ազատի յայտարարութիւններուն մէկ քանի մասերը, վախնամ հաղորդած էք, ասէր ես.

— Այո՛, իշխա՛ն, յարկ եղաւ Երկայնեան քահանան, բաւ ատ բաւ հաղորդած եմ գայմագամին.

— Ի՞նչպէս...

— Նեղուցէ՛ք որ պատմեմ եղելութիւնը, չարունակեց քահանան. երբ յանկարծ գայմագամին կանչուեցայ և իրեն ներկայացայ, պէտք է խոստովանիմ ճշմարտութիւնը, չուարեցայ և մոռցայ ձեր պատուէրները. միևնոյն ժամանակ, գայմագամին կոպիտ ապտակելի և ճնշումի ենթարկուեցայ ան ատենին որ պարտաւորեցայ պատմել բոլոր մանրամասնութիւնները.

— Հիմակ եղա՞ւ սակիկա, տէ՛րտէր, կշտամբեց իշխանը, թո՛ւ... կարգիդ։

— Իր վաղեմի սովորութիւնը չէ՞ պրծէն, հեգնեց Նորաշխարհեան, ինչո՞ւ կը զարմանաք, տէ՛ր իշխան. ողբացեալ եղբօրս օրով ալ նոյն ապուրը չը կերա՞ւ.

Քարձմօրուք քահանան վարժուած էր այսպիսի և սակէ աւելի ծանր նախատինքներու. չհակառակեցաւ անոնց։

— Իշխանն, ըսաւ; ներեցէ՛ք որ աւարտեմ պատմութիւնս.

— Ինչ պիտի պատմես, ինչ...

— Բայց ինքը, տէ՛ր իշխան, չարունակեց քարձմօրուքը մինչդուն պաղարիւնով, չպիտի կրնար երթալ հետապրտուտնը, լսես պահնորդներ դրած էի զօրանոցին ճամբաները, մանաւանդ չաս ահաբեկեցի վինքը, կը զարմանամ թէ ինչպէս խմացուեր է ինծի...։

— Իշխանն, միջմտանց Բասերտան մտնելի կապտպես աղան, ձեռքի սիկառը նորոգելով ու միացնելով առանց գադար ատոր, անցածին վրայ խօսելու ժամանակը չէ՛ հիմա, թշնամին վեց ժամ անդին բանակը դրեր, վաղը մեր վրայ պիտի գայ, եղածը եղած է, ինչ պիտի ընենք հիմա, ինչ միջոցներ ձեռք առնուած են.

— Մտածեմ՛ս, յարեց իշխանը ժպտելով, ես ալ դիտեմ թէ անօգուտ է աւազել անցեալը, կ՛ուզէի միայն մատնանիշ ընել քահանային մը — որ դժբաղդաբար Զեթունցի ծնած է — անորակելի... արարքը։

Մխաքերը զրգուած էին, թէ՛ ժողովականները, թէ՛ ունկնդիրները ակռայ կը կրճտէին քարձմօրուքին դէմ, հատ հատ ուզէին զանի, ամէնքան պայթացած ու կատղած էին անոր դէմ։

— Ինչ կըսէք հիմա, յարգելի ժողովականներ, ըսաւ Իշխանը, և դուք, քահանայ հայրեր, ինչ կը մտածէք։

— Շիտակը չատ հպարտելի կը դանենք, ըսաւ նախագահ քահանան, մեր կարգակից եղբօր ընթացքը, որուն անմիջական ախտը հետեւանքը պիտի կրէ մեր սիրելի ժողովուրդը։

— Դրդռեցէք, դրդռեցէ՛ք նայիմ, դիակ աւազաբաստանան, պաշտպանելով քարձմօրուքը, սխալ մը գործուած է, չեն մտալ փոքթիկ, ան՛րտէր։

— Բայց, մտահոգի՛, աւարկեց Տիրացուհան Տէր Սարգիս քահանան, մեր սուրբ կարգին չի վայլեր այդպիսի ընթացք մը։

Եւ բանավէճը հետզհետէ ապրցաւ, աղմուկը բարձրացաւ սրահին մէջ, վիրաւորիչ խօսքերու տարափ մը անդադար Քարձմօրուքի դլխուն։

Վերջապէս, յանդապարտ քահանան սպասուելոյն սրահէն դուրս կրկլ, մինչ հետեւէն կը պոռային։

— Մտանի՛ր, դաւաճան...։

Քարձմօրուքին միջադէպէն ետքը, ժողովը վերըսկըսաւ խորհրդակցութիւնները։

— Տէ՛ր աստնապետ, ըսաւ Զագրեան Սւազ ազան, Զեթունի գայմագամ Սվեի պէյը կարծեմ թէ արդկըի տակ է, այնպէս չէ՞։

— Այ՛, այնպէս է, պատասխանեց աստնապետ Իշխանը։

— Լա՛ւ, չարունակեց Զագրեան, քանի որ այդպէս է, ինչ անպատեհութիւն կայ գինքը հոս կանչելու և յառնի ժողովոյ բացատրութիւն պահանջելու իրմէ այդ մասին։

— Գործնական միջոց մըն է ատիկա, ընդմիջեց Երէցեան Տէր Նշան քահանան, այդ հանելուկը լուծե-

լու. այո՛, պէտք է հա՛ւ կանչուի գայմագամը, և հարցաքննուի մեր ներկայութեանը.

— Այո՛, այո՛, գոչեց Անդրէասեան Աստուր աղան, աղմկելով ընդարձակ սրահը, հիմա հոս թո՛ղ կանչուի գայմագամը։

Ժողովականները միաձայնութեամբ, որոչեցին վանքը բերել տալ Ա.ՀԼի պէյը, և զանի հարցաքննութեան ենթարկել։

Ժողովականներէն Տէր Վահան քահանայ Սաչեան, Տէր Մինաս քահանայ Ազճապէկեան, Սարգիս աղա Պալճեան և Կարապետ աղա Սաչեան, պատգամաւոր ղրկուեցան գայմագամ Ա.ՀԼի պէյին քով, ղինքը Ս. Աստուածածնէ վանքը հրաւիրելու պատուով։

Ժողովը պահ մը դադար առաւ, ունկնդիր ամբոխը վար իջաւ ու խառնուեցաւ բակի բազմութեան։

Ոգևորութիւնը բուռն էր, բակին մէջ մօտաւորապէս հինգ հարիւր երիտասարդներ, ղինուած, ժողովին հրամանին կըսպասէին սրչաւելու համար դէպի Բերդիկ Զայը։

Չիբուք քաշողի դուռէն մը լսուեցաւ վարէն, չորս պատգամաւորները կը վերադառնային Չեթունէն, հետերնին բերած էին գայմագամ Ա.ՀԼի պէյը։

Հազար իչխանը, մէկ ժամ դադարէ ետքը, վերաբացաւ ատեանը։

Պատգամաւորները, գայմագամը մէջերնին առած, վեր կուգան, ժողովասրահը, որ արդէն կը տօքար ունկնդիրներու խուռն բազմութեան մը բեռին տակ։

Գայմագամը, իչխանին հրաւէրով, անցաւ նստաւ Բասիլոսեան Կարապետ աղայի քովը, Հազար իչխանին դիմացի բազմոցը։

Քաղաքավարական ընդունելութենէ և բարեւներու-

վոխանակութէ հաքը, սանդասկաը, խօսքը գայմագամին ուղղելով.

— Սէվի՛ պէյ, ըսաւ Թաւքիրէն լեզուով, ժողովիս որոշումովը ձեզ հոս հրաւիրեցի, մէկ երկու հարցումներ պիտի ուղղեմ ձեզի, հաճեցէ՛ք բացատրութիւն մը տալ.

— Հրամայեցէ՛ք, էֆէնտի՛մ, ըսաւ գայմագամը դողդոջուն ձայնով մը, ընկճուած ու Թախծալէմ, պատրաստ եմ պատասխանելու.

— Ըսէ՛ք ուրեմն ինծի, հրամայեց իշխանը, ի՞նչ հեռագիր քաշեցիք Մարաշ.

— Ներեցէ՛ք, էֆէնտի՛մ, կմկմաց գայմագամը, ի՛նչ հեռագիր է, ես բնաւ տեղեկութիւն չունիմ.

— Ի՞նչպէս, ինչո՞ւ կ'ուրանաք, ձայնը բարձրացուց իշխանը, դուք հեռագիր չէք քաշեցի՞ք Մարաշ.

— Ե՛րբ, էֆէնտի՛մ, պատասխանեց Սէվի պէյ, բոլոր մարմինովը դողդողալով.

— Մի՛ վախնաք, Սէվի՛ պէյ, համարձակ խօսեցէ՛ք, ճշմարտութիւնը խոստովանեցէ՛ք, ըսէ՛ք ինծի, մէկ չարաթի առաջ ի՛նչ հեռագիր քաշեցիք Մարաշ.

— Էֆէնտի՛մ, ըսաւ գայմագամը, հեռագրատունը գօրանոցին մէջ կը գտնուի, իսկ ես, մէկ չարաթէ ասդին է որ արգիլուած եմ բնակարանիս մէջ, փափազ էֆէնտի՛ն ալ պիտէ.

— Ո՞ր փափազ էֆէնտին, հարցուց իշխանը,

— Տէր Կարապետ էֆէնտին, պատասխանեց Սէվի պէյ, ինքը պատուիրեց ինծի գօրանոցը չերթալ, ի՛նչպէս կրնայի հեռագիր քաշել.

— Ուրեմն ո՞վ քաշեց հեռագիրը, հարցուց առնդապետ իշխանը.

— Չե՛մ գիտեր, պատասխանեց գայմագամը, Աստուա՛ծ վկայ, չեմ գիտեր...:

Հազար իշխանը, դառնալով ժողովականներուն.

— Լսեցիք, ըսաւ, գայմագամը կ'ուզանայ, հետաքրքրը զօրանոցին քաչուած է, չէ՞,

— Անչո՛ւշտ...

— Հետեւաբար, չարաճակիկ իշխանը, եթէ կ'ուզէք, զօրանոցին հրամանատար Իֆիէֆ պէյը կանչենք և բացատրութիւն պահանջենք իրմէ:

Ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց ուրիշ պատգամաւորութիւն մը ղրկել զօրանոցը, հրամանատարը հրաւիրելու համար:

Տէր Յովհաննէս քահանայ Պապուկիրէեան և Աւետիք էֆէնտի Կէսպէնեան, այս երկու պատգամաւորները զօրանոցը ղրկուեցան: Իսկ գայմագամ Ալիէ պէյը, հակոզութեան տակ զրուելու փոխ-վտանգօր անենաւկին մէջ, ուր քաչուած էր Քարամօրտաք քահանան:

Սպասելով երկու պատգամաւորներու վերադարձին, ժողովը զբաղեցաւ պատերազմի նախապատրաստական կարեւոր միջոցները ձեռք առնելու խնդիրով, և որոշեց անմիջապէս նախայարձակ խումբ մը ղրկել Բերդիզ Զայը, Ներաշխարհեան Նազարէթ չաւուշին հրամանատարութեան տակ: Այս վերջինը յայտարարած էր արդէն թէ՝ պարտն Ազատին՝ իր վինակից ընկերներով և հարիւր պինակալ զինուորներով պէտք է հասած ըլլայր հոն, և թէ՝ Պօղոպայիլի հաչակատար հերոսներէն Շամքեչիլ օղլու Փանոսը, Գարաճա Աստուած ու Քիւփելենց Մարգարէն իր հետ ունենալով, առաջնորդել ղրկուած են Աւազակ, գոնէ հարիւր պատերազմիկներով փութալ երթալու համար Բերդիզ Զայը:

Հազար իշխանը, ոտքի ելաւ յանկարծ, յուզուած դէմքով մը և դողդոջուն ձայնով մը, մօտեցաւ Ներաշխարհեանի, և արցունքոտ աչքերը սրբելով.

— Եկո՛ւր, որդեա՛կ իմ, Պապիկ իշխանի հարազա՛տ եղբայր, եկո՛ւր անգամ մը գրկեմ քեզ:

Ու վիզը փաթթուելով, համբոյրներովը կ'ողողէր անոր ճակատը, աչքերը, երեսները։

Ժողովականները վրդովեցան, նախագահ Տիրացուեան Տէր Սարգիս քահանան առջի եղաւ և գոռնալով Նորաչխարհեանի.

— Նազարէ՛թ չավուշ, գաւա՛ռկս, ըսաւ թրթռուն ձայնով մը, ո՞ւր են պինակիցներդ։

— Վա՛րը կըսպասեն, Տէ՛ր հայր, պատասխանեց Նորաչխարհեան, ինքնավստահ չնչասով մը։

Եւ ինքը վար իջաւ, վանքին բակը, ուր իր պինակիցները կ'եռեւեռիէին։

Երեք վայրկեան եաթը, քառասուն կարիճներ նեղկայացան ժողովին, ու չարաճեացան կարգով, իրենց զբոսնա ունենալով Նազարէթ չավուշը. բոլորը՝ Նորաչխարհեան (Եէնի Տիւնեայ) իշխանական տոհմին աղնիւ չառաւիղներէն, գերբնաիւ ուազմիկներ, ակնախափշ ու չողչողուն զէնքերու բոցկրուն մէջ կը վառէին իրենց հրոցայտ աչքերը։

Տիրացուեան Տէր Սարգիս քահանան, պատկառելի ծերունի մը.

— Առաջ եկէ՛ք, աւա՛ղ, ըսաւ քնքոյշ ձայնով մը, մօտեցէ՛ք, արծուիկնե՛ր, դուք, Զեթունի կորիւնները, Հայրենիքին վառքե՛րը...։

Ժողովականները, առջի վրայ, զմայլուն և հիացիկ աչքերով կը դիտէին կարիճներուն կեցուածքը, և կը հպարտանային։

Ծերունի քահանան, բազկատարած, աչքերը դէպի վեր, արտասանեց «պանպանիչ»ը և օրհնեց զէնքերը, մինչ բոլոր ուազմիկները, ծնկադրած, իրենց արծաթապատ գաւազանները մերկացուցած, կ'ընդունէին սրտաբուղխ օրհնութիւնները.

— Կեցցէ՛ Նորաշխարհեանը, գոռացին ժողովականները, և վանքին կամարները թնդացին.

— Կեցցէ՛ Զեթունը, մռնչեցին Նորաշխարհեանի ռազմիկները։

Հազար իշխանը, ահա՛ վրայ, ազա՛ մը պէս կուգար...։

Ինչո՞ւ...։

Ալեւոր իշխանը կուլար, այո՛, որովհետեւ, նոյն րոպէին կը յիշէր իր եղբայրակիցները, Զեթունի երեք իշխանները, որոնք յաւիտենապէս մեկնած, իրե՛ն յանձնած էին Լեւոն սուրբ աւանդը, Ազատութիւնը. կուլար, որովհետեւ ինք հիմակ աւանձին էր, մէկ ոտքը գերեզմանը, և հակառակ պատերազմիներու սրբազան ապառաժին, որ իր երակները կ'ուռեցնէր, կը տեսնէր իր ֆիզիքապէս քայքայուած էութիւնը, կը զգար թէ ինք չպիտի կրնար, գոնէ անգամ մըն ալ, գոնէ մէկ րոպէ ապրիլ յաղթանակներու տարուանը...։

Ու կուլար իշխանը,

Յեսոյ, յանկարծ, յափշտակուած, գոչեց.

— Ինձի՛ բերէք, գոռո՛ւմ, համբուրե՛մ ձեր օրհնուած ղէնքերը....

Նորաշխարհեան մօտեցաւ իշխանին, երկնցուց ձեռքին ոսկեզօծ արծաթապատ դաշոյնը, նոյնպէս գարաստաղ revolverը։ Եւ իշխանը, երկու ղէնքերը կուրծքին վրայ կը համբուրէր, արցունքներովը կը թրջէր ու կ'օծէր զանոնք։

Այս սրտաչարժ տեսարանը տեւեց կէս ժամէ աւելի, և ժողովասրահի բոլոր բազմութիւնը, կէս ժամուան մէջ ապրեցաւ ամբողջ դար մը, յափշտակութեան, խանդավառութեան ու զերեզմանաւոր հնչմանքներու աշխարհի մը մէջ...։

Նորաշխարհեան գոռմարտակը հրաժեշտ տուաւ և

ձեղքելով մարդկային կոհակները, ձիերու խրխնջոցները ու հարիւրաւոր կուրծքերէ փրթած աղաղակները մէջէն անցաւ ու դուրս ելաւ վանքէն։

Ինքը Նորաշխարհան, ճանճկէն երիվարի մը վրայ; ի՛երթար իր պնակիցներուն առջևէն, որոնք համաչափ քայլերով կը հետևէին իրեն։

Երբ խումբը, վանքին հարաւային եղերքը կ՛անցնէր քերելով, յանկարծ կնոջ ճամբուն եղերքը, որ կը սպասէր Փխիկի ուրկունն առած, ղէպի հարաւ, օձապտոյտ։ Այգիները դարձուցած ղէպի Փխիր, կարօտագին նայուածք մը ղրկեց իր հայրենի քարայրին, որուն դուռին առջև նստած էր մայրը, կ՛օրօրէր իր թոռնիկը Յուբէն, Նապարէթ առնէին երկրորդ կրկնոցը։

Յետոյ, վերջին անգամ մը ձգելով Չեխունի վրայ, առաջ վարեց երիվարը, և քանի վայրկեան նայեր, զանազանելու համար մշուշներուն մէջ անհետացաւ։

Գ.

Երկու պատգամաւորները վերադարձան, զօրանոցին հրամանատարը խոստացած էր քիչ յետոյ գալ իրենց եանէն։

Եւ իրաք, տասը վայրկեան եաքը, վանքի բակը հասած, իջաւ ձիէն և երկու թիկնապահ զօրքերը հոն ձգելով, ինքը վեր ելաւ, ներկայացաւ ժողովին, և իշխանին հրաւէրովը, նստաւ Կիւվանեանի Նազարէթ աղային քովը, Բասիլոսեան Կարապետ աղային դիմացը։

— Մխրաթ պէյ, հարցուց իշխանը, ո՞ւր բերիլ տուիր զօրքերը։

— Ո՞ր զօրքերը, յարկս հրամանատարը չուարած դէմքով մը։

— Չէ՞ք գիտեր, Իֆֆէթ պէյ, չարունակեց իշխանը ժպտելով, և մինչ՞ կ'ուզէք իմանալ իրողութիւնը։

— Խնդրեմ, էֆէնտիմ, պարզ խօսեցէք, ո՞ր զօրքերուն համար կ'ըսէք։

— Հիմա դուք չէ՞ք իմացած, իշխանը կրկնեց հարցումը, Մարաչէն գրկուած նոր զօրքերուն կ'ակնարկեմ։

— Էֆէնտիմ, պատասխանեց հրամանատարը, դեռ չը հասան, այսօր պիտի հասնին հոս։

— Ո՞ւր կը գտնուին հիմա, չարունակեց իշխանը։

— Բերդիկ Ջայը պէտք է հասած ըլլան, պատասխանեց Իֆֆէթ պէյ։

— Շա՛տ լաւ, ըսաւ իշխանը, ա՛լ բերէք կուտայ այդ գործերը։

— Ե՛ս, էֆէնտիմ...

— Ուրեմն հեռագիրը դո՞ւք գրած էիք, չարունակեց իշխանը։

— Այ՛, էֆէնտի՛մ, պատասխանեց հրամանատարը, ե՛ս գրեցի հեռագիրը։

— Ինչո՞ւ գրեցիք...

— Առանց պատճառի չէ՛ր անչուչա, պատասխանեց հրամանատարը,

— Ո՞վ էր պատճառը...

— Գայմագամ պէ՛յը,

— Ի՞նչպէս, ե՞րբ, ե՞րբ...

— Զեթունէն լուր առաւ, ձեր ժողովին իրիկունը։

— Ի՞նչ մէջտեղ...

— Փոզարով, չարունակեց հրամանատարը, լուր ղրկեց թէ՝ ապստամբեցան Զեթունցիները, և կը պատրաստուին յարձակումի գործելու գօրանոցին վրայ, զայն գրաւելու նպատակով,

— Ըսել է թէ, չարունակեց իշխանը, գայմագամը Զեթունէն փոզարով խնացուց այդ բաները։

— Այ՛, փոզարով խնացուց։

— Ե՞րբ...։

Հրամանատարը, ձեռքովը ճակատը չփելով, սկսաւ մտածել, օգնութեան կանչել իր յիշողութիւնը։ յետոյ, դառնալով իշխանին,

— Այ՛, էֆէնտի՛մ, ըսաւ, դուք ո՞ր օրը ժողով գումարեցիք։

— Ո՞ւր...

— Մէջլիս թաղի (Սուրբհնան) եկեղեցին,

— Լա՛ւ, հանկցայ, ըսաւ իշխանը։

— Ճիշդ այն իրիկունը, չարունակեց Իֆֆէթ պէյ,

դայմագամը փողարով ազդարարից ինձի վանդը, և ես, պաչոնիս բերումովը, անմիջապէս Մարաչ հեռագրեցի ինդիլը, էֆէնտի՛մ, ուրիշ կերպ կրնայի՞ ընել։

— Եաչա՛, գօմանտա՛ն պէյ, բացագանչեց իչխանը, պռա՛վօ, չա՛տ սիրեցի ձեզ, կը տեսնեմ թէ անկեղծ մարդ մըն էք, վերջապէս գինուորական մը, դուք ճըշմարտութիւնը խօսեցաք, հետեւաբար կը յարգենք ձեզ.

— Շնորհակա՛լ եմ, էֆէնտի՛մ, բայց ինչո՞ւ չը խոստովանինք ճշմարտութիւնը, ես իրողութիւնը պատմեցի։

— Այդ մասին հիւլէ՛ մը տարակոյս չունինք, Իֆֆէ՛թ պէյ, համոզուեցանք, չարունակեց իչխանը.

— Բայց, առարկեց հրամանատարը, դայմագամ պէյին չիմացա՞ք արդէն,

— Խաբեբա՛ն, բացագանչեց իչխանը, ձգեցէ՛ք այդ կեղծաւորը, հո՛ս է, հո՛ս կանչեցի՛նք, խօսեցու՛ցինք, ամէն բան ու՛րացաւ,

— Ի՞նչ կ՛ըսէք...

— Գօմանտա՛ն պէյ, չարունակեց իչխանը, կը նեղէ՛ք, ձեզի ձանձրութիւն տալեցինք, չատ գոհ եղանք ձեր բացատրութիւններէն, հոգ չէ՛, քանի որ Մարաչէն գօրք ուղած էք, կը նայի մեզի մեր գլխուն ճարը նայիլ, չէ՞.

— Բայց, նկատեցէ՛ք, էֆենտի՛մ, ըսաւ հրամանատարը, այդ գօրքերը հոս կուգան սո՛ակ գօրաւոցը պաչտպանելու համար.

— Որո՞ւ դէմ, որո՞նց դէմ, հարցուց իչխանը բորբոքած,

— Ձեզի՛ դէմ, պատասխանեց Իֆֆէ՛թ պէյ, որովհետեւ դայմագամը սպառնական և վտանգալի ցոյց տուաւ կացութիւնը։

— Շա՛տ լաւ, չա՛տ լաւ, կրկնեց իչխանը, ազէկ է

ըրկր գայմագամը, թե՛ պան զօրքերը նայի՛նք, ո՛վ կ՚ըլլայ ղղջացողը, մե՞նք թէ դուք։

— Բայց, էֆէ՛նտիմ, յարկ հրամանատարը, ինչո՞ւ ըլլան այս բաները, թիւրիմացութիւն մը կայ, մենք կըրնանք հարթել գործարութիւնները. կառավարութիւնը բան մը չունի Զեթունի հետ, դիտէք, մէկ քանի օտարականներու խնդիրը կայ միայն, էֆէ՛նտիմ, բունել ցանձնելու է զանոնք կառավարութեան և խնդիրը փակիլու է...։

— Շնորհակա՛լ ենք ձեր խորհուրդներէն, ընդհիմէց իշխանը հեգնոտ չեչառով մը, մենք ալ այդ խնդիրը լուծելու համա՛ր հոս հաւաքուած ենք արդէն, բայց, չվիտի սրդոլիք անչուշտ, ժողովիս կազմէն ցանձնաբարուած եմ գձնդ զգուշացնելու գայմագամէն։

— Ի՞նչպէս, կմկմայ Իֆիլէթ պէյ, նեղիցէ՛ք, չը հասկցա՛յ։

— Դուք ազատ էք, չարունակէց իշխանը, կրնաք վերադառնալ ձեր տեղը, բայց, բացարձակապէս արդիլուած է, չըլլա՛յ թէ յարաբերութեան մտնէք այդ խաղերային հետ։

— Ո՞ր խաղերային...

— Գայմագամէն, չարունակէց իշխանը, դուք կրնաք հիմա մնալով, բայց պէտք է գիտնաք, հակոդութեան տակ կը գտնուիք, այս այսպէս...։

Հրամանատարը բան չկրցաւ գտնել արտայայտելու համար իր տագնապը, որ տակտին կը նկարագրէր իր ապշահար դէմքի գիծերուն վրայ։

Ոտքի կաւ և յարգալից հրաժեշտ մը տալով ժողովին, վար իջաւ, ձին հեծաւ և զօրանոցը վերադարձաւ իր երկու թիկնապահ զինուորներուն հետ։

Հրամանատարը ճամբելէ յետոյ, իշխանը, ժողովին հաւանութեամբը, վերսին կանչել տուաւ գայմագամը։

Սա եկաւ, ներկայացաւ ժողովին, այս անգամ բոլոր-ովին ընկճուած դէմքով մը։

— Է՛, խօսէ՛ նայինք, ըսաւ իշխանը, ինչո՞ւ դադրեցիր այս ցածութիւնը. հէ՞...

— Ի՞նչպէս, էֆէնտիմ.

— Մենք խնդիրը պիտի անուշ անուշ կապէինք, դուն գործը խաչորցուցիր, և հիմա մեր վրայ բանակ մը բերել կուտաս.

— Բա՛ւ լեցի, էֆէնտիմ, ես անգիտութիւն չունիմ.

— Անշո՛ւշտ, անգիտութիւն չէ՛ք ունենար, հնդոնց իշխանը, վերջապէս դէշ մարդիկ էք. Սպանել Համիտի քիթին ինկած..., դուք չէք սիրեր խաղաղութիւնը, կ՛ուզէք միշտ խռովութիւններ ցանել ժողովուրդներուն միջև, ցեղը ցեղին դէմ գրգռել, և պղտոր ջուրի մէջ ձուկ որսալ, չէ՞.

— Բա՛ւ լեցի, էֆէնտիմ, կը կրկնէր պայմազամը դողդոջ.

— Հոգ չէ՛ սակայն, չարունակեց իշխանը, ըլալիքը կ՛ըլայ, կը տեսնե՛նք, դուք ձեր սիրոջ, Եըլտըզի Որջը քաշուած Թագակիր Մարդասպանին կը վատահիք, իսկ մենք, իշխաններուն և Թագաւորներուն բոյսարձակ սիրոջը՝ Տիեզերքի արարիչ միակ Աստուծոյ մը կ՛ապաւինինք, Երկինքի Թագաւորին, որմէ զատ ուրիշ իշխան կամ Թագաւոր չե՛նք ճանչնար. դուք իշխանութիւն, զրամ, բանակ, ամէն միջոցներ ունիք, իսկ մենք, ոչ իշխանութիւն ունինք, ո՛չ հարստութիւն, ո՛չ բանակ ունինք, ո՛չ ալ ուրիշ զօրութիւն մը, բայց, համբերեցէ՛ք, կը տեսնե՛նք, ո՛վ պիտի ըլայ վերջին լացողը կամ ծիծաղողը...։

— Ներեցէ՛ք, էֆէնտիմ, կը քծնէը պայմազամը, եւ խաղաղութիւնը կը սիրեմ ու խռովութիւնը կ՛ատեմ և կեանքիս մէջ երբէք առաւ չեմ խօսած...

Շուրջանեան իշխանը չկրցաւ զսպել իր ծաղրը, ուժգին քրքիջ մը փրցուց, նոյնպէս բոլոր ժողովականները խնդացին գայմագամին այս անսպասելի յայտարարութեան վրայ.

— Բայց. էֆէնտիմ, չարունակեց գայմագամը, ի՞րը սուտ խօսեցայ ես.

— Հեռագիր չը քաշեցիր, չէ՞. ծաղրեց իշխանը.

— Հեռագրատունը զօրանոցին մէջ կը գտնուի, ըսի ես, պատասխանեց գայմագամը, և երդում ալ ըրի, դարձեալ կ'երդնում, հեռագրատունը չը գացի...

— Ճիշդ է, չարունակեց իշխանը, նոյն հեղնոտ ձեւով, հեռագրատունը դուն չը գացիր.

— Ո՛չ ալ ուրիշ մը, ընդմիջեց գայմագամը.

— Այդ ալ ճիշդ է, հատատուց իշխանը, գործը փաղաքշ՛ով կարգադրեր ես, այնպէս չէ՞.

— Այո՛, էֆէնտիմ, պատասխանեց Ալվէ պէյ, վախը գիտե՞ք ինչ կընէ մարդս.... ճիշդ է, փաղաքշով խնդիրը լմնցուցի հրաժանատարին.

— Ո՞ր խնդիրը...

— Էֆէնտիմ, չարունակեց գայմագամը, առիւծ համարձակ չեչառ մը, փափագ էֆէնտին ինծի ապառնացաւ.

— Ի՞նչպէս...

— Պարզ պէս, պատասխանեց ըսաւ կառավարութեան պալատը, չարունակեց գայմագամը, այնուհետև ազգին է այս չէնքը, կառավարութեանը չէ՛ ան.

— Ուրիշ ինչ ըսաւ փափագ էֆէնտին, հարցուց իշխանը, խորաթափանց աչքերը դարձնելով չուրջը, և նշանակալից ակնարկներ ղրկելով ժողովականներուն.

— Տասնեւհինգ օրուան պայմանաժամ մը առաւ, պատասխանեց գայմագամը, ես խոստացայ օտարականներուն պահանջումները չուտով գործադրել տալ կայ-

սերական իրատէով մը, բայց «փափազ էֆէնտին» մնաժեց.

— Ի՞նչպէս, ինչպէս, ընդմիջեց իշխանը.

— Նոյնիսկ դիս ծաղրեց, չարունակեց դայմադամը, առարկելով թէ այս խնդիրը մի՛այն Զեթունի չը վերաբերիր և թէ՝ Հայկական խնդիրը լուծել՝ իմ կարողութիւնէս վեր և իրաւասութիւնէս դուրս է, ևն:

— Ցառի՛յ...

— Մեր Վեհափառ Սուլթանը դիտմա՛մբ է, ըսի իրեն, պալատին մէջ սիրո՛ւած եմ ես, ըսի, ես կրնա՛մ կարգադրել խնդիրը, բայց մարիկ չըրաւ, էֆէնտիմ, դիտե՞ք ի՞նչ ըսաւ ի վերջոյ.

— Ի՞նչ ըսաւ...

— Պարո՛ն դայմադամ, չարունակեց Սէնէ պէյ, ըսաւ ինծի փափազ էֆենտին, թուրք ու հայ, այս երկու ցեղերը, դարերէ ի վեր իրարու հետ ապրած, դիւրար լաւ կը ճանչնան, ձեր ազգէսի հաշիւները մի՛նք ալ ունինք, և եթէ չունենա՛նք իսկ, քիչ թէ շատ կը հասկնանք. օրինակի համար, կ՛երթաք հիմա հեռագրատունը, հեռագրին գլուխը կ՛անցնիք, իբր թէ Պալատին մօտ միջնորդելու համար, բայց հակառա՛կը կը թելադրէք, և մեզի դէմ կը գրգռէք Հիւնքեարը.

— Շարունակեցէ՛ք, դայմադա՛մ պէյ, չո՛ւտ ատուր կը պատմէք փափազ էֆենտիին խօսքերը.

— Իր խօսքե՛րը կը պատմեմ ես, ըսաւ Սէնէ պէյ, ո՛չ աւելի, ո՛չ պակաս. ախո՛ն, ըսաւ երեսիս փափազ էֆէնտին, օսմանցիին հայը ծունկին վրա՛յ է, անվստահելի մարդի՛կ էք դուք, և ասիկա օրօրոցի մահուկներն անգամ գիտեն...:

Եւ այս սպառնալիքներէն ու նախատինքներէն վերջը, վախ մըն ալ ուուս ինծի, չըլա՛յ թէ, ըսաւ, գօրանոց երթաս, հեռագիր քաչկռտաս, սրովհետև, համ-

բանեբուն անկիւնները պահապաներ դրած եմ, կը սպասեն ձեր անցքին, յետոյ, միգր է ձեզի, գնդակ մր կաւաէք, էն.:

— Յետոյ ի՞նչ ըսաւ փաշազ եֆենտին, հարցուց իշխանը.

— Դուք պզտիկքի տակ էք ըսաւ, և ես սխալուցայ վախճո, փոզարկ մրջոցով, խնդիրը հաղորդել զօրանոցի հրամանատարին, ա՛յս է ճշմարտութիւնը. հիմակ ես յանցաւոր եմ, եթէ դուք դիս այս բանին համար կը դատապարտէք, ի՛ապուհամ, ներեցէ՛ք ինծի, անա՛ ձեր առջև, անա՛ իմ վիզս, որ մազէն ալ բարակ է այս պահուս. ես կը ճանչնամ Զեթունցիները վրհանձնութիւնը, պիտի՛ մ, ապստամբան ոդի մը կը կրէք, դուք մնծապրաս Ժողովուրդ մրն էք, պիտի՛ ներկ յանցաւորի մը, որ ձեր առքերը ծնդագուճ ինկած, կը պաղատի՛..,

Այսպէս կը քծնէր և անասնօթաբար կուլար գայմագամը:

— Ոտքի կեցէ՛ք, Սվեի՛ պէյ, հրամայեց իշխանը պղտանքով մր, մենք ձեզի պէս չենք, և չենք կրնար ըլլալ, ներսա՛ծ էք ալրկեն, մի՞ մտնաք տակսին, հրտկզութեան տակ էք և ձեզի արդիւսած է յարաբերութեան մտնել զօրանոցին ներս, ա՛լ չպիտի կրնաք տեսակցիլ միւթասէին հետ, մինչև որ տեսնենք թէ ինչպէս պիտի վերջանայ խնդիրը,

— Բայց..., առարկեց Սվեի պէյ, ցրտտոտ քրքրթի մր պէս, դողդողալով.

— Ի՞նչ կայ, հարցուց իշխանը, ինչո՞ւ կը դողաք. հասկցա՛յ, կը վախնաք դուք, յայտնի է, կը վախնաք թէ մեկը ձեր վրայ գնդակ մը կ'արձակէ, չէ՞.

— Այո՛, «էֆէնտիմ,» պատասխանեց գայմագամը,

պաշտաոն նախաձեռնութիւն մը ունենալու՝ իշխանին, կը վախնամ, Զեթունի Լեռը կը կոչուի հոս.

— Մի՛ վախնար, պէյ, ապահով եղէք, ձեզի ղպղող չըլլար, եթէ դուք հնազանդիք մեր հրամանին եւ ըստ այնմ վարուիք.

— Շնորհակա՛լ եմ, էֆէնտի՛մ, ըսաւ գայմագամը.

— Է՛հ ուրեմն, հիմա կընաք իջնել Զեթուն, պարզեալ կ՛ապրեցնեմ, չվախնաք երթալ զօրանոցը:

Գայմագամը հրաժեշտ առաւ, եւ իջաւ Զեթուն, իր բնակարանը:

Գայմագամը ճամբելէ յետոյ, առաջնորդական իշխանը դարձեալ առջի եկաւ, եւ պատմեցաւ ժողովականներուն ու բոլոր երկոտասանականներուն:

— Պատուական հայրեր, սիրելի եղբայրներս ու զաւակներս, ըսաւ, Նազարէթ չավուշը պրկեցինք խաչի մը կոթիճներով, մէկ երկու ժամէն կը հանեն անոնք ճակատամարտի դաշտը, եւ թերեւս այս իրիկուն պիտի կասկին. արդէն Զեթունի չրջակայ գիւղերէն ալ բաւական թիւով կոթիճներ պէտք է միջնէ ցարդ հասած ըլլան Բերդիզ Ջայը. քիչ առաջ կ՛ըսէի. «Այսօր է զոր արար Տէր, եկայք, ցնծացուք եւ ուրախ լիցուք». այո՛, ցնծութիւնն, ուրախութիւնն օ՛ր մըն է այսօր, Զեթունի համար հարանիք մըն է պատերազմը, սակայն պիտի՞ք, առանց Աստուծոյ հրամանին մէկ անգամ չի չարժիր Զեթունի հատաւքը, գիտէ՞ք, ո՞րքան հզօր է, այդ հատաւքո՛վ չարիք ենք մինչ, եւ պարձնալ այդ պղպջաձեւ հատաւքին զօրութեամբը պիտի չարիենք: Ուրեմն լինչ մտիկ ըրէ՛ք, ո՛վ քահանայ հայրեր, ձեր նախնիքը որոնց մէկը վեց անցած տարի Թաղեցիներ երջանկայիշատակ Տէր Ղազար Աւագերէցը, մեր իշխանները ժողովին քարոզարարը—, ձեր նախնիքը կ՛ըսեմ, պատուական հայրեր, Աւետարանով ու Խաչով, իրենք

ալ ապառազինուած, կ՚աւելնորդէին մեզի դէմ պա-
տերազմի դա՛շտը,, դուք, անոնց արժանաւոր յաջորդ-
ները, վասն եմ, անոնց չափիլն պիտի հասնիք.

— Հրամայեցէ՛ք, Հազա՛ր իշխան, ընդմիջեց Տի-
րացուհան առը Սարգիս, փոխ-վանահայրը, մենք
պատրաստ ենք ընելու ինչ որ կը պահանջէ Հայրե-
նիքը։

— Սպրի՛ն Զեթունի քահանաները, դուխեցին ժո-
ղովականները.

— Բայի երկսիրևանէ՛ն, լսուեցան ձայներ ուն-
կընդիր ամբոխին մէջէն.

— Ուրեմն, չարունակեց իշխանը, հիմա դուք վար
կ՚իջնէք, Զեթունցիք, բոլոր եկեղեցիներուն կոչնակները
զարնել կուտաք միանուագ, եկեղեցի կը հրաւիրէք
բոլոր հաւատացեալները, ծեր, երիտասարդ, այր, կին,
տղայ, բոլորը, բոլո՛ր ժողովուրդը, այս իրիկուընէ
կըսկսիք հսկում ընել, տաճարին վարագոյրները պիտի
վար առնէք, պիտի սպասուի եկեղեցին, մինչեւ որ
վերջանայ պատերազմը, իմացա՞ք.

— Այո՛, տէ՛ր իշխան, միաձայնեցան ներկայ քահա-
նաները, կէտ առ կէտ պիտի գործադրենք ձեր պատ-
ուէրները,

— Ո՛վ հայրենակիցներ, չարունակեց իշխանը,
յուզուած ձայնով մը, պիտի ապաչխարէք, պիտի աղօ-
թէք Աստուածման համար, Զեթունի համար և եր-
կինքի օգնութիւնը պիտի հայցէք... Իսկ դուք, ա-
ռաքինի հերոսուհինե՛ր, առնուծասիրտ մայրեր, առէ՛ք
վառօդի տոպրակները, առէ՛ք պաշարները, և հեռացէ՛ք
ձեր զաւակներուն ու ձեր այրերուն, ջո՛ւր, ջո՛ւր
հասցուցէ՛ք ծարաւատանջ վիրաւորներուն և ձեր ձեռ-
քերո՛վ փաթթեցէք անոնց վէրքերը. դուք, այրե՛ր,
կիներ, ծերե՛ր, մանուկնե՛ր, կոյսե՛ր, հարսե՛ր, դուք

Զեթունի առիւծներ ու արծիւներ, մէկ մարմին, մէկ հոգի, անխախտ պինդարդութեամբ, պիտի կռուիք դուք, պիտի վազէք դէպի ճակատամարտի դաշտը, պիտի արհամարհէք դնդակները, և պիտի ծաղրէք մահը...»

Յանկարծ, բազմութեան մէջէն առաջ նետուեցաւ յաղթանդամ կին մը, բարձր հասակով, հուրբռատ նայուածքով ու թովիչ դէմքով, մէկ խօսքով վայրենի գեղեցկութիւն մը, և

— Տէ՛ր իշխան, դուչց, անա՛ս ես, և ընկերուհիներս, ձեր հրամանին կը սպասենք, հրամայեցէ՛ք, հինգ երթանք խառնուինք Բեդիզ Զալը հաւաքուած մեր պատերազմիկ եղբայրներու խումբերուն մէջ, հրամայեցէ՛ք, տէ՛ր իշխան:

Իշխանին աչքերը լեցուած՝ արցունքով.

— Աղջի՛կս, ըսաւ, ապրի՛ս ընկերուհիներովդ մէկտեղ. պիտի՛մ, դիտե՛մ, մէկ հրամանի կը սպասէք, բայց, համբերեցէ՛ք, ատո՛ր ալ ժամանակը կայ: Սիրեղերքը պիտի խմանայ ձեր հերոսային յաղթանակներուն համբաւը, և պիտի հիանայ Զեթունի... ամազոնուհիներուն վրայ: Դուն հիմակ ա՛ռ ընկերուհիներդ, դնա՛ Զեթուն, միչա պատրաստ, սպասեցէ՛ք հրամանիս, մի՛ աճապարէք, պիտի երթա՛նք, պիտի երթա՛ք, դո՛ւք ալ պիտի երթաք կռուելու, յաղթելու, և ձեր գունդը մատո՛վ պիտի ցուցնեն.... Գացէ՛ք, գացէ՛ք հիմա, աղջի՛կս:

Իշխանին հրամանին վրայ, ուխտեալ պինդուհին, իր ընկերուհիներով հեռացաւ ժպտվատահին և մեկնեցաւ վանքէն:

— Քահանա՛յ հայրիկ, չարունակեց իշխանը, դարձեալ ձեզի կ'ուղղեմ խօսքս, որովհետև դո՛ւք էք ժողովուրդին հովիւը, և դո՛ւք պիտի վարէք զանի դէպի յաղթութիւն և դէպի փառք. ձեզի կ'ըսեմ,

յա՛ւ մոխիկ ըրե՛ք, գուբ երկու պաչառն ունիք, պիտի՛ք մէկը՝ հոգեւոր, միւսը՝ մարմնաւոր։ դիչերը հանուամ պիտի կառարէք, իսկ ցերեկը՝ Խաչ ու Աւետարան բռնած, մեր գունդերուն առջեւ՛ն պիտի քալէք։ մեր անմահ, մեր վառապանծ նախահայրերը զէնքո՛վ, միա՛յն զէնքով պաշտպանեցին իրենց սրբազան իրաւունքները, զէնքո՛վ միայն յաջողեցան պահպանել և մեզի աւանդել երեք անբռնաբարելի հարստութիւններ, ազգ, հայրենիք ու կրօնք։ և արդէն, այս երեք թանկագին, այս երեք նուիրական ժառանգութիւններուն համար չէ՞ր որ նախնիքնները կռուեցան և թափեցին իրենց արիւնը...։ Սիրելինե՛ր, սիրելինե՛ր, ձեզի կ՛ըսեմ, մեր հայրերուն յիշատա՛կը թող ըլլայ մեզ առաջնորդ, և մեր ապագայ սերունդը թո՛ղ օրհնութեամբ ու պաշտամունքով յիշէ մեր անուններնը։

Իչխանը տեղը նստաւ, վերջացած էր ճառը։

— Կեցցէ՛ Հազար Իչխան, գոչեցին հարիւրաւոր բերաններ։

Եւ ծափերու չառաչումէն երեցային ժողովասրահին ապակեպատուհանները, վայրկ. մինուները։

Իչխանը նիստը վակեց, պատուիրելով Ս. Աստուածածնի խորհրդարանին մէջ վերստին հաւաքուիլ նոյն գիչերը։

Ժողովականները ցրուեցան, նոյնպէս անհրաժեշտ քաղմութիւնը։

Ե

Հնչակեանները, մօտաւորապէս հարիւր դէզացի ապստամբներու հետ, Դուբը դէզէն մեկնած, հասած էին Բերդիզ Զայի գաչը։

Պարոն Ագապի վրանը լարած էր Զանանեին եզերքը, և պիտակը ձեռքը, դիմացի թշնամի բանակը կը դիտէր։

Արեւը կը բարձրանար արեւելքի բլուրներուն վրայ, և տակաւին չէին հասներ ապաստան խումբերը, որոնք պիտի հանդիպէին հոն, Զէյթունէն, Սբեդնէն, Սասպալէն, Ֆրնուզէն, և միւս դէզերէն։

Անձամբ մը, որուն անդամ մը կը տարբեր փոքրիկ ուխտակալ խումբին մէջտեղը. ինչո՞ւ արդեօք կ'ուշանային, կ'ըսէին ամենք իրարու, ինչո՞ւ դեռ չեկան ապահով, արդեօք ի՞նչ պատահեցաւ։

Ագապ, դիտակը բռնած, բարձրացաւ մօտակայ բլրակի մը գագաթը, կանգնեց, համառօտ դիրքի մը վրայ։

Զէյթունի կողմը չափած՝ դիտակը, կը նայէր, կը նայէր. ո՛չ ոք, ո՛չ ոք կ'երեւնար։

Հոկտեմբեր 10 էր, շաբաթ օրը, յաջորդ օրը կիրակի էր, թշնամին անդին, Զանանեին միւս եզերքը բանակած, կըսպասէր։

Անհամասիրելի կը կարծուէր ճակատամարտ մը, և տակաւին, միւս խումբերը դեռ կ'ուշանային։

Վերջապէս, Ագապ, բլրակէն վար սկսաւ վազել

մըրկի մը պէս, մութ, խլրտուն կէտեր նշմարած էր, որոնք կ'առաջանային ղէպի ճակատամարտին վայրը։

— Ազատ՛, Ազատ՛, կը պոռար վազելէն, երեւցա՛ն...։

Ազատին այսպէս յանկարծ երեւումը խանդավառութենէ, խրախուսանէ լքուած հոգիները։

Մէկ քանի վայրկեան եաքը, քովի թաղամասերուն մէջէն մռնչիւններ լսուեցան։

Ազատ, քանի մը ղինակից ընկերներու հետ, իրենք ղինքը վրանէն դուրս նետելէ և պիտակը ձեռքը, սկսաւ մոգէի վազել բլուրն ի վեր։

Բլուրին գագաթը կնայած, կը նայէր.

Վարէն, ղէպի վեր կը բարձրանար սեւ, եղիպտական մնոնը։

Ազատի արուեստ ղրօշակները, ղէնքերը, որոնք այնպէս հովին ղէմ կը ծփծփային և արեւին տակ կը չոլշոլային։

— Աւազագի առաջնորդները... գոչեցին ամէնքը։

Իրօք, Աւազագին կուգային մոտիկ, հարիւր պատերազմիկներ, որոնց կ'առաջնորդէր յայտնի հերոս Շամբէչիչ օղու Փանոսը։

Ղարաճա Աստուածը և Քիւրէղինց Մարգարէն ղրօշակները կը կրէին։

Բլրակին գագաթը մեռցան իրարու, ողջագուրուելու ու համբոյրներ, տեսարանը յուզիչ էր ու պատկառելի։

Շուտով վար իջան, Բերդիկ Զայլ գաշտը, ուր կը սպասէին միւս ընկերները։

Դէմքերը զուարթացան և աչքերը սկսան վառիլ. երկու հարիւր եղած էր թիւը։

Կէս ժամ եաքը, ուրիչ խումբ մը, նախորդէն աւելի

առաւաթ թիւով, հասաւ հոն և միացաւ երկաւ հարիւրին։

Թրնաւղէն հարիւր չիսուն դինեալ երիտասարդները, որոնց կ՛առաջնորդէր Ալաճէմինց Էմմանուէլը։

Դարձեալ ոզջագուբաւմներ, դարձեալ խանդավառ դրկախառնուժներ, ռազմիկներուն գունդը առկաւ կը ռաուսրանար։

Շուտ չանցաւ, միջօրէի պահուն, ժամը վեցին միջոցները, ուրիչ չիսուն կարիճներու խումբ մը հասաւ. նէպլի, Հաճի Տէրէ և Դօղճուդաղ գիւղերուն ընակիչ եղ բիտասարդները։

Ա.յսպէս, Բերդիկ Զայը հաւաքուած ռազմիկներուն թիւը բարձրացաւ Չորս հարիւրի։

Դեռ չէին երեւնար Արեգնի ազաքները, ո՛չ ալ Զեթունի խումբերը։ Սակայն դէմքերը կը ծիծաղէին, ինչպէս չախչախելու բանականաչափ այժ ունէին ազգէն։

Արեգին, Զեթունէ Մարաչ ռանով պղպռային և գերբը ցանցուռած հինգ վեց գիւղեր, նախագուռը կը համարուի Զեթունի, և այս պիրքին պատճառով առեւնէն առնել մեծ հարուռածը կրած է բոլոր մղուած կռիւներուն մէջ։

Սակայն, հակառակ ա՛յսքան հարուռածնելու, որուն դէմ կուրծք առած է ա՛յնքան հերոսաբար, Զեթունի միւս գիւղերուն, և պէտի համարձակիմ ըսել, նոյնիսկ Զեթունի հետ բաղդատելով, յանդգնուժիան և արիուժեան կզմէ, ինչուս առաջինը հարդհատցած է յաճախ, Հետեւաբար, կը խոչնդէին Բերդիկ Զայ հաւաքուած չորս հարիւր ռազմիկները, Արեգնի կարիճներուն արուած էր վճռել անզրանիկ ճակատամարտին ցակառագիրը. ուսանց անոնց մանակցուժեան, այդ

չորս հարիւրները պէտի վարանէին, չպիտի յանդգնէին իրենց դլուխն չափուիլ Թշնամի բանակին հետ:

Վերջապէս Արեգնի ռազմիկներուն համբերը կար ու կար, համբեր մը, որ խորհրդանշանը նկատուած էր յաջողութեան. յաղթանակի բարեգուշակ համբեր մը...:

Բայց ո՛ւր մնացին Արեգնի ազատները, կը գանգատէին իրարու. արդեօք Թշնամի գունդերու հանդիպեցան, արդեօք կռուի բռնուած են, արդեօ՞ք, արդեօ՞ք:

Եւ հազարումէկ ենթադրութիւններ, կասկածը կ'աւելնար երթալով և միտքերը կը չարչարէր:

Կէսօրը կ'անցնէր արդէն, և տակաւին հետքը չէր նշմարուեր, ո՛չ Արեգնի, ո՛չ ալ Զնեմունի պատերազմիկներուն,

Անիրա՛ւ կասկածներ բոլորը...:

Արեգնի բոլոր դիւղերը, իրարմէ անջատ ըլլալով, համախմբումը բաւական դժուար է: Նկաճեցի, վարդաճեցի, Սիվիլիճ, Մխայլեցի, Ձագրտեր և միւս փոքր դիւղերը, վտանգի պարագային, կարդախօսով մը, բառնայով մը կը համախմբուին անմիջապէս:

Ասիկա Արեգնի վաղեմի սովորութիւններուն կարգէն է:

Յուլի Վիզ (Պուղա Պօյնու) կոչուած լեռան գագաթէն ահազանգը կ'աղդարարուի, մէկ հրացանի պայթիւնով: Այս պայթիւնը լսելուն, բովանդակ Արեգինը զէնքի կը վազէ, և գրեթէ կէս ժամուան մէջ կը միանան իրարու բոլոր կարիճները:

Այդ պայթիւնը լսուած էր արդէն, և վայրկենաբար հաւաքուած ու խումբ խումբ կազմած ու ճամբայ ելած էին երկու հարիւր ընտիր զինեալ ռազմիկներ: Ասոնք ալ հասան Բերդիզ Ձայը, և աւելցան չորս հարիւրներուն վրայ:

Այս վերջին դումարտակին երեւումը վերակենդանացուց ու զօտեպնդեց բոլոր ռազմիկները, որոնք

ընդառաջ վազելով փաթթուելան իրարու, սրտագին գեղումներով ու խանդակաթ գրկախառնումներով։

Ջալլաա ու Մլեհ, որոնք Դաւուդի Ջորը կը հըսկէին, իրենց ընկերները հոն ձգելին և իրենք ամապատրկին կրթալ միանալ Բերդիկ Ջայը համախմբուած գումարտակներուն, որոնց մէջ կը պակսէր միայն Ջեթունի դումարտակը, թէև Ջեթունցի չաս մը կարիճներ կը նչմարուէին անոնց մէջ։

Ջալլաա, նկարագրտակներուն թիւը բաւ համարելով, կ'ամապարէր, ժամ առաջ կ'ուզէր յարձակում գործել, իսկ Ազատ չէր ուզեր նախայարձակ ըլլալ, մինչև որ Ջեթունէն չը հասնէին ուրիշ խումբեր։

Բանակէեր սաքցաս կրթալով, Շամքէչիլ օղլու Փանոսը, Տէր Յովակիմեան Պօղոսը, Խաչեր Բեհեան և ուրիշ խմբապետներ ալ միջամտեցին,

— Ջալլա՛ս, կ'ըսէր Ազատ, ինչո՞ւ մենք նախայարձակ ըլլանք, ի՞նչ հարկ կայ ամապարելու։

— Դեռ թիւը չըսուաբացած, կ'աւարկէր Ջալլաա, դեռ Մարաչէն ու չորկակայ Թուրք գիւղերէն պաշըպօզուզներ չը ժողոված, մի՛նք պէտք է յարձակինք, սարսռնենք գունդերը։

— Իրաւունք ունի Ջալլաաը, կ'ըսէր Աւագալցի Տէր Յովակիմեանը, կը սեռնէք, դեռ քիչ են Թիւով, ի՞նչ կրսպասենք, առիթը չը վախցնե՛նք, հիմա՛կ, հիմա՛ յարձակի՛նք։

— Սէրո՛ս, յարեց Ազատ, չա՞ս միամիա էք հղկր,

— Ինչո՞ւ, ընդմիջեց Ջալլաա,

— Չէ՛ք կրնար ճանչնալ Թշնամին, չարունակեց Ազատ, գիտցա՛ծ ըլլաք, ասիկա Թաթա՛րդ մըն է, Թաթա՛րդ մը։ միսյն երկու հարիւր զօրք կը տեսնենք, չէ՞, մեր դիմացը։

— Երկու հարիւր ալ չըկայ, միջամտեց Խաչեր քահանա, չա՛տ չատ, հարիւր յիսուն թո՛ղ ըլլայ,

— Աղէ՛կ կ'ըսէք, չարունակեց Աղասի, խե՞նդ է թէնամին, որ միայն հարիւր յիսուն զօրքով պատերազմիլ փորձէ, չը՞ դիտեր թէ մենք առնուազն տասնապատիկ ոյժ մը կրնանք հանել իրեն դէմ. այս կէսը չե՞ք խորհիր, հէ՞.

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզէք, պարո՛ն Աղասի, հարցուց Զալլաս.

— Ըսել կ'ուզեմ թէ, պատասխանեց Աղասի, այդ հարիւր յիսունին եաին, քանի մը հարիւր քայլ անդին, Բերդիկի անտառներուն ու այգիներուն մէջ, բլուրնեբուն եաեր, ո՛վ դիտէ քանի՛ հարիւր, քանի՛ հազար զօրքեր կը գտնուին, որոնք մեր մէ՛կ անխոհեմ յարձակումին կ'ըսպասեն, վարկեանակէս մեզ պնչաբերու և բնաջինջ ընելու նպատակով . . . :

Ամրապահներուն չասերը համակարծիք կը թուէին պարոն Աղասիէ :

— Զալլա՛ս, ըսաւ Շամբէչիլ օղլու Փանոսը, պարոն Աղասին իրաւունք ունի, չա՛տ լաւ ըմբռնած է թուրք հոգին. դուն այն թուականին աշխարհ չէիր եկած, Աղիզ բաչայի մեծ պատերազմին ըսել կ'ուզեմ, մեր Հազար իշխանը, չե՞ք լսած, քիչ մնաց, գերի պիտի բռնուէր կամ սպանուէր.

— Ո՞ւր, ո՞ւր, հարցուցին դիւղացիները.

— Ո՞ւր պիտի ըլլայ, չարունակեց Շամբէչիլ օղլուն, այս ձորերուն մէջ, Զազըրտաբէ՛, Զազըրտաբէ՛. մեր Պօղոսիլի հարիւրեօքը կորիճներուն գերեզմանը... կը յիշեմ, կը յիշեմ, տղայ էի տակաւին, անապատ կիւնիս եղաւ, քանի՛ քանի՛ մանկամարդուհի կիներ այրիացան և քանի՛ քանի մայրեր զրկուեցան իրենց

զաւակներէն։ Եւ այս ամբողջ դժբաղդութեան պատճառը, գիտէ՞ք, ինչ էր։

— Ինչ էր, ինչ էր, հարցուցին ամէն կողմէ։

— Մեր անփորձութիւնը, մեր անխոհեմութիւնը, չարաճակիկ Շամքէչիլ օղլու Փանոսը, Հազար Իչխանը՝ երեսուն քառասուն տարուայ յանդուգն ու խիզախ պատերազմիկ մըն էր։ Մեր Պօղոսեանների կարիճները Զագըրտերէի ձորը տարաւ ինկուց, և յանկարծ, հազարաւոր պաշտպօղուզներէ ու կանոնաւոր զօրքերէ պաշարուած, հնարաւոր դիմադրութիւնէ մը վերջ, որ տեւեց չորս ժամէ աւելի, պարտաւորուեցաւ փախչիլ, և յաջողեցաւ կորիլ անցնիլ պաշարման չրջանակէն։ Բայց, աւա՛ղ, այն անիծեալ ձորին մէջ թողուց հարիւրէ աւելի դիակներ, մեր ընտիր ընտիր կարիճներուն դիակները, ամենէն մեծը՝ քառընդհէնդ տարու։

— Այո՛, այո՛, ընդմիջեց Խաչէր քեհեա, ճի՛շդ այդպէս եղաւ, մեր Հազար Իչխանը մինչև հիմա կ՚ողբայ Զագըրտերէի կորուսանները։

— Լսեցի՞ր հիմա, Զալա՛ա, լսեցի՞ր, յարեց Աղասի, Ինդիկ Զայը չը վերածնինք երկրորդ Զագըր Տէրէի մը։ Ես կ՚ըսեմ թէ խոհեմութիւն չէ՛ աճապարել, պէտք է սպասենք Զէյթունի խումբերուն, մանաւանդ Նալչայհարհան Նազարէթի չաւուշին որ, վատահ եմ, կարևոր ուժով մը պիտի գայ հոս։

— Անչո՛ւշտ, ընդմիջեց Խաչէր քեհեա, Նազարէթի չաւուշը պիտի գայ, խոստացած է արդէն, անհրաժե՛շտ է իր ներկայութիւնը, մանաւանդ, առանց անոր, առանց Հազար Իչխանին ու մեր Զէյթունի ազանէրուն հրահանգին, մենք չենք կրնար ո՛և է քայլ առնել։

— Պարո՛ն Աղասի, ըսաւ Տէր Յովակիմեան Պօղոս աղա, չխոսակ է, սպասել պէտք է Զէյթունի խումբերուն, բայց նէթ ինչնամին յանկարծ յարձակի մեր վրայ,

մենք ի՞նչ պիտի ընենք, դարձեալ դալիք խումբերո՞ւն պիտի ապաւինիք,

— Այդ պարագային, պատասխանեց Ազատ, բնականաբար, պիտի պարտաւորուինք կռուիլ, բայց, պիտի՛ք, ո՛րքան մեծ տարբերութիւն կայ պաշտպանողականին ու յարձակողականին միջև, մեր Զալլատը կ՛ուզէ որ նախայարձակ ըլլանք, ես առ՛ր դէմ եմ.

— Ո՛չ, ո՛չ, բաւ Աչէր բնենա, է՛ս ալ հակառակ եմ յարձակողականի, անդը չատ անհպատոտ է մեզի, այս ձորին մէջ կը ջարդուինք, եթէ ամենափոքրիկ անխոհեմութիւն մը գործենք. պարոն Ազատին իրաւունք ունի, պէտք է ապաւինիք Զեթունցին դալիք խումբերուն:

Զալլատ սիրսուեցաւ լսել, գրեթէ բոլոր խմբապետները կը ջատագովէին պարոն Ազատի տեսակէտը:

Մինչ այս բանաւէճը կը շարունակուէր խմբապետներուն մէջև, Բերդիկ Զալի բոլոր ռազմիկները միահամուռ գոռ ու գոչ մը ձգեցին.

— Երեւեցա՛ն, երեւեցա՛ն...:

Ազատի դիտակը չափեց այն կողմը, և տեսաւ, դիմացի լուսրին գագաթը սպիտակ ձիաւոր մը, քառասունէ աւելի հետեւակներով, բոլորին դէնքերը կը փայլփլէին արեւի ճառագայթներուն տակ:

— Նորաչխարհանի խո՛ւմբը, Նազարէթ Զալո՛ւշը, Նազարէթ չալո՛ւշը, գոչեցին պատերազմիկները:

Եւ ձախերը չտատանեցին:

Ազատ, իր զինակից հնչակեաններով և ուրիշ դիւղացի ռազմիկներով միասին, վազեց ընդառաջ:

Քառասուն կտրիճներու դումարտակը, երկու չարքի վրայ, և Նազարէթ չալուշը, ճանճկէն ձիուն վրայ նստած ապահոովէն, մէջտեղէն քալելով, դանդաղօրէն կ՛իջնէր գառիվայրէն:

Երբ իշան ձորին մէջ, Ալպախ, սուրը մերկացուցած, և սպառնալէն, իր սահմանակից պետակիցները, սկսան երգել Հնչակեանները ողջախոհ երգը.

Ի զի՜նւ, հայե՛ր, ի սուր եւ ի հրացան,
Տանկահայաստանիկ ինչուամ է մի ձայն,
Լեռից լեռ բնդուամ է աւեղ հրաման,
Թռի՛ք, հայե՛ր, թռի՛ք, դէպի Հայաստան...

Եւ Զէյթունի դատարանակը կ'առաջանար, Նորաչխարհեանի կը հետեւէին կարգով իր պետակիցները, որոնց դիմաւորները կ'արժէ յիշել.

Նամարէթ չաւուշին հրթօրտրին Պապիկ իշխանին երկու որդիները Սեւոնիք և Սեւոնիս.

Նորաչխարհեան իշխանապատուն Փիլպենց Նազարէթը.

Դաւթի Գալոց.
Թուրմանեանց Դադոր
Գէրգէդիւրենց Թադոս
Խոջոյ օղու Խաչիկ,
Դիւմպիւրենց Եղիա,
Շլենց Սրթին (իշխանապատուն,)
Պօյաճենց Խաչիկ
Դաղենց Մինաս, եւն. եւն. եւն:

Այս խումբն ալ միացաւ առաջիններուն, և այսպէս, Ալպաուէհան նախամարտիկ և անպրանիկ դունդին թիւը լրացաւ:

Զ

Արեւի վերջին ճառագայթներու փշրանքներ կը նշմարուէին, կ՚երերակայէին հոս ու հոն, կանանչ բլուրներուն բարձր կողերուն վրայ, ուր նոճիներ ու վիճիներ, մայրիներ ու կազամախներ կը աւաւանէին ու կը ճօճէյին իրենց սաղարթախիտ գլուխները· կապոյտ, անգոյա ու վճիտ աչնային երկինքի մը տակ։

Վերջալուսային վսեմ պահը...։

Զահանը, գուսանով, մանչիկով կը թափառէր իր պըղտոր ալիքները, կարծես թէ գայրացած իր երկու եզերքի թշնամի ուժերուն դէմ, որոնք, ո՛վ դիտէ, քանի՛ քանի անմեղներու, իրարու արիւնը պիտի թափէին անոր ծոցին մէջ։

Մէկ եզերքը՝ Բռնաւորին վարձկանները, որոնք պիտի բնաջինջ ընէին Զեթունը, եթէ իրենց դէմ կանգնած ու ծառացած չը տեսնէին անոր կուրիւնները, որոնք միւս եզերքը բանակած, Սպառաթեան համար և Զեթունի վրէժը լուծելու համար, ուխտած էին մեռնելու, մաքառիլ, և կռուիլ մինչեւ իրենց արիւնի վերջին, վերջին կաթիլը։

Վերջալոյսի վերջին շառաւիղներն ալ տակաւ ապօսացան, անհետացան և համատարած տուներուն վախթուեցան երկրի առարկաներուն։

Մութը, լուռ ու խորհրդաւոր, կ՚իջնէր կամաց կամաց, թեթեւաքալ կը սահէր ձորերուն գագաթէն,

յետոյ մոգերի կը տուրբան ղեպի բլուրները, ղեպի ան-տառներուն բարձրաթիւննները։

Զէթունի ժողովուրդը, և մանաւանդ պատսպէս չքնաղ-կանկարունը, բնաբոյս բարեպաշտութեան մը խմորովը շաղուած, Ոսկեբերանի պատուէրին համաձայն, միշտ և ամէն տեղ կը սիրեն աղօթքը, թէ՛ ճամբան, թէ՛ դուր-ծատեղին, թէ՛ տունը, թէ՛ պատերազմի դաշտը. աղօ-թասէր, չկրմնատնդ ժողովուրդ մը, որ տակաւին վայր-կեան մը չը դադարեր իր ղէնքէն, և աղօթքը կը կա-տարէ ղէնքը դիրկը։

Հաւատաք ու Ձէնք, անո՛ր երես աղդակիներ, որոնք Զէթունի լեռնականներուն կը ներչնչէին ինքնապաշտ-պանութեան անկախ ոգին։ Խաչ ու Դաշոյն, Աւետա-րան ու Հրացան, իրարմէ անբաժան զոյգեր են, որոնք միասին կը գործեն և հաւատար պատիւ կը վայելեն։

Զէթունցին, աչքերը՝ նշանառէտին, հրացանին բլթակը դեռ չը կոխած, «յանուն Յիսուսի Քրիստոսի» կը մրմնջէ և յետոյ կ՛արձակէ գնդակը։

Զէթունցի մայրը, իր երեխան օրօրոցին մէջ քնա-ցնելու համար, իր ուղտի օրօրը կը մրմնջէ, և կը կրկնէ նոյն յանկերգը.

Պօլուզիս վողը կտրըն մը կուռը
Գիտե՞ն փըռէ լեաբը տուռմուռը

Ասծոր ապռօնն բիճօնբը բէջը
Տալմըռ պիտինը տեօկիւռին մէջը...։

Իսկ Զէթունցի քահանան, խաչակիր դինուոր մըն է, որ միշտ իր մէջքը կը քրիստ սաբճանակը։

Գիշերուան այդ խաղաղ պահուն, մարտադաշտ դուռ-մարտակները, ջոկ ջոկ ու խումբ խումբ, ակռան դի-

մանիներ ընել բանակի եկեղեցականներուն և խնդրել որ պատերազմի դաշտին մէջ, երկնակամարին տակ, երեկոյեան ժամերգութիւն մը կատարեն։

Եկեղեցականները սիրայօժար ընդունեցին հատատացնել ռազմիկներուն հրաւէրը։

Արեգնի Տէր Սահակը, Թէլմէլիմի Տէր Մարութը, և Ծրնուզի Տէր Դաւիթը, այս երեք քահանաները, շրջապատուած հարիւրաւոր պատերազմիկներէ, սկսան երեկոյեան զօրաւոր ձայնով՝ «Նկեցցէ»ն։

Երբ կարդը «Փառ ի բեզ, Տէր Աստուած» աղօթքին եկաւ, Դայեակի Յակոբը զոհն արտասանեց սքանչելի եղանակով մը Զեթունի լեզուով։

Ժամերգութիւնը վերջացաւ և ընթրիքի պատրաստութիւնները սկսան։

Յակոբ ու Մխքայէլ քեհեաները, ցերեկուընէ քանի մը ոչխար (չէփիչ) բերել տուած էին իրենց գիւղերէն, ինչպէս նաև ձուար, կարագ, լուզ, մածուն ու պանիր։

Մոչար կաթսաները ժամերէ ի վեր կ'եռային, մեր առնուելան կրակին վրայէն, եփուած էին կերակուրները, հատպղլուր (փիլաւ) քանի չեփիչներու միջին ջուրով եփուած, և մատոյ։

Ախտ թուփերու տակ, բերդ ժայռերու կռնակը, հակայ կաճղեր կը ճարճատէին, կրակի բոցեր, որոնք սրբիտնոտ աչքերու պէս կը վառէին։ Կրակներուն չուրջը բոլորուած խումբ խումբ, ռազմիկները կ'ընթրէին գեղջուկ ինջոյքը, համով, պարզ, նահապետական կերակուրներ։

Ընթրիքը դեռ նոր աւարտած էր, հեռաստանի թաւուտներուն մէջէն յանկարծ խուլ շչուկներ լսուեցին։ Բոլոր ականջները դէպ ի հոն, դէպ ի շչուկներու կողմը դարձան։

Ձայները կը մօտենային տակաւ, մարդկային խոս-

նակ ժխոր մը, սաքի ձայներուն, ձիերու սաքի դրդիչներուն ու վրնջումներուն հետ խառնուած, որոնք հետզհետէ աւելի պրոչ կը լսուէին։

Ներաչխարհեան Նազարէթ չաւուշը, քանի մը կրակրիճներով դէպ ի Քրուբները սկսաւ մագլցիլ վազել, նչմարած էր մութին մէջէն, բլուրներէն վար կ'իջնէին և դէպի Բերդիզ Չայի գետաձորը կ'ուղղուէին առուտրական ձիաւորներու և հետեւորդներու խումբ մը։

Քանի մը վայրկեան առաջ, երեւցան Ծրնուզի վախ վանահայր Թադէոսեան Բարթողիմէոս վարդապետը, իր սպիտակ ձին հեծած, նոյնպէս Ծրնուզի մեւաւորը Պետրոս Գէորգ, Զինեկէօղեան Մարտիրոսը, Ալապօղանեանց Փանոսը։ Շահապահենց Մարտիրոսը, ամէնքն ալ հեծեալ, ուրիշ հարիւր ուղտիկներու գլուխ անցած, կը հասնէին ժամադրավայրը, մասնակցելու համար առաջնին ճակատամարտին, որ տեղի պիտի ունենար հոն, Բերդիզ Չայի գաչտին մէջ։

Նոր խանդ մը, նոր ոգեւորութիւն մը տիրեց ուխտեալ խումբերուն մէջ։

Յանկարծ, օդը ճղդղեցին հարիւրաւոր հաղագներէ ժայթքած աղաղակներ.

— Կեցցէ՛ մեր Հայաստրը, կեցցէ՛ Ծրնուզի նոր առիւծը...։

Պատերազմիկները նոր առիւծ անունով կը մկրտէին Ծրնուզի վախ վանահայրը, հին առիւծը Տ. Նիկողայոս Սրբազան՝ նոյն օրերը գանուելով Սսոյ Ս. Աթոռը, ուր, Գաղանճեան Տ. Յովհաննէս եպիսկոպոսը Կիլիկիոյ ինճճակոչ կաթողիկոս օծած էր Մալկարացի Մամիկոնեան Տ. Սրբահամ եպիսկոպոսին մասնակցութեամբը։

Բարթողիմէոս վարդապետը, իր պետական ընկերներուն հետ, անցաւ բազմեցաւ Ներաչխարհեանի և Ազա-

Հանդերձ խումբին մէջ, ճամբորդութեան տաժանքը նկատուած էր նորեկներու դէմքին վրայ։

— Տղաքնե՛ր, բաւ վարդապետը, խղճուկ, աղերսարկու ձայնով մը, անօթի՛ ենք, բան մը չը կա՞յ ուտելու։

Իսկոյն, դեռնի վրայ, սեղան մը պատրաստուեցաւ։

Բազմաժանջ վարդապետը մէկ չունչով քաղեց լինցուց «Հայր Մեր»ը, առանց «Ճաշակեցուք»ի և չոքեց մատաղին վրայ։

Մէկ քառորդ ժամ վերջը. սեղանին վրայ փշրանք մը չէր մնացած։

Հայրուրբը կուռ ու կուշտ, պարարտ «պահպանիչ» մը դրաւեց և խաչակնքեց, օրհնեց հայկական ուխտեալ ընտրութիւնը։

Ջահանի կոհակակած եղերքին երկայնքը, տեղ տեղ, ապառաժներու եզրին ու վիհխարի ածիներու տակ, հերթապահներ դրուած, կը հակէին դիմացի թշնամի բանակին չարժումներըը, իսկ ուղմիկ խումբերը, ընթրիքէն հաղիւ երկու ժամ վերջը, քուն մտած էին, արչայոյսին պիտի արթնանային. վտքր մաս մը միայն դեռ կը հակէր արթուն, տաք խօսակցութիւններու բռնուած ըլլալով։

Ազատականները, Նորաշխարհեանները, ինչպէս նաև Արևդնի, Աւազալի ու Ցրնուզի դատարտականներուն խմբապետները, Ցրնուզի փոխ-վանահայր Բարթողիմէոս վարդապետին չուրջը բոլորուած, կը խօսակցէին։ Վարդապետը, յոգնաբեկ, ջիղերը թուլցած, աչքերէն քունը կը վազեր թէև, չէր ուզեր սակայն դրկուիլ իր զէնքի ընկերներուն համով հոտով խօսակցութիւններէն, զորս լինքը կ'ընդմիջէր յաճախակի, պատմելու համար իր կեանքի արկածները, դրուագները, տաղտկացուցիչ կրկնարանութիւններով։

Խօսակցութիւնը կը դառնար մանաւանդ վերջին ապստամբութիւններուն վրայ, որոնց մանրամասնութիւնները կը բերէր Ծրնուղէն հասած լուրերը։ Այդ յաջորդական ոճիրներուն մէջ, ամենէն աւելի ծանրակշիռը կը նկատուէր հազարապետին վրայ դրծուած վայրագ մարդասպանութիւնը, որուն մեծ ու փոքր անդամներէ բաղկացեալ ընտանիքին հետ միասին։

Վարդապետը, վերջապէս, իսօսելէն ու պատմելէն յոգնած, լռեցաւ քնացաւ. իսկ միւսները, Նորաչխարհեանը, Ազատեանները, Խաչիկ քհնան ու Շամքէչիլ օղլուն, ինչպէս նաև Պոլսոյ օղլուն, Ալաճաճենց Լիմոնաձէ ու Աւագալի Պօղոս ապահները, խորհրդակցութեան մնաց, կը դնէին վազօրդայնի ճակատամարտին վրայ։

—Պարո՛ն Ազատ, կ՛ըսէր Նորաչխարհեան, այս պիչերուն պէտք է դրաւենք կարեւոր դիրքերը, այս ձորին մէջ անհրաժեշտ է դիմադրել թշնամիներու յարձակումին,

— Բայց ես դիրքերը չեմ ճանչնար, կ՛աւարտէր Ազատ, եթէ դուք միաձայնութեամբ որոշէք այժմէն ճիւղաւորել ուժերը, լա՛ւ, անմիջապէս դործադրութեան կրսկսինք,

— Նազարէթ չաւուշին առաջարկը չը վերցներ ո՛և է առարկութիւն, ըսաւ Խաչիկ քհնան, չը խարխ՛նք դիմացի թշնամիին վրայ երեսունէն հազարաւո՛ր են անոնք, հազարաւո՛ր, Բերդուսի Պատուհրոցի և Գարամանցի Թուրքերու առնետուն ու արիւնհներուն մէջ դարանած կրսպասեն հիմա, յանկարծ յարձակում դործելու մեր վրայ,

— Հո՛պա Բերդուսի Թուրքե՞րը, ընդմիջեց Շամքէչիլ օղլու Փանոսը, ես կը պնդեմ թէ Պիւհեմի դիւղացիներն ալ եկած միացած են անոնց. չո՛ւ վտանգա-

ար է մեր դիրքը, պէտք է ժամ առաջ դրաւենք բարձր դիրքեր, հակառակ պարագային, սոսկալի պարտութիւն մը պիտի կրենք և թերևս ամրողջովին չարդուենք այս ձորին մէջ.

— Ուրեմն, օ՛, բացագանչեց Սլաստ, սարսափահար դէմքով մը, ի՞նչ պիտի ընենք ուրեմն, եթէ այդպէս է. ժա՛մ առաջ արձակենք մեր ընկերները, և, փոխադրե՛նք զանոնք ամբո՛ր, անսալիկ դիրքերու վրայ.

— Ո՛ւր պիտի փոխադրենք, չըսե՞ք, առարկեց Սւագալցի Տէր Յովակիմեանը, հոս մեր Սւագալի լեռները չեմի՛ն, ո՛ւր է մեր արջուա զուգո՛նը, ի՞նչ դիւրին որսորդութիւն մը պիտի ըլլար, եթէ թշնամին յանդգնէր հոն առաջ դնել...

— Հոս ո՛չ Ծրնուշ է, ո՛չ Սւագալ, ո՛չ ալ Զեյթուն, դիտել տուաւ Նորաչխարհեան. Բերդիզ Ջայը կը կոչուի այս տեղը. մեր դիտուն ճարը նայինք, չատ դէշ տեղ ընտրենք, և

— Կ՛ապաչե՛մ, ընդմիջեց Սլաստ, եթէ մօտերը կա՛յ աւելի յարմար տեղ մը, հո՛ն փոխադրենք. դեռ ժամանակ ունինք, թշնամին չը կրնար դիմացէն վտանգել մեզի. աւելի՛ լաւ, աւտուն կանուխ թո՛ղ արձընակ և տեսնէ թէ՝ ամայացեր է այս տեղը, չըլլա՞ր.

— Կ՛ըլա՛յ, պատասխանեց Խաչեր քհնեա, բայց չա՛տ ուշ է.

— Ի՞նչպէս, հարցուցին ամէն կողմէ.

— Առաջ, շարունակեց Խաչեր քհնեան, Շէմսէդքի տարը չէի՞նք ընտրած. երանի՛ թէ փոխած չըլլայինք մեր առաջին ծրագիրը, մեր Սրեզնի բոլոր վրանները վերցնելով առած ու հոն փոխադրած էինք արդէն, մեր ընտանիքներու կեանքը բոլորովին ապահովուած էր այս կերպով.

— Բայց Թշնամին, ընդմիջեց Ազատ, որ մինչև հոս հասած է.

— Հոգ չէր, չարունակեց Խաչեր քեհեա.

— Ի՞նչպէս...

— Թշնամին հոս եկած բանական է, չէ՞, Զահանի միւս եղբայրը. պիտի առաջնահար բնակեցաբար, դէպի ո՞ւր, յայտնի է, Արեգնի պիւղերը պիտի ասպատակէր.

— Այո՛, այո՛, իրաւունք ունիք, քեհեա՛, բաւ Նորաչխարհեան, Արեգինը պիտի քանդէր, այրէր, ո՛չ արտ պիտի ձգէր, ո՛չ այգի, ո՛չ տուն, ո՛չ ագարակ, ամէնը պիտի աւերակի վերածէր.

— Առիկա նոր բան մը չէ՛, չարունակեց Խաչեր քեհեա, Արեգնի ճակատագիրը միշտ այդ է եղեր, արդի կռիան, անխնայ ոեզ մը. ակիզբէն հոս բնակուելուն հասատատեալ չէր.

— Քեհեա՛, ընդմիջեց Ազատ, Արեգնի պիւղերը պիտի ասպատակէր Թշնամին կ'ըսէիք, յիաո՞յ.

— Ա՛յ չպիտի կրնար ասպատակել, չարունակեց Խաչեր քեհեա, ո՛չ ալ նահանջել.

— Ինչպէս, ինչպէս, հարցուցին ամէն կողմէ.

— Չպիտի կրնար Թշնամին, չարունակեց քեհեան, ո՛չ առաջանալ, ո՛չ նահանջել, որովհետեւ, անդամ մը նեբա մտած, Արեգնի ձորերուն ու պուրակներուն մէջ, ա՛լ չպիտի կրնար Թշնամին դուրս ելլել. մենք պիտի կրնայինք պաշարել զինքը չորս կողմէն, կարեւոր կիրճերը բռնած և պիտի յաջողէինք զանի ընկճելի.

— Հիմա չենք կրնար ընել նոյն բանը, հարցուց Ազատ անհոգին չարժուձեւով մը.

— Ո՛չ, ո՛չ, պատասխանեց Շամքեչիչ օղլու, անցա՛ծ է ժամանակը, և յետոյ, Թշնամին այնչափ ուժեղ չէ՛, որ ինքզինք թակարդը ձգէ. ևթէ Մարաչցի պաշտպանները կամ ուրիշ անկերս կանոնաւոր զօրքերն

միայն բաղկանար այդ բանակը, պիտի սուսուսայի ա-
սար, .

—Բայց Աչէ՛ր քեհեա, կը մոռնաք Բերդոսի Թուր-
քերը, այս վայրկեան ծակուծուկը դիտեն, չէ՞. անոնց
բակոյս պիտի աւազնարկեն բանակին. հետեւաբար, իմ
կարծիքովս, այս անգէն ուժի չարմարագոյն տեղ մը
չենք կրնար ընտրել, միայն, զգուշանալու ենք հա-
կայարձակ ըլլալէ.

— Մինչեւ ե՞րբ, հարցուց Նորաչխարհեան,

— Մինչեւ որ Թշնամին փորձէ աւազանալ մեր վը-
րայ, պատասխանեց Շամբէչէչ օղլու Փաշային.

— Բայց եթէ օրերով նայի դիմացը, սաստիկ
Նորաչխարհեան, մենք ինչ պիտի ընենք.

— Մե՛նք ալ պիտի նայինք, ապասնինք.

— Օ՛... բացագանչեցին դիւղերու խմբապետները,
մենք մեր առն ու տեղը թողէր երեսի վրայ, այդ-
կռթքը կխաւարա, երբ երբ ենք հոս, մէն մի օրը
մեղի համար տարի մըն է, դիտե՞ք.

Եւ ամէն կողմէ, զժգոհութեան արտայայտութիւն-
ներ:

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ Նորաչխարհեան, եղածը և-
դա՛ծ է, մեր ցոյսը չը կարնենք, ամե՛ն կնճռանք մեր հա-
ւատքին մէջ ու չը կասկածինք մեր պէնգիւրեան յաջող-
ութեան վրայ. Քրիստոս մեղի հե՛տ է, աեսէ՛ք, վարդա-
պետ, քահանայ, ազգ ու եկեղեցի միացած, հոս հա-
մախմբուեր, ուխտած ենք մարտնչիլ, ինչո՞ւ, չը-
սէ՞ք.—

— Ապաստութեան համար, պատասխանեցին բոլոր ընկեր-
ները.

— Ո՛չ Ապաստութեան համար, շարունակեց Նորաչ-
խարհեան, հապա վրէ՞ժը.

— Ճիշտն ալ վրէ՛ժը, մռնչեցին միաձայնաբ,

— Ուրեմն, սիրելինե՛ր, շարունակեց Նորաչխարհ-

նան, կը կրկնեմ, մեր սիրտերը զարձընենք մեր պան-ծալի նախահայրերու Աստծուն. Զևթոնի Աստուածը պիտի բառնէ մեր ձեռքէն, մեր Ս. Հաւատքը վտանգ, մեր Խաչը՝ Դրօշակ և Աւետարանը՝ Ուխտի Տապանակ, պիտի խոյանաք արծիւներու պէս, պիտի փոթռանենք ամբոխներու նէս և պիտի յաղթենք վերջապէս.

— Պիտի յաղթենք, պիտի յաղթենք, դուխով Զալ-լատ, ռազմիկներուն մէջ ամենէն անհամբերը, անվե-հերը, քաջասիրտը.

— Մէթէ Լոյսը, չարունակեց Նորաչխարհեան, ա-ւելի աւելն ու խանդ դնելով իր չէշտերուն մէջ, մէթէ Լոյսը կը պտրտուի՞ Աստարէն. մենք Լոյսին համար կը մարանչինք, Աստարէն պէտ, չէ՞.

— Կեցցէ՛ Նորաչխարհեան աւետը, կեցցէ՛ մեր Պապիկ իշխանին եղբայրը, կրկնեցին բոլոր չրթունք-ները:

— Սիրելինե՛ր, չարունակեց Նորաչխարհեան, թըշ-նամին չը ննջեր, մեր դէմը նստած, կը հսկէ, պիտայ՛ծ ըլլաք, կը տեսնէ մեր բոլոր չարժուձեները, պիտի նոյն-իսկ ըսեմ թէ՝ վաղուց համրեց մեր խումբերը, հիմա դիտէ մեր զօրութեան քանակը. ան մեզի պէս չէ՛, կանոնաւոր զօրքերով, կառավարուպաշտ դէնքերով, առատ ռազմամթերքով ու պաշարով, Սպանիոլ Համիան սիրական բանակը, ունի իր գլխաւորական սպանները, բո-լորը՝ զինմնական մէթոտով մարզուած, ունի հետա-դէմներ, ունի հաղարամիկ սառամնական հնարքներ, մէկ խօսքով, ան մեզի հետ չը բաղդատուիր. հետևա-բար, Խաչը, Աւետարանը, Ս. Հաւատքը բաւական չեն ապահովելու մեր յաղթանակը, Զևթոնի համբաւին արժանի, ազատ լեռնականի յատուկ ճարպիկութիւնը, հնարամտութիւնը հարկաւոր է. մենք, դիտէ՞ք, ունինք առաւելութիւն մը, որ անպաղպտելի է.— վայրերուն

ու դիրքերուն հմտութիւնը, որ կը պահէ մեր թշնամիները քով քովայ, մենք, եթէ պաշարենք, կըրնանք ճզռալով, չղխան կտրել, փախչիլ, ապաստանիլ մեր հայրենի լեռներուն մէջ.

— Փախչի՞լ, բղաւեց Շամբէչէլ օղլու Փանոսը, Չելեռնցին կը փախչի՞...

— Սիրելինե՛ր, չարունակեց Նորաշխարհեան, ես հակառակ պարագան նկատելի. փախչիլը վատութիւն է բնականաբար, և փոխուստ բառը Չելեռնցի բառարանին մէջ գոյութիւն չունի. սակայն, փախչի՛լ ալ կայ փախչի՛լ ալ. երբեմն, փախուստը՝ փրկութիւն է. Չելեռնցին երբէք չուզեր էշնահաւակ ըլլալ...: Ես ըսի ուզեցի թէ, հակառակ պարագային. չը ջարդուելու համար, մեր կռնակը լեռներ ունինք, ուր կրնանք ապաստանարան դանել, թշնամիին գնդակներէն հեռու:

— Նապոլէ՛օն չավուշ, ընդմիջեց Խաչիկ քեհեա, եգրակացուցէ՛ք, ի՞նչ է ձեր ծրագիրը,

— Իմ ծրագիրս պարզ է, չարունակեց Նապոլէօն չավուշը, արշալոյսին առաջ, Հօթմանաւուն ութսուն հազիւոց զօնդարան մը կը կտրէ կ'անցնի Ջահանը, և յանկարծ յարձակում մը կը գործէ դիմացի փոքրաթիւ գունդին վրայ, ասիկա նախախոհ մըն է,

— Յետո՞յ...

— Յետոյ, չարունակեց Նորաշխարհեան, եթէ խուճապ մը ստիլ և թշնամին սկսի փախչիլ, մենք կը հասնինք և պահասը կը լրացնենք.

— Իսկ եթէ բողոքիլն հակառակը պատահի, ասոտիկեց Շամբէչէլ օղլու Փանոսը, եթէ, ընդհակառակն, թշնամին ետ դառնայ իր կտրդին և կատաղի յարձակումով մը մեզի՛նները հալածէ, այն ատե՞ն.

— Այն ատեն, պատասխանեց Նորաշխարհեան, մենք

գրոհ կուտանք, կը խոյանանք, և կուշտ կուշտի, դա-նակ դանակի կռիւը կըսկսի...:

Կէս գիշերը վաղուց անցած էր, աչքերը ծանրա-ցած էին և քունը չատ անուշ կը թուէր ամէնուն:

Վարպետները, ժամեր առաջ քունը տարած, կը խաղար հիմա, հրացանը գիրկը, և գլուխը՝ քարի մը դրած:

Հերթապահները կը հսկէին, չարունակ կը թափա-ռէին Ջահանի գետեզերքին երկայնքը:

Բացարձակ լռութիւն մը կը տիրէր ամենուրեք, գի-շերը խաղաղ, երկինքը պայծառ, աստղերը կը պլպլա-յին, անասունները կը հնձէին աչնան հոսի հարբածներուն պէս: Իսկ Ջահանը. վիշապաձև կը գալարուէր կը թա-ւալէր յորձանատոյտ և ժայռէ ժայռ զարնուելով, խաւարի խաղաղութիւնը կը խռովէր իր խուլ ոռնում-ներով...:

Ը.

Կէս գիշերը վազուց անցած էր, Բարթողիմէոս վարդապետը յանկարծ արթնցաւ, քունը փախած էր։

Աչքերը վեր յառեց, առաղները դիտեց, Հայկ համառօտութիւնը բաւական բարձրացած էր արեւելեան հորիզոնին վրայ, անառակ, մութ կապոյտ, խոր ու վճիտ երկինքի մը մէջ։

Աչնան գիշերներու ցուրտ հով մը կը փչէր Եփրատէ Զայլ գաշտին երեսը, և ջրեզերեայ ծառերուն տերեւները կը խշխշային։

Համառարած լռութիւն մը, խոր խաղաղութիւն մը։

Վարդապետին քունը փախած էր, ոտքի ելաւ և սկսաւ մտածել դալ առաքելներու չարքերուն մէջ, որոնք քովէ քով, խաչերուն ու քարերուն վրայ պառկած, դեռ կը քնանային։

Սիրտը յուզուած էր վարդապետին, վեր նայեցաւ նորէն, հառաչեց և սկսաւ բերնին մէջ մրմնջել աղօթքի մնացորդ մը։

Եւ դարձեալ սկսաւ թափառիլ քնացող խումբերուն մէջ, քունը չէր տաներ, կարծելին տակ հրդեհ մը կը մխար, գիշերը դէշ երազ մը տեսած էր։

Ինչ մըն ալ թափառեցաւ, քանի մը չրջան ալ ըրաւ դաշտին մէջ, յետոյ, քանի մը քայլ հեռացաւ, մօտեցաւ իր սպիտակ ձիուն, որ դժնիկի մը քով, ցիցի մը կապուած էր։ Քակեց ձիուն կապերը, վրան նետուեցաւ, և առանց խմայ տալու մէկուն, մեկնեցաւ։

Ո՛չ ոք նչմարեց վարդապետին մեկնումը, Գիշերապահ մը միայն տեսաւ, ճանչցաւ զանկ, բայց չը հետաքրքրուեցաւ, ան իր հերթին գլուխը կըսպասէր։

Գիշերային ժամերը դանդաղօրէն կը սահէին, արշալոյսը դեռ չսա հետաւ էր, ռազմիկները քաղցր քունի մը կը քաշէին։

Աղասին արթնցաւ, չուրջը նայեցաւ, վարդապետը չէր երեւնար, պարապ էր տեղը, ուր առջի գիշերուընէ ինկած պառկած էր, և քարը, որ անոր գլխուն իբր բարձ ծառայած էր։ Զարմա՛նք, կ՚ըսէր ինքիրեն, ո՞ւր կ՚երթայ գիշերով։

Ելաւ տեղէն և սկսաւ ձին փնտռել, վարդապետին սպիտակ ձին, որ նոյնպէս չէր երեւնար նախկին տեղը։

Բիչ մը պտըտեցաւ Աղասի, զո՛ւր փնտռեց Յրնտպի վանահայրը, չսա փնտռեց, բայց չը գտաւ։

Ցետոյ իր տեղը վերադարձաւ, քանի մը քայլ անդին Նորաշխարհանը կը պառկէր, հազիւ երկու ժամ առաջ քնացած էր։ Աղասի չուզեց արթնցնել կարիճը, բայց միւս կողմէ, կը տատապէր, կը չարչարուէր, ո՞ւր գացած էր արդեօք վարդապետը։

Շատ փնտռեց, չսա թափառեցաւ, և տակայն չկըրցաւ գտնել վարդապետը, ո՛չ ալ սպիտակ ձին, երկո՛ւքն ալ անհետացած էին։

Տարակոյսը չուսաւ պատեց, Աղասիի կասկածները տակաւ աւելցան, վարդապետին անհետացումը հանելուկ մըն էր։

Վերջապէս, իր միտքի տատապանքին վերջ մը դնելու համար, մօտեցաւ Յրնտպի միւսիր Պատրը Օղոմին, արթնցուց։

Միւսիրը ցասկոց տեղէն, քունը դեռ գլուխը։

— Գէո՛րգ Էֆէնտի, Աղասին ըսաւ միւսիրին, վարդապետը մէջտեղ չկայ։

— Ո՞ւր կ'երթայ, հարցուց միւսիրը, աչքերը չվչվկտով ու յօրանջկով.

— Ժամ մըն է կը վնասուի, պատասխանեց Ազատ, անկարելի եղաւ հետքը գտնել, ո՛չ ինքը կայ մէջտեղ, ո՛չ ալ իր ձին.

— Ի՛նչ կ'ըսէք, բացագանչեց միւսիրը, լաւ նայեցա՞ք.

— Ամէ՛ն տեղ, ամէ՛ն անկիւն, չպատնեակեց Ազատ, անհետացած է։

Պարը օդին դող եկաւ.

— Պարո՛ն Ազատ, ըսաւ, կինդանու ատենը չէ, արթնցնե՛նք ընկերները, վնասուի ատենը, ազէտ մը պատահած չըլլայ,

— Արթնցնե՛նք ուրեմն, կրկնեց Ազատ։

Եւ արթնցուցին Նորաչխարհեան Նազարէթ չաւուշը, Շամքէչիլ օղլու Փանոսը, Ազաճաճենց Լիմմանուէլը, Զինիկէօղլենց Մարտիրոսը, Ալապօղանենց Փանոսը, Շահապախենց հաճի Մարտիրոսը։

Ատենք ամէնքը չուարած ձիացին, երբ խմայեան վարդապետին անյայտանալը։

Արթնցած էին նոյնպէս երեք քահանաները, որոնք հաւատարակէս կը ատնջուէին ան կառավծոնքէ։ Վարդապետը պատերազմի դէմ հզի կուտար, կ'ըսէին ատենք, ինք էր պատերազմի հրաւէրը կարդացողը, և հիմա գերադոյն բաղէին ո՛ւր կ'երթայ։

Եւ ընդհանուր եղաւ անձուկը, մտմտուքը, վարդապետին խորհրդաւոր անհետացման համար։

Շուտով վայնկներ հանուեցան ճամբայ, վնասուելու համար վարդապետը։

Սակայն արեւելքի հորիզոնը կը ճերմկէր, աստղերը մէկիկ մէկիկ կը մարէին, խաւարը տակաւ կ'անօսրա-

Նար, կը փարատուէր ու երկինքի կապոյտը կը բացուէր, լեռան վայրի նարդէսի գոյնը կ'առնէր։

Աբչալոյսի աղղարար առուղը կը պղպղար հորիզոնին եղերքը, պղպջալուն, սառած դէմքով, տրտում Արեւմտակը։

Տերեւներուն թիփրատը կ'աւելնար, մօտալուտ արեւածագի մը բոլոր նշանները կը տեսնուէին, և արչալոյսը կը բացուէր։

Հինդ վայրկեան չանցաւ, ամբողջ գաշտագեղները վերակենդանացաւ։

Բոլոր առուիկները, արթնցած, ամբի վրայ, կազմ ու պատրաստ, հրամանի մը կը սպասէին չարժելու համար։

Վարդապետին եաեւէն ղրկուած փայտիները վերադարձան, տեսած էին վարդապետը, որ խոստացած է չուտով վերադառնալ, առանց յայտնելու ակայն թէ ո՛ւր կերթայ։

Ասոիճան մը հանդարտութեան մխաքերը, գանուած էր վարդապետը։

Ազատ, հեռադէտը ձեռքը, գիտցը կը դիտէր արշալոյսի ազօտ, սպիտակ նշոյլները։

Հոն, Ջահանին միւս եղերքը, Թշնամի գունդը կը քակէր վրանները, և կը տանէր, կը լարէր գանոնք վերի բլուրներուն վրայ, որոնք կ'իշխէին բոլորտիքի ընդարձակ դաշտերուն ու ձորերուն։

Ասիկա բարենշան երեւոյթ մը չէր, Թշնամին, բարձր դիրքեր բռնած, կը պատրաստուէր յարձակողականի սկսիլ։

Ասիկա՛ կը հասատատէին գիտցի բոլոր չարժումները. փոքրաթիւ խումբեր դեռ կը անանային զեռեզրքի գաշտավայրին մէջ, քիչ յետոյ սոնք ալ քաշուելան դէպի բարձր լլուրները։

— Պարո՛ն Ագապի, ըսաւ Նորաչխարհեան, դուշա-կութիւնս կատարուեցաւ,

— Ի՞նչպէս...

— Անա՛ թշնամին, պատասխանեց Նորաչխարհեան, վրանները վերցուց, և դէպի վերևը քաշուեցաւ, ա-մուր պիրքեր բռնելու համար, հետզհետէ լուրերուն դադրիլը,

— Ուրեմն, ի՞նչ կը հրամայէք, յարեց Ագապի, Նորաչխարհեանէն ճար ապառելով.

— Վայրկեանը նպաստաւոր է, եթէ զիանանք օգ-տագործել զայն, ըսաւ Նորաչխարհեան,

— Խնդրե՛մ, կ'ապաչէր Ագապի, պարզ խօսեցէ՛ք, ի՞նչ պէտք է ընենք այս պահուս, ըսէ՛ք, կ'ապաչե՛մ...

— Հիմա՛, հիմա՛, կրկնեց Նորաչխարհեան չսխուչը, պէտք է մեր քաջարի ռազմիկներէն զէթ ութսուն հոգի անոյշ միւս եզերքը, և յանկարծակիի բերել թշնամի գունդը.

— Բայց վտանգաւոր չէ՞ նահապարձակ ըլլալը, հարցուց Ագապի.

— Երբէ՛ք, երբէ՛ք, կրկնեց Շամքեչիլ օղլու, եր-բէ՛ք վտանգաւոր չէ, ե՛ս ալ նոյնը կը խորհիմ. թշնա-մին հիմա կըզբաղի վրանները փախապրելու, մինչ պէտք է յանկարծ յարձակինք:

— Դուք ի՞նչ կ'ըսէք, Խաչե՛ր քեհեա, հարցուց Ագապի.

— Նորաչխարհեան իրաւունք ունի, պատասխա-նեց քեհեան, գոնէ ութսուն կարճիններ, ընտրուածնե-րէն, թող անցնին միւս եզերքը, և, վախապրութեամբ զբաղող թշնամի վանդը նկատը դնէ, անա ես ինքս պատրաստ եմ.

Եւ մէջտեղ նետուեցաւ Խաչեր Քեհեա.

— Ե՛ս ալ կ'ընկերանամ, յարեց Շամքեչիլ օղլու.

— Ո՛չ, ո՛չ, ընդդիմացաւ Ագապէ, Փանո՛ս ապա, պուք մի՛ երթար, Խաչեր քնհան կը բաւէ, չէ՞։

— Այս անգերա դա՛յլը, յարեց Նորաչխարհան, Խաչեր քնհան միայն բաւական է առաջնորդելու ուխտաւն ազաքնները, որանք, վտահ եմ, պիտի խլին յաղթութեան դափնին։

— Թող ուրեմն Խաչեր քնհան իր ձեռքով ընարէ այդ ուխտաւն նախայարձակներէն, բաւ Ագապէ։

Ամէնքը համաձիա զտնուեցան և Խաչեր քնհան, իր Արեգնի ուխտակոչ ազաքնները ուխտաւն ընտրեցանելու դրութիւնը անցած, արեւածագէն մէկ ժամ առաջ, լքած կարկեցին անցան Ջանանը։

Ագապէ, Ջանանի ալ եղերքը, վեց հարիւր աւելի ուազմիկներ կըսպասէին ազդանչանի մը։

Կեդրոնը կը գտնուէր Ագապէն իր պետակիցներով, հնչակեան պրօչակներու տակ, որոնք աշնան արչալոյսի զեփիւռին թեթեւ համբոյրներէն կը սարսռային։

Արեւելքի հորիզոնը հրդեհի բոցերու մէջ կը վառէր, արեւածագ էր։

Դիմացի նախայարձակ զումարտակը, Խաչեր քնհանէն հրամանառարութեան տակ, կայծակի թեւով հասաւ Ջնտամի գունդին բանակավայրը, և ակնթարթի մը մէջ պաշարեց գունդը։

Անխուսափելի էր ընդհարումը։

Ջնտամի չարքերուն մէջ իրկուան խուճապը։

Թմրուկներու թմբթմբոցը լսուելուն Ջանանի միւս եղերքէն, ուր վեցհարիւրեակը դեռ կըսպասէր դիմացի նախահարձակի երթին։

Ջնտամի գունդը, կառաղի առնուազնիներով կը փախչէր հալածական, նախայարձակ զումարտակին ապշեցնելու որ դնպահներու կարկառ մը կը թափէր անոնց դիմաց, մինչ կը մոլորէին լրտեսներու կոչերն ի վեր, հաճելու

համար դադարը, ուր լսուած էին վրանները, և ուր պահնէշները կանգնած էին։

Գունդը պաշարուած էր ձորին մէջ, ուրկէ դուրս կը չհասար ինքզինք դուրս հանել։

Յանկարծ, քովի թաւուտներուն մէջէն դուրս պոռթկաց տասպարտուներու (պալթալը) չոկան մը, և մոնդին թափով մը, պաշարողներուն աջ թեւին վրայ ինկաւ։

Մինչդեռ ժամանակ, բլուրներէն վար թափիլ սկսաւ մարթինիներով զինուած պաշտպանութեան չոքիր մը, որ խոչոռակիլ կ'ուզէր պաշարող դումարուածին ձախ թեւը։

Կռիւը տաքցաւ։

Ազատեն, հետապնդուածը բռնած, կը դիտէր պինդ անասրանը։

— Ընկերնե՛ր, գոչեց յանկարծ, դիտակը մէկդի ընկալ, մերիններդը պիտի չսպրտուին, երկո՛ւ կողմէն ալ յարձակումը զօրաւոր է։

—Ինչպէս, ինչպէս, կրկնեց Նապարէթ Չաւուշը, աս պիտակը տուէ՛ք նայիմ։

Հետապնդուածը տարաւ աչքին և յետոյ։

— Ի՞նչ կուգիր ընե՛ք, գոչեց, անցնի՛նք, անցնի՛նք, օղնութեան հասնի՛նք, պիտի չսպրտուին, պիտի չսպրտուին...։

Վայրկեանապէս Չահանը կարելին անցաւ, Նապարէթ Չաւուշը ձիով, Չալըսը, Շամքեչիլ օղլու Փանոսը, Սաւապալի և Չիմշանի կռիւճներուն մէկ մասը հետևեցին։ Անդին, նախապարձակ ուխտուն ոտազիկները, երկարող յարձակումով մը, ետ մղեցին թշնամին ու մօտեցան պահնէշներուն, մինչ հետուէն, Չահանը միւս եզերքէն, վնասարկուը բաղուինելէ միանալով արձակուած դնդակները հրաչքներ կը գործէին։

Երկու կողմէն, հատատաք կատաղութեամբ կը կըռւէին և յաղթութիւնը կը մնար անորոշ։ Թշնամի չարքերուն մէջ վհատութիւնը կը սպրոսկէր սակայն։

Նազարէթ չաւուշը, ճանճկէն երկվարին վրայէն կը գոռար.

— Օ՛ն, Սպատութեան՝ զինուորներ, յառա՛ջ, յառա՛ջ...։

Եւ օգնութեան հասնող՝ սպմիկներուն դէմ արտաքսելը, նախայարձակներուն հետ, անդադար կը կռուէր և կ՛առաջնորդէր դէպի պատնէշները, որոնց հետն հաւիւբաւար պաշարպզուկներ ու կանոնաւոր զօրքեր պահանած, գնդակներու կարկուտ մը կը տեղացնէին։

Վառօդի ծուխը կը ծառանար, կը պատէր մթնոլորտը. և արիւը, մուխի ամպերուն մէջ մնացած, արեւնագոյն գոյնով մը պէս կը կախուէր Բերդիզ Ջայի վերև։

Գնդակներուն սուլոցը, ձիերուն խրխնջոցը, զէնքերուն չխկիւնը, կռուողներուն կատաղի ոռնումներն ու հայհոյիւնները, թմբոկներուն թմբթմբոցը, զանազան նուագարաններու խժալուր երաժշտութեան հետ խառնուած վայրենի դաշնակութիւն մը կը յօրինէին։

Յանկարծ, թշնամի չարքերուն մէջ իրարանցում մը նչմարուեցաւ։

Զարհուրելի խուճապ մըն էր, վայրկենապէս փոխուելու կացութիւնը։

Ներաչխարհնան, իր քաջերով, յաղթած էր ճակատը, և բուռն յարձակումով մը պրաւել պատնէշներէն մէկը, որուն հետն, քանի մը տասնեակ կռնուաւոր զօրքերու ջոկատ մը, դիրք բռնած, կռուին սկիզբէն ի վեր, անդադար գնդակներու տարափ մը կը տեղացնէր։

Ներաչխարհնանի խումբը պատնէշին տիրացած, ան-

Լսելոյ կը չարդէր զինուրնելը, որովհետեւ պահակները թաւալ-գոր կ'ելնային, վտքը մաս մը միւսին տակին յաջողելով լրենք պրենք ազատիլ, փախչելով դէպի Բերդուսի հետաւոր բարձունքները։

Յաղթութիւնն նժարը կը հակէր սակաւ դէպի Զեյթունի ապստամբներուն կողմը, և Մարաչի պաշտպանները հալածական, կը փախչէին ապաստանանիլ Բերդուսի այրերուն մէջ։

— Տղաքնե՛ր, մանչեց Նաթշխարհան ձիուն վրայէն, հետեւեցեք, չսրտնեակ, հետեւեցեք. Խուճապը սիրեց, ապրածուկտա- րորը չարքերուն մէջ, անո՛, անո՛, տեսե՛ք ինչպէս կը փախչին.

— Նազարէ՛թ չաւուշ, կը գոռար Շամբէչիլ օղլու Փանոսը, դպուչայե՛ք, խափարդ մը չըլլայ, չաճապար- ե՛նք, յանկարծ ետ չը դառնա՛ն...։

Շամբէչիլ օղլու Փանոսը, դեռ իր խօսքը չէր աւարտած, երբ դիմացի բլուրներէն հարատաւոր ոռիասակ պոռթիներ լսուեցան.

— Սօֆիանե՛րը, սօֆիանե՛րը, ազատակիցին Զեյթունի ապստամբները։

Արդարև, Մարաչի և չրջականերու փախստական- ներուն դունդերը կը հասնէին նոյն պահուն և կրակա- նային յեզաչրջել նոյն օրուան ճակատամարտին բաղդը։

Նաթշխարհան, ձիուն վրայէն.

— Զեզի՛ նայիմ. սուխտնե՛րս, ձեզի՛ նայիմ, միչա յաղթո՛ղ, յաղթանակը մո՛ւ է, մո՛ւ...։

Եւ ապստամբները, խրախուսուած, կը նետուէին թշնամի չարքերուն մէջ, ուր խուճապը տակաւին կը դիտէր։ Թուրանարիները, փախուստի արտարանքին մէջ, չէին նշմարած սօֆիանիներուն խուժանը, որ մա- րախի հրատարակութեան պէս կը ծածկէր բլուրները...։

Ջալաա յոխազի մը պէս կը յարձակէր, մէն մի քայլին, դիակ մը կը փռէր գետին, և առանց նայելու հոն, ի՛առաջանար, ան ու մահ սիրելով չորս դին։

Ի ծնէ յանդուգն, աչուըները դարձած, արիւնի կրկու լիճեր, նոյն պահուն վրէժխնդիր աստուածի մը կը նմանէր, պատերազմի ոգի մը, նոր Արէս մը, որ մարդու կերպարանքով, իր նիհարային պատանէն լքած, կը մարտչէր։

— Ջալա՛ա, Ջալա՛ա, կը պօռար Շամքէչէչ օղլու Փանոսը, չափաւորէ՛ հանդդ, մի՛ առաջ երթար, մի՛...

Բայց Ջալաա, անդոպելի, անխուսաճելի, սոսկալի կատար ձիու մը պէս, կը վազվզէր աջ ու ձախ, չարունակ արձակելով գնդակները, Ջալաայի արձակած գընդակները, որոնք ճիշդ իրենց նպատակին կը հասնէին։ Ջալաայի արձակած գնդակներուն գոհերը սահմանափակելով կարելի էր հաշուել։

Այսչեր քեհեան, որ ճակատամարտի սկիզբէն ի վեր, առիւծաբար կը մարտնչէր ու կը հնձէր թշնամի չարքերը, յանկարծ կանգ առաւ ծառի մը տակ.

— Տղաքնե՛ր, մռնչեց, թիւէն մի՛ վախնաք, լաւնչան առի՛ք, յիշեցի՛ք հայրասէրին պատուէրը, մօտէն, միշտ մօտէն, ճակա՛տը նչան առէք, ճակա՛տը...։

Եւ գնդակները կը սեղային ու գլահները կը ծածկէին գետինը, որ կը ներկուէր անոնց արիւնով։

Սօֆիանեանցն կրնամ նոր կենդանութիւն մը բերաւ ուժգնօրէն խառնուելով մէջ, որոնք, նոր, կատաղի յարձակում մը փորձեցին։

Սակայն, Զեթունի ազգիներուը, յաղթութենէ յաղթութիւն, նոր պատնէշներ ու նոր դիրքեր կը գրաւէին, արհամարհելով հազարաւոր գնդակներու կարկուտը, որ անդադար կը տեղար։

Ջալլատ, խելակորոյս, կը վազվզէր այլ ու ձախ, աչքերը սեւեռած՝ նորեկ սօֆթաներուն, որոնք բլուրներէն վար կ'իջնէին գունդ գունդ և ասպարէզ կը կարգային.

— Կեավուրներ, կը պոռչար սօֆթաներու պետին մէկը, եթէ սիրտ ունիք, մօտեցէ՛ք, անգամ մը չափեցէ՛ք մեզի հետ:

Եւ Ջալլատ, այս գրգռիչ կոչին հանդէպ, ինքզինք կը կոտրտնէր ու խօլաբար կը խոյանար, առանց հաշուի առնելու թշնամիներուն առաւարթիւ խումբերը, որոնք բարձր, անյարձակելի դիրքեր ըռնած, կը կրակէին, խփա՛ հա Ջալլատ, աչքե՛րը մոլորած, չէր տեսներ, չէր ուզեր դիտնալ թէ ինքը մինակ էր հարիւրի դէմ:

Ա՛լ չէին խօսեր հրացանները, կռիւ կռիւ, կուշտ կուշտի կռիւը կը չարունակուէր կատաղի. հոս, բլուրի մը կողերուն վրայ կը թապուկէին երկու ոսկաններ, դաշոյնները ծակծկելով իրարու մարմինը, հոն, թփուտներու մէջ, Արեզնի կարիճներէն ոտգմիկ մը, վախթոցաւորի մը հետ վախթուած, իր ձեռքի մերկ դաշոյնը կը մխրճէր անոր փորը, աչքերը, յետոյ կը կտրէր ականջները, քիթը, քանի մը քայլ անդին, ձորին մէջ, արիւնը կը հոսէր ուղխօրէն:

Ո՛չ հրացան, ո՛չ ատրճանակ, դաշոյնը, միմ դաշոյնը կը գործէր հիմա:

Եւ այսպէս, արշալոյսէն ի վեր, երեք ժամ անընդհատ, երկու կողմէն կատեցան, և սակայն յաղթութիւնը սակաւին անորոշ կը մնար: Այս երեք ժամուան մէջ, թշնամի զօրամասերը հարիւրաւոր զոհեր տուին. զոհեր, որոնցմէ ո՛չ մէկը չպիտի ապրէր, ճակատէն կամ սիրտէն զարնուած ըլլալով, մեծ մասը դաշունահար: Ազատութեան ոտգմիկները կէս առ կէս գործադրեցին Յունուի Բարթողիմէոս վարդապետին պատուէրը. —

«Լաւ նչան աւէ՛ք, միչա մօտէն արձակեցէ՛ք...»

Ձակատամարտին վայրը զարհուրելի անապատն մը կը պարզէր, արիւնի կարմիր աւազներ, ապիկները դաւթ թափուած, գանկը ջախջախուած դիակներու քաոսնեկի կոյտ մը, գլխաւուած ու թեւազուրկ իրանները, խառնիխուռն պառկած՝ վիրաւորներու հետ, որոնք ասիրեն կը չնչէին ու կը հոնոտային...

Եւ կռիւը կը չարունակուէր:

Ը

Ձակատամարտին բաղդը դեռ անորոշ կը մնար, ո՛բոմհետեւ կռիւը կը չարունակուէր երիւսաւեք հաւասար կառապետներու թափով մը:

Ապտալ, չրջապատուած իր հարիւրաւոր ասպետներէն, դիտակը ձեռքէն չէր ձգեր, միչտ կը դիտէր դիմացը:

Հնչակեաններէն Ապտի և Հրաչեայ, անհամբերութեան նչաններ ցոյց կուտային, նոյնպէս միւս Հնչակեաններն, Նչան, Մլեհ ու Կարապետ: Իրե՛նք ալ կ՛ուզէին անցնիլ միւս եզերքը, կարեւոր դուռարատակով մը, խառնուիլ կռիւին, բայց Ապտի կը վարանէր:

— Ընկերնե՛ր, ըսաւ Ապտի, կացութիւնը դեռ անվտանգ կը մնայ, ինչպէս կ՛երեւնայ, մերինները բա-

ւսական դիրքեր դրաւեցին, առ այժմ պէտք մը չեմ տես-ներ օժանդակ զինուորներ հասցնելու իրենց,

— Բայց, առաջին Ադամ, կը տեսնէք, թշնամի դունդերը կը տատապարանձն, մերիններուն տասնապատ-միկը թիւնուս, պէտք է օդնութեան հասնինք մեր ըն-կերներուն.

— Այո՛, այո՛, կրկնեց Հրաչեայ Մատաղ, պէտք է մե՛նք ալ տատապարձնենք մեր կռուողներուն խումբերը,

— Սակայն, առաջին Ադամ, սիրելինե՛ր, դիրքը նկատի չէ՞ք առներ, հետեւանքը չա՜տ ծանրակշիռ կըր-նայ ըլլալ:

Եւ բանաւէճը կը չարունակուէր, երբ յանկարծ, բոլորին աչքերը Զեթունի կողմը դարձան:

Բնակիչները վար կը վազէին խումբ խումբ ազա-տիկներ, որոնց դէնքերը կը չողչողային արեւի ճաճանչ-ներուն տակ: Հասան բլուրներուն ստորոտը, տասնեակ մը դէպի Բերդիկ Ձայր:

— Զեթունէ՛ն է, Զեթունէ՛ն, գոչեցին Բերդիկ Ձայի զինուորեալ խումբերը,

— Բարե՜ւ ձեզ, ընկերնե՛ր, ըսաւ Տէր Յակոբեան կարապետը, որ քանի մը տասնեակ կարիճներով կը հասնէր Զեթունէն:

Ազատականները, բոլոր դիւզացի ազատիկները թա-ւեցան Տէր Յակոբեանին վրայ:

Ողջագուրումներ ու ենդագարձ հարցումներ:

— Այո՛, սիրելի՛ ընկերներ, ըսաւ Տէր Յակոբեան, Զեթունէ՛ն կուգամ, Հազար իշխանի կռմիէն, հասկը-նալու համար թէ ինչ եղաւ. ինչ է կացութիւնը.

— Սրչազոյնն է մեր կռիւը չարունակուի կռիւը, պատասխանեց Ադամ, թշնամին տասնապատիկ թիւով, թէև, մինչեւ ցայդ չը կրցաւ յաղթել մերիններուն, ա-ո՛ր գիրառկը, տեսո՛ք, եթէ կ'ուզէք.

— Պարո՛ն Ազասի, գոչեց Տէր Յակոբեան, դիտելու ժամանակը չէ՛, ես կառնեմ՛ եկած եմ հոս, պատրաստվե՛ր...։

— Պատերազմելո՛ւ եկանք հոս, կրկնեցին նորեկ ռազմիկները.

— Հապա մի՞նչ, գոչեցին միւս ռազմիկները...։

Եւ հազիւեան չզազրելու վիճակ մը տեղի ունեցաւ բոլոր չարքերուն մէջ։

— Ժամանակը կ՛անցնի, ընկերնե՛ր, գոչեց Տէր Յակոբեան, այսօ՛ր պէտք է վճռուի մեր բաղդը.

— Այսօ՛ր կը վճռուի, յարեց Ազասի, բայց յարգելո՛ւք կարգապահութիւնը, պարո՛ն Տէր Յակոբեան.

— Բայց անպէն, ընդմիջեց Տէր Յակոբեան, մեր ընկերները պաշարուա՛ծ են, պաշարուա՛ծ,

— Ընդհակառակն, հերքեց Ազասի, թշնամի՛ն պաշարուած է. ահա՛ դիտակը։

Տէր Յակոբեան ալ չը խօսեցաւ, յանկարծ վեր ցատկեց տեղէն ու գոչեց.

— Ես անդի՛ն պիտի անցնիմ, հոս չեմ կրնար երես առ առ անգործ ու դիտել դիմացի աւերումները, փափագը մե՛ղ զայ եղեւէս։

Տէր Յակոբեան հետեւեցաւ իր խօսքը, նոյնպէս ուրիշ խումբեր ալ, որոնք անցան Զահանէն և ճակատամարտի վայրը հասան։

Տէր Յակոբեան, ժայռի մը գագաթը կնճռած, աւերակներուն, կը գոչէր...

— Կանգնէ՛ք, ազատնե՛ր, Չելեունէն հազա՛ր կարիճներ ճամբայ ելան, հի՛մա կուգան։

Նոր եռանդ մը, նոր պերճախօսութիւն մը սկսաւ ոգեւորել դիմադրողներու չարքերուն մէջ, որոնք, բազմապատկելէն իրենց ճիգերը, յաղթահարելու համար թշնամի զօրքերը։

Եւ թչնամի գունդերը նահանջել սկսան։

Դարձեալ խուճապ տպչնապը սիրեց անոնց մէջ։

Բարձր դիրքերէն, որոնք տակաւին թչնամի գունդերուն ձեռքը կը գտնուէին, յանկարծ զնդակներու անդադարութիւն մը սկսաւ թափիլ յարձակող առաջիներուն վրայ, որոնք, թէև թիւով չատ քիչ, յամառ պէս կը խոյանային և կ՚աչխատէին անդադար պաչպանման չղթան։

Նոյն պահուն, հնձնարկու առաջ խումբ մը, ժամադրեալ մը պէս կ՚անցնէր դիմացի բլուրներէն։

Նապաթեի չամուչ, Չալատ, Շամքեչիչ օղլու Փանոս, և ուրիչ կարճենք անուած էին անոնք, որոնք անդադար կրակ ընել այդ խումբին վրայ, որուն մէջէն քանի մը հնձնարկներ արդէն ինկան թուագրեր։

Կռիւ առնողաբար բոպէին, մեր ուխտակալ զինուորներն նոյնը սրտով կարճենք,— Տէր Յակոբեան Կարապետ, Գէրգէրեանցոց Թադիւս, Պօյաճեանց Խեչուկ, Կուճուկեանց Ձիներիվ Գալիէց, Ղազեանց Մնացական, Ղազարեան Յակոբաւր և Բէրէտօ Պիւտրիւս—նետուեցան ճակատամարտի կիզիչը, և ուզեցին մոնցուս հարուածով մը վճռել պատերազմի բաղդը։

Սակայն եղաւ հակառարաւածը։

Թչնամին, յաւահատակեան նոպաներու մէջ կը պայարտէր։

Բէրդիզ Ձայի վերև սև ու թանձր ամպեր կախուեցան, վաւօղի ծուխերէն ձեւացած վիհխարի սեւեռներ...։

Ձորերէն, բլուրներէն, թաւուտներէն, ամէն կողմերէն զնդակներ կը պտռային սուլվուլ։

Ձահանի միւս եզերքը բանակող չորս հարիւր աւելի ազատիկներ, Ազատաի ու քանի մը խմբապետներու կարգադրութեամբը, զնդակներ կ՚արձակէին անդա-

դար Բերդուսի կողմը, արդիւնքով այսպէս ուրիշ ուժեղ մասնակցութիւնը՝ դիմացը մղուող ճակատամարտին, որ երթալով կը սաստկանար ու կը տեւբնար։

Եւ կատաղի կռիւը, առանց վայրկեան մը դադարի, տեւեց մինչեւ ժամը 5։

Եւ ահա՛, Բերդուսի զանազան դիւղերէն Պայրաքթրցիք, Գառամանցիք, Կամբճիք, Պոյպէկիճիք, Մախսրտիճիք, Սարը Զուգուրցիք չուռով հասան ճակատամարտին վայրը, հազարէ աւելի պաշտպօդուզներ, կարեւոր մասը հեծեալ, ամէնքը միացան թշնամի խումբերուն։

Կռիւը նոր փուլի մը մէջ մտաւ։

Աչուընները դարձած մեր ռազմիկներու խումբերուն մէջ, բոլորովին նոր, տարօրինակ չարժում մը նչմարուեցաւ։

Երիքական, հինդական, եօթնական խումբերու բաժնուած, չարձակողականի սկսան։

Նազարէթ չաւուշը, Զալլատը, Պապիկ Իչհանի որդին Աւետիսը, վարագաթիւ արծիւներու պէս խոյացան։ Այս յանդուգն քայլը չատ սուղի պիտի նստէր Զեթունի։

Բերդուսի դիւղապետներէն չատերը կը ճանչնային Նորաչխարհեանը, ամենուն ալ՝ը սեւեռած էր անոր, դանի կուզէին գերի բռնել։

Ուստի, ամէն կողմէ, դնդակները սեղացին, մինչ Նորաչխարհեան, Զալլատին ու Աւետիսին հետ, ալ ու ձախ մահ կը սիւէր։

Յանկարծ, վայրենի ազազակներ բարձրացան թշնամի դունդերուն մէջէն, և խառնակութիւն մը սիրեց բոլոր կռուող չարքերուն մէջ։

Ի՞նչ պատահած էր։

Փոչիներու մրրիկ մը կը մոլեգնէր, կ՝արչաւէր, կը ծաւալանար և, վառօդի մուխերուն հետ խառնուելով, արեւը կը խաւխանէր։

Այս ընդհանուր խառնակութիւնն ու վայրենի ազաղակներուն մէջ, անկարելի էր որոշել, հասկնալ թէ ինչ էր պատահած։

Գնդակները կը սուլէին չարունակ, և կռիւը կը չարունակուէր աւելի սաստիկ, աւելի կատաղի։

Առաջապը սոսկալի էր, փախչող վախչողի, չարքերը խառնուելուն իրարու, ղիրայր կը կոխկռտէին կ'անցնէին, և ղիրայր կը զարնէին։

Ժամը հինգէն մինչև վեց, կռիւը սոսկալի, զարհուրելի համեմատութիւններ առած էր, գնդակները կարկտան պէս տեղացին անընդհատ, չարունակ մէկ ժամ և երկու կողմէն բաւական թիւով վիրաւորներ ինկան դաշտին մէջ։

Այդ անիծեալ գնդակներուն մէկէն զարնուած էր Նորաշխարհեան Նազարէթ չաւուշը, և ուրիշ գնդակէ մըն ալ՝ Զալլաթը, երկու անվնասները կառավարները։

Վհատութիւնը սկսաւ Ազատութեան ախտանշաններ չարքերուն մէջ և խուճապը սկսաւ։

Բոլոր ատրճիղները, որոնք վերև չկրնացած հօթը խիզախ երիտասարդներուն կողքը կը կռուէին, յանկարծ թողլան և սկսան փախչիլ։

Նազարէթ չաւուշը վիրաւորուած, դժուր կը մարձէր բռնել իր ձին, որ, կը փախչէր։ Այնպէս, վիրաւոր, կաղնի կաղ վազելով, հասաւ, առնձնոյ ձին, ու նիւսը նետուեցաւ։

Արիւնը կը հոսէր ազդրերէն վար։

Թայքայումը վարակիչ եղաւ. հետզհետէ սարսափեցաւ Զէյթունի պատերազմիկներուն գլխէն բոլոր կարգերուն մէջ, և խօլ փախուստը սկսաւ դէպի Զահանի եղերքը, ուր սաստիկ խումբեր խառնուած, գետը կը նետէին երկնք ղիպելնք, գնդակներու կարկտանն տակ։

Նորաչխարհեան Նազարէթ չավուշը, վիրաւոր թէեւ, չէր կորնչուներ իր մարքի նկարագրութիւնը եւ ո՛չ ալ իրեն սովոր կոթողը. ձիուն վրայ, առանց երբէք ապրուելու արիւնէն որ կը հոսէր, եւ առանց զգալու կսկիծը վէրքին, որ սակաւին չաս սաք էր, իր ձիուն հետ կարկոց անցաւ Ջահանը, եւ հասաւ միացաւ միւս եղբօրը, Ազատամարտներու եւ պետական կարիճներու խումբերուն, որոնք անմիջապէս չդիմադրեցին հերոսին ձին, վար առին զինքը, եւ հանդիսացուցին Ազատի վրանին մէջ։

Նորաչխարհեան կը սկսէր զգալ վէրքին ցաւը, բայց, իր ընդարձակ հոգեբանութիւնը չէր նկատեր իրեն որ ակարութեան փոքրիկ նշան մը ցոյց տար իր վրայ։

Ազգին, ճակատամարտի դաշտին մէջ, Տէր Յակոբ Յակոբեան Կարապետ, իր սրտոտ ընկերներով, կը չարունակէր կռիւը, մարթաւորել տասնապատիկ, քսանապատիկ տուրք թիւով թշնամիներու դէմ, որոնք, քաջալերուած՝ իրենց յաղթութենէն, յարձակումի փողը հնչեցուցին։

Զէյթունի ադմիկները, չը պատերազմելու համար, բազմաթիւ հրամանատարներէ, որոնք կ՚առաջնորդին, խոհեմութիւն համարեցին նահանջել, կանոնաւոր փախուստով մը, ապահոն, թշնամին, յարձակման փողը հնչեցուցած ըլլալով, կ՚ամաչարբէր պատերազմել բոլոր խումբերը, եւ ջարդել։ Իսկ Տէր Յակոբեան, իր քաջ վիճակիցներով, կը յառաջէր չարունակել մարտումը։

Հնձեալ հրամանատարները կ՚արչաւէին բլուրներէն վար եւ կը մօտենային Զէյթունի կառուց խումբերուն, երբ Տէր Յակոբեան, ծառի մը բունին հետեւ դարանած, գնդակ մը թողուց։

Սպայ մը, որ կ՚առաջնորդէր հնձելագունդի մը, ձիէն վար իյնալու, կուրծքին զարնուած։

Տէր Յակոբեանի գնդակը հասած էր նպատակին։

Սակայն, այս հարուածին վրայ, թշնամի հրոսակները կատղեցան և վճռական յարձակում մը փորձեցին։

Չալլաա, արիւնոտած, ինքզինք յաջողած էր քաշքշել մինչև Ջահանի եղերքի խոշոր ասպին, որուն տակ թալացած ինկած էր։ Վէրքը մահացու, հոգեվարքի նոպաները կ'անցընէր Չալլաա։

Սեղամի մը քայքայումը սկսած էր, ան կարելի չէր վերակազմել կարգերը։ Նաղարէի չափազին և Չալլաաին դժբաղդ և արիւնոտ միջադէպերը վհատում ու երկմտութիւն ասաջ բերին ախտիտ զինուորներու չարքերուն մէջ։

Մէկ կողմէ կռիւը չարունակելով, զնդապետներ արձակելով թշնամիներուն վրայ, միւս կողմէ, փախչելով, Զեթունի պատերազմիկները հասան Ջահանի եզերքը, և իրենք զիրենք գետին կասաղի ալիքներուն մէջ նետեցին, բայց զէնքերը թրջուած, իրենք լողալով դամաք կրան, միւս եզերքը։

Թշնամի գունդերը սակայն կը հետապնդէին, ասանք ալ հասան Ջահանի եզերքը, ուր մեծ ասպին տակ պառկած, մահամերձ, կը հանդսար, Կոկիտանի Թաչ Օրդի աղիւձր՝ Չալլաա...։

Քանի մը քայլ ասդին, Քէրէաօ Պիւտրիւսը, աղիւձախտ երիտասարդը, երբ կը պատրաստուէր գետը նետել ինքզինք, վրայ հասան թշնամիները, բռնեցին զինքը։ Ուսերը թևերը կապեցին և վայրագօրէն սպանեցին զանի։

Միւս եզերքը, ուրիշ կորիւն մըն ալ զարնուելու, Մալխասենց Կարապետը։

Չալլաա, մահամերձ, կը զարմանար, զեղեցիկ աչքերը կը մթագնէին, կը խաւարէին տակաւ։

Թշնամիները գլուխն վերեւ կեցած էին, չը համ-

բերեցին, չըսպասեցին որ կարիճը խաղաղօրէն վչէր իր չունչը. վառօրէն յարձակեցան, կատր կատր ըրին մարմինը և դլուխը կարկտով ցիցի մը վրայ անցուցին ու պարծացուցին:

Հետևեալ օրը, Մարաչի փողոցներուն մէջ, թափառ կազմած, մոլեռանդ խուժանը, Զալլատի դլուխը ցիցի մը վրայ, կը ծանէին Բերդիզ Զայի յաղթանակը:

Իակ մանեակի մը, թափօրին առջևէն կը դէկէր.

— Զևթունի Պապիկ բարչային եղբօրը՝ Եէնիսեհունայ Նաղարէթ չավուշին դլուխը...

Եւ թափորը փողոց փողոց կը ցուցադրէր յաղթանակին առարը, Զալլատի դլուխը:

Իակ մանեակը նոյն յանկերդը կը կրկնէր.

— Զևթունի Պապիկ բարչային եղբօրը՝ Եէնիսեհունայ Նաղարէթ չավուշին դլուխը...:

Մարաչի Հայերը լսեցին մանեակի դաժան ձայնը. և ամէն մարդ, սովորականէն չատ կանուխ, խանութը գոցելով, տունը վերադարձաւ:

Զարդին ուրուականը կ'երևնար ու կը ցցուէր Մարաչի հայ ժողովուրդին աչքին առաջ...:

Փ.

Ջահանի ալ եղերքը բանակով ուխտավոր-ներու գրեթէ բոլոր չարքերուն մէջ վհատութիւնը կը տիրէր։

Ձալլատի եղերական մահուան բօթը, կայծակի ա-րագութեամբ տարածուելով եւ անհուն թախիծով մը համակելով սիրտերը։ Ներսէհտրեան Նազարէթ չուխա-չին եւ ուրիշ կարիճներուն տապալած վէրքերուն ցաւա-գին տեսքը. մէկ խօսքով, այս տասնչին ճակատամար-տին ձախող վախճանը, այս ամէնը ցաւագին տպաւո-րութիւն մը թողած էին ամբողջ բանակին վրայ։

Նազարէթ չուխուչին վէրքը, բարեբաղդաբար, թեթեւ էր, ազդրէն զարնուած էր, եւ Ազատամարտներու վրանին մէջ նախնական պարմաններէն չօգտուած էին արդէն. նոյնպէս միւս վիրաւորեալները կը պարմանուէին Զեթունցի վիրաբոյժի մը ձեռքով, որ ամէն խնամք գործ կը դնէր, չուտով տարի հասնելու համար այդ անձնատէր կարիճները։

Իսկ անդին, Ջահանի ձախ եղերքը, թշնամի բա-նակը, վազելով ու թմբուկներով ուռը կը կատարէր դէպի յաղթանակին, նոր յարձակում մը կրպատրաստելով։

Վայրկեանը վտանգաւոր էր, Ազատի բոլոր խմբա-պետները խորհրդակցութեան հրաւիրեց վրանին մէջ, ուր

Նորաչխարհեանը պատկած, վէրքին կակիծէն կը տա-ռապէր։

— Տղաքնե՛ր, ըսաւ Խաչեր քեհեա, վհատութիւնը մեզի համար վատութիւն է, Զեթունի համբաւը չ'ա-պրանինք. ամփոփի՛նք մեր ուժերը և անմիջական պրոման մը խորհի՛նք.

— Պրոմանը դիտեմ ես, ընդմիջեց Շամքեչիլ Օղ-լուն, առանց ժամանակ կորնցնելու, ոտ մեր Արևզնի հայրենակիցները, կիմի՛րայ, ազատնելով փոխադրի՛նք Շէմպէքի սարը.

— Այ՛, այ՛, կրկնեցին միւս պիւզանտիանեին ու խմբապետները, Փանոս ծղայրն առաջարկը չատ դործնական է, նախ ազատի՛նք Արևզնի ժողովուրդը, յետո՛յ, ձեռնարկենք կրկրտղ ճակատամարտի մը.

— Անդամ մը Շէմպէքի սարը փոխադրուած, չա-լուհակեց Շամքեչիլ Օղլուն, մեր մայրերուն, մեր քոյ-րերուն, մեր զաւակներուն կեանքը բոլորովին ապահո-ված կ'ըլլանք, չէ՞.

— Այ՛, այնպէս է...

— Հեռո՛ւ տարա՛, չաթուհակեց Շամքեչիլ օղլուն, նախ այս խնդիրը լուծի՛նք լմնցուննք.

— Ցետո՞յ... ընդմիջեցին քանի մը խմբապետներ.

— Ցետոյ, չաթուհակեց Շամքեչիլ օղլու Փանոսը, մենք այս անիծեալ դաշտը կը թողունք, և մեր հայրե-նի լեռներուն դագաթները կ'ապաստանինք։

— Շա՛տ ճիշտ է, ըսաւ Նաղարեթի չավուշը պատ-կած տեղէն, հի՛մա, հի՛մա վերցնելու ենք բանակը.

— Սիրելինե՛ր, չաթուհակեց Շամքեչիլ օղլուն, ան-խնամ չարժուձեւով մը, մտիկ ըրե՛ք, կարեւոր ծրա-դիր մը պիտի պարզեմ ձեզի, եթէ այդ ծրագիրը յա-ջողինք գլուխ հանել, հաւատացէ՛ք, մե՛նքը կը մարենք թէ՛նամին ին։

— Խօսեցէ՛ք. Փանո՜ս ապա, խօսեցէ՛ք, ինչ ծրագիր է, ամէն կողմէ ձայներ բարձրացան։

Ագասին իր դիմակից ընկերներով մոիկ կ՛ընէր երկիւղած լուռթեան մը մէջ, մինչ Շամբէչիչ օղու.

— Սիրելիներ, բաւ, մենք հիմա կ՛ելլենք կ՛երթանք, պիտի՞ք, ա՛ր.

— Ո՜ւր...

— Չօբանո՛ցը, գոլանո՛ցը, կ՛ուզենց, Համիսի այդ ահռ դղեակը կը պաշարենք։

Նոր պատերազմ մը սկսաւ, Նարաչխաբեանց, չբաւականացած իրենց հրէշութեան նշաններ ցոյց կտալով, արհամարհելով իր վերքը, կուզէր առջի ելլել և առաջնորդել ոստիկանները դէպի Չիֆտլէնի գործատունը, ա՛նքան բարբրած էր վրէժի բոցը սրտին մէջ։

Կարճ աւելոյ խորհրդակցութիւնը, ներկաներին ա՛չ ոք ապրակարծիք դանուելուն Շամբէչիչ օղու փանոսի առաջարկին։

Որոշուեցաւ փոխադրել բանակը, Չիֆտլէնի բարձունքներուն վրայ։

Ագասի վերջնել աստ. վրանը, և ոստիկանական թափորը չարժեցաւ։

Վիրաւորեալները, որոնց գլուխը կը դանուէր Նազարէթի չաւուշը, խնամով մը տեղաւորուեցան ջրհնեայ վրայ, որոնց քովերէն կը քալէին երկերկու ոստիկանք։

Դէմքերը դեռ թախծոտ էին, պարտութեան տխրութիւնը տակաւին չէր վտարուած, թափորը վանմաչուք, հանդիսաւոր դնացքով մը կ՛առաջանար դէպի Չիֆտլէնի մօտակայ վայրերը։

Կէս օրէն ետքը, տաժանելոտ ճամբորդութենէ մը վերջ, մոլլայի սկսան ելլել և ժամը 11ին հասան Օյնախ բաւած տեղը, Սեվդնի գիւղերէն վարդանենց Օսյան։

Ագաթին, հեռագրատուն տեսած էր վերնատան մարդկանց տառապանքին խումբ մը, որ կատաղօրեն դէպի իրենց կողմը։

— Թո՛ղ կանդ առնէ թափորը.

— Ընկերնե՛ր, գոռաց Ագաթի, աչքերնիդ բա՛ց, անա՛ նոր ուժեր կուգան մեզի օգնութեան։

Բոլոր աչքերը յառեցան Ագաթիի ցոյց տուած կողմը, և իրօք, ձերմակ բլուրներուն վրայ նշմարեցին սև կէտեր, որոնք կը չարժէին։

Թափորը կեցաւ։

Կէս ժամ չանցած, արդէն հրեւցան սև կէտերը, որոնք ձորի մը միջէն դուրս կ'ելլէին։

Մէկ հարկ չը կար հեռադիտակի։

Ծրնունդէն նաւթուր նոր կարիճներ կուգային, Բաթթաղիմէոս վարդապետին առաջնորդութեամբը, որ առջի դիչերուընէ անյայտ եղած էր։

Մօտեցան, եկան, թափորին միացան նորեկ հայրիւրները։

Նոր խանդավառութիւն մը, նոր կեանք մը բերաւ Ծրնունդի վարդապետը։

Սակայն, դէմքերը չէին ծիծաղեր, բոլոր աչքերը կուլային.

— Ո՞ւր է Նազարէթի չավուշը, այս եղաւ վարդապետին առաջին հարցումը.

— Ո՛ղջ է, ո՛ղջ, հայրսո՛ւրբ, ինչո՞ւ կը հարցնէք, պատասխանեց Խաչեր քեհեան...

— Բանե՛ր մը լսեցի, չարունակեց վարդապետը, կասկածատ նայուածքներ պտըտցնելով բոլորտիքը, և մէկիկ մէկիկ հեռադօտելով խումբերը, դանելու համար անոնց մէջ իր որոնած, իր սիրած հերոսը.

— Մօտեցի՛ր, Հա՛յր սուրբ, մրմնջեց ձիուն վրայէն Նորաչխարհեան, մօտեցի՛ր, մի՛ վախնար, ո՛ղջ եմ։

Հանդիպումը յուզիչ եղաւ ու յաւտպին։

Վարդապետը, Նորաշխարհեանի վիրաւոր աղջիկն վրայ դրած իր գլուխը, պոռթկաց յանկարծ, արցունքը հեղեղի պէս կը հոսէր։

— Բա՛ն մը չէ՛ հա՛յր սուրբ, թևիս վէրք մըն է, մի՛ վախնար, մի՛, կը մրմնջէր Նազարէթի չաւուշը։

Ինչ մը հանդարտեցէ և ինքզինք վերահսկ դառնալ կեցաց, Բարթողիմէոս վարդապետը, արցունքին կաթմըրած, խոշոր աչքերը դարձնալ պարապուց բոպրաթիը։ սազմիկներուն մէջ ուրիշ մը կը փնտռէր, իր սիրական, իր ղենակից ընկերներէն, բայց աւա՛ղ, չէր հանդիպեր ան իր աչքին. այդ ուրիշը բացակա՛յ էր, այդ ուրիշը յաւիտենապէ՛ս մեկնած էր...։

Վարդապետը յուսահատ, ողորմ ու տրտմադին ձայնով մը.

— Պարո՛ն Սդապեթ, ըսաւ, ո՞ւր է ձեր առաջնորդը.

— Ո՞ր առաջնորդը, յարեց Սդապեթ չկրնալով անմիջապէս ըմբռնել հարցումին իմաստը.

— Մեր որ ձեզ առաջնորդեց, չարաշահելով վարդապետը, Իսկենտերունէն ո՞վ բերաւ ձեզ հոս, չը հասկըցա՞ք, պարո՛ն Սդապեթ, ո՞ւր է Զալլաոն.

— ...

— Ո՞ւր է Զալլաոս, ի սէր Աստուծոյ, ըսէք լնձի, ո՞ւր է Կոկիռանի տէրտէրը.

Դարձեալ լռութիւն...

Ո՛չ մէկու բերանը կ'երթար առաջ, ո՛վ պիտի համարձակէր յայտնել իրականութիւնը, անդո՛ւթ իրականութիւնը.

— Հա՛յր սուրբ, ըսաւ վերջապէս Շամքէչիլ օղլու Փանոսը, Զալլաոը կրմնցուցինք, ինկա՛ւ ճակատամարտի դաշտին մէջ։

Բարթողիմէոս վարդապետը, խելակորոյս, իր երկուձեռքերովը կը ծեծէր երեսները, և կը մռնչէր վիրաւոր առիւծի մը պէս.

— Վա՜խ, կորի՜ճս, վա՜խ, ինկա՜ր ուրնին, իմ անուրման Ջալա՜ա՜ա՜...:

Ոն կը փղձկէր.

— Վարդապե՜տ, կչամբեց Նորաչխարհեան, ինքզինքիդ եկո՛ւր, ինծի նայէ՛, մխիթարուէ՛, Ջալլաթը չը մեռա՛ւ.

— Անմահացա՛ւ Ջալլաթը, բացագանչեց Ազատի, Հա՛յր սուրբ, օրհնեցէ՛ք ազատամարտի անդրանիկ նահատակը:

Վարդապետին լեզուն բռնուած, աչքերը կարմրած, կոկորդը կարծես թէ կապար մը թխմուած ըլլար, կը հեծկըլտար:

— Հա՛յր սուրբ, կչամբեց Խաչէր քհնեան, դո՛ւք պիտի մխիթարէք մեզ.

— Ես հիմա պէտք ունիմ մխիթարութիւն, ըսաւ վարդապետը.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ Ազատի, յաղթ ժամանակը չէ՛, ինչամին կրնայ վայրկեանէ վայրկեան հասնիլ ույարձակում գործել մեր վրայ, հետեւաբար, հիմակուընէ ճշդենք մեր դիրքը:

Ազատի, հակիրճօրէն վարդապետին պատմեց Բերդիկ Ջայի ճակատամարտին դվնաւոր պարապանները, դրուագները, ազնուպէ վախճանը: Յետոյ դառնալով անոր.

— Հա՛յր սուրբ, ըսաւ, անցածը անցած է, ժամանակը կը սուրայ, ինչամին, առաջին յաղթութենէ մը գինովցած, վաղահ եւ, պիտի փորձէ ա՛յս գիշեր խակ արշաւել Զեյթունի վրայ, առանց կռնկառուկուր հետեւանքները:

— Ինչ խորհուրդ, հարցուց վարպապետը, ինչ կարդալութիւն ըրիք այդ մասին։

Ազասի վարպապետին յայտնեց Շամքէչիլ օղու Փանոսին ծրագիրը, պաշարելու զօրանոցը, և մէկ յարձակումով գրաւելու զայն.

— Օրհնեա՛լ ըլլայ Փանոս ապաս, բացագանչեց վարպապետը, միշտ օգտակար բաներ կը խորհի Հայրենիքին համար...։

Ամէնուն վրայ քաղցր, կապկպուիչ ազատութիւն մը պարծեց Ծրնուզի վանք-վանահայր Բարխոպիմէոս վարպապետին երեւումը, իր հարիւր նոր գինուորներով, Ծրնուզի և չրջակայքի ընտրուած երիտասարդներէն հաւաքածոյ մը բոլորը։

Նորաշխարհեանին ապացած վէրքին անվտանգ հանգամանքը յաւ մը հանգստացուցած էին, մանաւ միւս խումբերուն մէջ և այցելեց վիրաւորեալները, օրհնեց, քաջալերեց, զօանդնդեց ու գարձեալ վերադարձաւ վրանը, ուր Ազասի կը պատրաստուէր նոր նիստ մը գումարել, գարձեալ վարպապետին նախագահութեան տակ, որուն մեծամասնութիւնը չհաղորդելու ատիթը բնաւ չէր վախցներ։

Սակայն, նիստը գումարելէ առաջ, ուրիշ կարեւոր հարց մը ծագեցաւ. ինչ ընելու էր վիրաւորեալները, Զեթոնն փոխադրել իր մօտակայ գիւղերը. խոհեմութիւն նկատուեցաւ Զեթոնն չը գրկել զանոնք, բայց Նորաշխարհեան Նազարէթ չուզէր, որ կը փոխադրէր մամ առաջ հանել Ս. Աստուածածնի վանքը, ուր կը գտնուէր նոյն պահուն իր մայրը։ Կ'ուզէր որ իր մօրը վիրաւոր ձեռքերը դնէին իր վէրքին սպեղանին և նոյն ձեռքերը փաթթէին իր վէրքը։

Նորաշխարհեան, իր փոխադրին համաձայն, Իրիկուընէ ճամբու դրաւեցաւ դէպի Զեթոն, իր վիրաւորեալ

չորս պնուտպնեսով. որոնք երկերկու կը քալէին ձիուն երկու կողմերէն: Իսկ միւս վիրաւորեալները, յարմար դասաւորութեամբ պահել մտադրուած վիրաբոյժներու ձեռքով դարմանուելու համար:

Այս կարգադրութիւնը վերջացած, Աշտարէն վրանին մէջ հաւաքուեցան ժողովականները, որոնց մէջ էին նաև երեք քահանաները: Վարպապետին նախապահութեան տակ պիտի դումարուէր նիստը:

Վարպապետը, աւանդական «Զգուշս ձեռաց մերոց» ազօթքէն առաջ, առաի երաւ և դառնալով ժողովականներուն.

— Սիրելինե՛ր, բաւ յաւրուած ու կիրկիր ձայնով մը, խաչկիւնակովը արբենալ աչքերը, որոնք դեռ կարմրած էին՝ մոխած արցունքներէն, առանձը բանալ առաջ ուրիշ նախրապան պարտականութիւն մը կայ, զոր պէտք է կատարեմ, մեր ազգապետ հերոսներուն, Զաքարեան Պետրոսին և Մալխազեանց Կարապետին յոգիներուն համար երկինքի առաջ արքայութիւնը կը հայցեմ: Տէրն Մեր Յիսուս Քրիստոս՝ Ս. Վարպետապետ կարգը դասէ մեր այդ երեք նահատակները...:

Եւ վեհակիցս, ա՛լ չկրցաւ չարտասուել.

Ժողովականները նոյնպէս, չկրցան զսպել իրենց վիշտը, որ մխիթարի յանկարծ, և պահ մը, դերեզմանային աւազ մը հոգաւ վրանը:

Երեք քահանաները, վարպապետին հետ կատարեցին պատշաճ հոգեհանդիսա մը:

Յետոյ, երբ նոյն ապաւորութեան տակ, որոշուեցաւ բացման ազօթքը, զոր ժողովականները մերկ գլուխով, առաի վրայ, երկիւղած լռութեան մը մէջ լսեցին և յետոյ կարգով նստան տեղերնին:

Օյնախի ժողովին կ'ատենապետէր Արեգնի Խոչեր քհնեան, միաձայնութեամբ ընտրուած:

Դառնապով Շամբէյիչ Օղլուին.

— *Առաւօտը բացուած է, բաւ առնապետը, փա՛ռք ու՛ս աղա, պարպեցէ՛ք մեզի ձեր ծրագիրը, զօրանոցը պիտի պաշարենք և յարձակումով պիտի գրաւենք կ'ըսէիք, չէ՞.*

— *Այ՛, պատասխանեց Շամբէյիչ օղլու. Փոխանակը, նո՛յնը կը կրկնեմ, անփոփոխ է ծրագիրս, զոր այն ժամուան ներողութեան կը յանձնեմ.*

— *Պատմեցէ՛ք ուրեմն, յարեց առնապետը, փա՛ռք ու՛ս աղա, պատմեցէ՛ք մեզի, ինչ միջոցներ խորհած էք այդ մասին:*

— *Յարգելի հայրենակիցներ, չարունակեց Շամբէյիչ օղլուն, ահաւասիկ ծրագրիս մանրամասնութիւնները: Մէկ քանի խօսքով պիտի բացատրեմ, ուսած կը խնդրեմ որ, առանց ընդմիջումներու մտիկ ընէք, աւարկութիւնները վե՛րջը.*

— *Այ՛, Փառ՛ս աղա, յարեց Խաչեր քեհեան, ընդմիջում չպիտի ըլլայ, ամենուս ականջը ձեզի է, ձե՛զի, խօսեցէ՛ք.*

Եւ Շամբէյիչ օղլու սկսաւ.

«*Ծրագրիս մանրամասնութիւններուն մէջ մանելէ առաջ, օգտակար կը գտնեմ վայրկեան մը ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել մեր առաջին ճակատամարտին վրայ, որուն մէջ, քաջութիւն ունենանք խոստովանելու, հակառակ մեր գերմարդկային, հերոսային ճիգերուն, ոչ միայն հաւասարապէս թափուեցան բոլոր կաւազներուն կողմէն, բոլորանուէր զոհաբերութիւններով, պարտութիւն մը կրեցինք, և կորսնցուցինք, աւա՛ղ, մեր ախտաւոր ընկերներուն ամէնէն քաջամարտիկը, որուն պաշտպանի անունը չեմ ուզեր արտասանել, չը խոցոտելու համար ձեր սիրտերը, որոնք այնքան անդիմօրէն արիւնեցան: Սակայն, ինչպէս լսած եմ յաճախ, մեր անմահ*

նախնիքներուն բերնէն, ամէն պարտութիւն՝ յաղթութիւն մը կ՚ապահովէ, և ամէն անկում՝ վերականգնում մը կը խոստանայ. պարզ խօսիմ, Բերդիզ Զայլ պարտութիւնը վճռական յաղթանակի մը դուռը պիտի բանայ մեր առջև, և այդ յաղթութիւնը մօտալուտ է, մե՛ր խելքէն ու մեր բազուկներուն ուժէ՛ն կախուած է ան...։

Ժողովականները, Շամբէչիլ օղլուի խօսքերէն ևս կատաղացած, գոչեցին.

— Պատրա՛ստ ենք մեր բանդակ ուժովը, պատրա՛ստ ենք.

«Սիրելինե՛ր, ըսաւ Շամբէչիլ օղլու, նեղսրտած, կ՚ապաչե՛մ, մի՛ ընդմիջէք, հիմա թելը կը կտրտինեմ.

— Չէ՛ք կրնար թելը, մատաղ վարպետիկոջ։

Եւ Շամբէչիլ օղլու չարաճճիանալով.

«Մեր խելքէն ու մեր բազուկներուն ուժէ՛ն կախուած է այդ յաղթութիւնը, հոս մէ՛կ բոպէ խակ սպասել, անհնար՝ ոճիր է, սա՛ յրիկուընէ պէտք է չարժինք, պէտք է հասնինք Զևթունի չրջակայ բլուրները։ Հիմա մանկ ըրէ՛ք, տեսէ՛ք, ինչպէս պիտի վարինք յարձակումը.— Ծրնուղի, Սւազպի, Դարդարի, Պօղպայէրի միացեալ խումբերը, դրօշ պարզած, պիտի Մխալ Ադբէր էն քարեն զօրանոցին վրայ։ Վէրի Թաղին, վանքին էյլէնճիանց դիւղին, Ս. Փրկչի դիւղին և Արևմտի միացեալ ուժերը՝ Ս. Աստուածածնի վանքին կողմէն պիտի առաջ քալեն դէպի զօրանոցը։ Եւ այսպէս, ամէն կողմէ պիտի պաչարենք, պիտի դրաւենք այդ անառիկ բերդը, ուր անթիւ դէնքեր, վառեցուցանեք, ռազմամբերքներ, թնդանօթներ ու անբաւ պաչարներ ամբարուած են։

Լեռնական արիւնը վերջացուց իր մարտունա

ճառը, և անդը նստաւ, ժպտալով ականջներու ծայրերուն ու կեցցէներուն մէջ։

— Ի՞նչ կ'ըսէք, սիրելիներ, ըսաւ տանուտէրը, առարկութիւն ընդունելի կա՞ն, մի՞գ խօսին։

— Ես փոքրիկ դիտողութիւն մը պիտի ընեմ, ըսաւ Տէր Յակոբեան Կարապետ, մեր քաղաքի հայրենակիցը Փանոս աղային ծրագիրը քիչ մը թերի կ'երեւի ինծի, որովհետեւ պիտի խօսիմ. օրինակի համար, ենթադրենք թէ, ինչպէս որ չատ յաճախ նկատուածին հետ, ամէն կողմէ պաշարեցինք զօրանոցը. բայց, կը կարծէք թէ մէջնինները պիտի անդործ եսա՞ն, չպիտի՞ պաշտպանեն իրենք զիրենք և չպիտի՝ վանեն մեր յարձակումները, թնդանօթներով, որոնց վտանգը Չինաստանի ուղղուած են։

— Չինաստանի ժողովուրդը, ընդմիջեց Շամբէչիւ օղու, չատ տեսած է այդ թնդանօթի ատամներէն, չը մոռնանք Սպիտ բոչայի պատերազմը։

— Յետոյ, չարունակեց Տէր Յակոբեան, զօրանոցին պաշարումը չըսկսած, հետապիրը մէկ մանր երկրտղի մէջ պիտի թողնել լուրը Մարաշ։

— Ներեցէ՛ք, ընդմիջեց Շամբէչիւ Օղու, այդ պարագան մոռցայ յիշելու, յայտնի է, հետապրանքը պիտի կարենք » ամէն չարաբերութիւն կանխաւ պիտի խզենք։

— Լա՛ւ, չարունակեց Տէր Յակոբեան, կենսականը մոռցաք, Փանո՛ս աղա,

— Ո՞րը, հարցուց Շամբէչիւ օղու։

— Զօրանոցին ջուրը, պատասխանեց Տէր Յակոբեան, ամենէն առաջ պէտք է ջուրի ճամբան կտրենք,

— Օ՛, բացագանչեց վարդապետը, ամենէն կարեւորը մոռցուեր է . . .։

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին բոլոր ժողովականները, պարոն Տէր Յակոբեան իրաւունք ունի։

— Ջուրի ճամբան, զօրանոցի ջուրի ճամբան կարկաս է, կը կրկնէին ուրիշները։

— Վերջապէս, չարունակեց Տէր Յակոբեան կարապետը, մեր Փանոս աղային ծրագիրը պէտք է անմիջապէս, եթէ կարելի է, այս դիշերուընէ գործադրուի։

Ցետոյ, առնապետ Խաչեր քեհեան, ամիսվիկով վիճաբանութիւններուն եղրակացութիւնը.

— Սիրելի հայրենակիցներ, ըսաւ, Փանոս աղայի ծրագիրը լսեցիք, ուրիչ դիտողութիւն ընող մը չկայ։ Հետեւաբար, եթէ յարմար կը դանէք, այս իրիկուընէ պիտի վերցնենք մեր բանակը, պիտի երթանք ուղղակի Ջեթունի մօտերը, և ինչպէս որ մանրամասնօրէն պատմեց Փանոս աղա, ամէն կողմէ պէտք է պաշարենք զօրանոցը, ջուրը պիտի կտրենք, նոյնպէս հետագրական թելերը։

Բոլոր ժողովականները միաձայնութեամբ ընդունեցին և որոշեցին անմիջապէս գործադրութեան սկսիլ։

Նիստը դեռ չը փակուած, նախագահը, դառնալով Հնչակեան ներկայացուցիչին.

— Պարո՛ն Ազատ, ըսաւ, մոռ բոլոր գինուորները հաւաքուին հոս։

Վայրկենապէս կառապետեան նախագահին հրամանը, բոլոր խումբերը չարունեան վրանին առջև։

Բարթողիմէոս վարդապետը, ոտքի վրայ, մէկ ձեռքով Խաչը բարձրացուցած, և միւսով մերկ սուրը բռնած, ինքը չրջապատուած Հնչակեաններէն, արտասանեց «Պահպանիչ»ը։

Անմիջապէս վրանը քակեցին, և խումբ խումբ չարուած, ռազմիկներուն թափորը չարժեցաւ Օյնախէն։

Երբ Ջերմուկ հասան, Ջեթունէն մէկ ու կէս ժամ հեռու, Ջերմուկի դաշտին ու բլուրներուն վրայ ցցուած հեռագրաթելի սիւները տապալեցին ու թելերը կարեցին։

Փ.

Արևուր դեռ նոր մարը մտած, աչնայլին վերջալոյս մը կ'ոսկեզօծէր Սօլագ Տէտէի վերև կախուած ամպերը, որոնք դէպի հարաւ արևելք կ'արշաւէին։

Երկինքին մէջ, հոս ու հոն, ամպերու բեկորներ, զանազան դէմքեր ու ձևեր առած, լոյսի ցոլքերուն ու հովերու չարժումներուն քմահաճոյքին համեմատ, կը թափառէին, կը վազէին, ու յետոյ կը լուծուէին, կ'անհետանային։

Սկզբնական վերադարձողներու կարաւանները, բեռնաւորուած ջորիներով, այգեկութքի սարևկան բերքերը կը փոխադրէին Զեթունի, առանց երբէք մասրևելու իրենց, Զեթունէն վեց ժամ անդին մղուած արևնոտ ճակատամարտի մը մէջ, թանկագին կտրուածներ ու զոհեր տուած, կը վերադառնային իրենց հայրենակիցներէն մէկ մասը։

Վերջապուսային այդ պահուն, Նարաչխարհեան Նազարէթ չավուշը, վիրաւորուած, ձիու վրայ, իր չորս գինակիրներովը, կը վերադառնար Ս. Աստուածածնի Մենաստանը, ուր, պարտէզին վրայ նայող սենեակի մը մէջ, իր մայրը կ'օրօրէր փոքրիկ Ռուբէնը, Նազարէթ չավուշին երկրորդ կորիւնը։

Վանքին բակին մէջ վայնասունը վերթաւ։

— Վերէն, պատուհանէն, մայրը տեսած էր իր տղան, ձիուն վրայ, երկու կողմէն երկերիս տաքնելով, ու-

բանք, ամենաամեծ զգուշութիւններով կը վարէին երիվարը. օրօրոցը թողած, վազած էջած էր բակը.

— Ջաւա՛կս, զաւա՛կս, հնծկց Պապիկ Իշխանին, կամ որ նոյն է, Նազարէթ չավուշին մայրը, այս ի՞նչ է, ի՞նչ եղար, ի՞նչ պատահեցաւ քեզի...:

Նազարէթ չավուշը ձիէն վար առնն, վերքը չատ կը չարչարէր զինքը:

Հոն, բակին մէջ, հէք մայրը փաթթուեցաւ վիրաւոր զաւկին վիզը, գրկեց, համբոյրներովը ծածկեց և սաք արցունքներով ողողեց անոր վարդ այտերը, ո՜րքան, հակառակ վէրքին ահաւոր կսկիծներուն, կը պահէին իրենց առյդ ու թարմ դեղեցկութիւնը:

Իսկ կինը, իր անդրանիկ զաւկին՝ Յակոբին ձեռքէն բռնած, բարակ լայկին սակէն կը դիտէր բակին անապատը:

Մայրը չէր դադուար վիրաւոր զաւկին քովէն, զոր վեր հանեցին, անհնակը տարին ու պահկեցուցին կառկուղ բուրդէ թանձր անկողնի մը վրայ, և մեսաքսապատ վերմակով մը ծածկեցին մինչեւ ուսերը, գլուխը միայն բաց թողով:

Մայրը յուզումէն բոլորովին չզգացած, կսւար:

— Խօսէ՛, զաւա՛կս, կ՛ըսէր, պատմէ՛.

— Մա՛յր, կսկսաւ Նազարէթ չավուշը, դադրեցո՛ւր արցունքդ, ամօ՛թ է, բա՛ն մը չունիմ, թեթեւ բան մըն է.

— Ո՞ւր է, ո՞ւր է, զաւա՛կս, կը հարցախուզէր մայրը, դուրգուրալով ու իր բովանդակ մայրենի հոգին դնելով իր քնքոյշ ձայնին մէջ.

— Ոչինչ է, ոչինչ, կը կրկնէր Նազարէթ չավուշը չկանալով հանդարտեցնել իր մայրը, որուն սիրտը թռնդ կած էր անգամ մը:

Վերջապէս, մայրը, իր ձեռքերովը քակեց վիրաւո-

Կապը, զգուշութիւնը մը, զգղջալով, բացաւ վէրքը և սեսաւ, դնդակը, դեռ չէր հանուած։

Հետզհետէ սենեակը թափիլ սկսաւ այցելուներէն։

Առաջին այցելուն եղաւ Փոխ-Վանահայրը, Տէրտյուհան Տէր Սարգիս քահանան։

Վշտակոծ մայրը, բարեպաշտուհի մը, բառին խոկական իմաստովը, զոկեց ինքզինք, և զգրկեցաւ իր լացը, կ՚սկիսածէր սկզբնցականներէն, ինչպէս բոլոր իր համասեռ քոյրերը։

Յետոյ սկսան մնեսոսանքին միսրանները, վանքի պիտին ծանօթ բնակիչները։

Կէս ժամուան մէջ սենեակը լեցուեցաւ հիւրերով որոնք հետզհետէ կը հաճնէին Զեքմանէն։

Այս վերջիններուն մէջ կը նչմարուէին Հազոր իշխանը, Բասիլոսեան մահտեսի Կարապետ աղան, Կիւվանեան Նազարէթ աղան, Աբաբզնոց, Պօյաճինոց, Կուճուկնոց, և Ս. Լուսաւորչի Թաղեցիներէն շատերը, որոնք, սենեակին դռնէն անդամ մը ներսը նայիլ կուտյ, հեռացած, բակին մէջ կը պաշտէին։ Նոյնպէս Պօզպայիրէն Զապրեան, Պալճեանց, Սարգիս աղան, Տէր Ղազարեանց ըմբիշ Աւետիքը, Նազարէթ չաւուշին մոերիմը, և ուրիշ շատ մը կարճեներ։

Հազոր իշխանը, փափկանկատ մարդ, կը զգուշանար անզգուշութիւններ ուղիղ ճակատամարտին ենթատմամբ, ապահով որ Նորաշխարհեան ինքը գտնէր. բայց, միևնոյն ժամանակ, չէր ուզեր որ վիրաւոր հերոսը շատ խօսէր, որովհետև, փորձառու և վարժի պատերազմիկ, գիտեր թէ վիրաւոր մը հանդիստ ձգելու էր, խօսեցնելու չէր զանի։

Բասիլոսեան մահտեսի Կարապետ աղայի խնդրանօք մայրը քակեց աղուն վիրակապը, և նկրտանեցաւ ցոյց տուաւ։

— Օ՛, բացագանչեց Տիրացուեան Տէր Սարգիս քահանան, դնդակը դեռ չկն հանած, չո՛ւտ, չո՛ւտ, մե՛ռ մը, մե՛ռ մը։

Դուքսը կեցուցնելը վոխ վանահօր հրամանը գործադրելու համար, վազեցին, սկսան վանքին բոլոր ծակ ծուկերը փնտռել։

Մէկ քառորդ վերջ, կոչուած ատաչ մը, անհետացին դրան առջեւ կեցած, ձեռքի նշանով մը դուքս կանչեց Նազարէթ չավուշին մայրը։

Մուկը դռան բերած էր։

Ուրախացաւ մայրը, ա՛լ կասկածի տեղի չը մնաց մինչեւ առաւօտ պիտի կրնար հանել դնդակը։

Կրծող կենդանիին անչուշտ դեմքը նոյնութեամբ տեղատուրեց վէրքին բերանը և յետոյ կապեց վէրքը։

Վիրաւորը քիչ մը հանգիստ ու թեթեւցած կըզգար ինքզինք։

Ներկաները ալ նշմարեցին վիճակի այս փոփոխութիւնը։

Հարցը էչխանը, որ քիչ առաջ կըզգուշանար խօսեցնել վիրաւորը, ինք ալ զգաց թէ վտանգաւոր նըկարագիրը մը չունէր, թեթեւ էր վէրքը, որ, եթէ գընդակը կարելի ըլլար չտաւով դուրս հանել, քիչ առնուան մէջ պիտի դպուէր ոտիանաց ու կառուցվածքէս պիտի բաժուէր։ Ուստի, ճակատամարտի մասին տարտղրուր մը քաղելու անցնէն մտաւ.

— Ջաւա՛կս, ըսաւ դորովոտ ձայնով մը, անցա՛ծ ըլլայ, չտաւով ատքի կ՛ելլէք Աստուծով.

— Թեթե՛ւ է թեթե՛ւ, կրկնեց վիրաւորը, ես ալ կը յուսամ թէ չտաւով պիտի կրնամ ատքի ելլել, սէր իչխան։

— Այնպէ՛ս է, այնպէ՛ս, կրկնեց Բասիրոսեան, անցա՛ծ ըլլայ, դաւա՛կս։

Եւ այսպէս բոլոր նկրկանակը նոյն բաղձանքը կրկնեցին, չուսափոյթ և արագ բժշկութիւն մաղթելով իրեն։

Նազարէթ չավուշը յագեցնելու համար այցելուներուն հետաքրքրութիւնը, որոնք լուրի ծառուէն կը սանդըւէին, քիչ մը չոկուեցաւ անկողնին մէջ, և դառնալով Հազար Իշխանին ու քովինները։

— Տէ՛ր Իշխան, ըսաւ, մեր հաշիւներուն մէջ սխալեցանք.

— Ինչպէս...

— Բերբիզ Զայլ մէջ կուտկու չէինք, չարունակեց Նարաչխարհան, մեծ սխալ մըն էր, զղջցեցինք, ինչ որ է...։

Եւ սրտէն խորունկ ա՜խ մը քաշեց.

— Ինչ կայ, սիրելի՛ս, հարցուց Հազար Իշխանը, ինչո՞ւ կը հառաչէք, ինչ կայ, դժբաղդութի՞ւն մը պատահեցաւ արդեօք...։

Նազարէթ չավուշը լսեց, երկա՜ն խաչար կաթիլներ երեսցան աչքերուն մէջ։

— Մի՛ յուզուիր, պատա՛կս, մի՛ յուզուիր հանդիսա՛ ըրէ՛, պատի՛կ, պատի՛կ, յարեց Իշխանը.

— Ինչպէս չը յուզուիմ, ինչպէս չըլլամ ու չը կռնեմ, ա՜խ, հառաչեց դարձեալ վիրաւորը։

Նկրկանակը սահմռկած, ցաւագին, խորհրդաւոր ակնարկներով կը խօսակցէին իրարու հետ, ամէնուն աչքերը նոյն հարցումը կ՚ուղղէին.

— Սրդեօք ո՞վ կնկաւ ճակատամարտի դաշտին մէջ...։

Պահ մը լռութիւնը տիրեց անկողնին մէջ, ան ալ կը համարձակէր բանալ բերանը, և ուղղել հարցումը։

— Տէ՛ր Իշխան, չարունակեց Նարաչխարհանը, երանի՛ թէ քանի մը վէրքեր առացած ըլլայի ես, հոգ-

էր, միայն, այս կորո՛ւստը չուենիայինք.

— Ո՞ր կորուստը...

— Ա՛խ, բացատրելով Նորաշխարհեան և դլուխը ծանրացած, ինկաւ բազկին վրայ:

Հազար իշխանը կամաց կամաց կըսկըսէր չափել խորանքինը դժբաղդութեան, ա՛վ դիակ ա՛ր կորնիը դահ ինկաւ, կ՚ըսէր ինքնիրեն ու յիշողութիւնը կանչելով օգնութեան, մէկիկ մէկիկ աչքին առջև կը բերէր կուռք մանուկդդող ընտիր ընտիր երիտասարդները, որոնց և ա՛չ մէկին վրայ չէր ուզեր կանգ առնել, և չէր ուզեր երբէք հաւատալ անոնց և ա՛չ մէկին դժբաղդութեան:

— Հազա՛ր իշխան, բաւ Բասիլոսեան, երթա՛նք, հանդիստ ձգենք, թո՛ղ քնանայ:

Բասիլոսեան վայրկենապէս յիշեց Նորաշխարհեանի հետ վերադարձած տղաքները, որոնցմէ կրնային քաղել ամեն տեղեկութիւն, հետևաբար, ուզղուղ կը նկատէր խօսեցնել վիրաւորը:

Հազար իշխանը, Բասիլոսեանի հետ տաքի կար, մխիթարու համար: Իշխանին հետևեցան մեռ այդկրնները, իրարու հետէ տաքի էին, և անհնակը դրեթէ պատռտուեցաւ:

Հիւրերէն մէկ քանիները, իշխանին հետ միասին, վեր էին փոխ-վանահայր Տէր Սարգիս քահանային սենեակը, ուր այս վերջինը, Նազարէթ չավուշին հետ վերադարձողներէն կարիճի մը հետ կը խօսակցէր, աչքերը լալէն կարմրած, ու ձայնը կը դողդողար:

Ակզարդ քահանան զուր կը ջանար ծածկել բուռն վիշտը, որ կը նկատուէր իր դիմագիծերուն վրայ: Կը մտածուէր ալղէն, յայտնի էր, չուտ լացած էր, թէև ինքզինք զուարթ կը կեղծէր:

Կարիճը, երբ Իշխանին և մեւս հիւրերուն մատաղը տեսաւ, նա նա քաշուեցաւ և սենեակին մէկ անկիւնը կեցաւ։

— *Ինչ կայ, Տէր հայր, հարցուց Հազար Իշխանը, ինչ կը պատմէ մեր ազան (ցոյց տալով անկիւնը կեցող կարիճը).*

— *Մերիններդը չարաչար յաղթուած են, պատասխանեց քահանան, և գետին ալ տուած են.*

— *Առաջ տեսնենք նայիմ, ազա՛ս, ըսաւ Բահիրտեան Կարապետ ազան, գառնալով դէպի կեցող կարիճին. պատմէ՛ նայիմ, ինչպէ՛ս եղաւ.*

— *Կարապե՛տ ազա, յարեց կարիճը, սկիզբէն պատերազմեցաւ սխալը, Բերդիկ Զայը՝ սափրագէտ տեղ մըն է, հոն գացինք հատաքեանդ, պարզապէս Յարդուկը համար, ազէ՛կ որ այսքանով ազատեցանք.*

— *Ծղա՛ս, ըսաւ Հազար Իշխանը, մեր Նազարէթ չամուչէն դառ, ուրիշ ո՛վ գտնուեցաւ.*

— *Զալա՛տը, պատասխանեց կարիճը.*

— *Զալա՞տը, գոչեցին հիւրերը, ծռնկերնին ծիծաղելով։*

— *Ո՞ւր մնաց, հարցուց Բահիրտեան.*

— *Հո՛ն մնաց, հո՛ն, թշնամիներուն ձե՛ռքը.*

— *Գերի՞ ինկաւ, հարցուց Իշխանը.*

— *Ո՛չ, ամէ՛ն իշխան, կատծքին գտնուած էր, չկրցաւ փախչիլ, թշնամիները հասան, ազատնեցին.*

— *Ը՞ր կրցա՞ք ազատել դիակը, հարցուց Բահիրտեան.*

— *Կարապե՛տ ազա, չարտնակեց կարիճը, գրուխը կտրեցին....*

Հազար Իշխանը, թաչկինակով աչքերը սրբելով.

— *Վա՛խ, զաւա՛կս, կը հեծկլտար, վա՛խ. Զալա՞տը, Թաչ Օլուդի տէրտը...*

Եւ Հերերը կուլային։

Բանի մը վայրկեան անուշ այս ախրամած լռութիւնը, զոր յետոյ, իշխանը խզեց, չարունակելու համար իր հարցաւորքը.

— Տղա՛ս, ըսաւ, ուրիշ գոհար ալ տուի՞ք.

— Այո՛, ամէ՛ն իշխան, պատասխանեց կարիճը, Քերեսօ Պիւտիւսը։

— Է՛, բացագանչեց իշխանը, ի՞նչ եղաւ.

— Սպանուեցա՛ւ, պատասխանեց կարիճը, նոյնպէս Մալխասեանց Կարապետը, երիտքն ալ Բերդիկ Զայի կռիւին մէջ ինկան.

— Հերի՛ք է, հերի՛ք է, ա՛լ մի՛ խօսիր ատսա, ըսաւ իշխանը.

Եւ դարձեալ խորունկ, թախծագին լռութիւն մը տիրեց անոնցմէն մէջ։

— Վէրաւորները չա՞տ են, հարցուց Բաբիրսեան Կարապետ ազան.

— Կարապե՛տ ազա, պատասխանեց կարիճը, բայց մեր Նազարէթ չավուշէն, կան ուրիշ վիրաւորեալներ ալ, սասը տասնըչորս ոտքներ, Վարպանենց օպան, զանազան տուներու մէջ պիտի ցրուէին. այդպէս կը խօսուէր բանակին մէջ.

— Լա՛ւ, հարցուց իշխանը, ո՞ւր է հիմա բանակը.

— Կարծեմ թէ մինչեւ Զերմուկ հասած ըլլայ է.

— Ինչ կ՚ըսես, հարցուց իշխանը զարմացական չեչաով մը, Զերմուկ ինչո՞ւ պիտի գան, այդքան առաջ անցա՞ւ թշնամին.

— Մ՚չ, ամէ՛ն իշխան...

— Հապա ինչո՞ւ կուգան հոս, ինչո՞ւ թշնամիներէն կը հալածուի՞ն արդեօք.

— Մ՚չ...

— Հապա ինչո՞ւ կը թողուն իրենց դիրքերը.

— Ներեցէ՛ք, ան՛ր իշխան, պատասխանեց կարիճը թոյլ առէ՛ք որ պատմեմ.

— Պատմէ՛, ազատ, պատմէ՛, կրկնեցին բոլոր ներկայ հիւրերը.

— Երբ յաղթութեանք Բերդիկ Զայի մէջ, չարաշահեց կարիճը, պարոններուն վրանին մէջ ժողով մը գումարելեն, և Շամքէշիշ Օղլուի առաջարկին վրայ, որչեցին ուղղակի գալ զօրանոցը պաշարել։

— Արիզնի ժողովուրդը... ընդմիջեց իշխանը, առանց համար բան մը չը խորհուելո՞ւ։

— Խոհեցան, ան՛ր իշխան, պատասխանեց կարիճը, նախ Արիզնի բոլոր դիւղերուն ընտանիքները, կիներ, ազատ, ծեր, ամէնքը Շեմպէքի պատմոցը փոխադրել ուրուեցաւ։

— Լաւ ուրեմն, չարաշահէ՛ հիմա, հրամայեց իշխանը.

— Վերջապէս եկանք Բերդիկ Զայէն և Օյնախ հասանք, չարաշահեց կարիճը, հոս քիչ մը կանգ առինք, մեր վիրաւորներուն համար, որոնք ճամբորդութեան մէջ բաւական ցնդուած էին և չաս կը տառապէին։ Ճանկարծ, մեր Ցրնուդի փոխ-վանահայր Թադեաճան Բարթողիմէոս վարդապետը, ճարիւր կռիճներով երեւցաւ։

— Ինչ կ՚ըսես, ազա՛ւ, ընդմիջեց իշխանը, վարդապետը ձեզի հետ չէ՞ր ապրէն, կռիւին չը մասնակցեցա՞։

— Ո՛չ, ան՛ր իշխան, առաջ միասին էինք, Բերդիկ Զայի մէջ, բայց դիչերով յանկարծ անյայտացած էր իր ձիով, յետոյ հասկցուեցաւ, Ցրնուդ էր գացեր նոր ուժեր հաւաքելու և բերելու համար.

— Կեցցէ՛ վարդապետս, առիւծ է, առիւծ...։

— Ըսկ է թէ, յարեց Բասիլսեան, մեր ազատները հիմա Զերմուկ հասած ըլլալու են, այնպէս չէ՞.

— Այո՛, կարապետ աղա, պատասխանեց կարիճը.

— Պարոններդը միասին են, չէ՞, հարցուց Պալճեան Սարգիս աղան.

— Այո՛, պատասխանեց կարիճը, վեց պարոնները Սեւագալի, Ֆոնուզլի, Արեգնի, Խարազաճի, Հաճի Տէրէի և բոլոր միւս հայ դիւղերուն ազաքները, նոյնպէս մեր Ղարղալարէն Տէր Յակոբեան Կարապետը, Պօղոսպիրէն Շամբէշիշ օղլու Փանոսը և ուրիշ կարիճներ, եօթը հարիւրէ աւելի են, ամէնքն ալ հոս պիտի գան, զօրանոցը պիտի պաշարեն և յարձակումով դրաւեն, այսպէս կը խօսէին,

— Շա՛տ լաւ, ազա՛տ, ըսաւ Իշխանը, և դլխի նշանով մը ղդացուց որ անհանգիստ հեռանայ։

Տղան մեկնեցաւ և հիւրերը փոխ-փոխանայր քանանային հետ սկսան խորհրդակցիլ կացութեան վրայ։

Անդին, վանքին պարտէզին վրայ նայող անհանգիստ մէջ, Նազարէթ չավուշը կը քնանար, մինչ մայրը արնաոսը կը հանէր։

Յանկարծ արթնցաւ վիրաւորը.

— Ո՞ւր մը ջո՛ւր, հեծեց.

— Ջաւա՛կ, մրմնջեց մայրը, ջուր մի՛ խմեր, լաւ չէ։

Սակայն վիրաւորը պապակէն կը տանջուէր, ուստի մը ջո՛ւր, կը կրկնէր չարունակ։

Մայրը, չկրնալով դիմանալ, բերաւ ջուրը, և քանի մը կաթիլ խմցուց ու դաւաթը նոյն քաշեց։

Մինչեւ կէս գիշեր չարչարուեցաւ վիրաւորը, քունը փախած, վէրքին ցաւը դայլայլած էր։

Այսպէս, մէկ ժամէ աւելի, ցաւին տառապեցնէն, հեծեց վիրաւորը, մինչեւ որ քունը տարաւ։

Մայրը, միշտ արթուն, կը հսկէր տնարին վրայ։

Մինչեւ արշալոյս անընդհատ քնացաւ վիրաւորը։

Առաւօտ մը, մայրը քակեց վիրակապը, մուկին հոտած դիակը վերցուց և յանկարծ, ուրախութենէն գոչեց.

— Նազարէթ, զաւակս, վերկացիր...

Դիակը քաշած էր գնդակը, և վէրքին բերանը բացած էր դարձեալ։

Մայրը ձեռքովը քաշեց դուրս հանեց գնդակը, և ցոյց տալով զաւկին.

— Նազարէթ, գոչեց, ահա՛, ահա՛ գնդակը.

Անմիջապէս, պատրաստ սպեղանի մը դրաւ վէրքին վրայ, և վիրակապը փաթթեց։

Վիրաւորը չատ հանդիստ կըզգար ինքզինք, անկողնին մէջ նստած, փոքրիկ Ծուբինը գիրկը, կը խաղար իր կոշիկներն հետ.

Յետոյ ուզեց կրկին անկողնէն, քիչ մը մարզական անհանգիստ մէջ, բայց մայրը չատ նեղացաւ ու պատուոյ երեսին.

— Ինչպէսցա՞ր, Նազարէթ, անդր հանդիստ պառկէ՛...։

Սակայն, Նազարէթ չափաչը կը ձանձրանար անկողնին մէջ,

— Մա՛յր, ըսաւ, Գէորգը կանչէ՛, քանի մը րոպէ դայ։

Գէորգը մին էր չորս դիմակերնակներէն որոնք դինքը վանքը փոխադրած էին։

Շուտով կանչուեցաւ Գէորգը, որ արդէն վանքը պատկած էր դիշերը, և նկատ նստաւ Նազարէթ չափաչին անկողնին եզերքը։

Աղէն, խորհրդակցութիւնները կը չարունակուէին Տէր Սարգիս քահանային սենեակին մէջ, մինչ միւս կողմէ, վանքին սպասաւորները, մորթուած ոչխարի մը համով ու պարարտ միսերը չամիւրներու վրայ

անցուցած, կը խորհէին ու կը հասկնային հոն, հիւրերուն առջեւ, անհանգիստ մէջտեղը չարուած էին գինիով լեցուն թակոյկներ։ Հիւրերը, մէկ կողմէ ընակիր խորհրդակիցները կ'ուտէին ու Զեթունի ազգինակուն անարատ գինիները կը խմէին, միւս կողմէ առաջ կը տանէին իրենց խորհրդակցութիւնները։

Եւ գաւաթները չրջան կ'ընէին, գլուխները կը տաքնային և ամէնուն աչքերը կը վառէին։

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ Հազար իշխանը, մենք հոս նստած քէյֆ կ'ընենք, բայց գործ, ա՛լ գիտէ, այս պահուս, ինչե՛ր կը կատարուին.

— Կատարուած չինցած է. ա՛լ իշխան, յարեց Զապրեան Աւագ ալան, կարիքը պատմիլ, մերիններուն պարտութիւն մը կրած կը վերադառնան.

— Ուրեմն, յարեց Բասիլտանեան, մէկ կողմէ սիկսար մխացնելով ու միւս կողմէ գինիին գաւաթը պարպելով, մեզի կը մնայ սպասել մերիններուն վերադարձին, չէ.

— Անշո՛ւշտ, ըսաւ իշխանը, պէտք է մերիններուն վերադարձին սպասենք, բայց չենք գիտեր թէ մէկ գիշերուան մէջ ինչ կը պատահի,

— Ինչ պիտի պատահի, հարցուց Պալճեան.

— Ես գիտե՞մ, յարեց իշխանը, նեղսրտի չարժուձեւով մը, գիտէինք թէ մերիները պիտի յաղթուէին Բեզդիզ Զայի մէջ...

— Աուիկա յայտնի էր, յարեց Պալճեան, արդէն սճապարանքով չարժեցանք։

Գաւաթները կը պարպուէին ու համով խորտիկները կը լափուէին, սակայն, ո՛չ թակոյկները դատարկ կը մնային, ո՛չ ալ խորտիկներուն պնակները սպասաւորները չարունակ կը կրէին խորտիկ ու գինի.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ Իշխանը, անցեալի վրայ չը ծանրանանք, սխալ մըն էր գործուեցաւ.

— Բայց, ընդմիջեց Աւագ ալան, այդ սխալը չը

կրկնելու համար, պէտք է այսուհետեւ չբջանայեցութեամբ եւ խոհեմութեամբ վարուիլ.

— Ո՛վ են այդ պարոնները, հարցուց Բասիլոսեան արհամարհոտ չարժուձեւով մը, ալ ձկռքը նետելով օդին մէջ, ո՛վ են սոնք, այդ պուշնո՞րը պիտի տալ բոցնեն մեզի կառավարելու արհեստը։

— Ո՛ր պուշնորը, հարցուց Իչխանը, չը հասկցայ, մտհտեսի՛.

— Ազասի՛ էր, ինչ էր, պատասխանեց Բասիլոսեան ծաղրածուի դէմքով մը, սա ձեր պարոնները...

— Է՛, ինչ կայ որ.

— Ինչ պիտի ըլլայ, չարունակեց Բասիլոսեան նոյն հեգնոտ ձեւերով, մեր ընտիր ընտիր կարիճները Բերդիկ Զայլը տարաւ ու կոտորէլ տաւաւ.

— Մտհտեսի՛, ըսաւ Իչխանը ժպտելով, սո ինչ յանձնաք ունի, մենք չէ՞նք Նազարէթի չավուշը հոն ղրկողը, ինչո՞ւ այն տանն խորհուրդ մը չը տուիք.

— Ինչ խորհուրդ...

— Թող խորհուրդ տայիք որ, չարունակեց Իչխանը, Բերդիկ Զայլէն վերցնել տար բանակը, և ուրիչ տեղ մը, մեր բարձր դիրքերուն վրայ վոխադրել տար զայն, ինչո՞ւ այն տանն լուսիւն պահեցիք և հիմա ևկեր կը քննադատէք...

Ժողովականները, լուռ ու մունջ, կը դիտէին Բասիլոսեան Կարապետ աղայի դիմադիմերը ծամածռութիւնները, Բասիլոսեան չէր խօսեր, սիկառը կը մխացնէր միայն, իր նոսոտ տեղը միշտ երերալով ու խորհրդաւոր ակնարկներ թափելով իր չուրջը։ Վերջապէս, սիկառի թանձր մուխ մը հանելով բերնէն.

— Տէ՛ր Իչխան, ըսաւ, կը նեղէք, դուք լաւ պիտի իմանաք թէ՝ մանզաւար էր պատերազմի տալարէդ ընտ-

րել Բերդիզ Ջայը, չէ՞. իրեւ առնապետ, կարծեմ թէ ձեզի՛ կը պատկանէր ընել այդ աղդարարութիւնը.

— Ես, բազբեց իշխանը, յարգելի ժողովականներուն կարծիքները միայն կ՚ամփոփեմ, մանաւանդ՛ եւ իրաւունք չունէի նախապաշարել միտքերը:

Եւ պինիի զաւակները չրջան կ՚ընէին ու խորհուրդի պնակները կը նորոգուէին չարունակ:

Վիճարանութիւնը բաւական լուրջ հանգամանք մը կ՚առնէր, պուհանները հետզհետէ ապքնալով պինդին:

Մէկ քանի ժողովականներ պայրացած էին Պարոն Ազատի դէմ, որ առանց լուրջ պատրաստութիւններու, ապացոյցներէն ապահոված էր գործադրի պատգամաւորներուն, պայմանաժամ առած էր, ան: Իսկ ուրիշներ կը պարտաւէին Բարձմօրաք քահանային ընթացքը, որ հակառակ իշխանին կրկնակի պատուէրներուն, գործադրին չը հաղորդեր Պարոն Ազատի բոլոր խօսքերը, եւթէ կէս առ կէս պատմած էր անոր ամէն բան. քարձմօրա՛ն, այն քարձմօրա՛ն կը խնդրեմ է, կ՚ըսէին, այն գաւառան քահանան, որ յանկարծակիի բերաւ մեզ...:

— Այդ պարոններդ, ըսաւ Բասիլտանան, եթէ ինծի հնազ, չատ, վազուընէ՛ գնա վատելու է մեր առհասարակին.

— Ինչ յանցանք ունին Պարոններդ, ըսաւ Պալճեան Սարգիս ալա, մանաւանդ՛, ձեր քարձմօրաք քահանան կսխեցաւ է.

— Ինչո՞ւ.

— Ան չէ՞ր մեր գլխուն այս փորձանքը բերողը.

— Ինչպէս, հարցուց Բասիլտանան.

— Ինքը չէ՞ր գործադրին ամէն բան պատմողը.

— Խափե արդիւնք ալ չըլլայ՛ ..., յարկաց Հազար իշխանը, գարչկին դայեր բան ատ բան պատմեր էր գայմագամին, հոս ալ չը խոստովանեցա՛ ...

Եւ վիճաբանութիւնները, սաբ ու կծու, կը չարունակուէին։

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ Հազար աղա, դարձեալ անցնալի խօսքե՛ր, ձգեցե՛ք, վաղուանը խորհինք, ինչ կ՛ըսեք, ինչ պիտի ընենք։

— Մինչեւ որ կառավարները չը վերադառնան, ատարկաց Զագրեան Աւագ ապան, կանխահաս է կարծիքի փոխանակումներ ընել։

— Ուրեմն վերջացնե՛նք վիճաբանութիւնը, ըսաւ իշխանը։

— Անօգո՛ւտ է չարունակել վիճաբանութիւնը, կրկնեցին ժողովականները։

Իշխանը փակեց նիստը, և խնդրեց փոխ-վանահայր Տէր Սարգիս քահանայէն, վերջ մը դնել խորհրդարանին ու դիմիլ դատաբնութեան։

Թափուեցան ու սրահները վերցուեցան, և ժողովականները պատրաստուեցան մեկնիլ վանքէն։

Կէս գիշերը մօտեցած էր արդէն, փոխ-վանահայրը չատ ազատ հովերուն, մանանաորապէս Հազար իշխանին, վանքը գիշերել, բայց ժողովականները կ՛ուզէին Զեյթուն իջնել, չատերը չէին ուզեր անգել վերադարձողներուն խումբերը, որոնք վայրկեանէ վայրկեան կը սպասուէին հոն։

Ժողովականները կարգով մեկնեցան, իսկ Հազար իշխանը, Տէր Սարգիսի թախանձանքին տեղի տալով, այն գիշերը վանքը մնաց, ինք ալ կը փափաքէր հոն գիշերել, որպէս զի դիտատրէր վերադարձող խումբերը

և միևնոյն ժամանակ, կարենար առաուան դէմ այդ-
լութիւն մըն ալ տալ Նազարէթի չավուշին և տեղեկա-
նալ անոր առողջական վիճակին։

Ծ.Ա.

Նոյն գիշերը, վերադարձան բոլոր ոստմիկները, և կանխորոշ կարգադրութեան համաձայն, Ալտաէն և իր՝ղնեակից ընկերները, Սրճդնի Խաչեր ու Մխիթար քահանաները, իրենց կորնեկով, և Ս. Փրկչի ու Սառուա-ծածնի վանքերու պահակուն ոստմիկները, ինչպէս նաև Զեթունի Ս. Լուսաւորչի կարիճները, բոլոր ասոնք, համբաւին իջան Ս. Աստուածածնի վանքը, իսկ Ծրնուղի Բարթողիմէոս վարդապետը, իր հարիւրաւոր քաջերով Աւազալի, Խարազաճի, Հաճի Տէրէի, Խէպլէի, Ալապօղա-նենց և մեւս գիւղերուն ոստմիկները, նաև Դարըլալա-ըէն Տէր Յակոբեան Կարապետի և Պօղպայերէն Շամ-քէնչ Օղլու Փանոսի քաջարի խումբերը, ասոնք ալ Մխըլ Աղբըր հասան, ուր, անմիջապէս, պատ-նէշներ կանգնեցին։

Հազար իշեանը դեռ նոր արթնցած էր, եւս, տեսաւ խմբապետները, Բերդիկ Ջայի ճակատամարտի

մասին աւելի առաջ մանրամասնութիւններ իմացաւ Պարոն Ազատիէն, մխիթարից, յորդորից, քաջալերից բոլոր խումբերը, և ինք առաւել կանուխ իմացաւ Զեթունն, ուր անհրաժեշտ էր իր ներկայութիւնը։

Վճռական վայրկեանը կը մօտենար, Զօրանոցին պաշարումը պիտի սկսուէր, ազդանշանի մը միայն կը սպասուէր և այդ ազդանշանը պիտի արուէր Ս. Սառուածածնի գմբէթին դադրեցնելէն, կարմիր ղրօշակի մը ծածանումովը։

Արեւը ծագեցաւ Պերղինկայի հառնկիւնի, սրածայր սարէն. պայծառ արեւ մը, որ կարծես թէ կը գոռգոռար գշնանային ցուրտ հովի մը չունէին։

Վանքին չրջակաները, մայուռներուն ու թիւռաներուն մէջէն, հարիւրաւոր դրօշներ երեւցան. ռազմիկները, ժայռերու հետն դարանած, և իրենց հրացանի փողերը զօրանոցին վրայ ուղղած, կը սպասէին ազդարար նշանին։ Նոյնպէս; Մխըրի Ազբերի խումբերը, պիչերն ի բուն պատնէշներ ու մարտկոցներ չինելէ և ամէն պատրաստութիւններ աւարտելէ յետոյ, իրենց հրամանատարի ազդանշանին կը սպասէին, որպէս զի արշաւէին դէպի զօրանոցը։

Այսպէս ուրեմն, առջի օրուընէ պրուած պրոյտանները կէս ան կէս դարձադրիւռ բոլէն կը մօտենար, Շամքեչիչ օղլուի ձրագիրը մարմին առած էր։

Զօրանոցին բնակիչները բնաւ տեղեկութիւն չունէին իրենց չուրջը կատարուած գործողութիւններէն։

Հրամանատար Իֆֆէթ պէյը չատ մտահոգ էր, չատ մը հիւանդներ քաշած էր Մարաշ և ա՛չ մէկին պատասխանը չէր ստացած։ Ին՛ու չէր իմացած Բերդիլ Զայի կռիւները։ Սմբոլջ պիչերը, զօրանոցի պատերուն հետ խորհրդակցած էր և զո՛ւր կը սպասէր նոր

հրահանգներու, որոնք Մարաչէն պիտի հաղորդէին, իբրեւ պատասխան իր քաշած հեռագիրներուն։

Առաւօտեան դէմ, Իֆֆէթ պէյ իր սենեակի պատշգամին կը դիտէր զօրանոցին մերձակայ բլուրները, որոնց վրայ ան կէսօր նշմարած ըլլալով, խակոյն հեռադիտակը տարաւ աչքին և տեսաւ հարիւրաւոր պատերազմիկներ, որոնք դրօշներ պարզած, կ'առաջանային դէպի զօրանոցը։

Հեռադիտակը մէկդի նետեց ու դուրը ապատող պնուտրին հրամայեց չտալով կանչել բոլոր սպաները։

Հինգ րոպէի մէջ հաւաքուեցան բոլոր սպաները հրամանատարին քով.

— Ընկերնե՛ր, ըսաւ Իֆֆէթ պէյ, թնդիլը կընճռուսկայ.

— Ի՞նչպէս, հարցուցին սպաները.

— Եկէ՛ք, եկէ՛ք, նայեցէ՛ք, ըսաւ Իֆֆէթ պէյ, առէ՛ք հեռադիտակը, տեսէ՛ք։

Եւ սպաները կարգով դիտեցին չուրջի բլուրները, որոնք ծածկուած էին բազմաթիւ պատերազմիկներով։

Խուճապը սիրեց սպայակոյտին մէջ։

Նոյն պահուն, զօրանոցի մօտակայ բլուրի մը գագաթը կեցած, մարդ մը, սարճանակը մէջքը, կը պոռար.

— Էյ, Ինկիլիզ կէլմիշ, տահա խապէրնիզ ե՞օք մը...։

Այդ պոռացող մարդը հարրած մըն էր, նայնինքն Թուրվանեենց Մկրտիչը, որ գիշերը մինչեւ լոյս գինովցած, հոն եկած էր գովանալու։

Շատ չանցաւ, ամէն կողմէ սկսաւ յարձակումը։

Գնդապետը կարգադրեց մը կը տեղար զօրանոցին վրայ, բոլոր զօրքերը քաշուեցան իրենց խուցերը։

— Օ՛ն, կրա՛կ, պօռաց հրամանատարը։

եւ դուռացին թնդանօթները։

Ս. Աստուածածնի վանքէն ու վանքին չրջակայ բարձունքներէն, Մխըլ Աղբըրի գովի բլուրներէն կը պատային զնդակները, կը սուլէին, կը չչէին ու կը տեղային զօրանոցին վրայ։

Յարձակումը կատաղի, հրացանաձգութիւնները կը չարունակուէին անընդհատօրէն և պատերազմիկներուկուս չարքերը կ'առաջանային անվնաս, հատատա քայլերով, դէպի զօրանոցին սահմանները, առանց վայրկեան մը դադար տալու, միշտ դէպի զօրանոցը։

Զէյթուն ընկղմած էր խորունկ լռութեան մը մէջ, բնակիչները յանկարծ արթնցան հրացաններուն ու թընդանօթներուն չառաչումներէն։ Քերծայր, Պէրպէնիա, Սօլաղ Տէմէ, Զէյթունի այս երեք յատկանշական պահպանները, իրենց ապառաժուտ դիրքերը թօթվելին սրամտօրէն։

Զօրանոցը պաշարուած էր։

Եւ ահա, Զէյթունի բոլոր եկեղեցիներուն զոյգ կոչնակները զօրանջեցին, պատերազմին ահազանգը...։

Զէյթունի չորս թաղերու կարիճներէն հատընտիր հատաբանոց մը, հազարէն աւելի ապառաժէն երիտասարդներ, արծաթ-ասպարանջան հրացաններով, ձիւնափայլ չապիկի պաչները՝ իրենց թաւ ուսերուն վրայ, չարժեցան, իրենց պարագլուխ ունենալով մեծամեծներուն որդիները, որոնք նժոյգներ հեծած, ռազմական թափորին առջեւէն կ'երթային դէպի զօրանոցը։

Սպրին, քաղաքին մէջ, Զէյթունի բոլոր երեւելիները, ուղղուեցան, հանդիսաւոր դիմայքով մը, կառավարական պալատին վրայ, ուր միայն ութսուն զինուորներ կը պահուէին։

Առանց վրքը ընդդիմադիմեան մը, Պալատին զինուորները, մահուան ապառնալիքի տակ, անմիջապէս

անճնաաուր եղան և մարթինի հրացաններն ու միւս բոլոր զէնքերը յանձնեցին Չեթունի ազանեըուն, որոնց պլոխը կը գանուէր Հաղոր իչխանը։

Չեթունի հազար պատերազմիկները, առանց նչմանըուելու զօրանոցի բնակիչներէն, մագլցի կան ժայռուտ բլուրներն խլեր և միացան Շամքէչիչ Օղլուի գումարտակներուն, որոնց ամէն մէկը մէկ առիւծ, կը խոյանային, կը գրաւէին նոր դիրքեր, և հետզհետէ կը մօտենային զօրանոցի գրացի դիրքերուն։

Զօրանոցէն արձակուած ռումբերը կ'իյնային ապառաժներուն վրայ, որոնց ետին կը կռուէին ազգիկները։

Հրամանատար Իֆիէթ պէյի չուարուածը մեծ էր, ազանները մառնուած էին անհակադրելի անճկութեան մը, որովհետև, չարաքինութեամբ դիմադրելու բաւականաչափ ուսեաց ունէին, բայց պիտի չարդուէին ծարաւէն, ջուրը դիչերով կարուած ըլլալով։

Սալայակոյսը կը խորհէր զօրանոցը պարպել, դուրս ելլել և ճակատ առ ճակատ մղել կռիւը, սակայն, պատերազմներուն թիւը սակաւ կ'ազդէր։

Կռիւը տևեց մինչև իրիկուն, և պաչարող խումբերը, վանքին կողմէն ու Մխոլ Ազբերի բլուրներուն, չատ մը կարևոր դիրքեր գրաւելով, կ'առաջանային։

Գիչերը վրայ հասաւ և հրացանաձգութիւնը դադրեցաւ։

Զօրանոցը խաւարի մէջ ընկղմած, բոլոր դռները փակուած, մեռելային լռութիւն մը կը տիրէր ներսը։

Իսկ դուրսը, պաչարողներու յաղթական գումարտակները, ցերեկուան անընդհատ յարձակումներէն յոգնարեկ, ժայռերու կողերուն վրայ և ծառերու տակ, խումբ խումբ նստած, միչտ արթուն, կը հսկէին, կազմ ու պատրաստ վազորդային մարտնչումին, որ, աւելի կատաղի և աւելի սոսկալի ըլլալ կը խոստանար։

Բարթողիմէոս վարպապետը չէր կրնար կ'ընդունիլ անպատշաճ, խոտոր խոտոր, քաջալերիչ յորդորներով կը խրատէր, վասն մեծ յաղթանակին յոյսով կ'ոգեւորէր ու կը բացատրէր հոդիները։

Դիշերուան խաղաղութիւն մէջ յանկարծ լուսնյաւ եկեղեցիներու կիչեաներուն միաձայնութիւնը։

Քահանաները, Հայոց իշխանի պատուէրներուն համաձայն, փութացած էին Զէյթունի հաւատացեալ ու բանակաչա ժողովուրդը հրաւիրել եկեղեցիները, ուր հրամաններ պիտի կատարուէին Լեւոն զէնքերուն յաղթութեան համար։

Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Աստուածածին, Ս. Յովհաննէս ու Ս. Սարգիս, այս չորս եկեղեցիները խոնուելու կրկնոց բազմութիւն մը, պատառ մայրեր, դեռատի կիներ, նորապսակ հարսներ, կոյսեր, մանուկներ, ծերունիներ, ամէնքը ծնրադիր, աւրբերու պատկերներուն առջեւ ու խորանները, կը պաղատէին, հրեշտակներուն միջամտութիւնը կը հայցէին երկինքէն։

Դարպասը թագէն ու թուռնամէնի պատառ մը, որուն երկու թուռները Շամբէչիլ օղլուի դամասուսկիներուն մէջ կը կռուէին, Ս. Սարգիսի տաճարին մէկ անկիւնը կծկած, երեսները կը քսէր տաճարի յատակի յուրտ քարերուն, և թագին պաշտպան աւրբին՝ Ս. Սարգիս քաջ զօրավարին կ'ուղղէր իր աղերսագին աղօթքը. — « Ո՛վ Ս. Սարգիս, կը մրմնջէր, ձիուդ մատո՛ղ ըլլայ հոգիս, հասի՛ր, իմ թուռներուս բազուխներուն այժ տո՛ւր, օգնէ՛ Զէյթունի...։»

Ս. Յովհաննէսի տաճարին մէջ, Երէցկան Տ. Նշան քահանան, Հալէպի մէջ իր ապօրինի և անիրաւ բանտարկութեան դժոխք մը ոխը սրտին մէջ, կը խրատ խոսէր Պօղոսիրի կիները, վառօդ, զնդակ ու պատչար հասցնել կռուող հերոսներուն։

Ս. Կուսաստրէի տաճարին մէջ, քահանաները բազկատարած ու ծնկադուռ, սրտաչարժ «Տէր ողորմեա»ով մը, Զեթունի Աստուծոյ ողորմութիւնը կը հայցէին, որպէզի բժշկութիւն մաղթելով Նորաշխարհեան նազարէթ չսպառէին որ Ս. Աստուածածնի մենաստանին մէկ անկիւնը, պատերազմին մէջ ոտացած վէրքէն կը տառապէր։

Ս. Աստուածածնի տաճարին մէջ, Բասիլեանի մահուան կարապետ ազան, Սուրէնեան իշխանական տոհմին ազնիւ չառաւիղնկէն, ծնկադուռ կ՚աղօթէր սիւնի մը տակ, խուռն բազմութեան մը ներկայութեան, որոնք իրենց արցունքներով կը թրջէին տաճարին քարերը։

Այսպէս, ամբողջ Զեթունի ժողովուրդը կ՚աղօթէր, Հայրենիքին ազատութեան համար մղուած պատերազմին յաղթական վախճան մը մաղթելով։

Հակառակները սեւեցին մինչեւ կէս գիշեր, և երկար հաւատացեալներու խուռնեռամ ամբոխը ցրուեցաւ, խրախճանչելու որ իր տունը վերադարձաւ։

Կէս գիշեր էր, համատարած լռութիւն մը կը տիրէր։

Յանկարծ, զօրանոցի կողմէն, թնդանօթ մը պոռաց։

Հրամանատար Իֆֆէթ պէյ, ապանեռւն խորհրդավար, ամբակոծել կըսկսէր Մխոլ Աղբըրի բանակը։

Շամքէշիշ օղու Փանոսը, վայրկենապէս իր չուրջը հաւաքեց բոլոր խմրապետները, և յարձակումի նշանը տուաւ։

Զեթունէն հասած հազար պատերազմիկները, թարմ ուժեր, որոնք երբէք չէին յոգնած, Բերդիկ Զայի ճահաւոմարաին մանուկցած չըլլալով, առաջին շաբաթուն մէջ նեռուեցան և ամրերի առիւծներու պէս խայտացան։

Կախը վերակաս երկու կողմէն։

Զօրանոցը պաշարուած էր ամէն կողմէ։

Վանքին չրջականերէն ալ սկսաւ տեղալ գնդակներու նոր կարկուտ մը, մինչդեռ Մխալ Աղբերի կողմէն չարունակ կ'առաջանային Շամքէչիի օղլուի խումբերը։

Բոլոր գիչերը տևեց հրացանաձգութիւնը, և արշալոյսին դէմ, պաշարող դունդերը հասան Զօրանոցին բոլորտիքի առուները, ուր կը բնակէին սպանեռւն բնակիչները։

Այդ պատմական օրուան մէջ, իրենց հերոսական նախճիրներով մեծ հռչակ հանեցին քանի մը պատերազմիկներ, որոնք ամրացած՝ զօրեղացին դիմացի մարտկոցի մը մէջ, առաւօտեն մինչև իրիկուն, առանց հացի և առանց ջուրի, չարունակ կռուեցան։

Այս հերոսները, իրենց յամառ յարձակումներով, ան ու ապառաժ սխեցին թշնամիներուն մէջ. առանք էին Ներաչխարհան երկու իշխանազուն հերոսները, Նչան և Եղիա, Ղապայճի Խաչերը, Ս. Փրկչի գիւղէն երեք ուրիչ կարիճներ։ Առանց վրայ զօրանոցէն թընդանօթի ռումբեր նետուեցան, որոնցմէ զարնուեցան ու սպաննուեցան Ս. Փրկչի Աւագնոց գիւղացի Մարկոս անուն պատանի մը, և Բէօնաէվնոց Պաիկ անուն կըտրիճ մը։

Այս երկու զոհերուն վրէժը լուծելու համար, պաշարող խումբերէն խիստ ռազմիկներ դուրս նետուեցան մարտկոցներէն, և արհամարհելով գնդակներու և ռումբերու անպատասխանը, անվեհեր ճակատով առաջացան և մօտեցան զօրանոցի պատերուն։ Եւ իրիկուան դէմ, ինչպէս ըսինք, յաջողեցան գրաւել չրջակայքի առուները, սպաննեռւ ընտանիքներուն բնակարանները։

Երեքմանոց Հայրապետը, Աբրահանոց Վահիմը և Նօխաւանոց ազգ մը, այս երեքը միասին, առաջ խո-

յայտն սպանելու առնելուն վրայ, ընտանիքներուն միջոց առնել հեռանալու և ապաստանելու զօրանոցը, և իրենք այրելին բոլոր առները։

Հրամանատարը, սպանները, անաբեկ աչքերով կը դիտէին զօրանոցին քովի առներուն հրդեհի բոցերը, և հոգեսարսուռ սոսկումով մը կըզգային ճակատագրական բռնէին մօտալուտ արհաւիրքը։ Ալ կասկած չէր մնար, զօրանոցին դրաւումը քանի մը ժամուան գործ մըն էր, որովհետև պաշարողներուն ձայները մօտէն, շատ մօտէն կը հասնէին զօրանոցի բնակիչներուն ականջին։

Նոյն միջոցին, Պօղոսպէրէն երկու անվախ ազատիկներ, Թողլենց Փանոսը և Եօղունենց Մարթիրոսը, զօրանոցին պայազատարը զարկին և դիակը քաշկռտեցին։

Հոկտեմբեր 13ի գիշերը վրայ հասաւ և երկուսակ դաշրեցան Թշնամական դարձուածքները։

Նոյն գիշերը, Բարթողիմէոս վարդապետին հրահանգովը, պաշարող խումբերուն կողմէ կանգնած իւրաքանչիւր պատնէշի վրայ խաչանիշ դրօշակ մը պնդուեցաւ։ Հետեւեալ առաւօն վճռական հարուածը պիտի տրուէր Համիտի Բռնապետութեան այդ Սև Դէմակին։

Շամքեչիլ օղլու Փանոսին, Զագրեան Աւագին և ուրիշ քանի մը վարձառու լեռնականներու խորհուրդով, մէկ քանի թիթեղ քարիւղ բերուեցաւ քանակին մէջ և ակառ մանուածոյ դարձիքներու միջոցաւ քարիւղ սրսկել և անով ուռգել զօրանոցին պատերը, որպէս զի մէջինները յամառութեան պարագային, այրէին զօրանոցը, լուցկի մը դպցնելով քարիւղով օծուած պատերուն։

Զօրանոցին բնակիչները, երկու օրէ ի վեր, չուրկ զրկուած, սոսկալի տանջանքներով կը գալարուէին։ Ջինուորներուն մէջ ըմբոստութիւնը սակաւ կը տարած-

էր, մեկ քանինները մահափորձ ալ կատարեցին հրամանատար Իֆֆէթ պէյին անձին վրայ, որ ատկաւին կը յամառէր և չէր ուզեր անձնատուր ըլլալ։

Անձնատուր ըլլալով, վատութիւններուն առիթէն ստկային զործած պիտի ըլլար հրամանատար մը, որ իր ձեռքին տակ ունէր հինգ տարի առկի զօրք, և անոնց ապրուստներուն ալ պաշար։ Ա՛յսպէս կը խորհէր սպայակոյտը, զօրքերը միայն և սպանելուն ընտանիքները կ՛ամապարէին, կը վախնային ժամ առաջ անձնատուր ըլլալ, որովհետև կը տեսնէին, համոզուած էին թէ՝ պաշարումները վճռած էին ամէն գնով տիրանալ զօրանոցին.

Հոկտեմբերի 13ի գիշերը խաղաղ անցաւ, առանց ո՛և է միջադէպի, և առանց թշնամական զործողութիւններու։ Այդ գիշերը թէ՛ պաշարող և թէ՛ պաշարուած, երկու կողմերն ալ, ապահովին հետևելով օրուան, ուր, վախէն և վերջնահարուածէն, համոզուած էին, զօրանոցին բաղդը պիտի վճռուէր...։

Վերջապէս ծագեցաւ հոկտեմբերի 14ի արևը։

Հրամանատար Իֆֆէթ պէյ, պաշտպանին կը դիմէր, այս անգամ առանց հետապնդման, պաշարող զօրքերուն չարժուելէ։ Պատնէշներուն վրայ խաչանիշ զրօշակներ տեսան, որոնք առաւօտեան զեփիւռին չունչովը կը ծածանէին ու կը չողշողային նորածագ արեւու մը ճառագայթներուն տակ։

Ձակատագրական ժամը հնչած էր, կանչից սպայակոյտը, և սենեակին դուռը փակելով, գաղտնի խորհրդակցութեան մը մտան անոնց հետ.

— Ընկերնե՛ր, ըսաւ սպանելուն, կը տեսնէք, ըսաւ, թշնամին զօրանոցին պատերուն տակ հասած է, և կը պատրաստուի այրել չէնքը, ինչ կ՛ըսէք.

— Միրալա՛յ պէյ, ըսաւ սպանելէն մեկը, յա՛յտնի

է, անօգուտ է մաքառումը, անձնատուր ըլլալը՝ խոհեմութիւն է, միայն, մեր կեանքերուն ապահովութիւնը կրնանք երաշխաւորել տալ.

— Ինչպէս...

— Հրամանատա՛ր պէյ, յարեց ուրիշ ապայ մը, որ յաճախ յարաբերութեան մէջ էր Զեթունի կարեւոր անձնաւորութիւններէն մէկ քանիներուն հետ, և Զեթունի ժողովուրդը լաւ կը ճանչնամ, վհատած, մեծապիրտ, ասպետական բարքերով, աղնիւ ժողովուրդ մըն է. վատահ եմ, եթէ անձնատուր ըլլանք, մեր կեանքը, մեր պատիւը, մեր ընտանիքներուը, մեր բոլոր ինչքերը, դոյքերը, վերջ պիտի մնան ա՛ւ և յարձակումէ կամ բռնաբարումէ, հետեւաբար, կ՛առաջարկեմ որ փութանք անձնատուրութեան դործողութիւնը.

— Սակայն, ընկերնե՛ր, առարկեց տարէց ապայ մը եթէ կուղէք, անդամ մը վողարի միջոցաւ խորհուրդ հարցնենք գայմադամին, խնդրենք իրմէ, թող պատասխանէ վողարի մը միջոցաւ, թո՛ղ յայտնէ մեզի թէ՝ ինչպէս կը վարուին իրեն հետ,

— Սուիկա լաւ յիշեցուցիք, ըսաւ հրամանատարը, գայմադամ Աւնի պէյին կը հարցնենք վողարով և անմիջական պատասխան մը կ՛ուղենք, տեսնենք ինչ պատասխան պիտի տայ:

Հրամանատարը կը պատրաստուէր վողարով խօսիլ գայմադամին հետ, երբ դուրսէն, յստակօրէն լսուեցաւ ապառնական ձայն մը,

— Միրալա՛յ պէյ, անձնատուր եղէ՛ք, հակառակ պարագային, կը հրդեհենք զօրանոցը, և դուք ալ մէջը կ՛այրիք...:

Այս ապառնական ձայնին վրայ, Իֆֆէթ պէյ օդին մէջ արձակել տուաւ թնդանօթ մը, իբրև նշանակ անձնատուրութեան:

երկու վայրկեան եաքը, փող մը հնչուեցաւ։
Զեթունէն ուրիշ փող մը հնչուեցաւ յետոյ։
Պաչարող խումբերուն մէջ երիտասարդ մը կար, Դաւիթ Փանոսը, որ հինգ տարի Հալէպի կեդրոնական բանտին մէջ մնացած էր և զօրքերու հետ յաճախակի յարաբերութիւններ մչակած ըլլալով, բաւական կը հասկընար փողերի լեզուէն։ Մօտեցաւ Շամքեչիլ օղլուին. և
— Փանո՛ս աղա, ըսաւ, գիտե՞ք ինչ թնդանօթ էր արձակուածը.
— Ի՞նչ էր, հարցուց Շամքեչիլ օղլու,
— Հրամանատարը կը յայտարարէ թէ՝ անձնատուր է ինքը և իր բոլոր զօրքերը.
— Ինչ կ՚ըսես, իրաւ այդպէ՞ս է, հարցուցին ամէնքը.
— Այ՛, ճիշդ այդպէս է, պատասխանեց Դաւիթ Փանոսը.
— Լա՛ւ, չարունակեց Շամքեչիլ օղլուն, քանի որ թնդանօթներուն ու փողերուն լեզուէն կը հասկնաս, մեզի՛ նայիմ, ինչ խօսքեր զօրանոցէն և ինչ պատասխանուեցաւ Զեթունէն.
— Փանո՛ս աղա, ըսաւ Դաւիթ Փանոսը, փողերը հարցուց դայմազամին թէ Զեթունցիք ինչպէս կը վարուին անձնատուր եղողներուն հետ.
— Ինչ պատասխանեց դայմազամը...
— Պատասխանեց թէ ինքը չատ հանդիսատ էր նոյնպէս պատասխան ղրկելու, և թէ Զեթունցիները չատ քաղաքավար կը վարուին իրենց հետ, ևն.
— Ուրիշ ինչ ըսաւ դայմազամը, հարցուց Շամքեչիլ օղլուն.
— Երեսուրդ տուաւ զօրանոցի հրամանատարին, պատասխանեց Դաւիթ Փանոսը, և թէպտրեց որ անձնատուր ըլլայ։

Այս խօսակցութիւնը դեռ պիտի չարունակուէր, եթէ զօրանոցին դաշտէն չը ծածանէր անձնատուութեան նշանակ դրօշակ մը, և եթէ, միևնոյն ժամանակ չը հնչուէր երկրորդ փող մը :

Պարոն Ազատին, որ վանքին կողմէն յարձակող խումբերուն մէջ կը գտնուէր, մօտեցաւ զօրանոցին, և նոսրի կողմը նստաւ : Երբ անոնք թէ՛ պաշտպող պահակազինուները և՛ ասպետները և չատ կը մօտենան զօրանոցի պատերուն, իր հրաձիգներէն չը ջատագուած, ատրճ եղաւ յանկարծ, և պօռաց.

— Մի՛ չատ մօտենաք պատերուն, ծուղակ մը չըլլա՛յ, կը ջարդուի՛ք . . . :

Այդ պահուն, երբ պարոն Ազատ դեռ կը խօսակցէր իրենները հետ, զօրանոցին մեծ դուռէն դուրս եկան դեր-հաղարապետ մը (պ օ յ ա զ ա տ ի) և քարտուղար (պաշ քեաթիպ) մը, և պարոն Ազատին մօտենալով, բարեւեցին ու կեցան :

— Ինչ կ՛ուզէք, հարցուց Ազատ անպլիերէն լեզուով, թարգմանի մը միջոցաւ :

Աւելորդ է կրկնել, պարոն Ազատին ինքզինք ակնկրէն ի վեր անպլիացի կեցնելով, թարգման մը կը պատրաստէր հետը, Զարխանաճի Մխիթարը, զոր Մարաչէն բերած էր յատկապէս :

— Անձնատո՞ւր էնք, պատասխանեց դեր հաղարապետը :

Պարոն Ազատին, միչտ իր թարգմանին միջոցաւ հարցուց խրոխտաբար .

— Դուք պետ մը չունի՞ք, ան ինչո՞ւ չը գա՛ հոս,

— Միրալայը կայ, պատասխանեցին երկու սպանները .

— Լա՛ւ, չարունակեց Ազատ, պահելով միչտ մի-

ևենոյն խրոխտ դիրքը, թո՛ղ ձենէ մէկը հոս մնայ, և մեւսը մեկնի, հոս բերէ այդ պատը։

Պարոն Աղասիի հրամանին համաձայն, դեր հաղա-րապետը մնաց հոն, և քարաւղարը վերադարձաւ պարոն Աղասիի քով, այս անգամ զօրանոցի հրամանատար, ճիրայր Իփիէքի պէյին հետ։

Իփիէքի պէյ բարձրահասակ, վիթխարի դիւցազնա-կան մըն էր, հազարա կեցուածքով, ինք ալ կրնար մի-ևենոյն յայտարարութիւնը,

— Անձնատո՛ւր ևնք, ըսաւ։

Պարոն Աղասի, միշտ անդրկիրճին լեզուով և իր թարգմանին միջոցաւ, սկսաւ ազատնոյ միրայային.

— Հրամանատա՛ր, ըսաւ Իփիէքի պէյին, որ հոն, Աղասիի առջև կեցած, կը դողար, եթէ հիմա, ա՛յս րո-պէիս մէջ անձնատուր չըլլաք, զօրանոցը պիտի այրե՛լ տամ...։

Միրայայը վճռած էր արդէն, առանց վարանելու.

— Պարո՛ն, ըսաւ, պատրաստ եմ յանձնելու զօ-րանոցը.

— Բոլոր պարունակութիւններովը, չարունակեց Աղասի.

— Անչո՛ւշտ, յարեց հրամանատարը, բայց կրնա՞մ արդեօք չնորհ մը խնդրել,

— Ի՞նչ...

— Մեր ընտանիքները, կմկմաց Իփիէքի պէյ,

— Ձեր ընտանիքներուն պատիւը, յայտարարեց Աղասի խորհրդաւոր դէմքով մը, մեզի կը վերաբերի, կրնաք կատարեալապէս վստահ ըլլալ այդ մասին, մենք արդէն ինչո՞ւ մղեցինք այս մարտը։ Ազատութեան հա-մար, և ի՞նչ կ՚արժէ ազատութիւնը, առանց ընտանե-կան պատիւին պահպանութեան. բարեհա՛ճ, ձեր ըն-

անիքները պիտի վայելեն բացարձակ ազատութիւն և առարկայ պիտի ըլլան ամեն յարգանքի և մեծարանքի, անհոգ եղէք այդ մասին, միայն փութացէք յանձնել զօրանոցը, մէջի բոլոր մթերքներովը, զէնքերովը, և զօրքերովը։

Իֆֆէթ պէյի սիրտը հանդարտեցաւ, ան չէր վստահ կըսպառնար իրենց կեանքին, և իրենց ընտանիքները պիտի մնային ամեն անարգանքէ, ընդհակառակն, ամենուն կողմէն յարգանք պիտի դանէին։ Նոյնպէս, կը խորհէր, իր զօրքերուն կեանքը բարեխիղճ ապահով էր, այդ մասին ամէն երաշխաւորութիւն կը տրուէր իրեն, մանաւանդ օրինակը թարմ էր, իր աչքին առջև, Զեթունի մէջ զէրի բռնուած ութսուն զինուորները, գայմազամին ու կառավարական պաշտօնեաներուն հետ, չաս հանդիսաւ էին։

Դարձաւ պարոն Ազատիի և

— Զօրանոցը ձեզի յանձնուած է, ըսաւ, պարո՛ն, այս րոպէէս սկսեալ, անոր բացարձակ տէրը դո՛ւք էք։

— Շա՛տ ազէկ, յարեց Ազատի, թո՛ղ յանձնումի գործողութիւնը փութացուի,

— Ինչպէս դ՚ը կը հաճիք, պարո՛ն, ըսաւ հրամանատարը, եթէ յարմար կը դանէք, ես ձեր քովը կը մնամ, դեր հազարապետը թող երթայ զօրանոցը, յանձնումի գործողութիւնը կատարէ, զօրքերը դուրս հանէ և չէնքը, իր բոլոր պարունակութեամբը, յանձնէ ձեր կարգած անձին կամ անձերուն։

Ազատի չսա գոհ մնաց Իֆֆէթ պէյին այս յայտարարութենէն, այս վերջինը մնաց Ազատիի քով, իսկ դեր հազարապետը գնաց յանձնումը կատարելու։

Յաղթական պատերազմիկները, խմբապետներուն կարգադրութեամբը, զօրանոցէն մինչև Զեթունի ելքերը, երկու կարգի վրայ չարուած, մարդկային կըրկ-

նակի չղթայ մը կը կապմէին, և այս չղթային մէջէն պէտի անցնէր դերի դօրքերուն ու սպաներուն ազատ թափորը։

Յաղթութեան աւետիսը վոյլակի թևով հասած էր Զեթուն և Ս. Սառուածածնի վանքը։

Փոխ Վանահայր Տիրացուեան Տէր Սարգիս քահանան, Եղբայրախարհանոցին քանի մը ներկայացուցիչներով, և Զեթունէն Հազար իշխանը, չորս թաղերուն երեւելիներովը միասին, հետզհետէ կը հասնէին դօրանոցը։

Պարոն Աղասին ու հրամանատար Իֆիֆէթ պէյը, հազարաւոր բազմութեան մը մէջէն անցան, մտնելու համար դօրանոցը, ուր Շանըվէնց Աւետիս ագան, ուրիշ մէկ քանի ագաներու հետ, կը հակէր յանձնումի դործողութեան։

— Ա՛խ՛ը, գոչեց Շանըվէնց Աւետիսը։

Եւ վեց հօթը հարիւր հրացաններ օդին մէջ պարպուեցան միանուագ, ու չորեակ լեռները դոռացուցին երկարաձիգ արձագանդներով։

Այս կերպով ներս ընդունուեցան յաղթող ու պարտեալ, պարոն Աղասին ու Իֆիֆէթ պէյը.

Բոլոր զէնքերը, բոլոր ռազմամթերքները անցատուած էին արդէն մատնաւոր անհատ մը, նայնպէս ուսհասանները, ուրիշ անհատներու մէջ։ Կը մնար հիմա պարպել զօրանոցը բնակիչներէն, որոնք, չաղթականներուն սուրին տակէն կարգով անցնելէ եաքը, պահեստարանին երկու կարգերէն ձեւացած չղթային մէջէն պիտի տարուէին Զեթուն, տեղաւորուելու համար կառավարական պալատին մէջ, պահանջ ալ իրենց ընտանիքներով բաժնուելու համար մեծամեծերու տուներուն մէջ։

Զօրանոցին մէջ կային, բացի պահեստու կինալէն

ու զաւակներէն, վեց հարիւր յիսուն զինուորներով իրենց սպաներով միասին, որոնք անձնասուր եղան իրենց հրամանատարին հետ:

Անհատական զրաւուած ղէնքերուն, ռազմամթերքներուն ու զանազան ապրանքներուն ցուցակը.—

2 քրուբի թնդանօթ.
170 ռումբ.
600 Հէնրի մարթինի հրացան:
120000 փամփուշտ.
2 տակառ վառօդ.
2 ամբար լեցուն գարիով.
2 « « բրինձով.
2 « « լուբիայով.
40000 քիլօ ալիւր.
30 տակառ ձէթ.
30 վառարան
300 ձեռք համազգեստ,
1500 զոյգ գուլպայ,
6 ջոկի,
3 ձի,
1 գնդապետ:

Ցանձնումի դրծողութիւնները վերջացած ըլլալով, պարոն Սպասիին հրամանովը, գերի հրամանատարը, իր սպաներուն ու զինուորներուն ապզաբարեց կարգով դուրս ելլել գօրանոցէն:

Դուռին առջեւ կեցած էր Ցանուզի փոխ-վոնահայրը վեզարը գլուխը, խաչը կուրծքը, և մերկ սուրը, ձեռքին մէջ:

Վարդապետին դիմացը, դուռին մէւս կողմը կեցած էին Սպասեան պարոնները, պարոն Հրաչեայ Մառալի ձեռքը՝ մերկ սուր մը:

Բարթողիմէոս վարդապետին քովը կարգով կը կե-

նային Թէլէմէլիի, Արեղնի ու Ծրնուզի երեք պատարագչիկ քահանաները, Ս. Աստուածածնի փոխ վանահայր Տիրացուեան Տէր Սարգիս քահանային հետ, առանք առաջին չարքը կը կազմէին։

Երկրորդ չարքը կը կենային, վարդապետին, քահանաներուն ետեւն, Հազար իշխանը գլուխնին, Զեթունի Զօրս Թաղերուն երեւելիները։

Իսկ պարտն Աղաւանաններուն կողմը կը սպասէր խառնեցամ ժողովուրդը, հանդիսատես ըլլալու գերեզմաններու թափուին։

Եւ զօրանոցէն սկսաւ գերեզմանուն ելքը։

Դուրս սկսան նկկ զօրքերը, խումբ խումբ, իրենց սպանեցուն հետ, որոնք կարգով, վարդապետին ձեռքը խաչը համբուրելէ յետոյ, մերկ սուրերն սակէն կ'անցնէին, և Զեթունի կարմիր զրօշակին առջև խոնարհելով «հյվալլահ» կը մրմնջէին ու կ'անցնէին։

Եւ այսպէս չարունակից գերեզմանուն զօրանոցը, մինչեւ որ սպանեցու կենդանուն եկաւ կարգը։ Անոնք սեւ սաւանի մէջ փաթթուած և երեսնին լաչակ, զոյգ զոյգ դուրս կ'ելլէին դռնէն, կը համբուրէին վարդապետին ձեռքի խաչը, կը խոնարհէին յաղթական զրօշին առջեւ ու կ'ըսէին բարձր ձայնով.

— Եաշասըն Էրմենի միլլեթի, եաշասըն Զեյթուն գվկիսլերի, զիրա ախլագլարը թեմիզ տիր, տեյիլ պիզիմֆիլէր կիպի պօզուֆ.

Իսկ Բարթողիմէոս վարդապետը կ'ըսէր սպանեցուն տիկնիններուն.

— Հանըմնե՛ր, դուք մեր քոյրերն ու մեր զաւակները կը համարուիք այսօր, մենք կը սիրենք մեր հայրենակից բոլոր ցեղերը, ինչպէս Էրքեզնները, նոյնպէս Թուրքերը. մեր սուրբ Եկեղեցին, մեր ազգ՝ բռնաւոր Հա-

միայն դէմ է, որ հայուհիներուն պատիւը բռնաբարել ու մեր եղբայրները ջարդել տուաւ։

Ամէնէն վերջը դուրս ելաւ հրամանատար Իֆֆէթ պէյը, որ նոյնպէս համբուրելով խաչը, մերկ սուրին տակէն անցաւ և խառնուեցաւ գերիներու ախուր թափորին մէջ։

Դեռ թափորը չը շարժած դէպի Զէթունն, Զօրանոցի աչտարակին զոգաթէն արտաչարժ եղանակ մը լսուեցաւ, կոչնակի մը ձայնին հետ ներդաչնակ։

Զէթունի լեռնականներուն հոգեբանական երեւոյթներէն մին ըլլալով, խումբ մը կորիճներ, աչտարակին զոգաթէն կոչնակ մը կախած, մէկ կողմէ զայն կը հնչեցնէին, և իրենք միւս կողմէ կ'երգէին Ալաւի-ճեցաք ի խաչ ֆո» հոգեցունց չարականը, ուշնելով այսպէս օրուան յաղթանակը, զոր կը պարտէին իրենց պողպատէ հաւատքին ու սուրբ զէնքերուն...

Եւ թափորը չարժեցաւ վերջապէս։

Զէյնաթաի զինուորներուն թափո՛րը, միրասլայ Իֆֆէթ պէյ, աչքերը միշտ գետինը, դլխահակ կը քալէր չղթային մէջէն, իր գերի զինուորներուն ողբաձայն նըւագով սալով մկրամաղձոտ, թախծոտ եղանակ մը։

Զէթունի բոլոր չէնքերու տանիքներուն վրայ, հազարաւոր կիներ, աղջիկներ կը սիտնուէին, բոլորը՝ դուրս ելած էին դիտելու տեսարանը։

Թափօրը դանդաղօրէն կ'իջնէր գօրանոցի բլուրներէն և կ'առաջանար դէպի գերեզմանատունը։

Թափօրին առջեւէն խրոխտաքայլ կ'ընթանար պատերազմիկներու ընտրեալ խումբ մը, դրօշակիր Պշանոց Խաչերի առաջնորդութեամբ, որ ալ ու ձախ պատգամներ կ'որոտար երկու քալէն չարժող մարդկային կոհակներուն։

Գերեզմանատան թթենիին ոտքը յանկարծ կանգ առաւ Թափորը։

Ջինքերը կը չողչողային ու կը փայլատակէին հակաեմբրեան ժպտուն արեւի մը տակ, որ իր ճառագայթներուն հեղեղներովը կ'ողողէր յուզարկաւորներու բազմութիւնը։

Ցրնաւղի Բարթողիմէոս վարդապետը, խաչը վեր բարձրացուցած, վեղարաւոր հերոս մը, չրջապատուած քահանաներէն, ընդհանուր լռութեան մէջ արտասանեց դամբանական աղօթք մը, յաւիտենական հանդիստ մաղթելով սուրբ նշխարներուն և երկնային արքայութիւն՝ արդար հոգիներուն յատր անոնց, որոնք նահատակուեցան Ճակատամարտի դաշտին մէջ. դողդոջուն ձայնով մը յիշատակեց Ջալլաճի անունը, և փղձկեցուց բոլանդակ բազմութիւնը։

Ցետոյ, Թափորը վերսկսաւ իր հանդիսաւոր ընթացքը, հանդարտաքայլ ինկնելով՝ դառիվայրէն, որ կը վերջանար Ս. Պօղոս Պետրոսէ կամուրջին ծայրը։

Հոս, Ջեթունի եղերքը, հազարաւոր հրացաններ միանուագ դոռացին և պայթիւններուն խառ արձագանգը թնդացուց բոլորտիքի վիթխարի ապառաժները։

Բազաքին փողոցներուն երկու եղերքը չարուած երկոտա ամբոխ մը, անհուն հառնոյք մը կը դիտէր Թափորին գնացքը։

Վերջապէս հասան Կաուալարաքան պարտէզն առջև։ Հոս, դարձեալ կանգ առաւ Թափորը։

Հազար նշխանը դուռին մէկ կողմը, Բարթողիմէոս վարդապետը՝ միւս կողմը կեցած, պարան Ազատի ձեռքէն մէկիկ մէկիկ կ'ընդունէին և նետս կը մացնէին գերեզմանի դօրքերը, որոնք բանտարկուած պիտի մնային պարտէզին մէջ։

Ցետոյ սպանները, իրենց ընտանիքներով բաժնուե-

ցան Զեթունի երեւելիներուն ընակարաններըը։

Հրամասատար Իֆֆէթ պէյը, յանձնուեցաւ Կիւլվանեան Նազարէթ ազային ապարանքը։

Գայմագամ Ամնի պէյը կանխաւ տարուած էր արդէն Բերդատէր իչհան Բաղրատեան մահտեսի Կարապետ ազային ապարանքը։

Դեր հայազարապետը՝ Մարկոսեան Կարապետ ազային տունը, իսկ Թնդանօթաձիգ յինեապետը՝ Անդրէասեան-ներուն տունը, և այսպէս, բոլոր ապահները, իրենց կիներով ու զաւակներով միասին, բաժնուեցան Զեթունի մնծամեծներուն տուներըը։

Միայն մէկ քանի ապահներ, իրենց խնդրանքին համաձայն, իրենց ընտանիքներուն հետ փոխադրուեցան ջորիներով Զեթունէն տասը ժամ հեռաւոր Ալպըստան գիւղաքաղաքը։

Թափորը ցրուեցաւ, ամբողջ օրը, Զեթունի մէջ հանդէսներ, խաղեր, խրախճանքներ։

Այդ ժամանակն ուրախութիւններու միջոցին, Զեթունցի քանի մը տուներէ բազկացեալ Թուրքերը, ոմանք, պատերազմի յայտարարութեան սկիզբէն ի վեր բանտարկուած էին կեդրոնական վարժարանին գետնայարկը, խիստ հակազդեցեան ենթարկուած, սկսան հաւաքական ջարդի մը մղձաւէնն չարչարուիլ, որովհետեւ լրտես Օսման չաւուշին ապահնութենէն ապրին, կորսընցուցած էին իրենց հայրենակից Հայերուն համակրանքըն ու վստահութիւնը, որ մինչեւ այն ատիտալի թըւականը, դարերէ ի վեր անազատ և անխախտ մնացած էր իրենց միջեւ։

Բանտարկուած Զեթունցի Թուրքերուն վախը կամաց կամաց սկսաւ իրականութիւն դառնալ։

Զօրանոցի գրասեան այդ պատմական օրը, խումբ մը կարիճներ, գլուխնին ասքցած, ևկան պաշարեցին

կեդրոնական վարժարանի չէնքը, և սկսան սպառնալ։

Բարեբաղդաբար, չուտով վրայ հասան Բասիլոսեանց տղաքները, մահուան կարապետ աղային եղբօրորդին Պապա, հայելապատ կարիճ մը, խումբ մը տղաքներով, և յաջողեցաւ համոզել անուշ խօսքերով ու ցըրուել սպառնացող խումբը։

Այսպէս, չնորհիւ Բասիլոսեաններու պաշտպանութեան, Զեթունի թուրքերը, իրենց ընտանիքներով, առյդ մահուընէ մը փրկուեցան, և ամէնքը միասին փոխադրուեցան բերդը, Բասիլոսեանց ընդարձակ ապարանքի յարկաբաժիններուն մէջ տեղաւորուելու համար։

Լեռնականներուն ապստամբական վերոյիշեալ գործէն յետոյ, աւածի կարգ անցած իրենց մարզասիրութիւնը, անդամ մըն ալ գործնականապէս ապացուցուեցաւ։ Գերի զօրքերուն հանդէպ չէայլեցին ամէն կերպ ասպնջականութիւն։ Ամէն օր, առաւօտէն կերակուրներ կը ղրկուին կառավարական պալատի գերիներուն, որոնք կը լիանային առատ ճաչերով և իրենք պիրենք բարեբաղդ կը համարէին որ գերի ինկած էին Զեթունցիներուն ձեռքը։

ԾՐ

Զեթունի Մխիթարեվրդին դաշտերը, Երզրումեան իշխան Բասիլոսեան Կարապետ ազգի ազատութեան մէջ, վարուեր հայկերոյթ մը կը սրուէր։ Հրաւիրուած էին Զեթունի չորս թաղերուն երեւելիները, նաեւ եկեղեցիներուն աւագերէցները. բացակայ էին միայն Ֆրնուզի Բարթողմէոս վարդապետը, Տէր Յակոբեան Կարապետը, Արեգնի Մաչեր քհնեան եւ Շամքէչլի օղու Փանոսը, այս չորս անձերը Ս. Աստուածածնի վանքը գացած էին, իրենց վիրաւոր ընկերակցին՝ Նորաշխարհեան Նազարէթ չավուշին այցելութեան։

Գերի գայմագամը չէր մասնակցեր խնջոյքին, առանձնացած էր ան, Բասիլոսեան Պապա ազային սենեակը։

Հայկերոյթը ճոխ, դէմքերը չէնչող, զուարթ, անմոռ կատակներ կը փոխանակէին, խօսակցութիւնները առանցքը կը կազմէր օրուան յաղթանակը, զօրանոցին գրաւումը։

Յանկարծ, Բասիլոսեանց սպասաւորներէն մէկը ներս մտաւ եւ Կարապետ ազային նամակ մը յանձնեց։

Կարապետ ազան բացաւ նամակը, եւ քիչ մը քաղկէ յետոյ.

— Աս ինչ է, բացագանչեց, թուղթը ձեռքէն ձգելով։

Բոլոր կոչնականներուն աչքերը յառեցան Բասիլասեանին.

— Ինչ կայ, մահասիլ, հարցուց Հազար Իչխանը:

— Ինչ պիտի ըլլայ, պատասխանեց Բասիլասեան Պէչէնցիք կատաղած են...

— Ինչպէս, հարցուցինք. սարսափ մը տեղայ ամէն կողմէ.

— Մարաչէն Ֆէրիտ Մուսաֆիա Բէմզիի բանչան հազարաւոր զօրքերով կը քալէ Չեթունի վրայ, Պէչէնցիները կ'առաջնորդեն անոր դունդերուն:

Պաղ ջուր մը լեցուեցաւ սեղանին վրայ:

Բազմականները յանկարծ արամեցան, և պահ մը, խորհրդաւոր լռութիւն մը պատեց անոնակը:

— Շուարելու տեղի չը կայ, լռութիւնը խզեց Հազար Իչխանը, պարզ է, Մարաչի համիտականն կառավարութիւնը բնականաբար խմացած ըլլալու է մեր յաղթութիւնները,

— Անշո՞ւշտ, անշո՞ւշտ, կրկնեց Զաքրեան Սուտաղա, Թշնամին անզգած չը պիտի նաւէր, օյուն աչը պան օյնամալը, իրե՛նք կը զգածեն այս առուածը,

— Խօսեցէ՛ք, Հազա՛ր Իչխան, խօսեցէ՛ք, ինչ միջոց խորհեցաք, կը հարցնէին ամէն կողմէ.

— Միջոցը խորհուա՛ծ է արդէն, պատասխանեց Հազար Իչխանը. մենք պէտք է պահենք մեր պաղարիւնը. մեր ամենամեծ խոչընդոտը վերցուցինք մէջտեղէն, զօրանոցը մեր ձեռքերուն մէջ կը գտնուի այսօր, այդ կողմէն հոգ մը չունինք.

— Բայց Թշնամին կը քալէ, աւարկեց Բերդատեր Բասիլասեան, ատո՛ր ճարը նայինք.

— Սասր ճարը նայուած է, չարունակեց Հաղար իչխանը, մարիկ ըրէք.

Բոլոր կոչնականները, ականջնին լարած, կախուեցան իչխանին չրթունքներէն:

— Հի՛մա, չարունակեց իչխանը, այս պիչերուընէ ճամբայ կը հանենք ռազմիկներու մէկ քանի խումբեր, թո՛ղ երթան անգամ մը սա պէչենկներուն հաչիւը մաքրեն, չէ՞.

— Սքանչելի՛, բացագանչեցին սմբնները:

— Նայինք ո՛վ պիտի ռահաթոյց ըլլայ Բէմզի բանակի գունդերուն, չարունակեց իչխանը:

Եւ հայկերդին մէջ, միաձայնութեամբ որոչուեցաւ յիսուն վաթսուն կտրիճներէ բաղկացեալ գումարտակ մը ղրկել Պէչենի վրայ.

Պէչէն, Զեթունի արեւելեան կողմը, Ջահանին միւս եղերքը, ղրեթէ հինգ ժամ հեռաւորութեան մը մէջ, թուրք պէկ մըն էր, որուն բնակիչները, այգեպարծներ ու հողագործներ, Բերդուսի պէկայիներէն վար չէին մնար իրենց մոլեռանդութեամբ:

Ուստի, Կիւլվանեան Նազարէթ ազային եղբայրը՝ Մուհասպէթ Սրթին աղան, Մարկոսեան Կապասպա աղա, Զապրեանց Փանոս աղա, և Թաչճեան պարոն Յակոբ, իւրաքանչիւրն իր ռազմիկներու խումբով, նոյն պիչերը մեկնեցան Զեթունէն և արշաւոյսին դէմ հասնելով Պէչենի պիւղը, չորս կողմէն պաչարեցին ու բոլոր տուները հրդեհեցին:

Պէչենցիները յանկարծ արթնցան և իրենք պիրենք բոցերուն մէջ գտան:

Զեթունի արշաւախումբը, կատաղի յարձակումով մը, բռնագաւեց բնակչութիւնը անձնատուր ըլլալու առանց ընդդիմութեան:

Փոքրաթիւ մաս մը յաջողեցան փախչիլ և լեռնե-

բուն մէջ ապաստան վճռեալ, իսկ մեծ մասը գերի լինկան։

Թաչճեանց պարոն Յակոբ առաջարկեց կապել բոլոր գերիները, և, անոնց կռնակին վրայ բևեռնելով, աւարները Զեթուն փոխադրել։

Շատ բանաւոր և դործնական դատուեցաւ պարոն Թաչճեանի առաջարկը, և անմիջապէս դործադրուեցաւ։

Յետոյ, Մարկանեան Կարապետ աղան, իրենց հերկայութեանը կանչելով Պէչէնի պօյպէկի Հասան աղան,

— Ո՞ւր է Բէհզի բաչային բանակը, հարցուց,

— Չէմ գիտեր, պատասխանեց դողալով խեղճ Պօյպէկին, մենք չը տեսանք.

— Ճամբայ կը ցուցնէ՞ք, գոռաց Զաքրեանց Փանոս աղան, չը խօսի՞ս հիմա, որո՞նք էին առաջնորդողները...։

Պօյպէկին կը դողար, բերանը չէր բացուէր։

Բաւական երկար հարցուփորձէ մը վերջ, խնդիրը պարզուեցաւ։

Պէչէնցիներէն ձերուկ մը, որ գործով ստիպուած էր յաճախ Զեթուն այցելել և բարեկամական յարաբերութիւններ հաստած էր Նահապետներուն հետ, առաջ անցաւ, և իր քաջ ու սպիտակ մօրուքը ձեռքին մէջ,

— Սդանե՛ր, ըսաւ, ես այս տարիքս եկայ, Զեթունցիներէն վեցս մը չը տեսաւ մեր գիւղը, միշտ սիրով, միշտ եղբայրաբար ապրած ենք իրարու հետ.

— Է՛, ըսէ՛ ըսելիդդ, ձերու՛կ, ըսաւ Մարկանեան.

— Ըսելիքս կարճ է՛, չարունակեց ձերուկը, չորս

օր առաջ, Համիտիյէ զօրանոցէն երկու զօրքեր իջան մեր գիւղը, Մարաշ կ'երթային.

— Է՛, պատմէ՛, պատմէ՛, կրկնեցին Զեթունցինները.

— Այդ երկու զօրքերը չատ կը վախնային, շարունակեց Ծերուկը,

— Որմէ՞ կը վախնային, ընդմիջեց Զադրեանց Փանոս աղան,

— Զեթունցիներէն, պատասխանեց Ծերուկը, ճամբան յարձակումէ մը կը վախնային.

— Ցետո՛յ, հարցուց Թաշճեանց պարոն Յակոբ:

— Սպասէին, պատասխանեց, չարունակեց Ծերուկը, քանի մը մարդ ուղեկցին մեր մէջէն, իրենց ուղեկցելու մինչև Մարաշ և մենք հինգ մարդ տուինք իրենց ընկերանալու համար, ա՛յս է բոլոր գիտցածս.

— Լա՛ւ, բաւ Կիւլվանեան Արթին աղան, ձեր հինգ մարդկերը Մարաշէն վերադարձան, չէ՞.

— Այ՛, վերադարձան Րէմզի բաչային հետ, պատասխանեց Ծերուկը.

— Ո՞ւր է հիմա Րէմզի բաչան, հարցուց Կիւլվանեան.

— Վա՛րը, վա՛րը, չարունակեց Պէչէնկի Ծերուկը, Ջահանին եղերքը, Համիտիյէ կամուրջին գլուխը բանակը դրեր է.

— Համիտիյէ կամո՞ւրջը.., կրկնեց Կիւլվանեան, զարմացական չեչտով մը, ո՞ւր է այդ կամուրջը,

— Ճանըմ Արթին աղա, բաւ Ծերուկը, սա ձեր Մահրասա քէօփրիւսին...

— Վարդապետին կանասարան, յարեցին Զեթունի աղաները:

Րէմզի բաչայի բանակը հան լճած էր, հասկցուեցաւ:

Պէշէնցի ծերունին յայտնութիւնները լսել չուզեց, Զէթունի արշաւախումբը ճամբայ ինկաւ դէպի Զէթուն, իրեն հետ տանելով բոլոր զէրինները, և ատոնց պրաւուած ինչքերը. արջառ, հօտ, ընտանի կենդանիներ, արմաւքներ և զանազան զոյքեր, որոնք, իբրև պատերազմի աւարներ, յանձնուեցան Ս. Աստուածածնի փոխ վանահայր Տէրտէրեան Տէր Սարգիս քահանային, իսկ զէրինները վանքին ախոռներուն մէջ տեղաւորուեցան, ապահով նոր կարգադրութիւններու։

Արշաւախումբը Զէթուն վերադարձաւ, խմբապետները ներկայացան Հաղոր Իչհանին և իրենց արշաւանքին մանրամասնութիւնները պատմեցին անոր։

Իչհանը, թէև Պէշէնի արշաւանքին արդիւնքին մասին չատ գոհ մնաց, բայց, միւս կողմէ, մեծ մտահոգութեան մէջ ինկաւ, լսելով Ֆէրիդ Մուսթաֆա Բէյզի բաշայի բանակին առաջխաղացումը դէպի Զէթուն։

Իչհանը մտայ, ամպամած կը պահնէր հորիզոնը, և կը սպասէր մօտալուտ փոթորիկներու պայթումին, որոնք Զէթունի բաղդը պիտի վճռէին։

Ի Դ

Ինչպէս Զայլ առաջին ճակատամարտին մէջ Համիտի զունդերուն տարած յաղթութիւնը ժամանակին հետաքրքրած էր Մարաշէն Հալէպ և Հալէպէն Պոլիս։

Սակայն, այդ յաղթութեան ալեխառն վրայ հազիւ երեք օր անցած էր, և Մարաշի կառավարութիւնը կըսկսէր ուրիշ հետապիր մը քաշել Հալէպ։ Անոնց միւթէսարըֆը կը վարանէր հաղորդակցութիւնը, ինչ պիտի հետապրէր, ինչպէս պիտի իմացուցած ըլլար ամբողջ պարտութիւնը, չուարած մնացած էր.

Պատահմունքով մէջ արտասովոր նիւթ մը դուրս չէր կրնար, որուն հրաւիրուց Մարաշի ազդեցիկ պէյերը, և միւս կարեւոր անձնաւորութիւնները։

Ժողովին ներկայ եղան Պայազիտլի դատ. Գաթիր պէյը, Գաթր դատն, Վէլի, Վէհպի էֆէնտիները, Մարաշի Մուֆթին և քանի մը մեծ հօտաներ, նաև զինուորական հրամանատարը։

Միւթէսարըֆը չատ ախուր էր, կը մտածէր թէ ինչպէս պիտի հաղորդէր դարձը.

— Պէյ՛ր, էֆէնտիներ, ազան՛ը, ըսաւ ժողովականներուն, որուն անհուն անդամութիւնով մը կը սիրպուիմ հաղորդել ձեզի լուր մը, որ, կը ցաւիմ ըսել, Նորին Կայսերական Վեհափառութեան Խալիֆա—Սուլթանին հաւատարիմ հպատակները ատելի մէջ պիտի ընկղմէ։

— Ի՞նչ լաւ է, հարցուցին ամէն կողմէ, ինչ լաւ է, քաչա՛.

— Դեռ հազիւ երեք օր անցաւ, չարունակեց Միւթէսարըֆ բաչան, մեծ հաճոյքով մը փութացի աւետել ձեղի, Բերդիզ Զայի մէջ մղուած առաջին ճակատամարտին յաջող վախճանը, որ այնքան պատուաբեր եղած էր մեր զէնքերուն: Այսօր, դժբաղդաբար, չա՛տ պէչ, չա՛տ ախուր լուր մը պիտի հաղորդեմ ձեղի, միայն կը խնդրեմ որ չը յուզուիք, պաղարիւնով մը լսէք. սիրելինե՛ր, Զէյթունի վայրենիները յարձակումով դրաւեր են Համիտիյէ զօրանո՛ցը.

— Զօրանո՛ցը, Զէյթունի զօրանո՛ցը, կրկնեցին ժողովականները, ո՛վ հնարեր է այդ սո՛ւտը...

—Սուտ չէ՛, սուտ չէ՛, չարունակեց Միւթէսարըֆը, դժբաղդաբար ստուգած եմ ամենահաւատարի աղբիւրի մը միջոցաւ.

— Ինչպէս եղած է, բաչա՛, ըսաւ Գաթիբ պէյ. պատմեցէ՛ք, մանկ ընկերք.

—Սիրելինե՛ր, չարունակեց բաչան, ինչպէս գիտէք, Բերդիզ Զայի ճակատամարտին մէջ Եէնի Տիւնիա Նաղարէթ չաւուշը վիրաւորուած էր.

— Ձէ՞ր սպաննուած, ընդմիջեցին ժողովականները, և գլուխը չը պարզուցի՞ն վազոցները, ցիցի վրայ.

— Ո՛չ, ո՛չ. կրկնեց բաչան, սակայն տեղեկութիւն է տրուեր, Եէնի Տիւնիա Նաղարէթ չաւուշին գլուխը չէր լսին գլուխը, չաւուշը լոկ վէրք մը սացած է, այն գլուխը՝ Կոկիտոնի Թաչ Օլուգ գիւղէն Զալլաա անուն ահռելի աւազակի մը գլուխն է եղեր...

— Բաչա՛, ընդմիջեց Գաթիբ պէյ, Եէնի Տիւնիայ Նաղարէթ չաւուշը վիրաւորուած է, կ՛ըսէիք, կը հաճի՞ք չարունակել.

—Այո՛, ըսաւ բաշտն, ազէկ մտիկ ըրէք. Զեթունի ազատամարտ լեռնականները, իրենց առաջին պարտութեան վրայ կատղած, վճռած էին անոր վրէժը լուծել. ուստի, անդադրին հրոսակութիւններով կը քայքայեն կայսերական զօրաջոկին վրայ. երեք կերակ և երկու գիշեր, կը պաշարեն և վերջապէս, յարձակումով կը գրաւեն զայն.

— Ինչ կ'ըսէք, բաշա՛, անհաւատալի՛ է, առասպե՛լ է, առասպե՛լ.

— Սիրելինե՛ր, առասպել չէ, ըսաւ բոյանն, իրականութիւն է, և ամէնաողբալուր, ամէնադառն իրականութիւն մը...:

— Շէնքը գրաւած են ուրեմն, ըսաւ Մխիթիթն.

— Այո՛, գրաւած են, մխիթիթի էֆէնտի, կրկնեց միւթէսարըֆը, և այս պահուս, ամբողջ շէնքին սիրացած են անոնք, լեռան ուազամները, մարդ ասպանները. մանրամասնութիւնները դեռ նոր առացայ.

— Ուրիշ ինչ կը պատմուի, հարցուց Գասըղտաէն

— Ջօրանոցին մէջ, չաբունակից միւթէսարըֆը, ինչպէս կը յիշէք, մօտաւորապէս վեց հարիւր զօրք կար.

— Այո, ապահովաբար մխաին, հաստատեց Գասը գլուխը, հինգ հարիւր քառասուն հազարակ զօրք կար մէջը, և չորք քառասուն ալ օնպաչի, չաւուշ, միւլազըմ, նիւզպաչի, Թապուր քեահիխան, զօղ ազատ, պինպաչի, ևն. արդ, այս բոլորը գերի ընկեր է վայրենիներուն ձեռքը, նոյնպէս ղէնքերը, ռազմամթերքը, պաշարը, բոլորը, բոլո՛րը...:

— Հապա կառավարութիւնը, հարցուցին ներկաները.

— Կառավարական պալատը պաթպուած է, պատասխանեց բաշան, և մէջը լեցուցած են գերի զօրքերը.

— Ո՞ւր է զայկր զայմազամը,

— Գայմազամը Բասիլոսանց տունը բանտարկուած է, չարունակից բաչան, իսկ միւսայը Կիւլվանըսանց տունը...:

Ժողովարարին մէջ խառնակ լռութիւն մը տիրեց, բաչան ա՛լ չէր խօսեր, և ժողովականները, զայրացած ու կատղած, ա՛լ չէին ուզեր հարցումներ ուղղել, ոտքովհետև միշտ ձախորդ, միշտ նեղացուցիչ պատասխաններ կ՚ըստանային:

Մխիթարբեկը, խզելով լռութիւնը,

— Պէյ՛ր, էֆէնտիմ՛ր, ըսաւ, հիմա ինչ պիտի հետապրուի Հալէպ. մէկ ժամ առաջ հետապրավ տեղեկութիւն կը պահանջէր վալի բաչան:

— Իրողութիւնը, պատասխանեց Գասպրատէն, իրողութիւնը պէտք է հետապրուի, ո՛չ աւելի ո՛չ պակաս, և կեցի, կացութիւնը ծանրակշիռ, վտանգաւոր պէտք է ցոյց տրուի, պրպէս դի,

— Սրդէն ինչպէս է կացութիւնը, ընդմիջեց Մխիթի էֆէնտին, ծանրակշիռ չէ՞ սրդէն, և տակէ աւելի վտանգաւոր կացութիւն մը դիտէ՞ք դուք.

— Որպէս դի, չարունակեց Գասպրատէն, լրջօրէն նըկատի առնուի մեր քաղաքի պաշտպանութեան խընդիրը.

— Որի՞ դէմ, հարցուց Մխիթին,

— Ձեռնունի առաջնորդուն դէմ, պատասխանեց Գասպրատէն, որոնք, զօրանոցին տիրանալէ յետոյ, վըստահ եմ, ուղղակի հո՛ս, Մարաշի վրայ պիտի քալեն, և դիտցած ըլլաք, մէկ յարձակումով կրնան գրաւել մեր քաղաքը, եթէ այժմէն միջոցներ ձեռք չառնուին:

— Ուրեմն հետապրո՛ւնք տխուր եղելութիւնը, յայտնեց Մխիթարբեկը,

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ժողովականները, անմիջապէս հեռագրենք։ ։ ։

Եւ, նոյն նիստին մէջ, խմբագրուեցաւ հեռագիրը, Հալէպի կուսակալութեան, դուժելով Զէյթունի Համիտիյէ զօրանոցին դրաւումը Զէյթունի վայրենի ապըստամբներուն կողմէն, բոլոր զօրքերուն և մէջի զէնքերուն ու զոյքերուն աւարառութիւնը, Զէյթունի կառավարութեան բարձումը, և միեւնոյն ժամանակ, աւելի յաւալի դէպքերու դէմ կանխարգել մնջոյներ ձեռք առնելու և Մարաշի քաղաքը թշնամիներուն յարձակումներուն դէմ պաշտպանելու համար խնդրուեցաւ ։ զօրապահակը չարժման մէջ դնել օր առաջ, ևն։

Հեռագիրը քաշուեցաւ և ժողովը ցրուեցաւ։

Մարաշի հայկերուն դէմ խլամ ամբոխն մոլեռանդութեան բնազդին և մահացու ատելութեան բոցը բորբոքելու համար դրդռիչ քարոզներ իսօսուեցան մզկիթներուն մէջ և մօտալուտ կոտորածի մը սարսափը կը կախուէր ամէն հայ բնակարաններու վերև։ ։ ։

ԶԳ

Զևթունի ապատամբական չարժումներուն ու վերջին արիւնահեղ կռիւներուն համբաւը կայծակի թևով հասած էր մայրաքաղաքը, ուր անսովոր տագնապ մը կը նշմարուէր մանաւանդ Բերայի, Բ. Դուռին և Հայոց պատրիարքարանի շրջանակներուն մէջ։

Հեռագրական առաջին տեղեկութիւնները, Հալէպի կեդրոնէն հասած, չատ նպաստաւոր կը թուէին հասարակական զօրագունդերուն համար, որոնք, Բերդիզ Զայի ճակատամարտին մէջ, սոսկալի ջարդ մը տուած էին ապստամբներուն և ստոյգ պետին գլուխը կտրելով, Մարաշի փողոցները պարպուելու էին, ևն, ևն։

Բայց վերջին հեռագիրները գուժաբեր էին, ամենամիմին դոյներով կը նկարագրէին կացութիւնը։ Հալէպի վալին, Բ. դուռը հեռագիր մը քաշած էր հետեւեալ իմաստով։—

«Մարաշի կառավարչին վերջին հեռագիրները ցաւալի լուր մը գուժեցին։ Մարաշի և Զեթունի միջև, Բերդիզ Զայի ճակատամարտը տեղի ունեցած էր հայ ապստամբ աւազակներուն ու կայսերական զօրագունդերուն միջև, և Զեթունցիները սոսկալի պարտութիւն մը կրած էին, իրենց մէկ պետը ծանրապէս վիրաւորուած և ուրիշ պետ մըն ալ սպաննուած էր, որուն կըռուած գլուխը Մարաշի փողոցներուն մէջ պտըտցուցած

էին իրրև յաղթութեան աւար։

«Այդ պարտութեան վրայ կատղած, ապստամբները, Անգլիայէն վերջերս հասած խռովարար գոմիթաճիներու առաջնորդութեամբ, ուղղակի կ'արշաւեն Զեթունի կայսերական զօրանոցին վրայ, երկաք ցերեկ և երկու գիշեր, անդադար ընդհարումներ տեղի կունենան զօրանոցին չուրջը, և ի վերջոյ, բազմաթիւ զոհեր տալէ յետոյ, ապստամբները կը յաջողին յարձակումով գրաւել չէնքը։ Հրամանատար Իֆֆէթ պէյը, զօրանոցին ջուրը կանխաւ կտրուած ըլլալով ապըստամբներուն կողմէն, դիւցազնական դիմադրութիւններէ վերջ, կը բանագատուի անձնատուր ըլլալ իր բոլոր զօրքերով։ Այս պահուս, կայսերական զօրանոցը կը գտնուի Զեթունի ապստամբներուն ձեռքը։

«Մարաչէն, ֆէրիդ Մուստաֆա Բէյզի բաշան, կարևոր ուժերով մնկնած է դէպի Զեթուն, չրջակայքի թուրք գիւղերուն բնակիչները զինելու և անոնց հետ միասին յարձակում գործելու Զեթունի վրայ։

«Մարաշի զինուորական իշխանութիւնը խիստ վրտանգաւոր կը գտնէ կացութիւնը, Մարաշ քաղաքը յարձակում կրելու ապառնալիքին տակ կը գտնուի, առանց կայսերական զօրագունդերու նոր առաքումներու դժուար կը թուի զսպել ապստամբութիւնը, որ հետզհետէ կը ծաւալի և մեծ համեմատութիւններ կը ընդունայ...»

Բ. Դաշնի մէջ, Մեծ Եպարքոսին, Ներքին գործերու նախարարին ու Սպարապետին միջև նախնական խորհրդակցութիւններ տեղի կունենան, և Մեծ Եպարքոսը կը վազէ Եըլտըզ, հնազգրին պարտադրութիւնը հաղորդելու Հիւնքեարին։

Սպասել Համիտ անմիջապէս արտասովոր նիստի կը հրաւիրէ բոլոր նախարարները, մինչդեռ ժամանակ,

Առաջին քարտուղար Գարա Թահսին բաշային կը հրամայէ պալատական մը ղրկել Գում Գարու, Իզմիրլեան պարիսպներին, լրացուցիչ մանրամասնութիւններ քաղելու համար Զէյթունի վերջին ապիւնահղ կռիւներուն մասին։

Յուզումը մեծ էր մայրաքաղաքին մէջ։

Զօրանոցին դրաւման լուրը չուսուց արձագանգ գտած էր մեծ ակրութեանց Պալոյ պիւանադիտական չրջանակներուն մէջ։ Հայկի հիւպատոսները ծածկագիր հեռագիրներ ուղղուցուցած էին իրենց պատկանեալ դեսպանատուններուն, մանրամասնօրէն նկարագրելով մղուած կռիւները։

Զէյթունի յաղթութիւնները բերկրանք կը պատճառէին մայրաքաղաքի բնակչութեան լայն խաւերուն մէջ և հանիւսապաշտ խաւժանին մոլեռանդային բնազդները վերսին կ՚արթնացնէին մեծ ու պղտիկ ոճիրներու ժամրտա ու դրդռիչ քարոզներով...։ Եըլտըզի Բռնատէրին անմերձ վարձկանները, կը մրցէին իրարու հետ ոչէա ու վիրագրգիռ ամբոխը մղելու դէպի եղերայրասպանութիւն։

Եըլտըզի մէջ դատարուած նախարարներու արատաւոր նիստը չատ աղմկալից եղաւ. Սպահի Համիտ աչ ու ձախ կը հայհոյէր, կը նախատէր նախարարները։

— Վհատիա՛ռ տէր, ըսաւ Սպարապետը կայսերական Ե. Զօրաբանակի միւդիրին հեռագրեցի Շամ, Հալէպի, Պերութի և Սառոյի զունդերը չարժման մէջ դնելու.

— Պիտի բաւէն անոնք, առարկեց Սպահի Համիտ.

— Վհատիա՛ռ տէր, չարունակեց սպարապետը, եթէ չբաւեն, պահեստի զունդերն ալ պէնքի տակ կ՚առնենք, և չնորհիւ Ձեր Վհատութեան, մէկ չաբթուան մէջ կը զսպենք ապստամբութիւնը.

— Բնաջինջ ընելու է, պոռաց Սպարթել Համիա, մոխրակոյտի մը վերածելու է այդ Լևոը։

— Վեհափա՛ռ տէր, յարեց մեծ եպարքոսը, յանցանքը Հալէպի կառավարին վրայ կը ծանրանայ, քանի՛ քանի անգամներ Մարաչէն հեռագիրներ տեղացին, քանի՛ քանի անգամներ ապստամբութեան մը կը խոթարուի, բայց վարչին միշտ խնդրեց, բան չը կայ, սխալ է, ան՛ւա է, բաւ, միշտ հնարքով և քնացուց կայսերական կառավարութիւնը.

— Սա մեր ցնդած Շբօտրայէն չէ՞, ընդմիջեց Համիա, Հասան Բաշան, մէկ ոտքը դերեզմանը, պաշտօնանկ ըրի պարչկէն, չենք հնարքով վայի մը դրկենք Հալէպ.

— Վեհափա՛ռ, յարեց նեղքին զրծող նախարարը, կը կարծուի թէ Զեյթունի ապստամբութիւնը վեց ամիսներէ ի վեր, գաղտնի պատրաստուած է Հալէպի մէջ, Հնչակեան գոմիթէին կողմէն, Հասան բաշայի քեմին տակ, և Կեդրոնական բանակին մէջ, Զեյթունցի քաղաքական դատապարտեալներն ալ ձեռքի տակէ աշխատած են, և վարչին չէ՛ նշմարեր, չէ՛ տեսեր...։

— Իզմիրլեան պատրիարքին մասը չկա՞յ կըսէք այս գործին մէջ, հարցուց յանկարծ Հիւնքեարը։

Ներկաները լռեցին և սկսան խորհրդաւոր ակնարկներ փոխանակել իրենց մէջ.

— Ըհմ կարծեր, Վեհափա՛ռ տէր, բաւ մեծ եպարքոսը.

— Ցնդա՛ծ... հեգնեց Համիա, դո՞ւն ալ Հասան բաշային պէս լաւատես մըն ես. խելքո՛վ, ապուշնե՛ր, դուք դեռ չէ՛ք ճանչնար այդ... մարդը. Իզմիրլեան պատրիարքին բարձին տակէն եկած է Զեյթունի ապրստամբութիւնը, վարը կ'իմանաք, ես հաւատամ ազ-

բիւրէ աեղեկացած եմ, այդ դաւաճանը հո՛ր կը փորէ կայսերական կառավարութեանս դէմ, բայց իր պեղած հորին մէջ ինքը պիտի դլորի ինսայ, գիտցած ըլլաք։ —

Նախարարները դարձեալ լուռ ու մունջ, մեկ կ՚ընէին, իրենց մէջէն ո՞վ պիտի յանդգնէր հակառակը պնդել։

— Ինծի նայեցէ՛ք, ըսաւ Հիւնքեարը, հիմա ինչ կը մտածէք, Զևթունի հարուածը ծանր է.

— Այո՛, վեհափա՛ռ տէր, կրկնեցին նախարարները, ծանր է այս հարուածը, չի՛ մարսուիր...։

Նիսաը տեւեց մէկ երկու ժամ ալ, Սպարիւ Հաամիա, անդադարի մղումներէ մը բռնուած, անհնազօրէն կը նախատէր, կը չարխէր, կը հայհոյէր, կը սպառնար։ Այդ մէկ երկու ժամուան մէջ, թերևս տասն անգամ գոյնը փոխեց, կերպարանափոխութենէ կերպարանափոխութիւն. մերթ խնդաց, մերթ ոռնաց, մերթ լացաւ, մերթ անիծեց, մերթ հեգնեց, մերթ հայհոյեց, և մերթ... արամարանեց։

Ի վերջոյ, որոշուեցաւ Ե. գօրաբանակի կանոնաւոր վաչտերէն դատ, զէնքի կանչել պահեստներուն, աւարի ու ջարդի ախորժակը վերարթնցնել դրացի ցեղերուն մէջ և զանազան խոստումներով մղել տասնեք դէպի վրէժխնդրութիւն, և ամէնքը միասին քալեցնել Սպասամբ Լեռան վրայ։

Նոյն արտասովոր նիսաին մէջ ուրիշ աւելի կարեւոր, գաղտնի որոշումներ ալ տրուեցան, հայկական ընդհանուր ջարդերու կազմակերպութեան որոշումները։

ԳԴ

Դալաթիոյ քարափին երկայնքը, նոյնպէս Պոլսոյ մարքասեան առջև, խուռներամ երիտասարդ մը կ'ալեծփէր, նոյն օրը Լոյտ ասսոցիասիոնի ընկերութիւնը Ո ւ օ ր վ է ր ձ չոգենաւը հասած էր Պոլիս։

Հարիւրաւոր մակոյկներ կը շրջապատէին չոգենաւը, նաւավարները ձեռքէ ձեռք կը նկէին ճամբորդներուն դոյքերը։ Շոգենաւին մէջ կը վխտային լրտեսները, բոլորին աչքերը կը յառէին երիտասարդի մը վրայ, որ իր հետ, երկու վալիզներով, կը պատրաստուէր սանդուխէն վար իջնել, ուրիշ ճամբորդներու հետ միասին, նաեւու համար բաւական մեծ մակոյկ մը, որ պայուսակներով, մնոուկներով եւ անկողիններու հարկերով բեռնաւորուած, կը սպասէր սանդուխին ոտքը։

Երկու լրտեսներ նետուեցան նոյն մակոյկին մէջ, ուր իրենցներով տեղաւորուած էր յիշեալ երիտասարդը։ Մակոյկը Դալաթիոյ քարափը հասնելէն ու ճամբորդները, որոնք ուղղակի առաջնորդուեցան ա ա լ օ նը։

Երկու լրտեսները մօտեցան գօմիսէրի մը, որ ճամբորդներուն անցագրերը աչքէ կ'անցնէր, եւ ականջին փսփսացին ու մէկդի քաշուեցան։

Գօմիսէրը, կասկածոտ նայուածք մը պաշտօնակէ ցեղոյ ճամբորդներուն վրայ, դառնալով երիտասարդին, որ իր կնոջ ու երկու փոքրիկ զաւակներուն հետ, հոն կը սպասէր իր դոյքերուն քով.

— Հայրենակի՛ց, ըսաւ արհամարհոտ ձեւով մը, անցագիրդ հանէ՛ նայիմ։

Երիտասարդը հանեց անցագիրը, զոր երկնցուց գօմիսէրին։ Ան վերջինը, մէկ կողմէ անցագիրը, միւս կողմէ իրեն սաղեւ կեցող երիտասարդին դիմագծերը դննելով.

— Ուրկէ՞ կուգաք, հարցուց.

— Պերութէն, պատասխանեց երիտասարդը.

— Ուրկէ՞ սուած էք այս անցագիրը.

— Հալէպէն, պատասխանեց երիտասարդը.

Գօմիսէրը, դառնալով իր քովը կեցող ոստիկանին մը.

— Վար դրէ՛ք ատոնք, հրամայեց, ցոյց տալով երիտասարդը, իր կինը և իր երկու փոքրիկները.

— Ինչո՞ւ վար պիտի դնէք, բողոքեց երիտասարդը.

— Չեմուռնի չէ՞ք, յարեց գօմիսէրը.

— Այո՛, Չեմուռնի եմ, ինչ կայ...

— Անցագիրը կէ՛ղծ է, չարունակեց գօմիսէրը, չատ մի՛ խօսիք։

Յետոյ, դառնալով ոստիկանին.

— Պահականոցը ասրէ՛ք ատոնք, հրամայեց խոժոռ դէմքով մը։

— Բայց ինչո՞ւ, բողոքեց երիտասարդը, ինչ իրաւունքով.

— Երկա՛յն կ՛ընէք կոր, սպառնացաւ գօմիսէրը, երկրորդելով հրամանը։

Երիտասարդը զայրացած, դոչեց.

— Գօմիսէր էֆէնտի, դուք իրաւունք չունիք վա բանաարկելու, բանտէն կուգամ արդէն։

Ոստիկանը մօտեցաւ, երիտասարդին թևէն բռնեց և կը փորձէր քաշկռտել։

Նոյն պահուն զինուորական համազգեստով, բարձրահասակ մարդ մը վրայ հասաւ, նաւամատոյցին հրամանատարը։

— Ի՞նչ կայ, հարցուց գօմիսէրին.

— Բաչա՛, պատասխանեց գօմիսէրը, Զէյթունցի՛ է, կ'ուզէ անցագիրը, Պերութիէն չոգնեցաւ մտած է։

Հետաքրքիրները երկտող բազմութիւն մը կը շրջապատէր երիտասարդը, որ կը մեքենաբար ոստիկանին ձեռքերուն մէջ և կը ժպիտակէր ընկերանալ անոր։

Աղջիկն, երիտասարդին կինը, վշտակոծ դէմքով մը, կը ջանար զսպել իր երկու փոքրիկները, մին ինը, մեսը հինգ տարու, կայտառ աղեկներ, որոնք, լայ մը ձգած, կ'աչխատէին հետևիլ իրենց հօր, որ ոստիկանէն կը քաշկռտուէր։

Հէք մայրը, երկու լացող աղեկներուն ձեռքէն բռնած, առաջ նետուեցաւ և հրամանատարին երեսն ի վեր դոչեց.

— Բաչա՛, բաչա՛, ա՛լ հերիք է, ձգեցէ՛ք մեր օձիքը, հինգ տարիէն ի վեր բանտերու մէջ տառապող ընտանիք մը չէին չարչարեր այս տաժճան։

Հրամանատարը յանկարծ արթնցաւ, գօմիսէրին դառնալով, հրամայեց.

— Ո՞ւր է անցագիրը, լուծի տուէ՛ք նայիմ։

Անցագիրը զննելէ յետոյ, դարձաւ երիտասարդին.

— Օղո՛ւմ, ա՛լ տուաւ ձեզի այս անցագիրը.

— Հալէպի վալին, պատասխանեց երիտասարդը, Հասան բաչան.

— Հալէպէն ո՞ւր գացիք, հարցուց հրամանատարը։

— Իակինաէրան լջանք, չոգինաւ նաւանք, Պերսէի վանք.

— Ինչ գործ ունիք Պերսէի մէջ.

— Կուսակալ Նուսուհի պէյը պիտի տեսնէի.

— Ինչո՞ւ...

— Բարեկամս է, պատասխանեց երիտասարդը

— Ինչպէս, յարեց հրամանատարը, ուրկէ՞ կը ճանչնայիք Նուսուհի պէյը.

— Սամսոնի մելիքարքի էր հինգ տարի առաջ, պատասխանեց երիտասարդը, և ես հոն մանուկ վարժարան մը հիմնած էի անոր պաշտպանութեան տակ, իր զաւկին փրանսերէն կ'աւանդէի. յետոյ Մամուրէթ իւլ Ազիզի վալի կարգուեցաւ, յետոյ Առաձա փոխադրուած էր նոյն պաշտօնով և հիմա Պերսէի կուսակալ է.

— Լա՛ւ, ընդմիջեց հրամանատարը, Պերսէի մէջ ինչո՞ւ վիզէ ընել չես տուեր այս անցագիրը.

— Բայց, պատասխանեց երիտասարդը, Պերսէի մէջ գօղէրաի կասկածելի դէպքի մը լուրը տարածուեցաւ, ուրբաթ օր մըն էր, Լոյտի չոգինաւը պիտի մեկնէր, անմիջապէս ընտանիքով հոն նաւեցի ինքզինքս.

— Բայց ինչո՞ւ վիզէ ընել չը տուիք անցագիրը, դարձեալ հարցուց հրամանատարը.

— Բայց, բաւ երիտասարդը, ուրբաթ էր, չէ՞. կառավարութիւնը դադր էր:

Հրամանատարը սկսաւ մտմտալ:

— Բայց, բաւ երիտասարդը, կ'ապաչեմ, եթէ չէք հաւատար, հեռագրեցէ՛ք Հալէպի կուսակալ Հասան բէյին, ինքը տուաւ ինձի այս անցագիրը. նայեցէ՛ք, ձրի՛ է, ձրի՛...

Յետոյ դառնալով երիտասարդին.

— Ո՞ւր սիրտ ինչնէք, հարցուց հրամանատարը.

— Ռոստոմ օթէլը, բայց՛, պատասխանեց երիտասարդը։

Հրամանատարը, դառնալով զօմիսէրին, հրամայեց.

— Հասցէն առէ՛ք, արձակեցէ՛ք։

Եւ երիտասարդը, իր կնոջ ու երկու զաւակներուն հետ, դուրս ելաւ սալոնէն, առանց նայելու և իր բոլոր գոյքերը թողլով հոն, սալոնին մէջ, ուղղուեցաւ դէպի Ռոստոմ օթէլը, ուր տեղաւորուց իր ընտանիքը, և, ինքը, օթէլին սպասաւորներէն մէկուն հետ, սալօնը վերադառնալով, բեռնակիրներուն փոխադրել տուաւ իր գոյքերը։

Այսպէս, մէկ ժամէն աւելի չարչարուելէ յետոյ, ազատուց իր օձիքը Համիսի ոստիկաններուն ձեռքէն։ Եւ ասիկա մեծ բարեբաղդութիւն մըն էր իրեն համար, չմ՛ոռ աժան ազատուցաւ, վրայ առած ըլլալով միայն հովանոց մը զոր մոռցած էր սալօնին մէջ, իր գոյքերուն հետ։

Ռոստոմ օթէլին մէջ առանձին սենեակ մը քաշուած, իր ընտանիքին հետ, լայն չունչ մը քաշից երիտասարդը։ Սոսկումով կը խորհէր անցուցած վտանգին վրայ, որուն մեծութիւնը հետզհետէ սկսած էր զգալ։ Ա՛ւր ոստիկաններ, կ՛ըսէր ինքնիրեն, խուզարկութիւնը մոռցան, եթէ խուզարկէին, ինչ պիտի ընէ՜ինք...։

Յետոյ, դառնալով իր կնոջ.

— Նամակը լա՜ւ տեղ է, չէ՞, հարցուց.

— Անշո՛ւշտ, պատասխանեց կինը ժպտելով։

Այդ նամակը Զեմունի Հաղոր իչխանին կողմէն գրուած էր Իզմիրլեան պատրիարքին, և Երուսաղէմ գացող Մարաշցի ուխտաւորի մը ձեռքով յանձնուած էր երիտասարդին, պերսէմի մէջ։

Օթէլլոն մէջ ուրիշ հայ ճամբորդներ ալ կային, պղտոյ չրջականերէն, դուրսը տաք խօսակցութեան մը բռնուած էին և յաճախ Զեթունի անունը կը յիշէին։

Երիտասարդը ներսէն ականջ կը դնէր, յատակօրէն լսել Զեթունցիք Զօրանոցը գրաւած են խօսքը։

Դուրս պիտի նետուէր, բայց ինքզինք զսպեց, կը զգուշանար իր վրայ հետաքրքրութիւն հրաւիրելէ։

Եւ իրաւունք ալ ունէր։

Զեթունի զօրանոցին գրաւումը գուժող հետագիրը, Հալէպէն քաշուած, նոյն օրը հասած էր Բ. Դուռը։ մայրաքաղաքին մէջ ընդհանուր չգայնութիւն մը կը տիրէր. մարդիկ, ճամբան՝ կը քալէին համր մունջերու պէս, ո՛չ մէկ բառ, ո՛չ մէկ ակնարկ. ամէն մարդ, աչքը գետին սեւեռած, իր գործին կ՚երթար։

Ռօսոսթօ Օթէլլոն նորեկ հիւրը քիչ մը դուրս ելլել, բաղդատիքը նայիլ ուզեց։

Դուռին առջև, Եիւքսէք Գալաթըրըմի սանդուխներուն վրայ, երկու լուտանկներ կը պլթայէին, և իրենց աչքերը չէին հեռացներ Օթէլլի դռնէն։ Երիտասարդը նշմարեց, և նկատ մտաւ ու վերադարձաւ իր սենեակը, ուր իր երկու ձագուկները, կուչտուկուռ, իրենց մօր գիրկը պառկած, մահճակալին մէջ կը քնանային մուչիկ մուչիկ։

Սենեակին առջև սկսաւ մտն գալ, մեծ մտահոգութեան մը մէջ էր։

Նոյն պահուն օթէլլոն աչքը մօտեցաւ իրեն. բարի, աղնիւ մարդ մը կ՚երեւար, Ռօսոսթոցի։

— Էֆէնտի՛, ըսաւ, կը հաճի՞ք սենեակս գալ, սուրճը միասին առնենք։

Երիտասարդը չը մերժեց։

Երկուքը միասին առանձնացան սենեակ մը։ Օթէլլին ծառան սուրճերը բերաւ, սեղանի մը վրայ դրաւ և հեռացաւ։

Օթէլլին տէրը, սուրճի գաւաթը ձեռքը, չրխունքին մօտեցնելով,

— Էֆէնամ՛, ըսաւ, ինչ կայ նայինք.

— Ինչպէս, ընդմիջից նորևկ ճամբորդը, կասկածոտ նայուածք մը ուղեցնելով.

— Ինչ լաւ կայ Զևթունէն, չարուներկայ օթէլլին տէրը, մի՛ քաշուիք, սիրելի՛ս, համ եկէք մինք, և Ռօսսոպօղլի.

— Ինչո՞ւ պիտի քաշուիմ, ըսաւ երիտասարդը ժպտելով, նոր չե՛մ ճանչնար Ռօսսոպօղլիները, հայրենասէր, քաջ մարդիկներ են, մեր Զևթունցիներէն վար չեն մնար։

Օթէլլին տէրը չակուճցաւ գանագիէն վրայ, խիստ գոհ կը թուէր իր խօսակցէն.

— Էֆէնամ՛ ըսաւ, դիտէ՞ք ինչ կայ, դուք մեզ չէք ճանչնար, բայց մինք չատ լաւ կը ճանչնաք ձեզ, խմացած ենք ձեր համբաւը, ապրին ձեզի պէս անկեղծ և արի զորձիչները։

— Բա՛ւ լեզի, բօզաքից նորևկ ճամբորդը, ինչ ըրած ենք մինք. արժանի չենք այդ գովեստներուն.

— Մենք գիտենք, մենք գիտենք, կրկնեց օթէլլին տէրը, գլխի խորհրդատուր չարժուժով ու ժպտուն նայուածքով մը, մենք ամէն բան խմացած ենք. խօսեցէ՛ք նայինք, հիմա ինչ վիճակի մէջ է Զևթունը.

— Սիրելի՛ս, ըսաւ երիտասարդը, Պերուխէն կուգամ ես, լուրը ձենէ պիտի առնեմ.

— Ջիմացա՞ք, չարուներկայ Ռօսսոպօ օթէլլին տէրը, մեր Զևթունի քաջերը գրաւեր են բերդը.

— Ո՞ր բերդը...

— Դուք գիտե՛ք, բերդ մը կայ հոն, զօրանոց

մը, յարեց Ռոսոսթօցին, յարձակեր սուեր են, և բոլոր զօրքերը դէրի բռներ են.

— Ո՛վ ըսաւ ձեզի, ուրկէ՞ լսեցիք, հարցուց երիտասարդը.

— Հետապէր եկած է, հետապէրը, պատասխանեց Ռոսոսթոցին, պաշտօնական հետապէրը կայ, Բ. Դուռը առկնուվրայ է...:

Խռսակցութիւնը հետզհետէ կ՚անուշնար, և անհուն գոհունակութեան ցոլքեր կը վառէին երկուքին աչքերուն մէջ. երիտասարդին հոգին կը ցնծար, և մէ՛կ բոպէի մէջ կը մոռնար իր հինգ տարիներու տաժանակիր բանտարկութեան տառապանքները... կը մոռնար թէ՝ իր հայրենի լեռներուն գագաթը հիմա կը ծածանէր յաղթութեան դրօշակը, թէ՝ Զէյթուն ա՛լ կը փչրէր գերութեան ժանդոտ չղթաները, և թէ՝ Սպասուհեան հաւատարիմ պատերազմին վախճանը մօտալուտ էր: Այն պահուն, վարդապետն, ասկեղինիկ երազներու մէջ կօրորուէր:

Իսկ Ռոսոսթօ օթէլլոն աչերը, հոտառու մարդ, ամէն ձիգ կը թափէր գաղանիք մը կորզելու համար իր նորեկ հիւրին բերնէն. հասարակ մէկը չէ՛ ան, կ՚ըսէր ինքիրեն, ո՛վ գիտէ ինչ գաղտնիքներ ունի ներսի դին.

— Իմիէնա՛յ, ըսաւ, ինչ կը կարծէք, Զէյթունը պիտի ազատի, չէ՞.

— Անտարակո՛յս, պատասխանեց երիտասարդը, քիչն Զէյթո՞ւնը...

— Ինչ կ՚ըսէք...

— Կիլիկեա՛ն, ամբո՛ղջ Կիլիկեան, բացատրեցաւ երիտասարդը:

Օթէլլոն կարասնը ներս մտաւ ու սեղանի զանազանները սարաւ:

— Իզմիրլեան սրբազանը պիտի ուտէ՞ք, հարցուք օթէլլոն աչերը.

Երիտասարդը խուսափողական պատասխանով մը փախցուց խօսակցութեան նիւթը։

— Ընտանիքիս համար երկաք չորս անհատներով տուն մը պիտի՞ք, հարցուց

— Ո՛ր կողմերը...

— Պարոյր կողմը չեմ ուզեր, չարունակեց հիւրը, Բէրայի կողմերը չէ՞ք ճանչնար առանկ ապարթըման մը.

— Կը ճանչա՛մ, բայց չա՛տ սուղ են, ըսաւ օթէլին տէրը.

— Ո՞րչափ...

— Տարեկան յիսուն վաթսուն ոսկիէն վար գումարով մը չէք կրնար վարձել առանկ ապարթըման մը։

Ծառայ մը ներս մտաւ և օթէլին տէրոջը.

— Աղա՛, ըսաւ, բօլիս մը վարչէն կըսպասէ, ձեզ տեսնել կ՛ուզէ։

— Ձիս ի՞նչ պիտի ընէ. հարցուց.

— Ձեր պիտիր, բան մը չըսաւ, պատասխանեց ծառան։

Օթէլին տէրը վար իջաւ, իսկ հիւրը քաշուեցաւ իր սենեակը։

— Այսօր նոր ճամբորդ մը ղրկեցիր հոս, ըսաւ ոստիկանը, ո՞ւր է,

— Ճամբորդներ չա՛տ, պատասխանեց տէրը, ո՞ր ճամբորդը կը հարցընէք.

— Լայտի չոգենաւէն եկաւ, կին մը, և երկու փոքրը տղաքներ, հազիւ երեսուն տարու, կարճ մօրուքով, էֆէնտի մըն է, լաւ տուէ՛ք իրեն, հիմա կ՛ուզուի գարագոլէն։

Օթէլին տէրը հասկցաւ անմիջապէս.

— Ներեցէ՛ք, բօլի՛ս էֆէնտի, ըսաւ, առանկ էֆէնտի մը չեկաւ այսօր։

— Ինչ կ'ըսէք, բարկացաւ ասախկանը, դեռ քանի՞ ժամ եղաւ, ուղղակի հա՛ս եկաւ, ինչո՞ւ կը պահէք.

— Հըմ, հըմ, կրկնեց օթէլլոն աչերը, հասկցայ, է, հասկցայ,

— Լա՛ւ ուրեմն, լաւ ատէ՛ք լրտես, հրամայեց ասախկանը, թո՛ղ վար իջնէ,

— Բօլո՛ս էֆէնտի, ըսաւ օթէլլոն աչերը, կարծեմ թէ վերը չէ, պաթա կտած է, աւէն մը կը վեռուէր, բայց երթամ անգամ մը նայիմ։

Օթէլլոն աչերը վեր վազեց, գաւաթ երիտասարդը, իմացուց եղելութիւնը, և իսկոյն վար իջաւ...

— Հոս չէ, գայթը է, ըսաւ, բօլո՛ս էֆէնտի,

— Ընտանիքը հոս չէ՞, հարցուց ասախկանը.

— Ընտանիքովը միասին գաւթա է եկեր, պատասխանեց օթէլլոն աչերը։

Եւ ասախկանը մնմնալով, պատռտըելով օթէլլոն ախորջը, որ նորեկ հիւրը, վերադարձին առաջնորդէ պահապանոցը.

Օթէլլոն աչերը, ասախկանը ճամբելէ յետոյ, վեր վազեց, ուղղակի երիտասարդին սենեակը, և,

— Շո՛ւտ, չո՛ւտ, ըսաւ, սէրելիս, պէտք է հիմա՛, անմիջապէս վտանգաւոր ուրիշ տեղ մը, ասախկանութենէն կը վեռուէք։

Երիտասարդը, միշտ իր պաղարիւնը պահելով, առանց չուարելու, բնաւորութիւնը կանչել տուաւ, ձիաս բարով ըսելով, գաւթա եկաւ օթէլլոն, ուղղուեցաւ դէպի Գարաքէօյի կամուրջը։

Մէկ քանի անգամ եկաւ ասախկանը, օթէլլոն աչերը բաւական նեղուց, նորեկ ճամբորդը պահանջեց երթալ, բայց օթէլլոն աչերը նոյն պատասխանը տուաւ. — Դեռ չը վերադարձան։

Թօսմօ օթէլլոն նորեկ հիւրը ճամբան առեր էր

արդէն. Հալըճ օղլու, իր քեռնկալին տունը տեղաւորուելու էր։

Հետեւեալ օրը, Հալըճօղլուի նահատակութեան, քանի մը լրտեսներ երեւցան. սուգ ու լացաւ, Պերութէն եկող Զեթունցին կը վնասէին։

Զեթունցին, հետապնդումները մոռնալնուս համար, մէկ չաթիրան մէջ, չորս տեղ փոխեց։ Ութսուն օթէլէն Հալըճօղլու անցաւ. Հալըճօղլուէն Բէյրա փախաղրուեցաւ, բարկ պաշը, հայ կնոջ մը տունը, երրորդ յարկին մէջ, երկու սենեակ վարձեց, մէկ դիշեր միայն մնաց հոն, որովհետեւ լրտեսները հոս առած էին. եւս Բէյրայէն եւ ընտանիքով փոխադրուեցաւ Սկիւտարի կողմը, Վանքին Այդին, ականակիչ Պօյաճեան Օվրիկ ազգային տունը՝ ուր հազիւ կրցաւ բնակիլ մէկ ու կէս ամիս, լրտեսները դարձեալ հոս առած էին, ստիպուեցաւ վերջնականապէս փոխադրուիլ Գատըգիւղ։

Այս վերջին կայանին մէջ յայտնեցաւ իր հետքը կորնցնել, ա՛լ չէր հետապնդուեր լրտեսներէ։

Երբ ինքզինք բոլորովին ապահով զգաց, մոռնալով երթալ յարմար օր մը Հիսար Տիպի, Իզմիրլեան պատրիարքին բնակարանը, եւ իրեն յանձնել Զեթունի հազար ֆլճանին ինքնագիր նամակը։

Հինգշաբթի օր մըն էր, առտուան առաջին չոգենաւով եւս Գարաքէօյի կամուրջը, Սիրքէճի գնաց, չոգեկառքը նստաւ եւ եւս Գում Գարուի կայարանը։

Դեռ բաւական կանուխ էր, Իզմիրլեան պատրիարքը չէր իջած պատրիարքարանը։

Երիտասարդը ներկայացաւ պատրիարքին եւ յանձնեց նամակը։

Իզմիրլեան Սրբազանը մոռոանկ էր, մութ դէմք մը, բնաւ չէր խօսեր։

Մեկ քանի հարցումներէ ետքը, բացաւ նամակը, և սկսաւ լուռ քաղել։

Ընթերցումը վերջացուց և դառնալով երիտասարդին.

— Ինչ պիտի ընենք, զաւակս, բաւ չուար դէմքով մը, Հազար իշխանը դրամ է ուզեր, պաշարը հասնելու մօտ է. դրամը պատրաստ է, բայց ինչպէս պիտի դրկենք.

— Սրբազան հայր, դիտել տուաւ Զեքմունկին, առաջուընէ դրկուած ըլլալու էր դրամը, հիմա բոլոր ճամբաները գոցուած են.

— Բայց ազատ լուրեր ունինք, յարեց պատրիարքը, ղօրանոցը դրաւեր են, հինգ հարիւրէ աւելի զօրք գերի բռներ և չատ մը ռազմամթերք ու պաշար ձեռք անցուցեր են.

— Սակայն, սրբազան հայր, բաւ Զեքմունկին, ե. Զօրաբանակը չարժման մէջ դրուեր է, վերջերս նամակ մը առացայ Մարաշէն, մօտաւորապէս վեցհատն վաշտ զօրք համախմբուեր է Զեքմունի չրջակայքները, պահեստները զէնքի տակ առնուեր են, և հազարաւոր պաշտպօղուզներ պատրաստուած են յարձակում գործելու.

— Դուք այդ կողմերու գերքերը գիտէք, բաւ պատրիարքը, ինչ կը կարծէք, պիտի կրնան երկար առնն դիմանալ.

— Սրբազան հայր, պատասխանեց Զեքմունկին, եթէ պաշար ունենան, ամիսներով կրնան կռուիլ, բայց դժբաղդաբար, պաշարը հասնելու մօտ է, ինչպէս կը գրէ Հազար իշխանը. եթէ ճամբանները գոցուած չըլլային գիւրին պիտի ըլլար օգնութիւն հասցնել. հարիւրհանը կ'ամպոտի, կացութիւնը չատ վտանգաւոր է.

— Միջոց մը չէ՞ք կրնար գտնել, հարցուց պատրի-

արքը, դրամական օգնութիւն մը դրկելու Զեթունի.

— Ինչ մեղայ, Սրբազան հայր, ըսաւ Զեթունցին չա՞տ ուշ է...։

Պատրիարքը սկսաւ չարչարել իր աղպղակ մօրուքը, իր անժպիտ դէմքը մթնցաւ.

— Տղա՛ս, ըսաւ, մի՛ սեւցնէք բոլորովին, մեղայ մը չկա՞յ կ'ըսէք հիմա.

— Ձե՞մ կարծեր, Սրբազա՛ն հայր, պատասխանեց Զեթունցին։

Իշմիրլեան ոտքի կեաւ և սկսաւ մեն դալ սենեակին մէջ, մօրուքը չարչարելով չարունակ. յետոյ, վերջապէս նստաւ.

— Խնդրե՛ր, խնդրե՛ր, բացագանչեց, առանց մեղի խարհուրդ հարցընելու, դործի կը ձեռնարկեն.

— Որո՞նք, Սրբազա՛ն հայր, հարցուց Զեթունցին.

— Ձեր ընկերները, պատասխանեց պատրիարքը, ինչ կ'ընեն Հնչակեաններըը, ա՛յնչափ դումարներ հաւաքելին.

— Սրբազա՛ն հայր, դիտակ առաւ Զեթունցին, քննադատելու առնը չէ՛ հիմա, ա՛չ ալ անցեալը քրքրելու...։

— Բայց ինչ ընենք հիմա, կշտամբեց պատրիարքը դո՛ւք ըսէ՛ք, ինչ պէտք ընեմ, Հազար իշխանը դրամ է ուզեր, դրա՛մ.

— Կ'ուզէ՛, յարեց Զեթունցին, հարկաւ կ'ուզէ. բայց ինչպէս հասցնելու է, ճամբանները գոց, Զեթուն պաշարման մէջ է։

Խօսակցութեան վրայ եկաւ Տ. Գէորգ վարդապետ Երէցեանը, Երուսաղէմի պատրիարքական փոխանորդը, որ Իշմիրլեան պատրիարքին աջ բազուկը կը համարուէր։

Նեռս մտաւ։

— Եկո՛ւր նայիմ, վարդապե՛տ, բաւ պատրիարքը, նաեւ՛ նայիմ, ճար մը խորհէ՛.

— Ի՞նչ կայ, Սրբազա՛ն, հարցուց Երէցեան վարդապետը, ի՞նչ կ՛ըսէ Զեթունցին,

— Զեթունէն օգնութի՛ւն կ՛աղաչակեն, վարդապե՛տ, Զեթուն հա՛ց կը խնդրէ, հա՛ց. ա՛ռ կարգա՛:

Եւ Հազար Իչխանին նամակը վարդապետին երկընցուց:

Երէցեան վարդապետը, նամակը ծայրէ ծայր քաղկէ կեաց.

— Սրբազա՛ն հայր, բաւ, ի՞նչ միջոցով պիտի դրկուի դրամը.

— Միջոց մը չե՞ս գիտեր, վարդապե՛տ, յարեց պատրիարքը, ապերասդ նայուածքով մը.

— Սրբազա՛ն Հայր, բաւ Երէցեան, մէ՛կ միջոց կայ, չե՛մ գիտեր թէ կը յաջողի՛.

— Ո՞րը, ո՞րը, հարցուց Իզմիրլեան փնդռտուքով մը.

— Երուսաղէմի ուխտաւորներուն միջոցաւ կարելի չէ՞ դրկել, յարեց Երէցեան.

— Ա՛ղէկ բաւ, Սրբազա՛ն հայր, միջամտեց Զեթունցին, արդէն Հազար Իչխանին նամակին ալ ուխտաւորի մը ձեռքով սասցած էի Պերութ.

— Ո՞ր ուխտաւորներուն միջոցաւ, հարցուց Իզմիրլեան.

— Հալէպէն, Անթիոքէն, Քիլիսէն, Մարաչէն, բաւական թիւով ուխտաւորներ ունինք այս տարի. վասնզի նոքա մէկուն կը յանձնուի.

— Բայց այդ ուխտաւորները, առարկեց Իզմիրլեան, մինչեւ Զաւիկ չպիտի՛ հասնին Երուսաղէմ.

— Խնդիր չէ՛, յարեց Երէցեան, սակը միջոցը կը գտնուի.

— Իրաւցնէս...

— Դրամը կը յանձնուի ուխտաւորի մը, չարունակեց Երէցեան վարդապետը, կը պատուիրուի իրեն որ մինչեւ Հալէպ երթայ, ձեռքովը յանձնէ մեր Ս. Աթոռի դործակալին, Հալէպէն անդին դիւրին է դրամը հասցընել Զեթուն, չէ՞.

— Ո՞վ է դործակալը, հարցուց Իզմիրլեան, վըստահելի մա՞րդ է,

— Քէչկէկեան Կարապետ ագան է, պատասխանեց վարդապետը, պարկեշտ մարդ մըն է, կրնանք վստահիլ։

— Մ՛ընչաւ պարկեշտ, հնդնեց Զեթունցին, ա՛յնքան վստահելի մարդ, որ Հալէպի կեդրոնական բանտը դտնուող Զեթունցի քաղաքական դատապարտեալներուն համար դրկուած նպաստի դրամները չորթել տուաւ և անճառելի... աւանակութեամբ մը կսկսրը նետել Յակոբ Իլմի կոչուած... դաւառանի մը։

Պատրիարքը ապուշցաւ մնաց.

— Վարդապե՛տ, ըսաւ, ուրիշ մէկը չէ՞ք ճանչնար, այդ ուխտաւորը, որուն պիտի յանձնուի դրամը, բնականաբար խիստ վստահելի մէկը պէտք է ըլլայ.

— Անչուչա, անչուչա, կրկնեց Երէցեան, Մարաչի ծանօթ վաճառականներէն է, Զօրպաճեան Տէօվլէթ էֆէնտիին մարդը.

— Լա՛ւ ուրեմն, չարունակեց պատրիարքը, դրամը կը յանձնուի այդ մարդուն, և կը պատուիրուի որ Հալէպ երթայ և անդլիական հիւպատոսարանի թարգման Նիկոդոս էֆէնտի Տէր Մարդարեանի յանձնէ, կամ ուղղակի հիւպատոսին.

— Օ՛, բացագանչեց Զեթունցին, Հալէպի անդլիական հիւպատոսը պատուական մարդ մըն է. Պարոնըմը, հայասէր անդլիացին, ո՛րքան օգտակար եղաւ մեզի։

Պատրիարքը բաւական հանդստացաւ, Երէցեան վարդապետը հարթած էր դժուարութիւնը։

— Վարդապե՛տ, ըսաւ Իզմիրլեան, ուրեմն, այս օրուընէ դրամը կը հանենք Երուսաղէմ, յանձնարարեալ հոգեկով մը, պարտաւպաշտը կը գրէք, չէ՞.

— Անշուշտ, յարեց Երէցեան.

— Բայց Յարութիւն պատրիարքը չմոռնայ, դիտել տուաւ Զեքուհեին, Համիտին աչքին լոյսը, եթէ կուտէ, գիտցած ըլլաք, կ՛արդիլէ.

— Ինչ կ՛ըսես, վարդապե՛տ, հարցուց Իզմիրլեան.

— Է՛հ, ըսաւ Երէցեան, չեմ գիտեր այդ մասին, հաւանական է, կը նայիս խնդիր երակը կը բռնէ. իրաւունք ունի մեր Զեքուհեին.

— Ո՞րի պիտի գրես ուրեմն, հարցուց Իզմիրլեան.

— Բան մը կ՛ընեմ, Սրբազա՛ն, պատասխանեց Երէցեան, լուսարարապետ Սահակ Սրբազանին կը գրեմ.

— Կ՛ըլլայ, հաստատեց պատրիարքը, վերջապէս յաջողցաք այս գործը, ինչպէս կուզես, ըրէ՛.

Յետոյ խօսքը դարձաւ մայրաքաղաքի նոր ձերբակալութիւններուն վրայ.

— Կատա՞ծ է կատած, կ՛ըսէր Իզմիրլեան, ակնարկելով Ելտըզի Բռնատուրին. Զեքուհի յաղթանակնեռուն վրէժը կը փարձէ լուծել մեր անմեղ ժողովուրդին վրայ.

— Սոսկալի է խաւարխիւնը, Սրբազա՛ն, յարեց Երէցեան, անհնարին բա՛ն է, փողոցներէն քաշկռտելով կը տանին բանտը կը նետեն, հարցնող վիճաբան չը կայ, ակնդետներուն չըվախկի ապատամնեմները կը յամառին տակաւին, չեն ուզեր դուրս գալ և իրաւունք ունին, որովհետեւ եթէ խոստովանին խարեպով, դուրս գալուա անհոգեմութիւնը գործեն, պիտի ձերբակալուին անմիջապէս, փողոցներուն անկիւնները կը ապասեն լրտեսները.

— Ո՞ւր պիտի երթայ ասոր վերջը, ըսաւ պատրիարքը, դեսպաններն ալ չեն կրնար միջամտել։

— Սըր Ֆիլիպ Բըրրին ի՛նչ կ'ըսէ, հարցուց Երէցեան.

— Խօսքե՛ր, խոստումնե՛ր, պատասխանեց Իզմիրլեան, միշտ առա՛ջ խոստումներ, բայց ո՛ւր է արդիւնքը...։

— Գամպօնը վերջերս բաւական խիստ է քալեր, Սրբազա՛ն, յարեց Երէցեան, դեսպանական մարտանաւերու խնդրին առիթով.

— Ի՞նչ օգուտ, վարդապե՛տ, անոնք իրենց գործերը պիտի՛ն կարգի դնել, բայց երբ կարգը մեր գործերուն դայ, լուռ, անտարբեր պիտակներ կը հանդիսանան և մ'ալ պզտիկ համակրութիւն մը ցոյց կուտան.

— Ձեխունի ապստամբութիւնը կը յուսամ թէ բաղկացնալ արդիւնքը տայ, յարեց Երէցեան.

— Վարդապե՛տ, ըսաւ պատրիարքը, մէ՛կ ծաղիկով գարուն չի՛ գար...։

— Այնպէ՛ս է, Սրբազա՛ն հայր, յարեց Երէցեան վարդապետը, բայց վերջապէս բա՛ն մըն է, գոնէ փոքրիկ հաշո՛յ մը.

— Անտարակո՛յս, հաստատեց պատրիարքը, Ձեխունի՝ համայն ազգին պատի՛ւը պիտի փրկէ, թո՛ղ ներսեան գոնէ սթափի քիչ մը, թո՛ղ ըմբռնէ թէ Հայկը չէ՛ն ջարդուիր միայն, կը ջարդե՛ն ալ.

— Հապա Ելոսը՞ղը, բացագանչեց Երէցեան վարդապետը, Ձեխունի ընդվզումը՝ Սուլթանին ազդարարութիւն մը չէ՞, շարունակեց Երէցեան. վախե՞ք որքա՛ն կասդած է գազանը.

— Վարդապե՛տ, վարդապե՛տ, կրկնեց Իզմիրլեան,

դուն անդամ մը սա դրամը ժամ առաջ տեղը հասցնել տո՛ւր, մնացեալը դիւրի՛ն է.

— Այսո՛ր իսկ կը դրնդք, Սրբազա՛ն Հայր, յարեց Երէցեան.

— Այո՛, այո՛, կրկնեց պատրիարքը, այսօր այդ դրամը պէտք է հանենք Երուսաղէմ։

Զեթունցին մեկնելու կը պատրաստուէր, ատքի կաւ և մօտեցաւ պատրիարքին, ձեռը առնելու.

— Տղա՛ս, ըսաւ Իզմիրլեան, զգուշացի՛ր, չատ մի՛ երեւնար վտղոցները, Գաղդիւղէն մի՛ դուրս ելլեր, փորձանք մը չը հանես. յետոյ մեր գլո՛ւխը պիտի ցաւի.

— Սրբազա՛ն հայր, ըսաւ Զեթունցին, առնէս դպրոցը, դպրոցին առնես. ուրիշ տեղ չեմ երթար, չարաթը մէկ քանի անդամ ալ, վարժարանէն վերադարձիս, Ս. Թադէոսը եկեղեցին կը մտնեմ, մեր Մուրատեան Մելքիսեդեկ Սրբազանին կը հանդիպիմ.

— Ուրեմն, ընդմիջեց պատրիարքը, եղբայրական ողջոյններս հաղորդէ՛ Մելքիսեդեկ Սրբազանին, ըսէ, երթայ, ինչո՛ւ պիտ անանելու չի դար, խօսէ՛ իրեն, կաթոլիկո՛ս եմ։

Զեթունցին մեկնեցաւ պատրիարքին գովէն և չիտակ Գում Գաբուի կայարանը վազեց, ուրկէ Սիրքէճի գացող չոգեկառքը նստաւ։ Սիրքէճիի կայարանէն ուղղակի գնաց Գալաթէօյի կամուրջը, Գաղդիւղի չոգենաւը նկատեցաւ և վերադարձաւ իր բնակարանը, պէքմէզ Թաղլասը։

Զեթունցիին մեկնումէն նաքը, Իզմիրլեան Սրբազան և Երէցեան վարդապետը պատրիարքարան իջան։

Կէս ժամ չանցած, Պոլսոյ անգլիական մեծ դեսպանին առաջին թարգմանին կառքը կեցաւ Պատրիարքարանի դուռին առջև։

Բարապաններըը վեր առաջնորդեցին զանի, պատ-

Բիարքին անհնակը, ուր նոյն պահուն կը գտնուէր Էսայեան Մկրտիչ Էֆէնտին։

Անգլիական դեսպանատան առաջին թարգմանին այցելութիւնը մէկ քառորդ միայն տեւեց։ Զեթունի մասին կարեւոր տեղեկութիւններ հասած էին Հալէպէն, Սըր Ֆիլիբ Քըրքի կը փութար զանոնք հաղորդել Իզմիրլեան պատրիարքին, որ մեծ դեսպանին այս բարեացակամ հոգածութեան եւ փափուկ ուշադրութեան համար իր օրհնութիւններն ու չնորհակալութիւնները յայտնելէ յետոյ, իր կողմէն, իրրեւ նորութիւն, Հազար իշխանի նամակին պարունակութիւնը հաղորդելով, Մեծ դեսպանին աջակցութիւնը խնդրեց, պատերազմող Լեռան վրայ իր թանկագին պաշտպանութիւնը տարածելու եւ ժամ առաջ դադրեցնել տալու թշնամական գործողութիւնները—բնականաբար Զեթունի Հայերուն նպաստաւոր եղանակաւ — հաչտութեան դեմին մը պատրաստելով։

Դեսպանական առաջին թարգմանը մեկնեցաւ։ Հայոց պատրիարքին օրհնութիւնները բեռնաւորուած։

Էսայեան Մկրտիչ Էֆէնտին, պատրիարքին ու անգլիական դեսպանատան թարգմանին տեսակցութենէն խորապէս զգածուած, մանաւանդ, Զեթունի յաղթանակներուն ուրախալի լուրերուն քաղցր ազդեցութեան տակ, հ ա ր ի ւ ր ա ս կ ի ի չէք մը յանձնեց Իզմիրլեան պատրիարքին, Լեռան պատերազմիկներուն պաշար հասցնելու նպատակին գործածուելու համար։

Նոյն օրը, Երէցեան Տ. Գէորգ վարդապետը, Իզմիրլեան պատրիարքին հաւանութեամբը, կարեւոր գումար մը ներփակեց յանձնարարական նամակի մը մէջ, զոր աւստրիական թղթատարով զրկեց Երուսաղէմ։

Իրիկուան դէմ, երբ Իզմիրլեան կը պատրաստուէր

մեկնիլ Պատրիարքարանէն, փողոցը կառք մը կանգ առաւ։

Բարապանները դիմաւորեցին։ Կառքին մէջէն դուրս կու գար պատուական տարիճանաւոր մը, որ առաջնորդուեցաւ Պատրիարքարանին ընդունելութեան դահլիճը։

Ապահով Համիտի կողմէն կուգար այս պատուականը։

Պաշտօնական ընդունելութեան ձեւակերպութիւնները կատարուեցան։

— Պատրիարք էֆէնտի, ըսաւ պատուականը, Վեհափառ Սուլթանին բարձրագոյն հաճութեան համաձայն, Նորին Կայսերական Վեհափառութեան բարեւները կը բերեմ Ձեզի, և ձեզմով՝ ամբողջ հայ ժողովուրդին։

— Շնորհակալութիւններ Նորին Վեհափառութեան, յարեց Իզմիրլեան պատրիարքը։ Ի՞նչ կը հրամայէ Վեհափառ Սուլթանը։

— Վեհափառ Սուլթանը կը ցաւի որ, պատասխանեց պատուականը, Ձեր Հեռը դարձեալ ապստամբած է կայսերական բարեհնամ կառավարութեան դէմ։ Մեր սիրելի Փաշիչանը դիտէ թէ՝ Ձեր Հոյն ժողովուրդին գործը չէ այս ապստամբութիւնը, և թէ՝ դուբսէն, Եւրոպայէն, մասնաւորապէս Անգլիայէն այդ կողմերը զայրած խառնարար գործիքներու ղեկավարի առաջ եկած է ան։ Հետեւաբար, Պատրիարք էֆէնտի, Վեհափառ Սուլթանը կը փափաքի որ դուք, մայրաքաղաքի, ինչպէս նաև կայսերական երկիրներու բոլոր հայ եկեղեցիներուն մէջ, նդովքներ կարդալ տաք այդ գործիքներուն դէմ և հաւատարիմ ժողովուրդը զգուշացնէք այդպիսիներու անիծապարտ արարքներուն մասնակցելէ, հակառակ պարագային, անախորժ դէպքեր տեղի պիտի ունենան։

— Ի՞նչպէս, հարցուց պատրիարքը, դաժան նայուածք մը չանթելով պատուականին։

— Պատրիարք էֆէնտի, չարունակեց պատասխանը, մեր սրբազնալ Փառիչահը չատ կը սիրէր զձեզ և վստահ է թէ ձեր հայրական յորդորներով և խոհական վարմունքով պիտի հանդարտեցնէք ժողովուրդը,

— Ժողովուրդս հանդարտ է, ընդհակառակն Իզմիրլեան, բայց եթէ այս հալածանքին վերջ մը չը դրուի, եթէ խուզարկութիւնները, անիրաւ ձերբակալումները չը դադրին, պիտի սոսկալի քաշուիլ, որովհետև անկարելի է լռեցնել համար չարունակել այսքան վախուկ և պատասխանատու պաշտօն մը, այս պայմաններու տակ.

— Վեհափառ Սուլթանը մեծ վստահութիւն ունի ձեր անձին վրայ և կը փափագի միշտ տեսնել զձեզ այս բարձր աթոռին վրայ. եթէ խուովարար գործիքներուն երես չը տրուի, հաւատացէք, պատրիարք էֆէնտի, կայսերական բարեհնաւ կառավարութիւնը պիտի դադրեցնէ խուզարկութիւնները, ձերբակալումները, և հայ ժողովուրդը պիտի վայելէ Նորին Վեհափառութեան բարձր չնորհները...

— Եթէ յանցապարտներ կան, յարեց պատրիարքը, կառավարութեան պարտականութիւնը պատժել է զանոնք, ի՞նչ կ՚ուզէ անմեղ ժողովուրդէս, այսքան բազմաթիւ ձերբակալումներուն մէջ քանի՞ գործիքի կայ արդեօք.

Պատասխանը կ՚ակնարկէր, խօսակցութիւնը կըրճատելու համար.

— Պատրիարք էֆէնտի, ըսաւ, բաւական ուշացայ, հիմա ի՞նչ պատասխան տանիմ Վեհափառ Տէրոջս, այդ խուովարար գործիքներու մասին ի՞նչ կարգադրութիւն պիտի ընէք.

— Գործիքներ չունինք, պատասխանեց Իզմիրլեան, և մեր Ս. Եկեղեցին վաղուց վտարած է նզովքի

դրութիւնը. մեր բերանէն օրհնութիւն միայն կը բղխի. միշտ աղօթող ենք մենք Վեհափառ Սուլթանին համար:

Պալատականը, զապուած բարկութեան չարժումով մը, ոտքի կու եւ պատրիարքէն հրաժեշտ առնելով մեկնեցաւ:

Իզմիրլեան Սրբազան ակաս անհանդարտ քայլերով ման գալ դահլիճին մէջ:

ԺԹ

Զեթունի Ս. Աստուածածնայ վանքին մէջ գիշերաժողով մը գումարուեցաւ Հազար իշխանի նախագահութեան տակ: Բայլ Զեթունի երեւելիներէն, եւ յեղափոխական խմբապետներէն ու Զեթունի չորս եկեղեցիներուն աւագ երէցներէն, ներկայ էին Ս. Աստուածածնայ վանքին փոխ վանահայր Տէրտերեան Տէր Սարգիս աւագ քահանան և Ֆրնուզի Ս. Կարապետի փոխ վանահայր Թոպաճեան Տ. Բարթողիմէոս վարդապետը, իր պիւզանտիոնմբի ժողովրդապետներուն հետ:

Նոյն գիշերաժողովին հրաւիրուած էր նաև պարոն Ազատին երկու գինակից ընկերներով, ինչպէս նաև Նահապետեան Նազարէթ չաւուշը, որ դեռ նոր ապաքինած, տենդոտ անհամբերութիւն մը ցոյց կուտար մասնակցելու նոր կռիւներու, որոնք անխրաժեշտօրէն պիտի մղուէին Զեթունի մօտակայ չրջանակներուն մէջ:

Հազար իշխանը չատ մոտաւանջ կ'երեւար, անդամ մը բոլորտիքը թաւալեց իր խարտեաշ աչքերը, մէկիկ մէկիկ աչքէ անցուց ներկաները, յետոյ, դառնալով Թագաճեան վարդապետին.

— Հա՛յր սուրբ, ըսաւ, արտասանեցէ՛ք աղօթքը, բանանք աւետանը, որովհետեւ ժամերը կ'անցնին, չատ ուշ է արդէն։

Եւ իրօք, երեք ժամ կուղէր կէս պիշերուան։

Հայր սուրբը Զկոռծս ձեռաց մերոյը յանկարծ արտասանեց, ժողովականներուն երկիւղած լռութեան մէջ և նստաւ իր տեղը.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ իշխանը, պիտե՞ք ինչո՛ւ գիշերով մինչեւ հոս հրաւիրեցի ձեզ, մարիկ ըսէ՛ք։

Եւ բոլոր ժողովականները կախուեցան իշխանին չրթունքներէն.

— Մուսաֆա Րէմզի բաշան, ըսաւ իշխանը, լսեցիք անշուշտ, Զահանի եղերքը բանակը դրած, կրապառնայ առաջ խաղալ դէպի Զեթունէ։ Ազատիլ Համիտի այդ արժանաւոր ծառան, նոյնինքն Րէմզի բաշան ըսել կուզեմ, մտածաւոր սուրհանդակի մը հետ այս նամակը ղրկեր է մեզի։

Եւ գրպանէն հանեց թուղթը, զոր երկնցուց թարգմանութեան ուսուցիչներէն Կէսպրնեան Սուհափ էֆէնտիին.

— Սո՛ւհ՛ք, ըսաւ իշխանը Կէսպրնեանի, կարդացէք բարձրաձայն, թող լսեն ժողովականները.

— Բնագիրը լսելու հարկ չը կայ, առարկեցին քահանաները, Սուհափ էֆէնտին թո՛ղ թարգմանութիւնը կարդայ մեզի։

Եւ Կէսպրնեան սկսաւ բարձր ձայնով կարդալ թարգմանութիւնը, որ ահաւասի՛կ.—

«Զեթունի Առաջնորդական Փոխանորդ էֆէնտիին և չորս թաղերու երեւելիներուն։

«Վեհափառ Սուլթանին բարձրագոյն իրաւէքովը, հայսերական սուրբ գօրագունդերու գլուխ անցած, հակայ բանակներով Ջահան գնալին եղերքը։ Դուրսէն քանի մը խոովարար գումիթաճիներ մուտ գտած են այս սահմաններուն մէջ և խաղաղ ժողովուրդը մոլորեցնելով, ապստամբութեան դրդած են մեր բարեխնամ կառավարութեան դէմ։ Վեհափառ Սուլթանը, այս անգամ ալ իր անհուն գթութեան ապացոյցը տուած ըլլալու համար, կը հրամայէ որ մեզի յանձնէք այդ չարագործ օտարականները, և այս կերպով, խաղաղութիւն տիրէ։ Ձեր հոգատարութեան կը մնայ այս մասին ընել անհրաժեշտ կարգադրութիւնը մը, վերջ մը դնելու համար ոչ-բարի արկածներու մը։

«Այս մասը, ձեզի կը ղրկեմ սուրհանդակ Հասան աղան, խնդրելով որ բարեհաճիք ձեր չորս թաղերէն ներկայացնել և աշխարհական պատգամաւորութիւն մը ղրկել բանակավայրս, անդին վրայ և անձամբ բանակցելու համար հաշտութեան պայմաններուն մասին։

«Կը յուսամ թէ սուրհանդակ Հասան աղային հետ կը բարեհաճիք նպատակաւոր պատասխանով մը ճամբայ հանել ձեզնէ պատգամաւորութիւնը, այժմէն վստահ ըլլալով թէ անկէ խնդիր պիտի կարգադրուի Վեհափառ Սուլթանի հաւատարիմ հպատակներուն բաղձանքին համաձայն։

Յարգանքներով

Մուսթաֆա Րէշիդ

Կէսպլենան, Րէշիդ բաշային այս կէս-պատառնական և կէս փաստաբչական գրութեան թարգմանութիւնը հրապարակաւ կարդալէ յետոյ, Թուղթը վերադարձուց Հազար Իչխաններն։

Ժողովականները, խորունկ լռութեան մը մէջ, կը-սպասէին իշխանին, որ բնականաբար, իր կարծիքը պի-տի յայտնէր նախապէս։

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ իշխանը, Բէմզի քաշային գը-րութեան լմնալը հակառակ անդուրեա, այդ մարդը մեր հիւրերը կը պահանջէ, խռովարար գօմիթաճիները (*), իր գործածած բառերովը, դուք ինչ կը խորհիք այդ մասին.

— Տէ՛ր իշխան, ընդմիջեց Ազատ, կը համի՛ք ին-ձի խօսք առ, որպէս զի իմ եւ իմ ընկերներուս կար-ծիքը փութամ հաղորդել այս խնդրին նկատմամբ.

— Թող ինքը խօսի առաջին անգամ, լսուեցան ձայներ.

— Խօսքը պարո՛ն Ազատինն է, ըսաւ առնազեա իշխանը։

— Հապա ա՛ռէք, պատուական հայրեր, ա՛ռէք իշխան և յարգելի առա՛րք, ըսաւ Ազատ, մենք չնորհակալ ենք, մենչեւ յարդ ամեն մեծարանքներ վայելեցինք ձեր կողմէն, հիմա Համիտի կառավարութիւնը, մեզ պա-տրաստակ բռնելով, կը պահանջէ մեր յանձնումը, հա-կառակ պարագային, սպառնալով քարուքանդ ընել Զեյթունը։

— Ո՛չ, պարո՛ն Ազատ, ընդմիջեց Բաղրատեան մահառնալ. Կարապետ աղան, ձեռքի սիկառը խոթուելով, բաշալի նամակին մէջ առանկ հատուած մը չը կա՛յ,

— Ո՛չ, ո՛չ, կրկնեց Կէորկեան, սպառնալիք մը չը կայ, բայց, առիւծ խնդիր չէ՛, սպառնալիքը կա՛յ ու կայ.

— Շարունակեցէ՛ք, պարո՛ն Ազատ, յարեց առե-նազեա իշխանը.

— Այդ Մուսթաֆա Բէմզի բաշան, չարունակեց Ազատ, փափագ կը յայտնէ հաշտութիւն մը կնքելու

Զեթունի հետ, բայց ինչ հաշտութիւն, գիտէք։

— Բացատրեցէք, պարո՛ն, բացատրեցէք, բարձրացան ձայներ ամէն անկիւններէ,

— Մէկ պայմանով միայն, չարունակեց Աղասի, բայց հաշտուելու պատրաստակամութիւն ցոյց տուած է. օտարները, խռովարար գումիթաճիները յանձնել կառավարութեան արդարութեան (՞) ձեռքը..., ինչ արդարութիւն...։ Եւ որո՞նք են այդ խռովարար գումիթաճիները, նէթէ ո՛չ, մենք, Հնչակեանները, այնպէս չէ՞...։

Ժողովականները, առնուազն լուռթեան մը մէջ խորասուզուած, որոնց ցասպին սեղմուքով մը մոխիկ կընէին Հնչակեան պիտոյն վերջին բառերը։

— Ահա՛ կա, անուա՛նիկ ընկերներս, չարունակեց Աղասի, յանկարծ ոտքի կելլելով, յանձնեցէ՛ք մեզ Հայրիկ անդաթ, անխիղճ և վայրագ կառավարութեան ձե՛ռքը...։

Եւ տեղը նստաւ.

— Մի՛ յուզուիք, պարո՛ն Աղասի, ըսաւ իշխանը, խորտանկ ժպիտով մը, թափանցող նայուածք մը չնչտեղով քովիններուն, մի՛ վախնաք դուք, պարո՛ններ, ձեզ յանձնելէ առաջ, Զեթո՛ւն պէտք է անձնասուր եղած ըլլայ, այս մասին կրնաք բոլորովին ապահով ըլլալ, ո՛վ է ձեր մտքին դպչողը, մի՛ երբէք մոռանայ ըլլաք, ձեր մորթը չէ՛ վտանգուիր,

— Զեթունի Լեռը, ընդմիջեց Անդրէասեան Աստղաւուր աղան, սկիզբէն ի վեր ապստամբարան եղած է փախստականներուն, և իր ասպնջականութիւնը չէ՛ ըրած նո՛յնիսկ իր թշնամիներուն. հիմա իր թանկագին ու սիրեցեալ հիւրո՞ը պիտի յանձնէ դահիճին ձեռքը...։

— Պարոններդ մեր օրհնեալ զաւակնե՛րն են, գոչեցին քահանաները.

— Ես իմ կեանքս կը դնեմ պարոններուս համար, որոնց Բարթողիմէոս վարդապետը։

— Տէր իշխան, կ՚աղաչեմ, միջամտեց Նորաշխարհեան Նազարէթ չավուշը, հանդարտութեան հրաւիրեցէք ժողովը, ես կարեւոր յայտնութիւններ պիտի ընեմ։

— Թո՛ղ խօսի Նորաշխարհեանը, գոչեցին բոլոր ժողովականները։

Եւ ժողովարարը վերսկսաւ իր հանդարտութիւնը։

— Ըմմդի բաշան, չարունակեց Նազարէթ չավուշը, Զահոյ եղերքը բանակը դրած, պատգամներ կ՚ուղարկայ, կ՚ուզէ որ պատգաւորութիւն մը Զէթունէն երթայ իր առաքը, գիտէ՞ք, ինչ առակալի փսան մըն է ասիկա, գա՛ մը ծածկուած է ասոր տակ։

— Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս, հարցուց իշխանը։

— Եթէ պատգամաւորութիւն մը ղրկենք իր բանակավայրը, չարունակեց Նորաշխարհեան, բոլորը պիտի վար դնէ, պիտի բանաարկէ, և փոխարէն ինչ պահանջումներ պիտի ընէ, գիտէ՞ք։

— Յայտնի՛ է, յայտնի՛, ընդմիջեց իշխանը, Ըմմդի բաշային վերի ցաւը...

— Զօրանո՛ցը, զօրանոցին գերիները, գոչեցին ժողովականները։

— Այ՛, չարունակեց իշխանը, այդ մարդուն նպատակը ծանօթ է, գրաւուած զօրանոցը, ռազմամթերքը, թնդանօթները, բոլոր գերիները պահանջել է։

— Եւ մեր ղրկելիք պատգամաւորները, ընդմիջեց Զաքարեան Աւագ աղան, պատանդ պիտի պահէ՞ քանակին մէջ, և չպիտի վերադարձնէ զանոնք, մինչեւ որ մենք իրեն եան չը դարձնենք մեր աւարները ու գերիները...։

— Ուրեմն, յարեց ատենապետ իշխանը, ինչ կը

մտածէք, ինչ պիտի պատասխանենք Մուսթաֆա Բրմզի բաշային։

— Տէ՛ր իշխան, ըսաւ Տիրացուհան Տէր Սարգիս քահանան, կը յիշէք անշուշտ, Խուրշիտ բաշային տարին ալ այսպէս եղաւ.

— Ի՞նչպէս...

— Խուրշիտ բաշան, չարունակեց քահանան, լաւ կը յիշեմ, այն տարին երեսուն տարու կայլ չը կայլ, դարձեալ Ջանոյ եղբօրը բանակը դրած, Զեթունի իշխաններուը կանչից հոն, մնացեալը դիտէք։

Ս. Սաուադածնայ փոխ վանահայրը կ՚ակնարկէր Խուրշիտ բաշայի պատերազմին, որ տեղի ունեցաւ 1859 ին, Սղէզ բաշայի մեծ պատերազմէն երեք տարի առաջ։

— Սղէկ յիշեցուց աէր պապան, յարեց Հազար իշխանը, այն տարին երբ Խուրշիտ բաշա մեզ իրեն քով կանչից, մեր հայրենակից Թուրքերէն բարեխիչտասակ և յաւէտ ողբացեալ, Հայրենիքի նահատակ Ահմէտճիկը ղրկեցինք Ջանոյ եղբօրը,

— Այդ պատմութիւնը դիտենք, իշխան՛, դիտեմ տուաւ Բասիլոսեան բերդատէր մահտեսի Կարապետ աղան. հիմակ ինչ պիտի ընենք.

— Հո՛ պիտի գայլ կ՚ա ալ, մահտեսի՛, կչտամրեց Հազար իշխանը, Ահմէտճիկ, Թուրք մը, բայց Զեթունցի Թուրք մը, Խուրշիտ բաշային երեսն ի վեր պօռացած էր թէ՝ ինքը Զեթունցի էր, և Հայրենիքին համա՛ր կը պատերազմէր Բռնապետութեան մը դէմ...

— Օրհնեա՛լ ըլլայ հայրենասէր Ահմէտճիկներուն յիշատակը, դարձաւ Թադաճեան Բարթողիմէոս վարդապետը...

— Սիրելինե՛ր, ըսէ՛ք տրեմն, պիտի ղրկե՞նք պատգամաւորութիւն մը, և

— Տէ՛ր իշխան, ընդմիջեց Նորաշխարհեան, ներե՛ցէ՛ք, իմ ըսելիքներս չ՛ուզարանցի, գո՞ւ մը ծածկուած է կ՛ըսէի, Բէմդի բաշայի այդ Բլանին տակ, ուրախ եմ որ դուք, ձեր հետաքրքրութեամբ, կանխեցիք թարգմանելու իմ մտածումներս և ժողովը լուսաւորեցիք ձեր հասուն ու կորովի պատմաբանութեամբ. Բէմդի բաշան մեր պատգամաւորները պիտի բանտարկէ, ասիկա բացարձակ ճշմարտութիւն մըն է, և

— Զալիան վերադարձնէ մեզի զանոնք, ընդմիջեց Կիւլվանեան Նեզաթէթի ալան, մինչև որ մենք իրենց չը վերադարձնենք գերիները.

— Ո՛չ միայն գերիները, յարեց Նորաշխարհեան, այլ և զօրանոցը.

— Ո՛չ միայն զօրանոցը, չարունակեց Կիւլվանեան, այլ և թնդանօթները,

— Ո՛չ միայն թնդանօթները, յարեց Նորաշխարհեան, այլ և մեր զրաւեալ ռազմամթերքները, հրացանները, վառօդատունները, պահեստները, եւն

— Կարելի՞ բան, գոչեց առաջ Զապրեան Ալազ ալան, մեր Հնչակեան պարտականը պիտի պահանջէ այնուհետև.

— Հիմակուընէ՛ պահանջկր է, յարեց Բասիլեան.

— Ուրեմն, սիրելինե՛ր, ըսաւ, Հազար իշխանը, հասկցուեցաւ, պիտի մերժենք Բէմդի բաշային պահանջումները, չէ՞,

— Այ՛, այ՛, կրկնեցին ժողովականները, կը մերժենք անոր բոլոր առաջարկները.

— Ինչ պիտի պատասխանենք ուրեմն, հարցուց իշխանը.

— Համառօտ, ազդու պատասխան՛ն մը, պատաս-

ԽՍՋԱԿԻՐ ՋԻՆԻՈՐԸ
(Բարթողիմէոս Վ. Թագաճեան)

խանեց Զագրեան Աւագ աղան, եթէ հաճիք, մէկ քանի բառերով բացատրեմ.

— Թո՛ղ Աւագ աղան բացատրէ տեսնենք, պահանջեցին բոլոր ժողովականները.

— Տէ՛ր իշխան, չարունակեց Զագրեան, նախ կը մերժենք Ըէմզի բաշայի դրութեան ամբարտաւան ոճը, նոյնութեամբ իրեն կը վերադարձնենք, կը յայտարարենք իրեն. — Զևթուն ընդվզած է բռնապետներուն ամենէն անողորմն դէմ, և իր ծոցին մէջ օտարականներ, խռովարար (.°) գօմիթաճիներ (.°) չը պահեր.

— Սքանչելի՛, բացագանչեցին ժողովականները.

— Կ՛աղաչեմ, մի՛ ընդմիջէք պիս, չարունակեց Աւագ աղա, գալով պատգամաւորութեան, կը մերժենք, և կ՛ըսենք իրեն. — Բայց՛, եթէ կը փափաքիք մեզի հետ բռնակցութեան մտնել, կրնաք ձեր կողմէն պատգամաւորներ ղրկել մեզի,

— Սքանչելի՛, սքանչելի՛, կրկնեցին ժողովականները, խանդավառ ծափերով:

Եւ Զագրեանի յայտարարութեան խմաստով իսկոյն բանաձև մը քուէարկուեցաւ, որ միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ:

— Է՛, ըսաւ իշխանը, Ըէմզի բաշային տրուելիք պատասխանը չուտով թո՛ղ խմբագրուի, յանձնուի սուրհանդակին, որ, գիտէք, կը սպասէ վանքին մէջ, աչքերը կապուած և սենեակի մը մէջ բանտարկուած:

Կէսգիշեան Աւետիք էֆէնտին խմբագրեց Թուրքերէն պատասխանը, որ ժողովին մէջ կարդացուելէ և Ս. Աստուածածնայ և Ս. Կարապետի փոխ վանահայրերուն կողմէն սորագրուելէ յետոյ, յանձնուեցաւ Ըէմզի բաշայի սուրհանդակին:

Հազար իշխանը պահ մը դադար տուաւ ժողովին,

և ժողովականները սկսան դուրս ելլել և դոյդ դոյդ, և-րեք երեք, չորս չորս, մանր գալ վանքի առաջնորդարա-նին առաջահամածին վրայ։

Կէս գիշերը մէկ ու կէս ժամ անցած էր։

Փոխ վանահայրը դնաց վանքին խոհանոցին կողմը, ուր որձայծ մը պատրաստուցած կը մորթուէին։ Քանի մը պատուէրներ տուաւ ապատուորներուն և վերադարձաւ իր սենեակը, ուր Հազար իշխանը, Բասիլսեանն, Կիւլ-վանեանն և Զագրեանն, միասին նստած, կը խորհըր-դակցէին։

— Տէր հայր, ըսաւ իշխանը, հոս եկէ՛ք, նախնա-կան խորհրդակցութիւն մը կը կատարենք, դուք ի՛նչ կ՛ըսէք.

— Ի՞նչ կայ, տէ՛ր իշխան, հարցուց Տիրացուեան Տէր Սարգիս քահանան.

— Բէմզի բաչան, չարուճախկ իշխանը, մեր պա-տասխանը պիտի տանիայ և կատրի, այնպէս չէ՞.

— Անչո՛ւշտ, պատասխանեց քահանան,

— Մենք հիմա կը մտածենք արշաւանք մը կազմա-կերպել Մարաշի վրայ, թշնամին յանկարծակիի բերելու համար։

— Բայց, առարկեց Տէր Սարգիս, Բէմզի բաչային բանակը Ջահնոյ եղերքը բանած է, ո՞ր ճամբով պիտի գրկենք մեր արշաւախումբերը.

— Տէ՛ր հայր, ըսաւ Զագրեան, նախ Բէմզի բաշա-յին բանակը խորտակելու է կ՛ըսեմ ես.

— Սակայն դիւրին գործ մը չէ՛, առարկեց անդրէն Կիւլվանեան. նախ գիտէ՞ք Ջահանի եղերքը նստած բանակին թիւը.

— Ո՞րքան կը կարծէք որ ըլլայ, ըսաւ Հազար իշ-խանը, չեմ կարծեր թէ երկու վաշտէն աւելի ըլլայ.

— Երկու վայրը խորտակելու համար, յարեց Բասիլոսեան, առնուազն հազար հոգիէ դունդ մը պէտք է, չէ՞.

— Անշո՛ւշտ, հաստատեց Զաքրեան, մէկ հազարը չպիտէ բաւէ Մարաչի արշաւանքին համար. գոնէ ուրիշ հազար մըն ալ պէտք է, որպէս զի երկու հազարով յանկարծ յարձակում մը գործուի Ախբրատղէն,

— Եթէ երկու հազար հոգի կարենանք զրկել Բէմզի բաշային վրայ, ըսաւ Հազոր իշխանը, վստահ եմ, ցիւրացնեն կ'ընեն Բէմզի բաշային բանակը, և յաղթանակով կը մտնեն Մարաչ.

— Հա՛, մտացայ ձեզի յիշեցնելու, ընդմիջեց Զաքրեան Աւագ ապան, անցեալները կէսզընեան Աւետիք էֆէնտիին հետ Մարաչ գացած էինք, արձիճ ու կայծքար բերելու համար.

— Է՛, սա խնդիրը, ընդմիջեց Բասիլոսեան, հեգնոտ դէմքով մը.

— Տէր Գևոնդ քահանան, չարունակեց Աւագ ապա, մեզի խոստացաւ Մարաչի կարիճներէն հազար հոգինոց գունդ մը զինել և օգնութեան զրկել.

— Ո՞ւր է, առարկեց Բասիլոսեան, ինչո՞ւ չը զրկեց մինչև հիմա, ո՞ր առիթին կրսպասէ արդեօք...:

Հազոր իշխանը կը պատրաստուէր ամփոփել խորհրդակցութիւնները, երբ ներս մտաւ Նորաշխարհեան Նազարէթ չավուշը:

— Եկո՛ւր նայիմ, զաւա՛կս, ըսաւ Հազոր իշխանը, դո՛ւն ըսէ՝ նայիմ, ի՞նչպէս կը դանես մեր ծրագիրը.

— Ի՞նչ ծրագիր, հարցուց Նորաշխարհեան.

Եւ Հազոր իշխանը իմացուց մը սակաւիկ նախընթաց խորհրդակցութիւնները:

— Տէ՛ր իշխան, ըսաւ Նորաշխարհեան, եթէ ինձի ձեռք տալու, ապստամբութեան սկիզբն կազմակերպելու էինք

այդ արշաւանքը, բայց, դժբաղդաբար, դէպքերը դահավիժեցին և յանկարծակիի եկանք,

— Դէպքերը չը դահավիժեցին, ընդմիջեց Բասիլոսեան, սա մեր խնդուկ Պարոնը կը տեսնե՞ս.

— Հը՛մ, հաստատուն իշխանը, Մօսկօֆ բէֆլիֆին...

— Մօսկօֆ բէֆլիֆին չէ՞ր մեզ չուարեցնողը, յարեց Բասիլոսեան.

— Բայց յանցանքը, տէ՛ր իշխան, որի՞ էր յանցանքը, չնչաց Նորաշխարհեան, կշտամբող նայուածք մը չանթելով Բասիլոսեանի, ակնարկել ուզելով այս վերջինի պաշտպանեալ Քարճմօրուք քահանային.

— Քարճմօրուք քահանան չէ՞ր, յարեց Հազար իշխանը, այս փորձանքը մեր դլխուն վրթիողը.

Մինչդեռ այս տաք բանավէճը տեղի կունենար փոխ վանահօր սենեակին մէջ, դուրսը, վանքի առաջնորդատանի տախտակամածին վրայ, միւս ժողովականները, պարոն Ազատին չրջապատած, կը նեղէին դինքը, յիշեցնելով իր դլուրած... սուտերը.

— Ո՞ւր մնացին, պարո՛ն Ազատ, կ'ըսէր ժողովականներէն մէկը, կէս հնդկանքով մը, ո՞ւր մնացին ձեր... մարտանաւերը.

—Հէ՞, կը հարցապնդէր ուրիշ մը, ո՞ւր մնաց եւրոպական միջամտութիւնը.

—Իրաւ՛ունք ունէր Մարաղաճի գիւղապետ Ղօճենց Արթին աղան, կը տրտնջար ուրիշ մը, երբ խոհեմութեան կը յորդորէր մեզ Մութ Զորի հաւատքայիին մէջ.

— Զը խօսի՛ք, Հա՛յրսուրբ, ինչո՞ւ լռութիւն կը պահէք, կ'ըսէր ուրիշ ժողովական մը, ուղղելով խօսքը Բարթողիմէոս վարդապետին, ինչո՞ւ չէք խօսիր, չը պաշտպանե՞ք պարոնը, դուք չէի՞ք հոն, Մութ Զորին մէջ, հոս ու բոց ժայթքողը, պատերազմի առաջին նշանը դուք չը տուի՞ք։

Ժողովի վերաբացման ազդանշանը տրուեցաւ յանկարծ և դուրսը, տախտակամածին վրայ ման եկող ժողովականները խմբովին ներս խուժեցին։

Կէս գիշերը վաղուց անցած էր, և սակայն քունը տակաւին հեռու էր, չէր այցելեր աչքերուն։

Հազար իշխանը, տեսանը վերաբանալով.

— Սքեկլինե՛ր, ըսաւ, Բէմզի բաչային սուրհանդակը մեկնեցաւ, վաղը, առաւօն կանուխ, մեր պատասխանը պիտի առնէ բաչան և պիտի փրփրի.

— Անտարակո՛յս, հաստատեցին ժողովականները բացագանչելով.

— Պիտի փրփրի, չարունակեց Հազար իշխանը, և պիտի բանակը վերցնէ քաղցնէ ուղղակի Զեմունի վրայ, հետեւաբար, պէտք է այժմէն գծենք մեր բանակի դիրքը. պաչապանդակաճն թէ յարձակողական պիտի ըլլայ այն. խնդիրը չատ լուրջ է, կը խնդրեմ, յարգելի՛ ժողովականներ, լաւ կշռեցէ՛ք, դատեցէ՛ք, և կարգով խօսեցէ՛ք.

— Խօսք կ՚ուզեմ, ահ՛ը իշխան, ըսաւ պարան Ա-ղասի.

— Խօսքը պարան Ադասիին է, ըսաւ իշխանը.

— Բէմզի բաչայի բանակը, ըսաւ Ադասի, Ջահանի եղերքէն մի՛կ քայլ ասդին չպիտի կրնայ առաջանալ։

— Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ չկրնար առաջանալ, հարցումներ տեղացին ամէն կողմէ.

— Որովհետեւ, չարունակեց Ադասի, Վարդապետին Կամուրջէն ասդին, Գլաւուզի Ջորին երկու ծայրերը, Թաւուաներուն մէջ ու բլուրներուն գագաթը, մեր գինեալ խումբերը դարանած, կազմ ու պատրաստ կը գրաեղին վանելու ո՛ և է յարձակում, այնպէս որ, եթէ Բէմզի բաչան յանդգնի Ջորը մանել իր զունդերով, ամբողջովին պիտի ջարդուին, և

— Ներեցէ՛ք, ընդմիջեց Բասիլոսեան. ձեռքի սեվկաւը վար դնելով, քանի՞ հոգիէ կը բաղկանան Գլաուզի Զորը պահող մեր պինակալ խումբերը.

— Կա՛ն մօտաւորապէս հարիւր ութսուն տղաքներ, պատասխանեց Սզաքի.

— Պիտի կրնա՞ն դիմագրաւել, առարկեց Բասիլոսեան, Բէմզի բաշայի բանակին թիւը ծանո՞թ է.

— Երկու վաշտերէ կը բաղկանայ կ'ըսէին, չարուեսնակեց Սզաքի, բայց ես չեմ հաւատար, չեմ կարծեր թէ հինգ հարիւրէ աւելի զօրք ունենայ Բէմզի բաշան.

— Պարո՛ն Սզաքի, հնդնեց Հազար Լեխանը, գերազանցօրէն լաւատես կը գտնեմ զձեզ, Բէմզի բաշա մը հինգ հարիւր զօրքով Մարաշէն ճամբայ չելլեր.

— Շա՛տ լաւ, ակ՛ը լեխան, յարեց Սզաքի, թո՛ղ ըլլայ հազա՛ր, բայց ինչո՞ւ նկատի չէք առներ գէրքը.

— Ի՞նչպէս...

— Գլաուզի Զորին կրկա կողմերու թիւուտներուն ու մայտաններուն մէջ դարանամուտ սպասող մէ՛կ հոգին առանի, քանի՛ դէմ է, դոչեց Սզաքի.

— Սակայ չիսակ է, յարեց Սնդրէասեան, բայց, իրա՛ւ, հարիւր ութսուն գինակալ ռազմիկներ կը գտնուին այդ գերքերուն մէջ.

— Այո՛, այո՛, կրկնեց Սզաքի վատահ չնչասալ մը, մէկիկ մէկիկ համրելէ յետոյ զրկած ենք հոն։

Այս յայտարարութեան վրայ, պահ մը լռութիւնը տիրեց ժողովարարին մէջ։

— Պարո՛ն Սզաքի, ըսաւ Հազար Լեխանը, պահ մը կ'ընդունենք թէ՝ Գլաուզի Զորին դարանակալ ուժերը գիտակրնան արգիլել Բէմզի բաշայի բանակին առաջխաղացումը. սակայ առաջնան մը հաւանական է, բայց, մեւս կողմէ, մէկէ աւելի սպառազինութեամբ վտանգուած իրազութիւն մըն է, Թշնամի գտնելը գիտակ

կեղրոնական Մարաշի մէջ, և անոգին ուժերով պիտի քալեն Զէյթունի վրայ, դիտէ՞ք.

— Ուրեմն, առաքելոց Ազատ, տէր իշխան, ինչո՞ւ, ապստամբութեան սկիզբին, արշաւանք մը չը կազմակերպուեցաւ Մարաշի վրայ.

— Սիրելի պարոնս, հեղնեց իշխանը գոպուած գայրոյթով մը, թողուցի՛ք, միջոց առի՛ք որ կազմակերպէինք.

— Մօսկօֆ թէլիֆի՛ն, բացագանչեց Բաղիրճեան, պարոն Ազատին մէկ չունչով Իսկէնտէրուն պիտի իջնէր, չէ՞ որ հոն կը ապաստէին մեզի համար իննիլիզիւն գլուխ հանուրնե՛րը...:

— Զգեցէ՛ք այդպիսի խօսքերը, աղաղաքեց առնազատ իշխանը, մենք հիմա կենսական խնդիր մը կը ձեւնենք, դէպի Մարաշ արշաւանք մը կազմակերպելու խնդի՛րը կայ մէջտեղ. յարգելի ժողովականներ, ի՞նչ է այս մասին ձեր կարծիքը,

— Ապստամբութեան սկիզբը, ըսաւ Կիւլճանեան, այդ արշաւանքը չատ դժուար էր, զօրանոցին գոյութիւնը լուրջ խոչընդոտ մըն էր անոր դէմ.

— Այ՛, այ՛, կրկնեցին ժողովականները, Կիւլճանեան իրաւունք ունի, զօրանո՛ցը կար առաջ, արդիլք մըն էր մեր առաջխաղացման դէպի Մարաշ.

— Բայց հիմա, չարունակեց Կիւլճանեան, այդ արգելքը չը կա՛յ, զօրանոցը մեր ձեռքերուն մէջ կը գտնուի այսօր.

— Սակայն, ընդմիջեց Ազատ, ուրիշ աւելի խոչոր արգելք մը կայ.

— Ո՞րը, ո՞րը, հարցուցին ամէն կողմէ.

— Բէյմդի բաշային բանա՛կը, պատասխանեց Ազատ. թէ և կրկրին ապէտը կը համարուի, ինչպէս որ քիչ

առաջ յիշեցուց մեր առնապետ իշխանը, սակայն, եթէ չեմ սխալիր, Մարաշի վրայ արշաւանք մը կազմակերպելու համար, պէտք է նախ ջախջախենք այդ բանակը, և յետոյ, գոնէ երկու հազար զինեալ մարդիկներով յարձակում գործենք քաղաքին վրայ. արդ, տէր իշխան, պիտի կրնա՞նք հանել այդ երկու հազար ռազմիկները.

— Եթէ հարկ ըլլայ, միջամտեց Բարթողիմէոս վարդապետը, տէր իշխան, հինգ հազար ալ կը հանենք, բաւական է որ ուսելու չոր հաց մը գտնեն մեր կրօնիները.

— Ա՛խ, հառաչեց Բասիլոսեան վարդապե՛տ, ասիկա չը խորհեցա՞ք առաջուընէ, երբ ժողովուրդը հրաւիրեցիք գէնքի...

— Մահտեսի՛, կ'աղաչե՛մ, յարեց Հազոր իշխանը, նախքէն չը չեզո՛նք, կ'երեւայ թէ գիշերը հոս պիտի լուացնենք, առանց եղբայրասպանութեան մը յանգելու։

Ցետոյ դարձաւ ժողովականներուն.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ, ի՞նչ կ'ըսէք հիմա պիտի յաջողի՞նք գրաւել Մարաշ քաղաքը. եթէ կա՛րենանք երկու հազարնոց արշաւախումբ մը կազմել.

— Տէ՛ր իշխան, պատասխանեց Կէորկեան, ինչպէս որ քիչ առաջ յիշեցուց մեր Սւազ աղան, Մարաշի Տէր Գևոնդ քահանան խոստացաւ մեզի հազար զինեալ կարճենի դրկել օգնութեան.

— Ո՞ւր է, պարո՛ն խօսքերը. ընդմիջեցին ժողովականներէն չատերը, որոնք վաղուց կը ճանչնային Մարաշի Հայերուն հոգեբանութիւնը.

— Ներեցէ՛ք, տէ՛ր իշխան, չարունակեց Կէորկեան, կը խնդրեմ որ ընդմիջումներ չընէք, որպէս զի աւարտեմ բանիցս. իրա՛ւ է, Տէր Գևոնդ քահանան ցարդ իր խոստումը չը կատարեց, բայց, չհամարձա՛կինք

լրջօրէն քննենք խնդիրը, բոլոր պարագաները նկատի առնենք, յետոյ մեզպէսներ կամ դատապարտենք այն մարդը.

— Բայտարեցէ՛ք, Սեմո՛ւք էֆէնտի, ըսաւ իշխանը, թո՛ւ բայտարեցէք այդ պարագան.

— Պարզ է, չարունակեց Կէսպէնեան, Տէր Ղեւոնդի խոստումը ցարդ կը մնայ առանց զործադրութեան. բայց, վերջապէս, խոստումը խոստո՛ւմ է, Մարաչի բովանդակ հայ բնակչութիւնը, 4500 առնելէ բաղկացեալ, ելե՛ւ ուզէ, այսօ՛ր կրնայ առնուազն եօթը ութը հազար ոսկիներ գինել, Տէր Ղեւոնդ քահանան, վոխանակ ութը հազարի, մեզմէ մէ՛կ հազար գինուոր խոստացաւ.

— Սղէ՛կ, հասկցա՛նք, սրանջպային ժողովականները, խոստացա՛ւ, բայց արդիւնք մը չը տեսանք.

— Ես սրտխռով եմ սատր համար. մենք Մարաչի օգնութեանը պէտք չունինք կարծեմ. մեր ոսոխները կը բաւեն կուրծք տալու թիւով տասնապատիկ, քսանապատիկ բանակի մը դէմ. խնդիրը Մարաչ քաղաքը պրաւելու չուրջը չէ՛ր դառնար.

— Ա՛յ, այ՛, կրկնեցին ժողովականները.

— Լա՛ւ, չարունակեց Կէսպէնեան, զաղանի ատեանի մը կը զրկենք Մարաչ, և

— Է՛, ընդմիջեցին ժողովականները. դեռ ինչե՛ր պիտի լսենք.

— Եւ Տէր Ղեւոնդին ու Հնչակեան Մասնաճիւղի վարչութեան անդամներուն կը հաղորդենք մեր զիտաւորութիւնը զէպի Մարաչ արշաւելու, կը պատուիրենք որ կազմ ու պատրաստ գտնուին, որպէս զի, երբ Զեթունի պատերազմիկները յաղթանակով Մարաչ մտնեն, իրենք ալ ներսէն սկսին յարձակումը, հրդեհը, եւն:

— Սպասե՛ր գազաիար, ըսաւ Հազար իշխանը հեգ-

նելով, բայց որոշած էր այդ գաղանի աւրհանդակը, որ մեր նամակը պիտի Մարաշ տանի.

— Չևթունի մէջ, պատասխանից կէսղրնեան, մէկ անճնաւրաց մարդ չըպիտի գտնուի, տէր իշխան.

— Ե՛ս կ՚երթամ, ե՛ս, գոչեց յանկարծ Բարթողիմէոս վարդապետը, անգէն վեր յառակելով. հինգ տարի առաջ չը գայի՛...

— Ո՞ւր գայիք, Հա՛յրաւրբ, հարցուցին ամէն կողմէ...

— Սառնա՛, Սառնա՛, կրկնեց վարդապետը, մոռցա՞ք, ճերմակ վանքիդ մը գլուխ, Ցրնուզէն երկայ ճամբայ, Սառնա մտայ, Վ.հոպետեան Տ. Մկրտիչ Սըրբազանին հետ գաղանի տեսակցութիւններ ունեցայ, ինծի մատնուած ըլլալով, հետապնդուեցայ, տանիքէ տանիք նետելի ընդգնդա և հազիւ կրցայ ազատել օձիքըս...

— Սո՛ խնդիրը, յարեց իշխանը, ձգե՛նք հիմակ Ս.տանան, Հա՛յր սուրբ, Մարաշի վրայ կը խօսէինք.

— Մարաշի վրա՛յ կը խօսէինք, կրկնեց վարդապետը, տէր իշխան, սուրհանդակ մը չէի՞ք վիճաւոր, ահա՛ ես,

Եւ դարձեալ յառակեց անգէն։

— Կեցցէ՛ Ցրնուզի քա՛հ վարդապետը, գոչեցին բոլոր ժողովականները։

— Ենթադրե՛նք թէ սուրհանդակը պատրաստ է, ըսաւ իշխանը, յարգելի ժողովականներ, ենթադրե՛նք նաև թէ՝ սուրհանդակը գնաց, նամակը տարաւ, և անվրտանգ վերադառնալով, պատասխանն ալ բերաւ Մարաշէն, այս ամենը յաջողութեամբ կատարուեցաւ. կը հաւատա՞ք, Մարաշցի մեր աղգայիններըը պիտի մատնակցի՞ն պատերազմին. Չեթունի ա՞ր պատերազմին մատնակցած են մինչև յարդ, ըսէ՛ք, կ՚ազաչե՛մ.

— Բալթալին մի՛ ջուրը նետէք, ան՛ր իչխան, հեգնեց Բասիլոսեան, Մարաչի Հայերը, իրա՛ւ է, մեր կռիւներուն չեն մասնակցած, բայց հաշտութեան միջնորդի դերը կատարած են յաճախ հիանալի ճարպիկութեամբ մը.

— Ճի՛շդ է, ճի՛շդ է, կրկնեցին ժողովականները, Մարաչի Հայերը հաշուի մի՛ առնէք, պարո՛ն բան է օդնութիւն ապահով իրենցմէ:

— Ըհ՛մ հասկնար, միջամտեց իչխանը, թէ ինչո՛ւ այդքան չուռչ կը տարուի. Մարաչի Հայերը նոր չէ որ սիրտ ճանչնաք. պարկեշտ, անձնուր մարդիկ են, իրենց գործը գիտեն անոնք.

— Տէ՛ր իչխան, ընդմիջեց Անդրէասեան, անձնուր մարդիկ են կըսէք Մարաչի հայերը, լա՛ւ. օգտակարութիւն մը չունին.

— Ինչպէս չունին, պատասխանեց իչխանը սուր հեգնութեամբ մը, իրենց համար, իրենց եկին, իրենց չահուն համար հոգի կուտան, աչխատասէր մարդիկ են, չուխալի. գործի մարդեր, խաղաղութիւնը կը սիրեն, հեզ, հրա՛, գլուխ կը ծռեն ամէն բռնութեան, վերջապէս ազէկ մարդիկ են....

— Ինչ կըսպասէք ուրեմն, գոչեց Բարթողիմէոս վարդապետը, այդ «բամպակ-մանած»ներէն:

Ժողովականները քահ քահ խնդացին:

Նոյն միջոցին որձայծի ընտիր խորտիկներուն զգլխիչ հոտը բոլոց սենեակը: Վանքին սպասաւորները, խաչոր ափսեներ բերին դրին սենեակին մէջտեղը, որոնց վրայ չարել սկսան խորտիկի պնակները: Գինին սկսաւ չրջաբերուիլ:

Նոր սպեւորութիւն մը սկիզբ:

Ժողովականները յանկարծ հոգալ ասնական օրերու վճռաչուք նկարագիր մը:

Յոգնած ուղեղները վերակենդանացան տակաւ և փնտռտանք աչքերը չդադրին։

Դէմքերուն վրայ ընդհանուր զարմանք մը։

Հազար իշխանին ապիտակ մազերը ցցուեցան, պատերազմի արբազան ատրուշ մը տեսնելու անցեալ անոր ձիւնափայլ ճակտին վրայէն։

Գինիի բաժակները չէին կ'ընկրկեր և խորտիկներու պնակները կը պարպուէին վերտին լեցնելու համար։

Բարթողիմէոս վարդապետը, բաժակը ձեռքին մէջ բարձրացուցած, ոտքի վրայ. նկրչնչուած մարգարէի մը պէս, գոչեց.

— Կեցցէ մեր Զեմուռնը...։

Եւ բոլոր բաժակները չտնդռտացան բազխումներով իրարու դարնուելնան։

— Կեցցէ մեր Հազար իշխանը, զուռացին ժողովականները, և բոլոր բաժակները միանուագ պարպուեցան։

— Անկիւղ բռնապետութիւնը, ազատակեաց իշխանը, ապրէ՛ն մեր Լեռան կարմիր առիւծները...

Նոյն ազատակը ժայթքեցաւ բոլոր կութքերէն և ժողովարանին մթնոլորտը վոխոթիկեցաւ։

— Մարաչը չը մոռնա՛նք, մռնչեց Ծրնուղի կըրտաներ առիւծը՝ Բարթողիմէոս վարդապետ.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ Հազար իշխանը, Մարաչի արչաւանքին հարցը դեռ անդուծելի կը մնայ, մենք կոզմէ խմենք, միւս կոզմէ ծեծենք այս կենսական խնդիրը, և

— Տէ՛ր իշխան, ընդմիջեց Զադրեան Աւագ ազան, այդ խնդիրը լուծելու միակ պայմանը, հնչեցնել բառնարը պղէն, Բէմդի բաշայի բանակը ջախջախելն է, առաջ մէջէն յաղթութիւնը, և առանց առոր յիմարութիւն է կարծեմ ո՛ւ և է արչաւանքի փորձ մը, մեր գլուխները կը վտանգուին։

— Բայց, Աւա՛ղ աղա, առարկեց Բասիրոսեան, միեւնոյն բանը կը կրկնէք, յայտնի է, քանի որ Բէմզի քաչայի բանակը բռնած է Ջահնոյ եղերքը, աւելորդ է Մարաշի արշաւանքի մը խօսքը յիշեցնել, չէ՞։

— Հեռաւոր, եղրակացուց իշխանը, նախ այդ բանակը ջախջախելու է։

— Այո՛նքն, ընդմիջեց Նորաշխարհեան հեգնելով, երկրորդ Բերդիզ Զայլ ճակատամարտ մը, կամ աւելի ճիշտը, երկրորդ, և թերեւս աւելի ծանր ու ամօթալի պարտութիւն մը...։

— Իրաւո՛ւնք ունի Նորաշխարհեանը, յարեց Զաքրեան, Ջահնոյ եղերքը վտանգաւոր է չափուիլ Քըչնամի բանակի մը հետ, որուն քանակութեան և ուժին վրայ դեռ ստոյգ գաղափար մըն ալ չունինք, և յետոյ, դիրքը չատ անյարմար է, կը մնայ ուրիմն ապասել, մինչեւ որ Բէմզի բաչան, անխոհեմ չարժումով մը, յարձակողականի ձեռնարկէ, օրինակի համար, Գլաուզի Զորը կտրելու համար առաջխաղացում մը փորձէ։

— Մինչեւ այն ատեն, ընդմիջեց Բասիրոսեան, մենք ապասողական դիրք մը պիտի բռնենք ուրիմն, չէ՞։

— Ի՞նչու ապասողական դիրք մը բռնենք, չարաչնակեց Զաքրեան, Մարաշի կողմէն ա՛ւ է յարձակումի պատահականութեան հանդէպ՝ ամէն պաշտպանողական միջոցներ ձեռք կ՛առնենք. կիրճերը կը բռնենք, ռազմափոխական կարեւոր կէտերուն, դիրքերուն կը պիրաննանք. իսկ միւս կողմէ, յարձակողականի կ՚ելլենք։

— Ո՞ր կողմէն, ո՞ր կողմէն, հարցուցին ժողովականները։

— Գլխուդի կողմէն, պատասխանեց Զաքրեան, մինչեւ Կարս Պազարը, Սիս, Սառնա, Տարսոն, և եթէ հարկ ըլլայ, մինչեւ Մերսի՛ն...։

— Հապա Հաճը՞նը, հարցուց յանկարծ իշխանը՝

պարծին Ազատ, իմացայ ձեր, ընկերներէն մէկ քանիները հոն դացած էին. ի՞նչպէս դատք Հաճընի ժողովուրդը.

— Տէ՛ր իշխան, պատասխանեց Ապահ, որ միայն կը հետեւէր վիճաբանութիւններուն, առանց մէջամտելու, և՛ ես էի Հաճընի դացուղներէն մէկը, Զեթունի դրեթէ եռապատիկ սաստիկ թիւով հայ բնակչութիւն մը կ՛ապրի հոն, մեւելային անչարժութեան և սրբային համակերպութեան մէջ. ախո՜ն, այդ հայաչաս կեդրոնը մեռա՜ծ է յեղափոխութեան համար...

Է — Սակայն, ընդմիջեց Հազար իշխանը, Հաճընցի է՞ր ժիրայր—Մուրաս Զոյդը...

— Միակ բացառութի՛ւնը, չարունակեց Ապահ, ժիրայրը Փոքր Ասիոյ, իսկ Մուրատը Սասունի մէջ գործեցին, որովհետեւ իրենց բնաւայրին՝ Հաճընի մէջ գործունէութեան հող չը գտա՛ն...

— Ըսա՛ք թէ, ընդմիջեց Բասիլոսեան, Հաճընն ու Մարաշ երկուորեակ են, և գիրար կ՛արժեն...:

— Ցար և նմա՛ն իրարու, պատասխանեց Ապահ, պազիրկաններ, վերնզակներ բոլորը.

— Լա՛ւ, լա՛ւ, յարեց Հազար իշխանը, վա՛զ անցանք երկու-քէ՛ն ալ.

— Այ՛, այ՛, կրկնեցին ժողովականները, Հաճընէ՛ն ալ յոյս մը չը կայ.

— Մենք մեզի կը բաւե՛նք, յարեց Զապրեան, բաւական է որ մեր ինքնապաշտպանութիւնը լաւ կազմակերպենք.

— Ի՞նչպէս...

— Եթէ, չարունակեց Աւագ ադա, սա վերջին կէս դարուն մէջ տեղի ունեցած դէպքերուն վրայ հարեւանցի ակնարկ մը նետենք, տէ՛ր իշխան, դիտե՞ք ինչ պիտի տեսնենք. Զեթունի մղած կռիւները, մինչ Ազա-

տեսիան համար. և այս կէս գարու չրջանին մէջ, Զեթուն միշտ Մարաչի կոտմէն կրած է յարձակում. Մարաչ եկող գացող բաչաները միշտ ուզած են չափելի մեզի հետ, խաղալ ընակչութիւնը մղած են ապըստամոութեան, լ՛ակ ամրացնելու համար իրենց դիրքը, և

— *Բայց, Աւա՛զ աղա, ընդմիջեց իչխանը, չը մոռնանք թէ այդ եկող գացող բաչաները միշտ ինքնապըլտա չեն գործած, Մարաչի մոհեսանդ ստատապետները կը ճանչնա՞ք. ատո՛նք են որ կը թաշնաւորեն Պոլսէն գրկուած կառավարիչները, և կառավարութեան բոլոր պաչտօնեաները,*

— *Անչո՛ւչա, հառաչեց Զադրեան, ասիկա միշտ կա՛յ ու կայ, Մարաչի ստատապետներուն մոհեսանդութիւնը, մանաւանդ մեր Ալտա Լեռան դէմ իրենց ունցած և իրենց ատրուկ հպատակներու սիրտին մէջ արծարծած ատելութա զգացումներու բոցը...*

— *Ա՛խ, այն ստատապետնե՛րը, աչխատասէր, պարկեչա, իրաւապուրկ դատակարգին կեղեքիչնե՛րը, հայրենիքի կենդանութա երակներուն արիւնը ծծող արդրուկնե՛րը, կը մեղաւոր Բարթողիմէոս վարդապետը, անէծքի սաղմոս մը ծամծմելով կրճտաղ ակռաներուն տակ.*

— *Յիչեցէ՛ք, չարունակեց Զադրեան, այս վերջին կէս գարու ընթացքում, յաջորդաբար մղուած պատերազմները, առանց հաչուելու վտքը, աննչան, սահմանադիակ ընդհանրութիւնները, վաչկատուն աչխէմներու հետ, խուբեյս բաշա, Ագիզ բաշա, Վէյսի բաչա, և ամենէն նաքը, Սալիհ բաչա, բոլորը Մարաչի միւթեսարըֆներ չէին, և բոլոր այդ յարձակումները Մարաչի կոտմէն չեղա՞ն. արդ, ամփոփելով տեսութիւններս, կ՛եղրակացնեմ թէ՝ Մարաչի կոտմէն ամէն յարձակումի դէմ պէտք է ինքնապաչտպանութեան լուրջ միջոցնե-*

ձեռք առնենք հիմակուընէ, որպէս զի կարենանք միւս կողմէ ապահովապէս առաջ տանիլ մեր յարձակողական գործողութիւնները. ա՛յս է ան՝ իմ առաջին և վերջին կարծիքս։

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ Հայոց իշխանը, մեր Զաքերեանը յայտնեց իր կարծիքը, հակառակ է դէպի Մարաչ արշաւանք մը կազմակերպելու դաշտին, և կը յանձնարարէ Մարաչէ կողմը պաշտպանողական դիրք մը բռնել, և միւս, այսինքն հարաւ արեւմտեան կողմէն անմիջապէս սկսիլ յարձակողականի, այս չէ՞ ձեր պաշտպանած ռազմավարական գործելակերպը, Աւա՛ղ աղա,

— Այո՛, տէ՛ր իշխան, պատասխանեց Զաքերեան, դուն ես այդպէս կը խորհիմ. կարեւոր ուժեր կեդրոնացնել Մարաչի երկու մեծ պողպատներուն մէջ, ամէն յարձակումի դիմադրելու, և ապա, կազմակերպել յարձակողական գործողութիւնները.

— Բայց մինչև ե՞րբ, բողոքեց Բարթողիմէոս վարդապետը, մինչև ե՞րբ պիտի սպասենք, ինչո՞ւ ժամանցենք մեր որոշումը,

— Ի՞նչ որոշում, հարցուց իշխանը.

— Տէ՛ր իշխան, չարունակեց վարդապետը զայրացած, զօրանոցը գրաւելէ վերջ, առանց ժամանակ կորսընցնելու, դէպի Մարա՛շ պիտի արշաւէինք.

— Ինչո՞ւ չարշաւեցիք, Հա՛յր սուրբ, հետևեց իշխանը, կ'երեւայ թէ դուք այդ արշաւանքը կը վարեիք այս գիշեր, երազի մէջ...։

Վիճաբանութիւնները կը չարունակուէին, մերթ ընդ մերթ ընդհատուելով դիմիի գաւաթներուն ու խորտիկներուն չրջաբերութեան։—

Փոխ-Վանահայր Տ. Սարգիս Տիրացուեան Աւագ քահանան, միջոց մը դուրս եղած էր, յանկարծ, յու-

ւած դէմքով մը վերապարձաւ, եկաւ Հազոր Իչխանին ականջին բան մը փսփսաց։

— Ինչ կ'ըսէք, տէր հայր, դոչեց Իչխանը ցնցուելով ու աեղէն վեր ցատկելով, ո՛ւր է ո՞ւր։

Ժողովականները զարմացած, ապշահար, խորհրդաւոր ակնարկներ փոխանակեցին։

Իչխանը չէր խօսեր, երկու ձեռքերուն մէջ առած իր ալեհեր գլուխը, ոտքի եկաւ ու սկսաւ պարսակել սենեակին մէջ։

Անհանդարտ քայլերով քանի մը չրջաններ ընելէ յետոյ, վերսին դարձաւ իր տեղը նստաւ և յուզեալ դէմքով մը։

— Սիրելիներ. ըսաւ, մենք հոս նստեր, կերուխում կ'ընենք և ունայն վէճերով ժամանակ կ'ըլլանք, անդին, մեր պետերուն մէջ արիւնը կը հոսի հեղեղօրէն, թշնամին դուռը հասեր է։

Ժողովականները առհմակած, առանց չարժուելու իրենց հոգևոր առաջնորդը կ'արտայայտէին, մինչ Իչխանը կը չարունակէր։

— Կաթոլիկը պաշարուած է թշնամիներու հրոսակներէ, որոնք կը թալէն, կը հրդեհեն ու կը ջարդեն...։

— Ո՞վ բերաւ այդ սեւ լուրը, հարցուց Բասիլոսեան, ձեռքի սիկառը թօթվկլով։

— Երկու սուրհանդակներ, պատասխանեց Իչխանը։

— Ո՞ւր են այդ սուրհանդակները, հարցուցին ժողովականները։

— Վար է, վանքին բակը, պատասխանեց Փոխվանահայր Տիրացուեան Տէր Սարգիս քահանան։

Եւ դրպանէն թուղթ մը հանելով, ներկայացուց Հազոր Իչխանին և ըսաւ։

— Ահա՛ նամակը, ան՛ր իշխան, Թրնուզի միւսիթր պլսոյ օղու Գէորգ էֆէնտին է գրեր։

Ժողովին մէջ կարդացուեցաւ նամակը, որ մեծ զրգռում առաջ բերաւ։

Թրնուսի միւսիթրը կը գրէր Ս. Աստուածածնայ փոխ վանահայր Տէրացուհան քահանային, Հազար իշխանին և Չեթուհի մնծամեծներուն.—

«Չեթուհի պօռնոցին գրաւման համբաւը չուսաւ հասած էր մեր չորջակայ թուրքը դիւղերը։

«Թրնուզի գիւղախումբերէն Ջուդուր Հիսարի մեր թուրք հայրենակիցները, չորջակայ Չէրքէզներուն հրաւէր կարդալով, պատրաստուած էին իրենց մէջ դանուող քանի մը տուներէ բաղկացեալ հայ գիւղին բնակիչները ջարդելու։ Այդ գիւղը, ինչպէս գիտէք, ժամանակին Թրնուզէն գաղթած փոքրաթիւ Հայերէ կը բաղկանայ։

«Անմիջապէս խորհուրդի հրաւիրեցի մեր Թրնուզի երեւելիները, և հարիւր գինեալ երիտասարդներու գումարտակ մը գլուխ անցած, Ջուդուր Հիսար գիւղը, գացի, հանդարտութեան յորդորելու համար մեր հայրենակիցները, չսա աչխատեցայ համոզելու գիրենք թէ մենք թուրք հատարակութեան հետ հաչտ ապրիլ կը փափագինք և թէ մեր զժգոհութիւնը համիտական կառավարութեան դէմ է, ևն։

«Այս խաղաղասիրական յորդորները բնաւ չազդեցին զրգռուած մտքերուն վրայ, և թուրքերը բացարձակապէս յայտարարեցին իրենց թշնամական դիտաւորութիւնները։

«Մենք, այդ յայտարարութիւնը լսելէ յետոյ, բնականաբար չգիտէ ակարութիւն ցոյց տալինք, ուսոի, հանկցուցինք իրենց թէ չգիտէ թոյլ տանք որ ցաւալի դէպքեր տեղի ունենան Թրնուզէն միայն երեք ժամ հեռաւոր գիւղի մը մէջ։

«Եւ ապահովութեան համար, ուզեցինք հաւաքել Թուրքերուն դէնքերը։ Մերժեցին. — Մենք կեավուռներու դէնք չենք յանձներ, ըսին, և խոյն յարձակում սկսելով, մեր մէջէն մէկը սպաննեցին և ուրիշ մը վիրաւորեցին։

«Ասոր վրայ, մեր տղաքներուն հրամայեցի որ վրայատարձ կրակ ընեն անոնց վրայ։ Արիւնոտ ընդհարում մըն է սկսաւ և չատ կարճ տեւեց, անձնասուր եղան, և ուրիշները փախան դանադան տեղեր։

«Այս կռուին մէջ թշնամիները քառասունեակ զոհ տուին, որոնք ամէնքը մէսմէն իրարու կապուած, հրացանի բռնուեցան։

«Մեր դիրքը վտանգաւոր է, վայրկեանէ վայրկեան կըսպասենք Զեյթունէն օգնութեան, առանց որու, մեր չորս կողմերու բոլոր հայ գիւղերը թալանի ու ջարդի զոհ պիտի ըլլան։

«Հասէ՛ք օգնութեան, վտանգը մեր գլխին վերև կախուած է, որովհետև Զուգուր Հիսարի փախստականները վայնասունը պիտի ձգեն և Անդրունի ու չորջականերու բոլոր աւազականները պիտի ապստամբին մեր կողմերը, իրենց անթիւ ձիաւորներով ու հազարաւոր հրացաններով։

Կապանը ճգնաժամի մէջ է, հասէ՛ք օգնութեան»։

Ժողովականները զրդուած էին, կ՚ուզէին անմիջապէս արշաւախումբ մը ղրկել Կապան, պաշտպանելու համար բոլոր այն սահմաններու հայ ընտանիքները, որոնք, թալանի ու ջարդի սպասումին հպատակեան, փախած ապաստանած էին Կապանի մէջ։

Հազար իշխանը կը զգար, կը նշմարէր ժողովարահին մէջ սիրոյ յուզումը։ Դառնալով ժողովականներուն.

— Յարգելի՛ ժողովականներ, ըսաւ, Իմդի քաշ

նակին դէմ, պաշտպանողական դիրք մը՝ պիտի բռնենք և սպասենք առաջիկայ դէպքերուն, ասիկա որոշուած է, չէ՞.

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ամէնքը, Բէմզի բաշայի բանակին դէմ մեր դիրքը՝ պաշտպանողական պիտի ըլլայ.

— Հետևաբար, չարունակեց իշխանը, մեր բանվանդակ ուշադրութիւնը պէտք է դառնայ մեր արևմտեան հարաւային սահմաններուն վրայ. ես կը խորհիմ ա՛յս դիշերուընէ կարևոր արշաւախումբ մը ղրկել Կապանի կողմերը.

Ժողովականները միաձայնութեամբ ընդունեցին իշխանին առաջարկը, Կապանի օդնութեան փութացնելու կարևոր արշաւախումբ մը, որուն առաջնորդ նշանակուեցաւ Ֆրնուզի վոխ վանահայրը, քանի մը գլխաւոր խմբապետներու հետ, ինչպէս, Հնչակեաններուն կողմէն՝ Սպահ, և Պօզպայլրի ազգմիլիներէն ընտրուած խումբի մը հետ Շամքեչիլ օղլու Փանոսը:

Այս նոր արշաւախումբը, արշալոյսին առաջ մեկնելու Զէյթունէն, հետևեալ օրը կէս օրէ առաջ հասնելու համար Կապան, որ հազարաւոր թշնամիներու վահմահինելէ պաշարուած, ճգնաժամային նոպաներ կ՝անցընէր:

Արշաւախումբի մեկնումէն անմիջապէս յետքը, Հաղար իշխանը փակել վանքին դիշերային նիստը, և ժողովականները հետզհետէ մեկնեցան:

Պերդիճեանի գագաթին վերև կախուած, կը պլպլար լուսաբեր աստղը:

ԺԶ

Զեթունի արչաւախումբը, առաջնորդութեամբ Թադաճեան Բարթողիմէոս վարդապետին, կէս օրին հասած էին և իջած՝ Ծրնուղի Ս. Կարապետի վանքը։

Փոխ վանահայրը, նոյնինքն արչաւախումբին առաջնորդը, ոտքի վրայ, անդին ասդին կ'երթար, պատուէրներ կուտար, պատուասիրելու համար իր հարիւրէ աւելի հիւրերը, որոնք, հազիւ առած իրենց յոգնութիւնը, պիտի փութային օգնութեան վազել չրջականերու Հայկերուն, և ազատել բոլոր դիւղերը Համիտի հրոսակներուն ձեռքէն։

Մէկ երկու ժամուան մէջ ամէն պատրաստութիւն աւարտած էր, արչաւախումբի ջոկատները նստան վանքին բակը, կերան խմեցին, կշտացան ու սկսան ցրուիլ, չրջապատելու համար վանքին բոլորտիքը։

Իսկ ներսը, փոխ վանահօր սենեակը նստած էին, Բարթողիմէոս վարդապետին հետ, Զեթունի և Ծրնուղի դանազան խմբապետները, և արչաւանքին ուղղութեան ու գործողութիւններուն վրայ կը խորհրդակցէին։

Հոն էր պարոն Սպահը, ինչպէս նաև Զեթունի դլխաւոր խմբապետներէն Նորաշխարհեան Նչան, Շամքէչիլ օղլու Փանոս, Չագրեան Փանոս ազանները։ Խորհրդակցութեան հրաւիրուած էին նոյնպէս Ծրնուղի ռազմիկներու պետերէն Սպաճեան Մանուէլ, Պըտը, Սչըգ Նչան և Հաճի Զինիկէօղեան ազանները։

Վարդապետը կ'հանեւելէր, կ'արտասրար, կ'ուզէր արձիւի քեւերով թաղիլ, և նթէ կարելի ըլլար, բոլոր գիւղերը միանգամայն պաշտպանել։

Պարան Ապահ, վայրկեան ատենը, միայն լուռ թեամբ կը հետեւէր վիճաբանութեան ընթացքին։

Արհրդակցութիւնները կը չարունակուէին հանդարտ, երբ յանկարծ քահանայ մը ներս մտաւ, վախ-ներու. քրմենչներու մէջ թաթխուած։

Բոլոր ներկաներուն աչքերը դարձան դէպի նորեկ և անսպասելի այցելուն։

Ծրնուղէն քանի մը ժամ հեռու, Անդրանի գաւառակին պատկանեալ Շիպկի հայ գիւղի Տէր Յարութիւն քահանան էր։

— Տէր հայր, ըսաւ Բարթողիմէոս վարդապետը, ինչ կայ, ինչու ա՛յսքան յուզուած ես, բարի՛ է.

— Հայր սո՛ւրբ, պատասխանեց քահանան հեւալով ու քրմենչներու մէջ լռութիւն իր թաւ մօրուքը սրբելով ձեռքի յանդգնաբար, դոյ կապոյտ թաչկինակովը, Նահելու ժամանակը չէ՛, Թշնամին մեր գիւղը պաշարած է երկու օրէ ի վեր և դիշեր ցերեկ կը չարունակուէր երկուառակ հրացանաձգութիւնը.

— Սկիզբէն պատմեցէ՛ք, ասէ՛ր հայր, միջամտեց պարան Ապահ, , որո՞ք են յարձակումը գործողները, գիա՞ք.

— Գիտե՛մ, գիտե՛մ, կրկնեց քահանան, ես պատմեմ, դուք մակ ըրէ՛ք,

— Պատմեցէ՛ք, պատմեցէ՛ք, ամէն անկիւններէ լսուեցան ձայներ.

Եւ Շիպկիկի Տէր Յարութիւն քահանան սկսաւ պատմել.

« Չկիտանի գօրանոցին զրաւման աւետիսը տարածուեցաւ մեր սահմաններուն մէջ, և բոլոր թուրք բնակ-

չութիւնը, Մարաչի և Անտրանի աւատապետներուն կողմէն այս կողմերը ղրկուած գաղտնի գործակալներուն վրէժխնդրութեան հրաւէրներէն դրդուած, կ'ուրախանայինք ընակչութիւնը, առանց խնայելու ո՛չ տարիքի, ո՛չ սեռի։

« Շուտով հասաւ մեր ականջին Զուգուր Հիսարի կռիւներուն արձագանգը. վախճանական Զուգուր Հիսարցիները, գիւղէ գիւղ թափառելով, ամենասոսկալի գոյներով կը նկարագրէին մեր Զէյթունցի ու Ֆրնուզի ռազմիկներուն գործած նախճիրները, և ամբուն վրայի բոլոր գիւղերը կը հրաւիրեն վրէժը լուծելու. Զուգուր Հիսարցի իրենց կրօնակից եղբայրներուն, որոնք ա՛յնքան անդթօրէն սպաննուած էին վերջին կռիւներուն մէջ։

— Է՛, ընդմիջեց վարդապետը, վրէժի ցոլքեր վայրառակող աչքերը թաւալկոխ իր չուրջը, չարունակե՛ք, չարունակեցէ՛ք,

Տէր Յարութիւն քահանան յոգնաբեկ կը թուէր, սակայն վանդին հանդէպ մոռցած էր ամէն ամաչանք և միայն իր ժողովուրդը կը հոգար։

« Այդ վախճականները, չարունակեց Շիպիկիցի քահանան, բազմաթիւ պաշտպօզուգներ իրենց գլուխը ժողվելով, կ'երթան Անտրանի հռչակաւոր աւատապետ Եայճօղլու Տէրէպէյին կը դանեն, և չափազանցութիւններով կը պատմեն Զուգուր Հիսարի ջարդը։

« Եայճօղլու իր հազարաւոր պաշտպօզուգներով ճամբայ կ'ելլէ Անտրանի իր որջէն դէպի մեր գիւղը, որ երեք ժամ հեռաւորութեան մը վրայ կը գտնուի, ինչպէս գիտէք, և Զուգուր Հիսարցիներուն վրէժը լուծելու համար, կռւգայ կը պաշարէ Շիպիկին։

«Անմիջապէս պատգամաւորութիւն մը կազմեցինք եւ դիմեցինք աւատապետին, աղաչեցինք, պաղատելով, աղերսելով եւ չատ խնդրեցինք որ այս չարիքը չը դարձէ մեղի դէմ, մենք խաղաղ ժողովուրդ մըն ենք, ըսինք, մինչեւ ցարդ սիրով ապրած ենք մեր թուրք հարեւնակիցներուն հետ։

«Զո՛ւր էր մեր աղաչանքը, Եայճօղլուն կատղած էր, պարձաւ երեսիս պօռաց. — Եթէ ձեր խօսքերը ճշմարիտ են, յանձնեցէ՛ք ուրեմն ձեր զէնքերը...

— Դուք ի՞նչ պատասխանեցիք Եայճօղլուին, ընդմիջեց վարդապետը, տեղէն ցատկելով.

Քահանան չարունակեց իր յուզիչ պատմութիւնը.

«Մենք պատասխանեցինք. — Թշնամական ընթացք մը չպիտի բռնենք ձեղի դէմ, ա՛յլ պիտի կըռւինք, սակայն մեր զէնքերը չենք յանձներ։

— Ի՞նչ եղաւ յետոյ, հարցուցին ներկաները անդոռ չարժուձեւերով.

Տէր Յարութիւն չարունակելով. «Այս պատասխանին վրայ, բաժնուեցանք Եայճօղլուէն եւ ճամբան էինք դնա, երբ գնդակի կարկուտ մըն է սկսաւ տեղալ գիւղին վրայ։

«Անդադար երկու օրէ ի վեր կը կռուի Շիպիլկի, հազարաւոր պաշտպանութիւններու տեղացուցած գնդակներու տարափին տակ։ Մերիններուն պատնէշներու ետեւները սպառած, հերոսաբար կը մարտնչէին։ Ես յաջողեցայ կրակին մէջէն ճամբայ բանալ եւ անվտանգ հասնիլ հոս, չեմ գիտեր, ի՞նչ վիճակի մէջ է գիւղս այս պահուս...»

Պարոն Սպահ գոչեց յանկարծ.

— Հա՛յր սուրբ, հա՛յր սուրբ, ա՛ւշ է արդէն, ի՞նչ կեցեր ենք տակաւին, երթա՛նք ազատել Շիպիլկին.

պատանեք Եայճօղլուի հրամախումբերուն ու Պաբպօ-
զուգ խուժանին ձեռքէն։

Անմիջապէս դուրս խոյացան անհանգէն, չուռոով ազդարարուելու արշաւախումբի պահերուն։ Լուր ղրկուեցաւ Ծրնուզ, և մէկ ժամուան մէջ 200 ոազմիկներ կազմ ու պատրաստ եղած էին, որոնք միանալով Զեթունի հարիւրին հետ, երեք հարիւրնոց խումբ մը կազմած, Բարթողիմէոս վարդապետին առաջնորդութեամբ առաջխաղալ սկսան դէպի Շիպկիկ։

Հազիւ կտրած էին ճամբուն կէսը, և անդ դիմացնէն քանի մը ձիաւորներ երեւցան, որոնք արշաւակի կ'առաջանային դէպի Ծրնուզէն մեկնող դատարակներուն կողմը։

Վարդապետը հրամայեց կանգ առնել րոպէի մը կազդուրուն վրայ, ուր հասած էին իրենք, կանանչ պատրաստած ապահով վիրքի մը մէջ։

Դիմացի ձիաւորները մօտեցան, Տէր Յարութիւն քահանան ճանչցաւ զանոնք, Շիպկիկի կարիճներ էին. նկան, վար իջան իրենց ձիերէն և ներկայացան վարդապետին և ոչը պագին կարգով։

Իրենց դէմքը կը չորար, ցնծութենէն կը խայտային.

— Հա՛յր սուրբ, գոչեց ձիաւոր երիտասարդներէն մէկը, ձեր աղօթքին զօրութեամբը յաղթեցի՛նք և փախուստի մատնեցինք թշնամիները...։

Անոնց ծառերը սարսռային, հարիւրաւոր կուրծքերէ ժայթքած զոռ ու գոչերէն թնդացին չորս կայքի լեռներն ու ձորերը։

— Անա՛, անա՛, հա՛յր սուրբ, յաղթեց խրոխտաբար ձիաւորներէն մէկը, թխադէմ, միջահասակ, դիրուկ երիտասարդ մը։

Եւ գրպանէն թաշկինակը հանելով, բացաւ գայն ու բաղմութեան ցոյց տուաւ պարունակութիւնը.

— Ի՜նչ են տանք, հարցուց վարդապետը, մտաւնելով խառնակով.

— Ականջնե՛ր են, ականջնե՛ր, կրկնեց ձիաւորը.

— Ի՜նչ ականջներ...

— Եայճօղլուի սարուկներուն ականջնե՛րը, պատասխանեց ձիաւորը:

Եւ բլուրներն ու անտառները վերահին արձագանգեցին ազմիկներուն ծափերը.

— Ապրի՜ն Շիպլիկլիի հերոսները, գոչեց Ասլան.

Նոյն ատեն ձիերը կրկնուեցան և դղրդեցուցին չոլ ականները:

Բարթողիմէոս վարդապետը խնդուքէն կուլար, մկիկ մկիկ ողջագուրեց ու համբուրեց աւետարանի կարիճները. յետոյ, դառնալով խմբապետներուն.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ, Շիպլիկլին մի՛ կարծէք թէ բոլորովին փրկուեցաւ, վտանգը միշտ վտանգ է, պարտուած թշնամին պիտի վերադառնայ կրկնապատկուած ուժերով և պիտի ջանայ մոխրակոյտի մը վերածել այդ հայ գիւղը, որ հիմա, իրաւամբ կը պարծենայ իր ապրած յաղթանակներովը.

— Հա՛յր սուրբ, ընդմիջեց ձիաւորներէն կայտառ կարիճ մը, երեք օր չարունակ կռուեցանք, շատ կորուստներ ունեցաւ Եայճօղլուն, սեւնեկի՛ր իրենց փախուստը, ամբողջ վախուստ մը, գիրար կոխկրտելով, մոռ մէն ալ իրենց սեփական ձիերուն ոտքերուն տակը ջախջախուելան, իրենց դիակները ծածկեցին դեռևին.

— Շա՜տ լաւ դիտեմ, ընդմիջեց ուրիշ կարիճ մը, նորեկ ձիաւորներէն, մինչև Անտառուն հետաւոր ոտհանները պիտի փախչին, ա՛լ չպիտի յանդգնին վերադառնալ ու վտանգել նոյն յիմարութիւնը,

— Ա՛յ, ա՛յ, կը պնդէր վարդապետը, դառնալով Տէր Յարութիւն քահանային, ա՛ր հայր, հիմա դուք,

այս ձիաւորներուն հետ Շիպկիկի կ'երթաք, մեր կարիճները ալ խումբ մը թո՛ղ ընկերանայ ձեզի, չուռոյ, անմիջապէս պէտք է ժողովուրդս փոխադրէք իրենց դոյքերով, իրենց անասուններով, բոլոր կահ կարասիներով ու գործիքներով. Ցիւռուգ թո՛ղ գան առ այժմ հաստատուն իրենց բնակութիւնը, ապահով տեղ մը, մինչեւ որ վերջանան թշնամութիւնները.

— Շա՛տ լաւ խորհեցաւ մեր Հայր սուրբը, յարեցին խմբապետները.

— Պարո՛ն Սպահ, չարունակեց վարդապետը, գո՛ւք ալ ընկերայէ՛ք քահանային, քանի մը տասնեակ կարիճներով, աճապարեցէ՛ք, չուռոյ Ցիւռուգ փոխադրեցէ՛ք Ժողովուրդը:

Եւ Սպահ, երեսուն ասպետներով, Շիպկիկիէն հասած աւետարեր ձիաւորներուն ու Տէր Յարութիւն քահանային հետ, ուղղուեցաւ դէպի Շիպկիկ, գործադրելու համար Ցիւռուգի փոխ վանահայր վարդապետին պատուէրը, որ արժանացած էր ամենուն հաւանութեանը:

Շիպկիկցիները Ցիւռուգ փոխադրուելէն յետոյ, եւ անդաւօրուելէն ապահով դիրքերու մէջ, մէկ մասը Ս. Կարապետի վանքին բոլորտիքը, ուր խրճիթներ ու տաղաւարներ կանգնեցին:

Մուսայնք յիշելու, Զէյթունէն մեկնած սրչաւոր խումբը, ճամբուն եղերքի բոլոր թուրք գիւղերը, Թանուր, Տէօնկէլ, Կապան, Սիսնէ. Քէօչիւրկէ, եւն, եւն, կարգով թալած, հրդեհած ու բնակիչներուն մեծ մասը ջարդած էին:

Այս արիւնոտ նախճիրներուն լուրը բնականաբար չուռոյ պիտի տարածուէր չրջակայ թուրք գիւղերու բնակչութեան մէջ, ուստի, նախազգուշութեան համար, այդ լեռներուն վրայ ու ձորերուն մէջ ցանցնուած

Ա. Պ Ա. Հ

(Զեթունցի վերջ Հնչակեաններեն)

բազմաթիւ հայ գիւղերուն երկաթ ընակչութիւնը վոխադրել պէտք էր ապահով դիրքերու վրայ։

Անտրան գաւառակին ամբողջ տարածութիւնը վրայ, բոլոր հայաբնակ գիւղերը, գիւղաքները, հետ հետէ դէպի Զեթունի լեռները վախան ապաստանարան դանելու։ Ալյալէս, Պունտուգ, Գաւութիկ, Մուճուխ Տէրէսի, Տիւրիլի Թաշ, Շիպլիկի, Եէնիճէ Գալէ, Տըրդասիկ, Անրճըդ և Անտրունի միւս հայ գիւղերը, ժամանակին վախադրուեցան և հազարաւորներով եկան լեռնեցան Կապանի հայ գիւղին մէջ ու շրջակաները, իրենց անասուններով, իրենց դարձիքներով, իրենց դոյքերով, ամայի թողով իրենց նախկին բնակարանները, և մանաւանդ այդպէս Զեթունի խրոխտ լեռներուն վրչներուն տակ։

Այս վախատական գիւղացիներէն վոքրաթիւ խումբ մը, երբ կ'անցնէին բլուրներուն կողերէն, ուր բանակը դրած էր Բարթողիմէոս վարդապետը, պահ մը կանգ առին, վախյան առաջնորդու, կարծելով թէ թշնամի զոհմակներ էին անոնք։ Սակայն չատով վերաբերեցաւ իրենց կասկածը, ճանչցան հայ ռազմիկները, որոնց ձայները մօտէն կը լսուէին։

Գաղթական գիւղացիներուն խումբին մէջէն երկու պատգամաւորներ ներկայացան վարդապետին և այսը համբուրելէ յետոյ։

— Հայր սո՛ւրբ, ըսաւ պատգամաւորներէն մէկը, ցաւալի լուր մը պիտի հաղորդեմ ձեզի, բայց

— Ինչ լուր, օրհնա՛ծ, ընդմիջեց վարդապետը.

— Բայց, չարունակեց պատգամաւոր գիւղացին, տակաւին չէ՛ վերջացած ամէն բան,

— Ինչ կ'ըսես, բարկացաւ վարդապետը, ըսէ՛ լմնցո՛ւր,

— Հայր սո՛ւրբ, չարունակեց միւս պատգամաւորը,

Անարատ հ է օ ք ի ւ մ է թ ին մէջ հ ա բ ի ւ բ յ ի ս ո ւ ն հայեր բանտարկուած էին,

— Է՛, բացատրէիք վարդապետը, ընդառաջ չարժուումով մը, իմացած եմ, դիտեմ, հարիւր յիսուն բանտարկեալնե՛րը.

— Այդ բանտարկեալները, չարունակեց պատգամաւորը, ամբողջովին չարգուելու սպառնալիքին տակ կը գտնուին այս պահուս.

— Ինչպէ՞ս իմացաք, հարցուց վարդապետը.

— Մեր գիւղէն մահտեսի Մինաս ալան գացած էր հոն, գայմագամին քով, տուրքերու խնդիրի մը համար, հոն լսուած էին իրեն, բանտարկեալները պիտի չարգուին, կ՛ըսէր Մինաս ալան:

— Ը՞ր հասկցա՞ք պատճառը, հարցուց վարդապետը, ինչո՞ւ պիտի չարգուին բանտարկեալները.

— Զէյթունի Չօրանոցին դրաւումը, չարունակեց գիւղացին, կառավարութեան կառավարութեան բոլոր արբանեակները, և մանաւանդ խուժանը զրգռուած, կ՛ուզէ չօրանոցին վրէժը յագեցնել այդ հարիւր յիսուն անմեղ հայ բանտարկեալներուն վրայ, հայր սո՛ւրբ, ձեր ոտքերու հողին գ ո ւ ր պ ա ն, չուտով հասնելու, ազատելո՛ւ է զանոնք, դեռ ժամանակը չէ՛ անցեր...:

Բարթողիմէոս վարդապետը, անմիջապէս ոտքի ելաւ, և, իր կարիճներէն չրջապատուած, որոնց մէջ կը փայլէին Նորաչխարհեան Նշանը, Զագրեան Փանոսը, Թէմիքբերեանը, Սպաճեանեան Մանուէլը, Պըսալն, Աչըգ Նշանը և Զինիկէօզեան Հաճին, դուրս եկաւ.

— Սիրելինե՛ր, Շիլիկիոյ չպրթնչ, ուրա՛խ եմ, և ընտանիքները Ֆրնուզ փոխադրուեցան, ապահով. անո՛ Շիլիկիոյ հարիւր ռազմիկները, որոնք մնդի միացած,

կը փափագին մանաւանդ մեր արշաւանքներուն, գիտէ՞ք, ո՛ւր պիտի երթանք հիմա.

— Անարա՛տն, Անտրունի կեդրո՛նը, դռռաց Նորաշխարհան.

— Մեր բանտարկեալ եղբայրնե՛րը պիտի երթանք ազատենք, յարեցին Թաչ Օլուզլի, ողբացեալ Ջալլատի հայրենակիցներէն, ձօխտուր Օղլու Մարտիրոս քեհեան և Բիւրեճճինց հաճի Կարապետ աղան։

Եւ հեռացաւ։

Վարդապետը դարձաւ յետոյ գաղթող խռբրտիւ գիւղացիներուն կրկու պատգամաւորներուն և ըսաւ.

— Դուք հիմա ո՞ւր պիտի երթաք.

— Կապանի հայ գի՛ւղը, պատասխանեցին երկուքը միասին.

— Լա՛ւ, չարունակեց վարդապետը, ձեր մէջէն քանի՞ չափաթլը կ՛ելլէ.

— Կայ քանի քանըհինգ հատ, պատասխանեց պատգամաւորներէն մէկը.

— Երեսո՛ւն ալ կը հանեն՛ք, յարեց միւս պատգամաւորը.

— Լա՛ւ ուրեմն, հրամայեց վարդապետը, դուք հիմա գայէ՛ք տեղաւորեցէ՛ք ձեր ընտանիքները Կապանի հայ գիւղը, ուր արդէն համախմբուած են բոլոր միւս հայ գիւղերու ընտանիքները, յետոյ, քանի չափաքընեռով հասէ՛ք մեր եաեւէն, հիմա՛ կը մեկնինք, Անտրունի վրայ պիտի քալենք։

Երկու գիւղացիները վերադարձան, և վարդապետը, մեկնումի ազդանչանը տուաւ։

ԺԲ

Անարուն զաւառակի կեդրոնը, կառավարական պալատին մէջ, արտառոյզ նիստ մը դումարուած էր գայմագամին նախագահութեան տակ։ Ներկայ էին զաւառակին մեծ ու պզտիկ տէր եւ պէյ իները, որոնց գլուխը, Նախագահին աջ կողմը կը բազմէր Եայճօղլու բռնաւորիկը։

Գայմագամը նիստը բացաւ և յանկարծ արտասանեց ուղերձ մը, վերաբերեալ Սուլթանին արեւշատութեան համար։ Յետոյ, բոլոր ներկաները գայմագամին ազդարարութեան վրայ, ոտքի կանգ և երկիւղած լռութեամբ մը լսեցին կայսերական իրատէ մը, զոր կարդաց գայմագամը։

Ընթերցումէն ետքը, ամէնքը նստան իրենց տեղը։

— Պէյ՛ր, աղանա՛ր, ըսաւ նախագահը, լսեցիք բարձրագոյն իրատէին պարունակութիւնը. բոլոր հաւատարիմ հպատակները զէնքի կը հրաւիրուին, մեծ արշաւանք մը կազմակերպելու Չեխունի ապստամբ աւազակներուն վրայ, որոնք, Չեխունի կայսերական զօրանոցը դրաւելէ յետոյ, սկսած են ասպատակութիւններ ընել շրջակաները, կը հրդեհեն, կը թալանեն ու կը ջարդեն մեր բոլոր խաղաղ գիւղերը։

— Գայմագա՛մ պէյ, ըսաւ Եայճօղլուն, Չեխունի

կ ե ա վ ո ւ բ ները կատղած են, իմացաք անշուշտ Զուգպուր Հիսարի մեր եղբայրներուն ու քոյրերուն դժբաղդութիւնը, քանի՛ քանի վախճանականներ յայոդած են աւազակներուն սուրէն ճողոպրիլ և խմբովին եկած ապաստանած են մեր գիւղերուն մէջ. մեր սիրելի նահապահներուն արիւնը վրէ՛ժ կը կանչէ. պէտք է լուծենք սոնց վրէժը. ես պատրաստ եմ առնուազն հ ա զ ա ր կ ր կ ո ւ հ ա բ ի ւ բ ձիաւորներով.

Ծափերով ողջունուեցաւ Եայճօղլուի այս յայտարարութիւնը:

— Պէյ՛ր, ազանե՛ր, չարունակեց գայմագամը, բարձրագոյն իրաւէին կարեւոր մասը կը կազմէ նաև այս կողմերու քրիստոնեաներուն ընակչութիւնը. նախ սոնք մարդասիրու են, և այնուհետև ձեռնարկելու է արշաւանքին.

— Ա ն ղ ո ր մ հ ա բ ի ւ բ յ ի ս ո ւ ն հոգի հոս կը գըտնուի՞ն արդէն, լսաւ աւազակապետ մը.

— Ո՞ւր են, հարցուց ուրիշ մը.

Հո՛ս, բանտին մէջ, պատասխանեց աւազակապետը, նախ սոնք, այս հարիւր յիսո՛ւնը մարթենք լմնցնենք, չէ՞.

Աւազակապետին այս աւազարկը բոլորին հաւանութիւնն արժանացաւ:

Գայմագամը կանչեց սահիկան պինաշներու հրամանատար յիւզպաշի Խուրչիտ ազան, հանիւսական դպրոցի տ ա յ ը սպանելէն ձերբակ մը և պատուիրեց, միւսներէն անջատելով հարիւր յիսուն հայ բանտարկեալները, բոլորը տեղաւորել մեծ ախոռի մը մէջ:

Յիւզպաշը կը պատրաստուէր մեկնիլ գործադրելու գայմագամին հրամանը, երբ Անտրունի գիւղերէն Թուրք մը, չնչասպառ վիճակի մը մէջ, իր դէմը ցըցեւնցաւ:

— Ի՞նչ կ՚ուզես, հարցուց յիճնապետը,

— Գայմագամ պէյը կ՚ուզեմ տեսնել, պատասխանեց դիւզացին, հեւալով.

— Ի՞նչ պիտի ընես գայմագամ պէյը, հարցուց յիճնապետը.

— Նամակ մը բերած եմ իրեն, չո՞ւ կարեւոր է, պատասխանեց դիւզացին, կոչա ձեռքերովը սրբելով քրտինքը, որ ուղիորէն կը հոսէր ճակատէն վար։

Խուրչիա ազան առաջնորդեց դիւզացին գայմագամին քով և հաղորդեց թէ կարեւոր նամակ մը կար իրեն։

Դիւզացին ներկայացաւ և դառակի փաթթոցին մէջէն հանելով թուղթի կտոր մը, գայմագամին երկնցուց։

Թուրքերէն գրուած էր։

Գայմագամը, նամակը ձեռքը, դեռ չը բացած զայն, դարձաւ ըսաւ նամակատարին.

— Օղլո՛ւմ, ո՞վ առաւ քեզի այս նամակը.

— Ֆիւնտըգ աէլի մահրաս այն, պատասխանեց դիւզացին։

Այդ անուանով ծանօթ էր Ֆրնտուկի փոխ վանահայր Բարթողիմէոս վարդապետը, Մեծ Խնդ Առաջնորդը նոյնինքն Տ. Նիկողայոս Սրբազանն ըլլալով։

— Ո՞ւր կը գտնուի հիմա Ֆրնտուկի վարդապետը, հարցուց գայմագամը.

— Պէյ էֆէնտի, պատասխանեց դիւզացին, տակէց երկու ժամ հեռու գտնուող Պալխ լեռան կողերուն վրայ, խոտ անասուն մը մէջ կը սպասէ իր մարդիկներով.

— Քանի՞ հոգի են, հարցուց գայմագամը.

— Զը համրեցի, պէյ էֆէնտի, պատասխանեց դիւզացին մոտաւոր չեչոտ մը, բայց աչքիս հազարէն աւելի երեւցան.

— Հազա՞ր..., բացագանչեց գայմագամը։

Ներկաները ցնցուեցան և դիմագիծերը ծամածռուեցան։

— Ուրիշ ի՞նչ ըսաւ քեզի տէր մահրատան, հարցուց գայմագամը.

— Պէ՛յ էֆէնտի, այդ թուղթը յանձնեց ինծի և պատուիրեց որ ձեզի բերեմ, պատասխանեց դիւղացին։

Գայմագամը նշանացի ազդարարեց չխնամելու խուբչիա աղային դուրս հանել բանբերը, և աչքերը պարապցընելով նամակին վրայ, կը քաղէր։

Յետոյ, դարձաւ աւտոպսիաններուն և ըսաւ արհամարհոտ ձեւով մը.

— Մարիկ ըրէ՛ք, պէյ՛ր, աղանե՛ր, ի՞նչ կը դրէ մեր քիւչիւք տէր մահրատան։

Եւ բարձրաձայն սկսաւ կարդալ նամակը, գրեթէ հեգնուելով խմսատով.

« Գայմագա՛մ պէյ.— Անշուշտ խմացած էք մինչև ցարդ մեր Զեթունի դէնքերուն յաղթանակները. լսեցինք որ ձեր գաւառակի կեդրոնական բանտին մէջ հարիւր չափուն անմեղ Հայեր արգելափակ կը պահէք. առանց անմիջական արձակումը կը պահանջենք, առանց մէկուն վնաս մը հասցնելու։ Եթէ դոհացում տաք մեր այս պահանջումին և ազատ արձակէք չիշեալ հայ բանտարկեալները, մենք, առանց մէկ հրացան պարպելու, պիտի վերադառնանք մեր տեղը. հակառակ պարագային, ձեր գլխուն ճարը խորհեցէ՛ք, եւն։»

Կարդայ տալէն առաջքրութիւնը, Ջինուղի Վահանայր Սուաջնորդ Բարթողիմէոս վարդապետ։

—Է՛, ի՞նչ կ՛ըսէք այս նամակին, հարցուց գայմագամը.

— Գայմագա՛մ պէյ, ըսաւ Եայճօղլուն, մուսյաք հարցնելու գիւղացի բանբերին, արդեօք պատասխանի կ՛ըսպասե՞ն.

Վերաին նեղս կանչուեցաւ գիւղացի բաները.

— Ինծի նայէ՛, ըսաւ գայմագամը. վարդապետը նամակը յանձնելէ յետոյ, բան մը չըսա՞ւ.

— Այո՛, պէ՛յ էֆէնտի, մռացած էի.

— Ի՞նչ ըսաւ, հիմա ըսէ՛, հրամայեց գայմագամը.

— Պատասխան մը պիտի տաք իրեն, կըսպասէ տէլի մահրասան.

— Ո՞վ պիտի տանի պատասխանը.

— Ես պիտի տանիմ, յարեց գիւղացին, այսպէս պատուիրեց տէլի մահրասան:

—Շա՛տ լաւ, ըսաւ գայմագամը, դուրս ելէ՛ր հիմա, դուն գնա՛:

Գիւղացին դուրս ելաւ և հեռացաւ կառավարական պալատէն:

Գայմագամը խորապէս ազդուած էր, պարզապէս կը վախնար վարդապետի նամակին հրամայական եղանակէն, բայց իր վախը կը պահէր աւտոտպետաններէն, որոնք, անդադրմն կըսպասէին իր հրամանին, արշաւելու համար դէպի Զեթունը:

Որոշուեցաւ նախ ջարդել հարիւր չիւնն բանտարկեալները, յետոյ ձեռնարկել Անտրունի քրիստոնեայ գիւղերուն մաքրազործումին:

Սակայն դէպքերը կանխեցին: Կառավարական պալատին մէջ անսովոր աւետարան մը կը պարզուէր:

Անտրունի խաւամ գիւղերէն հարիւրաւոր ընտանիքներ, լեզապատառ փախած, կը լեցուէին կառավարական պալատը, Գայմագամ պէյը, աւտոտպետաններուն հետ դուրս խոյացաւ.

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ է այդ, հարցուց չիւնտպետին.

— Զեթունցիները, Զեթունցիները, կ՛ազատակէին վարէն, թալկելով, այրելով, ջարդելով, կուդան կոր:

Պալատին մէջ իրարանցումը տակաւ աւելցաւ, աւատապետները չուտով վար իջան։

Ամբոխը կը խռնուէր բակին մէջ, խառնաձայն ժխոր մը։

Եայճօղլուն, երկաթ ամբոխին ալիքները ճեղքեց անցաւ և յիսնապետին մօտենալով, ականջին փսփսաց։

Յիսնապետը, երկու ոստիկան պինդարներով, ուղղուեցաւ դէպի բանտին կողմը։

Եայճօղլուն յիշեցուցած էր հարիւր յիսուն հայ բանտարկեալ հայերը ջարդելու մասին արուած որոշումը, և հրամայած էր գործադրութեան սկսիլ։

Բանտին դուռին առջև երկու ոստիկան պինդարներ կեցան։

Ուրիշ ոստիկան պինդար մը ներս մտաւ, պաշտօն ունէր բանտարկեալները մէկիկ մէկիկ դուրս հանել յանձնելու յիսնապետին, որ իր կարգին, պալատի մեծ դուռին առջև, խոշտոնել պիտի տար այդ անմեղները։

Յանկարծ, մերձակայ բլուրներէն հրացանի պայթիւններ լսուեցան, և զնդակի կարկուտ մը տեղալ սկսաւ պալատին վրայ։

Գայմադամը ծակտուտ եղաւ, աւատապետները, պատնէշներու տակն քաշուած, իրենց մարդիկներով, ամէնքն ալ պինդար, պատասխանեցի դուրսի զնդակներուն, որոնք անընդհատ կը տեղային։

Կառավարական չէնքին չուրջը իրարմէ որոշ հեռաւորութեամբ մարտկոցներ չինուած էին աւազուքնէ, ամուր պատնէշներ, որոնց տակին դիրք բռնած, հարիւրատուր պինդարած Անատուհցիները, կը դիմադրէին Զեթունի ապստամբներուն ամէն յարձակումներուն։

Կռիւը կը տաքնար երթալով, և Զեթունի

անձնուրաց պինդարները, իրենց վեղարաւոր հրամանատարին օրինակէն քաջալերուած, քայլ առ քայլ կ'առաջանային դէպի Թշնամի դիրքերը, որոնք սակայն յամառօրէն կը տակայնին դնդակներու անզառաչին:

Սաղին, կառավարական պալատի բակին մէջ, երկաթ ամբոխի մը խնդամոլ ծափերուն ու կառապի ոռնումներուն մէջ, յիմնապատ Մուբէյտ աղան, իր ոտիկան պինդարներուն ձեռքով, մէկիկ մէկիկ, մեծ դուռին առջեւ պառկեցնել ու մորթել կառապ հէք հայ բանտարկեալները, այդ անմեղներուն վրայ յագեցնելով այսպէս իրենց վայրագ վրէժխնդրութեան հետ արիւնի ընազդային ախորժակը...:

Սակայն դուրսը կ'որոտային հրացանները:

Բարթողիմէոս վարպետը, մարտի սուրբ մը, ձեռքին ձիաւոր մը, կը գոռար.—

— Ո՛ւր էք պահուըտեր, վատե՛ր, չ'երեւնա՛ք, ասպարէ՛զ եկէք նայիմ, ա՛ւր էք, Անարատնի պէկեր, աղանե՛ր...

Եւ մորթի պէս կը թաւալէր ու չրջան կ'ընէր ձիովը երկու քովէն գնդակները սուլելով կ'անցնէին:

Նորաշխարհեան Նշան, ժայռի մը զադաթէն կը պոռար.

— Տղաքնե՛ր, պատնէշնե՛րը, պատնէշնե՛ր, հո՛ն արձակեցէ՛ք, լա՛ւ նշան առէ՛ք, հի՛մա. հի՛մա պիտի ապրեցնենք իրենց բոյները.

Եւ հարիւրաւոր գնդակներ միանա՛ւագ կը տեղային պիտոյի պատնէշներուն վրայ:

Ազատամարտեան պինդարները բաւական առաջացած էին և մօտեցած՝ պատնէշներուն, առանց կորուստի մը:

Կռիւը տեւեց անընդհատ մէկ ժամ, կառապի, զարնուելի:

Վերջապէս, Բարթողիմէոս վարդապետը վճռական յարձակումի նշանը առաւ, ինք եղաւ նախայարձակը։

Վարդապետին հետևէն Զաքրեան Փանոսը նետաչախարհեան նշանը, Աղճապէկեան Փանոսը, Թէմիքեանեանը, Ալաճաճեան Մանուկը, Պրաքն, Աչըգ Նշանը, Զինեվէօղեան Համբոն, և ուրիշ անվհներ ոտքմիկներ, պրոն առին, յարձակեցան պատնէշներուն վրայ, առնակի առնուելիք ձգած։

Թշնամի պահնդակը յանկարծակիի եկան։

Բարթողիմէոս վարդապետը, փամփուշտները կուրծքին վրայ խաչաձևօրէն չարած, առաջը մէջբը, իր սպիտակ ձիուն վրայ դիւցազնօրէն նետած, հրացանը չակնց երկու յօտնի հնձնախներու վրայ, որոնք կը վարէին ճակատամարտը։

Հրացանը պայթեցաւ և երկու հնձնախները մէկտեղ ինկան։

Սպաղ օղու Տաբատ Պէկը, և Եուսուֆ չավուշը, երկու գլխաւոր հրամանատարներ, որոնք Բարթողիմէոս վարդապետի մէկ գնդակի անդադար հարուածէն երկիւղքեն ալ վիրաւորուած, կը տապալէին ու հողը կը խածնէին։

Փախչող փախչողի, պատնէշները կը պարպուէին և անոնք, հարիւրներով, հազարներով գինուած խուժանին ամբողջ փախուստը սկսաւ։

Սրանցին ինկած էր սարսափը, անոնք էին, իրենց սնիկական աչքերովը տեսած էին իրենց երկու հրամանատարները, գիակուած, պատռտուած՝ պարպուելը մէկ գնդակէն...։

Կաթոլիկական չէնքին մէջ, վիճակը կը շտապեցնակէր իր եզերական նախճիրները, տասնեակներով քահանաներ խոշտոտուած կէին արդէն Ըսպասի

դուռին առջև, և մուտքերը կրսպասէին ախոռին մէջ իրենց կարգին, իրենց ճակատագրին...:

Սակայն, դուրսը, աստառապետներուն ամօթալի փոխառաքը դիակ պէտք էր: Զիրար կսկիդանալով, հետեւակ թէ ձիաւոր, ընդարձակ դաշտերուն մէջ հալածական, կը փախչէին, կը փախչէին, Զեթունի յաղթականին սպառիկներուն անվրէպ հարուածներուն տակ, գետին փռուելով չատերը, և քիչերը յաջողելով ապառակ իրենց կաչին:

Պատնէշներուն ու մարտկոցներուն մէջ գրեթէ մ'չ ոք մնացած էր, բոլորը թողած փախած էին:

— Հ է ո ք ի ւ մ է ր թ, Ա ն տ ո ւ ն ի հ է ո ք ի ւ մ է ր թ, կը մնդչէր վարպապետը, հայօ՛ն, աւիւծնե՛ր, կարիւննե՛ր, առա՛ջ, առա՛ջ, անցէ՛ք, չուռով հասնելնիք, ապառա՛նիք մեր բանտարկեալները:

Կառավարական պաշտօնատունը պաշտպանող անմիջապէս:

Հոն ապաստանած երկտես ամբոխին մէջէն չատերը, պայմազամին, յիւնապետին, պաշտօնեաներուն, ռամիկան դիմադրութիւններուն հետ միասին փախան պատսին միւս կողմէն և իրենք զիրենք թմբուկներուն ու մատաղնեղուն մէջ նետեցին:

Պատսը պարպուելուս գրեթէ ամբողջովին, հոն մնացին միայն ազգ մնացած հայ բանտարկեալները, ոտքնին չէին դիտեր թէ ինչ կ'անցնէր կը դառնար դուրսը, խեղճերը, ախոռին մէջ բանտարկուած էին, և յիւնապետը, վերջին բոպէին, դուռը կղպած, հեռացած էր պատսէն:

Բարթողիմէոս վարպապետը, Ս. Սարգիս զօրավարը մը նման պահուն, իր սպիտակ երիվարին վրայ, որ փրփուր ու քոց կը ժայթքէր, և իր հետեւէն հարիւրաւոր քաջամարտիկ գինուորները, յաղթականօրէն հոնա մտան

պատահէն, ուր մեռելային ամայութիւն մը կը տիրէր։

Վար իջաւ ձիէն, և սկսաւ խուզարկել անդին առ-ներն, յուսալով գտնել բանտարկեալները, որոնց ազատութեան համար մղած էր այդ օրուան ճակատամարտը։

Յանկարծ կանգ առաւ սխոսի մը դուռին առջև, որ կղպուած էր։

Ներսէն խուլ չչուկ մը հասած էր ականջին։

Կեցաւ, ականջ դրաւ և դրնց.

— Տղաքնե՛ր, ելէ՛ք, ելէ՛ք, խորտակեցէ՛ք սա գարչելի դուռը, ներսէն ձայնե՛ր կուգան...։

Ոտքի մէ՛կ հարուածով խորտակեց սխոսին դուռը, որուն նեռէն կուգային խուլ ձայները։

Դուռը կենտակին վրայ էնկաւ և վարպապետը, քանի մը խմբապետներով ներս նետուեցաւ։

Բամբակի՛ տեսարան...։

Անոյշ, օդապուրկ, խոնաւ, գարչահոտ սխոս մը, խոնաւութ մթնոլորտով մը, ինչ պետնէն վրայ էնկած պատկան կիսամեռ դիակներ, որոնք հազիւ կը խլրտին. հազիւարքի հոնդխններ, հարիւր չիսուն հայ բանտարկեալներուն ոջլ մնացածները..., ո՛վ գիտէ, քանի՛ օրէ ի վեր ո՛չ հաց տեսած հին, ո՛չ ջուր։

Խոհրն դուրս հանեցին այս մեռելադէմ խշտեաւնները, որոնք, կիսախաւած թեւերնին ձգած, վարպապետին ձիուն և սպիմիկներուն ոտքերը կը փաթթուէին ու կը համբուրէին.

Բոլորին վրայէն հազ կուգար զերեզմանային հոտին, այնքան տոգոսած էին իրենք ու քայքայուած իրենց բովանդակ մարմինը։

Դժբաղդնե՛րը..., տակաւին չէին հաւատար իրենց ազատութեան, անյագօրէն կը ծծէին աստ լոյսը, և աստղ, մաքուր օդը, կիլիկիոյ լեռներուն կենսաբեր օդը, և կ՚օրհնէին իրենց ազատարարները։

Իսկ ազատասրտները, իրենց յաղթանակը մտնատ, կ'ողբային քաստատուն անմիզ զոհերը, մարմնաւած քանտարկեալները, որոնց դիակները կը պահկէին հան անկինդան, արիւնի կարմիր առուի մը մէջ, խրատքանչիւրին դլուխը, կարտած ու վիզէն կախուած, տակաւին բաց էին, կը յառէին, կարծես թէ կը տեսնէին իրենց սառած աչքերը...:

Բարթողիմէոս վարդապետը, արտասուահեղձ աչքերով, արտասրած «Տ ո ղ ո ց» մը կարդայ քաստատուն հանհատակներուն վրայ, որոնց մարմինները միասին թաղել տուաւ հասարակաց փոսի մը մէջ, ղար ազգակիները փարելին և հոգով ծածկելին:

Թագման արարողութիւնը վերջացած, վարդապետը հրամայեց ազգակիներուն միանալով պարզել հրացանները, յարգանքի նշան մը՝ նահատակներու յիշատակին:

Եւ չորս հարիւր հրացաններ գոռացին ու թնդացուցին չորեակայ լեռները ու ձորերը:

Մաս մը ազգակիներ թաւնցան մնծիակ անառւկի մը վրայ, որ խուճապ ազդնապի միջոցին հան թողուած էր, կառավարական զանձին մնաց կը:

Վարդապետին հրամանով կտրեցին զայն և պատնակութիւնը, քանի մը հարիւր ակռի, հաւասարապէս բաժնեցին իրենց մէջև:

Այսուհետև, Բարթողիմէոս վարդապետը հրամայեց հրդեհել կառավարական չէնքը:

Յաղթական ազգակիները կրակը տուին չէնքին, և ամէնքը միասին դուրս եկան պիտելու հրդեհին տեսարանը:

Պատմը մնխրակոյտ մը դարձաւ:

Յետոյ գիւղը տուին աւարի և բոլոր Հայերը միասին առած, անասուններով ու երգերով, ճամբայ եկան դէպի Ծրնուշ:

Ճամբան ամայացած էր, բոլոր թուրք պէտքերը պարպուած բնակիչները, լռութիւնը վախած ապաստանած էին։

Ընդհանուր խուճապին մէջ, երբ Անարատի ակբէպէյինները, իրենց մարդիներով, դիրքերը ձգած կը փախչէին, Զէյմանի արշաւախումբին մէջէն ճօտուր օղլու Մարիամ քեհեան ու հաճի Կարապետ Քիւրէճեանն, երկուքն ալ Թաչ Օլուքէն, ողբացեալ Չալըսախ պէտէն, կ'այպանէին ու կը ծաղրէին փախուստականները, հազար ու մէկ անարգանքներ պրկելով ատոնց հասցէին.

— Դ մ ա կ ե ր խ ո պ ե ր, (1) կը պոռային փախուստականն եանէն, ա՛ր կը փախչիք, հա՛յր կուպայ, ուսերնուն վրայ պաքալար չապիկը նետած Զէյմանցին է նկատը, մի՛ փախչիք, մի՛...։

(1) Անարպական ակնարկութիւն Անարատցիներուն սովորական կեցուածքին։ Այդ կոմիտաս բնակիչները, պրկիլ առանց բացառութեան, ամէն օր կը խաչեն կ'ուտեն մեղրաշաղումը (պալ գաղալը)։

Ը.Բ.

Անարատնէն յաղթական վերադարձով մը, Բարթողիմէոս վարդապետին չորս հարիւրնեւրու արչաւախումբը հասաւ Պանտուտ հայ գիւղը, ուր քիչ մը հանգչելէ յետոյ, իրիկունը պիտի հասնէր Ծրնուզ։

Հապիւ թէ հասած էին և կը պատրաստուէին ճաշէ, գիմացէն երեւցան երեք վիճակներ, որոնք չուառպով կուգային դէպի գիւղը։

Եկան երեքն ալ, Եէնիճէ Գալէցիներ, բանբերներ էին, որոնք նամակ մը կը բերէին Լաճիններու վանքի միաբան Մանուէլ վարդապետին կողմէն։

Բարթողիմէոս վարդապետը նայեցաւ, հայերէն գրուած էր նամակը։

Բացաւ, ակնոցը դրաւ ու սկսաւ կարդալ, մինչդեռ իր քովը կեցող խմբապետները անդադար կը սպասէին իմանալու պարունակութիւնը։

Վարդապետին աչքերը կը լեցուէին արցունքներով, քանի՛ կը քալէր նամակը։

Ձկրցաւ աւարտել ընթերցումը, կիրքով մը դնաւեց թուղթը, և պատռտել իր քովի խմբապետներուն.

— Տղաքնե՛ր, ըսաւ յուզեալ ձայնով մը, հանդչելու ժամանակը չէ, գործ մըն ալ բացուեցաւ, երկրորդ Անարա՛ն մը.

— Ի՞նչ կայ, հա՛յր սուրբ, ի՞նչ կայ, կը հարցնէին համբակահաները։

— Առէ՛ք, դո՛ւք ալ կարդացէ՛ք, բաւ վարդապետը, ես չը կրցայ լմնցնել։

Եւ նամակը ձեռքէ ձեռք կ՚անցնէր։

Մանուէլ վարդապետ, Եէնիճէ Գալէի յաւէտ կրօնասիրներէն, կը գրէր թէ ինչպէս Համիտի պինաւորները, հազարաւոր պաշտպօզուկներու հետ միասին, յանկարծ յարձակում գործած էին. թէ ինչպէս սպառի սուած էին իրենց վանքը, և ինչպէս Մուճուգ Տէրէսիի վանքին մեծաւոր հայր Սալվատորը, ուրիշ սանոներու հետ ողջ ողջ այրած սպաննած էին և թէ, վերջապէս, թէ գիւղը, թէ վանքը պարպուած, աւերուած, իրենք փախած ապաստանած էին ձորի մը մէջ, ապաստել անմիջական օգնութեան մը, առանց որու, կը գրէր բաւէն վարդապետը, անխուսափելի էր իրենց կորուստը։

Բարթողիմէոս վարդապետը վեր ցատկեց տեղէն.

— Տղաքնե՛ր, բաւ, տնա՛ հս կ՚երթամ, ա՛մ որ կը փախչի, Թո՛ղ հետևի ինձի, Եէնիճէ Գալէն իմ ծննդավայրս է, պիտի երթամ փրկել իմ եղբայրներս ու քոյրերս, իմ հայրերս ու մայրերս, պիտի վազեմ ապաստել օթոցի անմիջ մանուկները, ա՛մ որ կ՚ուզէ, Թո՛ղ գայ ինձի հետ.

— Հա՛յր սուրբ, դոչեց Աղճապէկեան, Եէնիճէ Գալէն մէնակ ձերը չէ, Զէյթունինն է, մէնակ Զէյթունինն ալ չէ՛, ընդհանուր հայութիւո՛ն կը վերաբերի անիկա. տնա՛ մնաք, ձեր գաւակները, հրամայեցէ՛ք և պիտի վազենք ա՛ւր որ կը կանչէ մեր պարտականութեան ձայնը.

— Ապրի՛ք գաւակներս, օրհնեց վարդապետը, Թո՛ղ

պատուին ուրիշ անունք, որ պիտի դան, այսօր պէտք է հաստատուք Եկեղեցի Գալէ։

Երկու հարիւր ոտգմիկներ պատուհասի ենթարկուեցան և չարաչար վարպապետին բերդաքիքը։

Դառնապէս միտնեռուն, որոնք կը վարանէին.

— Զաւակներս, բայց վարպապետը, դուք մի գար, չա՞ տպնեցաք, դիտեմ, դուք Ֆրեռզ պէտք է երթաք և անդադարէք այս բաղմութիւնը։

Ուրիշ հարիւր ոտգմիկներ, որոնք պարսն Հրաչեայի ատաջնորդութեամբ եկած էին Զեթունէն, միացան մեռ երկու հարիւրին, և Բարթողիմէոս վարպապետը, այս երեք հարիւրով ճամբայ ելաւ ուղղակի Եկեղեցի Գալէ, իր ցանկալի ծննդավայրը, ուր իրիկուան դէմ հասաւ, և Լաւինոյ վանքը դիմելով իր արշաւախառնով միասին։

Գիւղը պարպուած, վանքը ախաւոր, ամայացած, դիմադրանային խաղաղութիւն մը կը տիրէր ամենուրեք։

Մանուէլ վարդապետին երեք բանակներըը մօտեցան Բարթողիմէոս վարդապետին և ըսին.

— Հա՛յր աստը, բոլոր ժողովուրդը, նայնպէս Մանուէլ վարդապետ, և ուրիշ կրօնաւորներ, աս վարի ձորին մէջ ապաստանած են.

— Գայէ՛ք կանչեցէ՛ք հոս Մանուէլ վարդապետը, նայնպէս մեր Եկեղեցի Գալէի քահանան, հրամայեց Բարթողիմէոս վարդապետը։

Երեք բանակներըը վազեցին, ձորը իջան, սարին բարի լաբը, հազարգլխին ամենուն։

Մանուէլ վարդապետը, Եկեղեցի Գալէի քահանան և ժողովուրդէն քանի մը մարդիկներ, վազեցին վանքը, տեսնելու համար իրենց ազատարար հայր սուրբը։

Գիշերը մնաց իր հանգիստ ճամբաներըը, և արշա-

լոյսին, պատրաստուելեան մտքովը կրկին բլուրը, որուն միւս կողմը կը գտնուէր Մուճուղ Տէրէսին։

Եղնիճէ Գալէի և Մուճուղ Տէրէսիի միջև բարձրացող այդ բարձր բլուրը նահանջած էր ըլլալու պատմական ճակատամարտի խնայր մը։

Արշալոյսին, Բարխոպիմչա վարպետներն աւարջնորդութեամբ, երկաթ հարուր պատերազմիկները կը

ՅԱՐՆՈՒՉԻ ԱՌԻՒԾՐ

(Տ. Եկսարեան եպիսկ. Դաւթեան)

մտրցէին բլուրն ի վեր, միւս կողմը պիտի անցնէին ու հետապնդէին համիտեանն զօրքերուն ու պաշարողաբերդնեալն հրամանատրին։

Նոյն պահուն, յիշեալ բլուրի միւս կողմէն վեր կը բարձրանար Թուրքերու առաւարաիին արշաւախումբ

մը, որ մօտակայ հայ գիւղերը թալած, այրած, ընակչութենան մէկ մասը ջարդած, կարեւոր աւարներով կը վերադառնար, ուրիշ գիւղեր փոխադրելու համար իր ապագաղային նախճիրները։

Յանկարծ, երկու թշնամի գունդերը, բլուրին գագաթը, միւսր գիտնալուն, հազիւ իրարմէ տասը վայրկեան հեռաւոր դիրքերու վրայ։

Վայրկենական, զարհուրելի եղաւ հանդիպումը։

Թշնամի խումբերը դէմ առ դէմ, գնդակներու կարկուտ մը կը տեղացնէին իրարու գլխին։

Համիսի հրամանատարներուն թիւը, գրեթէ եռապատիկը Զեյթունի և Ջրնուզի միացեալ զօրամասակներուն և իրենց դիրքը գերազանցօրէն նպաստաւոր, ապահով հեռաւոյթ մը կը զօրակուէր ապստամբնան ազդմիկներուն համար։

Սակայն, մէկ կողմէ Բարթողիմէոս վարդապետին մարտագոռ հրաւէրը, միւս կողմէ՝ պարոն Հրաչեայի հրաչունչ խօսքերը, ներկայական հոգեկան մը տէս. բոցավառեցին ապստամբներուն ուղեղները, և կռռացի կրծ մըն է սկսաւ երկու սխերիմ բանակներուն միջև։

Ջրնուզի կրասեր առիւծը ապիտակ ձիուն վրայէն կը մռնչէր։

— Քաջե՛ր, հապճո՛ն, պիտի յաղթե՛նք, պիտի յաղթե՛նք, յիշեցէ՛ք պատուէրս, յիշեցէ՛ք, Մարթ Զարի մէջ ինչ քարոզեցի, մօտէն, միշտ մօտէն պարպեցէ՛ք, նպատակին.

Եւ գնդակները կը թռչէին սուլոցով ու գիակները գիակներու վրայ թաւալգլոր կ'իյնային։

Այսպէս, չարաշունչ, երկու թշնամի կողմերէն գնդակներ արձակուելով, կռռացի ճակատամարտը տեւեց վեց ժամ։

Այս վեց ժամուան մէջ, ասոնք անդամ յաղթուելու չեն նժարը հակեցան մերի այս և մերի այն կողմը, մեզմէ, երկուսակ ալ, ասոնք անդամ յաղթուած ու ձախողուած չեն վճռուեցան, այնքան մոլեգնած էին երկու կողմերուն ալ պատերազմիկները:

Արեւը կը կախուէր արեւմտեան անտառաւէտ լեռնաբերան վերեւ, և հազիւ երեք ժամ կը մնար ասկա-էին իրիկուան:

Յանկարծ, գնդակներու տարափին տակ, Շամբէչիչ օղու Փանոսը, բարձր ապառաժի մը վրայ կեցած, երեսը դէպի Թշնամի չարքերը դարձուցած, գոչեց.

— Մարաչի լէ պլէ պի ճինէր, առէ՛ք, առէ՛ք, անո՛ւ ձեզի կապարէ լէպէպիներ:

Ու բարեր գինուորները միահամուռ ատին պատրաստը, և գնդակները վերսկսան անգթալ, աւելի արագ, աւելի ուժգին, աւելի մոլեգին:

Բաբիոպիմէոս վարդապետը, արիւնքրտինքի մէջ, նասած՝ ապխտակ ձիուն վրայ, որ վրխտալ կը մայթքեր.

—Տղաքնե՛ր, գոչեց, ձեզ տեսնեմ, վճռական փո՛րձ մը, օ՛ն, յառա՛ջ . . . :

Եւ ասպետները, վայրենի ազազակներով զրոհ տուին Թշնամի հրազախումբերու վրայ և չախչախեցին ամէ թիւը:

Ճակատը սկսաւ, հարիւրաւոր պաշտպօտուհներ, իրենց դիրքերը թողուցին և սկսան վախչել բլուրին ի վար, մինչ կանոնաւոր զօրքերը դէմ կը պատային, վախտականներուն հետէն:

Շարքերուն մէջ մտած էր անդամ մը քայքայումը, ամօթալի փախուստի մը նախադրարար նշանը:

Բաբիոպիմէոս վարդապետը, մէկ կողմէն, անընդհատաբերէն, արագ արագ խաչնելով զնդակներ, միւս

կոչմէն, իր փրփրերախ ու սանձակոտոր ձին աջ ուձախ վազցնելով, կը խրախուսէր ռազմիկները.

— Մօտէն, մի՛չ մօտէն, արձակեցէ՛ք.

Եւ գնդակներու անպատուարելի մէջէն ալոցաւթիւն պէս:

Վերջին, վճռական յարձակում մըն ալ փորձեցինԼեռան անվեհեր ռազմիկները, և ահեղաբերի մը մէջ,չախչախեցին Թշնամի գունդերուն մնացեալ թիւերը:

Կանանուց զօրքերուն ու պաշտպօղուհիներուն քայքայուած չոկատները, այլ անկարող՝ պատասխանելու գնդակներու կարկտանեռուն, մէկիկ մէկիկ պարպեցին մարակոյնները, և բազմաթիւ զէնք ու ռազմամթերք թողլով բլուրին վրայ, կտրապուխ սկսան փախչիլ:

Հրացանները լսեցին, Բարթողիմէոս վարպապետինգինուորները սիրացած էին բամանդակ բլուրին:

Այսպէս, ամբ ժամ տեւող այս արիւնահեղ ճակատամարտը— որուն մէջ, Ագաւութիան ուխտած գինուորներէն մ՛չ ոք ինկաւ վիրաւոր կամ ապտնուած—, վերջացաւ Զեմմանի և Ֆրնուզի միացեալ բոչակախումբին փառաւոր յաղթանակով:

Թշնամին յիսուն աւելի գիակներ թողուց բլուրին վրայ, սակը միայն վիրաւորուածներէն:

Յաղթող բոչակախումբէն փոքրաթիւ չոկատ մըկը հալածէր փախուստականներու խումբ մը, որոնք,ձիերու վրայ բնազատած, կը փախցնէին մօտակայ լճակին վանքի մը կողպատուած անօթները:

Հալածող չոկատը կը հասնի անդառնակապուանիներուն հասէն, որոնց մէկ մասը կը յաջողի փախչիլ ապատիկ, իսկ միւս մասը դերի կը բռնուի ուսոնցմով միասին:

Բոլոր գերիները կապանաւոր կը սանին կողոպ-

տուած մնաւտաներ, ուր, երեք հրաւոպեռներ պատերով անոնցմէ, կը տանէին կը պահակեցնեն վանքին դուռին առջև, հոն, ուր վայրագօրէն ապաննուած էր Հայր Մալվազօր իր ընկերներով, և հոն տեղը մէկիկ մէկիկ կը մարմռտեն այդ երեք պահերը:

Աչնանամերջի արեւի մը դուռնար կը կախուէր աբեւմտեան անտառախիտ լեռներուն տմզած թաղամիներուն վերև:

Եէնիճէ Գալէի Բետլէհէմ վրայ, Բարթողիմէոս վարպապետ, չըմտաստուած իր պնակիցներու յաղթականն չարքերէն, երեկոյեան աղօթքը կատարեց, դոհաբանական աղօթք մը, Ջեմաւնի պէնբերան յաջողութիւնն համար:

Երբ աղօթքը վերջացաւ, երեք հարիւր հրացանները միանուագ չռաւչեցին, նաւիրապործելու համար, այն օրուան պատմական յաղթանակը:

Յետոյ, բոլոր պնուրները. խառմ խառմ, իրենց խմբապետներով, մտան, ծուռկի եկան վարդապետը օրհնելու առջև, ընդունելու անոր սրտաբուղխ օրհնութիւնները, որոնք աւանդական «պատն ի չոռ» մը կնքեցան:

Ամրապետներէն Շամբէչիլ օղլու Փանոսը, մտնելով վարդապետին,

— Հա՛յր սուրբ, ըսաւ ժպտելով, մկրտեցէ՛ք այս Բետլը...

— Մկրտեցնե՛ւ արդէն ժողովուրդի պահիճներուն առիւծովը, պատասխանեց վարդապետը, թո՛ղ այս բետլը կոչուի այսուհետև Յակոբեան Բետլ:

— Հապա ճակատամա՞րը, ընդմիջեցին խմբապետները, ի՞նչ թող յորջորջուի.

— Եէնիճէ Գալէի ճակատամա՛րը, պատասխանեց վարդապետը հպարտ չեչաով մը:

Եկեղեցի Գալէն՝ Թադաճեան Բարթողիմէոս վարդապետին ծննդավայրը չէր, և ինքը Ցրնուզի կրասեր աւետը, Նոր Կայեցի մը կը խոստանար ըլլալ, Մարտիս Սուրբ մը...:

Վերապարձի նշանը արուեցաւ, բոլոր խումբերը, կարգ կարգ, գլուխին ունենալով իրենց խմբապետները, Յաղթութեան բուրէն վար իջան հնչեցնելով Հնչակի Քայլերգը:

Զարին մէջ կրպակէին երկաթ ապառաժներու ամբոխ մը, որոնք անհուն հրճուանքով մը ընդունեցան, երբ լսեցին հայկական զինուորներուն յաղթութեան աւետիսը:

— Եկէ՛ք նայիմ, հրամայեց Բարթողիմէոս վարդապետը: Ձորը նայող ընտանիքներուն, ելէ՛ք, Ցրնո՛ւզ պիտի վոխադրեմ զձեզ:

Խորունկ ձորը գոռալ հարիւրաւոր կուժ քերէ ժայթքած ցնծութեան ազազակներու արձագանգներէն, որոնք երկարաձգուեցան զարնուելով ապառաժէ ապառաժ:

Թափորը չարժեցաւ ձորին մէկ ծայրէն:

Առջևէն կը քալէին Զեթունի հարիւր ազգմիներէ բազկացեալ խումբերը, որոնց կ'ընկերանար պարոն Հրաչեան, յետոյ կուգային ձորին մէջ ապառաժանոց ընտանիքները, կիներն ու մանուկները հնձեալ, բեռնաթարձ ձիերով ու ջորիներով, որոնք թշնամիներուն ձեռքէն աւար առնուած էին:

Կնդրանը, ապխտած երիվարին վրայ վեհաչուք նստուածքով մը, դանդաղաքայլ կ'առաջանար Բարթողիմէոս վարդապետը, որուն քովէն չէր բաժնուէր լաւն Մանուէլ վարդապետը, ջորիի մը վրայ հնձած:

Թափորը կը վերջանար Ցրնուզի միւս հարիւր ազգմիկներուն գեղեցիկ չարքովը, որոնք կը պաշտպանէին ապառաժանոց ընտանիքները:

Գիշերուան առաջին պահը դեռ նոր անցած էր, երբ խափարը մօտեցաւ Ծրնուղի առաջնորդարանին:

Բարեպաշտաց վարդապետը, հետաւէն նշմարած էր իր Ս. Մենասականին յոյսերը, որոնք կը պպզային մուխին մէջ հակող աչքերու պէս:

Երեսները խաչակնքեց, ապօթք մը մրմնջեց և անմիջապէս դարձաւ.

— Կարճենք, կ՚ըսէ կրկ՚ը, կխլպէնկ, վանքին գմբէթը կը փայլի...:

Հրաշանները դառային խակոյն և չրջակայ լեռներն ու քառուանները պղպեցուցին:

Ծրնուղէն ընդառաջ վազելին գանդաղուն պինեալ երիտասարդներ:

Մէկ քանի վայրկեան ալ, և խափարը հասած էր Ս. Կարապետի վանքը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԸ ՎԵՐՋԱՅԱՒ

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

Գ.

Տպագրիչ Հրատարակիչ Ա. Պապինակ Է. Բիւրատ
և. ՊՈԼԻՍ. ԲԷՐԱ ԱՅԱՍ ԲԱՇԱ

1911

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

		Դրուշ
Բուրգիւէն	(Հայրենի Երերուածներ)	3
Աւարայրի Սրծիւը	(Թատերգութիւն 5 Արար)	3
Վեղարաւոր Հերոսը	(Կենսագրական)	1
Ձերբակալի Վարդապետ	(»)	1
Բանիւ Բանիս	(Պատմական Վէպ)	30
Սրտերդէ Սասուն	(»)	30
Դիակապուտները	(»)	6
Վէպի Սրտերդ	(»)	6
Ինքնասպանները	(»)	40

ՏԻԳՐԱՆ ՉԷՕԿԻՒՐԵԱՆ

Հայրենի Ձայներ	3

Մ. ՍԷՄԷՐՃԵԱՆ *(Չէյթունցին)*

Հրացանակիր Քահանան եւ Լեռան Քարոզիչը	4
Ձերբակալի պատմութիւն	20

Բ. ԱՃՎԱՋԵԱՆՑ

Սեփի Ծախսեցաւ	(Պատմական Վէպ)	6

ՄԻՍԱՔ Ա. Մ. ԳՕՉՈՒՆԵԱՆ *(Քասիմ)*

Սարապիս	(Վէպ Ընկերական Կեանքէ) 4 Հատոր	16
Թիապարտը	(Վէպ Ազգային Ցեղ. Կեանքէ	10
Աւազակապետը	« « « «	12
Ախտաբանը	« « « «	8

Ս. ՏԷՐ ՍԱՐԳՍԵՆՑ

Թահէնճ ի Սիպիր	10

ՋԵՔՈՒՆԻ ՎՐԷԺԸ

Ա

Չհանասկզբի օրերը, սերեւամասիքին հետ սկսած էր մայրաքաղաքը թափիլ պիւզանդնացիներուն կարաւանը, որոնք կը վերադառնային Եւրոպայէն, Կղզիներէն, Վոսիբէն և ուրիշ ամարանոցներէ։

Մեծ Տէրութեանց դեսպանական մարմինը Թարապիայէն Բէյօղ վոխադրուած, կը վերահաստատուէր դիւանագիտական աշխարհին մէջ։

Մեծ հայկերոյթներուն եղանակը։

Բէյօղ, բրիտանական դեսպանատունը յոյներուն մէջ կ'ապրուէր այն դիչերը, մեծ դեսպան Սըր Ճիլիբ Բըրըին, իր վերադարձին առիթով, առաջին պաշտօնական հայկերոյթը կուտար։

Ներկայ էին, կայսերական քարտուղար Թահսին, Մեծ Եպարքոս Խալիլ Բիֆաթ և Արտաքին Գործերու Նախարարական Տաճան Արքին բաչաներէն զատ, Պոլսոյ

պրկիչ բոլոր մեծ դեսպանները, բայց ի Ռուսականէն, որ չէր վերադարձած Բեռլրսպուրկէ, ուր կանչուած էր Վեհափառ Ցարէն։

Հացկերոյթը վերջացած, կոչնականները հաւաքուած էին դեսպանատան ընդունելութեան դահլիճը, չքեղազարդ, արեւելեան պերճանքներով կահաւորուած ընդարձակ սրահ մը, ուր կը ճիմէր Լէսլի Բըրրի, այդ դիւանատան թագուհին, ոսկեայ զգեստներուն մէջ չողչողուն, թարմ ու հրապուրիչ, և, հայկական ոճի ակիւիններուն առանձնայատուկ վարիկութեամբ մը կը պատուաւորէր իր հիւրերը, բոլորը՝ վանական ընտրուհանդեսութիւն մը։

Ռուսկցութեան առանցքը կը կազմէր Օրուան Դէպքը, Չեխունի Ապստամբութիւնը, որ անապահով, վրդովեցուցիչ համակրանքներ առաջած, տարաձերժօրէն կըզբաղեցնէր միտքերը, եւրոպական քաղաքականութեան նոր մտահոգութիւններ առթելու առաջին։

Ֆրանսական մեծ դեսպան պարոն Գամպոն լուռ էր, մտածկոտ, երբէք չէր մասնակցեր խոսակցութեան, որ հետզհետէ կը տաքնար։

Սըր Ֆիլիբ Բըրրի, ընդհակառակն, չատ զուարթ էր։ Դառնալով պարոն Գամպոնի.

— Վեհապա՛նք տէր, ըսաւ ժպտելով, ինչո՞ւ չէք խոսիր.

— Ի՞նչ խոսիմ, պատասխանեց պարոն Գամպոն ուսերը թօթուելով, լուրերը չատ պէս են.

— Ի՞նչպէս, հարցուցին կոչնականները, անհապաղին չարժուձեւերով.

— Հալէպէն հեռագիրներ առացայ այսօր, շարունակեց Ֆրանսական մեծ դեսպանը, Մարաշ արիւնի մէջ կը լողայ։

Դէմքերը կիճատուեցան։

— Ես ալ առացած եմ հետաքրքիր մը, յարեց Սըր Ֆիլիբ Բըրրի, Հալէպի մեր հիւպատոսէն, ցաւալի դէպքերու չարքէ մը, կացութիւնը ապահովելէ վերջ զոհութիւններ գործուած են այն կողմերը։

— Այո՛, միջամտեց Երլսըզի առաջին քարտուղար Գարա Թահսին բէյ, Զեթունի լեռնականները առանձին վարչակազմութիւններ գործած են իրենց համար հաստատ ընակչութեան վրայ, չրջականերու բոլոր պիւզերը բռնկրու մէջ, հազարաւոր ընտանիքներ կողոպտուած, ջարդուած, փոքրաթիւ մաս մըն ալ, լեռները, անտառներու մէջ ապաստանած, պաշարուած կը գտնուին այս պահուս, Զեթունի ապստամբ հրամանատարներէն. քսանիսկի մանրամասնութիւններ հասան Երլսրզ, վերջապէս Տէրս խորհրդէս ազդուած է իրերու վիճակէն։

— Ո՜ր յանկերգը, հեգնեց պարոն Գամպօն, ծիծաղելի է, ծիծաղելի, դատեչտախաղ մը հանդէպ կը գտնուինք...

— Միշտ այսպէս եղած է, յարեց իտալական մեծ դեսպանը, զոհերո՛ւն կը վերագրուին պատճառները ոճիրները։

— Քա՛ւ լիցի, բղաւեց Մեծ Եպարքոսը, վտանգելի, հատատի ապրիլներէ քաղած ենք մեր անգնահատելի դասերը, և

— Շա՛տ լաւ, ընդմիջեց պարոն Գամպօն, հայը Սալմաստրի սպանութեան վրայ իրենց մանրամասնութիւններ ունի՛ք...։

Տաճան Արթին բէյին դիմագծերը յանկարծ դժգունեցան։ Մեծ դեսպաններէն նշանակալից ակնարկներ փոխանակեցին իրարու, և պատրիճին մխիթարական ձեռնոցներով, մօտեցաւ փաթիլի մը նախահարսնացուներուն։

— Հայր Սուլտաորը, չսրտնակեց պարոն Գամպոն, Մարաչլի չրջանի դիւղերէն Մուճուդ Տէրէսլի լսաին վանքին մնձաւորը, իր սահմաներու ընկերներով, վայրագօրէն սպաննուած է։

— Չեմուսնի սուպահներէն, ընդմիջեց Գարա Թահսին, չնահան պաշարիւնով մը, հետաքրքր սուտած եմ այդ մասին։

Պարոն Գամպոն քրքիջ մը արձակեց։

Նեղիահները զարմացած մնացին։

— Թահսին բաշա, յարեց Գամպոն, կը հաճի՞ք ըսել ինծի, սկզբ է Մազհար պէյը։

— Մարաչլի ոստիկան պետութեան հրամանատարը, պատասխանեց Ասլանլ Համիտի սուպէին քարտուղարը, չնայած չը մտածել յայտնել, զոր իր մէջ սուտ բերաւ Մազհար պէյի անունը։

— Ո՛չ, կը սխալիք, բաշա՛, հերքեց Գամպոն, չա՞տ կը սխալիք։

— Ինչպէ՞ս, վանմաչո՛ւք ասէր, հարցուց Գարա Թահսին, Մարաչլի հրամանատարը չէ՞ք հարցներ, Մազհար պէյը։

— Այո՛, այո՛, կրկնեց Գամպոն, զաման նայուածք մը չանթելով երկարցի սուպէին քարտուղարին, Մարաչլի հրամանատարը, մարդասպանը...։

Բայց կռնատականները ցնցուեցան և, ապշանար, սկսան ակնարկներով խօսակցիլ։

— Զր հասկցա՛յ, վանմաչո՛ւք ասէր, թոթովեց Թահսին։

— Շա՛տ լաւ հասկցաք, բաշա՛, չեչանց Գամպոն, դուք չա՞տ լաւ գիտէք իրողութիւնը, և կը ճանչնաք ձեր մարդը։

— Որո՞ւ կ՛ակնարկէք, թոթովեց Գարա Թահսին։

— Ձեր Մազհար պէյը, չարտնակեց Գամպոն նոյն

կտաներս դ օ նով, Եղիազըի հաւատարիմ գործակիցը.

— Հաւատացէ՛ք, վանահայր՛ս ակը, կը պատասէր կայսերական առաջին քարտուղարը, կեղծաւոր պատասականի մը խնքնիքներով, ես անձամբ չե՛մ ճանչնար Մաղխար պէյը, ասիկան գինուրութեան հասարակ հրամանատարը մը.

— Անչո՛ւշտ, ընդմիջեց Գամպօն, դուք սահմանած էք միայն իր հանդամանքովը ճանչնալ այդ ոճրագործը.

— Ոճրագո՞րծ..., բացագանչեցին կոչնականները.

— Այո՛, ոճրագո՛րծը, չարաճակեց Գամպօն, հայր Սալվադօրի և իր ասոնցիկոյ ընկերներուն սպաննո՛ղը...:

Յայտնութիւնը սոսկալի էր:

Դահլիճը պահ մը խորունկ լռութեան մէջ ընկղմեցաւ:

Սըր Ֆիլիբ Բըրըլ կը նչմարէր ընդհանուր դժգոհութիւնը, որ կ՛արտայայտուէր իր հիւրերու դիմադիմաբան վրայ. կրզդար թէ խօսակցութեան ընթացքը տակաւ ապստամբական հանդամանք մը կրնառնար, ուստի փոխել փարձելով նիւթը, դարձաւ բոլոր ֆրանսական մեծ դեսպանին.

— Վանահայր՛ս ակը, Զեֆմանի խնդիրը մեր սեղանին վրայ է արդէն, չէ՞.

— Բայց հայր Սալվատո՛րը, ընդմիջեց Գամպօն, քրիստոնէական առաքելութեան մը պատը վայրագօրէն կրպանեցաւ, ծանչցէք իր բոլոր ընկերները, վանքերը կը տրտնջան, պաշտօնապէս, կայսերական կառավարութեան դիմումներուն ձեւով, հաղարաւոր հայեր կը ջարդուին, անմեղ, խաղաղ բնակչութիւններ, այն միակ պատճառով, որ քրիստոնեայ են,

— Իրաւո՛ւնք ունիք, Վանահայր՛ս հերթապահից, ընդմիջեց Սըր Ֆիլիբ Բըրըլ, այդ ամէնը մեր օրակարգին դրութիւնը դրաւած է.

Բրիտանական դեսպանատան դահլիճին ձեղունը ծանր կը ճնշէր Օսմանեան հիւրերուն վրայ մանուածապատէս, որուն հայկեղոյնի համադամները չէր մարսած, իրենք դիրենք բռնադատուած կը գտնէին մարակուպարան Գամպօնի... նախատինքները։

Ասոնցմէ մեկնելէ վերջ վախուցած յանկարծ և լեռի Բերրի վերատեսութեան երեւցաւ պատին մէջ, ալ ու ձախ ափերու համար իր աղնուական չնորհները։

Թէ կեսոյ Ասպետ Համիտի ներկայացուցիչները մնմնացան, ինչպէս նաև դեսպանական և աւստրիական մեծ դեսպանները, և դահլիճին մէջ մնացին միայն ֆրանսական և իտալական մեծ դեսպանները։

Սըր Ֆիլիբ Բերրի, մօտենալով պարոն Գամպօնի, որ առաւելին չէր հանդարտած իր յուզումէն,

— Վանմաչո՛ւք եղբայրակից, դիտել տուաւ փափկօրէն, կը խորհիմ թէ դուք ամապարեցիք։

— Ի՞նչպէս, հարցուց Գամպօն։

— Այո՛, չարունակեց Սըր Ֆիլիբ Բերրի նոյն փափակի պօհով, ամապարեցիք դուք, հայր Սալվատորի խնդիրը յուզելու ժամանակը չէր, այնպէս չէ՞։

— Բայց, ներեցէ՛ք, աւտրիկեց Գամպօն, վանմաչո՛ւք եղբայրակիցս, մանաւար դիտումո՛վ մըն է որ այդ խնդիրը մէջտեղ նետեցի։

— Այո՛նքն, մէջտեղէ իտալական մեծ դեսպանը։

— Գիտե՛ք, չարունակեց Գամպօն, ինչո՛ւ համ յուզեցի հայր Սալվատորի խնդիրը։

— Ինչո՛ւ, ընդմիջեց Սըր Ֆիլիբ Բերրի, հա՛ս յուզեցէք, ի՞նչ մտածումով։

— Ուզեցի որ դեսպանական և աւստրիական դեսպանները լաւ իրենց ականջներով, պատասխանեց Գամպօն, և վաղը, դեսպանական հաւաքոյթին մէջ, չը համարձակին կրկնել Թանզիմաթի բաչային յայտարարու-

թիւններէն, վասն, ասոնցմէ պրպտասիրութիւններ՝ բոլորը.

— Իրաւունք ունիք ուրեմն, եղբայրակից, յա-րկոյ Սըր Ֆիլիբ Բըրրի.

— Իմ դառնակսկիծս ասոր կը, յարկոյ իսալական մեծ դեսպանը, թէեւս պարոն Գամպօն եղբայրակցիս մտածելակերպին սրամտագծութէն հակառակ, ես պիտի սիրեմ թէ՝ Երլսըզի մէջ, ա՛յս դիշեր խակ, Սուլթանին նախապահպանութեան ատկ, գաղտնի, սրտաճմոր նիստ մը պիտի գումարուի, և ապահովապէս, Զեֆիունի խընդիրը պիտի ծեծուի հոն. դիտէ՞ք ինչ պիտի ծնի այդ հաւաքոյթէն.

— Ի՞նչ, հարցուց Գամպօն.

— Միջազգային փորձանք մը, չարունակեց իսալական մեծ դեսպանը. չը դիտակի՞ք դերմանական մեծ դեսպանին ընթացքը. բնաւ չը միջամտեց մեր խօսակցութիւններուն, և յետոյ, մեկնեցաւ անոնց հետ.

— Գրա՞ւ կը դնեմ որ, ընդմիջեց Սըր Ֆիլիբ Բըրրի, մեր դերման եղբայրակիցը, վերջին պահուն, Սուլթանին պաշտպանութիւնը պիտի առանձնէ, և պիտի ջանայ գործուած ոճիրներուն բոլանդակ պատասխանատուութիւնը բնացնել Զեֆիունի լիանականներուն վրայ,

— Որովք, ընդմիջեց Գամպօն, իրենց ինչքին, կեանքին ու պատիւին ապահովութեան համար դէնքի պիտած են.

— Ուրեմն, յարկոյ Սըր Ֆիլիբ Բըրրի, պէտք է չուտով ապրուստ ծանուցագիր մը յանձնուի Բ. Դուռը, և

— Ծանուցագիրը պատրաստ է արդէն, ընդմիջեց Գամպօն, հայր Սալվատորի և ընկերներուն ապահովութեան դէմ բազդատած և անմիջական պատիժը պահան-

ջած եմ մարզասրան Մաշտոց պէյին ու իր մեղսակից-ներուն.

— Լա՛ւ, չարաճակից Սըր Ֆիլիբ Քըրքի, ե՛ս ալ պատրաստած եմ ուրիշ ծանուցագիր մը, Մարտչի մէջ դրծուած վայրագութեանց առթիւ.

— Նոյն իմաստով ծանուցագիր մըն ալ ե՛ս պիտի ներկայացնեմ, յարեց Իտալական մեծ դեսպանը.

— Քանի որ այդպէս է, բաւ Գամպօն, չուզեցի միացնել այդ երեք բողոքները և հատուկ ծանուցագիր մը ներկայացնել.

— Ինչո՞ւ չէ, պատասխանեցին միւս երկու մեծ դեսպանները:

Եւ հոն, դահլիճին մէջ, երեք մեծ դեսպանները, միաձայնութեամբ որոշեցին հետեւեալ օրը ներկայացնել հատուկ ծրագիր մը, բողոքելով Հայը Սպիտակի և ընկերներուն սպանութեանց դէմ մասնաւորապէս, և անմիջական պատիժը պահանջելով այդ վայրագ ոճիրներու հեղինակներուն:

Ծանուցագրին համապատասխանը յանձնուեցաւ պարոն Գամպօնի:

Կէս գիշերը կը մօտենար, երկու հիւրերը, իտալական և ֆրանսական մեծ դեսպանները, հրաժեշտ առին Սըր և Լէտի Քըրքիէն:

Վարը, դեսպանատան մեծ դուռին առջև կըսպասէին երկու կառքերը:

Երկու մեծ դեսպանները նետուեցան, իւրաքանչիւրն իր կառքին մէջ և վերադարձան իրենց բնակարանը:

Նոյն գիշերը, ինչպէս որ գուշակած էր իտալական մեծ դեսպանը, Երզրզրի մէջ, արտաքոյքի մը հրաւիրուած էին նախարարները:

Բ

Մարաչի Միջնաբերդին հանդիպակաց բլուրի մը վրայ հսկայ չինք մը կը բարձրանայ, քաղաքին կեդրոնը, պարիսպով մը չրջափակուած, որ կ՚իշխէ բնակարաններուն վրայ։

Այդ բլուրին սահրաը ձգուած է Գանդը Տէրէի կամուրջը, որ Մարաչի արեւելեան և արեւմտեան թաղերը կը կապէ իրարու։

Իրիկուան դէմ, երբ մի ուէ զ ի ն ները, մ ի ն ա ր է ն ներուն գազաթէն երեկոյեան աղօթքի կը հրաւիրէին իսլամ հաւատացեալները, ցնցոտիներով ծածկուած և մինչև ծունկերը ցեխերու մէջ թաթխուած պիւղայի մը, հազիւ քայլերով կ՚անցնէր Գանդը Տէրէի կամուրջէն և մազլցելով կը բարձրանար զառիվերը, որ չիսաակ կը տանի դէպի պարտպատաս հոյակապ չէնքը։

Այդ չէնքը, անգլական լեզուով Բ ա թ ր ի ն ե ր ո ւն վ ա ն քը կը կոչուի, անփականութիւն Դօմինիկեան Հայրերուն, որոնք, Մարաչի և Կիլիկիոյ ուրիշ քաղաքներուն մէջ հաստատուած, տարիներու ընթացքին մէջ յաջողած են, զանազան միջոցներով բաժնապատկել իրենց յարգներուն թիւը, մեծ մասամբ ազքատ, իսաւարուկ Հայեր, որոնք ընդունած ըլլալով կաթոլիկութիւնը, լ ա տ ի ն կը կոչուին։

Դամինիկեան հայերը, Կիլիկիոյ զանազան հայ կեդրոններուն մէջ վանքեր, եկեղեցիներ ու դպրոցներ հիմնած, կը դասախօսակներն հայ գիւղացիներուն զառակները, սպաննելով ատոնց սրտին մէջ հայրենիքի, ազգի, բնիկ լեզուի ու կրօնի ամէն զգացում, և յաջողելով ամբողջ սերունդ մը, որ, անգամ մը Բրիւսսայի այդ նոր ատաքեաններու ճանկը ինկած, կը դադրի ինքզինք հայ ճանչնալէ։

Այդ ժամանակակից ատաքեաները, իրենց զազաթին մէջտեղի գերծուած բոլորակովը, իրենց կիսադնատաձև դառակովը, իրենց մէջքի կանեփի գօտիովը, որուն ծայրը գեաներ կը քաշէ, իրենց երկայն ու լայն, չափանակազոյն վերարկուով, իրենց բազիկ ատքերով և վայտէ կաչեպատ մուճակներովը, ճչմարիտ ճգնաւորներու արտատքինի մը ատակ, աչխարհիկ ապրողներ են բոլորը, և յաջողած են այդ անատատակային դրսեւորմամբ և իրենց հետ կերպերով աւելի քան և իրենց վարքով բերել ձգել միամիտ հոգիներու ամբոխ մը, որոնք այդ նոր ատաքեաներու հոմանատորութեան տակ, կը յուսան ժառանգել երկինքի արքայութիւնը, և մանաւանդ, վայելել կաթոլիկ ազգութիւններու, մանաւանդ Ֆրանսայի պաչտպանութիւնը։

Շքեղ, հոյատեսիլ չէնքեր կառուցած են Թուրքիոյ զանազան քաղաքները, գիւղերը, ընդհանրապէս բարձր դիրքերու վրայ, և Կիլիկիոյ մէջ ծանօթ են ատոնք, Ֆրանչիսկեան կամ Դամինիկեան, ր ա թ ր ի, պ է յ ի ք է ն ա ի ր յ ի յարդարջումներով։

Սրդ, Մարաչի Լատինաց վանքին կամ որ նոյն է Դամինիկեաններու մենաստանին դուռը կնցած, անգամ մը գարկաւ գիւղացին.

— Ո՛վ է ան, պօտաց ներսէն զանազանը։

— Բա՛ց, ԲԷ՛ԹՐՕ, պատասխանեց դուրսէն, բա՛ց, ե՛ս եմ.

— Դուն ո՞վ ես, հարցուց նեռէն դռնապանը.

— Օ՛, բացագանչեց դուրսէն դիւզացին, երկա՜ր րլիր, Բէթրօ՛, բա՛ց կ՛ըսեմ.

— Բայց ինչպէ՞ս բանամ, ատարկեց դռնապանը, բաներկա՛մ, չե՞ս պիտեր թէ արդիւնած է այս առեն մարդ ներս առնել.

— Ձայնէ՞ս ալ չը ճանչցար, Բէթրօ, կչտամբեց դիւզացին, բա՛ց կ՛ըսեմ,

— Խօսէ՛ նայիմ, ըսաւ Բէթրօ, և ականջը դուռի ծակին դրաւ։

Դիւզացին, առանց իր անունը ապաւ, Մինասեանի մեսրան հայրերէն մէկ քանիներուն վրայ պատմութիւններ ըրաւ։

Դռնապանը վայրկենապէս բացաւ դուռը, ձայնէն ճանչցած էր։

Դուռը դոցեց խակոյն և երկուքը փաթթուեցան իրարու։

— Այս ի՛նչ կերպարանք է, Աստուա՛ծ իմ, ի՛նչ ես եղեր, ձայնարկեց դռնապանը, այս ի՛նչ վիճակ է հա՛յր Մանուէլ...։

Եէնիճէ Գալէէն ծրնուպ բերուած, Բալթազիմէոս վարպապետի աղաւնահաներէն Հայր Մանուէլն էր, որ դիւզացիի ցնցոտիներով յագցած էր, գաղտագողի ճամբաներէ, մինչև Մարաշ գալ հասած և անվտանգ հասնիլ իր ցանկալի վանքը։

Բէթրօ վազեց, մեծաւորին իմաց ապաւ հայր Մանուէլին ժամանումը։

Մեծաւորը, պատկառելի ծերունի մը, ապիտակ մօրուքով, ընթրելքի սեղանէն դեռ նոր կացած, իր սենեակը, թիկնաթոռի մը մէջ թաղուած, իր ակռանները կըտակէր, ձեռքի չիւղովը հանելով միսի մնացորդները։

Մեծաւորին դիմացը, բանաբէններու վրայ կը նստէին

քանի մը միաբան հայրեր, արդ, մնայտադձտա ուրտա, կ՚արտաչին։

Լուսինը լզեց մնծաւորը։

— Եղբայրնե՛ր, ըսաւ, լուր մը չկայ առակաչին.

— Բանըերը չը վերապարձաւ, յարեց ներկանեղին հայր Լուքա, ճամբան ապաննուած չըլլա՛յ։

Նայն պահուն, դռնապան Բէթրօ, հիւ֊ի հիւ֊ ներս մտաւ.

— Հա՛յր մնծաւոր, ըսաւ հնծկլտալով, հայր Մանուէ՛լը, հայր Մանուէ՛լը։

Մնծաւորը ցնցուեցաւ.

— Հէ՞, գոչեց, հայր Մանուէ՛լը.

— Այ՛, հա՛յր մնծաւոր, եկա՛ւ, պատսախանեց Բէթրօ։

Դռնա֊պանը կը դողար ամրողջ մարմնովը, կուլար խնդուսկին։

Ամէնքը տաքի եկան և դէպի դուռը վազեցին.

— Ո՞ւր է, ո՞ւր է, կը գոչէին։

— Ներս մտաւ, պատասխանեց դռնապանը, երթամ կանչեմ։

Միաբաններէն մէկ քանիներ վար իջան, պնմատուելու իրենց եղբայրը։

Մնծաւորը ման կուգար անհանկին մէջ, ան֊ խաղդացուհներու մտանուած։

Վարը, հայր Մանուէլ, վրայի ցնցոտիները նետած, կը լացացուէր, հագուստները փոխնկէ յետոյ ներկայանալու իր մնծաւորին։

Շատ չանցաւ, միաբաններու թնւերուն մէջ, հայր Մանուէլ առաջնորդուեցաւ մնծաւորին անհանկը, մտնեցաւ, ծունկի եկաւ և համբուրեց ալեզարդ ձերունկին աջը։

Սրտաչարժ ողջագուրում մը, որ տեւեց գրնթէ հինգ վայրկեան։

Մեծաւորը թիկնաթոռին մէջ միաբաններուն քանաքէնեանց վրայ, հայր Մանուէլ սկսաւ կարդալ պատմել Զէյթունի լեռնականներուն մղած կռիւները, սկսած Բէյրիկ Զայի առաջին պարտութենէն մինչև Եէնիճէ Գալէի յուշերին փառաւոր յաղթանակը։

Հայր Սալվատորի և ընկերներուն ապաննութեանց մանրամասնութիւնները կանխաւ պատած էին արդէն։

Մեծաւորը, հայր Մանուէլի բերնէն ուզեց անգամ մըն ալ լսել հայր Սալվատորի և ընկերներուն նահատակութեան պատահիղակ մանրամասնութիւնները. սակայն, խելօք վարպապետ, յաղնաբեկ, ամբողջ օր մը Ցրնուզէն մինչև Մարաչ, անձրեւի տակ, տալէ տալ, ձորէ ձոր քալելէն, ան լ անկարող կրզդար ինքզինք խօսելու։

— Վերապատուելի՛ հայր մեծաւոր, բաւ, կ'ապաչեմ, այս քանի օր է, անվերնատակայելի տառապանքներու ենթակայ, չլսխատաւոր մը դարձած եմ, խոյլ առէ՛ք, հանդչիմ այս դիչեր։

Մեծաւորը, բարի մարդ, դարձաւ բաւ վարպապետին.

— Գացէ՛ք, հանգիստ ըրէ՛ք, պատուականն եղբայր, վաղը դարձեալ կը խօսակցինք։

Հայր Մանուէլ դուրս ելաւ, և գնաց ուղղակի իր սենեակը, ուր միւս միսիոն եղբայրները կը սպասէին իրեն։

Կարճատեւ տեսակցութենէ մը վերջ, ատոնք ալ բաժնուեցան և հայր Մանուէլ մահճակալը նետուեցաւ, կարծես անկողիններու մէջ։

Շատ թնդէ ի վեր քուն տեսած չէր, աչքերը չոսաով գոցուեցան։

Գ

Երկրորդ մեջ նախարարներու գալանի դիւանապետ մը կը գումարուէր Սպահի Համիտի նախագահութեան տակ։

Կէս գիշեր էր արդէն, Մեծ Սպարքոսը, կայսերական առաջին քարտուղարը և Արտաքին գործերու նախարարի խորհրդականը, քիչ առաջ վերադարձած էին բրիտանական դեսպանատունէն, ուր, կը յիշեն ընթերցողները, հրաւիրուած էին Սըր Ֆիլիբ Բըրրիի հացկերոյթին և ուր, հացկերոյթէն ետքը, լսած էին Ֆրանսական մեծ դեսպան պարոն Գամպոնի ցնծագին յայտնութիւնները հայր Սալվատորի և ընկերներուն ապաննութեանց նկատմամբ։

Գարա Թահսին՝ Սուլթանին բառ առ բառ հաղորդած էր իրեն ու պարոն Գամպոնի միջև փոխանակուած բուռն խօսքերը, մինչդեռ այն ժամանակ, դեսպանին բարեկամական խորհուրդները, որոնք կը վերաբերէին Զեյթունի ապստամբութեան։

— Է՛, խօսեցէ՛ք դայլիք, բաշա՛, կըսէր Սպահի Համիտ իր մեծ եպարքոսին, ի՞նչ պիտի ընենք սա լաւին կրօնաւորին հետ իրը։

— Վեհափառ տէր, կսաւ Յակիւ Բիֆախ բաշան, Ձեր Վեհափառութեան առաջին քարտուղարը պարա ու պատչած պատասխանը տուաւ արդէն։

— Որի՞, հարցուց Հիւնքեարը.

— Ֆրանսական մեծ դեսպանին, չարունակեց Մեհ-Եպարքոսը.

— Ի՞նչ պատահան առաւ, հարցուց Ապտիւլ Համիտ.

Յակիւ Բիֆաթ բայան, մտանանչելով Գարա Թահսինը.

— Անա՛ ներկայ է, ըսաւ, թո՛ղ ինքը պատմէ, եթէ կը հաճի Ձեր Վեհափառութիւնը.

— Դո՛ւն պատմէ նայիմ, Թահսի՛ն բայա, հրամայեց Ապտիւլ Համիտ.

— Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Գարա Թահսին, Գամպօն այս օրերս կատա՛ղած է, տեսնէ՛ք, ինչ նենգաժոտ նայուածքներ, ինչ դառն ժպիտներ և ինչ սպառնալիքներ...

— Ինչո՞ւ համար...

— Լատին կրօնաւորներուն խնդիրը, պատասխանեց Գարա Թահսին, Մաղհար պէյին համար ամենախիստ պատիժ մը կը պահանջէ.

— Ինչ է ըրեր Մաղհար պէյը, հարցուց հիւնքեարը, ո՛ր Մաղհար պէյին համար կ'ըսէր.

— Ի՛նչ պիտի ընէր, Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Թահսին, չէ՞ որ ինք սպաննել տուած էր հայր Մալվատորը.

— Դուն ի՛նչ տատրկեցիր, հարցուց Ապտիւլ Համիտ.

— Ես չտեսայ, Վեհափա՛ռ տէր, սպաննութիւնները, միայն դերը փոխեցի.

— Այո՞նքն...

— Այոնքն, հայր Մալվատորի և ընկերներուն սպաննութեան հեղինակը, փոխանակ Մաղհար պէյի, Ջեմալեդդինի տատզակները ներկայացուցի.

— Ե ա չ ա՛ պէ, ա՛ֆ է ր ին Գարա Թահսին, բա-

ցպատնչեց Ապտիւլ Համիտ, դուն իմ պատասխս ոսկեսնիներէն ես. յետոյ ի՞նչ ըսաւ Գամպոն.

— Ծագրի՛ց դիս, պատասխանեց Թահսին.

— Ի՞նչ ըսաւ Գամպոն, ի՞նչպէս ծագրեց, մանրամասնօրէն պատմէ՛, խնդրամ; հրամայեց Հիւնքիարը.

Հպէպի Ֆրանսական հիւպատոսը, պատասխանեց Թահսին, հեռագիր մը քաշեր և հայր Սալվատորի ուխտակիցներուն ներկայանալիքները պատմել կուտայ, ապելցուցեր էր թէ՝ Մարաշ ապրիլի մէջ կը լողայ, ևն:

— Դուք ի՞նչ ըսիք, հարցուց Հիւնքիարը, Արթին բաշա, դուն բան մը չըսի՞ր.

Արթին բաշան լուռ կեցաւ, պատասխանեց միայն մարդ ընդ մարդ կը ժպտէր, երբեմն ալ դէմքը կը խոժռէր, բայց մինչև վերջը լուռ մնաց:

— Ինչո՞ւ չը խօսեցար, Արթին բաշա, հարցուց Հիւնքիարը.

— Ի՞նչ պիտի խօսէի, վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Տաճեան, չկայծը Պոլիսէն ազատուելու ժամանակ չունիմ.

— Ըսել է թէ դուն բոլորովին լուռ մնացեր ես հա՞.

— Ուրիշ կերպ չէի կրնար ընել, վեհափա՛ռ տէր, երբոր Ռաուոլին ալ ինծի պէս, բերանը չը բացաւ, մարդ ըրաւ միայն.

— Ցնծայ, երբ դեսպանատունէն մեկնեցաք, չատունակից Համիտ իր հարցաքննութիւնը, բան մը չըսա՞ւ, թելադրանք մը չըրա՞ւ.

— Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Տաճեան, զերմանական մեծ դեսպանը խորհուրդ մը ատաւ.

— Ի՞նչ...

— Անմիջապէս վերջացնել Զէյթունի Սպասամբութիւնը.

— Ի՞նչպէս...

— Եթէ կարելի է, ընդմիջեց Թահսին բաշա, մէկ չարխուան մէջ վերջացնելու է խնդիրը, բան բրէնա Ռաուոլին.

— Մէկ չարխուան մէջ ի՞նչպէս կարելի է վերջացընել, երբ Ազատամարտերը մինչև Անարաւն լճակը են, երեք օրուան հեռաւորութիւն, և երբ կրապատնաճ Մարաշի վրայ յարձակիլ, ինչ կ'ըսէք, կարելի բան է, մէկ չարխուան մէջ զսպել այդ Ազատամարտերը, ասոնց Ազաթէլ Համիա.

— Եթէ վերջ մը չը դրուի, յարեց Տաուտան, միջազգային բարդութիւններ կը ծագին, և

— Ո՛վ բան ասիկա, ընդմիջեց կոչտօրէն Ազաթէլ Համիա.

— Բրէնա Ռաուոլինը, Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Տաուտան.

— Այ՛, միջամտեց Մեծ Եպարքոսը, այդպէս խօսեցաւ բրէնա Ռաուոլինը.

Ո՛ւր խօսեցաւ, հարցուց Հիւնքիարը.

— Երբ որ պեռպահատունէն մեկնեցանք մեսաին, ճամբան խօսեցաւ, Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Լէմաել Բիֆամ բաշա.

— Եւ արդէն այդ պատճառո՛վ է որ, յարեց Տաուտան, ուզուակի հոս եկանք, Ձեր Վեհափառութեանը առջև.

— Ի՞նչպէս մեկնելու է գերմանական մեծ դեսպանին այդ խորհուրդը, հարցուց Ազաթէլ Համիա.

— Վեհափա՛ռ տէր, բան Գարա Թահսին, բրէնա Ռաուոլինի գաղափարը խափանելի է,

— Ի՞նչպէս...

— Պարզապէս ըսել ուզեց թէ, չարաճճիութենէ Գարա Թահսին, Զերմանի Հայկազն գործիքը նախատինքը մըն է Օսմանեան տէրութեան.

— Այո՞նքն...

— Այոնքն, չարունակեց Թահան, ընդունելու է Զեթունը Թուրքիոյ քարոզիչն, աւելորակ մը, մոխրակոյտ մը դառնալու է, ու՛ղ յիշատակ մը...

— Ընդհակառակն, բողոքեց Տաճեան, ես բոլորովին հակառակը հասկցայ, Վեհափա՛ռ տէր.

— Դո՛ւն բացատրէ՛ նայիմ, հրամայեց Հիւնքեարը, ինչպէ՞ս հասկցար, մէկնէ՛ նայիմ, բրէնա Ռաուլինի խորհուրդը.

— Բրէնա Ռաուլինը, Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Տաճեան, ըսել ուզեց թէ այդ կոմմիթաճ խառնուածիններէն, եթէ երկարաձգուին այսպէս, բարդուածիններ կրնան առաջ բերել, հետեւաբար, ժամ առաջ դադրեցնելու է թշնամութիւնները, այս է անոր բրէնա Ռաուլինի խօսքերուն բո՛ւն իմաստը, կամ գոնէ ե՛ս այդպէս կը մեկնեմ,

— Դուք ինչպէ՞ս հասկցաք, Րիֆա՛թ բաշա, հարցուց Մեծ Եպարքոսին.

— Ե՛ս ալ Տաճեան Սրթմին բաշային պէս հասկցայ, պատասխանեց մեծ եպարքոսը. մեր օսմանեան յաւիտենական սէրութեան չարը կը պահանջէ ապրէն վերջ մը դնել Զեթունի կռիւներուն.

— Ինչո՞վ, ինչո՞վ, գոչեց Համիտ, յանկարծ զայրացած.

— Հաչուութեա՛մբ, Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց մեծ եպարքոսը,

— Լեռան աւազակներո՞ւն հետ, ծաղրեց Սպարիվ Համիտ, այն վայրենի, տգեղատեսք, գաւառացի, ապերախտ, հասարակ սպրազրծներո՞ւն հետ պիտի հաչուութիւն ընէիք, հա՞...:

Հիւնքեարը բարկացած էր, ո՛չ ոք բացատրելու կրնար, ցտոյ ներկաները, լուռ մնաց կը մտածէին ամէն լու-

տանք և կը սպասէին որ անգին Վեհափառին (՛) բարեկենթիւնը։

Լռութիւնը տեւեց այսպէս վայրկեաններով, և, Սպասիւլ Համիտ, դահլիճին մէջ սկսաւ չրջան ընել, ինչ որ կը նշանակէր թէ՝ սակաւին չէր լիցած իր բարեկենթիւնը։

Այսպէս քանի մը չրջան ընելէ յետոյ, Հիւնքեարը վերսին բազմեցաւ դահը, և ցաւագին, յուսահատ դէմքով մը.

— Ա՛յս դեսպաններըը, ըսաւ, դուլպայ մը կը հիւսեն, այդ սպասատար Լեհը կը վախնամ թէ երկրորդ Լիբանան մը չըլլա՛յ...։

— Վեհափա՛ռ տէր, մէջ նետուեցաւ յանկարծ Տատեան, քաջալերուելով Համիտի բռպէական սրամտութենէն, ճի՛շդ վերջին վրայ դրիք Ձեր մատը.

— Ինչպէս, հարցուց Սպասիւլ Համիտ, դառնալով Տատեանի.

— Ձեր Վեհափառութիւնը բուն վերջին վրայ դրաւ մատը, պատասխանեց Տատեան, երբ Նաամալինի խօսքերը բառ առ բառ կը յիշեմ, նո՛յնիսկ յայտարարեց թէ՝ Ձեզմէնի Խնդիրը կրնայ ծանրակչիռ բարդութիւններ ստեղծել, եւրոպական հաւասարակշռութիւնը խախտելու աստիճան, ինչ կը նշանակէ առաջիկայ, եթէ չը նշանակէր կայսերական երկիրներուն մէջ Սթամպուլ Քոնֆրանսի փոփոխութի՛ւնը...։ Երբ Նաամալին ըսել ուզեց թէ, Ձեզմէնի խնդիրները չարունակութեամբ այսպէս, վարը Ֆրանսան պիտի միջամտէ, հայր Սպիրիտոսի և ընկերներուն ոտնձգութիւնները պատրուակ բռնելով, նոյնպէս Անգլիան պիտի բռնէ, Մարոկի վերջին ցաւալի դէպքերուն դէմ, և Իտալիան ալ այժ պիտի ասէ Ֆրանսայի և Անգլիոյ քաղաքականութեան. ա՛լ երեւակայեցէ՛ք հե-

տեւանքը, այլ երկրորդ Լիւտանէն մը պիտի ըլլայ Զէ-թունը, Վահան՛ա տէր, եթէ ասկաւին չարուհակուի այս քաղաքականութիւնը.

— Ի՞նչ քաղաքականութիւն, հարցուց Հիւն-քեարը:

— Հալածանքի, ճնշումի քաղաքականութիւնը, պատասխանեց Տաճեան, նկատեցէք, Վահան՛ա տէր, դիտէ՞ք որո՞նք են ամենանեան յանդիմանական կարգադրութեան սկզբի թշնամիները.

— Որո՞նք են, Արթին բաշա, հարցուց Համիա անհամբեր և հետաքրքիր չարժուձեւով մը, ո՞ր ակռաթիւններդ.

— Ո՛չ, Վահան՛ա տէր, յարեց Տաճեան, ես ակռաթիւններուն համար չըսի.

— Որո՞նք են ուրեմն սկզբի թշնամիները, եթէ ակռաթիւնները չեն:

— Նկրքին թշնամիները, Վահան՛ա տէր, անոնք որ կը դրդին, որ կը քաջալերեն այս ճնշողական, իրր թէ զգուշական միջոցները, տեսնեցէ՛ք, Վահան՛ա տէր տեսնեցէ՛ք Դամասկոսի, Սուրիոյ քրիստոնեաներուն ջարդը, ինչ եղաւ անմիջական հետեւանքը.

— Ի՞նչ պիտի ըլլար, ընդմիջեց Խալիլ Րիֆաթ բաշան, Նաթոլէոն զօրք հանեց Պէյրութ և Մարոնիներուն ինքնավարութիւն տալ ստացաւ չէ՞...:

Բայց Դամասկոսցիները, երկուղած բռնակալէ մը կը հետեւէին այս քաղաքական տաք խօսակցութեան, որ կը տանէր մեծ հպարտութեան Հիւնքեարին ու Տաճեանին միջև:

— Ուրեմն, յարեց Հիւնքեարը. Դամասկոսի քրիստոնեաները կոտորածէն ետքը մեզ տուած Լիւտանի խնդիրը:

— Սակայն տարակոյս կա՞յ, ընդմիջեց Տաճեան,

մեւնոյն դէպքերը կը կրկնուին այսօր, Վնտախա՛ տէր, օրինակի համար, հայր Սալվատորի խնդիրը, ան ազգին կնճռոտութիւններ առաջ պիտի բերէ. բրիտանական գեսպանատան դահլիճին մէջ, պարոն Գամպօնի բռնած ընթացքը չատ սպառնական գալ, անոնցմէ ինչ պիտի բերէ վազուան արեւը։

— Մ՛յդքան սպառնալիք էր Գամպօնի ընթացքը, հարցուց Ասաթիւ Հանիա, ինչ կը կարծէք որ ընէ, Արթին բաչա.

— Կը նայինք վազը նօթա մը կը նետէ մեր երեսին, պատասխանեց Տատեան, անմիջական, վճռական միջոցներու դարձադրութիւնը կը պահանջէ, պատժելու համար հայր Սալվատորի և ընկերներուն սպանութիւնից հեղինակները, եթէ գոհացում չըստանայ, Վնտախա՛ տէր, Զեյմսնի Ամասամբութիւնը, և մանաւանդ, Մաբաչի քրիստոնեանեռուն Ջարդը պատրաստակով, պիտի միջամտէ, և թերևս մինակը չէ՛, թէ՛ անգլիական և թէ՛ իտալական մեծ դեսպանները, նո՛յնը պիտի ընեն, պարոն Գամպօնի քաղաքականութեան այժ պիտի ասեն . . .։

— Ինչ կ՛ըսէք, բաչանե՛ր, ըսաւ Հիւնքեարը ներկայ նախարարներուն, որոնք ակիզբէն իվեր, առանց ընդհատումներու կը հետեւէին այս խօսակցութեան, որ հազարումէկ զարհուրանքներ առաւ, մինչեւ որ իր վերջնական ձևը գտաւ։

Նախարարները, զրեթէ մեծ մասամբ, իտալացութեան կողմնակիցներ, կը փափագէին պատուաւոր հաշտութեամբ մը փակել Զեյմսնի խնդիրը, պետականները միայն, որոնց պետը կը դանուէին Գարթա Թոմսին և Արթուր Իզզէթ, հակառակ էին հաշտութեան, որովհետև, կայսրութեան իտալացութիւնը կը ցամքեցնէր իրենց չահու աղբիւրները, պղտոր ջուրերու

մէջ ձուկ որսալու վարժուած մարդիկ, երկիրը միշտ խռովութեան կը մատնէին, օսմանեան կայսրութիւնը բազկացնող իսլամ եւ ոչ-իսլամ տարրերը, զանազան ցեղերը կը դրգռէին իրարու դէմ, եւ ընդհանուր խառնակութեան մէջ կը փնտռէին իրենց յաջողութեան եւ առաջացումներուն դաղանիքը. ճիւաղները, Հայրենիքի ափերակներուն վրայ կը բարձրացնէին իրենց փառքի կոթողը...:

Եւ Սպռիւլ Համիտ, յաւիտենական կասկածոտը, լմկ իր անձին, լմկ իր կեանքին ապահովութեան մտահոգութենէն տանջուող ուղեղովը, և յաճախ քաջալերանք գտնելով իր եղեռնական նախճիրներուն չարութենակութեանը մէջ, իր բոլոր հպատակներուն վրայ ընդհանրապէս եւ Հայերուն վրայ մասնաւորապէս, օրէ օր կը ծանրացնէր բռնութեան ու հարստահարութեան լուծը, կը թունաւորէր երկրին կեանքի ակրիւները, և, կայսրութեան ջիղը կազմող ազգի մը, հայ ազգին բնաջնջումի սրիւնոտ ծրագիրները կը մշակէր վայրենի ախորժակով մը:

— Ի՞նչ կ'ըսէ՛ք, բաչանա՛ր, կրկնակ Հիւանքեարը, ինչո՞ւ չէք խօսիր,

— Վնասիտաւ ունէր, խօսակցաւ Շեխ-ուլ-իսլամը; լուսամիտ և արդարակորով իւրէմանկերէն, այս քանի՛ տարի է, երկիրը կտանգուցած է իր հանդիստը, դարերէ ի վեր, մէկ հողի վրայ, մէկ ցեղի տակ, եղբայրասպառ ապրած միլիոնաւոր հպատակներ, որոնք մէկ հայրենիքի, Օսմանեան Հայրենիքին զաւակները կը համարուին, չեմ գիտեր ո՛ր անիծեալ գետէն դրդուած, դիւրաւ ջարդելու եղեր են, ասկից ինքնասպանութիւն մըն է, վնասիտաւ ունէր...:

— Շո՛ւտ լաւ, ընդմիջեց Հիւանքեարը, Շեխ-ուլ-իսլամ էֆէնտի, ինչո՞ւ այս եղբայրասպանութիւնը, ինչո՞ւ այս ինքնասպանութիւնը.

— Վեհափա՛ռ տէր, չարունակեց Շեխ իւլ իսլամը, ներեցէ՛ք որ համարձակօրէն պարզեմ իմ կարծիքս այդ մասին.

— Համարձակ խօսեցէ՛ք, Շեխ իւլ իսլա՛մ էֆէնտի, պարզեցէ՛ք այդ մասին ձեր սեփական կարծիքը. ինչո՞ւ համար այս եղբայրասպանութիւնը:

— Որովհետեւ, Վեհափա՛ռ տէր, չարունակեց Շեխ իւլ իսլամ էֆէնտին, Հայերուն դարաւոր հաւատարմութիւնը կասկածի տակ դրուեցաւ. Ձեր երջանկայիշատակ Հօր Սուլթան Ա՛էճիսի, և ողբացեալ հօրեղբօր՝ Սուլթան Ապտիւլ Ա՛զիզի օրով, կը յիշեմ, Տէրութեան ամենաարիւնոտ պաշտօնները Հայերուն կը վստահուէր. Փոդերանացը, Վառօդարանը, Գանձը, այն տեղն ո՛չ խուզարկութիւններ կ՚ըլլային, ո՛չ ձերբակալութիւններ, ո՛չ բանտ կար, ո՛չ աքսոր, և այն տեղն արտադրթ ալ չկար, քանի՞ տարի է որ Ամերիկա կը գաղթեն Հայերը, դեռ տասը տարի չեղաւ, ինչո՞ւ պիտի գաղթէին, եթէ իրենց բնիկ երկրին, եթէ իրենց հայրենիքին մէջ իրենք ղիրենք հանդիստ ղգային.

— Ինչո՞ւ գաղթեցին, հարցուց ընդմիջելով Հիւնքեարը.

— Որովհետեւ կը նեղուէին, պատասխանեց Շեխ իւլ իսլամը.

— Ի՞նչէն...

— Ծանր տուրքերէ, չարունակեց մարզպետը խօսիլը, կեղեքումներէ, պաշտօնեաներու կաշառակերութիւնէն, աւազակներուն անհանգուրժելի յուզէն, և մանաւանդ, ծայրայեղ աղքատութիւնէն. Վեհափա՛ռ տէր, հանդիստ, երջանիկ ապրող ժողովուրդ մը չապրստամբիր. մեկ կողմէ հաղորդակցութեան միջոցներուն, ճամբաներուն անկանոնութիւնը, երթեւեկներուն անապահովութիւնը, և մանաւոր արգելքը՝ Հայերուն

համար, առևտուրը չվատնեին, մեղսուցին մեր երկիրներուն մէջ. միւս կողմէ, ապրուստի միջոցներուն անբաւականութիւնը կամ պակասը, յարաճուն աղքատութիւնը, թշուառութիւնը, բարկացնել կառավարական պաշտօնեաներուն, և իրենք ալ դառնալ ազդեցիկ վախճառուներուն ի գործ դրած անվերջանալի, անկրեւակելի հարստահարութեան և ճնշումներուն, ամենէն պարկեշտ, ամենէն խոհեմ և ամենէն հին ժողովուրդ մը կը մղեն յուսահատութեան, և յուսահատութիւնը, վհատիւ ակը, ո՛ւր կ'առաջնորդէ, եթէ ոչ ապստամբութեան.

— Ուրեմն, կ'արդարացնէք ապստամբութեանը, Շեխ իւլ իսլամ էֆէնտի, կշտամբեց Հիւնքիարը.

— Ո՞վ չարդարացներ զայն այս պայմաններուն տակ, չարունակեց Շեխ իւլ իսլամը.

— Հաւատաբա՛ր, ընդմիջեց Համիա կոպիտ չեչոտով մը, Զևթանի աւազակները պաշտելի մարդիկ են, արդա՛ր են, հա՛:

Եւ դարձեալ սաքի կատ ու սկսաւ խոսք քաշկռտել չրջան ընել ընդարձակ դահլիճին երկայնքը, որուն երկու կողմերը, թիկնաթոռներուն մէջ, անշարժ արձաններու պէս, կը սքէմին նախարարները:

Սակայն Շեխ իւլ իսլամ էֆէնտին, անվախ, նկատելի աչք մարդ, առանց կարեւորութիւն ընծայելու Սպահիլ Համիի ապստամբական ձեւերուն, որոնց չափը դերասանական էին, կը խորհէր ինքը Շեխ իւլ իսլամը, չարունակել իրաւազուրկ, հարստահարուած օսմանցիներուն այնքան արդար դատին խոպան դնել իր պերճախօսութիւնը.

Վհատիւ ակը, վհատիւ ակը, կրկնել ամենուրեք խլէման, դարու մեծագոյն հանճարներէն մէկը, դասարանի մը մէջ գոչել ժամանակին.— « Ապա՛ կ

Ափսոսութիւնը, և արդար է Ափսոսութիւնը...։ Աքսորութիւն և Ափսոսութիւն, ահա էական, անհրաժեշտ, կենսական պէտքերը, առանց որոնց, կը մեռնէ Մարդկութիւնը.

— Եզրակացուցէ՛ք. Շեխ իւլ իսլամ էֆէնտի, ընդմիջեց Հիւնքիարը, ամփոփեցէ՛ք.

— Վեհափա՛ռ տէր, բսաւ Շեխ իւլ իսլամը, ուրիշ բանիւք մը չունիմ, քանի որ կը տեսնեմ թէ խօսքերս անհանգստութիւն կը պատճառեն, կը խոցոտեն Ձեր Վեհափառութեան փափուկ լսելիքները...։

Եւ Շեխ իւլ իսլամը մինչեւ գետին խոնարհելով, վերջաբանին իր տեղը նստաւ։

— Շա՛տ դիպուկ խօսեցաւ, Վեհափա՛ռ տէր, մեր Շեխ իւլ իսլամ էֆէնտին, յարգոյ մեծ եպարքոսը, Ձեր կայսերական անհատն պիտի ըսէ տուած ըլլալու համար այս անպատ ոչ, կ՛ապաչե՛մ, Վեհափա՛ռ, թո՛ղ իմ եպարքոսութեանս օրով ըլլայ, սա Զեմուն Լեւոն ինդիրը մէջտեղէն վերցնենք, հաչտութիւն մը կնքե՛նք, լմնցնենք.

— Ի՞նչ տեսակ հաչտութիւն, հարցուց Հիւնքիարը, կը բացատրէ՞ք ինձի, Սատրազա՛մ բաչա.

— Հաչտութիւնը քանի՞ տեսակ կ՛ըլլայ, Վեհափա՛ռ, պատասխանեց մեծ եպարքոսը. կռիւները կը դադրին, կայսերական ներումը կը հրատարակուի, խաղաղութիւնը կը վերահաստատուի և հաչտութիւնը կնքուած կ՛ըլլայ.

— Բայց եթէ երբեք չուգեն հաչտուիլ, առարկեց Գարա Թահսին բաչան, չէ՞ք տեսներ, մարդիկը մինչեւ Ներսին արշաւելու նպատակ ունին. հետեւիլը չը կարդայի՞ք, Սատրազա՛մ բաչա, Անտրունի գայմագամութեան կեդրոնը գրաւեր են, պաչտօնեաները գերի բռներ են, հարիւրաւոր հայ բանտարկեալները բանի առեր

տարեր են, և կառավարական պատասխանատուներ են, այրե՛ր...։

— Եւ տակաւին հաչտութիւն ընելու խորհուրդ կուտաք, հա՞, կչտամբեց Հիւնքեարը, վազրինայուածք մը չանթիով խալխ Բիֆաթ լսչայեին.

— Զիմացա՞ք, չարտնակեց Գարա Թահսին, կայսերական Զօրանոցը դրաւեր, մէջը նստեր են ու բոլոր գօրքերը, սպանելով, հրամանատարովը միասին, մինչև ցարդ գերի կը պահեն. այս ինչ տակաւին նախատինք է Նորին Կայսերական Վեհափառութեան դէմ...։

— Սրթռտեցէ՛ք կրակը, Թահսին բաչա, ձի՛ղ տեսնեմ, բացատրեցէք Տատեան, ինչ չուտ մտացաք Ֆրանսական մեծ դեսպանին ապատեալները. հաւիքեցէ՛ք մէկ երկու ժամ ալ, վաղը կը խօսի՛մ ձեզի հետ...։

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզէք, Արթի՛ն բաչա, միջամտեց Սպասիւլ Համիա, ի՞նչ պիտի ընէ Գամպօնը.

— Բա՞ն մը չպիտի ընէ, Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Տատեան կատաղած դէմքով մը, միայն կը խնդրեմ որ Ձեր Վեհափառութիւնը չը բարկանայ վաղը, եթէ պիւտճապիտական դժուարութիւններ ծագին.

— Ինչպէս...

— Եթէ վաղը, չարտնակեց Տատեան, Ֆրանսական մեծ դեսպանը, ն օ թ ա մը ա ա յ ա թ մ ի չ ընէ եւ...

— Յետո՞յ, ընդմիջեց Հիւնքեարը,

— Ես պիտե՞մ, Վեհափա՛ռ տէր, գիտե՞մ թէ չեմայ ինչ պիտի ընէ...։

Սպասիւլ Համիա մտմտալ սկսաւ, Տատեանի լեզուին ապակ բան մը կայ, կը խորհէր ինքնիրեն, անպատճառ բան մը լսած է, արդեօք իրեն դէմ դաւ մը կը պատրաստուէր մուխին մէջ։

Ցանկարծ դառնալով Տատեանի.

— Արթին բաչա, ըսաւ, բացատրեցէ՛ք ինձի, ըրէնս Աթաոլինին միտքը, ի՞նչ ուզեց հասկցնել, երբ խորհուրդ տուաւ չտեսնել վերջացնել Զեթունի ապըստամբութիւնը.

— Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Տաճեան, ինչպէս յայտնեցի քիչ առաջ, ուրիշ մեկնութիւն չը վերցներ մեծ դիւանային խօսքը, տպաւորութիւնը չտեսնել վերջացնել կը նշանակէ, ժամ առաջ կնքել հաշտութիւնը. որովհետև, առանց հաշտութեան, առայժմ չենք կրնար նախատեսել վախճանը, անա՛սնիկ Առաջին Քարտուղար բաչան, Ձեր Վեհափառութեան ներկայութեանը յայտարարեց թէ՝ Զեթունցիները մինչև Մերսին պիտի արշաւեն եղեր. թէ՝ կայսերական զօրանոցը դրաւեր նաեւր են, թէ կայսերական զօրքերը դերի վարեր են իրենց սպանելով ու հրամանատարովը միասին. ասոնք ես չը պատմեցի, Վեհափա՛ռ տէր, իմ խելքս չը հասնիր դիւանագիտական գործողութիւններու, ես իմ գործս կը ճանչնամ միայն, և չատ լաւ գիտեմ, վաղը պիտի պիտի պայթի փոթորիկը...

— Փոթորի՞կը, ինչ փոթորիկ, բացագանչեց Հիւնքեարը,

— Վաղը տակնուվրայ պիտի ըլլայ.

— Ի՞նչ, ընդմիջեց Համիտ.

— Այդ փոթորիկն մինչև հոս պիտի հասնի՞. ընդմիջեց Ապտիւլ Համիտ կճղակ հեգնանքով մը, որուն տակ քիչ մըն ալ վախ ծածկուած էր, հալածախտի մղձաւանջը.

— Վեհափա՛ռ տէր, յարեց Տաճեան չտրաճճի ժըպիտով մը, մենք պիտի ջանանք Բ. Դուռին նրբանցքներուն մէջ խեղդել այդ փոթորիկը:

Հիւնքեարլեն ջիլերը նորէն զայրացան, վայրկենապէս իր դժոխանչոյլ բիբերուն մէջ լուսանի նայուածք

մը վայրաստակեց. արդեօք ինչ անսակ փոթորիկ է, կ'ըսէր ինքիրեն, ինչ փոթորիկ է, որ պիտի տակնուվրայ ընէ Բ. Դուռը: Տատեանի խորամանկութիւնը փարձուած էր, մեկ ուրիշ պարագաներու մէջ ինքը կրած էր սոսր հզօր խմացականութեան ամենէն ազդեցութիւնը: Կաակածներու յորձանքի մը մէջ թաւալգլոր ի՛կած, զարնուելի երազներէ կը չարչարուէր, իր գանգիկեցութեան ցաւը ուրուականը ցցուած կը տեսնէր իր դէմ: Այդ փոթորիկը, - հա՛ս պիտի պայթի կ'ըսէր, ի՛մ գլխա՛ վրայ:

— Արթի՛ն բաչա, մանչեց յանկարծ, պիւտաարի նայուածք մը չանիկով արտաքին զորձերու նախարարութեան հայ խորհրդականին, փոթորիկ մը պիտի պայթի վազը, չէ՞.

— Այո՛, պատասխանեց Տատեան անայլայլ կերպով մը.

— Քանի որ դիտէք թէ պիտի պայթի, չարունակեց Ասպետ Համիտ, դիտէք նաև թէ ինչ տեսակ փոթորիկ է, չըսէ՞ք մեզի.

— Այո՛, վեհափա՛ռ տէր, յարեց Տատեան, պիտի քաղաքական փոթորի՛կ մըն է, քաղաքական...:

Նախարարները տակաւինուհասկ, լուռ, անչարժ, վախճանին կըսպասէին մեհեանական մը, որ տեղի կունենար Եըլտըզի դահլիճին մէջ, սերտ ու ծառային միջև: Տէրը՝ միահեծան բռնակալ մը, ծառան՝ հնազիսկ խմացականութիւն մը, և Սրեւելքի մէջ՝ անմրցելի քաղաքագէտ մը. տէրը վախկոտ էր, աչխարհի բոլոր բռնաուրներուն պէս, իսկ ծառան՝ անսուաճելի տղամիկ մը, քաղաքականութեան տղմաղաչտին վրայ. հետևաբար, տէրը չուտով պիտի տեղի տար, պիտի չախչախուէր և իր ծառային պիտի մատրար իր, լո՛կ իր անձին ապահովութիւնը:

Նե եզաւ այնպէս։

Ապտիւլ Համիտ, դառնալով նախարարներուն.

— Դուք ինչո՞ւ չէք խօսիր, ըսաւ, լսեցիք, վաղը քաղաքական փոխարիկ մը պիտի պայթի, կ'ըսէ Արթին բաչան.

— Վնասիա՛ տէր, յարեց մեծ եպարքոսը, Արթին բաչան իրաւունք ունի, երբ երկիւղ կը յայտնէ վաղուան համար, բրիտանական դեսպանատան մէջ անցաւ խօսքը, ֆրանսական դեսպանին ապառնալիքները, առաջին քարտուղար բաչան ալ խմացաւ. վաղը ծանուցագիր մը պիտի բերէ կաթոլիկ.

— Այդ ծանուցագիրը պիտի հանէր փոխարիկը, Արթին բաչա, ընդմիջեց Հիւնքիարը.

— Վնասիա՛ տէր, պատասխանեց Տաուան, միայն մէկ ծանուցագիր չէ։

Ապտիւլ Համիտի դիմուն լսիտի պէս իջաւ Տաուանի երեսն, անդիմօրէն արտասանուած։ Ոտքի եղաւ և դարձեալ սկսաւ մանր ման գալ ներկայական լոյսերու հեղհեղուկով ողողուած դահլիճին մէջ։

Մէկ երկու չրջան բնելէ յետոյ, նկաւ կեցաւ Տաուանին առջեւ, և երեսն ի վեր պօռաց.

— Արթին բաչա, ինչո՞ւ զգուշի կը պահէք ինձ, քանի՞ ծանուցագիր պիտի ներկայացուի ուրեմն.

— Վնասիա՛ տէր, ըսաւ Տաուան, առ այժմ կարծիք մը չեմ կրնար յայտնել, Սատրազամ և առաջին քարտուղար բաչաները հոն էին, իրենք ալ խմացան, թէ՛ իտալական և թէ՛ անգլիական մեծ դեսպանները կը պաշտպանէին պարոն Գամպօնը. իսկ դերմանական մեծ դեսպանը բացարձակ լուսիւն մը պահեց մինչեւ վերջը, ա՛չ մէկ դիտողութիւն ըրաւ, նպաստաւոր կամ անդպատ։ Այս է ճշմարտութիւնը, ես կը կարծեմ թէ

վաղը, այդ երեք մեծ դեսպանները միասին, հատաքական ծանուցագիր մը պիտի բերեն Բ. Դուռը, երբ որ պիտի պահանջեն հայր Սալվատորի և ընկերներուն ազատիլնին պատիժը, թերևս մահուան պատիժը.

— Հըմ, մտածեց Ապտիւլ Համիտ, ըսել է թէ դատաստան կայ երեքին միջև. հասկցանք, էհ, ինչ պիտի ընենք ուրեմն, երբ այդ հատաքական նօթան յանձնուի Բ. Դուռը.

— Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց մեծ նպարքարը, դերմանական մեծ դեսպանին խորհուրդին պէտք է հետևինք, սա Զերմունի խնդիրը չուտով լուծելու է.

— Ի՞նչպէս...

— Հաչուբեհամբ, յարեց Տատեան:

— Այո՛, այո՛, վեհափա՛ռ տէր, բոլոր երկնեցին նախարարները, բացի Գարա Թահսին ու Նազըմ բաշանեցին, հաչուբեհամբ մը վերջացնելու է այդ խնդիրը.

— Նոյնը չը թելադրի՞ց, արդէն դերմանական մեծ դեսպանը, յարեց Տատեան, չուտով վերջացուցէք այս խնդիրը, չը կրկնի՞ց մէկ քանի անգամներ, Թահսին բաշա,

— Կրկնե՛ց, կրկնե՛ց, բաւ կայսերական առաջին քարտուղարը, բայց կարծեմ թէ խնդիրը լուծելու եղանակը չը բացատրեց մեզի.

— Բացատրելու ինչ հարկ կար, Թահսին բաշա, միջամտեց մեծ նպարքարը.

— Դո՛ւք պիտէք, վեհափա՛ռ տէր, ես իրաւունք չունիմ արդէն միջամտելու ըլլալու կայսերական հատավարութեան գործերուն:

— Ինչ ըսել կ'ուզես, Թահսին, կչտամբեց Ապտիւլ Համիտ, կամայ կամայ հակիրճ հաչուբեհան կոչը,

— Վեհափա՛ռ տէր, յարեց Գարա Թահսին, ես պարզ խօսեցայ, հակառակ եմ հաչուբեհան, մինչև որ

կանխաւ կարծիքը չառնուի գերմանական մեծ դեսպանին.

— Մեծ դեսպանին կարծիքը կանխաւ առնուած է, պիտի տուաւ մեծ եպարքոսը, նոր խնդիր մըն ալ չը հաներ, Վահափա՛ռ ասէր:

Վահափառը կ'երերար երկու սուրի մէջև: Գարա Թահանի Թունդից խօսքերը բանած էին իր ուղեղին մէջ, արդէն պատրաստ հող մը, եղեռնական սերմերու արդասաւորութեան համար, սակայն, կը խորհէր թէ՝ Զեթունը Սասունին չը նմանցաւ: Զեթունէն հասած լուրերը չա՞տ բաներ կ'ըսէին. ապստամբութեան սկիզբը միայն, Բերդիզ Զայի մէջ պարտուած էին այդ Լեռան աւազակները, բայց, անկէց ի վեր, գրեթէ չարունա՛կ մէկ ամիս, յաղթանակէ յաղթանակ կ'արշաւէին անոնք և կ'աւաջանային դէպի հարաւային դիրքերը, դաչտային կիլիկիոյ ընդարձակ ամայութիւնները...: Ուսաի, Տաճանի ազատնական յայտարարութիւններէն ազդուած, հաչտութեան կողմը կ'ուզէր հակիլ, իր նախապարնեներուն պէս, որոնք առ հասարակ, խաղաղութեան կուսակիցներ էին. սակայն, ապրին, Գարա Թահա՛նը կար, չա՛րունակ կը դրդէր, կը գրգռէր, կը մարակէր իր առիւաւառ կիսքերը, և կը մղէր դինքը նոր ոճիրներու, դեռ հիներուն չիչտակը չը նուազած:

Երկու սուրի մէջև մնացած, կը տատանէր, ո՛րը պիտի ընտրէր...

— Սատրազա՛մ բաչա, ըսաւ վերջապէս, անգա՛մ մըն ալ հարցընենք կարծիքը բրէնս Թասօլինի, և այնուհետև տանք մեր վերջնական վճիռը, հաչտութեան մասին:

Կէս գիչերէն երեք ժամ վերջը, նախագահը փակեց նիստը, և նախարարները, հետևեալ օրը, կէսօրէ ետքը

դարձեալ Ելլոլըի պալատը գումարուելու պայմանով, վերադարձան իւրաքանչիւրն իր ապարանքը։

Ապահով Համիա վար դրաւ մեծ եպարքոսն ու Տաճանը, այս երկուքին հետ միասին գաղտնի խորհրդակցութիւն մը կուզէր ընել, օրուան հրատապ հարցին նկատմամբ։

Բաւական երկայն խորհրդակցութիւններէ ետքը, Ապահով Համիա առաջարկեց գիշերով իր առաջին քարտուղարը ղրկել Սէյտ Բաշա, Գերմանական դեսպանատունը, անգամ մըն ալ առնելու համար մեծ դեսպանին կարծիքը, ինչպէս որ ինքը չէր ուզած նախապարտներու ժողովին մէջ։

— Վեհափառ տէր, ըսաւ Տաճան, ներեցէ՛ք, կաղաչեմ, աւելորդ յոգնութիւն մըն է որ պիտի կրէք. մեծ դեսպանը բացայայտ խօսեցաւ.

— Հիմակ ըսէ՛, Սրթիւն, ըսաւ Համիա մանրամասն ընտանի չէզոտով մը. մենք ու մենք ենք հոս, ուրիշ մէկը չը կայ, չեմ յիշեր մեծ դեսպանին բառերը.

— Բառ առ բառ կը յիշեմ, Վեհափառ տէր.— « Սա՛ Զեթունի խնդիրը չուտով վերջացուցէ՛ք, ըսաւ, միջազգային բարդութիւններ չը ծագած.

— Հը՛մ, հը՛մ, մռմռաց Հիւնքեարը, միջազգային բարդութիւնն՛ր, հիմա հասկցայ, իրաւունք ունէիր ուրեմն, Սրթիւն, երբ կը պնդէիր թէ վաղը վոթորիկը պիտի պայթի։

— Վեհափառ տէր, ըսաւ Տաճան, յաղթականի չարժուձեւով մը, հաստատապէս համոզուած եմ, եթէ վաղը հաւաքական ծանուցագիրը մատուցուի Բ. Դուռը. և եթէ անգլիական, ֆրանսական և իտալական միացեալ սպառնալիքը կախուի մեր գլխուն վերեւ, այդ վոտնգի դէմ պաշտպան կանգնելու համար, Գերմանիան անկիւն մը քաշուած, հեռուէն պիտի դիտէ մեր...։

— Խաղքուխ՛ւնը, ամբողջացուց Ապտիւլ Համիտ։

— Արդէն, չարունակեց Տաուտան, գերմանական դեսպանին դիրքը խախտելու վախէն է որ բրէնս Ռաուոլին աղաչեց մեզի, խնդրել Ձեր վեհափառութենէն, ամեն կարելի միջոցներով, փութացնելու հաչուեքննիչը Ձեթունի Լեռան հետ, վեհափա՛ռ տէր, փոփոխ էր, չա՛տ փափուկ է կացութիւնը։

— Ինչ կ՛ըսէք ուրեմն, ինչ ընեմ հիմա, հարցուց Համիտ համոզուած չեչտով մը։

— Վեհափա՛ռ տէր, բաւ մեծ եպարքոսը, քիչ առաջ, նախարարներու ներկայութեանը արուած որոշումը յարգենք։

— Այո՛ն, ընդմիջեց Հիւնքեարը,

— Հաչուեքննութեան խնդիրը, չարունակեց մեծ եպարքոսը, վերջացնելո՛ւ է։

— Այդ պարագային, յարեց Տաուտան, հաւաքականութեան ծրագիրը ջուրը ձգած կ՛ըլլանք։

— Ինչպէս, հարցուց Հիւնքեարը,

— Հաչուեքննութեան պայմաններուն մէջ կը խաղայ բառին կրօնաւորներուն ապաններութեան խնդիրը, պատասխանեց Տաուտան։

— Ջօրանոյի դերիներն ալ կը փրկուին այս կերպով, վեհափա՛ռ տէր, յարեց մեծ եպարքոսը։

— Շա՛տ լաւ, բաւ Ապտիւլ Համիտ, թո՛ղ ըլլայ։

Կայսերական իրատէն արձակուած էր, Ձեթունի Ապստամբութեան վերջակէտը պիտի դրուէր։

Մեծ եպարքոսը, լսին չունչ մը քաշելով,

— Վեհափա՛ռ տէր, բաւ, քանի որ հաչուեքննիչը կը հրամայէք, այս գիշերուընէ հետապիրնները պէտք է քաշուին։

— Ո՛ւր, հարցուց Հիւնքեարը։

— Դամասկոս, Ե. Զօրաբանակի մուշիրութեան և Հալէպի կուսակալութեան.

— Ինչո՞ւ...

— Անմիջապէս դադրեցնելու թշնամութիւնները։

— Լա՛ւ, թո՛ղ ըլլայ, հրամայեց Հիւնքեարը.

— Դուք Գարու Հայոց պատրիարքը պանդխտութեան կ՚ղրկեցիք կայսերական բարձրագոյն իրաւէն, յարեց Տաճեան.

— Ինչո՞ւ, հարցուց Սպախիլ Համիա, Իզմիրլեան ինչ կը խառնուի կառավարութեան գործին.

— Ներեցէ՛ք, Վեհափա՛ռ տէր, Իզմիրլեան պատրիարքին ալ հաղորդելու է, որպէս զի Զեթունի Առաջնորդարանին հարկ եղածը հետապրչ և աւետ հաստութիւնը, չէ՞.

— Մեր կառավարութեան գործը դիւրացած կ՚ըլլայ այդ կերպով, յարեց մեծ եպարքոսը, Զեթունի լուռնականները, Հայոց Պատրիարքին հետապիրը կ՚առնեն և ղէնքերնին վար կը դնեն.

— Էհ, այդպէս թող ըլլայ, հրամայեց Սպախիլ Համիա արհամարհոտ չեչոտով մը, որուն մէջ իր դժկամութիւնը կը մատնուէր։

Տաճեանի ճակատը կը չոգար, աչքերը կը խնդային, Զեթունի խնդիրը մասամբ մը լուծուած կը նկատուէր։ Կը խորհէր ինք անձամբ տանիլ հաղորդել կայսերական իրաւէն և աւետել Իզմիրլեան պատրիարքին ձեռք բերած արդիւնքը։

Նոյն պահուն, առաջին քարտուղար Գարա Թահսին բացաւ, ձեռքը հետապիր մը, նկատ մատ.

— Ի՞նչ է այդ, հարցուց Սպախիլ Համիա.

— Հետապի՛ր մը, պատասխանեց Թահսին, Հալէպի կուսակալութենէն է,

Եւ Գարա Թահսին կարդաց.

Հալէպի կուսակալը կը հեռագրէր թէ՝ Ե. Զօրաբանակէն երեսուն վաշտ կանոնաւոր, քսան վաշտ բ է ափի, նոյնպէս չիսուն հազարէ աւելի պաշտպօղուգներ, Զեթունի չրջակաները համախմբուած, ամէն կողմէն պաշարած են Սպասամբ Լեռը. վճռական յարձակումին համար կըսպասուի Սպարապետութեան հրամանին...:

Այս հեռագիրը սառ ջուր մը լեցուց եփուած կիրակուրին վրայ:

Մեծ եպարքոսը քարացած մնաց թիկնաթոռին մէջ, իսկ Տաճան չանթահար եղաւ:

Իսկ Սպոիլ Համիա, հեռագիրը ձեռքին մէջ, չնաշկան քրքիջ մը փրցուց, արդահատող նայուածք մը ձգելով մերթ մեծ եպարքոսին և մերթ Տաճանին վրայ:

Ծիտայ, դառնալով ասոնց.

— Հաչտութիւնը կատարուեցաւ, այնպէս չէ՞, ըսաւ ծաղրելով, խօսեցէ՛ք նայինք, ի՞նչ կ՛ըսէք այս հեռագրին:

Տաճան ինքզինք ամփոփելով.

— Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ, այդ հեռագրին վերջին պարբերութիւնը պէտք է մեղի.

— Ի՞նչպէս...

— Սպարապետութեան հրամանին կըսպասուի, չէ՞, չարունակեց Տաճան.

— Այո՛, պատասխանեց Հիւնքեարը, ի՞նչ ըսել կուզէք, Սրթի՛ն բաչա.

— Կայսերական բարձրագոյն իրատէին համաձայն, որ քիչ առաջ աթաքուեցաւ, չարունակեց Տաճան, Սպարապետութեան Դուռը, հեռագրով մը կը հրամայէ յետաձգել պինուարական գործողութիւնները, ապասպով նոր հրահանգներու:

— Ցեսո՞յ, հարցուց Հիւնքեարը։

— Ցեսոյ, պատասխանեց Տաահան, կայսերական բարձրագոյն կամքին համաձայն, նոր հրահանգները կը գրկուին, անմիջապէս դադրեցնելու թշնամութիւնները, և հաշտութեան բանակցութիւնները կըսկսին։

— Շա՜տ բանաւոր է, վեհափա՛ռ տէր, միջամտեց մեծ եպարքոսը, չէ՞ որ կեզրանի հրամանին կը սպասեն վճռական յարձակումի մը գործելու համար, Սպարապետ բաշան թող հեռագրական հրամանով մը զինուորական գործողութիւնները դադրեցնել տայ, չըլա՞ր։

— Այդ կերթով, յարեց Տաահան, Ձեր վեհափառութեան բարձրագոյն կամքը գործադրուած կըլլայ։

Սպարիւլ Համիտ համոզուած էր, Խալիլ Րիֆաթ ու Տաահան Արթին բաշաներուն հաւատարմութիւնը վերջ էր ամէն կասկածէ, անոնք վատահութիւն մը կը ներշնչէին երկու պետական մարդկութեան փորձառութեան և կարողութեան վրայ։

—Թանէ՛ն բաշա, հրամայեց իր առաջին քարտուղարին, Սպարապետ բաշային կայսերական բարեւներս ղրկէ՛ հիմա, թո՛ղ անմիջապէս հեռագրէ ե. Զօրաբանակի մի՛ւխրութեան, առ այժմ մ՛և է զինուորական գործողութեան չը ձեռնարկելու մինչեւ որ սահմայ նոր հրահանգները, որոնք չուտով պիտի հաղորդուին։

Թարա Թանէն գուրս ելաւ դահլիճէն։

Սպարիւլ Համիտ, դառնալով երկու վէզիրներուն.

— Դո՛ն մնացի՛ք, ըսաւ հարարա չեչաով մը.

— Բարձրեան Սահուած երկար կեանք պարգեւէ մեր սիրեցեալ Փատիշահին, ըսին երկուքը միասին։

Հինգ վայրկեան լռեց, երկու հիւրերէն պարապեցաւ դահլիճը, ուր Եըլտըզի մենակեացը, քանի մը վայրկեան ալ մնաց գալէ յետոյ, ինկաւ քա՜ոսէի մը վրայ։

Դ

— Դէպի հիւսի՛ս, դէպի հիւսի՛ս...։

Անազանդը հնչեց և արձագանդը լռանէ լեռ, ձորէ ձոր սուրաց, պայտաւ սարէ սար և գնաց նուաղեցաւ հեռաստանի անտառներուն ու քարանձաւներուն խաւարամած խորչերուն ու խոռոչներուն մէջ։

— Դէպի հիւսի՛ս, դէպի հիւսի՛ս...։

Միահամուռ, ազեգալար աղաղակը, ամէն կողմէ, կը ժայթքէր արիւնոտ կուրծքերէն հալածական ընտանեքներու, որանք, հարիւրներով, հազարներով, կը փախչէին, կը վազէին, կը վազէին դէպի վեր, միշտ դէպի վեր, դէպի հիւսիս, դէպի ձիւնոտ ու խրոխտ լեռները, ուր կը յուսային գտնել ապաստանարան մը, իրենց ցաւատանջ մարմիններուն։

Կարաւանները կարաւաններուն հետևէն, երկայն, անծայր տոզանցութիւնը, կ'երթային, կը վազէին չարունակ։

Կարաքամակ ձերբեր, պառաւներ, մատղաչ մանուկներ, հերարձակ կիներու ախուր թափորը, ճամբաններուն եզերքը թալացած ինկած, կը հեւային, կը հևձէին, ա՛լ չէին կրնար չարժիլ, հոն, ցեխերուն մէջ ու դժնիկներուն տակ, չնչասպառ, կըսպասէին։

Կըսպասէին որ բարերար ձեռք մը վերջնէր դիրենք ու նետէր ընտանի կենդանիներէն մէկուն կռնակը, որ րոպէ մը թալանէն ճողոպրած դոյքերուն ողբմելի բնակիչները կը վախցնէին։

Սրեւելքէն, հարաւէն, արեւմուտքէն, Անտրանկ բոլոր գիւղերէն վախսռակած հայ ընտանիքները, կը վազէին դէպի հիւսիս, դէպի Կապան, Զեխուռնի դրացի լեռներուն սաստրատը։

Տրդատցիք, Անըճըղցիք, Պաղնաւուդցիք, Շիպիրկիցիք, Եէնիճէ Գալէցիք, Դաւուէցիք, Ֆրնուզի չորքանկերու բոլոր հայ գիւղերը, Անտրանկի հեռաւոր թէ մերձաւոր դաշտերուն մէջ ցանցռուած հարիւրաւոր ընտանիքները, կը գաղթէին դէպի Կապանի անմերձենալի բարձունքները։

Ցերեկը քալեցին, գիշերը քալեցին, երեք օր երեք գիշեր, անդուլ անդադար ճամբորդեցին, տաժանքոտ ճամբորդութիւն մը, մինչեւ որ, վերջապէս, հասան Կապանի հայ գիւղը, ուր արդէն վախսռականներու հարիւրաւոր ընտանիքներ հասած, տեղաւորուած էին զանազան խրճիթներու մէջ ու տաղաւարներու տակ։

Ինչո՞ւ այս խուճապը, ինչո՞ւ այս անվերջանալի գաղթը դէպի հիւսիս...։

Անտրանկ գաւառակին գայմագամը, բոլոր աւատապետներուն հետ փախած էին, ինչպէս կը յիշեն ընթերցողները, երբ Ֆրնուզի փոխ վանահայր Բարթողիմէոս վարդապետին աշխատասիրութիւնը, յարձակումով գրաւեց կառավարական պալատը, և ազատեց հարիւր յիսուն բանտարկեալներուն սոսկաթաղցի մասը։

Սակայն, երբ Զեխուռնի արշաւախումբը, Անտրանկի կառավարական պալատը հրդեհելէ յետոյ, կամ քաշուելու հեռացաւ այդ սահմաններէն, օգնութեան վազելու միւս հայ գիւղերուն և ուրիշ վայրերու մէջ փո-

խաղրելու համար իրենց զօրծողութիւնները, ապին, վախճանական աւետապետները, իրենց դլուխ ունենալով Եայճօղլուն, նոյն գիշերը, առանց ժամանակ կորսընցնելու, իրենց չուրջ համախմբեցին իրենց մարտիկները, և վրէժխնդրութեան վայրագ ախորժակով մը կազմակերպեցին լուրջ արշաւանք մը դէպի Մարաշի և Զեթունի չրջակայքի յանձնուած հայ գիւղերը, և, իրրև նախատիրձ ու սկզբնաւորութիւն իրենց այս արիւնոտ նախճիրներուն, պատրաստուեցան Անտրուն գաւառակին բոլոր հայ գիւղերը թալկել ու չարդել։

Ահա այդ գիւղերուն երկաթե բնակչութիւնն է որ դէպի հիւսիս կը վախչէր հալածական, Տրգատցի, Սընճըգցի, Եէնիճէ Գալէցի, Շիպկկի, Տիքկի Թաչ, Մուճուգ Տէրէսի, Դաւութցիք ու Պունարուգ։

Եայճօղլուն ձիու վրայ, չրջապատուած իր հրոսակներէն, խօսեցաւ միւս աւետապետներուն, որոնք, իրենց մարդիկներով հասած էին հոն, Եայճօղլուի ազատրակը, և կը պատրաստուէին արշաւել դէպի Զեթունի սահմանները.

— Պէկե՛ր, աղանե՛ր, ըսաւ Եայճօղլուն միւս աւետապետներուն, ձեր աչքերով տեսաք բոցերը, որոնք լափեցին ու մոխրակոյտի մը վերածեցին մեր կառավարութեան պալատը. դեռ թարմ է մեր յիշողութեան մէջ մեր պատերազմիկներուն անխոխարինելի կորուստը. մենք որքա՜ն վատ, և իսլամի սուրը անունը կրկնու անարժան մարդիկ եղած պիտի ըլլանք, եթէ մարսենք այս անարգանքներն ու վայրագութիւնները, որոնք զօրծուեցան Զեթուն Լեռան կ ա վ ո ւ բնակուն կողմէն. ո՛չ, պէտք է սրբենք այդ սրտաը մեր ճակտէն, պէտք է երթանք վրէժը լուծենք մեր նահատակ ինկած եղբայրներուն . . .։

— Զեթուն Լեռան բոլոր կինակն ու աղջիկները միասին պիտի բերենք, կը յոխորտար անդիէն աւազակապետ մը, Եայճօղլուի ազգականներէն.

— Բայց դեռ Զեթուն Լեռը չը գացած, ընդմիջեց ուրիշ աւազակապետ մը, սա մեր կ ա վ ո ւ ր գիւղերը մաքրենք առաջ.

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին միւս աւազակապետները, Անտարուսի լեռներուն, ձորերուն ու դաշտերուն մէջ մեկ կ ա վ ո ւ ր չպիտի ապրի, անոնց հո՛ն ալ պիտի չըննջենք.

— Իրաւունք ունի մեր խալիֆ պէկը, յարեց Եայճօղլուն, նախ պէտք է մաքրենք մեր երկիրը, մէկ կ ա վ ո ւ ր մնալու չէ՛ հոս....

Այս վերջին յայտարարութիւնները վրէժխնդրութեան հրդեհ մը ձգեցին բոլոր ներկաներուն սրտերուն մէջ.

— Տղաքնե՛ր, բաւ Եայճօղլու, հա լա՛ լէ, հա լա՛ լէ մա լը կ ա վ ո ւ ր ն ե ր ու ն, ա՛յս է վեհապետ Սուլթանին ֆէրմանը. թալեցէ՛ք գիւղերը, չարդեցէ՛ք էրիկ մարդիկը, և ալրացէ՛ք կիներուն, աղջկներուն:

Եւ հազարաւոր պինուած հրամաններ, հեռուակ թէ հեծեալ, կազմ ու պատրաստ, կըսպասէին իրենց պետական աղղարար նշանին:

— Առաջ անցէ՛ք նայիմ, գոչեց Եայճօղլուն իր մարդկներուն:

Եւ Եայճօղլուի մարդիկները, մօտաւորապէս 1000 հեծեալ ու հետեւակ, առաջ անցան և չքուեցան իրենց պետին առջեւ:

Յետոյ, միւս հրամանատարներուն եկաւ կարգը, ա-

բանք չարունցան խրախքանչիւրը իր պահին առջև։

Շարժումի նշանը տուաւ Եայճօղլուն։

Եւ ահա՛ հնչեցին փողերը, թմբուկները, զանազան վայրերէ հաւաքուած այս հազարաւոր վոհմակներուն առջեւէն, որոնք իրենց վայրենի ազաղակներով օդը կը թնդացնէին. գիշերային անվրդով լռութեան ու հանդարտութեան մէջ, մինչ հեռաստաններէն, խաւարին մէջ կը փայլատակէին հրդեհի բոցերը...։

Այս խաժամուժը կ՚այրէր խրճիթները, ագարակները. կը թալէր, կը ջարդէր բնակիչները, և կ՚առաջանար միշտ դէպի վեր, ու կը մօտենար Զեթունի սահմաններուն։

Ճիշդ այդ օրերուն մէջ, Ե. զօրաբանակի զնդապետներէն Ալի պէյ — որ յետոյ բաչայի աստիճանին բարձրացաւ Զեթունի չնորհիւ — երեսուն վաչտ կանոնաւոր զօրքերու դլուխ անցած, Առաձայի կողմէն առաջանալ սկսած էր դէպի Զեթուն։

Այս տուաւր զօրագունդերը, Անարունի անտառներուն մէջ, հասած և միացած էին Եայճօղլուի և միւս աւատապետներուն պաշտպօղուգ վոհմակներուն, և ահ ու մահ սփռելով չուրջանակի, կ՚արշաւէին դէպի Զեթուն։

Կապանի հայ գիւղը, երեք հարիւր տուներէ բաղկացած, համախմբուած և ապաստանած էին կղզապուտէն ու ջարդէն մազապուր ճողոպրած հայածական ընտանիքները, որոնց օգնութեան դրկուած էին, ինչպէս կը յիշեն ընթերցողները, Զեթունի խմբապետներէն Շամքէշիշ Օղլու Փանոսը, պարոն Ասլան և ուրիշ քանի մը տասնեակ պատերազմիկներ։

Այսպէս, Ե. Զօրաբանակը գրեթէ ամբողջովին չարժման մէջ դրուած, Մուսթաֆա Բէմզի բաչան Մարաչէն, զնդապետ Ալի պէյը — այն որ, Զեթունէ

վերջին անցքերուն մէջ իր կատարած դերին համար Զեթունի ոխակալ հերոսի ոխերոսը չահեցաւ—, Ասնայէն, առաջինը քան, և երկրորդը երեսուն վաշխերէ բաղկացեալ կանոնաւոր զօրքերու հրամանատարութիւնը առանձնած, ինչպէս կ'երեւար Եըլտըզ հասած հեռագրական տեղեկութիւններէն, ահագին ուժ մը կեդրոնացուցած էին հոն, Զեթունի շուրջը, և կ'ուզէին պաշարման չղթայի մը մէջ անդամել լեռնականները և ստիպել զիրենք ձեռնկախութեան և անձնատուրութեան:

Ե.

Վճռական ժամը կը հնչէր:

Ալի պէյ, իր առաւել բանակով, և Չէրքէզ Մէհմէտ պէկ, Եայճօղլու և միւս աւատապետները, իրենց պաշտպօզուք հազարաւոր հրացանակիրով, հասած էին Կապանի դաշտը, Զեթունի արեւմտեան կողմը, 12–13 ժամ հեռաւորութեան մը մէջ:

Ալի պէյի առաջին գործը՝ կատարել եղաւ երեք հարիւր ընտանեքներէ բաղկացեալ Կապան անուն

հայ գիւղը, որուն բնակիչներուն մեծ մասը յաջողեցան փախչիլ և ապաստանիլ Ցրնուզ։

Արդէն կարս Պազարէն սկսեալ, մինչեւ Կապան, Սնորունի գաւառակին մէջ ցանցնուած բոլոր հայ գիւղերը, վայրենի հրոսախումբերու վայրագութիւններուն թատրը հանդիսացած էին, բնակիչներուն սուսարաղոյն մասը ջարդուած էր և հազիւ փոքրաթիւ մաս մը, մանուկները, կիներէ ու ծերերէ բաղկացած, յաջողած էին, անհրեւակայելի տառապանքներէ ու չարչարանքներէ ետքը, ճողոպրիլ թշնամիներուն սուրէն, և գալ ապաստանիլ Զեթունի չրջակաները։

Քանի մը վախճանականներ իսկոյն Զեթուն վազեցին և լուրը հաղորդեցին Հազար Իչխանին։

Հազար Իչխանը ժողովի հրաւիրեց Զեթունի բոլոր մեծամեծները, Ս. Աստուածածնի եկեղեցին խորհրդարանը։

Ժողովը կարճ խորհրդակցութենէ մը վերջ, որուն կապանի օգնութիան դրկել 2000 զինեալ կտրիճներէ բաղկացած գունդը, Զեթունի չորս թաղերէն ու չրջակայ գիւղերէն, որոնք անմիջապէս ճամբայ ելան և քանի մը ժամէն հասան Ցուդուր Հիսարի դաչտը։

Զիտուր թէ հետեւակ, երկու հազար ընտիր պատերազմիկներու այս հայկական գունդերը, Ցուդուր Հիսարի լայնածաւալ դաչտին մէջ ռազմափորձ մը կատարեցին, պչենց Խաչերի առաջնորդութեամբ, և յետոյ ուղղուեցան Կապանի վրայ։

Զեթունի զօրանոցին գրաւումէն ի վեր տասնըհինգ օր միայն անցած էր, և Զեթուն, կը հարկադրուէր դարձեալ դիմագրաւելու անարկու բանակներու դէմ, որոնք, պարոն Ալպասի պէս փորձառու (՞) ռազմագէտներու անզգուշութեան չնորհիւ յաջողած էին, այսքան կարճատեւ ժամանակի մը մէջ հաւաքուած, կեղ-

բռնանալ, և Սուրիոյ անապատներէն ու Կիլիկիոյ անտառներէն մինչեւ Զեթունի դռները գալ ու ըսպառնալ....

Ռազմախորհը վերջացած, երկու հազար պատերազմիկները Շամքեչիլ Օղլու Փանոսին հրամանատարութեան տակ, սկսան առաջանալ դէպի Կապան։ Ճամբուն եղերքի բոլոր թուրք գիւղերու բնակիչները հօթանասուն հոգի սպաննուեցան, իսկ մնացեալները յաջողեցան փախչիլ։

Զօրախնդ Փանոսը և Թէամէքէրեան, այդ փախըստականի գիւղացիներուն բոլոր գոյքերը, հօտերը, արջառները, և ուրիշ ընտանի կենդանիները քշեցին տարին Զեթուն։

Նոյեմբեր 19ին գիշերը, Զեթունի դունդերը Կապանի մէջ մտան, Սալի պէյին բանակը խորտակելու համար։ Սակայն, Սալի պէյ, Եայճօղլուի և ուրիշ աւազակապետներու խորհուրդովը, բանակը կանխաւ Կապանէն վռնտուած էր Սիսոնէ գիւղը, Զեթունի կողմէ յանկարծական յարձակման մը չենթարկուելու համար։

Շամքեչիլ Օղլուի գունդերը, ամայացած Կապանէն ձեռնունայն չը վերադառնալու համար, իրենց մէջէն հազիւ վաթսուն կտրիճներ, յառաջապահ գունդէն, յարձակեցան Կապանի թուրք գիւղին վրայ, և համանուն հայ գիւղին — որ չարդուած էր Սալի պէյի հրամանով — վրէժը լուծելու համար, աւարի առնին ամբողջ գիւղը, և բնակչութեան մեծ մասը չարդեցին, կիներն ու աղջիկները ալ գերի վարեցին։

Ցրնուղի մէջ ապաստանած հայ գիւղերուն բնակիչները, որոնց մեծագոյն մասը կը պատկանէին Անտրուն դաւառակին, Ցրնուղի արգէն թշուառ և աղքատ ժողովուրդին վրայ ծանրացած էին, այնպէս որ, քիչ ժամանակի մէջ, սովին ուրուականը սկսաւ ցոյց տալ իր կմախացած կերպարանքը։

Ահաւասիկ Ծրնուզ ապաստանած գաղթականներուն ցուցակը, իրենց գիւղերու անուններով ու իրենց թիւով նշանակուած. —

Կոկիսանի դաչտէն	Կէօքսիւն,	40	տուն
» »	Տէյիրմէն Տէրէսի	50	»
» »	Կէօլ Փունար	20	»
» »	Բիրէճ	90	»
» »	Թաչ Օլուգ	100	»
Կապանի դաչտէն	Կապան	300	»
» »	Դաւուքիւ	40	»
» »	Պունտուգ	60	»
» »	Շիպիկի	100	»
» »	Սիանէ	10	»
Անտարանէն	Անտարան	20	»
»	Եէնիճէ Գալէ	120	»
»	Զիւրիք Գօզ	30	»
»	Մուճուգ Տէրէսի	35	»
»	Տիքիլի Թաչ	25	»

Այս գիւղերու հազար քառասուն տուներէ բազկացեալ բնակիչներուն վրայ Ծրնուզի 300 տուներն ալ աւելցնելով, կ'ունենանք հազար երեք հարիւր քառասուն ընտանիքներ, անօթի, մերկ, ամէնքը մահաւարներու տուներուն մէջ տեղաւորուած, գրեթէ իրարու վրայ խճողուած, և չատերը՝ Ծրնուզի Ս. Կարապետի վանքին մէջ պաատպարուած:

Եւ սակայն, հա՛ս ալ հանդիսաւ չափով կրնային մնալ անոնք, որովհետև Ալի պէյի ահագին գունդերը, մէկ երկու չաթմ միայն Սիանէի կողմերը բանակելէ յետոյ, յանկարծ փոխադրուեցան Ծրնուզի լեռները, և յարձակում գործեցին երեք կողմերէ:

Ծրնուզի մէջ միայն 1500 պատերազմիկներ կային,

քլուրը՝ չափազանց հրացաններով, գրեթէ յիսուն ընտիր մարթինի հրացաններ, գնդակ ու վառօդ՝ չատ քիչ քանակութեամբ։

Ալի պէյի բանակը, Ֆրնուզի բարձունքներուն վրայ չորս կողմէն պաշարեցին։

Դեկտեմբեր 1ին սկսաւ ռմբակոծումը։ Թնդանօթին արձակումները կը լսուէին մինչև Զեթուն, ուրկէ ուրիշ երկու հարիւր կարիճներ ալ վազեցին օգնութեան։

Մարկանեան մահտեսի Կարապետ աղան Աւագալէն վախտուն ռազմիկներու դլուխը, կարնոյ անցաւ թանուր թուրք դիւղին մէջէն, և մէկ քանի ժամուան մէջ հասաւ Ֆրնուզի Ս. Կարապետի վանքին մօտակայքը, բարձրաւանդակի մը վրայ, ուր անմիջապէս մարտկոցներ կանգնեցուց և սկսաւ գնդակներու կարկուտ մը տեղացնել թշնամի դունդերուն վրայ։

Ատոր վրայ, Ալի պէյի բանակը, չորսկայ բլուրներէն դէպի Ս. Կարապետի վանքը կը խուժէ, և սոսկալի կռիւ մըն է կըսկսի։

Սեղ ճակատամարտ մը...։

Երկու կողմէն բաւական թիւով վիրաւորներ ու ապաններ կ'իյնան և իրենց դիակներով կը ծածկեն ճակատամարտին վայրը։

Հայերուն մէջէն կը վիրաւորուի Ղուրը գիւղի նահապետ Շահապեանց Մարտիրոսը, որ իր սպացած վէրքէն կը մեռնի ութ օր վերջը։

Նոյն ճակատամարտին մէջ կը սպաննուին Կապանցի Տէր Շահան քահանան, ինչպէս նաև Ֆրնուզի Տէր Ղեւոնդը։

Երեք օր անընդհատ կը տեւեն ընդհարումները, և Ֆրնուզի ռազմիկները, հակառակ իրենց խիստ սակաւ թիւին և ոյժերնի վրէնքերուն, գիւցազնական դիմադրութեամբ մը կը մաքառին իրենցմէ չորսապատիկ ա-

Ձեռի թիւով ու կատարելագործեալ զէնքերով զինուած թշնամի գունդերու դէմ, հարիւրներով, քանի՛ քանի, հազարներով կորուստներ կրել տալով ասոնց: Սակայն, ի վերջոյ, թշնամին կը յաջողի գրաւել կարեւոր դիրքերը, և սեղմելով պաշարման շղթան, մօտենալ Ֆրնուզի բնակարաններուն:

Զէյթունի և Ֆրնուզի ռազմիկներէն կարեւոր խումբեր, անխոնջմոլիւնը գործած էին Նահրցի թուրք պէկերէներուն վրայ արշաւանքի երթալու. այդ պատճառով խիստ կարեւոր ուժ մը կը պահէր և կը բացակայէր պատերազմի վայրերէն, այնպէս որ, Սալի պէյի բանակը չուտով յաջողած էր գրաւել բոլոր կարեւոր պահնէչներն ու դիրքերը, որոնք նախապէս հայ ռազմիկներու ձեռքը կը գտնուէին:

Ռազմամթերքը սպառած, ամէնէն կարեւոր դիրքերը գրաւուած, պաշարուածներէն մաս մը պարտաւորուեցաւ փախչիլ, ապահովելու համար մերձակայ անտառներուն ու լեռներուն մէջ, փոքր մաս մըն ալ Զէյթուն:

Այդ փախստական Ֆրնուզցիներէն փոքրիկ խումբ մը, չորս ռազմիկներէ բաղկացեալ, Սէկ լեռան մօտերը, Ագալը կոչուած տեղը, 200 ջորիներու կարաւան մը կը նշմարեն հեռուէն, որուն դէպի Ֆրնուզ կ՛առաջանային:

Այդ կարաւանը պաշար ու նպարեղէն կը փոխադրէր Առանայէն Սալի պէյի բանակին համար: Չորս յանդուգն կարիճները կը յարձակին անմիջապէս և կը գրաւեն 40 ջորիներուն բեռները, մնացեալները յաջողելով փախչիլ, և բոլոր ուտեստները գրաւելով, չուտով կը հասցնեն Ֆրնուզ, ուր պաշարուած պատերազմիկները դեռ կը մաքառէին, մէկ կողմէ Սալի պէյի բանակին և հրոսակներուն դէմ, միւս կողմէ սոսկալի սովին դէմ, որ սկսած էր սպառնալ անոնց:

Պաշարուածներուն մէջ կը գտնուէր Բարթողիմէոս

վարդապետը և հնչակեան պարոն Նշանը, որոնք, թըշ-նամիներուն արձակած գնդակներու տարափին տակ մնացին և հազիւ կրցան ազատիլ անխուսափելի մահէ մը։ Վարդապետը, իր զինակիցներուն հետ միասին, անվտանգ հասաւ Զեթուն, պարզ կարկուտէ մը բըռ-նուտ մէկու մը պատարիւնով ու անասրբերութեամբ։

Սակայն, Ալի պէյը, Եայճօղլուէն թևլազրուած, քանի մը կանոնաւոր զօրքերու վաշտերով փակել աուա-Ցրնուզէն Զեթուն տանող ճանապարհը, այնպէս որ, վախատականներէն տասնաւոր թիւ մը ճամբան արգիլ-ուած փակուած պիտի մնար, ո՛չ պիտի կրնար առաջա-նալ, կանոնաւոր զօրքերէն չը ջարդուելու համար, ո՛չ ալ պիտի կարենար ետ դառնալ, հալածող պաշտպօղուզ խուժանին ճանկը չխլնալու համար։

Պաշտպօղուզները չուտով կը հասնին վախատական-ներուն ետեւէն, մեծ մասը կորաքամակ ձիերը, կիներ ու մանուկներ, և Էգու Զոր կոչուած տեղը, կը պաշա-րեն խեղճերը, որոնք ո՛չ զէնք ունէին ինքնապաշտ-պանութեան համար, ո՛չ ալ փախչելու կարողութիւն։

Հ ա զ ա ր անզէն հայեր, երկու տեսէն, որոնցմէ վ ե ց հ ա ր ի ւ ը կը ջարդուին իսկ չ ո ր ս հ ա ր ի ւ ը գերի կը բռնուին։ Այս վերջիններուն մէջ կը գտնուէին չորս քահանաներ, Կապանի Շահան Քէշիշեան Տէր Թո-րոս, Պունտուգի Տէր Օհաննէս, Եէնիճէ Գալէի Թադա-ճեան Տէր Կարապետ (Բարթողիմէոս վարդապետին հօ-րեղբօրորդին) և Տէր Գրիգորը։

Եայճօղլուի վայրենի հրոսակները, այս քահանաներ-էն մէկ երկուքը ծառերէն կախեցին և մէկ քանիներն ալ վանքին տեսնելի պատին վրայ գամելով, խաչեցին...։

Ճամբան գերի բռնուած անզէն ընտանիքները, որոնց մէջ էր նաև միւսիր Պետրը օղլուի կինը, աս-կալի տանջանքներու տակ, կը փոխադրուին Մարաշ, ուղղակի բանտը նետուելու համար։

Այս չորս հարիւր գերիներէն զատ, թշնամիները կը գրաւեն բազմաթիւ կենդանիներ, արջառներ և մեծաքանակ նպարեղէններ, վանքին ու գիւղերուն մէջ ամբարուած։

Փախուստի բոլոր ճամբաները փակել տալէ յետոյ, Ալի պէյ սաստկացուց ոմբակոծումը։

Ս. Կարապետի վանքը, քառմնելի ոճիրներու լուռ վկայ և ականատես ըլլալէ և իր բոլոր սրբազան անօթներէն կողոպտուելէ յետոյ, հրդեհի բոցերուն կը մատնուի, Ալի պէյի հրամանով, որ քաջալերուած իր առաջին յաջողութիւններէն, իր բանակը բարբարոսային անխնայելիմաց վայրագութիւններու կը մղէր։

Տեսարանը սոսկալի էր, Ծրնուզի վերջին գիշերը...

Թռղտանօթները կ'որոտային, հրացանները կը չաչէին գոռալով, և գնդակները կը թռչէին սուլելով, և ամէն վայրկեան, հարիւրաւոր կարիճներ կ'իյնային գետին։

Այս ընդհանուր արհաւիրքին մէջ, Ծրնուզի պաշարուած բնակիչները, գերմարդկային, հերոսային ճիգեր կը թափէին, վանքու համար թշնամին, որ յիւնապաստիկ թիւով, կ'առաջանար, կը մօտենար, և կը սպառնար թերեւս մէկ ժամէն մտնել Ծրնուզէն ներս, մինչդեռ գիշերային խաւարին մէջէն կը նշմարէին բոցկղէն լեզուներ, որոնք, օձապտոյտ գալարումներով, կը լափլիզէին Ս. Կարապետի վանքին յարկերը, Ալի պէյի բանակին ու Եայճօղլուի հրասակներուն ձեռքով հրդեհուած։

Այս որոտումներուն, այս գոռգոռոցին ու այս ընդհանուր չփոթութեան ու խառնակութեան մէջ, Ծրնուզի մանկամարդ կիները, ձորի մը մէջ համախմբուած, կը խորհէին իրենք զիրենք ազատել պատուաւոր մահով մը, փոխանակ թշնամի հրոսախումբե-

բուն ձեռքը գերի իյնալու և յաղեցնելու անոնց գաղանային կիրքերը։

Այս հերոսուհիներուն մէջ էին Ֆրնուզի Խաչուկ քեհեայի Բարանը ազուն նորապսակ կինը, և իրեն հետ տասնեակ մը գեղուհի, գեղանի կոյսեր, Ապաճենց Վակիմին ընտանիքը, և ուրիշներ, որոնք ամէնքը միասին ուղղուեցան դէպի Կանչի բերդը։

Թնդանօթները դեռ կ՛որոտային և հրացանները կը չառաչէին անընդհատօրէն, և սակայն, պաշարուածները կը մաքառէին տակաւին և չէին ուզեր պարտուիլ խոստովանիլ, թէ և ո՛չ պաշար մնացած էր իրենց քով, ո՛չ զինդակ, ո՛չ վառօդ։

Միայն, երբեմն երբեմն, ահռելի, զարհուրելի ռունումներ կը լսուէին ձորերուն խորերէն և յետոյ կը նուազէին։

Ֆրնուզի Հայուհիները, Կանչի բերդին գագաթը հասած էին արդէն և բարձրէն կը դիտէին Ս. Կարապետի տաճարին գմբեթին խաչը, որ բոցերու մէջ կը չողչողար, ու կը հառաչէին մրմնջելով.

— Սո՛ւրբ Կարապետ, Սո՛ւրբ Կարապետ, ներէ՛ մեր մեղքերուն, ահա քեզի կ՛ընծայենք մեր անուշ հոգիները։

Կանչի բերդը, Ֆրնուզի բարձր լեռներուն գագաթը ցցուած վիթխարի քարաժայռ մը, կ՛իշխէ չորս կողմի բոլոր բարձրութիւններուն վրայ։

Հոն, այդ սեպ քարաժայռին գագաթը բարձրացած, Ֆրնուզի կոյսերը, և նորապսակ հարսները, տասնեակներով, չորսպատ մը բռնած, կ՛երգէին։

— Ընկերուհինե՛ր, մրմնջեց Խաչուկ քեհեային հարսը, վարը մեր հայրերը, մեր եղբայրները, մեր ամուսինները կը մարտնչին երեք օրէ ի վեր, սակայն դիւանէք, պաշարը սպառած, ո՛չ վառօդ մնաց, ո՛չ զինդակ,

Թշնամին պիտի ներս մտնէ, պիտի չարդէ բոլորը, և մեր մայրերը, մեր քոյրերը գերի պիտի վարէ, պիտի բռնաբարէ, պիտի պղծէ մեր սուրբ կուսութիւնը։

— Մենք, ընդմիջեց Ալաճաճենց հարսերէն մէկը, չպիտի թողունք որ Թշնամին իր գազանային կիրքը յագեցնէ մեր անարատ մարմիններուն վրայ.

— Եւ չպիտի տեսնենք այլ եւս, չարուճակեց ուրիշ աղջիկ մը, կայտառ երեսներով ու բարձր հասակով, սև ընքուիներով ու հուրքոտ նայուածքով, չպիտի՛ այլ եւս տեսնենք մեր հայրենիքին աւերակները...։

— Հետեւեցէ՛ք ուրեմն ինծի, յարեց քեհեային հարսը, ձեռքէս բռնեցէ՛ք, ահա՛ կը մօտենայ Թշնամին, ահա կը գոռան Թնդանօթները։

Եւ բոլոր կիները, և բոլոր աղջիկները, զոյգ զոյգ, հետեւեցան անոր։

Կանչի բերդին գագաթէն, կը նչմարուէին հրդեհուած չէնքերու մոխրերն ու բոցերը։

— Տեսէ՛ք, քոյրե՛ր, ըսաւ Ալաճաճենց Վակիմին հարսը, տեսէ՛ք, ի՛նչպէս կը մռնչեն վայրենիները, ի՛նչպէս կ՛ազազակեն մեր եղբայրները, չէ՞ք լսեր դեռ, ի՞նչ կըսպասենք հոս, կ՛ուզէ՞ք որ մենք ալ գերի բռնուինք ու Մարաչ տարուինք, չէնցնելու համար Հայիաի արքանեակներուն հարէմները....

Եւ այսպէս, վիրաւոր խրախուսելով,— պարելով ու երգելով, և մէկ քանի չրջաններ ընելով բերդին վրայ, թև թեւի տուած, համբուրուելով ու գրկախառնուելով, զոյգ զոյգ ու կարգով վար նետեցին վիրենք այդ անապին քարաժայռէն։

Հայրենիքին, Կրօնին ու Պատիւին նահատակուհինե՛ր...։

Երանելի՛, քնքո՛յշ հոգիներ իմ անուշիկ քոյրերուս, գացէ՛ք, գացէ՛ք ողջագուրուիլ կարիներուն և Շաքէներու սուրբ հոգիներուն հետ...։

Զ

Մուսպաֆա Բէմզի բաշայի և Ալի պէյի բանակներուն միջև կանոնաւոր հաղորդակցութիւն մը հաստատուած էր թշնամական գործողութիւններուն սկիզբէն ի վեր։ Ամէն օր սուրհանդակներ կ'երթեւեկէին երկու բանակները, և իրարու կը հաղորդէին օրը օրին կատարուած գործողութիւնները։

Բէմզի բաշան չափազանց ի վեր Ջահան դեսին եղերքը բանակը դրած, բարձրադոյն հրահանգներու կը սպասէր, Սպարապետութեան Դուռէն դրկուելիք վերջին հրամաններուն, երբ մանաւանդ սուրհանդակներու միջոցաւ իմացաւ Ալի պէյին տարած յաղթութիւնները, Ֆրնուզի Չարըը, Ս. Կարապետի վանքին հրկիզումը, և մանաւանդ, վերջ հարկադրէ աւելի Հայերու — բոլորն ալ անզէն — խողխողումը կայսերական զօրքերէն, հոչեմին հրճուեցաւ և իր ալ վայրագ ախորժակները վերաբծնցան։ Ա՛լ չէր կրնար անգործ նստիլ Ջահանոյ եղերքը, իր զօրագունդերուն մէջ սկսած էին արդէն գժգոհութիւնն նշաններ երեւնալ, մանաւանդ Ալի պէյի զօրագունդերուն յաղթանակները լսելէ յետոյ։

— Զեմունի վրայ, Զեմունի վրայ քալենք, մ՛ակ բոպէի մէջ վերջացնենք, կը գոչէին ամէնքը։

Ուստի, Մուստաֆա Բէմզին, Ալի պէյի յաղթա-

նախնիքէն գինովցած, ուզեց ժամ առաջ իջեցնել վճռական հարուածը և իր յաղթական սուրին ծայրովը կբռնել Զեթունի կենաց հանգոյցը, որ ամիսներէ ի վեր կը զբաղեցնէր ու մտահոգութեան կը մատնէր Բ. Դուռը։ Սակայն, հրամանգները, որոնք պիտի հասնէին Պոլսէն, Սպարապետութեան Դուռէն, տակաւին չէին եկած, կ՛ուշանային. իսկ ինքը, պարզ հրամանատար մը, Ե. Զօրաբանակի միւշիրէն կախում ունէր, միւշիրէն, որ աւա՛ղ, գինքը նետած էր անգամ մը Զահան գետին ճզկրքը, և անկէց ի վեր լուռթիւն կը պահէր, ո՛չ մէկ հրաման կը դրկէր չարժումի, առաջխաղացումի կամ նահանջումի։ Զօրքերս իրաւունք ունին սրանջալու, կ՛ըսէր ինքիրեն. անդին Ալի պէյին բանակը, յաղթութեան գաղնիներ յափշտակած, վաղը պիտի առաջանայ դէպի Զեթուն, և թերեւս մէկ հարուածով պիտի նուաճէ այդ ապառաժը Լևոը, իսկ ես, բարձրաստիճան գինուորական մը, հրամանատար մը, վերջապէս բաշա մը, պիտի դառապարտուած ըլլամ հոս սպասելու, գենակղրքի գորաերուն կռիւը լսելու...։

Բէմզի բաշան, իր վրանին տակ նստած, այսպէս կը մենախօսէր, երբ բանակին սպանդէն հաղարապետ Մուրթազա պէյ, վրանէն ներս մտաւ.

— Եկէ՛ք նայիմ, ըսաւ Բէմզի բաշան, Մուրթազա՛ պէյ, առաջ եկէ՛ք նայիմ։

Մուրթազա պէյ նստաւ Բէմզի բաշային քով, և հետաքրքիր չարժուձեւով մը.

— Բաշա՛, ըսաւ, իրա՞ւ է,

— Ի՞նչը, ընդմիջեց Բէմզի բաշա.

— Յաղթութեան լո՛ւրը, պատասխանեց հաղարապետը.

— Օ՛, բացագանչեց բաշան, Ալի պէյի բանակին յաղթութիւնները չէ՞ք լսեր.

— Այո՛ . . . , պատասխանեց հազարապետը , կ՚ուզէի սոյդը ձեր բերնէն իմանալ .

— Սուրհանդակները չը տեսա՞ք , պէյ .

— Ո՞ր սուրհանդակները , բաշա՛ .

— Ֆրնուզի սուրհանդակները , չարուճակեց Բէմզի բաշա , Ալի պէյին զրկածները .

— Տեսա՛յ , բաշա՛ , պատասխանեց Մուրթազա պէյ , բայց , ինչպէս յիշեցի , կը փափագէի ձենէ լսել խնդրանքը .

— Ֆրնուզի մուխը մարեր են , չարուճակեց Մուսթաֆա Բէմզի բաշան խիստ գոհունակ դէմքով մը , վանքը մոխիր գարձուցեր են , և հազարէն աւելի ապրստամբներ սպաններ են , հինգ հարիւրէն աւելի գերի բռներ , Մարաշ տարեր են , և այս պահուս , Զեթունի վրայ կը քալեն Ալի պէյին զօրագունդերը .

— Բոլոր այդ լուրերը ստո՞յգ են կը կարծէք , բաշա՛ .

— Ինչո՞ւ կը տարակուսիք , պէ՛յ , բողոքեց Բէմզի բաշան , Ալի պէյը կը ճանչնաք կարծեմ , ինչ , սո՞ւտ պիտի գրէր , ահա՛ իր նամակը :

Եւ գրպանէն հանեց Ալի պէյի նամակը զոր երկընցուց հազարապետին :

Այս վերջինը , դուխը թուղթին վրայ ծռած , անձայն սկսաւ քաղել նամակը ծայրէ ծայր , և յետոյ , ընթերցումէն վերջը , վերադարձնելով թուղթը .

Բաշա՛ , ըսաւ արհամարհոտ ձեւով մը , Միրալայ Ալի պէյը դուք լաւ կը ճանչնաք , այդ նամակը գրած է դինովութեան րոպէի մը մէջ , արդէն դիտէք , մ՚կ վայրկեան չը պաղեցներ , միշտ ցերեկ կը խմէ .

— Ամեն կը խմէ՛ , հառաչեց Բէմզի բաշա , գիտե՛մ , անզուգական դինով մըն է Ալի պէյը , բայց կը

կարծէ՞ք թէ չափազանցութիւններ պարունակէ այս նամակը.

— Մայրէ ձա՛յր, բաչա՛, չափազանցութիւն է, պատասխանեց հազարապետը. ենթադրենք թէ յաղթութիւնները սոսկ ըլլան, կը հաւատա՞ք դուք թէ Սվի պէյը, ինք իր գլխուն, յանդգնի փորձել ա՛ւ է ա-ռաջխաղացում մը դէպի Զեթուն, մինչև որ արտօնութիւն սացած չըլլայ. ո՛վ պիտի տար իրեն այդ արտօնութիւնը, եթէ ո՛չ դուք, բաչա՛. արդ, կը հարցընեմ ձեզի, այդպիսի արտօնութիւն մը տուա՞ծ էք դուք, և կրնայի՞ք երբէք տալ, քանի որ դո՛ւք ալ հրահանգներու կըսպասէք.

— Ասիկա ճիշդ է, պէ՛յ, հաստատեց Բէմզի բաշան, Սվի պէյը չը կրնար մէ՛կ քայլ իսկ առնել, մինչև որ մեր կողմէն այդ մասին հրահանգ մը չընդունի, բայց, պատերազմի մէջ, երբ դէպքերը հարկադրեն, բանակի մը հրամանատարը կրնայ գործել իր բացարձակ պատասխանատուութեան տակ. ասիկա Սվի պէյին պարագան է. Ֆրնուզի հաչիւը մաքրած է կ'երեւի, և հիմա կ'ուզէ իր յաղթող զօրագունդերը փոխադրել Զեթունի վրայ.

— Բայց, բաչա՛, ընդմիջեց հազարապետը, նկատե՛ք, եթէ այդպէս է, ուրեմն մենք ինչո՞ւ չաբաթնեբով այս գեհենները նստած անգործ, բարձրէն գալիք հրահանգներու պիտի սպասէինք. լաւագոյն չէ՞, որ մենք ալ, այս կողմէն սկսինք յարձակողականի, և ա-պըստամբ Լեռը պաշարենք ամէն կողմերէ...:

Մուստաֆա Բէմզի լռեց, հազարապետին ա՛յնքան յստակ հաստատումներուն դէմ առարկութիւն մը չէր կրնար ընել, դարձաւ ըսաւ անոր.

— Մուրթազա՛ պէյ, իրաւունք ունիք, բայց ես ի՞նչ կրնամ ընել, անա՛ւասիկ չաբաթներէ ի վեր նստած

ենք հոս, այս գետին եզերքը, և զօրքերը սկսած են տրանջալ, և

— Ներեցէ՛ք, բաշա՛, ընդմիջեց հազարապետը, առիթը ներկայացած է, հի՛մա մեր միւշիրին կը հեռագրէք Ֆրնուզի դէպքերը, և անմիջական հրաման մը կը պահանջէք մեր զօրագունդերը չարժման մէջ դնելու դէպի Զեթունն. վստահ եմ, երբ միւշիրը տեսնայ այդ ազդու հեռագիրը, վայրկենապէս պիտի հրամայէ մեր առաջխաղացումը։

— Շա՛տ լաւ, ըսաւ Բէմզի բաշան համոզուած չնչոտով մը, հիմակուընէ կը քաշենք հեռագիրը, և վերջ մը կը դնենք մեր անորոշ կացութեան. սակայն, Մուրթաղա՛ պէյ, պէտքը կը տեսնէք խորհուրդ հարցնելու նաև սպայակոյտի միւս անդամներուն.

— Ի՞նչ հարկ կայ, բաշա՛, յարեց հազարապետը, ձեր բացարձակ իրաւասութեան պատկանող խնդիր մըն էր, կը քաշէք հեռագիրը, և միւշիրին պատասխանը միայն կը հաղորդէք, չէ՞...։

Մուստաֆա Բէմզի բաշան վերջնականապէս համոզուած էր, վերջ մը դրուելու էր իրերու այս անորոշ վիճակին, որ այլեւս անհանդուրժելի կը դառնար։ Ուստի, հազարապետին հետ հեռագիր մը խմբագրեց Դամասկոս, Ե. Զօրարանակի միւշիրութեան, Այլ պէյի վերջին յաղթութիւնը տեղեկագրելով և Զեթունի պաշարումը վերացնելու մասին անոր հրամանը ընդունելով, հակառակ պարագային, բանակին մէջ ըմբոստութիւն մը ծագելու երկիւղը հաւանական ցոյց տալով, նոյն։

Եւ որովհետև հեռագրական թելերը կտրուած էին Զեթունի և Մարաշի միջև, ստիպուեցաւ մանաւանդ սուրհանդակներ տանել Մարաշ այդ հեռագիրը քաշել տալու համար.

— Բաշա՛, դիտել տուաւ հազարապետը, քանի որ

սուրհանդակները պիտի դրկէք Մարաշ, հաճեցէք առանձին նամակ մըն ալ Մարաշի ձեր վոխանորդին դրկել՝ մանրամասնօրէն հաղորդելով Ալի պէյի նամակին պարունակութիւնը.

— Շա՛տ լաւ, ըսաւ Բէմզի բաշան, այդ նամակն ալ կը գրենք հիմա և անմիջապէս ճամբայ կը հանենք սուրհանդակները:

Հեռագիրը, նամակը պատրաստուած, սուրհանդակները ճամբայ կ՚ելան դէպ ի Մարաշ:

Իսկ Ալի պէյ, իր տարած դիւրին յաղթութենէն չգոհացած, առանց սպասելու նոր հրահանգներու, կը չարունակէր այրել ու քանդել, ճամբուն եղերքի բոլոր հայ գիւղերը, և թալէն ու չարդել անդէն բնակիչները, առանց խնայելու սեռին, ո՛չ ալ տարիքին:

Ալի պէյի բանակին առաջխաղացման հետքերը փայլակի արագութեամբ հասած ըլլալով մօտակայ տեղացիներու բնակչութեանց ականջը, մեծ ու փոքրիկ գիւղեր հեղեղի պէս սկսան դէպի Զեյթուն խուժել բոլոր ընտանիքները.

150 տուն Սւազալէն իր մանր գիւղերով.
30 տուն Ֆէնկէն,
300 տուն Սրեգնէն,
15 տուն Գօզճուղազէն
15 տուն Հաճի Տէրէէն:

Այս 510 տուները միանալով Ջրնուզէն հասած 1340 գաղթական ընտանիքներուն հետ, բոլորը միասին ապաստանեցան Զեյթուն, հազար ութը հարիւր չիսուն ընտանիքներ աւելցնելով Զեյթունի հազար հօթը հարիւր ընտանիքներուն վրայ:

Եւ Զեյթունի մէջ, պատերազմի այդ տագնապալի շրջանին, երեք հազար հինգ հարիւր չիսուն ընտանիք-

Ներէ բազկացեալ երկանս բնակչութիւն մը, մինչեւ հաշուով քսանը հինգ հազար հոգի, գրեթէ իրարու վրայ դիզուած, ծայրայեղ թշուառութեան մը մէջ, դատապարտուած էին մարտնչելու մէկ կողմէ սովին դէմ, որ արդէն սկսած էր ցոյց տալ իր կեղնքիչ ժանիքները, միւս կողմէ, Համիտեան Բռնապետութեան վարձկան հրոսակներուն ու բարբարոս վոհմակներուն դէմ, որոնք, մարզկային սաղրական իրաւունքներուն եւ սրբազան ազատութեան երդուեալ թշնամիներ, անապատներէն եւ անտառներէն կուգային նուաճել Սպըտտամբ Լեռը, որ իր գոյութիւնը պաշտպանելու եւ իր խոպխոջուած հազարաւոր եղբայրներուն վրէժը լուծելու համա՛ր միայն դէնքի դիմած էր . . .

Ե

Սոսկալի, տագնապալի կացութիւն...։

Յաջորդաբար Զէյթուն ապաստանող հայ ընտանիքները, որոնք մօտակայ գիւղերէն կը փախչէին, քսաներնկի պատմութիւններ կ'ընէին Ծրնուղի և չրջականերու մէջ գործուած վայրագութիւններուն վրայ։

Այդ փախստական ընտանիքներուն մէջ կային վիրաւորեալներ, որոնք հազիւ կրցած էին փախչիլ Ակի պէյի բանակին և Եայճօղլուի հրոսախումբերուն առջևէն...

Սրտի անհուն սեղմումով ու սոսկումով մը միայն կարելի էր դիտել այդ թշուառները, որոնք, իրենց դեռ չը գոցուած վէրքերը փողոցէ փողոց կը ցուցադրէին և աւետարէ ողորմութիւն, չոր հացի փչրանքներ կը մուրային, իրենց պաւաւ մամիկին կամ մաղաչ պաւկին համար, օրերէ ի վեր անօթի պառկած այնպէս նուաղած· ինկած՝ գետիններուն վրայ...։

Այդ ակամայ մուրացիկները, որոնց իւրաքանչիւրը, դեռ մէկ չաբաթ առաջ, իր գիւղին մէջ յարգուած, հիւրասէր, հօտերու, արջառներու, ընդարձակ արտերու, հողերու, ամբար չանմարաններու տէր, երջանիկ ու բարգաւաճ ընտանիքի մը հայր էր, մէկ կերկու օրէ

ի վեր Զեթունի փողոցներուն մէջ թափառական, կը մուրային երգելով. նոր, բոլորովին նոր երգ մը, արբառով ձայն մը ձգած, եղերական, մելամաղձոտ եղանակ մը, որ ապառաժ սիրտերու մէջ անգամ դուրի անոյշ յուզում մը կը առնդէր։

Մարդասէր, առատաձեռն Զեթունը, հազարաւոր գաղթականներու բեռին տակ ընկճուած, կը գալարէր, իր բերնին հացը բաժնելով իր դժբաղդ հիւրերուն հետ, որոնք իր անունին, իր համբաւին վարած էին և ազատ Լեռան չուքին տակ կը փափագէին մեռնիլ։

Քահանաները, եկեղեցիներուն մէջ, խորանները կը քարոզէին երկնային մեծ վարդապետին պատուէրները, օգնելու պանդուխտին, ողորմելու անձանկին և այցելելու հիւանդին։

Եւ Լեռան հաւատացեալ, ջերմեռանդ ժողովուրդը, մանաւանդ առատաձեռնին պատուիրները, իրենց լայն դռնոցը բեռնաւորած՝ զանազան ուտեստներու և չոր միրգերու ծրարներով, խմբովին կ՚երթային, կը վերնառէին ու կը գտնէին աղետահար գաղթական ընտանիքները, կը մխիթարէին, կը լացնէին զանոնք և կը վերադառնային թեթեւցած, որպէս զի երկրորդ, երրորդ, չորրորդ անգամ ալ երթային յետոյ, միշտ բեռնաւորուած դռնոցներով.

Եւ սակայն Զեթուն իւնքը հացի կարօտ էր արդէն։

Սրտաշարժ եղերայրակցութիւն թշուառութեան ժամերուն մէջ...։

Իւրաքանչիւր թաղի աւելի կամ նուազ դիւրակեցիկ ճանչցուած ընտանիքները, ամէն կիրակի օրեր, կարգով, մատաղներ կընէին, հոլմեր ու պարարակ եղեր պատրաստելով եկեղեցիներուն դուռը, որ կը պատշարուէր գաղթականներէն։

Միւս կողմէ, այս ընդհանուր թշուառութեան մէջ, խղով ու մեղրով կը պահէր Զեթունն իր գերիները, գրաւած զօրանոցին հինգ հարիւր զինուորները, իրենց սպանութով, առանց փոքր դժգոհութեան մը, և առանց տրտունջի, մեծ, հզօր, հարուստ ազգերու յաւուրք վեհանձնութեան դպացումով մը՝ դէպի իր պարտուած թշնամին։

Թշնամին առկայն, անդիէն, մութի մէջ, իր ագռը կը լարէր ու իր նեաները կը սրէր...։

Սպիւռք Համիսի սպասականակ, անբարոյացած սեռ՛ունդը, սարկութեան մօրուաններուն մէջ մինչև վիզը խրած ու թաղուած էր, սպերախտութեան ու լրտեսութեան դպրոցին մէջ գարչելիօրէն դաստիարակուած — վարձկաններէ բաղկացած—, կուզար անմիզ, մաքուր արիւնը թափելու իր եղբօր՝ Զեթունին, որ յանցանքը գործած էր (՞) ընդվզելու ժողովուրդներու դահիճին դէմ...։

Զեթունի չորս թաղերէն, երկաթ ամբոխ մը կը դիմէին դէպի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին, ուր անսովոր չարժուձ մը կը տեսնուէր։

Տագնապ մը, ընդհանուր անձկութիւն մը, անհուն թախիծ մը կը կարդացուէր բոլոր դէմքերուն վրայ և բոլոր աչքերուն մէջ։

Ի՞նչ էր չարժառիթը։

Հազար իշխանը ժողովի հրաւիրած էր չորս թաղերուն գլխաւոր ազգայինները, նոյնպէս չորս եկեղեցիներուն աւագերէցները։

Ս. Աստուածածնայ Սարդարապանը նեղ պիտի գար այն օրը, այնքան սուսար թիւով էին հրաւիրուածները։ Աստոնց մէջ կը գտնուէին Ս. Աստուածածնայ վանքին փոխ վանահայր Տէրտեան Տէր Սարգիս քա-

հանան, Հնչակեան Ներկայացուցիչ պարոն Ազատին, Նորաչխարհեան իշխանազուններէն Նազարէթ չավուշը, Նիշան և Նշանը։ Ներկայ էին նաև Արեգնի Խաչեր քհնեան, Աւագալի Տ. Յովակիմեան Պօղոս աղան, Խարազաճի Ղօճենց Արթին աղան, եւն, եւն։

Մատնկոտ, չա՜տ ախուր կ՚երեւար իշխանը։ Ժողովականները անդորոտ չարժունիներով կը մատնէին իրենց հոգեկան տագնապը, և կը փափագէին ժամ առաջ իմանալ պիրենք Խարխրպարանը հրաւիրող չարժառիթը։

Վերջապէս Հազար իշխանը խօսեցաւ։

— Պատուական հայրե՛ր, յարգելի՛ ժողովականներ, ըսաւ, կէս ժամ առաջ, Վարդապետին Կանոարան պահող մեր կարիճներէն երկուքը, արիւն քրտինք մտած, եկան ինծի և ցաւալի լուր մը բերին։

Բոլոր ժողովականներուն աչքերը սեւեռած իշխանին.

— Բարի՛ է, բարի՛ է, ա՛ր իշխան, կը մրմնջէին.

— Անչո՛ւշտ բարի է, չարունակեց իշխանը, կառարուեցա՛ւ վերջապէս, ինչ որ կը դուշակէինք չաբաթներ առաջ, կը յիշէք, զօրանոցը գրաւելէ յետոյ, Մարաշի վրայ արշաւանք մը կազմակերպելու ծրագիրը յղացուած էր, որ յետոյ իր սաղմին մէջ. խեղդուեցաւ։ Արդ, Ըէմզի բաշան, որ Զահնոյ եզերքը բանակած, կըսպասէր, այսօր, դէպի Զէթուն սկսած է առաջանալ իր բազմաթիւ բանակով. չատ հաւանական է թէ՝ Եըլարզէն նոր հրամաններ սացած ըլլայ.

— Տէ՛ր իշխան, ընդմիջեց փոխ վանահայրը, գրեթէ նոյնքան ցաւալի լուր մըն ալ ես առի այսօր, արդէն պիտի գայի ձեզի հաղորդելու զայն, բանբերը դեռ վանքը կըսպասէ.

— Տէ՛ր հայր, հարցուց իշխանը, ի՞նչ կը պատմէ ձեր բանբերը.

— Ցաւալի բանէր. պատասխանեց Տիրացուհան Տէր Սարգիս քահանան, Ծրնուղի ժողովուրդը, մէկ մասը ջարդուած, միւս մասը լեռները փախած, Ս. Կաթողիկոսի վանքը հրոյ ճարակ եղած, չատ մը կիներ Մարաշ գերի տարուած և Ալի պէյի բանակը մեր վրայ սկսած է քալել.

— Ուրեմն, յարեց Բասիլոսեան մահտեսի կարապետ աղան, խորհրդաւոր ակնարկներ պատրաստելով բուզտրաիքը, և սիկառէն քիթը թօթվելով, չըսէ՞ք որ ամէն կողմէ պաչարուած ենք, հոս նստած ի՞նչ կ՚ընենք.

— Մահտեսի՛, ընդմիջեց իշխանը, կէս ժամուան խորհրդակցութիւն մը, ի՞նչ պիտի ընենք, ի՞նչ ընթացք պիտի բռնենք, նախնական խորհրդակցութիւն մը չը կատարե՞նք.

Բասիլոսեան Մահտեսի կարապետ աղան, հեռատես մարդ, սկիզբէն հակառակած էր պարոն Ազատիի յանուան ընթացքին, որ, առանց լուրջ պատրաստութիւններու, և առանց ժամանակին ըմբռնելու քաղաքականութիւնը, Բարթողիմէոս վարդապետ Թադաճեանի պէս մէկ երկու խնդիրներու դանկը բռնկցուցած էր և Զեթունի դէմուն փաթթած էր այս փորձանքը:

Այսպէս կը տրամաբանէր Բասիլոսեանը, և այս մտածումի հոսանքին մղուած, յանկարծ դառնալով Հընչակեան ներկայացուցիչին.

— Պարո՛ն Ազատի, հարցուց հեգնոտ ու կճողնայեալ ձեռքով մը, ո՞ւր մնացին ի ն կ ե լ ի զ ի ն դրահաւորները...

Ժողովականներուն աչքերը յառեցան Ազատիի, որ կասկարմիր կտրած, չէր համարձակեր պատասխանել, այնքան ճնշուած կը զգար ինքզինք Բասիլոսեանի անդուր հեգնութեան առկ:

— Կ՚ազաչե՛մ, մահտեսի՛, դիտել տուաւ իշխանը,

հիմա ժամանակը չէ՛ անցեալը քրքրկու, թշնամին մեր այգիներուն մօտեցած է, ի՞նչ պիտի ընենք։

Ցուզումը բուռն էր խորհրդարանին մէջ, վարը խանդաւած ամբոխը վերէն լուրի մը կը սպասէր։

Լուրը չուտով տարածուած էր արդէն Զեթունի մէջ, ամէն տեղ կը խօսուէր, Բէմզի բաչային և Ակի պէյին բանակները, Զեթունի վրայ կը քալեն եղեր, կ՛ըսէին իրարու։

Մինչ խորհրդարանին մէջ վիճաբանութիւնները կը չարունակուէին, վարէն յանկարծ ազմուկ մը վրթաւ։

Վերէն վար վազեց Սահակնորդարանին բարապանը, և, հեւ ի հեւ վերադառնալով, խորհրդարանէն ներս նետուեցաւ ու գոչեց.

— Տէ՛ր իշխան, Մաամին Ծայրէն (1) հրացան մը պարպեր և ա ղ ա մը չարժեր են։

Բարապանը դեռ խօսքը չաւարտած, բոլոր ժողովականները, Հազար իշխանէն սկսեալ, ոտքի կեան և աճապարեցին դուրս ելլել։

Մաամին Ծայրէն պարպուած հրացանը լեռնականներուն բ ա ր օ յ ն էր և վերարկուի մը ծածանումը կ՛ազդարարէր թէ՝ Բէմզի բաչայի բանակը վ ա ր դ ա պ և ա յ ն կ ա ն ա ա ր ա յ էն մեկնած է և կը մօտենայ Զեթունի մօտակայ սահմաններուն։

Ժողովականները վար իջան և ազդու պատուէրներ

---

(1) Մ ա ա մ ի ն Ծ ա յ ր ը կը կոչուի Զեթունի հարաւ արեւելեան կողմը, ճիշդ գիմացի բլուրը, ուրկէ անդին ա՛լ չը տեսնուիր քաղաքը։ Այդ բլուրէն կրակոցի վերի ձամբան, որ Սիսրատալի գագաթէն կը տանի ուղղակի Մարաչ։

Ծ. Հ.

տուին բակի ամբոխին, անմիջապէս ղէնք առնելու վազելու Թշնամի զօրագունդերուն դէմ։

Եկեղեցիներու դոյզ կշնաները միանուագ հնչել սկսան, քահանաները մարտի հրաւէրը կարդային և խրախուսեցին իրենց լեռնականները.

— Կարիճնե՛ր, կը դոչէին քահանաները, հինգ հարիւր տարուան գեղեմ դերութիւնը թօթվենք պիտի.

— Կարիճնե՛ր, կարիճնե՛ր, կը բացականչէին կիները, զացէք, մենք չուտով պիտի հասնինք ձեր ետեւէն, ձեր քովէն պիտի քալենք, կուշտ կուշտի, թեւ թեւի պիտի կռուինք միասին, մենք վաւօդ ու դնդակ պիտի տանք ձեզի և դուք պարպէք Թշնամիներուն վրայ, մէ՛կ հատը պարապ չը պիտի արձակէք...։

Եկեղեցիներուն զանգակները կը հնչէին ողբաձայն, հեծեծագին, և տուներ կը պարպուէին իրենց բնակիչներէն, քահանէն սկսեալ մինչև երեսուն տարեկանները, կ'ուղղուէին դէպի Մասին Ծայրը։

Երկու հարիւր կարիճներէ բաղկացեալ ընտիր բանակ մը, իրենց առջևէն, խաչկռութեան պատկերը բարձրացուցած կ'երթային քահանաները, որոնց կը հետեւէին դրօշակակիրները, յետոյ կուռային ռազմիկ խումբերը, որոնց ետևէն կիները կը քալէին բոկոտն և հերաբաց։

Թափորը հասաւ Մասին Ծայրը, ուր պահ մը կանգ առաւ։

Փոխ Վանահայրը Տիրացուեան Տէր Սարգիս քահանան, երեսը դէպի Զեյթուն դարձուցած, ձիւնափայլ մօրուքը հովին տուած ալեծածան իր արցունքոտ աչքերով ու կեղկեղ ձայնով արտասանեց պատգամը, և օրհնեց լեռան քաջամարտիկ կորիւնները, որոնք,

անգամ մըն ալ, թեև ուս վերջին անգամը, Զեթունի դառնալով. հրաժեշտ տուին ու մեկնեցան։

Կիները ռազմիկներուն ընկերացան մինչև Սաղիր կոչուած բլուրը, ուրկէ կը սկսի երեւնալ Զերմուկի դաշտավայրը։

Կէս օրէն ետքը, ժամը 9ին միջոցները, Ս. Փրկչի մենաստանէն դէպի հարաւ գրեթէ մէկ ժամուան հեռաւորութեան մը մէջ, Սկավառի լեռնադաշտակին վրայ երեւցաւ Բէմզի բաշայի ահագին բանակը, տասը վաշտերէ աւելի, որ բռնեց Զրդոտ Մատ կոչուած մեծ բլուրը։

Զեթունի ռազմիկները թշնամի բանակէն գրեթէ մէկ ժամ հեռաւոր անջրպետի մը մէջ, երկու դիրքեր բռնած էին, երկուքն ալ կարեւոր, Ս. Փրկիչ և Թավշան Թէփէ։

Շաբաթ օր մըն էր, Դեկտեմբեր 1, ժամը 10ին միջոցները, Բէմզի բաշայի բանակին աջ թեւը չարժեցաւ և սկսաւ քալել Ս. Փրկչի Մենաստանին վրայ։

Ս. Փրկչի և Թավշան Թէփէի երկու դիրքերէն, Զեթունի պաշտպանները կը դիտէին այդ չարժումը, և կը պատրաստուէին արգիլելու թշնամի բանակին մերձեցումը։

Մինչ Զեթունի սահմաններուն մէջ, սև վարագոյրներով ծածկուած խորաններէն կը բարձրանար Լ ո յ ա Զ ու ա ր թի լալահառաչ եղանակը, մինչ ապաշխարանքի թափորներ կը դառնային փողոցէ փողոց և մինչ բոլոր տուներուն մէջ, սահմանակներով աղջիկներ ու կիներ համախմբուած, պատերազմի հացը կ'եփէին, ոմանք, պաշար վառօդ ու գնդակ փոխադրող կարիճ լեռնականուհիներու ձեռքով պիտի նոյն գիշերը ղրկուէին ճակատամարտի վայրը, ապդին, Ս. Փրկչի Մենաստանին և Սկավառի դարեւանդին մէջև կատաղի, զարհուրելի

ընդհարումի մը մօտալուտ պայթումը կը գուշակուէր, կը նշմարուէր։

Արեւմտեան լեռնապատ հորիզոնէն կը ժպտէին աչնայինն արեւին ցրտասարսուռ ճառագայթները, երբ յանկարծ չառաչեցին հրացանները։

Եւ իակոյն, Բէմզի բաշայի բանակէն քանի մը գումարտակ հետեւակազօրք զատուելով, Ախալախի ձորին մէջ իջան, յետոյ սողալով մտան Թիփուանեռուն ու մացառներուն մէջ, որոնք կը ծածկէին ընդարձակ դաշտավայրը, որ կը տարածուէր Ջերմուկին ու Ս. Փրկչի միջեւ։

Ս. Փրկչի և Թալշան Թէփէի դիրքերէն, Չեթունի ռազմիկները կը դիտէին այդ հետեւակ զումարտակները առաջխաղացքը, և չարքերը սեղմուելով, խառնուելով, կազմ ու պատրաստ, կըսպասէին փոքր յարձակումի մը, որպէս զի սկսէին տեղացնել իրենց գնդակներու կարկուտը։

Միւս կողմէն, Բէմզի բաշպի բանակին աջ թեւը բաւական առաջացած էր դէպի Ս. Փրկչի մենաստանը տանող ճամբաները, առանց հանդիպելու ընդդիմութեան։

Չեթունցիները, իրենց դիրքերուն մէջ անշարժ կըսպասէին, որ թշնամի գունդերը մօտենային աւելի, այնպէս որ լեռան չափազանցը հրացաններէն արձակուելիք գնդակները կարենային հասնիլ և ծառայել իրենց նպատակին։

Չեթունի Պօղպայիր ու Կարկապար թաղերուն քաջամարտիկ խումբերը, ամուր դիրքեր բռնած, Ս. Փրկչի և Ջերմուկի միջև ձգուած ԵՏԻՒՆ գիւղին մէջ, հինգ հինգ հոգինոց խմբակներ զարանած՝ ապառաժներու ետեւն, բարձրէն կը դիտէին և կը հետեւէին թշնամի գունդերուն մէն մի չարժումին։

Երկու հազար հայ պատերազմիկներուն սառարա-

գոյն մասերը կեղրոնացած էին, ինչպէս ըսինք, Ս. Փրկչի և Թաւչան Թէփէի դիրքերուն մէջ, միացեալ խումբերը, զանազան կէտերու վրայ, վիճախարի ժայռերու եաին և Ս. Փրկչի ու Ջերմուկի միջև, հիւսիսէն դէպի հարաւ երկարաձգուող հեղգատաի մը վախուանեըուն մէջ դարանակալ, մարտկոցներ ու պատնէշներ ճանգնած, բոլորին սիրտերը կը տրոփէին թշնամի ուժերուն հանդիպումին դէմ, որ կատաղի և անգութ ըլլալ կը խոստանար:

Իսկ Բէմզի բաչայի զունդերը, Ջահանի գետեղերքէն մինչև Ջերմուկի նախապատը, առանց լուրջ խոչընդոտի մը հանդիպելու, իրենց յաղթական գնացքէն փքացած, կայր զկուբային կ'առաջանային ամայի, կը կարծէին ամրողջ դաչտավայրը, չէին կասկածեր երբէք թշնամի զունդերու գոյութեան մասին:

Ցանկարծ, մութը դեռ չը կոխած, Բէմզի բաչայի բանակէն, յանդուգն ապայի մը հրամանատարութեան տակ, յառաջապահ հեծելազունդ մը սկսաւ քալել դէպի Եէղիսենոյ գիւղը, ուր ինչպէս վերև յիշեցինք, դարանամուտ կրսպասէին, թէ՛ գիւղին մէջ և թէ՛ չրջակայքի ապառաժներուն եաին, Պօղպայիրի ու Կարկայարի ուխտեալ խումբերը:

Հրացաններու առաջին չառաչումէն ի վեր ո՛չ մէկ հրացանաձգութիւն տեղի ունեցած էր մինչև այն վայրկեանը, և Եէղիսենոյ գիւղին վրայ քալող յառաջապահ հեծելազունդին հրամանատար ապան սրտիկած էր իր գնդապետներուն կրակ բանալու գիւղին վրայ, մինչև որ գիւղէն կամ գիւղին մօտաւոր դիրքերէն իրենց վրայ հրացան մը չը պարպուէր:

Սակայն, երբ ապան իր հեծելազունդով մօտեցած էր գիւղին և կը պատրաստուէր հան իր յաղթական մուտքը գործել, յանկարծ բռնութեան գնդակներու կար-

կուտէ մը, որոնք միանուագ տեղացին գիւղին մէջէն ու բոլորտիքի քարաժայռերուն կռնակներէն։

Սպան, յանկարծակիի եկած, հրամայեց հեծելապետին պատասխանել բուռն, ուժգին հրացանաձգութեամբ, մինչ ինք հրետանին չտկած, կը պատրաստուէր ռումբեր տեղացնել գիւղին վրայ։ Սակայն, Զէյթունի ապստամբներուն հրացանները՝ կը գոռային անդադար, չարունակ, հեռուէհեռ աւելի արագ, աւելի մոլեգին։

Ցառաջապահ հեծելապետին մէջ խուճապը կը սիրէր տակաւ, տասնեակ մը դիակներ փռուեցան գետնին, և մարթինի հրացանները լռութեան դատապարտուեցան։ Լքումը չարքերուն մէջ ինկած էր, սպան զգաց, անխոհեմութիւն, նոյնիսկ յիմարութիւն մը պիտի գործած ըլլար և թիկունս ոճիր մը, եթէ յամառէր տակաւին մնալ հոն, դնդակներու անդաստարափին տակ։

Ի վերջոյ պարտաւորուեցաւ նահանջել, ընկրկիլ, մինչդեռ հակառակ հրացանները կը չառաչէին, դղրդեցնելով մօտակայ ձորերն ու քարանձաւները։

Եզդիանոց գիւղը կը վրկուէր այսպէս և յառաջապահ հեծելապետին բեկորները, ամօթալի վախուտաւով մը կ'երթային ապաստանիլ միւս գունդերուն մէջ, որոնք չէին համարձակեր առաջանալ։

Ճակատամարտը վերսկսաւ ամենալուրջ նկարագիր մը կը հագնէր։

Բանակին ընդհանուր հրամանատարը, 4 գրուբի թնդանօթներով, 5000 հետեւակազօրք արձակեց Ս. Փրկչի վանքին կողմը։ Զօրքերը բաւական առաջացած, երբ մօտեցան վանքի չրջափակին, հազիւ 150 քայլ հեռաւորութենէ մը սկսան ռմբակոծել զայն, սակայն բուռն ընդդիմութեան մը հանդիպելով, բռնադատուեցան նահ քաշուիլ, արդէն իրենց մէջէն մօտաւորապէս

հարիւր վիրաւոր ու մեռեալ ձգելէ յետոյ ճակատամարտի դաշտին վրայ։

Բէմզի բաշա, վիրաւորուած արջու մը պէս, առջին անդին կը վազէր, կը մռնչէր, կ'ոռնար, կը սպառնար, կը հայհոյէր, կը խրախուսէր և երկրորդ, աւելի մոլեգին յարձակում մը կը հրամայէր։

Եւ երկրորդ յարձակումը վտանգաւոր. դարձեալ գոռացին թնդանօթները, և սակայն, այս երկրորդ անգամը, դիմադրութիւնը նախընթացէն աւելի բուռն եղաւ ու կատաղի։ Հարիւրներով դիակներ տապալեցան վանքին պարիսպներուն տակ, հազիւ յետուն քայլ հեռու, ամէնքն ալ մահացու վէրքեր ստացած՝ լեռնականներու անագորոյն և անողոք գնդակներէն, որոնք երբէք վրիպիլ չէին գիտեր, լեռան քաջավարժ նշանառուները համախմբուած ըլլալով Ս. Մենասականին ծոցը։

Մութը կոխած էր արդէն, և հազիւ կարելի էր զանազանել առարկանները։

Գիշերուան խաւարին մէջ, ամպէ ամպ սահելով սուրացող, դեկտեմբերեան վախճանական լուսնի մը դալկահար ու ցուրտ ճառագայթներէն լուսաւորուած Ս. Փրկչի տաճարին ոսկեայ գմբէթը, երկինքն ի վեր պացող իր հոյակապ գմբէթով, աստուածային դիւցազնի մը պէս, արգահատող նայուածք մը կը նետէր իր ոտքերուն տակ մռնչող մարդկային գազաններուն, որոնք կը փորձէին մօտենալ իր սրբութիւններուն...։

Ընդհանուր հրամանատարը, դիտակը տարած աչքերուն, կը դիտէր Մենասականի չրջափակին մէջ, լուսնի նշոյլներուն տակ վազվզող ռազմիկներուն չարժուձևները, որոնք խուճապի նմանող երեւոյթ մը չունէին սակայն։

Կանչեց անմիջապէս անվեհեր սպայ մը, և

— Սէլիմ պէյ, մռնչեց Բէմզի բաշան, ցոյց տալով

վանքը, այդ չէնքը պէտք է ա՛յս գիշեր մխիթարական մը դառնայ.

— Հրամանատա՛ր բաշա պատասխանեց ապան, այդ չէնքին բնակիչները սովո՛րական մահկանացուներէն չեն երեւար, մարդու կերպարանքով հրեշներ են անոնք, հին դարերու տիտաններուն յիշեցնող վայրենիներ, որոնք թնդանօթի ռումբերէն չեն վախնար և մեր հրացաններու գնդակները կը ծաղրեն.

— Բայց պէտք է ա՛յս գիշերուընէ այրել այդ անիծեալ չէնքը, գոչեց Բէմզի բաշան.

— Հրամայեցէ՛ք, բաշա՛, և ես ինքս երթամ դրծաղրեմ ձեր բարձր կամքը:

— Հա՛յտէ օղլում, Սելի՛մ պէյ, առէ՛ք ձեզի հետ որքան ոյժ որ ուզէք, հրետանիները, թնդանօթները, բոլոր պատերազմի մոհացու գործիքները, բո՛լորը, բոլո՛րը, միայն կատարեցէ՛ք իմ հրամանս, պէտք է ա՛յս գիշեր վերջանայ ամէն բան...:

Սելիմ պէյ, թնդանօթաձիգ գունդին ամէնէն անվախ սպաներէն, երրորդ յարձակումը գործեց ատուրաթիւ գունդով մը, և աւելի մօտեցաւ վանքին, գրեթէ չրջափակին առաջը...:

Ներսէն, վանքին մէջէն ու տաճարի գմբեթին եւ աւելէն հրացանաձգութիւն մը վերսկսաւ, և քանի մը րոպէի մէջ քանի մը հարիւր դիակներ փռեց գետին:

Թնդանօթները դադրեցին. Սելիմ պէյ, ճանճկէն նժոյգի մը վրայ նստած, կը վարէր ճակատամարտը: Յարձակող վաշտերուն կատաղութիւնը կը բազմապատկուէր, քանի՛ կը տեսնէին իրենց չուրջի ամայացումը գինակից ընկերներէն, որոնք ամէն րոպէ կը տապալէին ու կը ծածկէին իրենց դիակներով վանքին չրջափակի տարածութիւնը:

Ռումբերը կը գոռային, և տունարը չէջապատող սենեակները մէկիկ մէկիկ կը փլչէին։

Սակայն, վանքին զանազան մասերուցները մեկնող գնդակները ոչ մէկը նպատակէն կը վրիպէր։

Հրամանատար Սէլիմ պէյ, քաջալերուած՝ իր արձակել տուած թնդանօթներուն գործած հրաշքներէն, սենեակներուն դղրդաձայն փլչումին առթած անպատում հրճուանքին մէջ թաղուած, չէջափակէն նկատ խուժելու հրամանը փողարին հնչեցնել տուաւ։

Բայց այլապէս անօրինած էր ճակատագիրը. ամբարտաւան սպային վերջին րոպէները կը համրուէին...։

Վանքին պարիսպին տակն դարձած, Զեթունի Սուրէնեան թաղի անուանի կարիճներէն Զուլախանց Փանոսը, իր ձեռագործ հրացանին վրէն նախախնամական գնդակ մը թուղուցած էր այն պահուն, երբ հրամանատարը, բերանը խոչոր մը բացած, վճռական յարձակման նշանը կուտար իր զօրքերուն։

Եւ այդ գնդակը ուղիղով մտաւ Սէլիմ պէյին բերանէն ներս ու վայրկենապէս ձիէն վար գլորեց թնդանօթաձիգ հրամանատարը։

Բայքայումը սկսած էր թշնամի բանակին գրեթէ բոլոր չարքերուն մէջ, դուրս խոյացաւ Զուլախանց Փանոսը, որուն հետեւեցան հարիւրաւորներ։

Զուլախանց Փանոսը ընդհանուր խուճապին մէջ, վազից բանից ախրակորսյա նժոյգը, որ գեհենը կը վտրէր ոտքերովը, խեղճուկ խրխինջոց մը ձգած իր ախրոջ դիակին չուրջը, որ անշնչացած կը պառկէր հոն, ուրիշ հարիւրաւոր դիակներու մէջ, որոնցմէ շատերը մահամերձ, կը հոնոտային դեռ։

Նետուեցաւ նժոյգին վրայ և դիակները կոխկռտելով, իր զինակից ընկերներուն հետ սկսաւ հետապնդել

չուարած ու խելակորոյս գունդերը, որոնք հրեանի, Թնդանօթի ու բազմաթիւ զէնք ու ռազմամթերք թողելով ճակատամարտի դաշտին վրայ, լեզապատառ կը փախչէին երթալ խառնուելու իրենց խումբերուն մէջ։

Սակայն չատ կարճատեւ եղաւ յաղթական լեռնականներուն խնդումը։

Բէմզի բաչան կը փրփրէր, կը խրախուսէր իր սուսարաթիւ բանակին մնացորդ գունդերը։

Փախստական գունդերը հազիւ մօտեցած էին իրենց բանակավայրին, և, ահա՛ երկու հազարէ բաղկացեալ նոր վաչկեր աւազէ խազալ սկսան դարձեալ դէպի Ս. Փրկչի վանքը. խուճապով փախչող գումարտակները վերահին խառնուելան երկու հազարի զօրագունդերուն, և այս անգամ, թարմ վրէժխնդրութեան մոլեգին թափով վերադարձան իրենց նախկին դիրքերը, և վայրենի աղաղակներով սկսան ահաբեկել հայ ռազմիկներու փոքրաթիւ խումբերը, որոնք Զուլախանոց Փանոսին առաջնորդութեամբը, քիչ առաջ դիրենք կը հալածէին։

Այս անգամ, յարձակումը վերջնական, վճռական պիտի ըլլար, այս էր ընդհանուր հրամանատար Բէմզի բաչային բացարձակ հրամանը։ Ուստի, վանքին բոլորտիքը չրջապատեցին, ամեն կողմէ հազորդակցութիւնը խզելու հաստատ որոշողութեամբ մը։

Անհարագրելի տագնապ մը սիրտը յանկարծ Մեհնաստանի չրջափակէն նեղս։

Վայրկեանը գերագոյն էր, Ս. Փրկչի ճակատագիրը պիտի կատարուէր այն գիշերը, մեր ուխտեալ ռազմիկներուն բնաջնջումին հետ, եթէ յամառէին ատենք առկուսին մնալ հոն, պաշարուած վանքին մէջ։

Փոքրաւոր, վաղեմի պատերազմիկներէն Դաճօղու Աբրահամ, դառնալով իր պաշարուած ընկերներուն.

— Տղաքնե՛ր, ըսաւ, Ս. Փրկիչը Թո՛ղ ինքզինք

վրկէ, մինչև հոս հասաւ մեր կարողութիւնը, այսուհետև ինքը Թո՛ղ հոգայ ինքզինք.

— Ի՞նչ ըսել կ՛ուզէք, Ղռճօղլո՛ւ, հարցուց Զուլախանոց Փանոսը.

— Թողո՛ւնք երթանք կ՛ըսեմ, Փանո՛ս, պատասխանեց Ղռճօղլուն, եթէ քիչ մըն ալ մնանք, ամբողջովին պիտի չարդուինք:

— Այո՛, այո՛, եթէ տակաւին մնանք հոս, պիտի չարդուինք, կրկնեցին բոլորը միաբերան.

— Ի՞նչ ընենք ուրեմն, հարցուց Պօղոսպէյրէն ծանօթ կարիճ մը.

— Փախչի՛նք, պատասխանեց Զուլախանոց Փանոսը.

— Ի՞նչպէս, հարցուցին կարիճները.

— Մեզ պաշարող չղթան կը ճեղքենք, կ՛անցնինք, պատասխանեց Ղռճօղլուն:

Եւ պաշարող զօրագունդերը չարաւնակ կը ամրակոծէին վանքը, և աւելիկ մէկիկ մէկիկ կը փըլչէին:

Պաշարուած ռազմիկները, մօտաւորապէս հինգ հարիւրէ աւելի, յուսահատական զերագոյն ճիգով մը, յանկարծ դուրս նետուեցան և հերոսային զարմանալի յանդգնութեամբ մը ճեղքեցին պաշարման չղթան և գնդակներու անպատուարին մէջէն յաջողեցան անվըտանգ անցնիլ և ապաստանիլ Մուրթաանոց հայ գիւղը, Ս. Փոկչի վանքէն մնկնելէ առաջ չը մոռնալով հրդեհել տաճարին չուրջի բոլոր չէնքերը, որպէս զի պաշարող գունդերը պահ մը հրդեհին բոցերը դիտելով գինովնային ու դիրենք մոռնային:

Այս փախստականներէն խումբ մը, Զեթունն կը վերադառնային դիշերով: Երբ մօտեցան, Մաամին Ծայրէն մունետիկի մը ձայնը լսեցին ու կանգ առին.

— Մի վախնաք, կը պօռար մունետիկը, հայրս

տասը վայրկեան չդիմանալէն ցամաք ելաւ, օգնութեան կը հասնի...:

Ապշահար մնացին ճամբուն եզերքը, մոռնալով դարձեալ ետ դառնալ իրենց ընկերներուն քով և անոնց աւետել բարի լուրը: Սակայն, իրենց մէջէն կարիճ մը, դառնալով իր ընկակիցներուն.

— Տղաքնե՛ր, ըսաւ, անգամ մը Զեթունն վերադառնա՛նք, հասկնա՛նք իրողութիւնը. յետոյ դիւրին է վերստին երթալ միանալ մեր կառուղ ընկերներուն:

Խումբը հաւանութիւն տուաւ այդ կարիճին և Մաամին Մայրէն ուղղակի բարձրացաւ Զօրանոցը, որ օծուած, հայկական բնդիւմը վերածուած էր, և ուր պարոն Սդասին կը նստէր իշխանավայել փառքով մը(*):

Հէ՛ք վերադարձողներ, հոն, զօրանոցին մէջ իմացան իրողութիւնը.

Սդասին դարբնած էր այդ պոչաւոր աւազը...:

Ը

Ս. Փրկչի մենաստանին չորքը մղուած գիշերային ճակատամարտին ցնցող լուրը հասած էր Զեթունն, վերադարձող ռազմիկները պատմած էին անոր բոլոր մանրամասնութիւնները, ճախող թէ աջող կողմերովը։ Այն գիշերը մինչև արշալոյս, Իշմի բաշային բանակը միշտ կ'առաջանար, անդադար ամրակածելով վանքը, ինչպէս նաև կարեւոր դիրքերը։ Եւ Զեթունի ուխտակալ գինուորները, մինչև արշալոյս պահած էին իրենց դիրքերը, բացի Ս. Փրկչի վանքէն, որ, ինչպէս գիտենք, գիշերով պարպուեցաւ իր ծոցի ռազմիկներէն, որոնք, եթէ քիչ մըն ալ յամառէին մնալ հոն ու կռուիլ, անխուսափելիօրէն պիտի չարդուած ըլլային ամբողջովին։

Ս. Փրկչի ամրակածումին և հայկական բանակի նահանջումին կրկնակի ախտը ու ցաւալի լուրը մեծ դղրդում առաջ բերաւ Զեթունի մէջ. յուզումը բուռն, անհուն եղաւ ժողովուրդի ամէն խաւերուն մէջ առհասարակ։

Արդէն, իրիկուընէ մինչև կէս գիշեր, չորս թաղերու չորս եկեղեցիներուն մէջ հակում կատարուած էր և Տէր Ողորմէ անոր երգուած էին Զեթունի պէնքերուն յաջողութեան և Աստուծմեան վերջնական յաղթանակին համար։

Ս. Փրկչի մենաստանը Զեթունի Ս. Էջմիածինը կը համարուէր, ինչ որ էր Մշոյ սուլթան Ս. Կարապետը Տարօնի, և վարագը՝ վաստպուրականի մնրձաւոր թէ հեռաւոր հաւատացեալներու ամրոխին համար, նոյնը Զեթունի Ս. Փրկիչն էր ո՛չ միայն Զեթունի և գիւղերէներուն, այլ և Մարաշի, Այնթապի, Կիւրինի, Հաճնոյ և Կիլիկիոյ միւս կարեւոր կեդրոններու զանազան բնակչութեանց համար։

Ս. Փրկիչը, Զեթունէն մէկ ու կէս ժամ հեռաւոր, բարձրագիր լերուներու գագաթը նստած հայատեսիլ մենաստանը, իր սահմուր պրիւններով, իր դրախտային տեսարաններով և կազդուրիչ ու կենսատարած օդով, Կիլիկիոյ ամէնէն հռչակաւոր ուխտատեղիներէն մին էր ուր ամէն տարի, մասնաղցու ոչխարներով, հարթուածներով ու կովերով, գունդ գունդ կը վազէին քրիստոնեայ թէ մահմէտական երկու հատատացեալներու կարաւանները։

Տոճարի խորանին առջեն բզկտող կենդանւոյ պրիւրը, սպասաւորակին տակէն հոսելով, գաւիթին առջև, դրան գոնակին աջ կողմը փոքրիկ աւազան մը կը կազմէր, ուր, սար ու ձոր կարած, դիշեր ցերեկ բզկիկ, անօթի ճամբորդած ուխտաւորներ կուգային նեռուիլ, իրենց հինցած ախտերուն կամ հիւանդութեան բուժումը գտնելու անկեղծ հաւատքով։

Ս. Փրկչի վանքը, Զեթունի ջերմուանդ լեռնականներուն պաշտեցեալ մենաստանը, նուիրական նշխարներով ու սրբազան յիշատակներով հարուստ...։ Հոն, ամէն տարի, այգնկոթքէն առքը, դեռ Զեթուն չը վերադարձած, հոն, Ս. Փրկիչ կ'երթային ուխտի, մատաղցու խոյը կամ հորթը հետերնին, հո՛ն կ'երթային լեռան ընտանիքները խումբ խումբ, իրենց եպիսկո-

գիտութեան առաքը մատուցանելու, Պահապան Սուրբին, բարեբար Փրկչին, որ երեւելի և աներեւոյթ փարձանքներուն ու թշնամիներուն դէմ կը պահպանէր Իրենց Աղտա Լեռը...:

Ա՛յս էր Զէյթունի հաւատքը, որ դարէ դար, սերունդէ սերունդ փոխանցումով, կ՛ապրէր ու կը զարգանար ճշմարիտ հաւատացեալներու սրտերուն մէջ առ հասարակ:

Այս հաւատքը, Լեռան Ոչխարավարին հանդէպ այս զարմանալի պաշտամունքը, լեռնականներու խրոխտ հոգիներուն մէջ արմատացած և անոնց էութեան անբաժանելի մասը կազմած էր, այնպէս որ, երբ մէկը ջերմի դողէ տանջուէր, անմիջապէս հո՛ն կը վազէր, Ս. Փրկիչ, և մերկ մերկ կը նետէր ինքզինք աւազանին մէջ, նոր պրոպաիկէ մը...: Սարսուռ մը, սարսուռ մը, սարսուռ մըն ալ, և ահա հիւանդը բժշկուած, դուրս կ՛ելլէր աւազանէն: Երբ տունի մը մէջ հիւանդ մը կը հնձէր, մահամերձ հիւա՛նդ մը, այդ հիւանդին տէրը, կինը, մայրը կամ պատուա՛ծ մտքը, կ՛առանձնանային տունին մէկ անկիւնը, կամ տունին առջեւի տանիքը կ՛ելլէին և երեսնին դարձուցած արեւելք, դէպի Ս. Փրկչի մենաստանը, կը մրմնջէին աղօթքը.—

— Ո՛վ Սո՛ւրբ Փրկի՛չ և Աղա՛տի՛չ...

Եւ հիւանդը չատ անգամ կը բժշկուէր, այդպէս կը կարծէին միամիտ ու մաքրասիրտ լեռնականները:

Տարաբա՛ղդ Փրկիչ, Իմովի բաշայի բանակին ռումբերուն տակ կը հնծես դուն հիմա, դուն, որ Լեռան Պահապա՛նը, Աղատի՛չը պիտի ըլլայիր...:

Դեկտեմբեր 2ի կիրակին լուսցած էր, և հրացանաձգութիւնը դեռ կը չարունակուէր Զէյթունի ռազմիճներուն ու Իմովի բաշայի զօրագունդերուն միջև:

Ցուրտ օր մը կար, բոլոր ձորերը, դաշտերը,

Քլուբները ծածկուած՝ ձիւնէ պատանքի մը տակ, ամբողջ գիշերը ձիւնած էր։

Երկու թշնամի բանակներն ալ յոգնաբեկ, հանգըստանալու պէտքը կըզգային, սակայն Բէմզի բաշան երդում ըրած էր, ո՛չ ուտել, ո՛չ խմել, մինչեւ որ մախաքակոյտի մը վերածել չը տար Ս. Փրկիչը...։

Ուստի, խաչոր դիտակը տարաւ աչքին և ծայրը չակելով Մենաստանին կողմը, նայեցաւ, նայեցաւ և տեսաւ, ո՛չ ոք կար չրջափակին մէջ, ամայութիւն մը, բացարձակ ամայութիւն մը...։

Կանչեց իր քով ալ թեւի հաղարապետներէն Բէհնան պէյը, և

— Բէհնա՛ն պէյ, ըսաւ, վանքը պարպուա՛ծ է, բոլորովին թափուր, ապստամբ աւազակները փախած են գիշերով։

— Ձե՛ն փախած, հրամանատա՛ր բաշա, ըսաւ հաղարապետը, դարանամուտ եղած են կարծեմ, ծուղակ մը չըլլա՛յ։

— Ձե՛մ կարծեր, առարկեց բաշան, ի՛նչ ծուղակ կրնայ ըլլալ, մեր թնդանօթներուն դէմ ո՛վ կը դիմանայ։

— Բայց ահա, ընդմիջեց Բէհնան պէյը, ամբողջ գիշեր մըն է կը ռմբակոծենք, և սակայն չենք համարձակիր ներս մտնել չրջափակէն, եթէ վտահ ըլլամ թէ թափուր է վանքը,

— Է՛, Բէհնա՛ն պէյ, յարեց բաշան, ի՞նչ կ՛ընէք եթէ վանքը թափուր ըլլայ։

— Կ՛այրե՛մ, բաշա՛, կ՛այրե՛մ, մոխիրը կը դարձընեմ, բացագանչեց Բէհնան պէյ։

— Ձի՛չդ ինծի պէս կը խորհիք, Բէհնա՛ն պէյ, ըսաւ Բէմզի բաշան, առէ՛ք անդամ մը սա դիտակը, լա՛ւ մը զննեցէ՛ք, նայեցէ՛ք, տեսէ՛ք, մարդկային ա՛րարած մը կա՞յ արդեօք չրջափակէն ներս...։

Հազարապետը, դիտակը տարաւ աչքին և քանի մը վայրկեան դիտելէ յետոյ, վերադարձուց գործիքը, և

— Օ՛, բաշա՛, բացագանչեց, իրաւո՛ւնք ունիք, պարպուա՛ծ է, պարպուա՛ծ, դուռ ինչ կեցեր կըսպասենք։

Ուրիշ հազարապետ մը որ սկիզբէն իվեր ներկայ կը գտնուէր ու մինչ կ՛ընէր այս խօսակցութեան, որ Բէմզի բաշայի վրանին առջև կը դառնար, միջամտեց.

— Հրամանատա՛ր բաշա, ըսաւ, գիշերը չո՛ւ կրնաւաներ ունեցանք, թերևս հազարէ աւելի զոհեր տուինք. հիմա պէտք է այսքան զոհերուն վրէժը լուծենք. ես աչքերովս տեսայ, հինգ հարիւրէ աւելի սուազականեր էին, կէս գիշերէն ետքը, երբ մենք վանքին անհնարինութեան հրդեհը կը դիտէինք, ատոնք, այդ զարհուրելիները, աւերմը գտան, խլեցին մեր պաշարման չորքերը, ճզղքեցին մեր չարքերը, և առանց կորուստի փախան դէպի բարձր դիրքերը։

— Ուրեմն հիմա մարդ չը կա՛յ կ՛ըսէք, հարցուց Բէմզի բաշա, վանքին մէջ։

— Ձը կա՛յ, չը կա՛յ, կրկնեց հազարապետը, մինչև վերջը կը դիտէի, աչքերովս տեսայ, վանքին անհնարինները վառեցին, իրենք փախան.

— Ինչո՞ւ վառեցին արդեօք, հարցուց Բէմզի բաշան.

— Իրենք դիրենք ազատելու համար, պատասխանեց Քէնան պէյ, կրակը դրին անհնարինութեան մէջ և իրենք օգտուելով աւերմէն, փախան,

— Ինչ աւերմէ, ընդմիջեց Բէմզի բաշան.

— Ձէ՞ որ մենք հրդեհը դիտելով սիրտ զուարճանայինք, պատասխանեց հազարապետ Քէնան պէյ, պարզապէս զբաղեցուցին մեր զօրքերը հրդեհով և

իրենք առիթը գտան փախչելու։ լաւ գիտեմ, մա՛րդ չը մնաց վանքին մէջը։

— Շա՛տ լաւ ուրեմն, ըսաւ Բէմզի բաշան, դեռ ինչ ենք կեցեր։

Եւ փողերը վերատին հնչեցին։

Բէմզի բաշա, իր հսկայ բանակին կեդրոնը, աշխէտ ձիու մը վրայ հեծած, հրամաններ կ՚արձակէր։

Դիմացէն, Եէղիտունց գիւղին վրայ իշխող լեռնեղրան գագաթներէն հազար հինգ հարիւր էր աւելի, Զէյթունի պատերազմիկները կը գիտէին թշնամի բանակին զօրանոցը, հազարաւոր, բիւրաւոր ան գլուխներ կ՚ալեծփէին համատարած ձիւնի սպիտակ, միապաղաղ, սառուցեալ ծովի մը մէջ, Բէմզի բաշայի վաթսուն հազարի բանակը, հետեւակ, հեծեալ, թնդանօթաձիգ, տապարաւոր, ախպաւոր, և վայրենի պաշտպօզուկներուն խուժանը, միաձոյլ զանգուածի մը պէս կը շարժէր, կը քալէր, կը խուժէր դէպի Ս. Փրկչի վանքը։

Եւ Համիսի եղեռնական փառքին համար դէպի կռիւ առաջնորդուած այս տասնեակ հազարներով գունդերը, ցեղային ու կրօնային առելութեամբ ու մոլեռանդութեան բոցով բորբոքած, գարաւար, առաքելաչէն, այդ կողմերու քրիստոնեաներուն միակ ուխտատեղի ծառացող վանքի մը վրայ կը վազէին յագեցնել իրենց գազանային վրէժխնդրութիւնը։

Մէկ կողմէ չարուճակ կրակով, ու միւս կողմէ բոլոր անկիւնները, խորշերը խուզարկելով, նախ խուժելին կանոնաւոր զինուորներուն ու պաշտպօզուկներուն միացեալ վոհմակները, և կրակը տալին առաջարին։

Մուխը պատեց մթնոլորտը, յետոյ բոցերը վայլատակեցին և հրեղէն լեզուներ չքնաղատեսիլ տաճարին գմբէթը։

Զեթունցիները նոյն պահուն Զեթունի արեւելեան Սանդուխ լեռան գագաթները մարտկոցներ չինած, կը պատրաստուէին ահեղ ճակատամարտի մը,

Սազիր, Ղաւուխկոնց Մատը, Քանանի Մատը, Սուազ Կէտիկի, բոլոր այս դիրքերուն մէջ տեղաւորուած, Զեթունի չուրջ երկու հազար պատերազմիկները, արցունքոտ աչքերով կը տեսնէին հեռուէն հրդեհը, որ կը լափէր Ս. Փրկիչը։

Հազար իչխանը, որ նոյն կիրակին, արհամարհելով օրուան ցուրտը, և մոռնալով հօթանաւորներնին ձմեռնային ձիւնովը ծածկուած իր սպիտակ մազերը, նժոյգ ձին հեծած եկած էր ռազմիկներու խումբերուն հետ, զանոնք խրախուսելու իր ներկայութեամբ և դէպի յաղթութիւն առաջնորդելու նպատակով, երբ տեսաւ Ս. Փրկիչը լափլիզող բոցերու մէջ, արտասուահեղձ աչքերը սեւեռած երկինքին և երկու թեւերը պարզելով, գոչեց.

— Հա՛, Հա՛մա, հի՛մա պէտ է ա՛ռ դասը, քանի որ Ս. Փրկչիս դպար...

Եւ սկսաւ ճակատամարտը։

Առաջին հարուածը մեկնեցաւ Սուազ Կէտիկի դիրքը բռնող վաթսուն ընտիր կարիճներու կողմէն, որոնց դէմառնները կ'արժէ հոս յիշել. —

Սրեգնի Տաչեր քհեհայեն տղան Սահակը,

Սրեգնի Եկանենց Միխայէլ քհեհայեն տղան Փանոսը,

Նորաչխարհեան Եղիան,

Նորաչխարհեան Սարգիսը, Նաղարէթ չաւուշին կամ որ նոյն է Պապիկ իչխանին եղբայրը, և Սարգսեան Մանուկը։

Այս հերոսներուն թեւին տակ համախմբուած վաթսուն ռազմիկները, իւրաքանչիւրը յուշագ մը դար-

ձած նոյն պահուն, անդադար գնդակներ կը թափէին Բէմզի բաչային ձախ թեւին վրայ, որ կը մագլցէր Սանդուխի կողերն ի վեր, որուն դագաթը կեդրոնացած էին Լեւտան բոլոր ուժերը։

Աւազ կէտիկիի ռազմիկներուն յաջորդեցին միւս դիրքերուն մէջ ամրացած հարիւրաւոր խումբերը, որոնք, ապառաժներու ետին մարտկոցներ կանգնած, կը տեղացնէին կարկուտը, և համատարած ձիւնին վրայ կարմիր առուակներ կը սկսէին հոսիլ, Բէմզի բաչայի զօրքերուն արիւնէն ձեւացած վտակները։

Սանդուխի ճակատամարտը սոսկալի եղաւ, որովհետեւ, Բէմզի բաչայի բանակին վրայ յանկարծ ուժեղացան նոր ուժեր, Ալպասանի հռչակաւոր աւատապետներէն Մուսաաֆա էֆէնտիին 1000 պաշտպօզուքներու վտմանիները, որոնք, կռուին ամենասաստ րոպէին, հասած էին Աւազ կէտիկի, ուր, ինչպէս ըսինք, առաջէնէ դիրքեր բռնած էին Զէթունի ռազմիկներէն կարեւոր խումբեր։

Եւ Ալպասանի նորեկ պաշտպօզուքները, Բէմզի բաչայի կանոնաւոր զօրքերուն հետ միացած, մղեցին թափով մը կը յարձակին Սանդուխի դիրքերուն վրայ, ուր ամրացած էին Զէթունի չորս թաղերուն պատերազմիկները։

Հաղարաւոր բազուկներէ արձակուած մարթինի գնդակները կը սուէին օդին մէջ, առանց հանդիպակու կուռոզ կարիճներուն, միւս կողմէ թնդանօթները կը գոռային յաճախ, և սակայն, բարձր դիրքերէն պարպուած հրացանի գնդակներէն ո՛չ մէկը պարապ կ'արձակուէր։

Այսպէս, չարունակ չորս ժամ տեւեց ճակատամարտը, զանազան կէտերու վրայ, Բէմզի բաչայի բանակէն հաղարաւորներ ինկան ձիւնապատ բլուրներուն

ու դաչտերուն վրայ, իսկ Զեթունի ռազմիկներէն և ո՛չ մէկուն քիթը չարիւնեցաւ։

Սակայն, քանի՛ գոհերը չսանձային, այնքան կը բազմապատկուէր կատաղութիւնը Էմիրի բոլային, որ, յաւահոտական մարտ մը կը մղէր ամէ մը լեռնականներու դէմ, և հակառակ իր վեհասուն ապահովութեան, հակառակ իր կատարելագործեալ զէնքերուն և հակառակ իր արագահարուած թնդանօթներուն, չորս ժամէ ի վեր զո՛ւր կը ջանար լուսնեան դատապարտել Թշնամի դիրքերը...։

Իսկ Զեթունցիները, չորս ժամուան հերոսային, դիրմարդկային մարտնչումէ մը վերջ, տեսնելով թէ վտանգաւոր պիտի բլլար իրենց համար նոսիլ ասկարին նոյն դիրքերուն մէջ —որովհետև հետզհետէ կը սեղմուէր իրենց պաշարման շրջան —, և իրենք դիրենք բռնադատուած զանելով անոր տալու Թշնամիին անհամեմատօրէն ոտաւար թիւին և թնդանօթներուն, որոնք անընդհատօրէն կ՛որոտային, և իրենց ուժգնութեամբ կը քանդէին պատնէշները, ի վերջոյ խորհեցան կամնատաւոր նահանջով մը, քաշուիլ աւելի բարձր, անմատչելի, անառիկ դիրքերու մէջ։

Ուսոի սկսաւ փոխուստը։ Դիրքերուն մէջ ամրացած խումբերը կարգով սկսան ետ քաշուիլ, նահանջել, դէպի վերը, դէպի լեռներուն գագաթները, միևնոյն ժամանակ՝ ո՛և է կասկած մը չարթնցնելու համար, չը դադրեցնելով իրենց հրացանաձգութիւնը։

Սա՛տն Էմիրի բոլա չուսաւ նչմարել նոր փուլը, որուն մէջ կը մտնէր ճակատամարտը։

Վա՛տ Սատն հաղար կանոնաւոր զօրքերէ և պաշտպանելու դիրքերու հրացախումբերէ բաղկացեալ վիթխարի գունդեր, զանազան թնդանօթներով, հրետանիներով ու թնդանօթներով, ձիւնին մէջ տապկկելով, կը հա-

լածէին Զեթունի չուրջ երկու հազար պատերազմիկներ, որոնք չարունակ չորս ժամ տեւող հրացանաձգութենէ մը վերջ, ամէն կողմէ պաշարուած, և յուսահատական դիմադրութիւն մը ցոյց տալէ յետոյ, ա՛լ անկարող չարունակելու անհաւասար կռիւը, կը ծալուէին, կը սեղմէին իրենց չարքերը, և դէպի Զեթուն, սաժանքոտ վերելքով մը, կը փախչէին, կը փախչէին հալածական, մինչ իրենց ետեւէն կը գոռային թնդանօթները։

Փախուստը կանգ առաւ Փխիրի դաշտին, որուն տակ կը բացուի Պապիկ իշխանին հռչակաւոր քարայրը։

Րէմդի բաչային բանակը հասաւ Ալիքսանենց Մաոր, Զօրանոցին քովի բլուրը, Զեթունի վրայ կ՚իյնէր։

Րէմդի բաչայի լեռան քարէ թնդանօթները, ճամբան, ձիւներուն մէջ թաղուած, դեռ չէին փոխադրուած հոն, Ալիքսանենց բլուրը, որ վճռական ճակատամարտը վերակած էր։

Րէմդի բաչայի զօրապետները, կարեւոր դիրքերու վրայ ափուած, կը չանային նեղ չրջանակի մը մէջ սեղմել Զեթունի լեռնականները, որոնց մէկ կարեւոր մասը յաջողած էր արդէն ապահով դիրքերու մէջ։

Ուժգին հրացանաձգութիւն մը սկսաւ, ձիապետ փախստականները, ամէն կողմէ պաշարուած, կը խորհէին իրենք զիրենք նետել Զօրանոցը, և Ս. Աստուածածնայ վանքը, երկու անառիկ ամրոցներ, սակայն, յանկարծ իրենց մէջ ոգեւորութիւն մը տիրեց։

Ալիքսանենց բլուրին ու Ս. Աստուածածնայ վանքին միջև, ճակատամարտին կեդրոնը, ճերմակ ձիաւոր մը նետուեցաւ։

Բասիլոսեան մահտեսի Կարապետ ոտան էր, բեր-

դատէր իշխանը, որ Զեթունի միջնաբերդին վրայ կառուցած իր ապարանքէն դիտած ըլլալով Լեռան կըրնկներուն խուճապը, չէր կրցած անտարբեր ականատես ըլլալ դիմացի զարհուրելի տեսարանին, և ծաղրելով իր ետիանասուն ձմեռները, ձին հեծած ու վազած էր օդնութեան:

Ալիքաններուն բլուրին մէկ ծայրէն միւսը, վազելով իր ձին արշաւակի և մէկ քանի չրջաններ ընելով, կը մռնչէր Լեռան պեւոր առիւծը.

— Տղաքնե՛ր, ո՛ւր կը փախչիք, յիշեցէ՛ք ձեր նախահայրերը, մի՛ փախչիք, մեզի համար քաղցր է մեռնիլ հոս, այս լեռներուն վրայ, փառքի դաշտին մէջ, քան թէ մեր կիներուն քով:

Առիւծասիրտ ծերունիին հերոսի արժանավայել այս կոչը՝ սուր սլաքի մը պէս մխուեցաւ բոլոր լքուած սիրտերուն մէջ և գանկերը բռնկեցան, և փոխանակ փախչելու և ապաստանարան փնտռելու զօրանոցին կամ վանքին ծոցը, ահեղագոչ աղաղակներով խոյացան, և վերահաս սիրացան իրենց նախկին մարտակոցներուն:

Եւ ճակատամարտը վերսկսաւ նոր եռանդով:

Բէմղի բաշայի բանակը, կանոնաւոր թէ պաշտպաղուզ, յանկարծ խուլցաւ, մարտակոցներէն արձակուած հրացանները հրաչքներ սկսան գործել:

Բլուրը, մէկ քանի րոպէի մէջ, դիակներով ծածկուեցաւ, որոնք ձիւնին միապաղաղ սպիտակը ներկեցին իրենց զանգուածներով:

Վայնասուն, ոռնում, գոռում գոչում, հրացաններու չառաչում, սանձակոծ ձիերու խրխնջոց, վիրաւորներու հեծեծանք, այս ամէնը համախառնուած, վայրենի, սարսափելի, դժոխահնչիւն երաժշտութիւն մը կը կազմէին:

Յետոյ լուծին հրացանները, և Թշնամի չարքերը մօտեցան, մօտեցան և իրարու խառնուեցան, մարմին մարմինի. կուրծք կուրծքի կռիւը, ահաւոր դրկախառնո՛ւմ մը...:

Այս ճակատամարտին մէջ նահատակ ինկան Զէյթունի ընտրուած հերոսներէն, Սուքիասենց Գէորգը, Երկայնեան քահանային մէկ հատիկ տղան Վարդավարը՝ հազիւ տասնեօթը տարու հրեշտականման պատանին, Մարաչլը Մանուկը, Ղաղենց Կարապետը, Նորաչխարհեան Պապիկ իչխանին տղան, իր ողբացեալ հօր երկրորդ հատորը, անունան Աւետիքը, Ղզլալենց Օհաննէսը, բոլորը՝ լեռան կորիւններ, անվախարինելի կորուստներ...:

Եւ սակայն կռիւը դեռ չարունակուեցաւ, աւելի կատաղի, Բէմզի բայայի բանակէն արդէն մէկ քանի վաչաներ անհետացած էին ձիւներուն տակ:

Վերջապէս, Զէյթունի ռազմիկները, ճեղքելով թշնամի չարքերը, եկան նստան Փխերի կողերուն վրայ, Տէր Կարապետի այգեստանը, և երկայն չղթայ մը կազմեցին մինչև Պապիկ իչխանի քարայրին բերանը:

Իսկ Բէմզի բայան դէպի Փխիր արշաւելու հրամանը տուաւ իր երեք վաչաներուն:

Նահանջող ռազմիկներէն քառասուն չհասուն հոգինոց խումբ մը, յանկարծ կեցուցին իրենց փախուստը, Մավըլը սարին վրայ, նա դարձան և ամէնի յարձակումով մը խուճապի մատնեցին զիրենք հալածող երեք թշնամի վաչաները, որոնք սարէն անդադար գնդակներու տարափին տակ ձնացին և կէս առ կէս զեղչուելով, ողջ մնացած մէկուկէս վաչաը հազիւ կրցաւ ինքզինք աղատել, ամօթալի փախուստով մը, Փխիրի ստորոտը թողելով թնդանօթը...:

Սալիքսանենց Մատին վրայ զարհուրելի ընդհարումները դեռ կը չարունակուէին սակայն:

Շօրվայեան Հազոր իշխանը, և Բասիլոսեան մահ-
տեսի Կարապետ աղան, երկու վեհափառ ծերունիները,
երկու նժոյգներու վրայ նստած, կը խրախուսէին ռազ-
միկները։

Բասիլոսեան իշխանը, իր նժոյգը բանակին առջև-
էն խաղցնելով ու վարելով դէպի լեռան արծուիները,
կը գոչէր.

— Զաւակնե՛րս, հիմա՛կ է կռուելու ժամանակը,
ձեզի՛ նայիմ, առիւծնե՛րս, մի՛ վախնաք, ես ձեզի հե՛տ
կը կռուիմ, ձեր քովէն չպիտի հեռանամ։

Իսկ Բասիլոսեան Կարապետ իշխանին հրաման տուին
Պապա և Կիւլվանոսեան Նազարէթ աղաները, կռուողներու
չարքերուն մէջ, երկուքն ալ հասարակ զգեստի վե-
րարկուներով, թշնամի գունդերէն չը կասկածուելու
համար, միասին կը կռուէին և իրենց ներկայութեամբ
կը քաջալերէին, կը սրտապնդէին մարտիկները։

Բէմզի բաշայի բանակին պարտութիւնը հռչակուա
կը թուէր, 400է աւելի դիակներ փռուեցան Ալիքսա-
նենց բլուրին վրայ, և ահաբեկումը, քայքայումը, յու-
սահատութիւնը, խուճապ սպրդնապը, մէկ խօսքով,
խառնակութիւնը ծաւալ գաւառ թշնամի գունդերուն
մէջ, որոնք սկսան նահանջել, բազմաթիւ վիրաւորներ,
սպաննուածներ ու թնդանօթ մը թողլով ռազմադաշտին
վրայ։ Այս նահանջի միջոցին, թշնամի բանակէն կա-
րեւոր հատուած մը, Զևիմունի արեւելեան լեռան՝ Պեր-
պինկայի գագաթը բարձրանալով, սակաւաթիւ հայ
ռազմիկներու մարտկոցը պաշարեցին։

Երեկուան ժամը 10ին միջոցները, հայկական մարտ-
կոցները չորս կողմէն կրակի մէջ մնացած, անխուսա-
փելի կ'երեւար ռազմիկներուն բնաջնջումը. Ի՞նչ կըր-
նային ընել տարաբաղդները, վերէն անձրեւող գնդակ-
ներուն տակ, սարսուռեցան փախչիլ, ապաստանելու հա-

մար մէկ մասը Ս. Աստուածածնայ վանքը, և միւս մասը՝ պօրանոցը։

Բէմէն բաշան, կապած չիկերէկ մը պէս աչքերը մղոցած, ա՛լ չէր տեսներ չուրջը։

Իր մղուցքի նոպային մէջ, հրամայեց Թնդանօթին բերանը դարձնել դէպի Ձեմուն։

Եւ առաջին Թնդանօթը գոռաց Ալիքսանենց բլուրէն, բարեի մը քովէն։

Ռումմ մը նետուեցաւ Ձեմունի վրայ...։

Ձեմունի չորս եկեղեցիներուն զոյգ կոչնակները պատասխան ներդաշնակութեամբ մը կը հնչէին եւ բարեպաշտ ժողովուրդը — Ձեմունի երկաթե պեւոյթը — կը հրաւիրէին երկոյեան աղօթքին։

Տէր Կարապետ Երկայնեան, նոյն պահուն, Սուրէնեանց թաղի մեծ չուկային մէջէն կ'անցնէր, երբ ականջին զարկաւ վ ա յ դ և վ ա յ անունը։

Ռումմ մը պատաւ կիներ իր քովէն կ'անցնէին, Ս. Աստուածածին եկեղեցին աղօթքի կ'երթային ատենք, ճամբան խօսակցելով։

Քահանան մօտեցաւ, ականջ դրաւ։

Շուկային մէջտեղը յանկարծ լինաւ Երկայնեան քահանան և սկսաւ մռնչել սպանդանոցի պախրէի մը պէս։

Դժբաղդ հայր, իր մէկ հատիկ զաւակին, գեղացի վարդեվարին մահը կը պատմէին այդ ջերմեռանդ պատաւները։

Անցորդները տեսան, մօտեցան որդեկորոյս քահանային, բռնեցին թեւերէն, գետնէն վերցուցին և տարին հանդչեցնելու Բասիլոսեանի մեհեանը, ուր արդէն հաւաքուած էին Սուրէնեան թաղին ուխտատեղիները։

Քահանան կը կոծէր, կը հեծեծէր, կը մռնչէր, և,

երկու նիհար ձեռքերուն մէջ առած իր երկու կմախք ներները, կը փղձկէր, կը հառաչէր, կը հեծկլտար.

— Զաւա՜կս, անուշի՛կ զաւակս, Վարդեվա՛ր, ո՞ր անիծեալ գնդակը մարեց կարմիր արեւդ, վա՛խ, զաւա՜կս, իմ մէկ հատիկ հրեշտա՜կս...

— Տէ՛ր Հայր, կը միխիթարէին ներկանները, ինքզինքիդ եկո՛ւր, ո՞վ քաւ քեզի, ո՞վ տեսեր է, սո՛ւտ է սո՛ւտ...:

Եւ սակայն արտասուքը կը զսանդգէր:

Ներկանները լսած էին, ամէնքն ալ գիտէին անգութ իրականութիւնը, հաւատալի պղտիկ հատուածած էր քահանային անդարմանելի դժբաղդութիւնը, սակայն, ամէն ձիգ կը թափէին զանի համոզելու թէ ոչ էր իր զաւակը, թէ՝ տեսնողներ եղած էին Վարդեվարը, Ս. Աստուածածնայ վանքին մէջ, թէ զարմանալի քաջութիւններ գործած էր ան այս վերջին ճակատամարտին մէջ, եւն: Սակայն քահանան անդամ մը լսած էր բոթը, դեռ առաջին հարուածին տակ կը զանուէր, իր սեւ նախազգացումն ալ նոյնը կը վկայէր, ներքին, խորհրդաւոր ձայն մը կ'ազդարարէր իրեն թէ Վարդեվարը չպիտի վերադառնայ, թէ ո՛չ եւս կ'ապրէր ան, և թէ նահատակ մեռած էր...:

Կռիւներուն կը հետեւէին անդադար, փողոցներէն եղերամայր կիներու թախծրներ կ'անցնէին, ժողովուրդը մեծ ոեւդի մը մէջ ընկղմած, Զեյթունի համար վերջնաշխարհի վայրկեանը մօտ էր հնչելու...:

Զեյթունի մէջ ժամը ժամին լուսած էր նոյն օրուան բովանդակ ազէտքը:

Ս. Փրկչի վանքը հուրի ճարակ եղած, Պապիկ Իշխանին որդին Սահակը սպանուած, Երկայնեան Տէր Կարապետի զաւկին՝ դեռահասակ Վարդեվարին և ուրիշ անունան կարիճներու հետ, եւն:

Իսկ Ըէմզի բաշան, դիմացէն մերթ ընդ մերթ թնդանօթները կը գոռացնէր, և կը սպառնար հիմնայատակ կործանել Զեթունը։

Շրջականերէն միայն կը պահէին լուրերը։ Ցբրնուզի Յարդէն ի վեր, որ սահակալի եղած էր, ուրիշ լուր մը չկար, ա՛չ ոք գիտէր թէ ո՛ւր կը գտնուէր Սկի պէյին բանակը, որ Ցբրնուզի Ս. Կարապետի վանքը հրդեհնելէ յետոյ, ա՛լ չէր երեւցած...։

Անձկութիւնը, տարակոյսը, տագնապը մեծ էր Զեթունի ժողովուրդին մէջ։

Ը

Ըէմզի բաշային թնդանօթները կ՛որոտային անդադար և ռումբերը կը թափէին Զեթունի գլխուն, մինչ Ս. Աստուածածնի վանքէն ու Զօրանոցէն կատաղի, անվերջանալի հրացանաձգութիւն մը, կը գոռացնէր չբջակայքի ապառաժները։

Զեթունէն մէկ, երկու ժամ հեռու, պատերազմը կը շարունակուէր նոյն թափով, Ա. թլը պ, Ո. զօր, Ա. ա զ կ է ա ի կ ի, Ա. պ-Տ ա զ, Ի չ է ք Մ է յ ա ն ը և ուրիշ դիրքերու մէջ։

Իսկ Զեթունի մէջ մնացած էին միայն ասաղ ասաղներկու տարեկանէն վար մանուկները, հօթանասունէն վեր ծերուկները, նաև կիներ ու աղջիկներ, որոնք կը պահպանէին լեռնաքաղաքը։

Պալաճին ախտանեբուն մէջ զետեղուած զօրանոցին հինգ հարիւր զերի զօրքերը, որոնք ամէն օր մարդասիրաբար կը կերակրուէին Զեթունի ժողովուրդին աղքատիկ քասկովը, Րէմզի բաչայի բանակին ներկայութենէն քաջալերուած, գժոխային ծրագիր մը կը յղանային իրենց խաւարամած խորչերուն մէջ հաւաքուած։

Մոռցանք յիշելու, երբ մերձաւոր թէ հեռաւոր գիւղերէն բազմաթիւ ընտանիքներ փախստական ինկան Զեթուն և բնակչութիւնը մաննեցին ծայրայեղ թշուառութեան, Պարոն Ազատ, քանի մը Զեթունցի խորհրդականներու թելադրանքովը, գերի զնդապետ Իֆֆէթ պէյին բերնով — որ հիւր կը մնար Կիւլմանեան Նազարէթ աղային ապարանքին մէջ — նամակ մը գրել տուաւ Թէնամի բանակին ընդհանուր հրամանատար Րէմզի բաչային, հարիւրաւոր գերի զօրքերուն ուտեստ հասցնելու։

Իֆֆէթ պէյ գրեթէ հեռեւեալ խմաստով կը գրէր Րէմզի բաչային. —

«Հայ ջորեպաններուն միջոցաւ ուտեստ գրկեցէք մեզի, որպէս զի ապրինք, հակառակ պարագային, սովահար պիտի մեռնինք, որովհետև Զեթունի մէջ սով կը տիրէ, հազարաւոր գաղթականներ ապաստանած են հոս, վախած եկած՝ զանազան գիւղերէ, որոնք

հուրի սուրի մատնուած են։ Եթէ չարունակէք տակաւին այսպէս այրել հայ գիւղերը, դիտցած ըլլաք, Զեթոունի իշխաններն ալ տարբեր դիրք մը պիտի բռնեն մեզի դէմ, ասն։»

Գերի զօրքերէն երկու սուրհանդակներ, այս նամակը տարին բանակավայրը։

Ըէմզի բաշան, աչքէ անցնելէ յետոյ պատուեց թուղթը և սուրհանդակներու երեսին պոռաց.

— Կորի՛ք, սխմարնե՛ր, տէրութիւնը վաղո՛ւց աչքէ հանած է զձեզ, գացէ՛ք սատկեցէ՛ք, այսպէս պատմեցէ՛ք ձեր հրամանատարին. չա՞մչնար, կայսերական զօրաշոգը յանձներ է աւազակներուն և հիմա երեր յոյս կ՛ընէ մեր վրայ...։

Սուրհանդակները կորագլուխ ետ դարձան և ընդհանուր հրամանատարին պատասխանը բառ առ բառ հաղորդեցին իրենց բազդակից ԻՖԶԷՔ պէյին։

Եւ այդ հինգ հարիւր գերիներն էին որ երբ լսեցին սուրհանդակներուն պատմութիւնը, բոլորովին յուսահատած, կառավարական պալատը հրդեհելու և Զեթոունը խուճապի մատնելով իրենց փախուստը դիւրացնելու ծրագիրը յղացած էին։

Դեկտեմբեր 2ի կիրակին էր։

Բուրչկէ, ցնցոտիներէ և ազտոտ լաթերէ քանի մը խծուծներ կը չինեն, և քարիւղի մէջ թաթղելով, կը զետեղեն զանոնք պալատին զանազան անկիւնները։

Խծուծները բռնկցնելէ առաջ, բոլոր գերիները, իրենց տասնապետներուն ու չաւուշներուն առաջնորդութեամբ, կազմ ու պատրաստ, կըսպասեն հրդեհի ծագելուն, պալատի մեծ դուռնին դուրս խոյանալու համար։

Տասնապետներուն ու չաւուշներուն կողմէն խրատուած էին հասարակ զինուորները, «օգնութի՛ւն, օգնու-

թէն,» պօռալով պիտի փախչէին իրենք, երբ տեսնէին հրդեհին առաջին բոցերը,

Սակայն պատրաստութիւնները վերջացած, քարիւղով օծուած խծուծներուն դպցուցին լուցկիները։

Թանձր, հեղձուցիչ մուխ մը պատեց պալատը։

Նոյն պահուն, Զեթունի տանիքներէն մէկուն վրայ, կին մը ճերմակեղէններ կը փռէր, կը տեսնէ, մուխ մը կ'ելլէր պալատին մէջէն։— Վայնասունը կը փրթի, տուներէն դուրս կը թափին կիները, և քանի մը րոպէի մէջ, հարիւրաւոր լեռնականուհիներ, կացիններով ու միսի դանակներով զինուած, Արապխանիկ Կարապետի (այժմ Տ. Սարգիս քահանայ Սւազպի) կիոջ առաջնորդութեամբ, կը վազեն դէպի պալատը, կը պաշարեն զայն, և մօտակայ աղբիւրներէն թակոյկներով ու սափորներով ջուր կրելով անմիջապէս կը մարեն հրդեհը, և պալատին դուռին առջև չարուած, կը հակեն որ դռները չը փախչին։

Յետոյ, իմանալով հրդեհին բուն չարժառիթը, արի լեռնականուհիները կը զայրանան, կ'որոշեն կարգով խողխողել բոլոր գերիները, որոնք այնքան երկար ժամանակ Զեթունի հացով ու ջուրով անանկել և ա՛նքան մարդասիրական մնծարանքներ վայելելէ յետոյ, ապերախտ արարածներ, Զեթունը մոխիրի վրայ նստեցնելու ամենավատ դաւադրութիւնը յանդգնած էին փորձել...։

Ոեսաի, պալատին դուռին առջև, մէկ մասը միսի դանակներով, միւս մասը՝ կացիններով, Զեթունի կիները սկսան խողխողել գերի զօրքերը։

Արիւնը կը վազէր ուղիօրէն և կարմիր առու մը կը ձևացնէր։

Լեռան մռռակ առիւծները, մէկիմէկ մէկիմէկ կը ջարդէին գերիները, և պիտի խողխողէին մինչև վեր-

Ջին զօրքը, նթէ չուսով վրայ չը հասնէր Աստուր ապան և չ՛արգիլէր։

Վերապրողները սակայն, իրենց փախուստի մէջո-ցին, զարձեալ հալածուելով Զկիմունի աղջիկներէն ու պատանիներէն, զիրենք Շուդրի կամուրջէն անիպուե-ցան վար նետել. երեսուն քառասուն մէդր բարձրու-թիւնէ մը, վիխարի ժայռերու գագաթներէն։

Պարոն Ազասին, տեղեկացած ըլլալով դերի զօր-քերուն անորակելի ոճրագործութեան, փախստական-ներէն մէկը բռնել ու կախել տուաւ կառավարական պալատին դիմացը, Սէմէրճեանց բակդուռը։

Յուզումը կ՛աճէր երթալով, պատանիներու խումբ մըն ալ Զկիմունի թուրքերը կը հետապնդէր, գերի զօրքերուն ա ա ր օ ս ին բերելու, բայց անոնք Բաի-ռաման իչխանի բերդին մէջ ապաստանած, ապահով էին իրենց կեանքին համար։

Նոյն օրը, Ակի պէյի բանակին առջեւէն հալածա-կան փախչելով, արեւմուտքի ճամբայով, Զկիմուն կը մտնէր Ծրնուզի փոխ վանահայր Բարթողիմէոս վար-դապետ Թադաճեանը։

Երբ կը հասնի Շուդրի կամուրջը, եզերքի ապ-բիւրին առջեւ պառաւ կին մը կը տեսնէ, որ արիւնոտ չապիկներ կը լուար.

—Մ ի՛ ն ծ ա ն ա, չ ի՛ ր ք կ ո յ վ ո լ ո ս հ է օ ա,

(Մե՛ծ մայր. հոս ի՞նչ կը լուաս)։

— Հա՛յր սուրբ, կ՛ըսէ պառաւը, մէկ կողմէն լուա-լով կարմիր լաթերը, զ ո ւ ն ա խ ը ն մ է չ ը կ ի ն է օ զ է ա կ է ա ր ը չ ա ր դ է ց ո ն ք, է օ ն ի ւ ն ց ս ո ւ ա տ ո ւ մ ո ւ ա ը կ ո յ վ ո լ ո ն ք (պալատին մէջը կե-ցող զօրքե՛րը չարդեցինք, անոնց ձերմակեզէնները կը լուանք)։

Բարթողիմէոս վարդապետը սոսկումով լսեց պա-

ռաւին խօսքերը, պահպանիչ մը կարդաց արիւնոտ յաթիները լուացող պառաւին վրայ և իր ձին մտրակելով անցաւ կամուրջէն և բարձրացաւ դէպի բլրակը. Բասիլոսեան իշխանին ապարանքը պիտի գիշերէր իր հետևորդներով։

Իրիկունը վրայ հասաւ և հրացանաձգութիւնը դադրեցաւ երկուստեք։

Լեռնականուհիները. պալատին հրձիգ դէրիները խողխողելէ յետոյ, առնոց դիակները քաշկռտելով տարին Շուշղի կամուրջէն վար թափեցին։

Վարէն մռնչող գետակին յորդ ալիքները քշեցին տարին բոլոր դիակները, ժայռէ ժայռ զարնելով, և լեցուցին Ջահանի պաղոր ջուրերուն մէջ։

Մութը տակաւ կը տարածուէր, Բէմզի բաչան, իր ջախջախուած բանակին բեկորները կը հաւաքէր, Ալիքսանենց բլուրէն մինչև Փխիրի առորոտը, ձիւներուն վրայ փռուած անկենդան զոհերուն դիակները թաղել կուտար և վրանները քակելով ու վերցնելով, կը պատրաստուէր նոյն գիշերը քաշուիլ հեռանալ, գիշերային յանկարծական յարձակման մը չենթարկուելու համար։

Իսկ Լեռան պառերազմիկները, Զօրանոցին ու Ս. Աստուածածնայ վանքին մէջ քաշուած, վաղորդայնի կռիւներուն յաղթակապիծը կը չինէին։ Արդէն, ամէն պատահականութեան դէմ պատրաստ դանուելու համար, կանխաւ գրաւած էին Բարթոշ Բար, Ջանազարը, Պըչախճուն Մաղը, Ձէյդինխամը, Ջուլախըն Պայիրը կոչուած գլխաւոր ու կարեւոր դիրքերը։

Բարթողիմէոս վարդապետը, Բասիլոսեանց ապարանքը թափուր գտաւ, քանի մը կիներ կային միայն, որոնք պառերազմիկներուն հացը կ'եփէին։ Ինքզինք առանձին զգալով հոն, Բերդէն վար իջաւ և Շուկայէն

անցնելով, մութին ուղեց վանք կլլել մինակը, իր հետաւորդները Զեթունի զանազան տուները տեղաւորուած ըլլալով։

Սպիտակ ձին հեծած, մարթինի հրացանը — դօրանոցին աւարներէն — ուսին վրայ, սուրը մէջքը, և փամփուշտները խաչաձև չարուած՝ կուրծքին վրայ, մագլցի կը բարձրանար Կարմրատիր զառիվերէն։ Երբ հազիւ հարիւր քայլ կը մնար հասնելու վանքը, յանկարծ դնդակներու կարկուտէ մը բռնուեցաւ։ Դիմացէն Թչնամի յառաջապահ գունդերը նշմարած էին վարպետը, ճերմակ ձիաւորը, և ուզած էին սպաննել զանի։

Սակայն վարդապետը, առանց կարեւորութիւն ընծայելու իր ականջներուն երկու քովէն սուլող անցնող դնդակներուն, նախախնամութեան յանձնուած, իր ձիով միասին կը բարձրանար չարունակ դէպի վանքը։

Դնդակներուն կարկուտը սաստկացաւ, հրացանաձգութիւնը յամառօրէն կը չարունակուէր, այնպէս որ, վարդապետը, ինքզինք ազատելու համար, պարտաւորեցաւ վիրաւորեալի մը ձեւով ձիէն վար գլորուիլ իյնալ ու սողալով իջնել ապաստանիլ ձորին մէջ, որ ձմեռուան յորդ անձրեւներէն մընչուն հեղեղի մը փոխուած էր։

Վերջապէս, ձիուն սանձը բռնած, իյնալով կլլելով, ցեխերու մէջ թաղուելով և դարձեալ չարունակելով վերելքը, հասաւ վանքին հիւսիսային պատին առտրուը։

Վերէն կը դիտէին ռազմիկները, ճանչցան, վար վազեցին, նախ առին Ծրնուզի քաջարի վարդապետը, որ առտուց մահէ մը ճողոպրած, վանքի բակին մէջ վերստին գտաւ իր զէնքի ընկերները։

Վանքին մէջ հինգ հարիւրէն աւելի ռազմիկներ կեդրոնացած, անհամբեր կրպասէին վազուան, Բէմզէ

քաշայի բանակին վրայ վճռական յարձակում մը գործելու և անոր կանոնաւոր թէ պաշըպօզուգ հրոսախումբերը ցիր ու ցան ընելու համար։

Խմբապետները չրջապատեցին Ծրնուզի փոխ վանահայրը, որ առաջնորդուած էր արդէն վերը, փոխ վանահայր Տէր Սարգիս Տիրացուեանին անհնակը։

Վարդապետին դէմքը կուլար, մեծ կսկիծէ մը կը չարչարուէր անիկ։

Նորաչխարհեան Նազարէթ չաւուշը, որ վարդապետին աջ կողմը կը նստէր.

— Ի՞նչ կայ, հայրսո՛ւրբ, հարցուց անոր.

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ, պատասխանեց Բարթողիմէոս վարդապետը, մէկ կողմէ թաշկինակովը սրբելով աչքերուն խոշոր կաթիլները, որոնք ցուրտէն անմիջապէս կը սառէին անոր երեսներուն վրայ։

— Պատմեցէ՛ք, հայրսո՛ւրբ, պատմեցէ՛ք, կ՚ապաչէր Նորաչխարհեան Նազարէթ չաւուշը.

— Ի՞նչ պատմեմ, թողուցէ՛ք զիս, չարունակեց վարդապետը, քիչ մը զիս հանգիստ ձգեցէ՛ք, կուշտ կուշտ լամ.

— Ինչո՞ւ պիտի լաք հա՛յր սուրբ, բողոքեց Նորաչխարհեանը, ի՞նչ պատահեցաւ արդեօք.

— Զաւակնե՛րս, ըսաւ վարդապետը, Ծրնուզի մէջ մա՛րդ չը մնաց.

— Ի՞նչ եղան, հարցուցին ամէն կողմէ, ի՞նչ եղան.

— Կէս մը ջարդուեցան, կէս մըն ալ գերի տարուեցան Մարաշ.

— Ս. Կարապետի վանքը, հարցուց Նորաչխարհեան բաւական յուզեալ չեչտով մը.

— Այրեցի՛ն, այրեցի՛ն, պատասխանեց վարդապետը, տաճարիս Գմբէթը, և չորս պատերը միայն մնա-

ցին ողջ, իբրև վկաներ՝ հոն գործուած վայրագու-
թեանց։

Եւ յետոյ, մանրամասնօրէն նկարագրեց թէ ի՛նչ-
պէս երեք օր, երեք գիշեր, ինքը, մէկ քանի ընկեր-
ներով պաշարուած մնացած էր Ցրնուզի մէջ և թէ ի՛նչ-
պէս հրաշքով ազատած էր. պատմեց կանչի բերդին
գագաթէն իրենք դիրենք գահավէժ վար նետող մահ-
կամարդուհիներուն վանքի դրուագը, վերջապէս, հազա-
րաւոր երկաթ փախստականներու հետ իր անվտանգ
ժամանումը Զեթունի։

— Հա՛յր սուրբ, ըսաւ Նորաշխարհեան, օրհնու-
թի՛ւն մըն է ձեր ներկայութիւնը, ճիշդ ժամանակին
հասաք.

— Ի՞նչպէս...

— Որովհետև, չարունակեց Նորաշխարհեան, թե-
րևս այս գիշերուընէ պիտի սկսինք յարձակողականի։

Վարդապետին ճակատը պայծառացաւ և աչքերը
վառիլ սկսան, պատերազմի պապակէն կը տանջուէր...։

Միւս խմբապետները, Շամքէչիլ Օղլու Փանոսէն
սկսեալ, վարդապետին երկու քովերը նստած, մռիկ
կ'ընէին առանց միջամտելու.

— Ուրիշ ի՞նչ կայ, հա՛յր սուրբ, հարցուց Շամքէ-
չիլ Օղլուն.

— Ո՞ւր, ի՞նչ կը հարցնէք, Փանո՛ս աղա, հարցուց
վարդապետը.

— Զեթունէ՞ն կուգաք, հա՛յր սուրբ, չէ՞, չարու-
նակեց Շամքէչիլ օղլուն խորհրդաւոր ժպիտով մը.

— Այ՛, Զեթունէն կ'ուգամ, պատասխանեց վար-
դապետը,

— Լա՛ւ ուրեմն, հարցուց խմբապետ Տէր Ղազա-
րոսց ըմբիշ Ասլանիքը, բան մը չը լսեցի՞ր, չը տեսա՞ր.

— Հա՛, հա՛, կրկնեց վարդապետը, տեղէն յանկարծ ցատկելով, մոռցայ պատմելու, Շուղրի Կամուրջին եզերքի աղբիւրին առջև պատահ մը լաթեր կը լուար, արիւնոտ լաթեր, —ինչ լաթեր են, հարցուցի. — Պատահին գերի զօրքերը ջարդեցինք, անոնց տուտումՀուտը կը լուամ ըսաւ։

— Ցեսո՛յ, ինչ պատմեց պատահը, հարցուց զարձեալ ըմբիշ Աւետիքը։

— Պատահին բոլոր գերիները ջարդեր են, գարչելինե՛րը, Զեթունը պիտի հրդեհէին, չէ՞, չարունակեց վարդապետը.

— Պիտի վճարուէին մեզի, հեղնեց ըմբիշ Աւետիքը, մեր կողմէն գտած ա՛յնքան վեհանձնութեան և քրիստոնէական մարդասիրութեան համար, ապերախտնե՛րը, վատե՛րը.

— Օրհնեա՛լ ըլլան մեր մայրերը, մեր քոյրերը, յարեց վարդապետը, մեծ ազէտէ մը փրկած են Գեղը...։

Մինչև կէս գիշեր տեւեցին այս մտերմական խօսակցութիւնները, թէև վարդապետին աչքերը կը գոցուէին քունէն։

Վանքին չորս անկիւնները, տանիքին վրայ, և վարը, պարտէզին կողմերը, դիշերապահները կը հսկէին, մինչդեռ ներսը, բոլոր սենեակներուն մէջ և կամարակապ տախտակամածներուն վրայ, քովէ քով պառկած, կը քնանային ռազմիկները, մէկ երկու ժամ հանդչելու և արշալոյսէն առաջ արթննալու համար։

Հետեւեալ օրը, երկուշաբթի, դեկտեմբեր 3, յարձակողական գործողութիւնները պիտի սկսէին։

Վանքէն և Զօրանոցէն պիտի միանուագ արձակուէին գնդակները, Բէմզի բաշայի բանակին վրայ, վախտուտի բանտարկեալներուն համար պայն. և երբ ան վերցնէր բանակը նահանջելու, անդին, զանազան դիրքերու

մէջ դարանամուտ սպասող խումբերը, ամէն կողմէ պաշարելով անոր վիթխարի բանակը, ամէն մէջոցներ ի գործ պիտի դնէին գերի բռնելու գոռոզ ընդհանուր հրամանատարը, որ Զեթունի Ս. Փրկիչին, լեռան ամենաստուերը պաշտպանին օթեւանը հրդեհած էին։

Զեթունի վրէժը, Զեթունի վրէժը, կրկնեց վարդապետը, յօրանջելով և գոցել իր աչքերը։

Գիշերը թանձր ու խաւար, երկինքը կորսուած՝ ամպերու տակ, համատարած լուսթիւն մը՝ թշնամի բանակներուն մէջ, ո՛չ մէկ չշուկ կը լսուէր ո՛չ վանքէն, ո՛չ զօրանոցէն. իսկ Զեթուն, խաւարակուռ, անհուն գերեզմանատուն մը, խոր քունի մը մէջ ընկղմած էր։

Բէմզի բայան, ցերեկուան կոտաղի դիմադրութենէն սասկումնահար, կը մտածէր թէ՝ Զեթունի լեռնականները թակարդի մը մէջ պիտի ձգէին իր բանակը, եթէ տակաւին դեգերէր այդ բլուրներուն վրայ, որոնք Պէրզիկայ լեռան և Ջ է բ ծ է ար քարաժայռին անմիջական սիրապետութեան ներքեւ կը գտնուէին։ եթէ այս գիշեր բանակս չը վերցնեմ այս դիրքերէն, կ'ըսէր ինքնիրեն Բէմզի բայա, և եթէ չը փոխադրեմ զայն աւելի բարձր դիրքերու վրայ, վաղուան արեւը մեր դիակները պիտի լուսաւորէ, ո՛վ գիտէ, ինչ սասունցական դաւեր լարուած են ինձի դէմ, այս անիծեալ Զեթունցիներուն կողմէն։

Կէս գիշերուան մէջ յանկարծ քունը փախած, սկըսաւ մտածել իր վրանին մէջ և արթնցնել տալով բանակին գլխաւոր սպաները, ժողովի հրաւիրեց զանոնք։

Սպաները միեւնոյն կասկածները յայտնեցին։

— Բայա՛, ըսաւ հազարապետ Ջէքիի պէյը, Հալէպի զօրաբաժնի հրամանատարներէն, Զեթունի բնակիչները մօտէն կը ճանչնամ, տարիներով ապրած եմ այդ զօրանոցին մէջ և ուսումնասիրած եմ այդ լեռնականներուն բարքերը։

— Շատ լաւ, Ֆէթհի պէյ, ընդմիջեց Բէմզի բաշա, խօսեցէ՛ք, պատմեցէ՛ք նայինք.

— Բաշա՛, չարունակեց հազարապետը, Ջեթունի լեռը՝ իբրեւ զաւակներ կը սնուցանէ իր արդանանեաւն մէջ. այս լեռնականները չեն նմանիր ուրիշ տեղեաւ Հայերուն, որոնք ոչխարներու պէս մորթուիլ միայն գիտեն, ասոնք, այս ափ մը լեռնցիները, չա՛տ սուղի պիտի նստեցնեն մեր բանակին առաջխաղացումը։

— Ի՞նչպէս, ընդմիջեց բաշան,

— Թոյլ տուէ՛ք որ բացատրեմ, հրամանատա՛ր բաշա, չարունակեց Ֆէթհի պէյը, այս ժողովուրդը չատ պատերազմներ մղած է թէ կանոնաւոր բանակներու և թէ պաշտպօզուգներու դէմ. վարժուած է ամէն տեսակ տառապանքներու, և իր ազատութիւնը պահպանելու համար պատրաստ է ամէն զոհաբերութիւններու, հետեւաբար, բաշա՛, ես ձեզի պիտի համարձակիմ խորհուրդ տալ, որ ա՛յս գիշերուընէ, առանց վայրկեան մը սպասելու, կանոնաւոր նահանջով մը, հրամայէք այս վտանգաւոր տեղերէն վերցնել և բարձր, անմատչելի դիրքերու մէջ փոխադրել բանակը.

— Ինչո՞ւ, Ֆէթհի պէյ, ինչո՛ւ ձեռքէ հանենք այսքան կարեւոր և հզօր դիրք մը, որ ա՛յնքան սուղի նստած է արդէն մեզի, հարցուց բաշան, գիտէ՞ք, քանի՛ քանի հարիւրաւոր զոհեր տուինք, մինչեւ որ յաջողեցանք տիրանալ այս դիրքերուն, կ՛ապաչեմ, ըսէ՛ք մեզի, լաւ բացատրեցէ՛ք, ինչո՞ւ թողունք այս դիրքերը։

— Տեսէ՛ք, բաշա՛, ըսաւ Ֆէթհի պէյ, սա դիմացի բարձր, ոտաւաժուռ լեռը տեսէ՛ք, այդ կրկինքի դրացի ժայռերուն գագաթը, ուր արծիւները միայն կրնան բնակիլ, տուներ չկոտած են, կը տեսնէ՞ք, այդ տուներուն մէջ հարիւրաւոր, թերեւս հազարաւոր լեռնցի պա-

տերազմիկներ դարանած, վազուան արեւուն կըսպասեն գնդակներու կարկուտի մը բռնելու համար մեր բանակը. արեւելքի լեռը տեսէ՛ք, վանքին գագաթի եռանկիւնի լեռը, որուն կատարը կարծես թէ երկինքին կը դպչի. գիտէ՞ք ատոր կողերուն մէջ, ատոր ծերպերուն ու փապարներուն մէջ, քանի՛ քանի հազարաւոր առիւծներ կը դարանին իրենց կորիւններով, մէկ խօսքով, հրամանատար բաշա՛, եթէ տակաւին յամառինք մնալ հոս, այս գիշերուընէ չը նահանջենք և չփոխադրուինք ապահով ու բարձր դիրքերու մէջ, թերեւս մինչեւ վազուան արեւածագին ալ չը մնայ, չատ հաւանական է թէ գիշերային յարձակում մը կրենք, երեւակայեցէ՛ք այն ատեն մեր բանակին խռովապը. վերցնենք, բաշա, վերցնենք բանակը, ա՛յս է իմ խնդարհ կարծիքս.

Ջէթհի պէյ լուեց: Միւս սպաները, չատերը Ջէթհի պէյի պէս խորհողներ, իրենց լուռթեամբ կը հաստատէին անոր յայտնած երկիւղները. իսկ Ըէմզի բաշան արդէն յոռետես էր. բայց կը վարանէր ինք իր գլխուն նահանջելու, ապագայ պատասխանատուութենէ մը կը վախնար: Դարձաւ ըսաւ սպաներուն.

— Պէյե՛ր, Ջէթհի պէյին յայտնած գազափարները չատ ճիշդ են և իր ցոյց տուած երկիւղները՝ բանաւոր, ատոյգ է թէ՝ Զեյթունի ժողովուրդը չը նմանիր ուրիշ վայրերու Հայերուն. այս ժողովուրդը հին քաջերու մըննացորդ մը կը թուի եղած ըլլալ. որովհետեւ, տեսաք, արտակարգօրէն խիզախ է և անյուսահատ. ես ալ կը վախնամ որ չըլլայ թէ գիշերային դաւադրութեան մը զոհ ըլլայ մեր բանակը. դիմացի հակայ լեռներուն կողերը մ՛ը գիտէ, քանի՛ քանի առիւծներ կը պառկին...: Ես. Ջէթհի պէյին համակարծիք եմ, պէյե՛ր, միայն մէկ բան կայ որ պիտ կը կաշկանդէ.

— Ի՞նչ բան, բաշա՛, հարցուց Ջէթհի պէյ.

— Վաղուան պատասխանատուութիւնը, պատասխանեց Բէմղի.

— Ինչ պատասխանատուութիւն, հեգնեց Ցէքհի պէյ, ինչ բանի համար, ըսէք, կ'ազաչեմ, ինչ տեսակ պատասխանատուութիւն է սոսկա.

— Պէյ՛ր, չարունակեց Բէմղի բաշան, ո՛չ Պոլիս, ո՛չ Դամասկոս, ո՛չ Սպարապետը, ո՛չ ալ մեր ե. Զօրաբանակի միւչիրը, ո՛չ ոք գիտէ թէ ո՛րքան դժուար է մեր գործը։ Առջի իրիկուընէ մեր սուրհանդակները ղրկեցինք, մեր փառաւոր յաղթանակները հաղորդելու Մարաշի կառավարութեան, չէ՞.

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին բոլոր սպաները, Մարաշի կառավարիչը հեռագրերով պիտի աւետէ մեր յաղթանակները, և կայսրութեան բովանդակ երկիրներուն մէջ խրախճանքներ պիտի կատարուին վաղը.

— Գիտէ՞ք, չարունակեց բաշան, ինչ պիտի հեռագրէ Մարաշի կառավարիչը, Հալէպի կուսակալին.

— Ի՞նչ...

— Մեր Մարաշի զօրագունդերը յաղթանակով հասան և բանակեցան Զեթունի առջեւ.

— Անչո՛ւշտ, յարեց Ցէքհի պէյ, իրականութիւնը չէ՞.

— Բայց՝ ճակ իրականութիւնը, չարունակեց Բէմղի բաշան, Զեթունի դիմացը չե՞նք բանակած այս պահուս.

— Անչո՛ւշտ...

— Բայց, չարունակեց Բէմղի բաշան, բայց, Հալէպի կուսակալը գիտէ՞ք ինչ պիտի հեռագրէ Պոլիս.

— Ցայտնի է, բարեկամնե՛րս, ըսաւ Բէմղի բաշա ժպտելով, մեր բարի սովորութիւնները ծանո՞թ են. կուսակալը, Մարաշի կառավարիչին հեռագիրը կարդալուն պէս, պիտի խնդումէն գլխովին, և իր կոդմէն յաւել-

ամենայրով ուրիշ հետապիր մը պիտի քալէ Պոլիս.

— Ինչպէս. —

— Շնորհիւ Վեհափառ Սուլթանին, չարունակեց Բէմզի բաչա, մեր կայսերական բանակը յաղթանակով մտաւ Զեթունն, Զօրանոցը վերաշին եւս առած են, ևն։

— Ձեմ կարծեր, առարկեց Ֆէթհի պէյ, Հալէպի կուսակալը յիմար մը պէտք է եղած ըլլայ, որպէս զի այդպիսի հետապիր մը քալէ Պոլիս, հերքումէ չը՞ վախենար այդ մարդը.

— Դուք չէ՞ք ճանչնար կուսակալը, չարունակեց Բէմզի բաչա, իր բովանդակ կեանքը սուսերով անցուցած է.

— Ներեցէ՛ք, բաչա՛, միջամտեց ուրիշ ապայ մը, որ չիրմ կուսակից մըն էր բանակի նահանջումին, ենթադրենք թէ Հալէպի կուսակալը հետապրէ այդ իմաստով, դուք ինչո՞ւ կը վարանիք նահանջելու.

— Օղո՛ւմ, ըսաւ ընդհանուր հրամանատարը, վաղը Պոլիս պիտի լսուի թէ Բէմզի բաչայի բանակը Զեթունն է մտեր յաղթանակով. իսկ միւս օրը, եթէ նահանջենք, Զեթունէն ետ մղուած է պիտի ըսեն.

— Ո՛վ պիտի ըսէ, առարկեց Ֆէթհի պէյը, և եթէ նահանջենք, գիտէ՞ք, բաչա՛, ինչպէս պէտք է տեղեկացրուի այս նահանջը.

— Ինչպէս, հարցուց Բէմզի բաչան.

— Մարաչ կը գրէք թէ, չարունակեց Ֆէթհի պէյը, որքան որ յաջողած էինք Զեթունի դիմացը, Զօրանոցին մօտերը լարել մեր վրաններըը, սակայն, մտածեցինք յետոյ թէ ապառամբ լեռնականները, մեր բոլորտիքը, բարձր դիրքեր բռնած ըլլալով, պիտի կըրնային յանկարծակիի բերել և թակարդի մը մէջ ձգել մեր զօրագունդերը. ասկէ զատ, կը գրէք, բաչա՛, կը գրէք թէ, Ֆրնուզի կողմէն Ալի պէյի բանակը դեռ

հասած չըլլալով, խոհեմութիւն համարուեցաւ, կանոնաւոր նահանջով մը քաշուիլ մօտակայ բարձունքներուն վրայ, սպասելով Ալի պէյի բանակին, Զեթունը չորս կողմէն պաշարելու և վճռական յարձակումով մը ջրաւելու համար, ետն,

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին միւս սպաները, Ֆէթհի պէյ իրաւունք ունի, այս գիշերուընէ պէտք է փոխադրենք բանակը, բայա՛:

Բէմզի բայան արդէն կը վարիադէր նահանջկ, անմիջապէս հարկ եղած հրամանները տուաւ այդ մասին:

Ու բանակը արշաւոյեէն երկու ժամ առաջ, կանոնաւոր նահանջով մը, ետ քաշուեցաւ Զօրանոցի շըրջականերէն և փոխադրուեցաւ Սանդուխի ամուր դիրքերուն մէջ:

Թ

Ըմոլի բայայի բանակը Սանդուխի կողմերը քաշուած էր, իսկ հայկական խումբերը, ինչպէս քիչ առաջ յիշեցինք, զանազան կարեւոր դիրքերու մէջ, նոր ճակատամարտի մը կը սպասէին։

Դեկտեմբեր 3ի երկուշաբթին էր, արեւածագին ճակատամարտի նշանը արուեցաւ։

Ամէն կողմէ արձակուեցան հրացանները։

Հայ ռազմիկները, իրենց անառիկ դիրքերէն անդադար կը տեղացնէին գնդակները, և երկուստեք հաւասար կատաղութեամբ կը մղուէր կռիւը։

Վերջապէս, Զեթունի Պօղպայիր թաղին անուանի ռազմիկները, իրենց դիրքերէն դուրս խոյացան և ամեհի յարձակումով մը քայքայեցին թշնամի գունդերը, որոնք ռազմամթերք, թնդանօթ, և բազմաթիւ դիակներ թողած, լեռնապատառ փախան իրենց բանակին կեդրոնը։

Այս կատաղի ճակատամարտին մէջ, լեռնականները Զուլախենց Փանոսը գնդակով մը գլխուեցաւ կուրծքէն, և կռիւը տեւեց մինչև իրիկուն։

Սապին, Քարթոչ Քար, վանքին, զօրանոցին, Պուչախճուն Մատին, Զանաղարը ի, Ծէյդինց խամին և Զուլախըն Պայիրին, բոլոր այս կարեւոր դիրքերուն

մէջ, մանակի արիւնոտ ընդհարումներ տեղի ունենան և տեւեցին մինչև իրիկուն։

Գիշերը, Զեթունի բոլոր եկեղեցիներուն մէջ հրամայում կատարուեցան, ուղղափառներ քարոզներ խօսուեցան խորանները և նոր օժանդակ խումբեր կազմուեցան լեռան ինքնապաշտպանութեան համար։

Այսպէս, հակումներով, քարոզներով, նորանոր պատրաստութիւններով այդ գիշերը՝ խաղաղօրէն անցաւ, առանց ա՛և է միջադէպի։

Գեկտեմբեր 4ի երեքշաբթի առաւօտն, ամպամած վրթաւ.

— Ալի պէյի բանակը, Եայճօղլուի հրամախումբերը, կ՚ազատակեր մուսեռներուն Զեթունի փողոցներուն մէջ, Սօլագ Տէաէ հասան, ելէ՛ք, ելէ՛ք։

Եւ ժողովուրդը, յանկարծակիի եկած, տասներկու տարեկանէն մինչև ութսուն տարեկանը, զինուեցան և պատրաստուեցան դիմաւորել այս թշնամի նոր բանակը։

Արդաւ, Ալի պէյի բանակը, Ծրնուղը քարուքանդ ընելէ, Ս. Կարապետի վանքը հրդեհելէ, երկաթ բնակչութիւնն մէկ մասը ջարդելէ, մնացեալը գերի վարելէ և բնակիչներուն գոյքերը, նոյնպէս վանքին սրբազան անօթները թալանելէ յետոյ, ինչպէս կը յիշեն ընթերցողները, սկսած էր առաջանալ դէպի Զեթուն։

Ճամբան անհրաւակայելի խժդժութիւններ գործեցին այս բարբարոս վոհմակները։ Բոլոր հայ գիւղերը — Քիրէճ, Թաչ օլուգ, Տէյիրմէն Տէրէսի, Կէօլ Փունար, Կոպան, Պունտուգ, Դաւութիլիք, Տրդատիլիք, Շիպկի, Եէնիճէ Գալէ, Անըճըգ, Տէօնկէլ, Տիքիլի Թաչ, Անարուն, Թէլէմէլիք, Հին Գեղ, Կուչէօղ, Թէքիր, Խաբաղաճ· Շատալախենք, Աւագալ, Ղօզճուղազ, Հաճի Տէրէ, Անտոկ, Եայլաճըգ, Սիանէ, Պալինք, Քէօմէ Սէօյիւտ, Եասար Փունար, Խընըխէօզ — հրդեհելով ու

քնակիչները ջարդկով, եկած նստած էին Զեյթունի ա-
բեւմտեան լեռնաշղթային՝ Սօլագ Տէտէի Կանկրուա ըս-
ւած գագաթը։

Մուեզիկները կ՚ածազակէին.

— Ալի պէյի բանա՛կը, Սօլագ Տէտէ՛ նստած է, Կանկրուաի գագա՛թը, Կանկրուաի գագա՛թը, մարախի պէս ծածկած է գետինը։

Ջորս թաղերուն չորս աւազ երէցները հաւաքուե-
ցան անմիջապէս և ժողովի հրաւիրեցին երեւելիները։

Քահանաները կը գոչէին.

— Էյ էղբերաէաք, հա՛սիկ իրկու ղրհիրաս, տուշ-
մունները չէվիրմիշ էրին, էալ կանելոյ վրնասը չը մնա՛ց. (Ո՛վ եղբայրներ. ահաւասիկ մեր երկու կողմէն, թշնա-
միները պաշարեցին, այլ եւս կենալու ժամանակ չը մնա՛ց)։

Այդ երեքշաբթի օրը, բովանդակ Զեյթունը սուգ մտաւ։

Սրտակեղե՛ք, զարհուրելի տեսարաններ, փողոց-
ներուն մէջ և եկեղեցիներուն բակը։

Տանիքներուն վրայ հազարաւոր աղջիկներ, կիներ, դուրս կած, կը դիտէին արեւմուտքի կողմը, Սօլագ Տէտէի կողերը, որոնց վրայ սեւ կէտեր կը շարժէին, Ալի պէյի բանակին և Եայճօղլուի վոհմակներուն գլուխները։

Եկեղեցիներուն կոչնակները մեղամաղձոտ, թախ-
ծագին դաշնակութեամբ մը կը հնչէին, քահանաները, ապաչխարութեան չարականներ կը մրմնջէին. իսկ հար-
իւր փոքրիկ տղաքներ, կէս կէս նուկի (քառասուն սիր-
էմ) քարեր ղրած բերաննին, կը կանչէին, կ՚աղօթէին, կը հնծէին, երկինքէն օգնութիւն կը հայցէին։ Կիները, երամ երամ, փողոցներուն մէջ թափոր կազմած, խու-

ժեղին Նկեղեցինները, կը հեծեծէին, կուրծքերնին կը ծեծէին ու մազերնին կը փետռէին։

Եղան քահանաներ, որոնք, ինչպէս ապաշխարութեան, իշու պոխուրդք անցուցած վիզերնին, իրենք զիրենք քաշքշել տուին փողոցներուն մէջ։

Եղան մարդիկներ, մուհապպէթճի սերունդէն, որոնք ողջ ողջ դագաղը պառկեցան և իրենք զիրենք պաբասցնելով սարին վողոջ վողոջ։

Բոլոր տուները պարպուած, ապայ, աղջիկ, այր, կին, ծեր, բովանդակ Զեթունը, նոյն օրը ոտքի վրայ, զինուորեալ մարտիրոսութիւն մը կազմած էր, բոլորը կազմ ու պատրաստ, թշնամի նորեկ բանակին դէմ կռթալ կռուելու՝ Ս. ղ ա զ ա ր ո ւ թ ե ա ն հ ա մ ա ր...։

Մինչ Զեթունի մէջ այս սրտաչարժ ու յուզումնալից անսարանները կը պարզուէին, մէկ ժամ անցին, Սօլագ Տէաէի կողերուն վրայ. Կանկրուտի դագաթը, Սալի պէյ իր հակայ բանակին դունդերը զանազան թեւերու կը բաժնէր։

Իսկ Բէմզի բաշա, առջի օրուան կռիւներէն դեռ ինքզինք չգտած, յոգնութիւն կ'առնէր, և զիւաակը ձեռքը, հեռուները կը դիտէր։

Հեռուն, զինուորներու խումբ մը նշմարեց, որոնք մագլցի կը բարձրանային դէպի բլուրները, որոնք կ'երկարաձգուին Անի Զորի եզերքը։

Այդ զինուորներու խումբը կը մօտենար դէպի Բէմզի բաշայի բանակին կողմը, որո՞նք են արդեօք, ինչո՞ւ կուգան, կը խորհէր ընդհանուր հրամանատարը, և դիւաակը վար չէր դներ։

Կէս ժամ ետքը պարզուեցաւ, այդ խումբը սուրհանդակ զինուորներէն կը բազկանար, որոնք Սալի պէյի կողմէն նամակ մը կը բերէին Բէմզի բաշային։

Ընդհանուր հրամանատարը խիստ դոհ մնաց նամա-

վին ընթերցումէն և, անմիջապէս, իր բանակին ապստամբոյսը հրաւիրեց իր վրանը։

Սպանները հաւաքուեցան ընդհանուր հրամանատարի վրանին մէջ.

— Պէյ՛ր, ըսաւ Բէմզի բաշան, ցոյց տալով Ալի պէյին սուրհանդակները, այս հերթս Օսմանցիները մեր Ալի պէյի բանակին մէջէն եկած են, ամենավատանգաւոր ճամբաներէ, Զեթունի գետակը կարկլով անցած, և առանց թշնամի խումբի մը հանդիպելու, յայտնած են բերել մեզի մեր սիրելի միրալայ Ալի պէյին նամակը, որ ահա՛ւասիկ։

Եւ նամակը բանալով ցոյց տուաւ ներկաներուն.

— Ինչ կը գրէ Ալի պէյը, հարցուց հազարապետը.

— Ցրնուզի և չրջականերուն հաչիւը մաքրեր լմնցուցե՛ր է և այս պահուս, մեզի պէս, Զեթունէն միայն մէկ ժամ հեռաւորութեան մը մէջ, սա դիմացի լեռան գագաթը բանակը դրեր է.

— Ինչ կ՛ըսէք, այդչափ մօտեցե՛ր է, ընդմիջեցին սպանները իրենց ուրախութեան ձևերով.

— Այ՛, ահա՛ նամակը, պատասխանեց Բէմզի բաշան, և կարդայ նամակը։

Ալի պէյ կը գրէր թէ՝ Ցրնուզէն մինչև Զեթուն պատած սրրած էր բոլոր հայ գիւղերը, և բնակչութեան մեծ մասը ջարդած, հազիւ փոքր մաս մը կրցած էին ճողոպրիլ իր ղօրքերէն, թէ առանց նեղութեան յաջողած էր գրաւել բոլոր կարևոր դիրքերը, որոնց վրայ թնդանօթներ դնած էին կրնար կէս ժամուան մէջ մոխիր դարձնել ամբողջ Զեթունը...։ Ալի պէյ կ՛առաջարկէր Բէմզի բաշային առաջ վարել իր բանակը, և արևելքէն պաշարել Զեթունը, այնպէս որ, արևելքէն և արևմուտքէն [պաշարուած, ապստամբ լեռ-

Նահանները պիտի սպասէին անձնատուր ըլլալ, ևն. Ալի պէյ կը վերջացնէր նամակը, խնդրելով որ ընդհանուր հրամանատարը հաճի անմիջապէս նկատի առնել վերոյիշեալ պարագաները և բանակը չուառով փոխադրել Զեթունի դիմացը։

Ընթերցումէն վերջը, Բէշզի բաշան, դառնալով Ֆէթհի պէյին.

— Ա՛խ, Ֆէթհի՛ պէյ, երանի՛ թէ առջի գիշեր Նահանջումի խորհուրդը տուած չըլլայիք. անհատ՛սիկ պիտի սպասունք դարձեալ վերցնել բանակնիս և փոխադրել իր նախկին տեղը.

— Աւելի՛ լաւ, բաշա՛, ըսաւ Ֆէթհի պէյ, հիմա որ Ալի պէյի բանակը հասած է, ա՛լ վախ մը չունինք Զեթունէն, չա՛տ չատ, երկու օրուան խնդիր է, Զեթունի ժամերը համրուա՛ծ են.

— Ա՛խ, ո՛ւր էր թէ, հառաչեց Բէշզի բաշա, եթէ անգամ մը ներս մտնենք, եթէ նուաճենք սա լեռներնիները, հաւատացէ՛ք, կայսերական երկիրներուն ամէն անկիւններուն մէջ հարսնիքներ ու հանդէսներ պիտի սարքուին.

— Ինչ կ՛ըսէք, բաշա՛, յարեց Ֆէթհի պէյ, հապա ձեր բանակին համրա՞ւը. վաղը յաղթական պիտի մըտնենք Զեթուն, մենք արեւելքէն, Ալի պէյի բանակը արեւմուտքէն. բնականաբար, պիտի անձնատուր ըլլան, չէ՞.

— Անտարակո՛յս, պատասխանեց Բէշզի բաշա, ոլորելով իր թաւ պեխերը, գիտէ՞ք, ինչ անուշ բան պիտի ըլլայ, հիմակուընէ կ՛երեւակայեմ այն ազուո՛ր կայտառ, թօմպուլիկ աղջիկները...։

— Ներեցէ՛ք, բաշա՛, դիտել տուաւ Մուրթազա Ֆէյ, այդ անուշ խօսքերը վա՛ղը կընենք, հիմա սա

մեր սուրհանդակ եղբայրները պիտի եւ ճամբենք, ի-քենց բանակը, չէ՞.

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, կրկնեց Բէմզի բաշա, մեր այս քաջերը պէտք է եւ ղրկենք.

— Ես բան մը խորհեցայ, ընդմիջեց Ֆէթհի պէյ.

— Խօսեցէ՛ք, Ֆէթհի՛ պէյ, ինչ խորհեցաք.

— Մեր միրալայ Ալի պէյին անակնկալ մը չը-նեներնք.

— Ինչպէս, հարցուցին բոլոր ներկաները.

— Մեր բանակի զինուորներէն փոքրիկ ջոկատ մը խառնենք իր սուրհանդակներուն հետ եւ ղրկենք իր բանակը.

— Արդէն այդպէ՞ս ընել կը խորհէի, յարեց Բէմզի բաշան պեխերը պլորկոտ, թո՛ղ մեր բանակի զինուո-ներն ալ տեսնէ, եւ հանգստանայ:

Ալի պէյի սուրհանդակները նոյն օրը ճամբայ հան-ւեցան ուրիշ խումբի մը հետ, ընդհանուր հրամանա-տարին պատասխանագիրը տանելու համար միրալայ Ալի պէյին:

Բէմզի բաշա պատուիրեց իր բանակի սուրհանդակ զինուորներու խումբին չը վերադառնալ բանակը, այլ մնալ հոն, Ալի պէյի գունդերուն մէջ, որովհետեւ այդ սուրհանդակները ճամբու դնելէ անմիջապէս ետքը, մտադիր էր վերջնել իր բանակը, եւ, փոխադրուիլ դարձ-եալ առջի դիրքերուն մէջ. վստահ էր թէ ո՛ւ է ընդդիմութեան մը չը պիտի հանդիպէր:

Երեքշաբթի օրը, կէս օրուան մօտերը, Բէմզի բա-շայի բանակը ծածկած էր Զօրանոցի չրջակաները, մինչ Ալի պէյ, իր զօրագունդերը Կանկրուտի գագաթը նըս-տեցուցած, Զեթունի ճակատը ամրակոծելու յարմար դիրքեր կը փնտռէր, հոն զետեղելու համար թնդանօթ-ները:

Զեթունէն, Վանքէն, Զօրանոցէն, Պուչախճուն Մաաէն հարիւրաւոր կարիճներ վազեցին դէպի Կանկրուա, նոյնպէս Քարմոչ Քարէն, Աղպաչինց Սաաուրը, աննման ռազմիկ մը, երեսուն զինակից կարիճներու հետ խոյացաւ արեւմուտք։

Ցերիգ Բէմզի բաշան տեսաւ ասոնց անցքը, խլկոյն թնդանօթի բռնեց Զեթունը։ Միւս կողմէ, օգտուելով առիթէն, և կարծելով թէ վանքը պարպուած է, դէպի հոն ուղաւ առաջնակ յարձակումով, բայց դժբաղդ, չարաչար սխալած էր, անաւոր դիմադրութիւն մը գտաւ վանքին կողմէն, ուստի հրացանաձգութիւնը դարձուց Պուչախճուն Մաաին վրայ, հա՛ս ալ հանգիստացաւ ընդդիմութեան։ Ի վերջոյ, Զօրանոցին վրայ քալեցուց վաշտ մը զօրք։

Եւ ահա՛ զօրանոցէն դուրս խուժեցին հինգհարիւր ռազմիկներ, որոնք վագրի պէս յարձակեցան վաշտին վրայ։

Վայրկենապէս ձիէն վար ինկաւ հազարապետը, սուրը ճօճալով օդին մէջ։

Այսպէս, զօրանոցին վրայ ղրկուած առաջին վաշտը փճացաւ ամբողջովին։

Բէմզի բաշան յամառօրէն կ'աշխատէր նոյն օրը վճռական հարուած մը տալ զօրանոցին, ուստի, երկրորդ վաշտ մըն ալ հանեց հազարապետով մը։

Զօրանոցին հայկական ուժերը կերան այս երկրորդ վաշտն ալ։

Բէմզի բաշան կատղեցաւ։ Երկու վաշտեր կէս ժամուան մէջ բնաջինջ եղած էին։

Թնդանօթի բռնել տուաւ զօրանոցը։

Ձիշդ այդ միջոցին, Սէլի պէյի բանակը դիմաւորող լեռնական ռազմիկները, կուրծք կուրծքի, դաշոյն դաշոյնի բռնուած էին իրարու հետ։

Անկարելի, դարձուրելի տեսարան մը կը պարզէին այդ երկու դիրքերուն վրայ մղուած արիւնալի կռիւները. մարդազոհի քոմմունէի տեսարան...:

Եւ սկսաւ վայնասունը, երեսուն քառասուն հազար կուրծքերէ ժայթքած խժալուր աղաղակներ, խառնուած՝ հազարաւոր, տասնեակ հազարներով արջառներու, հօտերու եւ ընտանի կենդանիներու բառաչներուն ու պոչաւոր քներուն հետ, վայրենի, դժոխային դաշնակութեան խառնուրդ մը կը կազմէին:

Երկինք երկիր խառնուելուն իրարու, արձակուած հրացաններուն ու թնդանօթներու վառօդի մուխերը ծառացան, բարձրացան, մթնոլորտը պատեցին և արեւը բռնուեցաւ:

Սօլագ Տէսէի զոհասեղան կէսերուն վրայ արիւնոտ հանդիպումներ, դանակ դանակի, կուշտ կշտի կռիւներ, երկերկու, երեք երեք, չորս չորս ռազմիկներու մահնակի մենամարտներ, ատենք ռովորական բաներ էին դեկտեմբեր 4ի երեքշաբթի օրուան համար:

Հրացաններու մէն մի պայթումէն և թնդանօթներու մէն մի բոմբիւնէն, գետինը կը ցնցուէր և կարծես թէ լեռները կը գլորուէին դահավէժօրէն, և ապրիլքները կը մարանչէին իրարու հետ:

Այս վիճակը տեւեց մինչև իրիկուան ժամը 2ը, յետոյ սիրոց բացարձակ լռութիւն և խաղաղութիւն մը:

Երկու կողմէն ալ դադրեցան թշնամանական գործողութիւնները:

Սրձակուած թնդանօթի ռումբերուն զոհ եղած էին զօրանոցին մէջ կռուողներէն վեց կարիճներ. —Ղազենց Մարտիրոսը, Մէկս Արմենենց Գէորգը, Սէնկերենց Մանուկը, Չէք Պարսումենց Կարապետը, Պուսաճենց Թադիւսը, Մուրատենց Պիւարիւսը: Իսկ Կանկրուտի ճակատամարտին մէջ, որ ա՛յնքան կատաղութեամբ մղուե-

ցաւ, ո՛չ մէկ զոհ Հայերէն, որոնք սակայն Ալի պէյին բանակէն երկու վաչտեր ջնջեցին և սոնց մարթինիները գրաւեցին ամբողջովին։

Այսպէս ուրեմն, Կանկրուտի ճակատամարտին մէջ Ալի պէյ չարաչար պարտութիւն մը կրեց և Զեթունի յաղթական խումբերը ռազմապտոյտ երգերով վերադարձան Զեթուն, կիրճերուն և դիրքերուն մէջ թողլով պահապաններ, գիշերային յարձակումները հակելու համար։

ԺԲ.

Դեկտեմբեր 4ի գիշերը։

Պաշարող երկու բանակները, մօտաւորապէս հաւասար հազար կանոնաւոր թէ անկանոն զօրքերէ բաղկացած, Զեթունի արեւելեան և արեւմտեան իշխող բլուրներու վրայ նստած, իրենց ցերեկուան պարտութիւնը կը մարսէին։

Ըէմզի բաշային և Ալի պէյին երկու բանակներէն գրեթէ չորս հինգ վաչտեր կը պակսէին, նոյն օրուան արիւնահեղ ընդհարումներու միջոցին ջնջուած էին։

Զեթունի ռազմիկները չատ ուրախ էին, յայղոցած էին առաջին հարուածով քիթը կոտրել Ալի պէյին, որ անմեղ գիւղերու թալանով ու ջարդովը միայն պարծենալ գիտէր, և երբ ինքզինք դէմ առ դէմ գտնէր, իր սուսար թիւը, իր զինուորական ղօրութիւնն ու իր պատերազմական գործիքներուն որքանութիւնը ծաղրող ճչմարիտ պատերազմիկներու հետ, վատաբար քաշուել գիտէր մարտի ազպարէզէն։

Կանկրուտի ճակատամարտին մասնակցող լեռնականներէն մէկ քանիները. — Սաչճիւնց Կարապետը, Մարկանենց Կարապետը, Պապան, Տէր Ղազարենց Աւետիքը, Պօշճենց Սարգիսը, Թօղլենց Մացոկը —, այս հինգ երեւելի ռազմիկները, արիւնոտ սարին վրայ ժողով մը գումարեցին, խորհրդակցելու համար հետեւեալ օրուան գործողութիւններուն վրայ։

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ Սաչճիւնց Կարապետ աղան, այսօրուան ճակատամարտին մէջէն պատուաւոր դուրս ելանք, յաղթական, բայց, գիտէք, մերիններէն հարիւրապատիկ աւելի թիւ մը կը կազմեն մեր թշնամիները։

— Թիւը զրո՛ է, ընդմիջեց Տէր Ղազարենց Աւետիքը, Կարապե՛տ աղա, կը յիշէք անշուշտ, քանի՞ տարի եղաւ, Բերդուսի տասանորդը միասին առած էինք, ո՞ր տարին էր։

— Է՛, ընդմիջեց Սաչճիւնց Կարապետ աղան, 8 տարի առաջ էր, 1887ին, Զեթունի Մեծ Կրակի տարին, ինչ պիտի ըսէիք, չարունակեցէ՛ք

— Կը յիշէք, չարունակեց Տէր Ղազարենց Աւետիքը, Բերդուսէն քանի մը ժանիքաւորներ ըմբոստացան, չուզեցին չափել տալ իրենց կալերը։

— Ցիչեցի՛, յիշեցի՛, ընդմիջեց Սաչճիւնց Կարապետ աղան, սա՛ խնդիրը, վեց հոգին մէկտեղ իրարու վրայ գրիր և իրենց վրայ նստար։

— Այո՛, պատասխանեց Տէր Ղազարենց Աւետիքը, այդ դէպքը կուզէի ձեզի յիշեցնել, հասատաւելու համար թէ մենք թիւէն չենք վախնար, ա՛չ ալ մեր թշնամիներուն թնդանօթներէն ու իրենց կատարելագործեալ զէնքերէն։

— Անոտարակո՛յս, յարեց Պօղոսենց Սարգիսը, որ դեռ նոր վերադարձած էր Հալէպի կեդրոնական բանտէն, ուր պահած էր ամբողջ հինգ ամսրիներ, յաճախ պատահեցաւ մեզի, մեր բանտարկութեան մէջ. Մենք Բանաը չորս հարիւր յիսուն բանտարկեալներ էինք, քան հոգին միայն Զեթունցի ըլլալով, դանազան անհանգիստ մէջ բաժնած էր մեզ բանտին անօրէնը. սկիզբները, սրար, քուրդ, թուրք, թուրքմէն, և ուրիշ ազգերէ բանտարկեալներ, մեզի դէմ միացած, անդուր լուսանքներ կը թափէին մեր գլխուն, բայց հաոյ, քիչ քիչ, երբ բաւական ընտելացանք բանտային կեանքին, յաճախ ընդհարումներ կ՚ունենայինք անոնց հետ, այնպէս որ ի վերջոյ, "բանտին անօրէնը պարտաւորուեցաւ մասնաւոր չենք մը վարձել և հոն փոխադրել տալ բոլոր Զեթունցիները...։

— Ինչ ըսել կ՚ուզէք, ընդմիջեց Մարկոսենց Կարապետ աղան.

— Ըսել կ՚ուզեմ թէ, չարունակեց Պօղոսենց Սարգիսը, թիւով մենք տասնապատիկ աւելի, մենք կը վախնայինք բոլոր բանտարկեալները, մեզի պէս օտարներէ, պանդուխտներէ, իսկ հիմա, մեր բնիկ երկրին մէջ, մեր սեփական լեռներուն վրայ, ինչ պատճառ ունինք վախնալու։

— Իրաւունք ունի մեր աղան, միջամտեց Տէր Ղազարենց Աւետիքը, մէկ Զեթունցին յիսունի դէմ է, յիսուն՛։ Ես կ՚առաջարկեմ ուրիշին որ վազը, աւելի բուռն ու կատաղի կերպով վերսկսինք կռիւը, պէտք է

մեր արիւնի մինչև վերջին կաթիլը թափենք, պէտք է մարանչինք, մինչև որ մեր հայրենի սահմաններէն վռնտենք այս բարբարոսները, Ապահիլ Համիտի վարձկանները։

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին արիւնոտ սարին ժողովականները, պէտք է չարունակենք կռիւը։

Եւ որոշուեցաւ հետեւեալ օրը վերսկսիլ կռիւը։

Արիւնոտ Սարին ժողովականները վերադարձան Զէյթուն և գիշերն ի բուն զբաղեցան նոր խումբեր կազմակերպելու վաղուան ճակատամարտին համար, որ անխուսափելիօրէն պիտի տեղի ունենար։

Մինչ Արիւնոտ Սարին վրայ գումարուած ժողովականները կը վճռէին հետեւեալ օրը չարունակել կռիւը, ապին, Ս. Աստուածածնայ վանքին մէջ, ուրիշ գիշերաժողով մը կը գումարուէր, Նորաշխարհեան Նազարէթ չաւուշի նախագահութեան տակ։ Ներկայ էին Նորաշխարհեան Աւետիսենց Եղիան, Նորաշխարհեան իչխան Աստուածատուրի տղուն Ղազարի տղան Նշանը, ինչպէս նաեւ Հնչակեան պարոնները։

Ժողովը բղաւրովին գաղանի էր, գիշերով բանբեր ղրկեցին զօրանոցը, Շամքէչիլ օղլու Փանոսին, վանքը գալու։

Շամքէչիլ օղլուն բանբերին հետ վանքը գնաց մասնակցելու գաղանի խորհրդակցութեան։

— Պարո՛ն Ազատ, ըսաւ Նորաշխարհեան Նազարէթ չաւուշը, չէիք սպասուած իր հօրեղբօրորդիներէն, անհատական երկու ամիս կայ, ապստամբութեան դրօշը պարզած, կը կռուինք համիտական բռնապետութեան բիրտ ուժերուն դէմ, որոնք հարիւրապատիկ աւելի են քան մեր ռազմական փոքրաթիւ խումբերը. զարկինք, զարնուենք, յաղթեցնինք, յաղթուեցանք, և այսօր, թշնամին մեր դռներ հասած է։

— Եւ կը սպասենայ մեր գոյութեան, ընդմիջեց պարոն Ազատ.

— Դո՛ւք կ'ըսէք, պարո՛ն Ազատ, չարունակեց Նորաչխարհեան, կ'աղաչեմ, խօսեցէ՛ք ուրեմն, կըրնա՞ք ստոյգ տեղեկութիւն մը տալ մեզի, ո՞ւր մնացին ձեր խոստումները:

— Ի՞նչ խոստումներ, թոթովեց Հնչակեաններու ներկայացուցիչը.

— Ձեր խոստումնե՛րը, չարունակեց Նորաչխարհեան կճղակ հեգնութեամբ մը, ձեր առաջ առաջ խոստումնե՛րը, ո՛ր մէկը, ո՛ր մէկը թուիմ հոս, պարո՛ն Ազատ, օրինակի համար, ո՞ւր մնացին ի՛ն կ ի լ ի զ ի ն զրահաւորնե՛րը, ո՞ւր մնացին կարմիր գինւորները...:

Ազատ լուեց, ի՞նչ պիտի պատասխաներ՝ հարցումի մը, որ լախտի հարուած մը պէս կ'իջնէր իր գլխուն.

— Նորաչխարհեա՛ն, ըսաւ վերջապէս Ազատ, մի՛ մեղադրէք զիս, ապստամբութեան հաչակումէն ի վեր, ճամբաները խափանուած են, չէ՞:

Ներկանները քրքջալիր խնդացին:

— Կը զարմանա՛մ, ըսաւ Նորաչխարհեան, չա՞տ կը զարմանամ, պարո՛ն ազատ, ա՛յսքան միամիտ չէի գիտեր զձեզ.

— Ինչպէս, հարցուց Ազատ.

— Ճամբաները խափանուած են կ'ըսէք, չարունակեց Նազարէթ չաւուշը, որմնցմէ՞, չըսէ՞ք.

— Թշնամի զօրագունդերէ՛ն, պատասխանեց Ազատ.

— Զարմա՛նք, հեգնեց Նորաչխարհեան, այդ զօրագունդերը նո՞ր կրեւան երեն, առաջուընէ չէի՞ք գիտեր թէ մեզ նուաճելու բաւականաչափ ոյժ ունի թշնամին. դուք քանիցս յայտարարեցիք թէ՝ չուտով օգնութեան պիտի հասնին զրահաւորներէն ցամաք եկող անգլիական

զօրքերը, և առաջին ընդհարումին եաքը, միջամտութիւնը տեղը պիտի ունենայ, ևն.

— Խնդրե՛մ, Նազարէթ չավուշ, միջամտեց Շամքեչիլի օղլու Փանոսը, մի՛ նեղը դնէք մեր պարոն Աղասին. զինքը խարած էին, ինք ալ մե՛ղ խաբեց իր կարդին, չը՛ մեղադրուիր։

Ցետոյ դառնալով Հնչակեան Կուսակցութեան ներկայացուցիչին.

— Այնպէս չէ՞, ըսաւ, պարո՛ն Աղասի, ձեզ հաւատացուցած չէի՞ն թէ եւրոպական միջամտութիւնը պիտի չուտով տեղի ունենայ.

— Այո՛, կմկմաց Աղասի, երբ Լոնտոնէն կը մեկնէի, բացարձակ ապահովութիւն տրուած էր ինձի այդ մասին. չա՛տ կը ցաւիմ որ խարուած ենք.

— Ինչպիսի չէ՛, յարեց Նորաչխաղհեան, պարոն Աղասի, ես այս կէտը դիտմամբ յիշեցուցի, որպէս զի դուք վերջնականապէս համոզուիք թէ՝ Զեթունի ժողովուրդը գիտնալով խաբուեցաւ ձենէ, թէ՝ Զեթուն ապստամբեցաւ բոլորովին անպատրաստ վիճակի մէջ, և թէ՝ Հնչակեան Կուսակցութեան իբրև ներկայացուցիչ, չա՛տ թեթեւօրէն վերաբերուեցաք այդքան ծանրակշիռ խընդիրի մը հանդէպ,

— Բայց, Նազարէթ չավուշ, կը քծնէր Աղասի, հակառակը պնդող չը կայ, Զեթունի ժողովուրդին քա, ջութեան համբաւը դարաւոր է, ան ի բնէ յեղափոխական է, անկախութեան ոգին իրեն հետ կը ծնի, իրեն հե՛տ միայն կը մեռնի. մենք պարզ միջնորդի մը դերը կատարեցինք, ուրիշ ոչինչ...

— Պարո՛ն Աղասի, յարեց Շամքեչիլի օղլու Փանոսը, մեր Նազարէթ չավուշին սրտի ցաւը գիտէ՞ք ինչ է.— Ինչո՞ւ աճապարել տուիք, քանի որ կռնակ մը չունէինք։

— Շա՛տ լաւ խօսեցաք, Փանո՛ս աղա, իմ գործումներուս հարազատ թարգմանը հանդիսացաք. հա՛ է բուն ցաւս, ինչո՞ւ ձեռնարկեցինք այսքան ծանր գործի մը, քանի որ լուրջ պատրաստութիւն մը չունէինք.

— Ազնի՛ւ հայրենակիցներ, միջամտեց Սուքիասեան Կարապետը, վեց հնչակեան պարոններէն, պարկեշտ, անկեղծ, հայրենասէր ոգիներ մը, որ Ազատութեան համար իր կեանքը զոհելու նկատ էր հոն, այնքան հեռատեսր տեսնելէ, կ՚աղաչե՛մ, այս թանկագին րոպէներէն օգտուինք, անցեալը պահ մը մոռնանք, և վազուանը մտածենք. անցեալի հաշիւները, եթէ ողջ մնանք, ապագային կը մաքրենք, ես կ՚ուզէի որ, առ այժմ մէկդի թողուինք հին խնդիրները, և վաճառքին հանդէպ, որ ցցուած է մեզի դէմ, միահամուռ ճիգով մը, ցոյց տա՛նք մեր ցեղին կորովը. ճիշդ է, այս պահուս, ճղճուկ մը կ՚անցընէ մեր պաշտպեալ Զեթունը, թշնամի բանակներէն պաշարուած, վիրաւոր առիւծի մը պէս կը մռնչէ, կը զարարուի, հետեւաբար, պղնձ՚ընկերներ, կը կրկնեմ ազաչանքս, վազուան ձեռք առնուելիք ինքնապաշտպանութեան միջոցներուն վրայ խորհրդակցինք.

— Ապրի՛ պարոն Կարապետը, գոչեց Նորաշխարհեան Եղիան, և՛ս ալ իրեն պէս կը խորհիմ.

— Ի՞նչպէս, հարցուց Նազարէթ չաւուշը.

— Նազարէ՛թ, բսաւ Նորաշխարհեան Եղիան, ընտանի չհշտալ մը, դուն ինչ ուզի լաւ դիտես, Զեթուն երբէք օտարի վրայ չէ՛ զրած իր յոյսը. մեր հայրերը կուռեցան իրենց բազկին վստահելով և Աստուծոյ ապաւինելով.

— Իրաւունք ունի հօրեղբօրորդիս, բսաւ Նորաշխարհեան Նազարէթ չաւուշը, Զեթուն օտարէն բան մը չըսպասեր, ճիշդ է. սակայն, ւսկայն, մեր պարոն Ս-

զասի՛ն առիթ առաւ ինձի ընելու այս դիտողութիւնները. ինչ որ է, թո՛ղ հայ ազգը լաւ ըմբռնէ, Զեթունցին զինք առաւ լոկ իր խղճի ձայնին անսալով.

— ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ զինք առնենք մենք, գոչեց Նորաշխարհեան իշխանապատն Նչանը.

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ

(Զեթունի վեց Հնչակեաններէն)

— ԶԵԹՈՒՆԻ ՎՐԻԺԸ լուծելու համար պարզեցինք ապստամբութեան դրօշակը, յարեց Հնչակեան պատրոն Կարապետ Սուքիասեանը.

— Հետեւաբար, չարունակեց Նորաշխարհեան Նազարէթ չավուշը, մինչեւ որ չը տապալենք համիտական վատթար բռնապետութիւնը, չպիտի վար դնենք մեր զէնքերը։

— Զէնքերը վար դնե՞լ... բացագանչեց Շամքէշիշ օղլու Փանոսը, զօրանոցին բացարձակ տէրը մինչ ևնք այսօր, իրենց թնդանօթներով պիտի կռուինք, պիտի կռուինք, մինչեւ որ իրենց դիակներով ծածկենք մեր բլուրները, յետոյ, այս Ս. Աստուածածնայ վանքը չը մոռնանք, մեր նախահայրերը ժամանակին խարհած են ընտրել Պերզնկայի առորոտը, չրջականերու վրայ իշխող այս դիրքը, և հո՛ս կառուցանել այս վանքը, որ ուրիշ բան մը չէ, եթէ ոչ, անառիկ բերդ մը։

— Վանք ու զօրանո՛ց, գոչեց Նորաշխարհեան Նըշանը, անա՛ երկու հզօր ամրոցներ, ուր քաշուած, մինչեւ մեր վերջին կաթիլը պիտի մարտնչի՛նք...։

Այս միջոցին յանկարծ ներս վազեց թխադէմ, կայտառ երիտասարդ մը, Քթենց Ղալայճի Խաչերը (այժմ աւր Սահակ), չնչասպառ, չէր կրնար խօսիլ։

— Ինչ կայ, ինչ. հարցուց Նորաշխարհեան Նազարէթ չավուշը, մինչ բոլոր աչքերը կը յառէին նորեկ կարիճին, որ կը հեւար, չունչը դրեթէ բռնուած.

— Ձը խօսի՛ս, Խաչե՛ր, հարցուց Շամքէշիշ օղլուն տենդագին, ինչ կայ։

— Ինչ կեցեր էք դեռ, խօսեցաւ վերջապէս Քթենց կարիճը, թշնամին մեր գլխուն վերեւ եկեր նըստեր է, կ'առաջանայ դէպի հոս,

Ամէնքը միասին ընդոստ եղան և դուրս խոյացան։

Արդարեւ, Բէմզի բաչան երկու վաշտ կանոնաւոր զօրքեր և երեք վաշտ պաշըպօզուգներ յաջողած էր գիշերով անցընել Պերզնկային հեռւի կռնակը, որոնք ամէն կողմէ կը պաշարէին վանքը, և կ'առաջանային։ Ջեթոնի

յառաջապահ խումբերին հերթապահներ նշմարած էին հարիւրաւոր զօրքեր, որոնք, դիւերուան խաւարին մէջ, ժառէ ժայռ կը ցատկռտէին։

Սպասելու ժամանակը չէր, Շամքեչիլ օղլու Փանոսը չուսով զօրանոցը վերադարձաւ, իսկ վանքին միւս ազգիւներուն մէջէն, Նորաշխարհեաններն և առանց պարագաների, չուրջ երկու հարիւր ընտրեալ կարիճներ, խումբ խումբ բաժնուած, վանքէն դուրս նետուեցան, գաղտագողի ճամբաներէ, սողալով, մագլցելի բարձրանալու Պէրվինկայի գագաթը, և Րէմզի բաչայի վաչաները պաշարելով, ջարդելու համար։

Ս. Աստուածածնայ Մենաստանին մէջ մնայուն ուրիշ կարեւոր խումբեր, ուև է յարձակումի պատահառ կանուխեան դէմ պատրաստ գտնուելու համար։

Կէս գիշերը վազուց անցած էր, արշալոյսին տակաւին երեք ժամ կը մնար, երբ երկու հարիւր ազգիւները վանքէն մեկնեցան Նորաշխարհեան Եղիայի հրամանատարութեան տակ։

Իսկ Արիւնոտ Սարին վրայ ժողով գումարողները, նոյն գիշերը Զեթունի վերադարձած ըլլալով, հարիւրաւոր կարիճներ զինած էին հետեւեալ օրուան մեծ ճակատամարտին համար, որ անխուսափելիօրէն պիտի տեղի ունենար Ալի պէյի բանակին դէմ։

Արշալոյսը դեռ նոր բացուած, այդ ուխտեալ ազգիւներէն Տէր Ղազարենց Աւետիք, Մարտավուլենց Պօղոս, Մարանենց Պօղոս, Թօղլիկ Աստուր, Մացոկ ու Փանոս, Զեթունէն էլան Ս. Աստուածածնայ վանքը գացին Սրբուհիէն առնելու և յետոյ պատերազմի երթալու համար։

Վանքին բակը հանդիսակցան Մկրտի ճգնաւորին, որ տաճարին գաւիթը ման կուգար, երեցնելով չըրթունքը։

Այս Մելքոնը, բնիկ Զեթունցի, տասնհինգամյա երեսաղէմ, Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան մէջ ապրած, Ս. Տեղերու գեղնի քարերուն ու պատերուն երեսները քանդէն, Բեթլեհեմի Բարայրին, Ս. Յարութեան Գերեզմանին, Ս. Աստուածածնայ սորիկրայ խորանները և Ս. Համբարձման Լեռան ոտքը, մանաւանդ Ս. Գըլխադիրի առջև երկրպագելէն, ծունկերը քոր կապած այս լեռնցի անապատականը, այն գիշերը, Զեթունի Ս. Աստուածածնայ վանքի տաճարին սալայատակը լուացած էր իր արցունքներով և դեռ նոր դուրս ելած, Զեթունի ղէնքերուն յաջողութեան համար իր սկսած աղօթքը կը շարունակէր գաւիթին մէջ։

Տէր Ղազարենց Սահակը, ծանօթ ըլլալով ճգնաւորին, մօտեցաւ անոր, մինչ իր ընկերները, գարաւոր կամարներու տակ և չտարաւանին բոլորաիքը կը թափառէին.

— Եղբա՛յր Մելքոն, ըսաւ Տէր Ղազարենց կարիճը, ո՞ւր են տղաքները.

— Ո՞ր տղաքները, հարցուց ճգնաւորը, մէկ կողմէ շարունակելով երեցնել իր չրխունքները.

— Նորաշխարհանանց՝ պատասխանեց Սահակ.

— Գացե՞ն, ըսաւ Մելքոն ճգնաւորը, երեցնելով չրխունքը, շարունակելու համար իր ամէն օրուան գիշերային աղօթքը, որ դժբաղդաբար կ'ընդհատուէր.

— Ո՞ւր գացեն, հարցուց Սահակ.

— Հեռուները չը գացե՞ն, հո՛ս են, պատասխանեց ճգնաւորը, Պերպինկայի կողմերը գացեն.

— Ինչո՞ւ, հարցուց Սահակ.

— Չե՞մ գիտեր, ըսաւ Մելքոն ճգնաւորը, կ'ըսէին թէ զօրքերը պաշարած են...։

Սկ չը խօսեցաւ Տէր Ղազարենց կարիճը, հրաժեշտ առաւ ճգնաւորին, թողուլ զանի հանգիստ չարունա-

կել իր ա՛նքան անգամներ ընդմիջուած աղօթքը, գնաց իր ընկերներուն մօտ և անոնց պատմել եղելութիւնը։

Ամէնքը միասին կան վանքին մեսրոպեանին Տէր Յովհաննէս վարդապետին քով, Միւսկանի — Կաղը, որ քնիկ Զեթունցի, տարիներով Ցրնուզի Ս. Կարապետի վանքը մնալէ յետոյ, վերջնականապէս փոխադրուած էր Զեթունի Ս. Աստուածածնայ Մենաստանը։

Այս Միւսկանի-Կաղը, հայհոյանքի տոպրակ մըն էր, չլսեսուար ծերուկ մը, յաճախ կը կրքոտէր, բայց, չատ սիրուած էր Զեթունի կորիճներէն, որովհետև ի՛նք ալ ճչմարիտ ռազմիկ մըն էր, Աչէն աւելի Թուրին լեզուէն կը հասկնար։

Ռազմիկները կարգով արին աջը, և չարուեցան պիտացը։

— Ջաւակնե՛րս, ըսաւ վարդապետը, բարի՛ է, ինչո՞ւ այսչափ կանուխ եկած էք, ի՞նչ ունիք.

— Հա՛յր սուրբ, պատասխանեց Տէր Դաղարենց Սեւոնքը, այսօր Սկի պէյի բանակին դէմ կռուելու պիտի երթանք, ուզեցինք նախ վանքը գալ և ձեր ձեռքով հաղորդուիլ.

— Օրհնեա՛լ ըլլաք, օրհնեա՛լ, ըսաւ վարդապետը, ձախ ձեռքովը սրբելով մէկ աչքը, որ միշտ կ'արցունքուեր, ակէք ուրեմն, տաճար իջնենք, ճաչակը առա՛, ղէնքերնիդ չը մոռնա՛ք, հետերնիդ առէ՛ք։

Եւ ջերմեռանդ պատերազմիկները, լլկնց վարդապետին հետևէն, սկսան վար իջնել տանդուխներէն և մտան տաճարը։

Վարդապետը, մէկիկ մէկիկ հաղորդելէ յետոյ, դառնալով ռազմիկներուն.

— Ջաւակնե՛րս, ըսաւ, հիմա հաղորդուեցաք, նոր ոյժ առիք ու նոր կեանք, Քրիստոսի Աստուծոյ Աչն ու Խաչը ձեզ պահապա՛ն։ Ս. Սարգիս, Ս. Գէորգ ու Ս.

Մերկերիոս զօրավարները ձեզ օգնական՝ ո, առիւծ-
ներ...:

Յետոյ հրամայեց ռազմիկներուն կարգով չարուիլ՝ զէնքերնին գրկած և ծունկի գալ իրեն առջև,

Ռազմիկները վանական վարդապետին հրամանը կէտ առ կէտ գործադրեցին, իւրաքանչիւրը գրկած իր հրացանը, և դաշոյնը մերկացուցած, մօտեցան կորդով ու ծունկի եկան վարդապետին առջև:

Վանականը պահպանիչ մը խօսեցաւ ռազմիկներուն իւրաքանչիւրին գլուխը դնելով իր ձեռքը, և երբ կարգը զէնքերուն օրհնութեան եկաւ, յանկարծ վրձկեցաւ և սկսաւ արտասուել:

Բոլոր հրացանները քովէ քով բերել ու չարել տուաւ, նոյնպէս դաշոյնները, և մէկիկ մէկիկ օրհնեց զանոնք:

Յետոյ զէնքերը վերադարձուց իրենց տէրերուն և հակիրճ յորդոր մը խօսեցաւ Զեթունի բարբառով, խրախուսելով ռազմիկները դէպի կռիւ:

Տաճարի աւագ խորանին առջև կանթեղ մը միայն կը պլպլար և աղօտակի կը լուսաւորէր այս խորհրդաւոր տեսարանը:

Նորածագ արեւին առաջին ճառագայթները կը սողոսկէին Ս. Աստուածածնայ տաճարին աստղաձև լուսամուտներէն ներս, երբ վանականը, ռազմիկները ձգած եաին, դուրս կ'ելլէր տաճարէն:

Գաւիթին մէջ տակաւին մահ կուգար Մելքոն ճգնաւորը, ձեռքի համրիչը դարձնելով ու չրթունքները չարունակ երերցնելով, մրմնջելով իր անվերջանալի աղօթքը...:

Արեւը ծագած էր արդէն, ճաշակ առնելու համար Զեթունէն վանք եկած ռազմիկները, իրենց գլուխ ու-

Ննջասով Տէր Ղազարենց Աւետիքը, հրաժեչտ տուին վանական վարդապետին, և Զեթունն իջան։

Կ՚աճապարէին, Ալի պէյի բանակին դէմ մղուելիք ճակատամարտին պիտի մասնակցէին։

Ուստի, երբ Զեթուն հասան, անմիջապէս իրենց չուրջը հաւաքեցին բոլոր թաղերու ազգմիկները, որոնք առջի գիչերուընէ վերջացուցած էին իրենց հանդերձանքները, և խաղով խնդումով ուղղուեցան դէպի Շուղրի կամուրջը, ուր, արչալոյսին համախմբուած, կըսպասէին արդէն ուրիչ տեղերու ազգմիկներ ալ։

Ատոնք ալ միացան Զեթունի խումբերուն և սկսան մագլցի բարձրանալ Սօլաղ Տէաէի կողերն ի վեր։ Վիթխարի ապառաժներ պատնէշներ ու մարակոցներ ըրած, պիտի ճակատամարտ մղէին, յիսունի դէմ՝ մէկ հոգի, ինչպէս յայտարարած էր Տէր Ղազարենց Աւետիքը, հռչակաւոր ըմբիչ խմբապետը։

2.

Սալիկար ծերերէ, զառամած պառաւներէ եւ երախաներէ զատ ո՛չ ոք մնացած էր Զեթունի մէջ, ամէնքն ալ պատերազմի գացած էին, մէկ մասը՝ Բէմզի բաւայի եւ մնացը՝ Սալի պէյի բանակներուն դէմ։

Զեթունի չորս թաղերուն խենդերն անգամ գէնքերնին առած, կռուելու գացած էին, հան, իբրեւ Զեթունի պահապան կը մնար միայն Պօզպայիրի Աղճի պատի թաղին հռչակաւոր խենդը, Ղօնղուրեան Աւագ, որ առաուն կանուխ, իր տան առջեւի տանիքէն ձայնը ձգած, Բէմզի բաւային եւ Սալի պէյի հասցէին սոսկալի լուտանքներ եւ անէծքներ կը թափէր. յետոյ թափոր կը դառնար տանիքին չուրջը, եւ գէնքի կը հրաւիրէր մնացեալ Զեթունցիներն ալ։

Ղօնղուրեան Աւագը Զեթունի յաւէտ անմոռանալի եւ պաշտելի խենդերէն, դեռ մինչեւ այսօր կ՛ապրի, եւ չատ մը քաղքենի խելացիներէ աւելի հայրենասէր, իր առաջացած տարիքին մէջ, սիրտ մը կը կրէ տրոփող իր ցեղին համար։

Ղօնղուրեան Աւագ, Զեթունի չորս անուանի խենդերուն միակ ողջ ներկայացուցիչը — որովհետեւ այդ պատերազմէն առաջ մեռած էին արդէն իր միւս երկու եղբայրակիցները՝ Շիշիկենց Թիւրիւս, Բրզլենց Թիւրիւս եւ Շամլենց Պապիկ —, Զեթունի իշխաններուն պէս

ի՛նք ալ ունի իր պատմութիւնը, ո՛չ նուազ փառաւոր և յիշատակի արժանի։

Զեթունի հարաւային եղերքը, Կարկառ ու Պոզպայիր թաղերուն միջև, Ջորին վրայ նայող իր տան առջևի տանիքը պարսիլ առաուն կանուխ, և մինչև կէս օր անդուլ անդադար չրջան ընել, ձեռքի ոտքի չարժուններով, պօռալ, կանչել, քարոզել, աղերսներ, կչտամբանքներ, բողոքներ, սպառնալիքներ, հայհոյանքներ ուղղել երկինքի բոլոր տարերքներուն, օդին, ջուրին, ժայռերուն, գետակներուն, ծառերուն ու բոլոր անչունչ առարկաներուն հետ վէճի բռնուիլ. յետոյ, յանկարծ կանգ առնել տանիքին կեդրոնը, և երեսները դարձնել Զեթունի, և հրաւիրել զանոնք ապստամբութեան. ահա՛ Ղօնղուրնանի ամէն օր, առաւօտէն մինչև կէս օր անցուցած սովորական կեանքը, յետոյ, տանիքը թափոր դառնալէն, ճառելէն, քարոզելէն, հայհոյելէն, անիծելէն յոգնած ու քաղցէն նուաղած, իր խորչը կը քաշուէր Աւագ, իր փորը կը կշտացնէր ու քիչ մը կ'երկննար, լեռնականին սիմսոմը, որ հազիւ մէկ ժամ կը տեւէր։ Յետոյ գարձեալ տանիքը կ'ելլէր ու կը կրկնէր առաուան արարողութիւնները մինչև իրիկուն։ Երբեմն ալ, երբ բնակիչները խոր քունի մէջ ընկղմած, համատարած լռութիւն մը կը պատէր, մեր Աւագը, կէս գիշերուան լուռ ժամերուն, յանկարծ տանիքէն իր գերեզմանային ձայնովը կ'արթնցնէր Զեթունը, գիշերը գէշ երազ մը տեսած էր, պարտք կ'ըզգար բարձրաղաղակ պատմելու զայն իր բոլոր հայրենակիցներուն...։

Աւագին հետ, իր եղբայրակիցները, Զեթունի մղած պատերազմներուն մէջ ունեցած են իրենց բաժինը։ Եւ տանք, Լեռան խաղաղութեան չրջանին մէջ անդամ դաւադրական ծրագիրներ մղած են իրենց խելապատուկով, բռնապետական կառավարութեան դէմ։

Ահա ասիկ հարիւրէն մէկը՝ Զեթունի խնդիրքուն չհատատակութիւններէն։

Ազիզ բաշայի Մեծ Պատկառագիրէն ետքը, Զեթուն դրկուեցաւ իր անկախութենէն և կառավարութիւնը մուտ գտաւ հոն։

Հարիւր երկու տարի անցած էր, և կառավարութեան լուծը կը ճնշէր ժողովուրդին վրայ, որ դարերէ ի վեր ապրած էր ազատ. անարդ էր, տակի էր, այնչափ տակի, որ չորս թաղերուն համբաւաւոր չորս խնդիրը խկացիներէն աւելի դժգոհ, դարման մը կը խորհէին գայն օր առաջ թօթուելու։

Եւ օրին մէկը, ժամադրութիւն մը կուտան իրարու, գաղտնիք նիստ մը կը գումարեն Ս. Յովհաննու եկեղեցիին կից խուցերէն մէկուն մէջ։

Իրենց պետը, Պօզպայիրի Թաղէն, Շամենց Պապիկը, կ'առաջարկէ գայմագամ Սալիհ էֆէնդին բռնել, լնոը հանելէ յետոյ կառավարութեան պալատը գրաւել, մէջէն վռնտելով ոստիկաններն ու միւս բոլոր պաշտօնեաները։

Երկրորդ ժողովականը, Բրդլենց Թ ի ւ ր ի ւ ը, Սուրէնեան Թաղէն, կ'առաջարկէ գայմագամին հետ գաղտն ալ քաղքէն վերցնել տանիլ լեռը, կամ բանտարկել, յետոյ սպառնագիր դրկել Մարսէյլ բաշային որ 24 ժամուան մէջ եա կանչէ բոլոր պաշտօնեաները։

Երրորդ ժողովականը, Ղօնդրենց Աւագը, որ միւսներէն աւելի պերճախօս էր, իր նախորդ ընկերներէն երկուքին ալ առաջարկները գործնական չը գտնելով ու կը պնդէ որ լուծը թօթուելու միակ միջոցը՝ նորաչէն պալատը կրակ ձգել այրել է, պայմանով որ մէջի բոլոր պաշտօնեաները մէկտեղ այրին, այո՛, կը գոռար իր մայրենի լեզուով.— Ղուռնա՛խը կու կըսըցընինք ու

տնդը հավէտ կու ցանկինք (պալատը կ'այրենք ու տեղը պղպեղ կը ցանենք)...:

Զորրորդ ժողովականը, Շիշիկոն ցԹիւրիւը, համամիտ կը դտնուի պարոն Աւագին:

Երկայն բարակ վիճաբանութիւններէ վերջ, խենդերուն ժողովը մեծամասնութեամբ կ'որոշէ վերջին առաջարկը դործադրել անմիջապէս, իբրև անմիջական դարման:

Ուստի, նոյն խորհուրդով և նոյն եռանդով, խուցէն դուրս կ'ելլեն մեր քառեակները, կը դիմեն ուղղակի տաճարին անկիւնը, ուր կը դանեն դագաղը — սանդղդաձև երկաթէ չղթաներ, երկու կողմերէն երկու երկայն ձողերու կապուած, որ տեղական բարբառով կը կոչուի լէշ փէտա, դիակատար,

Դագաղը կը չալկեն, կամացուկ մը կը փոխադրեն քաղքէն դուրս, Պազ Աղբիւրին մօտերը, որուն եռեակը կառուցուած էր կառավարական պալատը:

Ոտքերու մատներուն վրայ քալելով, կ'առաջանան մեր քառեակ հայրենասէրները, լուծին ատելութեամբ և ազատագրութեան տենչովը գինուած:

Արդէն հասած են պալատին քով, գիշեր է: Ամեն մարդ քունի մէջ, խորունկ լռութիւն մը կը տիրէ չուրջը, միայն պալատին պահապան ոստիկանները կը հսկեն: Սակայն մեր տագդուխ լեռնականները քնաւ չեն վախնար: Առանց վրդովելու, դագաղը չալկած կը մօտենան պալատին միւս կողին, ուր ոստիկանի հսկողութիւն չկայ: Դագաղը պատնիվեր կը բարձրացնեն, պատուհանի մը կը կրծոնցնեն, երկուքը վարը կեցած, դագաղին երկու ոտքերը կը բռնեն, մէկը կ'ելլէ, իսկ չորրորդը՝ պատերուն տակ պահպանութեան դերը կը կատարէ:

Շիշիկոնց Թիւրիւսը, որ իր ընկերներուն մէջ ա-

մինչեւ յանդուգն ու արիտար կը ճանչցուէր, դադարին վրայ կեցած, պատուհանին կրճտած, կը դիտէ նկարը, կը տեսնէ գայմագամը, որ պառկած, կը խորդար։ Ապահով, ձեռքը ծոցը կը տանի, լուցկի մը հանելու եւ իրեն հետ բերած քուրջերու ծրարը բռնկցնելով՝ պատուհանէն ներս նետելու համար զայն։

Խելքը թռցնելու (՞) տասիճան կ՚ապշի, երբ կը զգայ թէ՝ լուցկին մոռցած են հետերնին բերելու։ Ցանկարծ, լուսաւոր գաղափար մը կը ծագի մտքին մէջ, մէջքի տարճանակը պարպել ծրարին վրայ, բռնկցնել, անմիջապէս ներս նետել զայն ու դադարէն վար իջնել ու փախչիլը մէկ ընել։

Եւ դադարարին մարմին տալու համար չսպասել կը քաշէ կը հանէ մէջքէն տարճանակը։ Ճո՛յթ մըն է կը լսուի, կայծ մը կը փայլատակէ, եւ ծրարը պատուհանէն ներս ձգած, ինքզինքը վար կը նետէ դադարէն, մինչդեռ վարը սպասող իր ընկերները, դադարը նորէն չակած, բոլորը միասին կծիկին կը դնեն։

Տարճանակին պայթումէն արթնցող պահապանները, ոստիկանները, պալատին սպասաւորները, խուճապ տպտնապի մէջ, ալ ու ձախ կը վազվզեն։ Գայմագամը, սարսափահար անկողնէն վար ցատկած, պալատին բոլոր լոյսերը վառուած, զուր կը թափառի, անդին տանդին, ո՛չ ոք կայ...։

Մեր հերոսները խելք կ՚ընեն, փոխանակ, վախըտակականներու պէս Զեթունն վերադառնալու, կը քաշուին ուղղակի պալատին քովի դերեզմանատունը, դադարէն առանց բաժնուելու, կ՚երթան կը դարանին դերեզմաններուն մէջ մինչեւ արշալոյս, առանց յայտնուելու։

Կ՚անցնին օրեր, կ՚անցնին չարաթներ. գայմագամը վախէն մէկ՛ու մը չը յայտներ այն գիշերուան դէպքը, տակաւին, խնդրելուն հետեւորը Ղօնղբրեան Աւագ, իր

սովորական բանախօսութեան պահուն, տանիքէն դէպի կառավարական պալատը հայհոյանքներ թափելով, բոլոր Զեթունցիներուն կը հրապարակէ իրենց դիւրապէն արշաւանքի դէպքը, մանրամասնութիւններով, միեւնոյն ժամանակ, հրապարակաւ կը խոստանայ, ուրիշ սահիթով մը, կրակի ասլ պալատը մէջի բնակիչներով։

Այս յայտնութեան վրայ, գայմագամը կը կանչէ Զեթունի արքեպիսկոպոսը, չորս իշխաններն ու քանի մը մեծամեծներ, նաև եկեղեցիներուն սւազ երէցները, և ասոնց սրտաչարժ հրաժեշտ մը կուտայ հետեւեալ խոստովանութիւնէն առքը.— «Եթէ Զեթունի խնդիրը, գիշեր ցերեկ, կառավարութեան դէմ գաւեր կը խորհին ու կը գործադրեն, արդեօք ինչո՞ր չեն խորհիր խեղաթիւրները, կառավարութիւնը հեռացնելու համար...։

Մէկ չարաթ չանցնիր, գայմագամը կը հրաժարի և կը հեռանայ Զեթունէն, պարզապէս վախցած էր խնդիրներուն կողմէն հաւանական երկրորդ յարձակումէ մը։

Սրդ, այս դէպքէն երեսուն տարի առքը, նոյն խնդիրներուն միակ ներկայացուցիչը Ղօնդրենց Աւագ, նոյն տանիքին վրայ կեցած, պատերազմի հրաւէր կը կարդար իր զարհուրելի ձայնով և կը ծաղրէր Սլի պէյին ու Բէմզի բաշային բանակները, որոնց առաջինը՝ Սօլագ Տէաէն և երկրորդը՝ Պէրզինկան, արեւմուտքէն և արեւելքէն պաշարած, կրօնապատնային Զեթունէն ներս խուժել և բնաջինջ ընել բովանդակ բնակչութիւնը։

Պէրզինկայի կողերուն վրայ, ապառաժներու ետին դիրքեր բռնած էին Նորաշխարհեան Եղիայեան եղբայրը Սարգիս, Նորաշխարհեան Նշանեան եղբայրը Կարապետ, Նորաշխարհեան Սահիան, Փիրչենց Նազարէթ, Շլենց Սրբին, Գասապենց Խաչիկ, Ղալայճի Քրենց Խաչիկ, որոնց իւրաքանչիւրը խումբ մը կը պահէր։

Այս խումբերէն մէկը, Քթենց Խաչերին առաջնորդութեամբ, յանկարծ յարձակեցաւ պաշարող զօրքերու ջոկատի մը վրայ, և Քթենց Խաչերը, մարթինիի մէկ հարուածով պայթեցուց Հազվէրտօղլու Մուստաֆա անուն զօրքին ուղեղը։

Եւ ասիկա եղաւ ճակատամարտին սկզբնաւորութեան ազդարար նշանը, որովհետև այդ վայրկենէն կըսկսի լուրջ կռիւը։ Պաշարող զօրքերը կը մօտենան Զեթունցի խումբերուն, որոնք ա՛լ աւելի կը մօտենան, այնպէս որ մէկ քանի րոպէի մէջ, երկու թշնամի ուժերը կը ճակատին դէմ առ դէմ, և կուշտ կշտի կըսկըսին կռուիլ։

Այս ահռելի ընդհարումին վրայ դէթ ազօտ գաղափար մը կազմելու համար կը բաւէ միայն յիշել պարագայ մը, որ ա՛նքան զարմանք առթեց կռուողներուն.— Նորաշխարհեան Եղիայի գօտիին մէջէն երեք հրացանի գնդակներ եկան, որոնք բարեբաղդաբար երբէք վնաս մը չէին առթած անոր։

Հազիւ մէկ ժամ տեւած էր դանակ դանակի կռիւը Պերվինկայի կողերուն վրայ, երբ պաշարող վաշտերը, ա՛լ չը կրնալով դիմագրաւել լեռնական ռազմիկներուն ա՛նքան ուժգին ու կատաղի հարուածներուն, սկսան նահանջել։

Քիչ յետոյ, թշնամի չարքերուն մէջ ինկաւ խուճապը, և փախուստը սկսաւ։ Այդ միջոցին, լեռնականներէն Գէրէգիւրենց Թաղիւսը, աչուընները դարձած, դաշոյնը քաշեց և խոյացաւ վրանի մը վրայ, և ձեռքը մերկ դաշոյնովը ա ա ս ը զօրք սպաննելէ մինչև որ ի վերջոյ ինքն ալ ինկաւ։

Այս ճակատամարտին մէջ նշանաւոր հանդիսացան հետեւեալ կարիճները.—

Ղարտանըխենց Աստուր,
Թուրվանաենց Ղազար,
Պօյամենց Յակոբ,
Գէրէգիւրենց Թիւրիւսը (վիրաւոր),
Կուճուկենց Գասպար
Արեգնի Խաչեր քհնհային տղան Աստուր
Մխքայէլ քհնհային տղան Փանոս,
Կուճուկենց Թադիւս,
Մուճուխենց Վակիմ,
Պօյամենց Աւետիս։

Աստնք, Պերպինկայի բարձրագոյն դիրքերը գրաւած, անդադար կը կրակէին ապառաժներու ետեւէն, որոնք կը կախուէին անդունդներու վրայ, գնդակներու սեղաատարափ մը սեղացնելով Բէմզի բաշայի վաչառրան վրայ, որոնք չորս կողմէն պաշարուած, փախուստի ճամբայ մը կը փնտռէին։

Եւ կռիւը կը չարունակուէր երկուստեք։ Պաշարուած զօրքերը հազարաւոր գնդակներ կ՚արձակէին օդին մէջ, որոնց ո՛չ մէկը լեռնականներուն կը հանդիպէր, ատոնք ամրացած ըլլալով սոսկալիթխաւ ժայռերու ետին, մինչդեռ իրենց մէն մի գնդակը, այնքան ճշգրիտ նշանառութեամբ արձակուած, անվրէպ գետին կը փռէր մէկ երկու դիակ։ Եւ այս վիճակը տեւեց ժամերով, Թշնամի բանակին վաչառրը, երկու սուրի մէջև մնացած, յուսահատօրէն կը մաքառէին, գէթ իրենք զիրենք ազատելու փափաստով, բայց ի՜նչպէս պիտի կրնային փախչիլ, պաշարման անտեսանելի չղթայ մը քաշուած էր իրենց բոլորտիքը։

Բէմզի բաշան, դիտակը ձեռքէն չէր ձգեր, չարունակ կը դիտէր Պէրպինկայի կողերուն վրայ պարզուած

արիւնի տեսարանը։ Կը տեսնէր իր բանակի որսորդ վաշտերէն մէկը, որ, ապառաժուտ կողերով դահա-ւանդի մը մէջ ինկած, սեղմուած, զո՛ւր կը փորձէր ճո-ղոպրիլ· վկրէն, վարէն, աջէն, ձախէն, հեւէն, առ-ջեւէն, ամէն կողմէ կը տեղային դնդակները։

Անմիջապէս ճամբայ հանուց թնթեւազէն թռուցիկ սիւներ, խորաքնկեցներով և հրետանիներով, որոնք, երեք վաշտերէ բաղկացած, բլուրներուն հեւէն, ա-ռանց նչմարուելու, գաղտագողի, սողալով, սկսան առաջանալ դէպի Պէրլինկայի կողմը, օգնութեան հաս-նելու որսորդ վաշտին, որ դնդակներու կարկուտին տակ, դառապարտուած էր բնաջնջուելու։

Սակայն կռիւը սաստկացաւ հետզհետէ, այնպէս որ պաշարուած վաշտերը, գերազոյն յուսահատութեան նոպայի մը մէջ, յանկարծ իրենք զիրենք նետեցին պա-չարող խումբերուն մէջ։

Անհե՜ւ տեսարան...։

Լեռան ռազմիկները, ամենէ տարբեր, իրենց խոլ մղձաւանջներով դղրդեցուցին չրջակայքը, և, ուժգին, մոլեգին թափով մը գրոհ տուին պաշարուած վաշտե-րուն վրայ, որոնք, խելակորոյս, իրենց զէնքերը գե-տին նետեցին և սկսան փախչիլ։

Խուճապը տոկալի եղաւ, Պէրլինկայի պարեխնա-րէն վար ցտակել սկսան խումբ խումբ, իրարու հետէ, հալածական։

Այս ընդհանուր խուճապին մէջ, հեղեղի պէս վար խուժեցին, ա՛լ չէին տեսներ, չմտրած, լեզապատառ, կը վազէին, կը փախչէին, կը փախչէին անդադար, ա-ռանց իրենց հետեւը նայելու, կը վազէին չարունակ։ Եւ այս խօլ վազքին ու այս փախուստին մէջ հանդիպեցան օգնութեան հասնող թնթեւ վաշտերուն, որոնք, տես-նելով ընդհանուր խուճապը, սկսան եւ փախչիլ։

Եւ խառնակութիւնը սարսափելի չափ էր քաղաքին մէջ։ Պէրլինկայի փախստական վաչկատունը, իրենց օգնութեան հասնող զօրքերը Թշնամի բանակին կարծելով, ինկան սուինց վրայ, հրացանաձգութիւն մը սկսաւ իրենց միջև։

Այսպէս, չարունակ մէկ քառորդ, անգիտակցօրէն զէրար ջարդեցին իրենց սեփական զէնքերով, հազարէ աւելի դիակներով ծածկելով Պէրլինկայի սարոյրը։

Լեռան յաղթական խումբերուն հրամանատարը Նորաշխարհեան Եղիա կը խրախուսէր իր ոգեմիկները, որոնք, նոյն օրը, մէկ մէկ առիւծ դարձած, կռուեցան մինչև ժամը 7։

Նոյն պահուն, վարչէն, ուրիշ երեք վաչկատ զօրքեր յարձակեցան Զեթունի պատերազմիկներուն վրայ և վերսկսաւ Զէյթունի պատերազմը։

Ֆանտաստիները վայրկենապէս քաշուեցան իրենց խրամին մէջ՝ զարաժայռերուն ետին, և փոխնիփոխ կրակոցներ արձակեցին, որ այս անգամ խիստ կատաղի կը խոստանար ըլլալ։

Նորաշխարհեան հրամանատարը կը գոռար սեպաձև ժայռի մը գագաթէն.

— Առիւծներս, լաւ նչան առէք, այս փոթորիկն ալ անցընենք,

Եւ գնդակները կը տեղային կարկուտի պէս։

Ու Թշնամի վաչկատներն հարիւրաւորներ կը փռուէին գետին, վիրաւոր թէ անկենդան։

Այս կռիւը տեւեց մինչև իրիկուն։ Միայն երեք կտրիճներ նահատակուեցան. Ղարամանըխ Գէորգը, Փաֆազենց Գէորգը, Սիւմիւնենց Արթինը, և մէկ քանիներն ալ վիրաւորուեցան։

Այս երեք վաչկատներն ալ, բաւական թիւով կորուստներէ ետքը, հարկադրուեցան ետ քաշուիլ և հազիւ

յաջողեցան վերադառնալ իրենց բանակին կեդրոնը, ուր մեծ էր իրարանցումը։

Պէրվինկայի յաղթական խումբերը, որոնք առաւօտեան մինչև իրիկուն, անընդհատ, կռուեցան Նորաշխարհեան Եղիայի հրամանատարութեան տակ, ազգմական երդերով իջան ապառաժներէն վար, Պօզօղի Զորը։ Միայն քանի մը կտրիճներ — Աթմաճեանց Յակոբը, Աչուղենց Բէլ Մանուկը, Խև Զէզմէար Կարապետը — անցան Պէրվինկայի կռնակը, հակողութիւն կատարելու համար։

Պէրվինկայի կողերուն վրայ և ստորոտները հարիւրաւոր դիակներ փռուած էին, քիչերը վիրաւոր, մնացեալ պատերազմիկները, չա մը զէնք դրի լալով ու հաւաքելով վերադարձան Ս. Աստ[illegible]ծ։

Անդին Սօղաղ Տէսէ, կանկը[illegible] ամբողջ պատմաբանը դէռ կը չարունակուէր Սկի[illegible] դէմ, նոյնպէս ուրիշ ճակատամարտներ կը [illegible] բանոցին չուրջը, Քարթոշ Քար, Վանքին չուրջ և ուրիշ կարևոր դիրքերու մէջ։

Նոյն դիշերը, Ս. Աստուածածնայ տաճարին մէջ արտասովոր ժողով մը գումարուած էր։ Ներկայ էին չորս թաղերէն ազդեցիկ անձնաւորութիւններ, որոնք ամբողջ ցերեկը Բէմզի բաչայի և Ալի պէյի բանակներուն դէմ մարտ մղած, իրիկուան դէմ ուշ ատեն վերադարձած էին Զէյթուն, զանազան վայրերէ։

Տաճարին խորհրդաւոր լուսթիւնը, որ գերեզմանային բան մը կը բուրէր, քանի մը կանթեղներու մեռելային պղպուքները, որոնք կ'արիւնոտէին որմերը, մէջտեղի գմբէթին չուրջը չարուած առաքեալներու նկարները, որոնք յաւերժական լուռ վկաներ, կը հըպկէին տաճարին մէջ կատարուող աղօթքներուն ու երգերուն, այս բոլորը, կրօնային, գերերկրային, երազային ու մ ի ս տ ի քային դրաշմ մը կը կրէր և աւելի կը չեչաէր ինչ որ կար վեհ, ու վսեմ այդ գիշերուան հաւաքոյթին մէջ։

Դէմքերը թախծոտ էին ու խոկուն, ա՛չ ոք կը հաւանձակէր բանալ իր բերանը, ա՛նքան խորունկ էր, ա՛նքան բուռն էր տագնապը, որ կը սաւառնէր ներկաներուն վերև ու կը ճնշէր հոգիներուն վրայ։

Ներկաներուն մէջ էին նաև չորս թաղերու չորս և-

կեղեցիներուն աւագ երէցները, ինչպէս նաև, մէկ քանի ուսուցիչներ։

Կացութեան ծանրակչիռ հանգամանքը նկատի ունենալով, թէ՛ կաթոլիկ և թէ՛ բողոքական ազգայիններէն ալ ներկայացուցիչներ հրաւիրուած էին այդ դիչերուան ժողովին, ուր պիտի վերջնականապէս վճռուէր Զեթունի ճակատագիրը։

Երկու փոխ վանահայրերը, Թադաճեան Բարթողիմէոս վարդապետ և Տիրացուեան Տ. Սարգիս Աւագեցէց, փութացած եկած էին Ս. Աստուածածնայ տաճարը։

Ժողովին կը նախագահէր Ֆռնուզի վարդապետը, որ իր սովորական ազօթքովը բացաւ նիստը, և կը սպասէր որ առնապետը, Հաղոր Իչխան Շօրվայեան, խօսք տար ուզողներուն։

Սակայն ո՛չ ոք կար խօսք ուզող, ա՛յնքան կոտրուած էին սիրտերը, և այնքան վհատ՝ հոգիները։

Այդ դիչերը, ինչպէս ըսինք, Զեթունի ճակատագիրը պիտի վճռուէր։

Անձնասա՞ր ըլլալ թէ չարունակել մարտնչումը, — ահա երկայրաբանութիւնը, որուն մէջ ինկած էին ժողովականները։

Վերջապէս Հաղոր Իչխանը, ժողովին առնապետը, յոգնաբեկ ճակատը չփկլով, անգամ մը նայեցաւ ժողովականներուն, մէկ քանի անգամ հազաց, և դողդողուն ձայնով մը.

— Ցարգելի՛ ժողովականներ, ըսաւ, աւելորդ է յիչեցնել ձեզի թէ՝ այս դիչերուան ժողովին մէջ պիտի լուծուի մեր մահուան ու կեանքի խնդիրը. հետևաբար, կը խնդրեմ որ, ձեռնէ ետքաքննչիւրը, ձեռքը խղճին դնելով, խորհի, խորհրդածէ, որոշայ, բոլոր հետևանքները կշռէ, դատէ, ապագան աչքին առջևը բերէ, և,

ա՛նպակէս խօսի ու իր կարծիքը տայ, լա՛ւրջ է, ծանրակշի՛ռ է, կենսակա՛ն է հարցը. Զեթունի համար գոյն ու չգոյի հարց մըն է, զոր լուծելու եկած ենք, սուրբ տաճարիս կամարներուն տակ. անգամ մը խորհեցէ՛ք, մեր բնակչէն բղխած մէն մի բառ՝ իր ազդեցութիւնը պիտի գործէ ժողովուրդի ճակատագրին վրայ...,

— Այո՛, այո՛, ընդմիջեցին ժողովականներէն շատերը, այս գիշե՛ր պիտի վճռուի մեր ճակատագիրը:

Հազար իչխանը, դարձաւ բերդատէր իչխան Բասիլոսեան կարապետ աղային, որ ծալապատիկ նստած փոսի մը վրայ, կը գալարուէր, ակամայ ղրկուած ըլլալով իր անբաժանելի ընկեր, իր սիրական սիկառէն, որովհետեւ սրբավայրի մը կամարներուն տակ կը գըտնուէր. մահանո՛ւ, բսաւ իչխանը, դուք ի՞նչ կը խորհիք, ի՞նչ է ատոր ելքը.

— Տէ՛ր իչխան, պատասխանեց Բասիլոսեան, ի՞նչ օգուտ խորհելէն, թշնամին մեր դո՛ւռը հասաւ, ես չուարած եմ, չեմ գիտեր թէ ի՞նչ պիտի ընենք, ա՛և է խորհուրդ մը չեմ կրնար տալ.

— Կարապե՛տ աղա, գանգատեցաւ Կիւլվանոսեան Նազարէթ աղան, ինչո՞ւ այդքան յուսահատած ես, այս առաջին անգամը չէ, մոռցա՞ք Ազիզ բաշան, Ճեմարանին Դա՛շտը, ճի՛շդ մեր դիմա՛ց լարեց վրանները, և Զեթունը թնդանօթի բռնեց, բայց յետոյ, խաղք խայտառակ եղաւ, գնդք, ռազմամթերք, ու բազում պաշարներ թողուլ՝ փախաւ իր հազարաւոր զօրքերով ու պաշտպաններով. հիմակ ի՞նչ է եղեր, այդքան չուարելու պէտք չեմ տեսներ, մինչև հիմա մղուած պատերազմներուն մէջ միշտ յաղթող եղանք. յուսահատելու բան մը չկայ, ի՞նչ պիտի ընենք, կը չարունակե՛նք կռիւը...:

Տաճարին սիւները, կամարները թնդացին ծափե-

բով, բոլոր ժողովականները դրուատեցին Կիւլհանեան Նազարէթ աղայի խրոխտ հոգին և անվեհեր ընթացքը։

Բարթողիմէոս վարդապետը յանկարծ ոտքի կաւ.

— Սիրելի՛ ժողովուրդս, ըսաւ, Աստուծոյ զօրութեամբը մինչև հիմա յաղթեցինք, մեր հայրերուն Քրիստոսը չը պիտի՛ յանձնէ մեզ մեր թշնամիներուն ձեռքը. ես գացի Անարուանի կառավարական պալատը գրաւեցի կարիճներովս, հայ անմեղ բանտարկեալներուն մեծ մասը յաջողեցայ ազատել, քառասուն յիսունը գինած սպասնած էին առաջուց, յետոյ չըշակայ բոլոր հայ գիւղերուն բնակիչները փոխադրել տուի մեր սահմանները. վերջապէս, Ծրնուզի մէջ քառասունի դէմ մէկ հոգի ըլլալով, մինչև վերջին վայրկեանը կռուեցայ, հազարաւորներ չարգուեցան մեր թշնամիներուն չարքերէն. ահռելի ճակատամարտներ մղուեցան, և Աստուածածնի Աստուածը զիս ողջ պահեց այս օրուան համար. ահա կըսեմ ձեզի, ո՛վ լեռներու արծիւներ, ո՛վ դուք, Զէյթունի առիւծները, ձեզի կ՛ըսեմ, Աստուած զիս այս օրուա՛ն համար ապրեցուց։

Յանկարծ յուզումնալից չարժուռմով մը, հեծկլտալ սկսաւ.

— Հա՛յր սուրբ, մի՛ յուզուիր, ընդմիջեց Հազար Իշխանը, գիտե՛ս, դարդերդ նորոգուեցան։

— Ի՞նչպէս չը յուզուիմ, ի՞նչպէս չը մորմոքիմ տէ՛ր Իշխան, չարունակեց Ծրնուզի կրտսեր առիւծը հեկեկալով, ժողովուրդիս մէկ մասը ջարդեցին, միւս մասը գերի տարին, վիճակիս բոլոր եկեղեցիները քանդեցին, այրեցին, վա՛նքս հրդեհեցին, սրբազան անօթները յափշտակեցին, ի՞նչպէս չը յուզուիմ. ո՛չ, ո՛չ, տէ՛ր Իշխան, եթէ Զէյթունի քաջերը պիտի մարանն, այս սոսկալի նախատինքը, ես ալևոր պիտի նախընտ-

թեմ պատուաւոր, փառաւոր մահը, քան թէ այսպիսի տխուր, անպատիւ կեանք մը.

— Հայր սուրբ, հայր սուրբ, ընդմիջեց իշխանը, հերիք է, հերիք մեզ լացնես, գիտե՛ք, Գնեանդներու ներումնդէն էք, բաւ՛ք մեզի, ի՞նչ կը խորհիք ընել.

— Ես նոր չը պիտի խորհիմ, պատասխանեց վարդապետը, Յրնուզի վրէժը լուծելու՝ եկեր եմ հոս, վանքիս վրէժը, Զեթունի վրէժը, բոլոր այս վրէժները ծրարած եմ և այս նպատակով պիտի դիմաւորեմ Ալի պէյի բանակը, այն Ալի պէյին, որ իմ չէ՛ն չէն գիւղերը ամայացուց. անգո՛ւթ, անխի՛ղճ Ալի պէյը...:

Ու տեղը նստաւ:

Հազոր իշխանը ժողովականներէն իւրաքանչիւրին կարծիքը կ՛ուզէր հասկնալ, զատ զատ կը հարցնէր ամենուն ալ:

Բասիլոսեան մահտեսի Կարապետ աղային եղբօրորդին Պապա աղան, Սուրէնեան Թաղի հռչակաւոր կըթիճներէն, և իրրև Սուրէնեան իշխանազուն, յարգուած ու սիրուած՝ բովանդակ Զեթունէն ու բոլոր չըրջակայ գիւղերէն, խորապէս զգածուած՝ վարդապետին սրտաճմլիկ խօսքերէն, ոտքի ելաւ և Հազոր իշխանին դառնալով.

— Տէ՛ր իշխան, ըսաւ, ես չեմ կարծեր թէ ներկաներուն մէջ գտնուի մէկը, որ անձնասուր ըլլալու չափ նուաստասիրտ:

— Պապա՛ աղա, բոլոր անդիէն բոլոքականներուն քարոզիչը պատուելի կոսդան, անձնասուր ըլլալը նուաստասրտութիւն մը չէ՛, ընդհակառակն խոստովանութիւն մըն է:

Ժողովականներուն դէմքերը ծամածռուեցան հազան, բոլորը, առանց բացառութեան, զժգոհ մնացին Պատուելի Կոսդանի այս անսպասելի խօսքերէն:

— Կը նեղէ՛ք, Պատուելի՛, չարունակեց Բասիլոս-եան Պապա աղան, Զեթունի հիմնարկութենէն իվեր, մեր նախահայրերէն բերնէ բերան աւանդութեամբ պատմուածներէն դատելով. մեր պատմութեան մէջ, երբէք չը կայ այդպիսի պարագայ մը.

— Ինչպիսի պարագայ, հարցուց Կոստան պատուելին ընդմիջելով.

— Անձնատուր ըլլալու պարագան, պատասխանեց Պապա աղան, Զեթուն յաղթա՜ծ է միշտ և վատա՜հ եմ, այս անգամ ալ պիտի յաղթէ...

— Կեցցէ՛ Պապա աղան, գոչեց Ծրնուղի վարդապետը:

— Եւ իրեն պէս խորհողնե՛րը, յարեցին ժողովականները:

— Տէ՛ր իշխան, չարունակեց Պապա աղան, անա՛հ կըսեմ, անձնատուր չը պիտի՛ ըլլանք, հոգ չէ՛, ըլլանին մեր հարիւրապատի՛կը թող ըլլայ, դարձեալ պիտի կռուինք, միշտ պիտի կռուինք, մինչև որ յաղթենք կամ մեռնինք. և եթէ մեր խրոխտ ապառաժներուն վրայ մէ՛կ Զեթունցի միայն մնայ, ա՛ն ալ պիտի կռուի մինչև իր արիւնի վերջին կաթիլը, հոգ չէ՛, տէ՛ր իշխան, հոգ չէ՛, մենք անձնատուր չե՛նք ըլլար, թո՛ղ հանի Եւրոպայի քէ՛յ ֆը, թո՛ղ հրճուին անոնք, թո՛ղ հանի նոյնպէս Աստուծոյ քէ՛յ ֆը, ափ մը Զեթունը չը կրցան պաշտպանել, թո՛ղ մեռնի Զեթո՛ւնը...:

— Պապա՛ աղա, բողոքեցին ժողովականները, Զեթունը չը՛ մեռնիր, Հայ ազգին փիւնիկը, եթէ մեռնի իսկ, վերստին յարութիւն պիտի առնէ իր աճիւններէն...:

Հազար իշխանը չէր կրնար հանդարտ նստիլ, խնդիրը կը ծեծուէր առանց որոշ եզրակացութեան մը յանգելու. ինք վատահ էր, ժողովականները կուսակից էին

պատերազմի չարունակութեանը. անոնց մէջ միաւոր մը, հակուած մը չէր տեսներ դէպի հաշտութիւն, մանաւանդ եթէ այդ հաշտութիւնը տեղի ունենար նուաստացուցիչ պայմաններու տակ։ Իշխանը, վաղեմի ռազմիկ, չը պիտի հանդուրժէր նոյնիսկ լսել անձնատուր ըլլալու խօսքեր, իր հաւատքը հզօր էր, մազի մը չափ տարակոյս չէր մնացանէր Լեռան որդիներու ղէնքերուն վերջնական յաղթանակին նկատմամբ, գիտէր, վստահ էր, կը հաւատար թէ՝ պատերազմի բաղդը չը պիտի լքէր արի ժողովուրդ մը, որ կը մարտնչէր Ա զ ա տ ու թ ե ա ն հ ա մ ա ր, մանաւանդ իր ժողովուրդը, որ սքանչացան վրէժ մը պիտի լուծէր, Ջ ե թ ո ւ ն ի վ ը ր է ժ ը...

Ժողովականներէն Տիրացուեան Տէր Սարգիս աւագ կերեցը, Ջեթունի Ս. Աստուածածնայ վանքին փոխ վանահայրը, որ ժողովականներուն ընդհանուր սրտաստւզութեան ու վրդովմունքին մէջ կը պահէր իր մտքի հանդարտութիւնը, գրպանէն թուղթի կտոր մը հանեց և դառնալով աւետապետին.

— Տէր Իշխան, ըսաւ, նկրեցէ՛ք, մոռցած էի մինչև ցարդ յայտնելու, այս նամակը դուռ նո՛ր, այսօր ըստացայ, երուսաղէմէն է, մեր Առաջնորդ Վանահայր Տ. Կարապետ Սրբազանը կը գրէ։

Բոլոր ժողովականներուն աչքերը յառեցան Տիրացուեան քահանային.

— Ի՞նչ է գրեր, քանի՞ օրուան նամակ է, ամէն անկիւններէ սկսան տեղալ հարցումներ։

— Տասներեք օրուան է, պատասխանեց Տէր Սարգիս.

— Կարդացէ՛ք նայինք, Տէ՛ր Հայր, յարեց Հազոր Իշխանը, գաղտնի չէ՛ անշուշտ.

— Ինչ գաղտնի, յարեց Տէր Սարգիս, Սրբազանը

թէ և բացակայ, թէ և ծովերով զատուած հայրենիքէն, միշտ կը յիշէ իր ժողովուրդը. ահաւասիկ, մանկ ըրէ՛ք, տեսէ՛ք ինչ կը գրէ.

Ժողովականներէն կէսղընեան Աւետիք էֆէնտին, Միացեալ ընկերութեանց վարժարանին ուսուցիչներէն, կարդաց նամակը բարձր ձայնով. —

Սրբազանը կը գրէր թէ՝ Զեթունի կուսներուն արձագանգը հասած է աշխարհի ամենէն հեռաւոր ծայրերը. Եւրոպայի թէ Ամերիկայի բոլոր թերթերը, ամէն օր Զեթունի կուսները կը հրապարակեն. Ս. Աթոռին մէջ մեծ ոգեւորութիւն մը կը տիրէ, ջերմ համակրանք մը դէպի կռուազ Զեթունը, ամէն եկեղեցիներու մէջ հանդանակութիւններ կը կատարուին, Զեթունի քաջարի լեռնականներուն օգնութիւն հասցնելու համար զանազան ձեռնարկներ կազմուած են. մէկ խօսքով, Զեթունի անունը կը փառաւորուի ամենուրեք, ըսաւ:

Տ. Կարապետ Սրբազանը կը վերջացնէր իր նամակը հետեւեալ պատառուկ տողերով.— Իսկ ես, Զեթունի աքսորական առաջնորդ-վանահայրը, հինգ տարի Հալէպի կեդրոնական բանտին մէջ մահուան դռներ ու սարսուռներ կրկէ տեսայ, այսօր ազատ կը շրջիմ Քրիստոսակոխ սուրբ քարերուն ու հողերուն վրայ. երեսներս կը քամեմ սրբազան արմերուն ու սրբավայրերու սիւներուն ու սալայատակներուն, տաք տաք արցունքներով կը թրջեմ սուրբերուն պատկերները, և կ՚աղօթեմ Զեթունի համար...»

Հազար իշխանը, ձեռքի թաշկինակովը սրբելով աչքերուն արցունքը, դողդոջուն ձայնով մը, որուն մէջ իր բովանդակ հոգին կը հնձնէր.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ, մեր աքսորական Սրբազանին նամակը կարդացուեցաւ, և մենք վերահաստատեցանք անոր պարտնակութեանը, կը մաղթեմ որ Նորին

Սրբազնութեան գօրաւոր աղօթքներովը, հալածական կտրուկին թշնամի գունդերը, և չուտով վերադառնայ Լեռան խաղաղութիւնը, և մենք արժանանանք ուրախութեամբ և հանդիսաւոր թափօրներով ողջունելու վերադարձը մեր սիրեցեալ Առաջնորդին, որուն երկար և երջանիկ կեանք մը պիտի պարգեւէ մեր հայրերուն Աստուածը։

— Տէ՛ր պահէ մեր Առաջնորդը, մրմնջեցին ժողովականները։

— Սիրելինե՛ր, չարունակեց իշխանը, այս պահուս, գիտէ՞ք, ի՛նչի կը նմանի մեր վիճակը, ծովի մը մէջ ինկած ենք մենք, մեր բոլորտիքը ծո՛վ է, ընդարձակ, համառարած, անսա՛հման ծով մը, մշուշապատ հորիզո՛ն մը միայն կը նշմարենք, երկինքը խաւար, ամպերով ծածկուած, ո՛չ մէկ նշոյլ, ո՛չ մէկ աստղ, որ առաջնորդէր մեզ նաւահանգիստ մը, ուր կարենայինք խաղաղել մեր խորտակուած մակոյկը...

— Ա՛յո՛, տէ՛ր իշխան, այո՛, կրկնեցին քահանաները, մեր վիճա՛կը կը նկարագրէք։

— Պատուակա՛ն հայրեր, չարունակեց իշխանը, դուք յաճախ կ՛երգէք հանգստեան, ապաշխարութեան հոգեցունց չարականներ, կը յիշէք անշուշտ «Ծ ո վ կ ե ն ց ա ղ ո յ ս»ը։

— Կը յիշե՛նք, այո՛, տէ՛ր իշխան, յարեց Տիրացուեան Տէր Սարգիս աւագերէցը, սուրբ տաճարիս մէջ ի՛նչ քաղցր պիտի ըլլար երգել զայն։

— Տէ՛ր հայր, հրամայեց Հազար իշխանը, չա՛տ լաւ խօսեցաք, ելէ՛ք, երգեցէ՛ք միասին, մենք ալ կը ձայնակցինք։ Երգեցէ՛ք ապաշխարութեան չարական մը...։

Եւ բոլոր քահանաները, տաքի կտած, չարուհցան կարգով, և, չրջապատուած, բոլոր ժողովականներէն,

որոնք նոյնպէս ոտքի ելած էին, սկսան տրամադրին եղանակել.—

Ծով կենցաղոյս հանապազ դիս ալեկոծէ,
Մրրկեալ ալիք թշնամին ինձ չարուցանէ,
Նաւապե՛տ բարի, լե՛ր անձին իմոյ ապաւէն, եւն։

Եւ Ս. Աստուածածնայ տաճարին կամարներուն տակ կը ծաւալէր այս գիշերային մեղամաղձոտ երաժշտութիւնը.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ իշխանը, մենք այս պահուս ծովի մը մէջտեղը կ'երերանք, կը տատանինք, ձեզի կը հարցնեմ հիմա, ըսէ՛ք ինծի, ի՛նչ կ'ընէ ծովին մէջ ինկո՛ղ մը, ի՞նչ կընէ չը խեղդուելու համար.

— Կը լողա՛յ, կը լողա՛յ, կրկնեցին ժողովականները.

— Ուրեմն, չարունակեց իշխանը, մենք ալ պիտի լողանք, պիտի լողանք, պիտի մաքառինք ալիքներուն դէմ, ո՛րքան ալ ամեհի ըլլան անոնք, պիտի լողանք, մինչև որ հասնինք նաւամատոյց մը. չէ՞.

— Եւ հետու չէ՛ մեր նաւամատոյցը, յարեց Բասիլոսեան Պապա ազան.

— Հետեւաբար, չարունակեց Հազար իշխանը, ուրիշ ճար չկա՛յ, անձնասպա՛ր չըլլա՛լ է, մաքառի՛լ է միակ ճարը.

— Լողա՛լ, է, լողա՛լ, բացագանչեց Բարթողիմէոս վարդապետը, և ի՜մ թշնամիներուս արիւնին մէջը պիտի լողա՜մ...։

Ժողովականները գերագրգռուած և ելեկտրացած՝ իշխանին խրախուսիչ խօսքերէն, կը փափագէին նոյն գիշերը վազել պատերազմին վայրը, և գերագոյն, ճգնաժամային, յուսահատական թափով մը գրոհ տալ թշնամի բանակին վրայ. սակայն, իշխանը կ'ուզէր միաձայնութեամբ գործել և կը հրաւիրէր զանոնք, մէ-

կիկ մէկիկ, բացատրելու իրենց գաղափարները.

— Խօսեցէ՛ք, սիրելինե՛ր, ըսաւ Հազոր իշխանը, անձնատո՛ւր ըլլանք թէ մաքառինք:

Կարկալար Թաղի ծայրայեղ պատերազմասէներէն Անդրէասեան Ասպատուր աղան, ոտքի ելաւ ու գոչեց.

— Մեր լեռը չատե՛ր է տեսեր, Գալէնտեր բաշանե՛ր, Հաճի Ազանե՛ր, Խուրշիտ, Ազիզ բաշաններ, դեռ ինչե՛ր, ինչե՛ր, և դարձեալ կ'ապրի կանդուն, միշտ յաղթող, միշտ ազատ, աղնի՛ւ հայրենակիցներս, ահա՛ կը յայտարարեմ, հինգ հարիւր կտրիճներ ունիմ, մինչև ականջներնին զինուած, ուխտած են կռուիլ, մինչեւ իրենց վերջին շունչը. արդ, Ալի պէյի բանակին ու պաշտպօզուքներուն վրայ պիտի քալեցնեմ այդ հինգ հարիւր առիւծներս. վատահ եմ, պիտի փարատե՛ն, պիտի յօշոտե՛ն թշնամի գունդերը, որոնք դժբաղդութիւնը պիտի ունենան հանդիպելու իրենց. մինչև որ իմ հինգ հարիւրներս անձնատուր չըլլան, ես չե՛մ ըլլար անձնատուր, մօրս կաթը հարամ չե՛մ ըներ...:

Ժողովականներուն մէջէն Կիւլվանեան Արթին աղան, Մուհապպէթճի Տէր Ղեւոնդ քահանային անդրանիկ և հաւատարիմ աշակերտը, Նազարէթ աղային եղբայրը, որ մէկ ու կէս տարի բանտարկուած էր Հալէպ, ոտքի ելաւ, լապտերը վառեց, և կը պատրաստուէր մեկնիլ.

— Ո՞ւր կ'երթաք, Արթի՛ն աղա, հարցուց Հազոր իշխանը.

— Վանքը կ'երթամ, պատասխանեց Կիւլվանեան, ուրկէ կը նախընտրեմ հոն մեռնիլ ձղնաւոր Մելքոնին հե՛տ, քան թէ անձնատուր ըլլալ:

Հայ բողոքականներուն ներկայացուցիչները, Պատուելի Կոսան և Շանըվենց Աւետիս աղան, երկուքն ալ սրտաբեկ և յուսահատ, անձնատուր ըլլալու հակամէտ

կը թուէին, միայն կ'ակնածէին իշխանէն, չէին համարձակիր հրապարակաւ յայտնելու իրենց կարծիքը, և կը սպասէին որ իշխանը խօսք տար իրենց, կամ ուղղէր հարցում մը։

Հաղոր իշխանը կը նշմարէր այս երկու խաղաղասէր (՞) բողոքականներուն վարանոտ, տատամսոտ ձեւերը.

— Աւետի՛ս աղա, բսաւ Շանըվէնց Աւետիս աղային, դուք չի խօսեցաք, ի՞նչ է ձեր կարծիքը, մի՛ քաշուիք, համարձակ ըսէ՛ք, ինչի՞ մէջ կը դանէք Զեթունի վրկութիւնը.

— Անձնասուր ըլլալուն մէջ, ա՛ր իշխան, պատասխանեց Շանըվէնց Աւետիս աղան. ներեցէ՛ք որ միտքս բացատրեմ, կ'ազատիմ, պատուիրեցէք, ընդմիջումներ չըլլան.

— Խօսեցէ՛ք, խօսեցէ՛ք, հրամայեց իշխանը, Աւետի՛ս աղա, ձեզ ընդմիջող չ'ըլլար.

— Սիրելի հայրենակիցներ, բսաւ Շանըվէնց Աւետիս աղան, պատերազմները կը մղուին խնդքով, հնարագիտութեամբ և զէնքի զօրութեամբ, զգացումով ո՛չ ազգ մը կը կառավարուի, ո՛չ ալ պատերազմ կը մըղուի. մինչեւ յարդ լսեցի կրակոտ ճառեր, Զեթունի համբաւին ու փառքին արժանի զգացումներով զեղուն, մեր յարգելի ժողովականները գրեթէ ամբողջովին, պատերազմը չարունակելու կատաղիկ են, բայց արդեօք, վայրկեան մը կը մտածե՞ն թէ ո՛ւր պիտի յանգի մեր կացութիւնը. ահա՛ տարի քանի՛ օրէ ի վեր մուտ գտած է մեր ծոցը. այսօր, մեր արդէն ազքատ, անօթի ու մերկ Զեթունի մէջ 13000 է աւելի տովալուկ գաղթականներ, պանդուխտներ ապաստանած, մեր հացը կը խլեն մեր ձեռքէն. ատոնք, մեր չրջակայ գիւղերէն փախստական ընտանիքներ, ո՛չ զէնք չարժել գիտեն,

ո՛չ ալ իրենք վիրենք պաչոպանել. չա՛տ ազէկ, ձեզի՛ կը հարցնեմ, խօսեցէ՛ք, կ՛աղաչե՛մ, եթէ կարենանք չարունակել պատերազմը, և ենթադրելով պահ մը թէ պիտի դիմանանք տակաւին, ի՞նչ կը կարծէք, ի վերջոյ ո՞վ պիտի յաղթէ. կազմակերպուած ազրութեան մը կանոնաւոր բանակներուն դէմ մինչև ե՞րբ կրնանք մաքառիլ...

— Երիա՛ն ըրիք, Աւետի՛ս աղա, ընդմիջեց իչխանը կրքոտ չարժուձեւով մը, ըսէ՛ք լմնցուցէ՛ք, ի՞նչ է ձեր նպատակը.

— Ես ուրիչ ճար մը չե՛մ տեսներ, սէ՛ր իչխան, չարունակեց Շանըվենց Աւետիս աղան, բացի, բացի...

Եւ սկսաւ ծամծմել, կմկմալ, կը վախնար յայտարարելու.

— Վերջացուցէ՛ք, Աւետի՛ս աղա, հրամայեց իչխանը, ուրիչ ճար մը չէք տեսներ, բացի, ի՞նչ, չըսէ՛ք.

— Բացի անձնատուր ըլլալէ, վերջացուց Շանըվենց Աւետիս աղան, արիւն քրտինք մնաց:

Ցրմնջիւնը, որ տարածուեցաւ ժողովականներուն մէջ, ամէնուն աչքերը սեւեռած՝ հայ բողոքականներու ներկայացուցիչ աղային, տակավառ զգացումներով ղեկուած, կ՛ուզէին վայրկենապէս զանոնք արտաքսել ժողովեն.

— Կեցամարդի՛, Աւետարա՛ն գաֆալը, կը մրմռային չատերը.

— Համիտին փաստաթո՛ղը, կը ծաղրէին ուրիշներ.

— Մեր Շանըվենց Աւետիս աղան, ըսաւ Հայոց իչխանը, ուրիչ ճար չէ գտեր, բացի անձնատուր ըլլալէ, դուք ի՞նչ կըսէք, պատուելի՛ Կոստան:

Պատուելի Կոստանը Մարաչի ժողովարաններուն մէջ, աչքերը գոց, աղօթք արտասանելու մանագէտ մը, կ՛առէր պատերազմը, անխնայ պատերազմը, որ իր չի-

Նարար ու վրկարար(՞) քարոզութիւններուն խաղաղ ընթացքը խանգարելու և իր քարոզչի ա՛նքան դժուարաւ ձեռք բերուած դիրքը խախտելու բնոյթ ունէր։ Պատուելին, Աւետարանի մարդ, և գործի մարդ, չէր ախորժեր զէնքերու աղմուկէն, և իրեն ականջին չատ քաղցր կը հնչէր Շանըվինց Աւետիսին ձայնը, որ կըսէր. — Անձնատո՛ւր ըլլանք։ Ուստի պատասխանելով Հազոր իչխանի հարցումին.

— Տէ՛ր իչխան, ըսաւ, մեր Տէրը խաղաղութիւն քարոզեց, յիչենք Ս. Աւետարանի պատուէրը. «Բարիք ըրէ՛ք ձեր ատելիներուն և աղօթեցէ՛ք ձեր թշնամիներուն համար»։

— Պատուելի՛, պատուելի՛, գոռաց Բարթողիմէոս վարդապետը, սպառնալից չարժուձեւով մը, դաժան նայուածք մը չռնդիկով բողոքական քարոզիչին, այդ քարոզները վերապահեցէ՛ք կիրակի օրերուն, ժողովրանին մէ՛չ խօսեցէք, նոյն Աւետարանը չէ՞ որ կ՛ըսէ. «Նախանձ սան քոյ կերիցէ զիս...։» Ինչ, անձնատո՛ւր ըլլանք, որպէս զի մեզ սուրէ անցընեն, որ մեր քոյրերը կիներըը, մայրերը, աղջիկներ՛ը...

Ա՛լ չը կրցաւ չարունակել, բարկութենէն ձայնը կը խեղդուէր։

— Հա՛յր Բարթողիմէոս, յարեց բողոքական Պատուելին, յուզուելու բան մը չը կայ, հանդարտեցէ՛ք, խորհրդակցութիւն մըն է ասիկա, ամէն մարդ ազատ է իր կարծիքին մէջ, դուք պատեհապաշտի կուսակից եք, իսկ ես՝ հաչտութեան. մի՛ բարկանաք, կ՛աղաչեմ, ժողովին կամքէն կախում ունեցող խնդիր մըն է, այնպէս չէ՞.

— Անտարակո՛յս, հաստատեց Հազոր իչխանը, ժողովին կամքէն կախում ունի, պատուելի՛, եթէ Զեթունն չարունակել ուզէ կռիւը, պիտցա՛ ըլլաք, պատուելի՛,

Ըէմզի բաչային, Ալի պէյին միացեալ բանակները բնաւ չէն կրնար դլնքը կառնցնել իր նպատակէն. կընդունիմ, դուք արհեստով քարոզիչ էք, պէտք է միշտ խաղաղութիւնը քարոզէք, չէ՞...

Ժողովականները խնդացին և սկսան նշանակալից ակնարկներ փոխանակել իրարու, Հազար իշխանին սրախօսութիւնը ծանօթ էր, Պատուելի Կոստանին ականջները կարմրեցան բարկութենէն, բայց ի՛նչ կրնաս ընել, հզօր հակառակորդներէ պաշարուած էր, միա միակը, մանաւանդ Փրնուզի վարդապետին աչքերէն կը սոսկար, կայծակներ կ՚արձակէին անոնք, և տաճարին կիսալոյս տուներուն մէջէն կըսպառնային իրեն.

— Յարդելի՛ ժողովականներ, ըսաւ, ես հոս պանդուխտ մըն եմ, իրաւունք չունիմ միջամտելու ըղլոր ձեր ներքին գործերուն, բայց, միւս կողմէն նուիրական պարտաւորութեան մը տակ կը գտնուիմ, ունիմ ափ մը ժողովուրդ, որուն հոգեւոր հովիւը, միխիթարիչը կարգուած ըլլալով, չեմ կրնար անտարբեր մնալ և անզգայ՝ իր վիշտերուն և իր տադնապներուն. ես ա՛յսպէս իր խորհիմ, անձնատուր ըլլալէ զատ ուրիշ ճար մը չեմ տեսներ.

— Հասկցուեցա՛ւ, սիրելինե՛ր, ըսաւ տեղապահը, ձեռնէ իւրաքանչիւրին կարծիքը, հիմա ի՞նչ կըսէք.

Կոստան պատուելին, միամտօրէն կարծելով թէ՝ իր վերջին խօսքերը բաւական պատրաստած էին ժողովականներուն միտքերը դէպի հաչտութիւն, և յուսալով թէ անձնատուր ըլլալու կուսակիցները պատկառելի թիւ մը կը կազմէին ժողովին մէջ.

— Տէ՛ր իշխան, ըսաւ, բաւական լուսաբանուած է խնդիրը, ուստի վիճաբանութեանց վրկուիմ կ՚առաջարկեմ.

— Այո՛, վրկո՛ւմ, վրկո՛ւմ, կրկնեցին ժողովականներուն մէջէն ձայներ.

— Եւ ձեռամբարձ քուէարկութիւն, չարունակեց պատուելին.

— Քուէի կը դնեմ ուրեմն, յարեց առնապետը, թո՛ղ ձեռքը բարձրացնէ ա՛լ որ կը կը վախտագի անձնատուր ըլլալ.

— Անձնատուր եղողը թո՛ղ ձեռք վերցնէ, կրկնեց պատուելին, և նախ ինքը բարձրացուց իր երկու ձեռքերը(՛)....

Ո՛չ ոք, ո՛չ իսկ Շանըվեց Աւետիս ազան, և ո՛չ մէկ ժողովական, ձեռք բարձրացուց, խեղճ պատուելի Կոստանի ձեռքերը մնացին օդին մէջ առանձին:

Հազար իշխանը յայտարարեց.

— Սիրելի՛ ժողովականներ, բացի Պատուելի Կոստանէն. որ կը վախտագի անձնատուր ըլլալ, միաձայնութեամբ որոչուեցաւ մինչև վերջը չարունակել կռիւները, արհամարհելով թշնամի բանակներուն վիթխարի ուժերը, և ապաւինելով միայն Աստուծոյ, որ զեբազոյն վայրկեաններու մէջ հասած է օգնութեան և պաշտպանած է իր ճչմարիտ երկրպագուները:

Ժողովին բոլոր եկեղեցական անդամներէն չբջապատուած, Ֆրնուզի վարդապետը, դէպի խորանը դարձուցած իր արտասուաթոր երեսները, արտասանեց հանդիսաւոր աղօթք մը, Զեթունի դէնքերուն յաջողութեան և ուխտեալ ռազմիկներուն վերջնական յաղթանակին համար:

Եւ ժողովականները, կարգով դուրս եկան Ս. Աստուածածնայ տաճարէն:

Ը.

Փիչկըտըճին հրահանգները սրտաճմլիկ էին, Ս. Աստուածածնի վանքէն, քանի մը հարիւր ռազմիկներ, առաւօտեան կանուխ դուրս ելան և ուղղուեցան դէպի Սօղաք Տէաէ, Ալի պէյի բանակին վրայ, ուր մեկ քանի տասներ միանգամայն ճակատամարտելու կը մրտէին։

Այս ընտրեալ կարիճները, Զէյթունի կռուակի քաջամարտին ատենին անոնցմով, հասան Զուլֆենց այգին, կէօչ Հօլը կոչուած տեղը, հրամանատարներն էին Փապը Մոնուկ, անուանի վինապարծը, Կաճունեանց Նազարէթը, Պէշէնի Թուրքերուն ատաման Տէր Մկրտչեանց Յակոբը, և Մխճենց Փանոսը։

Կարիկարէն ու Պօղոսլըէն հարիւրաւոր սրտաճմլիկներ, փիչկըտըճէ գրաւած էին արդէն խիստ կարեւոր դիրքեր, և մեկ տասի ընդհատումներ ալ ունեցած էին Ալի պէյի բանակի զօրապետներուն հետ։

Ամէն կողմերէ հասան լուռեակներն, և կեդրոնացան Սօղաք Տէաէի անմատչելի ապառաժներուն վրայ, նոր ճակատամարտ մը մօտալուտ կը թուէր։

Ալի պէյ դիտակով տեսած էր բոլոր այս չարժումները։

Իսկոյն տուաւ ազդանչանը։

Զարնուելէն հրացանաձգութիւն մըն է սկսաւ, երկինք երկիր կը դղրդայն, կը սասանէին հրացաններուն չաղաչներէն ու թնդանօթներուն որոտումներէն:

Սօլաղ Տէօէն վառօդի ծուխերուն մէջ կորսուեցաւ, և արեւը պահ մը խաւարեցաւ, պիչերային արհաւիրք մը պատեց ամենուրեք:

Հրացանները կը չաղաչէին, թնդանօթները կը դղրդային, և թշնամի բանակներէն բարձրացած ազազակները կը խառնուէին իրարու:

Եւ այս ընդհանուր խառնակութեան մէջ, դիակները դիակներու վրայ կ'իյնային թաւալգլոր:

Ճակատամարտը անուց անընդհատ աղաղ ժամ, աւտուան ժամը 2էն մինչև իրիկուան ժամը 12: Այլ պէտք բանակին կորսուածը կարելի չէր հաշուել, այնքան բազմաթիւ էին վիրաւորուածներն ու սպանուածները, րոլորը դրկախառնուած՝ արիւնի ճապաղիքներուն մէջ: Այդ աղաղ ժամ աւտուց ճակատամարտին մէջ, մերայիններէն զոհուածները հասնելէն թէ՛ մէկ կորսուածնեցած էին, միայն Աւստրանոց Մինակիւանիւդը հաշուած կենած էր:

Արեւելքէն, արեւմուտքէն, հարաւէն կը կրկնուէին յարձակումները. Ս. Աղաղուածածնայ վանքին չուրջը, Պէրպինիայի կողերը, ադարանները, Քարիւղ Քարը, Զօրանոցը, Սօլաղ Տէօէի գնդապետի դիրքերը, մանաւորապէս Կանկրատ Սարը, կը չարունակուէին արիւնահեղ կռիւները, երկուսակ հաւասար կորուստներով: Կանկրատ ճակատամարտը ահռելի էր, աղաղուելով սկսած, մինչև իրիկուն անուց և սակայն անորոշ մնաց յաղթութիւնը:

Պահ մը դադրեցան հրացանաձգութիւնները թշնամիները կոչին, Բէմդի բանակին և Ալի պէյին երկու բանակներուն մէջև փոզորիկ բանակցութիւններ կը

կատարուէին։ Սակայն, Զէյթունի պատերազմիկները, վտանգի լեզուն չէին հասկնար, իրենք կը չարաշահէին հրացանաձգութիւնը, առանց վայրկեան մը դադար տալու։

Ի վերջոյ, երբ անոնք ալ դիմացին չէր պատասխանուէր, պարտաւորուեցան իրենք ալ դադրեցնել յարձակողական գործողութիւնները։

Պարոն Ազատ, դիտակը ձեռքը, Ս. Աստուածածնայ վանքին հարաւակողմի անհետևակներէն մէկուն պատասխանէն կը դիտէր դիմացի չարժումները, երբ, հարաւային բլուրին ծայրէն երեւցան քանի մը ձիաւորներ, որոնց մէջ կը նշմարուէր վանկոյատար մը, հայ քահանայ մը։

Այդ ձիաւորները հինգ էին, որոնց խրատքանչիւրին ձիուն քովէն կը քալէր հետեւակ մը։ Աստիճ դէպի Ս. Աստուածածնայ վանքը կուգային։

Պարոն Ազատին վազեց Նորաչխարհեան Նազարէթ չաուշին քով, որ պատնէշի վրայ, իր ընտիր դիտակովը կը պաշտպանէր վանքը։

— Նորաչխարհեան՛, ըսաւ Ազատ անոր ուսը չարժուձեւով մը, նկէ՛ք տեսէ՛ք, ձիաւորներ կուգան մեզի, մէջերնին քահանայ մըն ալ կայ։

— Ո՞ր կողմէն կուգան, հարցուց Նորաչխարհեան։

— Հարաւէն, Մարաչի կողմէն, պատասխանեց Ազատ։

Եւ երկուքը միասին ուշադրութեան հարաւակողմի անհետակը, որ Ս. Աստուածնի պարտէզին վրայ կը նայէր և ուր կը նայէր Ազատ իր մէկ երկու ընկերներով։

Այ հարկ չէր ծանօթացնել դիտակին, ձիաւորները մօտեցած էին վանքին մերձակայ ձորին։

Քանի մը վայրկեան վերջը, որոշակի երեւցան, ծանօթ դէմքեր էին, Մարաչի Հայկէն։ Վանքի քահէն

Նկա մտան, ձիերէն վար իջան և եկան Առաջնորդա-
րանը, ուր, իր սենեակին մէջ, տառնձին կ'ապօթէր
փոխ վանահայրը։

Տիրացուհան Առաքելեցը թողուց ձեռքի տպչմտոը,
և ընդունեց հիւրերը. — Մարաչի Ս. Բառուտն Ման-
կանց եկեղեցւոյ քահանաներէն Թօս օղլու Տէր Առա-
ւաձատուրը, որ իր ծերութեան վերջին օրերուն, պը-
ղընձագործի մուրճը նետած ու սև աքսիմը հագած էր.
Վարժապետեան Կոտան, Մարտունեան Յարութիւն,
Տիչչէրնեան Յակոբ և Սարգիս Պետրոս էֆէն-
տիները։ Ատոնք Մարաչի Միութիւնարքեմկոմէն պատ-
գամաւոր կուգային Զեյթուն իրրև հաչուեքննութեան մէջ-
նորդներ և խիստ կարևոր առաջարկներ կը բերէին։

Փոխ վանահայրը՝ պարոն Ազատին հրաւիրեց իր
սենեակը, ինչպէս նաև Նորաշխարհեան Նազարէթ չա-
վուշը, որուն ներկայացուց նորեկ հիւրերը։

Պատգամաւորներէն Մարտունեան Յարութիւն է-
ֆէնդին, Մարաչի անուանի հայ գաւառներէն և ազ-
գային անձնաւորութիւններէն Գէորգ էֆէնդի Մարտու-
նեանի որդին, գործարար երիտասարդ մը, կարելի և-
զածին չափ չհանգամել կուզէին։

— Տէ՛ր հայր, ըսաւ Տիրացուհան Տէր Սարգիս
քահանային, Մարաչի կառավարիչ բայան կը փափաքի
հաչուեքննիչ կնռիկ Զեյթունի հետ և այդ նպատակով
իրեն միջնորդ-պատգամաւորներ մեզ հետ դրկեց։

— Հ՛ն պ հ ա ղ ա ք ր ա ր ո վ եկած էք, ախ-
րեկի՛ս, անո՛ր իրենք նեղվայ են, պարոն Ազատին և Նո-
րաշխարհեան Նազարէթ չավուշը, Թող իրենք խօսին.
այսօր Զեյթունի ճակատագիրը յանձնուած է իրենց
ձեռքը։

— Ապրին, զօրանան, օրհնել սկսաւ Թօս օղլու
ծերունի քահանան, իր ձիւնի պէս ճերմակ մօրուքը
շոյելով։

— Ի՞նչ տեսակ հաշտութիւն կ՚ուզէ կնքել մեզի հետ, հարցուց Ազատ.

— Բնականաբար պիտի խօսինք այդ կէտերուն վրայ, պատասխանեց Մուրատեան, սակայն, Էակաեը, կարեւորը՝ նախ ընդունել է հաշտութեան սկզբունքը, չէ՞.

— Անշո՛ւշտ, յարեց Նորաշխարհեան, հաշտութիւնը մերժել կամ ընդունիլ, տակիս կախում ունի պայմաններէն, ի՞նչ պայմաններ կ՚առաջարկէ Մարաչի կառավարիչը.

— Մենք չենք կրնար պայմաններուն վրայ խօսիլ, մինչեւ որ վստահ չըլլանք թէ զօր հաշտութիւնը կընդունինք սկզբունքով, առարկեց Մուրատեան.

— Հապ չէ՛, միջամտեց անդիէն Սարգիսեան Պետրոս Էֆէնտին, որ տարիներ առաջ զարմած էր Զութիւնէն Մարաչ, ուր առեւտուրով կը պարապէր. առիկա խնդիր չէ՛, կրնանք յայտնել պայմաններէն մէկ քանիները, և ինչո՞ւ չը յայտնենք, քանի որ դիտենք թէ այս թշնամութիւնները պիտի դադրին վերջապէս. իսկ հայրենակիցներուս ուղղամտութիւնը, անկեղծութիւնը կը ճանչնամ, վստահ եմ թէ իրենք չպիտի մնան պարտքի պահեն իրենց ներքին դժգոհութիւները. մենք իրենց նման ենք հոս, հաշտութիւն կնքելու համար, չէ՞. հետեւաբար, կրնանք համաձայնիլն պարզել Մարաչի կառավարիչին առաջարկները.

— Պատմեցէ՛ք ուրեմն, Էֆէնտիներ, բոլոր Ազատ, ի՞նչ կ՚առաջարկէ Մարաչի կառավարիչը.

— Պայմաններուն առաջինը, յարեց Վարժապետեան Կոստան Էֆէնտին, որքան որ կը յիշեմ, Զօրանոցը յանձնել, նռնակէս զէրինները...

Կոկորդային քրքիջ մը փրցուց Նորաշխարհեան:

— Ի՞նչ կայ, հարցուց Վարժապետեան գարմանքով, ի՞նչ կայ խնդալու. Մարաչի կառավարիչը չա-

բաներ կը փոխանակէ, բայց դուք ձեր դէմքերէն չէք չեզիր։

— Գիտէք ինչո՛ւ ձիճաղս չկրցայ բռնել, ընդմիջեց Նորաշխարհեան։

— Ինչո՛ւ, հարցուցին պատգամաւորները ժպտելով։

— Այդ Մարուչի կատաւարիչը մինչեւ ցարդ չէ խմացեր։

— Ի՞նչը...

— Մո՛լէ է. չէ խմացեր թէ զէրմենը չեն կրնար վերապատնալ, չարաշահեց Նորաշխարհեան։

— Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս, հարցուցին պատգամաւորները զարմացկոտ ձեւերով, ո՛ւր են զէրմենը, ինչո՛ւ չեն կրնար վերապատնալ։

— Դո՛ւք ալ չէք խմացած, հարցուց Ալազան։

— Ինչպէ՛ս, կը պատասխէ Վարժապետեան, պարո՛ն Ալազան, պարզ խօսեցէ՛ք, ո՛ւր են զէրմենը։

Նորաշխարհեան և Ալազան լռեցին, իսկ Տիրացուեան Տէր Սարգիս քահանան Թօսօղլու Տէր Առաքածատուրին հետ բան մը կը փոխանակէր։

Յանկարծ, Թօսօղլու քահանան վեր ցատկեց բացագանչելով։

— Առաքա՛ծ իմ, իրա՛ւ կ՚ըսէք...

— Կասա՛ն էֆէնտի, յարեց Նորաշխարհեանը, բաշան գէրի զօրքերը չը պահանջեր մինչ։

— Այ՛, զէրմենը, կրկնեց Վարժապետեան։

— Զէրմենը՞, չարաշահեց Նորաշխարհեան, ձեղի կ՚ըսեմ...։

Պատգամաւորները առանձինցան, Թօսօղլու ապազարդ քահանան առակաբեր ապշտատ, կը բացագանչէր։ Եկեղեցւոյ ձեռքերուն մէջ առած իր ձիւնաթաց մօրուքը։

— Ի՞նչ ըրիք զէրմենը, հարցուց Տիշէբէնեանը

Յովսէփ էֆէնտին, որ մինչև այն րոպէն լռութիւն կը պահէր, ինչ ըրիք դերձեները.

— Մարթեցինք, մարթեցինք, պատասխանեց սատնօրէն Սպասի:

Խորհուրդ, խորհրդատուր, պաղ լռութիւն մը տիրեց յանկարծ, և տևեց դրեթէ հինգ վայրկեան:

— Բայց ինչո՞ւ, ինչո՞ւ մարթեցիք կայսերական զօրքերը, հարցուց Թօսօղլու քահանան, դերձեները կըսպաննեն, սիրելի՛ պատակներս.

— Տէ՛ր հայր, յարեց Նորաշխարհեան, իրաւունք ունիք, չե՛ն սպաններ դերձեները, բայց հարցուցէ՛ք անդամ մը, նախ հասկցէ՛ք, յետոյ դատեցէ՛ք. զուք կ՛ակռտիկի՛ք թուրքերէնէն. գիտէ՞ք ինչ կ՛ըսէ ժողովրդային առածը.

— Ո՞ր առածը...

— Էօյէնտէ՛ մի պապահտի, էօյտիւէնտէ մի, չարունակեց Նազարէթ չաւուշը, Տէ՛ր հայր, ըսէ՛ք, ո՛վ է յանցաւորը, սպաննո՞ղը թէ սպանեալը.

— Ձե՛մ գիտեր, պատ՛ասխանեց, պատմեցէ՛ք որ հասկընանք իրողութիւնը, պատասխանեց Մարաչցի պատգամաւոր քահանան.

— Մարիկ ըրէ՛ք ուրեմն, բառաչեց Նորաշխարհեան, հակիրճօրէն ձեզի պատմեմ խնդիրը: — Այդ դերձեները, երբ գրաւեցինք զօրանոցը, անմիջապէս փոխադրեցինք Ձեմբուն, հետամնասոտ իֆֆէթի պէս հիւր տանելու մեր կուսակալաին Նազարէթի ապային, գայմագամ Աֆեի պէս բերելը դրինք, Բասիլտանի կառապետ ապային տապարանքին մէջ, մեռ սպաները գրաւեցինք չորս թաղերու երեվելիներուն տուները, իրրև հիւր, իսկ հատարակ զօրքերը անզգուշութեամբ կառավարական պալատին մէջ:

— Շա՜տ դեղեցիկ, չա՜տ ազուր կարգադրութիւն,

ընդմիջման պատգամաւորները.

— Ինդրեմ, մեկ րոպէ, չարաւնահոգ Նորաչխարհեան, պատմութեան մեացորդը չահեկան է։ Մենք այս պերճները կը պահէինք. կը մնաւցանէինք, մեր բերնին պատառը կուտայինք երեսոց. ամէն օր, առանցին ափսէներով կերակուրներ կը կրէինք կը տանէինք պալատը, մեր կիները մարդատեսութեամբ կը ծառայէին, ամէն անձնասիրութիւն ամէն պոռտիութիւններ ջանդ առած էինք, պոռ թագաւոր համար պերճ, պարզեւաւ պերճներ էին, մեր գերիները։ Այսպէս անցան օրեր, չաբաթներ, և մենք կը չարաւնահէինք չտայել մեր խոստումները։

— Յետոյ ինչ անցաւ պարծաւ, ընդմիջեց Վարժապետեան.

— Սեղմեն կայ, չարաւնահոգ Նորաչխարհեան, բռնաբանութեան ընտանիքները, կիները, զաւակները, տարաձոյ չորեսթանեսով պրկեցինք Մարաչ, Այպասան, ուր որ փախչելան կրնայ։ Օրին մեկը, այս տպերախտ պերճները, մեր ծոցին մէջ տարած օձերը, գիտէք ինչ պժախային դաւադրութիւն մը կը պատրաստեն մեզի դէմ.

— Ի՞նչ, ինչ, հարցուցին պատգամաւորները.

— Պարսը կրակ ձգել, ամբողջ Զեմանը, և երկնք փախչիլ, ոնց այս է իրենց ծրագիրը, պատմեցին Նորաչխարհեան. մենք պահեստումի զացած էինք, Զեմանի մէջ մնացած էին միայն մեները, և

— Է՛, բացատրեցին պատգամաւորները, յետոյ.

— Յետոյ, չարաւնահոգ Նորաչխարհեան, գերիները քարիւղի խծուծներ կը վառեցին պալատին պատերուն անկիւնները և կը բռնկցնեն. բարեբաղդաբար, կէս մը տանիքէն կը տեսնէ նախ մուխը, յետոյ լոցը, և տագաղը կը փրթի. մենք բացակայ էինք, չորս

Թաղերու կիները կը վազեն, պատսար կը պատսարեն, և կայլիններով, վարրերով ու մեծ դանակներով, մէկիկ մէկիկ կը ջարդեն այդ սերտաղած գերիները, անոնց ոսկի ճշմարտութիւնը,

— Հետևաբար, ընդմիջեց Ազատ, Մարաչի կառավարիչը վա՞ղ կ՚անցնի այդ գերիներէն.

— Եթէ չանցնի, յարեց Սալամեան, ինչ պիտի ընէ, մեռելը կը վերադառնա՞յ.

— Ուրիշ ինչ կը պահանջէ Մարաչի կառավարիչը, հարցուց Նազարէթ չաւուշը.

— Ինչպէս ըսինք, պատասխանեց Վարժապետեան Կառան Էֆէնտին, Զօրաւոր պէտք է ետ առնէ,

— Ուրի՞շ...

— Ուրիշ պայմաններու մասին խորհրդակցելու համար, յարունակեց Վարժապետեան, Չեմուռնի ներկայացուցչութիւնը պիտի աշխատի գլխաւորներէն առանձինն առանձին պէտք է մեզի հետ երթան բանակցելու.

— Ո՞ր բանակը, հարցուց Ազատ.

— Բէմզի բաչալին բանա՞կը, պատասխանեց Վարժապետեան, Թէրթը բացած կը փափաքի զայրացնել թշնամական զօրագլուխները և չատով կնոջիկ հաչատեմը. ատոր, կը չատայ թէ կը հատատաք մեր անկեղծութիւնն, և կը հաճի այսօր իսկ սկսիլ բանակցութիւններուն.

— Ձեր ատաչարկները, յարեց Ազատ, պէտք է նախ ներկայացնէք Չեմուռնի չորս գործակատարներուն, մենք հոս բան մը չենք կրնար.

— Իրաւունք ունի պարոն Ազատին, բացատրեց Նազարէթ չաւուշ, այդքան փափուկ խնդիր մը գրիչին չէ յանձնել մէկ երկար անձնական միջոց. պէտք է ընդհանուր ժողովի հրաւիրել Չեմուռնիցիներուն ազգայիններէն, խորհրդակցելու, և այս մասին վերջնական որոշում մը ապահովելու համար.

— Այո՛ այո՛, կրկնեց Մուրատեան, արտառոցի նման մը դատարկու է, եթէ կարելի է հաս, վանքին մէջ։

— Վանքին մէջ անկարելի է դատարկ այդ ժողովը, դիակ առաջ միս վանահայրը, որովհետեւ չաուերը պատերազմի պատճէ են, և իրիկունը պէտի կրնան վերադառնալ, մէ դիտէ ինչ վիճակի մէջ, վիրաւոր, յոդնած զոդրած, են. հետեւապէս, ես կատաջարկեմ ըսպասել մինչեւ իրիկուն, և ընդհանուր ժողովը գումարել Զեթունի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին.

— Իրաւունք ունի ատր Հայրը, ըսաւ Թօսօղլուեան Աստուածատուրը, որ կը փափաքէր իջնել Զեթուն և անտակցիլ քանի մը վաղեմի բարեկամներու հետ, ուրոնք, իր պղնձագործութեան օրով, իր յաճախորդներն էին։

— Սակայն, առարկեց Տիւէլբէնեան Յակէպ Էֆէնեան, պէտք է դիտնը վերադառնանք բանակը, մենք կրնայինք ձեռիզ բաչան, այնպէս չէ՞.

— Այնպէս է, հաստատեց Վարժապետեան Կոստան Էֆէնեան, պէտք է չուտով, դիտնալ վերադառնանք բանակը, եթէ երկար տանեն գազերնիք հաս, կատկածներ կը հրաբերնիք մեր վրայ, կ՛ապաչեմ, ուրքան կարելի է չուտով վերջացուցէ՛ք այս խնդիրը.

— Բայց, Կոստան Էֆէնեան, առարկեց Նարաչխարհեան, իմացած վանքին մէջ ընդհանուր ժողով գումարելու անդամահատիքնը, հետեւապէս, փոխադարձ հաս ժամավաճառ ըլլալու, ձեզի խորհուրդ կուտամ հիմնականէն Զեթուն իջնել, մեր փոխ Վանահայր Տէր Սարգիսի հետ, և ընդհանուր ժողովը գումարել ապրուիտ. մենք կեսոյ կուգանք.

— Ճամբան վտանգ մը չը կայ, չէ՞, հարցուց դողով մը Մուրատեան Յարութիւն Էֆէնեան.

— Ի՞նչ վտանգ պիտի ըլլայ, ըսաւ Ադաման ժպտելով.

— Գնդակ մը չը թողնեն, պիտի տանք Տիշչէքէնեան.

— Ո՛չ, ո՛չ, ըսաւ Նորաչխարհեան վտանգ չեմ մը, քանի որ մեր Տէր Հայրը ձեզի պիտի ընկերանայ, ո՛և է վտանգ մը չը ծագիր, ապահով կրնաք ըլլալ:

— Ուրեմն, յարեց Սարթիման, չուտով մեկնինք, որպէս զի չուշանանք, Ֆէրիք բաչան կը սպասէ:

Պատգամաւորները դուրս կուգան և Տիրացուհան Տէր Սարգիս քահանային առաջնորդութեամբ լճնելով վանքին բակը, ձի հեծան և ուղեւորեցան դէպի Զէյման:

Դարպաս էին, ինչպէս ըսինք վերև, հրացանաձգողները, և իրիկուան սառնութիները կ'երկարաձգէին սողալով կողերն ի վեր արեւկնան լեռներուն, որոնց գագաթները կ'ոսկեզօծէին վերջալուսային ճառագայթներով:

Յուրտ հով մը կը փչէր, հեռաւոր բլուրներէն ու լեռներէն բերելով ձիւնի մղեղներ, որոնք մէնտրաման մէջ կը պատաքէին:

Ս. Աստուածածնայ վանքէն մեկնող ձիաւորները, հիւսիս արեւելքի կողմէն մտան Զէյման և գագաթի ուղղութեան դէպի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին, նպատակ իրիկունը գտնելու տարտ. Ընդհանուր ժողով մը, հաշտութեան մասին խորհրդակցութիւններ կատարելու համար:

Ք

Ընդհանուր ժողովը դադարեցաւ նոյն իրիկունը Չեմառնի Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ խորհրդարանին մէջ, Հայոց իշխանի նախագահութեան տակ և Մարաչի պատգամաւորներուն ներկայութեամբ։

Նախագահ իշխանը, հինգ հայ պատգամաւորները ժողովին ներկայացնելէ յետոյ, դարձաւ ըսաւ անոնց.

— Սիրելի հիւրեր, բարով եկած էք, կը չորհակալիմ ձեր պատճառը, որ նոյն ճամբան էք խաղաղութեան և հաշտութեան պատգամաւորներ, այնպէս չէ՞.

— Այո՛, մեր իշխան, պատասխանեց Տէր Աստուածատուր Թօսօղլու քահանան, Մարաչի կառավարիչ բարձրաստիճան մեզի պատճառ տնտեսեց բանակցելու ձեզի հետ և հաղորդելու մեր բարեմտիկ կառավարութեան վճիռը, պատասխանատու հաշտութիւն մը կնքելու։

— Ինչ անուամբ հաշտութիւն կը վճռեցէք կնքել ձեր բարեմտիկ(՞) կառավարութիւնը, Տէր Հայր, հարցուց Հայոց իշխանը, հիմնուած դէմքով մը,

— Մեր Մուրատեան Յաղթութիւն էֆէնտիմէն ետք պատմէ, պատասխանեց Թօսօղլու քահանան,

— Պատմեցէ՛ք նայինք, Մուրատեան էֆէնտի՛, յարեց իշխանը.

— Տէ՛ր իշխան, ըսաւ Մուրատեան, մենք պատմանեներով չենք եկած, իրաւ է թէ, Մարաչի կառավարիչ

քաչան մէկ երկու պայմաններ դրաւ, բայց հիմա կը տեսնեմ թէ առանց հարկ չը պիտի ձգայ.

— Ինչպէս, ինչ պայմաններ են առնը, հարցուց իշխանը.

— Օրինակի համար, պատասխանեց Մուրատեան, նա պահանջից զօրաւոցը և մէջի դերձները.

— Է՛, պեա տալիչ, ծաղրից իշխանը.

— Կառավարիչ քաչան եթէ տեղիք տուած ըլլար, չարաձակից Մուրատեան,

— Ինչպէ՞ս, ինչ բանէ, հարցուց իշխանը, ընդմիջելով.

— Գերի զօրքերուն բազդէն, պատասխանեց Մուրատեան, չպիտի նա պահանջէը բնականաբար զանոնք.

— Ինչ եղեր են դերձները որ, հարցուց իշխանը միամիտ ձեւով մը,

— Իմացուր նք, Տէ՛ր իշխան, չարաձակից Մուրատեան ժպտելով, բոլոր մանրամասնութիւններով.

— Ուրեմն, յարից իշխանը, ինչ կուզէ կառավարիչ քաչան.

— Ոչինչ, ոչինչ, պատասխանեց Մուրատեան. հայտնելու պայմաններուն վրայ խորհրդակցելու համար, կ՛ուզէ որ Զեմանէն առանձինով երեսկի անձնաւորութիւններ երթան ձեզիով քաչային տանելը, և հո՛ն կնքուի հայտութիւնը, ան՛կ իշխան.

— Մ՛ա, հասկցայ իշխանը, որքա՞ն ցաւ է մեզի, պիտի՞ք, այսքան նուաստացած տեսնել մեր Մարաչի հայրենակիցները, որոնք Համիտի բռնապետական կառավարութեան ձեռքը զոհիքներ դարձած, մեզ թակարդը ձգելու պաշտօնը կը տանձնեն.

— Քա՛ւ լեցի, Տէ՛ր իշխան, բազդակցին պատգամաւորները, մենք այդ վատութիւնը զոհելու ընդունակ չենք...

— Տէ՛ր իշխան, յարեց Մուրատեան, կ՚ապաչեմ, ինչո՞ւ մեզի կ՚ուղղէք այդպիսի կշտամբանք մը. դուք, երէկ գանուէիք մեր դրութեան մէջ, երէկ դուք Մարաչի մէջ ապրելու դատապարտուած ըլլալով և երէկ կառավարութիւնը ձեզի տիպէր տանձնել այսպիսի պաշտօն մը, ի՞նչ կ՚ընէիք դուք, Տէ՛ր իշխան.

— Ե՛ս, զաւա՛կս, չէի՛ ապրեր այդ կեանքը, պատասխանեց իշխանը.

— Անչո՛ւշտ, յարեց Վարժապետեան Կոստան էֆէնտի, Մարաչի և Զեթունի տարերութիւնը տա՛ս է արդէն...

— Սպրի՛ք, զաւա՛կս, բաւ իշխանը, հի՛մա ճըշմարտութիւնը կը խոստովանի՛ք, Մարաչի Հայերը միշտ ապստամբ ապրած են և պիտի մի՛շտ այդպէս ապրին, բաւական է թէ՝ կարենան պահել իրենց կաչին:

Պատգամաւորները կը սկսէին զգալ թէ իրենց առաքելութիւնը պիտի ձախողէր, որովհետև տրամադրութիւնները չատ լարուած կը տեսնէին հայտութեան զաղափարի մը դէմ, ինչ կերպով և ինչ պայմաններով ալ ըլլար ան: Իրենք, բռնութեան ու ճնշումի տակ ընդունած էին պատգամաւորի վտանգաւոր, փափուկ և իրենց համար խիստ ծանր պաշտօնը, և կը խորհէին թէ ինչպէս պիտի կրնային իրենք զիրենք ազատել Փերիզ Բէյզի բաշտին բարկութենէն. ի՞նչ պիտի ըսէին, ինչ պատասխան պիտի տանէին անոր, երէ Զեթունի ներկայացուցիչները բացարձակապէս մերժէին հայտութեան ո՛և է առաջարկ, բայց ամէն, վերջապէս, տիպրուած էին վերադառնալ և համար տալ իրենց կատարած գործի մասին: Հազար իշխաններն յամառութիւնը ծանօթ էր իրենց, խնդիրը չուարած մնացած էին:

— Տէր իշխան, ըսաւ Տիշէքէնեան Յովհէփ էֆէնտին, դուք պէտք է վաստահ ըլլաք մեր անկեղծութեան, վերոյիշեալ սուլթանին կառավարութիւնը կը փափաքի մեր դնել այս արիւնհեղութեան, և հաչատութիւն մը կնքել Զեթունի հետ. չեմ կարծեր թէ դուք վտիտագոյ ըլլաք թշնամութիւններուն անուանութեանը, կը գիտաք անչուշտ ձեր ժողովուրդին վրայ.

— Պարզ խօսինք՛ք, Յովհ՛էփ էֆէնտի, ըսաւ Կիւվանեան Նազարէթ աղան, մի՛ մեղադրէք մեր իշխանը, այս քանի՛ քանի անգամներ խորհուցանք Մարաչի մեր հայրենակիցներուն խոստումներէն, չենք ուզեր այս անգամ ալ խարուիլ. բա՛ց ասելիս, ո՛ր աստիճան լուրջ կրնանք նկատել այս հաչտութեան առաջարկը, դուք մը չկա՞յ կը կարծէք ասոր տակ.

— Ի՞նչ դուք պիտի ըլլայ, Նազարէ՛թ աղա, յարեց Մուրատեան Յարութիւն էֆէնտին, պրպտեալ հայրս կը ճանչնաք, ան իր հարազատ արիւնն, ամէն կերպով կրնամ ձեզ ապահովութիւններ տալ թէ՝ կառավարութիւնը կը փափաքի անկեղծօրէն բանակցութիւնն մղտնել ձեզի հետ և պատուաւոր հաչտութեամբ մը վերջ մը դնել այս ափսոսալի պատերազմին. մենք մեր պարտականութիւնը կատարած ըլլալու համար, կ՛ապահնենք որ ընդունիք Մարաչի կառավարիչ բաշային առաջարկը, անդամ մը ներկայանաք Ֆէրիզ բաշային, անձամբ բանակցիք իրեն հետ, տանիքնիդ անձնատուրութիւններ կ՛ուզէ Զեթունէն, երեք հազուար պահեստով միասին.

— Շո՛ւտ ազէկ, Մուրատե՛ան էֆէնտի, ըսաւ Բաղրատեան Պապա աղան, հնարպրենք թէ այդ տանիքնիդ անձերը դացին բանակը, ի՞նչ երաշխաւորութիւն կրնաք ցոյց տալ թէ անոնք ալ չեն բանտարկուիլ.

— Բայց ինչո՞ւ, ինչո՞ւ բանտարկուին, տարակեց Վարժապետեան Կոստան էֆէնտին, մենք ձեզի քանիցս

կրկնեցինք իր՝ կառավարությունը լրջօրէն կը վախցած հաչատիկ Զեմունի հետ.

— Տէր իշխան, ըսաւ Պաուտիլի Կոտան, ան՛ջի դիւնբաւան ժողովին մէջ խօսեցայ, բայց ի՛նչ օգուտ, «Ձայն բարբառոյ յանապատի» եղան իմ խօսքերս, հիմա որ տակի մը կը ներկայանայ, չխտակը յիմարութիւն է ձեռքէ հանել զայն. այս պահուս, կառավարութիւնը կ՛ապաչէ բանակցութեան մանել մեզի հետ, պատուաւոր հաչատութիւն մը կրնքելու համար, ինչպէս որ կը հաւատանն մեր պատուական հաչնեակիցները, որոնք պատգամաւոր ղրկուած են մեզի. ես ա՛ն է անպատահութիւն մը, վտանգ մը չեմ տեսներ այս գործին մէջ, ա՛չ ալ դուռ մը. տասնրհինգ մարդ կուզան մնալ, չէ՞.

— Այո՛, Պաուտիլի՛, տասնրհինգ մարդ կ՛ուզան, որոնց մէկը դուք պէտք է ըլլաք, յարեց Հազար իշխանը.

— Շո՛ւտ լաւ, ըսաւ Պաուտիլին, ա՛ն ալ կ՛երթամ բանակը.

— Ե՛ւ ալ կ՛երթամ, յարեց Կէսարիեան հայր Յովհաննէս վարդապետը, հայ կաթոլիկներուն հոգեւոր հովիւը Զեմունի մէջ.

— Քանի որ այդպէս է, յարեց Երկայնեան քահանան, ես պատճառ մը չունիմ չերթալու.

— Ի՛նչ կ՛ըսէք, յորդորի՛ ժողովականներ, հարցուց Հազար իշխանը, մեր Մարաշի պատգամաւորները կը խոհանձեն որ անյապաղ ղրկենք մեր ներկայացուցիչները Բէմզի բաչային բանակը, և հաչատիկեան մասին բանակցութեան սկսինք.

— Եթէ կառավարութիւնը չը խաբէր, եթէ անկեղծ է, այս դիւնբուքնէ կ՛երթանք Բէմզի բաչային

բանակը, և՛ կը կնքենք հաչուեքիւնը, ըսին ժողովականները։

Վերջապէս բաւական երկայն անուշ վիճաբանութիւններէ վերջ, միաձայնութեամբ որոշուեցաւ Ֆէրիդ Բէյզի բաչային բանակը դրկել հետեւեալ առաջնորդներով, լիազօրութիւն արուելով իրենց, բանակցիլ բաչային հետ։

Անհատական անուններուն.—

Երկայնեան Տէր Կարապետ քահանայ, Չեմշգէզեկի Եկեղեցական դատաւոր կոչմէն. Կէտիկեան Տ. Յովհաննէս վարդապետ, Չեմշգէզեկ հայ կաթոլիկ հաւատարկութենէն հոգեւոր պետի հանդամանքով,

Պատուելի Կատան, Չեմշգէզեկի հայ բողոքական հաւատարկութեան քարոզիչի հանդամանքով.

Եօրվայեան Հաղար էչեան,
Բասիրտեան Կարապետ աղա,
Բասիրտեան Պապա աղա,
Կիւլվանեան Նազարէթ աղա,
Աբտրդեան մահտեսի Փանոս աղա,
Պալճեան Սարգիս աղա,
Ջագրեան Պետրոս աղա,
Սամիեան հաճի Արթին աղա,
Սաչճեան Կարապետ աղա,
Բէլիհանոսեանց Յակոբ աղա,
Պօյամենց Ճիբճիք Արթին չաւուշ,
Շանըվենց Սահակ աղա։

Պատգամաւորները չատ դոհ եղան այս կարգադրութենէն համար և խնդրեցին որ նոյն դիչերը միաբեր

համբայ կրկին դէպի բանակը։ Սակայն Հազար Իչխանը, առաջարկեց ժողովականներուն, նախ և առաջ երթալ Ս. Աստուածածնի վանքը, պարտն Ազատի և Նարաչխարհեան Նազարէթ չավուշին ալ հանդիպիլ անպատմ մը, և վանքէն մեկնիլ։

Ժողովը ցրուեցաւ և առանձինդ անձնաւորութիւնները, որոնք բանակը պիտի երթային, ուղղուեցան դէպի վանքը, պատգամաւորներուն հետ միասին, ամէնքն ալ ձիաւոր։

Վանքը հասան, ձիերէն վար իջան և կրկին Առաջնորդարանը, ուր Ազատի և Նարաչխարհեան կրսպասէին։

Այս վերջինը, երբ իմացաւ ընդհանուր ժողովին որոշումը, կրակ ու բոց կտրեցաւ, առաջիկ զայրացաւ, բայց չուզեց ինքզինք մատնել։ Դուրս եկաւ անվեհերին, ուր հաւաքուած էին Զեյթունի առանձինդ ներկայացուցիչները, Մարաչի հինդ պատգամաւորներուն հետ։

Բանի մը վայրկեան հոգը, որուն Ազատին ալ դուրս եկաւ։ Երկուքը միասին քիչ մը խորհրդակցեցան, յետոյ ներս մտան վերատին։

— Տէր իչխան, ըսաւ Ազատ, թոյլ կուտա՞ք ինձի խօսիլ, կարեւոր պիտակութիւն մը պիտի ընեմ.

— Խօսեցէ՛ք, պարո՛ն Ազատ, ըսաւ իչխանը։

— Դուք հիմայ պիտի երթաք, չարաճճակից Ազատ, Ըէմզի բաչային բանակը, չէ՞.

— Այո՛, պատասխանեց իչխանը.

— Այդ որոշման դէմ ո՛և է առարկութիւն մը չունիմ, քանի որ Զեյթունի Ընդհանուր Ժողովը միաձայնութեամբ այդպէս որոշած է, պէտք է հնազանդինք և համակերպինք, սակայն պիտի ներէք անչուշտ, եթէ յիշեցնեմ, պարագայ մը կայ, որ մոռցուած է բոլորովին.

— Ո՞ր պարագան, հարցուցին ժողովականները.

— Մարաշի պատգամաւորները ձեզի հետ պիտի մեկնին, այնպէս չէ՞, հարցուց Նորաշխարհեան դժգոհ դէմքով մը.

— Այո՛, պատասխանեց իշխանը, մեզի հետ պիտի մեկնին, ի՞նչ կայ որ...

— Անո՛ր այդ պարագան է, որուն ակնարկել կ'ուզէր պարոն Ազատ. մենք չպիտի թոյլ տանք որ Մարաշի մեր հայրենակիցները մեկնին ձեզի հետ, հոս, մեր քով կրնան մնալ մինչև որ դուք վերադառնաք բնակարան:

Պատգամաւորները չանթեռնար եղան, չէին սպասեր այս անակնկալին:

— Յարգելի՛ հայրենակիցներ, յարեց Ազատ, Զեյթունի և Հաճընի միջև պատերազմը ծագած է, և կը չարունակուի տակաւին, հակառակ կառավարութիւնը իրր թէ կը փափաքի եղեր հաչտութիւն հնարել մեզի հետ, ես չեմ հաւատար, բայց հոգ չէ՛, դուք կ'երթաք, կը փորձէք անգամ մը. սակայն Մարաշի կառավարիչ բռչային հայ պատգամաւորները պէտք է հոս պատանդ պահուին մինչև որ դուք վերադառնաք Բէյդի բռչայի բանակէն, ա՛յս է մեր պայմանը, զոր կը յուսամ թէ բանաւոր կը գտնէք:

Ո՛չ ոք տարակուսիլն ըրաւ, ներկաները, բացի պատգամաւորներէն, չատ բանաւոր գտան պարոն Ազատի կարգադրութիւնը:

Հազոր իշխանը պատնդով պատգամաւորներուն, որոնք գլուխնին կախած, անչչուկ, անբարբառ, կը պատրաստուէին վարժուիլ իրենց նոր կեանքին, ժպտուն դէմքով մը.

— Սիրելինե՛րս, ըսաւ, մի՛ տրտմիք, մտիկնցէ՛ք որ չուտով վերադառնանք, և մեր ձեռքով ձեզ ճամբու-

գնանք. ուխտաւորութիւն մըն ալ ըրած կ՛ըլլաք, հոգ չէ թէ ձմեռուան հանդիպելցաք.

— Շնորհակա՛լ ենք ձեր հիւրասիրութեան համար, ըսաւ Մուրատեան Յարութիւն էֆէնտին, սակայն կը վախնամ թէ՝ մեր հոս մնալովը՝ գործը ձախողի, Բէմզի բաշան պիտի կասկածի, զարձեալ դուք պիտէք.

— Եթէ մենք պիտենք, յարեց Ագապի. ա՛յս է մեր արհեստը, դուք հոս կը սպասէք, մինչեւ որ մերիններէն վերադառնան:

Անդադրելի էր վճիռը, պատգամաւորները վանքը բռնատիրուելուն, իսկ սահմանադիր ներկայացուցիչները, բացի Հայր Յակոբոսէն կէսմիկոնէն որ դուրսը մնաց— ուզուելուն Ս. Աստուածածնի սաճարը, իբրեւ ապօթքը կատարելու համար: Հոն, փոխ վանահայրը, իր դպրոցին ձայնով պատարագ «Տէր Ողորմեա»ն արտասանեց, յետոյ ամէնքը միասին դուրս եկան. բակին մէջ ձիերը կը խրխնջային բաչկունին թօթուելով, ամէնուն ալ սանձը պրտած էր, կազմ ու պատրաստ կրպասէին, անհանգստութեամբ պահելը փորելով:

Ձիերը հեծան և մեկնեցան դէպի Պօղոզլինց այգեստանը, ուր ընդհանուր հրամանատար Ֆէրիդ Բէմզի բաշան կրպասէր իր սպայակոյտով, այդ կողմերը փոխադրած բլլալով իր վիճակի բանակը և առժամապէս գաղթեցուցած բլլալով ռազմական գործողութիւնները:

Ժ

Մուսթաֆա Բէյդլի բաշան, մէկիկ մէկիկ ակռացած ըլլալով Զեյթունի արեւելեան լեռան Մանդուխ կարեւորագոյն դիրքերուն, և Ալի պէյի բանակն ալ արեւմուտքէն, ամրոցէ Սօրոպ Տէմէի կրկանքը, պաշարման չղթայ մը ձգած ըլլալով, իր ռազմագիտական հաշիւներով ապահոված էր ապստամբ լեռան նուաճումը, հետեւաբար կը մնար իր ուժը բերել Զեյթունի դիմաւոր ներկայացուցիչները, և առանց առաջարկել անձնատուութեան պայմանները։

Իսկ Զեյթունի ներկայացուցիչները, վազուց կը փափաքէին դիմադրել, մօտէն տեսնել թշնամի ուժերուն քանակութիւնը, և այդ փափաքին լրացնելու նպատակով է որ առանց դժուարութեան հաւանեցան երթալ Բէյդլի բաշային բանակավայրը, և այսպէս օգտուիլ Թանկազին պատեհութենէ, որ կը ներկայանար։

Վանքէն հազիւ թէ մէկ քառորդ ժամուան ճամբա հեռացած էին, երբ թիւանեղուն և այգիներու ցանկապատեալ մէջէն խշրտացներ լսուեցան և ձիերը խրաչելով, յանկարծ կանգ առին ճամբուն մէջտեղը և սեցին իրենց ականջները։

Հնձեալները չփոխած, մութին մէջ ականջ դրին, հասկնալու համար թէ ա՛րդեօք կուգար այդ չշուկը։

Բէմի բաշային յաւաջապահ դունդէն պահնորդներ էին, որոնք ճամբան կը հսկէին։

Մօտեցան Զեմունի ձիաւորներուն։ Պահնորդներուն պետը հարցուց.

— Ո՛վ էք դուք և ո՞ւր կերթաք.

— Զեմունէն կուգանք մենք, պատասխանեց Հազար Իչխանը, և ձեր ընդհանուր հրամանատար Ֆէրիդ Բէմի բաշային քով կ՚երթանք։

Պահնորդները չուսով ճամբայ բացին ձիաւորներուն և առաջնորդեցին մինչև Բէմի բաշային վրանները։

Մեր հետևակները վար իջան ձիերէն և ապայի մը միջոցաւ ներկայացան ընդհանուր հրամանատարին, որ, իր ապահովության չվստահանալով, կրծատեր հինգ պատգամաւորներուն վերադարձին, որոնք պիտի բերէին Զեմունցիներուն պատասխանը։

Մատաթիա Բէմի բաշան, նարևկիները բարեւել և հարգով իր բարեմիքը նամակնին կետոյ, ուղղելով խօսքը Տէր Կարապետ Երկայնհասի։ Քահանայական, որուն հետ վազուց անձնական բարեկամութիւն մը կը մչակէր.

— Փափա՛ղ էֆէնտի, ըսաւ, ո՞ւր մնացին Մարաշի պատգամաւորները, ինչո՞ւ ձեզի հետ չը վերադարձան։

Քարէմօրուք քահանան, ակնարկելով Բէմի բաշային ցոյց տալով Հազար Իչխանը, որ իր քովը կը նստէր.

— Հրամանատա՛ր բաշա, ըսաւ, հո չեմ պիտի խնդրեն էսթիւնը.

— Հազա՛ր ապա յարեց Բէմի բաշա, ձեզի՛ կը հարցնեմ, ո՞ւր մնացին, մեր պատգամաւորները.

— Անոնք վանքը մնացին, բաշա՛, պատասխանեց Հազար Իչխանը,

— Ինչու համար վանքը մնացին, ինչ ընկու համար.

— Իրենց յօժար կամքովը չը մնացին, բայց, յանկարծ խլեանը,

— Ինչպէս, հարցուց Բէմզի բաչան.

— Այդպէս յարմար դատեցաւ, բայց, չարունակեց Հազար խլեանը, հինգ պատգամաւորները մեր վանքին մէջ պիտի մնան, մինչեւ որ մենք վերադառնանք.

— Հը՛մ, հը՛մ, մրմռաց Բէմզի բաչան, հասկցա՛յ, քի պատրաստ բանտարկուե՛ր են, չըսէ՞ք.

— Ճա՛ւ լեզի, բայց, բղաւեց Կէսիկեան Յովհաննէս վարպետը, սուժամապէս հիւր պիտի մնան վանքին մէջ, արդէն իրե՛նք ալ կը փափաքէին ուխտերնին կատարել.

— Շո՛ւտ ապէկ, չո՛ւտ ապէկ, մրմռմռաց Բէմզի բաչան, երեսցնելով դլուխը, անցնինք մեր գործին:

Վրանին առջեւ խոշոր կոճղեր վառուած, կը ճարճատէին և կարմիր բոցեր կ՚արձակէին չուրջանակի, իսկ վրանին մէջ, երկու անկիւնները, լապտերներ կախուած էին և կը լուսաւորէն դէմքերը:

— Նայեցէ՛ք, լսաւ Բէմզի բաչան, հոգեւոր պետե՛ր, և ազատո՛ր, ահաւասիկ կայսերական ֆէրմանը.

Եւ ցոյց տուաւ յանդուգն հրովարտակ մը:

— Մակ ըրէ՛ք, չարունակեց բաչան, այս հրովարտակին պարունակութիւնը կէս առկէս պիտի գործադրեմ, վաղը բանակելս պիտի մանեմ Զեմուն, 15էն վեր ու 60էն վար տարիք ունեցողները, սուրէ պիտի անցընեմ, իսկ ողջ մնացողները պատ ա ր ճ ը դ պիտի վռխադրեմ, Մարաչի հարաւային ճախճախուտ, եօթը ժամ հեռու, անդադար օդով չարտովը հաչակառար Դա՞չար. ա՛յս է կայսերական բարձրագոյն կամքը:

— Մեր սիրելի Փաշիչանը պմո՛ծ է, յարից պատուելի Կոտան կիզճաւար ձեւերով, բայց, Նորին

ատատապետ Վեհափառութիւնը՝ իր հպատակները կը սիրէ, անոնց մէկ մազէն ալ չ՚անցնիր.

— Պատուելի՛, պատուելի՛, անցած է այդ խօսքերուն ժամանակը. մենք հիմա մեր գործերուն հայի՛նք, անա՛ կը կրկնեմ, վաղը, մինչեւ կէս օր, եթէ անձնատուր չ՚ըլլաք, բանակս պիտի քակեմ Զեթունի վրայ, և կայսերական վեհապետն հրամաններդ կէտ առ կէտ պիտի գործադրեմ.

— Անձնատուր ըլլալու պայմաններդ կը հաճի՞ք մեզի հաղորդել, հրամանատա՛ր բաշա, հարցուց Բասիլեան Կարապետ աղան.

— Ինչ պայման կ՚ուզէք, չարունակեց Բէմլի բաշան ամբարտաւան դիրքով մը. ձեր կենդանեն ձեռքէն բռնած, դուրս կ՚ելլէք Զեթունէն և կուգաք հոս, բանակատեղս, և կ՚ապաւինիք Վեհափառ Սուլթանին անհուն գթութեանը . . .:

— Ինչ կը պահանջէք մենք, բաշա՛, հարցուց Հաղարապետը, ինչո՞ւ կանչեցիք մեզ հոս.

— Զօրապետի՛, ըսաւ Բէմլի բաշա հեգնոտ և արհամարհոտ չեչոտով մը, ինչ, անհանգի՞ստ ըրինք ձեզ, մեր պահանջումները կուզէք իմանալ, մէկէ աւելի են, ձեզ հոս բերել տուի, որպէս զի կայսերական Գերմանին պարտնակութիւնը հաղորդեմ ձեզի.

— Հաճեցէ՛ք, բաշա՛, մեզի հաղորդել բարձրագոյն Գերմանին պարտնակութիւնը, ինչ կը հրամայէ Վեհափառ Սուլթանը, հարցուց Բարեմօրսեք քահանան.

— Անա՛ւասիկ, ըսաւ բաշան, ես կարդամ, դուք մտիկ ըրէ՛ք:

Եւ սկսաւ կարդալ կարդով.

Ա. — Պէտք է անմիջապէս կատարութիւան յանձնուի 1) Եէնի Տիւնիա Նազարէթի չավուշը, իր արբանեակներով. 2) Հնչակեան գումիթէին

ներկայացուցիչ Աղասին իր վինակից պարոն-ներով. 3) Բոլոր ապատամբները, որոնք այդ խռովարար յեղափոխականներուն յարելով, ներկայ պատերազմին մէջ զինաւոր դերեր կատարեցին.

Բ. — Զօրանոցը պէտք է նոյնութեամբ եւս վերադարձնէք, իր նախկին վիճակին մէջ, իր ամմիներքնեով ու պաշարներով.

Գ. — Պէտք է կատարեալ ապահովութեան յանձնէք զօրանոցի բոլոր զերի ինկած զօրքերը.

Դ. — Ձեր բոլոր ինչքերը, կամ կարասիքները, գոյքերը, կենդանիները թողով Զեթունի, և ձեր կինեերուն ու զաւակներուն ձեռքերէն բռնելով. հոս, բանակավայրս պիտի գաք և անձնատուր ըլլաք:

— Լսեցի՞ք հիմա, գոռաց Փէրիզ Բէյզի բաշան, ասոնք են կայսերական Փէրմանին պարտնատած պահանջումները, խօսեցէ՛ք, ինչ կ՛ըսէք:

Զեթունի ներկայացուցիչները, գոռալ հրամանատարին ապահովութիւնէն վախցողներ չէին, վարժուած էին յաճախ այդպիսի պատահ ճառեր լսելու:

Բէյզի բաշան ազատ էր անարգելու, նախատելու, ապտռնալու, հայհոյելու, քանի որ իր վրանին մէջ, ապահով նստած էր, իր ապրակիրոյին չրջապատուած, և իր ատուարաթիւ զունդերով պաշտպանուած, խնդճ լեռնականները կաչկանդուած էին, չատ խօսելիքներ ունէին և կ՛ուզէին խօսիլ, բայց, ի՞նչպէս ընէին. կը խորհէին թէ անօգուտ պիտի ըլլար ա՛ն է վիճաբանութիւն, հետեւաբար, խոնհմութիւն կը համարէին անուշ սեղը կապել, Բէյզի բաշային խոստանալ գոնացում տալ իր պահանջումներուն և կերպով մը, առանց վտանգի, վերադառնալ Զեթուն:

Այսպէս կը խորհէր Հազար Իշխանը, նոյնը կը խորհէին միւս ներկայացուցիչները.

— Է՛, որսապ ընդհանուր հրամանատարը, խօսեցէ՛ք նայինք, ի՞նչ պիտի ընէք, ժամերը կը սահին, պատմանաժամը կը մօտենայ.

— Բայց, բաւ Հազար Իշխանը, քանի որ Վեհափառ Սուլթանը կը հրամայէ, մենք ի՞նչ կրնանք ընել. ո՛վ կը համարձակի հետևել կայսերական բարձրագոյն կամքին դէմ. մենք Նորին Վեհափառութեան հաւատարիմ հպատակներ ենք, բայց, դժբազդաբար, թիւրիմացութիւններ ծագեցան, որոնց հետեւանքն է ներկայ պատերազմը. մեր ժողովուրդը փափաղ է հաչտութիւան.

— Ի՞նչ հաչտութիւն, գոռաց Բէմզի բաչա, ի՞նչ, մեծ ախտութիւն մըն է Զեյթունը. հաչտութիւնը կը կատարուի երկու կառավարութիւններու միջև. Զեյթունը պարզ գաւառակ մըն է Օսմանեան կայսերական յարուցամարտ երկիրներուն մէջ, ան մը հոգ, և այդ փոքրիկ գաւառակը, դրգռելով ապստամբութիւններ, եղեր ապստամբներ էր. խնդիրը չատ պարզ է, այսօր, ձրնամամի մէջ կը գտնուի, գիտեմ, եթէ մէկ երկու օր ալ ձգեմ զձել, առանց յարձակում գործելու, սովահար պիտի մեռնի ժողովուրդը, առանց պատերազմի ալ վերջացած է Զեյթունի գործը, եկէ՛ք, չօրպաճիներ, ժամավաճառ չըլլանք, անձնասէր եղէ՛ք.

— Բայց նկատի՛ք, բաչա, յարեց Կիւլմանեան Նազարէթ ապան, մենք հոս միասին ի՞նչպէս կրնա՛ք որ գործադրուի կայսերական իրատէն, պէտք է մենք երթանք, տեսնենք մեր մարդիկները, խօսինք, խրատենք, համոզենք, չէ՞.

— Անչո՛ւշտ, անչո՛ւշտ, կրկնեց Բէմզի բաչա, կը

հասկնամ, հարկ չը կայ ձեզ ամրոջովին վերադառնալ Զեմուն. մէկ երկուքը կը բաւէ.

— Բայց՛, յարեց Բասիրսեան Կարապետ ապան, Եէնի Տիւնեայ Նազարէթի չավուշը չէ՞ք ուզեր որ յանձնենք.

— Այո՛, պատասխանեց Բէմզի բայան, մեր մէջէն Աամնեան հաճի Սրբին ապան միայն կրնայ հասկնալ Եէնի Տիւնեայ Նազարէթի չավուշը,

— Ի՞նչպէս, հարցուց բայան.

— Որովհետև, չարաճաճիկ մանուկի Կարապետ ապան, իր սիրական սիրուհը չարաճաճիկ միայնակով, Նազարէթի չավուշին եղբօր՝ Սարգիս ապային աղջիկը՝ Տարս գայած է Աամնեանց, Սրբին ապայի ապուն Հայկին կինն է. կը յուսամ թէ՝ Սրբին ապան, եթէ երթայ Զեմուն, պիտի կրնայ հասկնալ Նազարէթի չավուշը.

— Շա՛տ ապէկ, ըսաւ Բէմզի բայան, Սրբին ապան կը պրկինք.

— Կիւլմանեան Նազարէթի ապան ալ թող երթայ, բայց՛, պիտի տեսաւ Հազար իշխանը.

— Ինչո՞ւ թող երթայ, հարցուց ընդհանուր հրամանատարը,

— Եէնի Տիւնեայ Նազարէթի չավուշը Կիւլմանեանի թոռնկին է, խօսքը կ՛անցնի, պատասխանեց Հազար իշխանը.

— Ե՛ս ալ թոռնկին եմ, յարեց Աբարիկան մանուկի Փոռոս ապան, Ս. Լուսաւորչայ թոռին ամէնէն յարգուած խմաուածն ու հետաքրքրասէր ծերունին, Ե՛ս ալ անոր թոռնկին եմ, թոյլ կուտա՞ք որ քիչ մը խօսիմ.

— Խօսեցէ՛ք. ծերունի՛, խօսեցէ՛ք, հրամայեց Բէմզի բայան.

— Բայց՛, բայց՛, ըսաւ Աբարիկան մանուկի Փոռոս

աղան, սա ձերմակ մազերս կ՚տեսնէ՞ք, ալիւնները գամ՚ծ է տարիքս, մէկ տարի գնդեզմանը տպրելէ կըշտացած մարդ մըն եմ, կեանքս պրօյի չափ նչանակութիւն չունի քովս, հետեւաբար, կը խնդրեմ որ ուշի ուշով մտիկ ընէք, ճշմարտութիւնը պիտի պատմեմ ձեզի, բայց՝.

— Պատմեցէ՛ք, ծերո՛ւկ, պատմեցէ՛ք նայիմ, կըրկնեց Բէմզի բայան.

— Քիչ առաջ Փէրման մը կարդացիք, մտիկ ըրի, բա՛ն մը չը խօսեցայ, բայց՝. դիտե՞ք, դուք Զէֆոնը չէ՛ք կրցեր ճանչնալ, ես չա՛տ բայաններ տեսած եմ, վախտն օֆիմատուն տպրնելէ ի վեր քանի՛ քանի բանտարկեր եկան Զէֆոնի վրայ, և բոլորը՝ տատուռտած, գրեթէ կիսատ՝ վերադարձան, և ուրիշներ՝ տեսած եմ. ո՛ր մէկը խուեմ, խոզուն էօմէր բայան, Քէօսէ բայան, որոնց չարաչար պարտութիւնները հոգևոյս հայրս կը պատմէր. կը յիշեմ միայն Սիւլէյման բայան, Թօսուն բայան, Ալճատաղի պատերազմը, Խասէքէի յարձակումը, Թէճիրլի ուխտերէնեռուն ընդհարումները, Ալպատանցի Հաճի Ալան, Թօփալ Սաաօ զօրավարը, Պէյազիտ օղլու Ահմէտ բայան, Հայթանները, Խուրշիտ բայան, Ալիպ բայան, Եօթը բայանները, Սալիհ բայան, այս ամէնը տեսայ ես, բայց՝, ինչո՛ւ, ինչո՛ւ պահանջեցին Զէֆոնէն, բայց կիսայ

— Ցետո՞յ, լմնցո՛ւը, ծերո՛ւկ, գուսայ Բէմզի բայա բարկացած.

— Ցետոյ իրենց կռնակին վրայ գարձան, չարունակեց Աբարկան անվհնար մռնռոնին, ինչ, խա՛թէր համար պիտի ուրանայի՞ ճշմարտութիւնը. Զէֆոն անձնատուր ըլլալէ առաջ՝ ինքնասպա՛նն կըլլայ, ինքնասպա՛նն, գիտցած ըլլաք, բայա՝

Մռնռոնին լսեց, բոլոր նկրկանները ապշանար, կը

պիտէին Աբարիան ծերուկը, որ դեռ չէր կրնար գանել իր հանգստութիւնը։

— Ծերո՛ւկ, ծերո՛ւկ, գոռայ Բէմզի բաչան, ես քու տեսած բաչաներուդ չեմ նմանիր, եթէ չես հաւատար, վաղը կը տեսնես, գանէ վերջին օրերուդ մէջ բան մը տեսած եղի՛ր։

Ու տաքի եկաւ, սկսաւ մեն գալ վրանին մէջ։ Յետոյ, գառնալով Զեթունի ներկայացուցիչներուն.

— Ինձի՛ նայեցէք, բաւ, ի՞նչ կ՚ըսէիք, Աամիանոյ հաճի Աբթին ապան պրկինք, կըսէիք, չէ՞.

— Այո՛, պատասխանեցին Զեթունցիները, ան կրնայ համոզել Նազարէթ չավուշը։

Բէմզի բաչան կը մտածէր Կիւլվանեան Նազարէթ ապան ալ պրկել, վատահ էր անոր մասին, արդէն դիտէր, գնդապետ Իֆֆէթի պէս՝ անոր տունը կը բնակէր և գանի չերմօրէն յանձնարարած էր իրեն.

— Կիւլվանեան Նազարէթ ապա՛ն ալ թող երթայ, բաւ Բէմզի բաչան, Աբթին ապային հետ միասին թող աչխատին համոզել և, իրեն սկզբնաւորութիւն մը, Եէնի Տիւնեայ Նազարէթ չավուշը թող բերեն հոս, չը՞կայ...

Զեթունի ներկայացուցիչները հաւանութիւն յայտնեցին, ի՞նչ կրնային ընել։

Ուստի, Կիւլվանեան և Աամիանո, պատրաստուեցան մեկնիլ։

— Ապահո՛վ, բաւ Բէմզի բաչան երկու ապանեաններուն՝ Աամիանոյի և Կիւլվանեանի, կ՚երթաք կ՚ըսէք Նազարէթ չավուշին, թող չը վախնայ, ձեզի հետ թո՛ղ բանակ գայ, պատուոյ խօսք կուտամ, իրեն ո՛չ մէկ վնաս պիտի հասնի. միայն հոս թո՛ղ գայ, հնազանդութիւն յայտնէ, մնացեալը յանձնեցէ՛ք ինձի. տեսնե՛մ գործ, չտեսայ վերադարձէ՛ք։

Երկու ապտակը ձախերեն հետոն և մեկեկեցան, ուղղակի վանքը պիտի երթային, Նազարէթ չավուշը համոզէին և պիտի միասին իրենց հետը բերէին գանի։

Անդին, վրանին տակ, Բէմզի բաչայի և Զեվժանի ներկայացուցչութեան մէջ, խոտակուխիանը կը շարունակուէր։

— Բաչա՛, ըսաւ Քարձմօրուք քահանան, ես այս պատերազմին պատճառ եղողները կ՚անիծե՛մ, իմ մէկ հատիկ աչքիս լոյսը, իմ հոգեհատոր զաւակս գոհ տուի. տասնօրեայ տարու կարճա, իմ կեանքիս միակ յոյսը, իմ ծերութեանս գաւազանը...։

Եւ փղձկեցաւ յանկարծ ու սկսաւ լալ։

— Մի լաք, վախա՛ղ էֆէնտի, մի լաք, Աստուած պատճառ եղողին աչքերը կուրցնէ...

— Պատճառը պիտո՞ք մ՚ալ է, չարունակեց Երկայնեան քահանան, մ՚ալ է, պիտո՞ք, այս պատերազմին պատճառը։

— Ո՞վ է, հարցուց Բէմզի բաչան։

— Անիծեա՛լ գաղջն եղաւ, պատասխանեց քահանան, այն հրէշը, որ Մարոչի կառավարիչին կոպիտ պատմագամի վախանորդ ալ նշանակուեցաւ։

— Ի՞նչպէս...

— Եթէ այդ անխիղճ, այդ անգութ մարդը Զեվժան եւ՚ած չըլլար, չարունակեց քահանան հետզհետէ սրեւռուած, այսօր այս աղէտը չպիտի եկած ըլլար մեր գլխուն։

— Ի՞նչպէս, վախա՛ղ էֆէնտի, բացատրեցէ՛ք, ըսաւ Բէմզի բաչան։

— Սղքատի մը պարտքին համար, չարունակեց քահանան, 50 ղրուշ պարտքին համար, բանեց խեղճին 3 էչերը հանեց աճուրդի, և երեքը մեկտեղ 50 ղրուշէ ծախել տուաւ։

— Է՛, ընդմիջեց Բէմզի բաչան, սակէ ի՞նչ կը հետեւի.

— Ի՞նչ պիտի հետեւէր, յարեց քահանան, ապըստամբութիւնը պայթեցաւ խոկայն. քանի՛ քանի անգամ քալը գայի, ազաչեցի, պաղատեցայ, սա կրնաք էշերը վերադարձուցէ՛ք խնդմ ախրայը, ըսի, չամուսնցաւ, չամուսնցաւ, մինչև որ այս վարձանքը րնեաւ մեր գլուխն.

— Փախա՛ղ էֆէնտի, ըսաւ ընդհանուր հրամանատարը, գաւ ձեր արդիւն կ՛ապրաք, հապա ես ի՞նչպէս պատմեմ բանակիս պժրազդութիւնները. պիտ՛ք, քանի՛ քանի մայրեր անօրպիացան այս կռիւներուն մէջ՛, և քանի՛ քանի կիներ այրեցան...

— Ի՞նչ կը կարծէ՛ք, բաչա՛, միշտանաց Հազոր իշխանը, կը կարծէ՛ք թէ վերջացած ըլլայ պատերազմը.

— Լաւ բացատրեցէ՛ք ձեր միտքը, չը հասկցայ, չըպատճ՛, ըսաւ Բէմզի բաչան.

— Ըսել ուզեցի թէ, չարաւնակեց Հազոր իշխանը, սա՛ յաքան խիստ և ծանր պատանդութիւններով կարելի չպիտի ըլլայ վերահաստատել խաղաղութիւնը.

— Ի՞նչպէս կ՛ուզէիք ուրեմն, չըպատճ՛, ծպրեց ընդհանուր հրամանատարը. ի՞նչ ընէր կառավարութիւնը.— Զօրանոցը ձեզի վերադարձեցէ՛ք. դերի զօրքերն ալ, զէնքե՛րն ալ, ռազմանիւթե՛րն ալ, պաչա՛ն ալ, այդպէս թող ըսէր, չէ՛.

— Ո՛չ, ներեցէ՛ք, բաչա՛, առարկեց Հազոր իշխանը, ես այդ մտքով չըսի.

— Հապա ի՞նչ ըսել կ՛ուզէք, չըպատճ՛, գոռաց Բէմզի բաչան, ինչո՛ւ կարելի չպիտի ըլլայ վերահաստատել խաղաղութիւնը.

— Որովհետև, պատասխանեց Հազոր իշխանը, պայմանները չատ ծանր են, բաչա՛,

— Կրնա՞ք ըսել ինծի, չօրպաճի՛, չարաճնակից Բէմ-պի բարս, ո՞ր պայմաններով ծանր են.

— Օրինակի համար, չարաճնակից իշխանը, Զե-թունի բավանդակ ժողովուրդը, նախեակ իր վերջնական վճռային դնելը, չը պիտի յանձնէ ա՛չ Նազարէթի չա-վուչը, ա՛չ ալ Հնչակեանապարտոնները.

— Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, կրկնեց զայրագին չէչաով մը Բէմպի բաչան, ինչո՞ւ չպիտի յանձնէ այդ խռովարար-ները, այդ ապստամբները, այդ դաւաճաննե՛րը, հէ՞...

— Նեղեցէ՛ք, բաչա՛, անոնք ա՛չ խռովարարներ են, բողոքից իշխանը, ա՛չ ապստամբ, ո՛չ ալ դաւաճան, ընդհակառակն, երկրին ճշմարիտ բարեկամներն են ա-նոնք. գնաք ասին Ս. պ ա տ ու թ և ա ն հ ա մ ա ր.

— Որի՞ դէմ, խօսեցէ՛ք, որի՞ դէմ գնաք ասին, չօրպաճի, մանչից բաչան ապտուռական դէմքով մը, դուք պարզապէս կը պաչտպանէք այդ... սրիկա-նե՛րը.

— Բաչա՛, հրամանատա՛ր բաչա՛, մինչդեռ անդի-էն Պալճենց Սարգիս ագան, կ՚ապտչենք, չատ մը յու-զուիք, կխռվանան Նազարէթ և Սամնենց հաճի Ար-թին ագանները գային տեղեկու-զանք. բնականաբար, պիտի տեսնի ջանք թափեն հանդարտու-հաս գան, բայց, նեղեցէ՛ք, բաչա՛, ես կը համարձակիմ հնա-նէ յայտարարել թէ՝ անոնք չը պիտի յաջողին, և ի-րենց բոլոր ջանքերը պիտի ելլեն ի դերև.

— Ինչպէս, ինչպէս, հարցուց բաչան, փաստե-ցէ՛ք նա՛յիմ,

— Փաստերս կարօտ հնդիրե՞մը չէ՛ տեսիկա, բաչա՛, յարեց Պալճենց Սարգիս ագան, մենք հոս բանտարկ-ուած ենք, անտարակոյս չպիտի ուշնն իրենք ալ գալ իմնալ Թոխաթը...

— Հա՛, բացագանչեց բաչան, հիմա՛ հասկցայ ձեր

Նպաստակը, կ՚ուզէք որ ձի՛զ ալ արձակեմ, ինչպէս արձակեցի միւս երկու ազանները, չէ՞. և ա պ ա ո ա և օ գ . . .

— Էհ, յարեց Պալճենց Սարգիս ազան, քանի որ այդպէս է, ապահովէ՛ք որ անոնք վերադառնան բաւ՛, և

— Եթէ չը վերադառնան, ընդմիջեց Բէմզի բաւ՛ան, գիտէ՞ք ինչ կ՚ընեմ. ձեզ հաս, այս վրանիս մէջ մեկիկ մեկիկ կը ջարդեմ.

— Ինչո՞ւ չէ, տեղնեց Բասիրտեան Պապա ազան, կրնա՞ք ջարդել, բայց տեսեա՞նքը, կրնա՞ք արդիօք դուշակել, բաչա՛.

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ տեսեւանքը, հարցուց բաչան արհամարհոտ չեչտով մը.

— Բան մը չըլլար, բաչա՛, պատասխանեց Պապա ազան գարձեալ տեղուոտ չարժուձեւով մը, մեզ ջարդելով ամէն բան վերջացած կ՚ըլլայ, անմիջապէս Զեթունի վրայ կը քալեցնէք բանակը, Զեթունը կ՚այրէք, բռնակիչնակը սուրէ կ՚անցընէք, և Օսմանեան կայսրութեան քարտէսէն կը ջնջէ՛ք այդ անունը.

— Ի՞նչ կարծեցիք, յարեց Բէմզի բաչան, ձի՛շդ այդպէս պիտի ըլլայ, ա՛յդ է արդէն իմ նպատակս, եթէ սակաւին յամառիք անձնատուր չըլլալու . . .

Բէմզի բաչան, ա՛րքան որ մէկ կողմէ կըսպասեր Զեթունի ներկայացուցիչներուն, միւս կողմէ կը խորհէր թէ ապառնալիքով, խառնուխճնելով չը պիտի յաջողէր գլուխ հանել իր աւազդրած նպատակը. ներքնապէս համոզուած էր թէ՝ այդ ազգասէր լեռնցիները դիւրաւ ձեռք գարձը դժուար էր, մանաւանդ, եթէ ինք ա՛յնքան յիմար ըլլար որ ելլէր գործադրէր իր սպառնալիքները, բոլոր ներկայացուցիչները ջարդելու իր վրանին մէջ: Բարեբաղդաբար, տակաւին չէր գիտեր, տեղեկութիւն մը չունէր գերի գօրքերուն եղերական

վախճանին մասին. երբէք չէր կրնար երեւակայել թէ՝ սանդ մոլեռւած էին արդէն . . . :

— Սակայն, եթե դրկուած երկու ազանեաններն, Կիւվանանի և Աւիւնանի վերապարձը կուշանար, ինչո՞ւ արդեօք չէր վերապարձած, կը խորհէր Բէմմի բայան. արդեօք ինչ դաւ կը պատրաստուի մեր թշնամին ու իր բանակին դէմ. կամայ կամայ աւելի հոչակաւոր, մեզմէ ու խաղաղասէր երեւնալու միտում մը, արտաքսուածին մը կը ծնէր իր մտքին մէջ. կը խորհէր խոստանալով հրապուրել Զնիմունի ներկայացուցիչները, և, դարձնելով ապագայի մը տեսած բլրակը համար իր բարեացակամութիւնն, արձակել զանոնք :

Ընդդիմանալու մտածումները հոսանքին մէջ, յանկարծ յեղափոխութիւնն մը կատարուելու իր ներսիդին. Գաբրիել Սարդիս ազգային յայտարարութիւնը բարեբար ազդեցութիւնն մը գործել իր վրայ, և աւելի լաւօրէն ակնատեսելով իր ձեռնարկած գործին հանդէպ. կը զգար թէ՝ Զնիմունցիները բացարձակօրէն պիտի մերժէին իր պայմանները մնծագոյն մասը, որոնք չափազանց խիստ պիտի թուէին. ինք ալ հակուած էր թէ՝ այս պայմաններուն առի՝ խաղաղութիւնը դեռ չատ ուշ էր և թէ՝ պատերազմը առաւել պիտի անէր, ինչ որ երկրին համար ապեռասիկ կրնար ըլլալ. արդէն Մարաչէն անոնց լուրեր կը հասնէին իր ախոյեանին, և իր ապագայութեան մէջէն ալ գժդոհութիւնն չդուխներ սկսած էին բարձրանալ իր ընթացքին դէմ. գժդոհութիւններ, որոնք երթալով կը չեչտուէին :

Դառնալով Հազար իշխանին .

— Ձօրագնի, ըսաւ, ես կը փափաքիմ որ պատերազմը վերջանայ .

— Մենք ալ կը փափաքինք, բայց, բայց . . .

— Ինչ, Հազար ապա, ընդմիջեց Բէմմի բայան

մեզմ ձայնով մը, մի՛ քաշուիք, ըսի՛ք, բայց ինչ-

— Զը պայրանա՛ք, բաչա՛, չարունակեց Հաւպը խչ-խանը, եթէ պիտակ առա՛ք մէ՛ կաւ չէք ընար գինը տա պահելով երկար առնն, չեմ հաւնիր,

— Ինչը, պարձնալ ընդմիջեց բաչան,

— Սա մեր երկաւ ազանեարն յապարտմը, չարաւնակեց իչխանը, կը պարմանամ, ինչո՛ւ այգրան ուչացան, ի՞նչ պատահեցաւ արդիօք.

— Ինչ կը կարծէք թէ պատահած ըլլայ, հարցուց Բէմզի բաչա կատիածաս պէմքով մը.

— Ո՛վ գիտէ, մէջտեղէն Բասիրտեան, բանաւնացան իրարաւ հետ, բաչա՛, գաւք եթէ խոզապաւթիւն կ՛ուզէք, եթէ կը փափագիք որ ժամ առաջ վերջանայ ա պատերազմը, կ՛ապահեմ, քիչ մը մեղմացուցէ՛ք ձեր պայմանները, որպէս զի երթանք և առանց դժուարաթեան համոզենք մեր ապրդրաւենները.

— Ի՞նչ կ՛ուզէք որ ընեմ, Կարապե՛տ ապա, ապարկեց Բէմզի բաչան նեղսրտած, ես կրնամ ա՛և է փոխոխաթիւն մտցնել կայսերական իրաւէին մէջ, կարելի՞ բան է.

— Կարելի է, բաչա՛, յարեց Քարձմօրաւք քանաեան, այսօր, Պոլիս, Հալէպ, Մարաչ, բոլորը ձեզի կը նային. այո՛, ձեզի յանձնաւած է այս գործը, և եթէ գաւք կամենաք, կրնաք մէկ ժամուան մէջ վնքել հաչաւթիւնը.

— Ինչպէս կրնամ, վախա՛ղ էֆէնտի, հարցուց Բէմզի բաչան.

— Գաւք պէաք չունիք մեր խորհուրդին, չարաւնակեց Քարձմօրաւք քանանան, այսօր, կայսերական ղօրագաւնապետն ընդհանուր հրամանատարը գա՛ւք էք, Զեթունի համար ձեր ձայնը խիստ կարևոր կը հնչէ, բաչա՛:

Բէմի բաշան չատ կ՚ախորժէր չոգաբարբառելնէ, հետզհետէ սկսաւ կակուղնալ։

— Հոգեւո՛ր պետեր, ազգանո՛ր, բաւ, դառնալով Զեթունի ներկայացուցիչներուն, կը տեսնեմ թէ մեր դրկած ազգները վերադառնալիք չունին, կ՚երեւայ թէ չը յաջողցան, և այդ պատճառով չը վերադարձան. հիմա ձեզի բան մը պիտի առաջարկեմ, լաւ ուշադրութիւն ըրէ՛ք։

Զեթունի ներկայացուցիչները, լսելեն իրենց ուշադրութիւնը, մինչ Բէմի բաշա կը շարունակէր.

— Ձեզի կ՚ըսեմ, Զեթունի հոգեւոր պետե՛ր և ազգանե՛ր, ես հիմա ձեզ պիտի ես դրկեմ, կ՚երթաք անձամբ կը պատրաստէք հաշտութեան դեսպանը, և ինծի կը հրաւիրէք պիս։

Սակայն, դիտել տուաւ Հազար Լչխանը, բաշա՛, մենք ինչպէս պիտի կրնանք պատրաստել հաշտութեան դեսպան մը, եթէ պատերազմը դեռ չարունակուի։

— Ո՛չ, պատերազմը չպիտի չարունակուի, յարից Բէմի բաշա, ես վաղուընէ սկսեալ դիմադարձ հրամայեցի՛մ, թշնամական գործողութիւնները կը դադրին, և գո՛նէ ընդարձակ ժամանակ և դիւրութիւն կ՚ունենաք դիրքերնիս անոնելու, խորհրդակցելու և հաշտութեան ճամբան հարթելու համար։

— Շնորհակա՛լ ենք, բաշա՛, բաւ Կէսարիկան Հայր Յովհաննէս, և կը յուսանք թէ՝ ձեր հրամանները պիտի գործադրուին մեծ ճառամբ, մենք ամէն ճիգ պիտի թափենք հնազանդութեան բերելու համար ապստամբները, և նախկին կապերը վերամղելու կայսերական իշխանութեան և Զեթունի միջև։

— Սպէ՛կ ուրեմն, բաւ բաշան, ազատ էք, կրնաք մեկնիլ հանդարտօրէն։

Ներկայացուցիչները ոտքի կեան, հրաժեշտ առնել

Բէմդի բաչային, ձիերնին հնձան և թուան պէպ ի Զեթուն։

Սակայն, քանի մը վայրկեան առքը, Բէմդի բաչան ղղյաց, ապայակոյսի անդամներէն մէկը, հազարապետ մը, դիակ առաւ իրեն թէ ինչո՛ւ սրձակից Զեթունի ներկայացուցիչները, վախցուց պատրաստ որոշ, ևն։

Կ'ուզէր անմիջապէս դարմանել զրծուած սխալը. բայց ինչպէս, անոնք հեռացած էին արդէն և ձիերնին կը մոթակէին, ժամ առած հասնելու համար Զեթուն։

Զօրքերուն հրամայեց դնահարներ սրձակիլ անոնց վրայ։ Զոկաա մը դիւրարներ սկսան հետապնդել, և բլուրի մը կողերուն վրայ, կատաղի կռիւ մը սկսաւ Զեթունի ներկայացուցիչներուն այդ և դիւրարներուն միջև։

Մոռցանք յիշել, Բէմդի բաչայի վրանէն մեկնելէն յետոյ, Զեթունցի պատգամաւորները, համբառնալուն ևպէրքը սպասող դիւրարներուն կողմէն զանազան յանձնարարու ենթարկուած և նախկին մէկ քանիները կազապատած էին իրենց զրաւներէն ու ժամապահներէն։

Այդ կռւին մէջ, Զեթունի պատգամաւորներէն երկուքը վիրաւորուեցան, մէկը՝ Մարաչցի հայ կաթոլիկ վարդապետը թևէն, և միւսը, դարձեալ Մարաչցի, Զեթունի հայ բազմաքանիներուն քարոզիչ պատուելին՝ ոտքէն, և դիրենք հալածող զօրքերուն դէմ միշտ կռուելով, հասան Զեթուն, դնդակներու կարկտոտին տակ։

Ը. Ձ.

Ամենուն ցաւը մը կար, երկինքը մատյ, ամպկտրտրատանձեր կանդ առած, կը կախուէին լանջերուն վրան, ձիւնի ապիական պատանք մը ձգուած՝ բլուրնեռան ու ձորկրան վրայ, ասպետ քամին կը փչէր մրկին, երբ Իմմի բաշտի վրանէն վերադարձող Զիքհանի առանելիք պատգամաւորները, իրենց երկու վիրաւորուած ընկերներով, կը մտնէին Ս. Աստուածածնի վանքէն ներս։

Փոխ վանահայրը, դեռ նոր գուբս եկած առաքէն, առաւտան ժամերգութիւնն ատարտուէն վերջը, միաբաններէն կսէ — Մխայիլի վարդապետին հետ միասին մեզ կուգար վանքի բակին մէջ, երբ լսեց ձիերու առաձայնը։

Դէպի բակ գուբս վազելին, վանքին ոտաուարները չտեսած հասան, ձիերէն վար առին պատգամաւորները, որոնց մէջէն երկու վիրաւորածները, հայ կաթոլիկ վարդապետին հետ հայ բողոքական պատուէլն, գժբաղդութեան մէջ ալ եղբայրակցած, վոխադրուելան մտնուար անհոգի մը մէջ, հոն անմիջական դարմանելու առաջնոր համար Զիքհանցի վիրաբոյժ վարպետէն, որ միշտ վանքը կը գտնուէր, և երբէք չէր հեռանար անկէց, արդէս դի վիրաւորածները, նոր բլլային, դարմանէր։

Վեր կան պատգամաւորները։

Նարաշխարհեան Նազարէթ չափուչը, պարոն Ագաթոն, Կիւլվանեան Նազարէթ ոսկի, Ամիճեց Տաճէ Սրբին ոսկի, փոխ վանահայր աւագ քահանային անունակին մէջ նստած, Մարաչցի հինգ պատգամաւորները հոն, կը խօսակցէին։

Վերադարձող պատգամաւորները նկատ ընտն բռնելով և կարգով նստան Տիրացուհան Տէր Մարգիս քահանային թղթակիցը։

Հազար իշխանը, հետաքրքրութեամբ, կը նայէր Մարաչի պատգամաւորներէն ոմանց որ Ռէմզի բոլորին հետ իրենց անծանօթութեան արտայայտները, չէր ուզեր անդեակ ընել զանոնք ամէն կողմէ, կը սպասէր անոնց ազգային նկարագրին և դաստիարակութենէն վրայ, և կը փափաքէր այդ հինգ պատգամաւորներուն բոլորակցութեանը կատարել նոր խորհրդակցութիւններ, որոնք գերազանցօրէն կարեւոր էին և կենսական կապ ունէին Զեյթունի ճակատագրին հետ։ Հազար իշխանը, սոսկ իր փորձառութիւններով համոզուած էր, Մարաչի Հայերը միշտ վեհասրտութեամբ մը կատարած էին Զեյթունի խնդիրներուն մէջ, անդիմադրելի ձայնակցելն ճառագիթով իրենց զօրութիւնը համիտեանի գահակալութեան։

Սակայն ինչ պատրուակ պիտի կրնար գտնել այդ հինգ հերոսները անծանօթին առջեւ մը հետաքննելու կը զգուշանար գերազգայուն իշխանը վերջապէս, կենցաղագէտ մըն էր մինչեւյն ժամանակ։

Սակայն անոնք խօսակցութիւններէ վերջ, դառնալով Տիրացուհան Տէր Սարգիսին.

— Տէր հայր, ըսաւ իշխանը, խնդրեմ, քիչ մը անծանօթը գոցէ՛ք դուք, վերադարձնելուն համար։

Պարոն Ագաթ, Նարաշխարհեան, Կիւլվանեան,

Աամենան և Մարաչի հինգ պատգամաւորները, հետաքրքրիր չարժանեւով, հարցուցին անոգոյցին.

— Տէր իշխան, որո՞նք են վիրաւորեալները,

— Մեր մէջէն երկուքը, պատասխանեց իշխանը, մէկը թեւէն, միւսը ոտքէն վիրաւորուեցան.

— Որո՞նք, որո՞նք, հարցուցին Մարաչի պատգամաւորները.

— Ո՞ւր է Սպասնան, հարցուց Աամենից հաճի Աբթիէն ազան, ակնարկելով հայ կամաւորի վարպետին.

— Մէն է որ թեւէն վիրաւորուեցաւ, պատասխանեց իշխանը.

—Իսկ ոտքէն վիրաւորուողը, հարցուց Կիւլմանեան.

— Չէ՞ք տեսներ, յարեց Բասիրեան Պապա ազան, ո՞վ կը պակսի մեր մէջէն.

— Մեր պատուելին է, մեր պատուելին, կրկնեց Շահրվինց Աւետիս ազան, ոտքէն վիրաւորուած է.

— Մեր Կոստան պատուելին, բացագանչեցին Մարաչի հինգ պատգամաւորները։

Տէր Սարգիս Տիրացեանն ոտքի կաւ, և իրեն հետեւեցան Մարաչցիները, և ամէնքս միասին ուղղուեցանք դէպի տեղատիկը, ուր կը պատկէին երկու վիրաւորեալները։

Հազար իշխանը, լայն չունչ մը քաշեց, հառաչելով.

— Օ՜ֆ, փո՜ւռ քեզ Աստուա՛ծ, ըսաւ, տասիմէն օգտուինք, ազանե՛ր, ժամանակը չըսպասեր մեզի, կը տարա՛յ, Իչմդի բոշայեն կառավարիչները ծանօթ է ձեզի, խորհի՛նք, խորհրդակցի՛նք, ի՛նչ պիտի ընենք.

— Ի՞նչ եղաւ, իշխա՛ն, հարցուց Կիւլմանեան Նապարէի ազան, մեր մեկնումէն ետքը, դար բան մը պատահեցա՞ւ, ի՞նչ կարգադրութիւն ըրի Իչմդի բոշայեն հետ, ի՞նչպէս եղաւ որ ձրդ արձակեց.

— Նայարէ՛ք աղա, պատասխանեց Հազոր իշխանը, գնէզ և Արթին ազան ճամբէն դեռ, Բէմզի բաշան չատ սպասեց ձեր վերադարձին, և երբ համոզուեցաւ թէ դուք մեկնած էիք չէր վերադառնար պայմանով, որ ձեզ բռնէ տայ, սպաննել, հալածել, իսկ մենք, ամէն ճիգ բռնենք պահելու մեր պաշտպիւնը, մեր մարքի հանդարտութիւնը, հանդուրժեցինք ամէն անարգանքի, մինչև որ ա՛լ չդիմացաւ հալածել, սպաննել, ի վերջոյ, յանկարծ, կակուղցաւ և ինք առաջարկեց մեզի, Զեյնուն վերադառնալ և անձամբ պատրաստ անձնատուութեան ճամբան: Մեր քանիցս ապդարարութեան վրայ, Բէմզի բաշան հաւկցաւ թէ՝ մեզ իր քով պահելով՝ աւելի պիտի կնճռոտի կացութիւնը:

— Դուք ինչ խոստացաք, ասկր իշխան, հարցուց Սամիանց Հաճի Արթին ազան.

— Ինչ որ ըսաւ, «չատ ազէկ», ըսինք, չարուեստակեց Հազոր իշխանը, խոստացանք մենք անձամբ կարպատրել հալածութեան խնդիրը, ևն.

— Ես այդ չար խոստումով ազատ արձակեց գնէզ, յարեց Կիւլմանոհան, ըսկ է թէ Բէմզի բաշան հիմա պատասխան մը կրպասէ մեզ, չէ՞.

— Անշո՛ւշտ, յարեց Շահրվենց Սահակ ազան, եթէ պատասխան մը չբռնանայ, այն ատեն, ինչ պիտի ընէ.

— Զեյնուն վրայ պիտի քալեցնէ բանակը, պատասխանեց Բասիլոհան Կարապետ ազան, սիկսաբ նեռանալով.

Բռնական կրկոր վճռարանութիւններ տեսի ունեցան, թէև ու դէմ կարծիքներ փոխանակուեցան, ի վերջոյ ժողովը միաձայնութեամբ անդամ մըն ալ որոշեց բացարձակապէս մերժել Բէմզի բաշային առաջարած պայմանները, և չարունակել պատերազմը.

— Սիրելինե՛ր, գոչեց Հազար Խլխանը, մեր լեռը չա՜ռ բարձրեր ունուած է ու բանակներ, ինչպէս, ա՛նքան արագաշարժ ու խրոխտ ոճով մը, մեր Արարպենց մահանան Փանոս ազան յայտարարեց Ըչմի բարձր վրանին մէջ, ամբողջ ազգակցային ներկայութեանը. մենք արդեօք մինչեւ մեր վերջին չունչը մաքառիլ, մարտնչիլ,

— Ցարնեի չանմարտնեներս բա՜ց են մեր կռիւճներուն առջեւ, ե՛ս պիտի առաջ իջնայ հազը, ե՛ս, ազգապահից Կիւրմանեան Նազարէթ ազան.

— Բերդիս քարաժայռերուն ներքեւ պահուած վառօդի թնդիլճները դեռ անա՛նկ կեցած են, ինձ կուզայ գնդակը, վառօդը, գոչեց Բասիրանեան մահանան Կարապետ ազան:

Կիւրմանեան Բասիրանեան, մեծահարուստ ազգանուն յայտարարութիւնները խանգարուելին ժողովը, և մեռ ազգներն ալ նոյնմանատ խոստումներ ըրին, այնպէս որ հաշուելու կուգային մէկ քանի անդամներուն ձայները խնդրուելու այս ընդհանուր պատերազմեան և մարտական ազգակցներու ծիրանքին մէջ:

Նոյն պահուն, վիրաւորներուն անհետեւէն վերադարձան փոխ վանահայր Տէր Սարգիս Տիրացուեան քահանան և Մարաչի հինգ պատգամաւորները:

Նորաչխարհեան Նազարէթ չուխան և պարտ Ազաթի վէմերը կը ծիծաղէին, չատ գոհ կը թուէին ժողովի արդիւնքէն:

Հազար Խլխանը, դառնալով ժողովականներուն.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ, արդիւնքը վերջնական է անշուշտ, և կարծեմ թէ՝ աւելորդ է այլեւս մեր քով պահել մեր Մարաչի պատերազմեան հերոսները. եթէ չարմար կը գտնէք, մեր դրացի պատուհանը կը գրկենք իրենց հետ, ինչ կ՛ըսէք.

— Շա՛տ լաւ, շա՛տ լաւ, կրկնեցին ժողովականները, Բէմդի բաշտն Թոզ չը ապահ, մեր պատասխանը դրկենք, պըղէտ դի ինք ալ ժամ առաջ ընէ իր ընտիքը.

— Կրնա՞նք արդեօք խմանալ պատկառելի ժողովիդ որոչումը, հարցուց Մուրատեան Յարութիւն էֆէնտին.

— Մեր որոչումը, օ՛, բացատրեցից Հաղար իշխանը, ինչո՞ւ չէ. վերջապէս պիտի իմանաք, ասկի լաւ է որ հիմակուընէ ձեզ հաղորդենք զայն.

— Այո՛, այո՛, հասասականին նախկանները, անպատահական մը չը կայ հաղորդելու.

— Արդէն դրաւոր պատասխանը պատ ան ձամբ պիտի տանիք, չարունակեց իշխանը, պատնադով Մարաշի պատգամաւորներուն, Զեմմունի ժողովուրդը կը մերժէ Համիտի կառավարութեան բռնապետական, անարդար և ապօրինի պահանջումները, կ՚արհամարհէ բանակին ընդհանուր հրամանատար Բէմդի բաշային պատասխանատուութիւնն ու ծիծաղելի ապստամբութիւնը, և կը յայտարարէ իր պէնդը վար չպիտի դնէ մինչեւ որ ձեռք չը բերէ իր ցանկալի պատասխանը, որը միայն պիտի ապահովէ իր գոյութիւնը...:

Հինգ պատգամաւորները ապրտահան, լուռ, անշշուկ մտիկ կ՚ընէին Հաղար իշխանին այս խօսքերը, պատկառելի ծերունին դղրդոյուն ձայնին մէջ՝ ա՛յնքան առտյգ և ա՛յնքան ցնցող:

— Սիրելի՛ հիւրեր, չարունակեց իշխանը, մեր ժողովուրդը պիտի պատերազմի, պիտի պատերազմի՛ ցմահ:

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ժողովականները, ա՛յս է մեր աւրը ուխտը:

Ժողովին կազմ պարան Ազատի յանձնարարութեամբ խմբագրել երկու պատասխաններ, մէկը՝ Մարաշի կառավարչին, միւսը՝ բանակին ընդհանուր հրամանատար Ֆէրիկ Մուստաֆա Բէմդի բաշային:

— Պարո՛ն Ազատի, դիտել տուաւ Հայոց իշխանը ժպտելով, ազատ պատասխան մը պիտի՛ ք, սա ձեր մօտկօֆ թէ քոյի՛ ի ուռմէ...:

Ժողովականները քրքջաձայն խնդացին:

Պարոն Ազատին խմբագրեց երկու պատասխանագրերը պատրաստեց և մօտենալով Հայոց իշխանին, փոխանց անոնց ի վար.

— Այո՛, իրաւունք ունիք, ըսաւ իշխանը լսելի ձայնով մը; մեր Մարաչի հայրենակիցները փրկելու է, պարո՛ն Ազատի, չա՛տ լաւ խորհեր էք:

Յետոյ դառնալով ժողովականներուն.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ դիտէ՛ք ինչ է խորհեր պարոն Ազատին, չիտակը, չա՛տ հաւնեցայ ես իր այս վարպետութեանը համար.

— Ի՞նչ է, հարցուցին ժողովականները.

— Պիտի բացատրեմ, չարունակեց իշխանը, մեր հինգ հայրենակիցները, որոնք Համիտի կառավարութեան կողմէն դրկուած են իբրեւ պատգամաւոր, Մարաչի կառավարիչին և Բէմդի բանտին կառավածները չը հրաժարելու համար իրենց վրայ, մեր պարոնը մտածեր է լրտես, դատաճան և ուրիշ անտրպական պատգամներով նախատել դիրենք, իբր թէ մեր երկիրը լրտեսելու, և իրենց պատկանած ցեղին դէմ դաւաճանելու չար նպատակով եկած ըլլային հոս, ևայն:

Պարոն Ազատին այս հանճարեղ դիւաը ճշմարտապէս արժանի է գնահատման.

— Ներեցէ՛ք, իշխա՛ն, եթէ կարելի է, անդամ մը թո՛ղ կարդացուի, յարեց Պալճինց Սարգիս աղան.

— Այո՛, այո՛, նոյնը կրկնեցին մեւս ժողովականները, կը փափաքինք լսել այս երկու նամակներուն պարունակութիւնը.

— Երկո՛ւքն ալ, բնդմիջեց Ազատի, նոյն խմաստով և միեւնոյն ոճով գրուած են.

— Կարդացէ՛ք ուրեմն, հրամայեց Հազար Իչհանը, պարո՛ն Ազատ, բարձրաձայն կարդացէ՛ք, թո՛ղ իմանան ազատները։

Եւ պարոն Ազատին կարդաց նախ Մարաչի բաշային ուղղուած պատասխանագիրը, հետեւեալ իմաստով. —

« Պարո՛ն կառավարիչ.

« Դուք Մարաչին հինգ հայ պատգամաւորներ ղրկած էք Զեյթուն. իբրեւ ձեր կառավարութեան միջնորդ ըլլալու համար. չարաչար կը սխալիք, բոյա՛, երբ կը կարծէք թէ Զեյթունցիները՝ ձեր ղրկած լրտեսներէն խաբուելու չափ յիմար եղած ըլլան։ Անմի՛ջապէս կը վերադարձնենք այս հինգ... լրտեսները, խարկաբաներ հինգն ալ, և դուռնանին, որոնք, ձեր գործիքները, չատ աչխատեցան մեզ ձգելու թակարդին մէջ, զոր դուք լարած էիք։ Զեյթունցիները կ՛արհամարհեն ձեր բիրտ ուժերը, և խորհուրդ կուտան ձեզի որ խոպան հրաժարիք այս քաղաքի լեռնականներէն նուաճելու ախմար դաղափարէն... »

Յետոյ կարդաց Մուսադաֆա Րէմզի բաշային ուղղուածը, որուն մէջ հետեւեալ տողերը կը զարնէին աչքի. —

«Պարո՛ն ընդհանուր հրամանատար, եթէ վատահ էք ձեր վիթխարի բանակի ուժին, ժամ առաջ հաճեցէք առաջանալ և չափուիլ Զեյթունի հետ. ձեր զառանցանքները միայն ծիծաղ կամ արդահատանք կը չարժեն. մերժելով կը մերժենք ձեր պայմանները, ունեցէ՛ք քաջութիւնը գալ անձամբ գործադրելու զանոնք, մենք պատրաստ ենք դիմադրելու ձեր բանակը, օ՛ն ուրեմն, յառա՛ջ... »

— Ներեցէ՛ք, Տէ՛ր իչհան, դիտել տուաւ Վարժապետեան Կոստան էֆէնտին, չափազանց խիստ է ոճը, եթէ կարելի է, քիչ մը մեղմել արուի.

— Ո՛չ, ո՛չ, պնդեցին ժողովականները, չա՛տ վայելուչ է ոճը, մինչ ա՛յսպէս վարժուած ենք, ալեւոտպիր չէ, ո՛չ ալ բարեկամէ առ բարեկամ խրճակցութիւն մը. պատկառազդեցիկ վիճակի մը մէջ կարելի չէ երեւակայել դրուածք մը, որ ասկէ աւելի մեղմ ոճ ունենայ:

— Տէ՛ր իշխան, ներեցէ՛ք, յարեց Տիւչէքճեան Յովսէփ էֆէնտին, մեզ նկատմամբ ա՛րքան խիստ ըլլայ, ա՛նքան պահ կ՚ըլլանք մենք, բայց, կը խնդրեմ, եթէ կարելի է, կառավարութեան հասցէին այդ ծանր ակնարկութիւնները ջնջուին, կամ գոնէ թեթեւնան.

— Յովսէփ էֆէնտի՛, բաւ իշխանը, առիկա անկարելի է, մինչ ա՛րքան մեղմ վարուինք, կը բռնանայ մեր վրայ կառավարութիւնը, ասիկա փորձուած, անվիճելի և ապացոյցի անկարօտ ճշմարտութիւն մըն է. և յետոյ, վէնթով կը խօսակցինք հիմա:

Պատգամաւորներուն պիտգութիւնները մնացին անհանդուրժանք և պարոն Ազատ, ժողովին համառօտ հատանուելիքը, առարկեց երկու նամակներն ալ, ո՛րոնք պիտի յանձնուէին Մարաչի պատգամաւորներուն պետ Թօսօղլու Տէր Ստեփանոսեան քահանային:

— Տէ՛ր իշխան, թախանձեց պատգամաւոր ալեզարդ քահանան, գոնէ փոխակ ասկէ մէկ պարբերութիւնը, չատ ծանր պիտի կրէ.

— Ո՞րը, Տէ՛ր հայր, ո՛ր պարբերութիւնը, հարցուց իշխանը.

— Տէ՛ր իշխան, պատասխանեց Թօսօղլու քահանան, եթէ կարելի է, անգամ մըն ալ թո՛ղ կարդացուի.

— Ո՛ր նամակը, Մարաչի կառավարիչինը, թէ Բէմզի բայազինը, հարցուց իշխանը.

— Տէ՛ր իշխան, պատասխանեց Թօսօղլու քահանան, Մարաչի կառավարիչինը միայն թող կարդացուի, ան պէտք է մեզի, անո՛ր պիտի համար տանք մենք.

Իշխանին հրամանավը պարոն Ազատի ծայրէն ակաւ կաթպոյ։

Տէր Սահակ ծառայ յանկարծ ընդմիջելով.

— Տէր իշխան, բաւ, անհատակ այդ պարբերութիւնը, նիհ կարելի է, ջնջել արուէր.

Պարոն Ազատի պատճառ կարդայ. —

« Ձեր գրիած մարգիրը, խարերայ լրտեանք են, և մենք կարեւորութիւն չենք տար, ա՛չ ձեզի ա՛չ ալ ձեր առաքելութեան.»

— Ներեցէ՛ք, Տէր հայր, բաւ Հազար իշխանը, այդ պարբերութիւնը ամենէն կարեւոր, էական մասը կը կազմէ նամակին, հետեւաբար, անկարելի է ջնջել. ձեզի ինչ, պարզ պատճառներ էք, նիհ Մարաչի կառավարիչը. կասկի և ուզէ ձեր վրայ թափել իր բարկութիւնը, կրնաք իրեն յիշեցնել ժողովուրդին առածը թէ՝ հէշ յէ պէվալըմ՝ պ...։

Եւ այս կերպով խնդիրը վանուեցաւ, երկու նամակներն ալ, առանց մ՛և է փոխոխութիւն կրելու, յանձնուեցան Մարաչի պատգամաւորութեան, որ պիտի մեկնէր նոյն օրը։

Հազար իշխանը, դառնալով հինգ պատգամաւորներուն.

— Սիրելի հիւրեր, բաւ, պէտք է նկատամիտ դանուիք մեր վարմունքին համար, մենք հարկադրուած էինք զձեզ առժամապէս վար դնել, որպէս զի Բէմզի բոյան պարտաւորուած ըլլար մեզ արձակելու։

— Անտարակոյս, տէ՛ր իշխան, յարկ Մուրատեան Յարութիւն էֆէնտին, քիչ մը չատ կ՛ըմբռնենք պատերազմական վիճակի պահանջումները. դուք բացարձակապէս իրաւունք ունէիք մեզի հանդէպ այսպէս վարուելու։

— Ուրախ եմ որ, չարունակեց Հազար Իշխանը, դուք ալ կը հաստատէք մեր տեսակէտը. սիրելինե՛րս, մէկ երկու վայրկեան հոգը պիտի մեկնիք, բնականաբար պիտի նախ հանդիպիք Բէմզի բաչային բանակը, իրեն պիտի յանձնէք նամակը, և յետոյ պիտի անցնիք երթալ Մարաչ, կառավարիչ բաչային յանձնելու մեր պատասխան-նամակը, և միևնոյն ժամանակ, իրեն ներկայացնելու ձեր առաքելութեան ակնկատութիւնը, չէ՞.

— Այո՛, պատասխանեց Վարժապետեան Կոստան էֆէնտին, պէտք է նախ բանակը հանդիպինք, նամակը յանձնենք Բէմզի բաչային և յետոյ երթանք ներկայանանք Մարաչի կառավարիչին.

— Բէմզի բաչան, չարունակեց Հազար Իշխանը, բնականաբար ձեռնակութիւններ պիտի պահանջէ մեր ուժերու մասին, ի՞նչ պիտի ըսէք դուք նոյնի.

— Ի՞նչ կ՚ուզէք որ ըսենք, հարցուց Մուրատեան Յարութիւն էֆէնտին, Տէր Իշխան, հրամայեցէք մեզի, ինչպէս որ կ՚ուզէք այնպէ՛ս ներկայացնենք ձեր ուժերը, ո՞րքան ոյժ ուզեն ըսենք.

— Բոլոր լեռներուն կիրճերը, չարունակեց Հազար Իշխանը, բոլոր ապառաժներուն ետին, բոլոր այգիներուն ցանկապատերուն մէջ, բոլոր բարձունքներուն վրայ, կ՚ըսէք. Զեթունի հազարաւոր պատերազմիկներն, քրտանեան, քառատուհեան, հարիւրապան խումբեր պահանամոտ կը սպասեն, մէկ խօսքով, Զեթունի ռազմական պիրքերը, ամեն ուժերը, պատերազմութիւնները, պէտք է ներկայնէք խիստ չափազանցուած գոյներով, որպէս զի բաչան չը համարձակի բանակը մեր վրայ քալեցնել, մինչեւ որ մենք անդին, արեւմուտքի կողմը, Ալի պէյի բանակին հաչիւը մաքրենք, կը հասկընա՞ք, սիրելինե՛րս.

— Շո՛ւտ լուր, տէր իշխան, ըսաւ Սալաթինոյ Պետրոս էֆէնտին, պիտի չհամամ այս անգամ Զէյթունցիի պարտականութիւնս կատարել անկեղծօրէն, հայրենիքիս օգտակար ըլլալու միակ փափաքով.

— Ապրի՛ս, Պետրո՛ս էֆէնտի, յարեց իշխանը նշանակալից ժպիտով մը; դէմ այս անգամ աննկնդրնթացք մը ցոյց տա՛ր, որպէս զի մտայնել տաս անցեալը...:

Սալաթինոյ Պետրոս էֆէնտին գլուխը ծռեց ու ձայնը քաշեց, Հայոց իշխանին անձնարկութիւնը չատ անդամ էր, իր կեանքի մէկ ակնարք դրաւոյը կուգար յիշեցնել իրեն, յաւէտ մոռցուելիք, երբէք չը յիշուելիք ևս դրուագ մը...: Պետրոս էֆէնտին, Կէորկեան Աւետիքի, Քուսքունեան Սահակին, Եարմուզցի Ոսկեչեան քաղցրաճաշ Գրիգորի (յետոյ Գրիգոր վարդապետ, որ հայկական ընդհանուր Ժողովոյն մէջ, խուժանին ձեռքով յօշոտուեցաւ կոստիանդով) և Քէօրօղլեանց Աւետիքին հետ, կը պատկանէր Զէյթունի երիտասարդ սերունդին, այն սերունդին որ Զաքրեան Յարութիւնի վարժապետին դպրոցին մէջ կազմուած էր. բայց, աւա՛ղ, յեղափոխական վարժապետին պահպանողական կամ հակայեղափոխական աշակերտը չայտնուած էր:

Պետրոս էֆէնտին ունէր չատ մտահոգ, հապճեպ տատնձելու տարուան անցեալ մը:

Անհա՛նգիստ քանի մը տողեր այդ անցեալէն.—

Եօթը տարուան պատերազմ էր, Զէյթուն կայսերական Քննիչ Յանձնախումբ մը ղրկուած էր, Մաղնար բաշային, յետոյ Սայիս բաշային նախագահութեան տակ, որուն կ'անդամակցէր նաև հայ քննիչ մը, նոյնինքն Նուբեան Յովհաննէս էֆէնտին: Այդ Յանձնախումբը խառն էր, Չերմ Սայս անպիտոյի դին-

սրտակոծն ալ կը մասնակցէր նիստերուն, իբրև ներկայացուցիչ բրիտանական, ֆրանսական և ռուսական կառավարութիւններուն։

Այդ, այդ առիթները, Տանն Կիլիկիոյ Տ. Մկրտիչ Բէյթիսլեանն կամ ալիւրով նամակ մը կը գրէ Զեմմուռի Սահմանադրութեանն, որով կը ծանուցանէ թէ՝ Հալէպէն, Անթիոպէն, Մարաչէն և ուրիշ գանազան վայրերէ ընտանեաց հազարէ մալխին հրացանները (՞) կուգան Զեմմուռ, ինչ որ կը նշանակէր թէ յիշեալ անգիրէն երեսուն հազարի բանակ մը ճամբայ կուգայ դէպի Զեմմուռ...։

Այդ նամակը խմբագրուած էր Մանիսալեան Տ. Ներսէս վարդապետին (յետոյ Տ. Մկրտիչ Աբգիսիսկոպոս Վեհապետեան) կողմէն, և կը վերջանար հետեւեալ խորհրդաւոր պարբերութեամբ. — «Այդ ներսուն հազարը մալխին երբ պատրաստուի ձեզի համար, օգտուեցէք։»

Սոյն նամակը կ'անցնի Կայսերական Բնակիչ Յանձնախումբին ձեռքը, որ, Սալաթինոյ Պետրոս Էֆէնտին— Զեմմուռի կառավարական պաշտօնեաներէն — կանչելով, անոր թարգմանել կուտայ այդ համրաւաւոր գործած գաղտնի նամակը, և այսպէս, Պետրոս Էֆէնտին կը հանդիսանայ, Զեմմուռի ժողովուրդին հանրային կարծիքին առջև, պատճառ մը։

Ահա՛ այդ անցեալին է որ կ'ակնարկէր Հազար Իշխանը, և որուն ցաւոտ ազդեցութիւնը ցցուած՝ կը զգացընէր Պետրոս Էֆէնտին, երբոր կը սանձահարէր անոր բնութիւնն մէջ։

— Պետրո՛ս Էֆէնտի, չարաշահուիլ իշխանը ժամանակով, մի՛ նեղանար, ես կասակ ըրի, առնել յիշեցնել ազգին հարեւանցի, մենք մեր նախկին վերապահանքը ազատ խօսքեր մը կ'ընենք, և

— Մեր Պետրոս Էֆէնտին, մինչտեղ Վարժապետանոն Կոստան Էֆէնտի, Մարաչի մէջ, հանրաճանչ ծարպուած, արժանաւոր անձնաւորութիւն մըն է և միշտ պատիւ բերած է Զեյթունի, իր ծննդավայրին, որ միշտ կը յիշէ և չի դադրիր սիրել.

— Դիտե՞մ, գիտե՞մ, կրկնեց իչխանը, վերջապէս Զեյթունի օդը ծծած է, ջուրը խմած է, խաշո՞ր կերած է, չէ՞...:

Ներկաները զարձեալ խնդացին.

— Էհ, սիրելինե՛ր, չարտնաակից իչխանը, ժամանակը մօտեցաւ, պիտի մեկնինք, Ռափայէլ հրեշտակը ձեզի ուղեկից ըլլայ,

— Եւ գերթ պահէ զձեզ երեւելի և աներեւոյթ վարձանքներէ, ընդմիջեց Տէրտրուեան Տէր Սարգիս քահանան:

Ամէնքը միասին ոտքի եղան և Մարաչի պատգամաւորներուն ընկերացան մինչև վանքին Բակ-Դուռը, ուր, Փոխ վանահայրը, միաբան Մխիթարի-Կող վարդապետը, և ուրիշ կուսակրօն միաբաններ ոչխարի մաղթիւնին մեկնող հիւրերուն: Յետոյ, երբ առաւօտեան ձիերը չէին հնձած, Տէրտրուեան Աւագ քահանան «Տէր ողորմա՛» մը կարդայ իր զաղջմուն ձայնով, ապտակ ալիքը առած հողին, որ կը մռնչէր ու կ'ոռնար, ձիւնին չամանգատներ իւաւղալար թոցնելով առած սիմնադրամի մը մէջէն:

Այսպէս մեկնեցան Մարաչի հինգ պատգամաւորները, որոնք նախ Բէմզի բայտին, յետոյ Մարաչի կառավարիչին պիտի տանէին յանձնէին Պարոն Սպասպեի կազմէն առարգրուած երկու նամակները:

ԾԲ

Մարաշի բանտերուն մէջ, թէ՛ այրերուն և թէ՛ կիներուն խօվուչները, տարօրինակ խոտոռմխանիներ աւկցած էին, մանաւանդ հայ քաղաքական բանտարկեալներուն վրայ, որոնց մէջ կը վնասէին Ցըրնաւզէն փոխադրուած պատերազմի գերիները, մեծ մասը կիներ ու աղջիկներ։

Մարաշի մէջ նոր վերջացած էր ջարդը, հազար երկու հարիւր Հայեր, մէկ երկու օրուան մէջ խողխողուած էին, և հիմա, այդ նահատակներէն վերապրող փոքրաթիւ մաս մը, իրրև խուժադուխներ, իրրև քաղաքական յանցաւորներ, բանտերուն մէջ կը քաշէին իրենց ... մեղքը։

Ի՞նչ էր տակայն այդ դժբաղդներուն մեղքը ...։

Մարաշի Հայերը, ի բնէ խաղաղասէր, խնջոյքի, ձեռնարկէց, պարկեչա, գործի մարդիկ, իրենց հայրերէն, իրենց հաւերէն, իրենց նախահայրերէն ժառանգած՝ աշխատասիրի ու քրտինքի գնով միայն իրենց հացը ճարելու յատկանական սկզբունքը, Օսմանեան կայսրութեան հիմնարկութենէն առաջ ալ, երբ Գերմանիկ կը կոչուէր իրենց քաղաքը, գրեթէ մանուկցած չէին արշաւանքներուն, մեծ ու փոքրիկ պատերազմներուն, որոնք մղուած են իրենց չորքը, Կիլիկիոյ զանազան դաշտերուն մէջ ու լեռներուն գագաթները։

Մխամիանները, իրենց նախնիքներէն բերնէ բերան աւանդութեամբ իմացած էին թէ՝ «Ս. Խ ը ր Տ ա գ » ի նման Զէյթուն մը կայ, որ Մարաշի վրայ կը հսկէ արծիւի պէս, և թէ՝ այդ դրացի Լեռան չնորհիւ է որ Մարաշի Հայերը, սկիզբէն ի վեր, ապրած են միշտ խաղաղութեան մէջ: Եւ այդ համոզումով է որ վայրկեան մը չէին խորհած ինքնապաշտպանութեան վրայ:

Ու երբ հնչած էր ժամը կոտորածին, խնդձ Մարաշցիները, ոչխարի պէս մորթուած էին ու հիմա, վերապրողները, բռնաւոր խոչտանգութիւններուն տակ կը մնային:

Անոնք, քաջութիւնը տանջանքներ՝ երկար բռնաւորութեան մէջ ապ, թէ՛ պերճութեան և թէ՛ կիներուն վրայ ի գործ դրուած դժոխային խժդժութիւններ...:

Բայց ինչո՞ւ...:

Մարաշի հայ պատգամաւորները վերադարձած և կառավարիչին պատմած էին իրենց առաքելութեան բոլոր պարագաները, գաղտնի պահելով միայն զօրանոցի գերիներուն ջարդը, որ սակայն, իմացուած էր արդէն և ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ, օրուան խօսակցութեան առարկան էր դարձած:

Մարաշի կառավարիչը, լսել կուզայ հինգ պատգամաւորներուն յայտարարութիւնները, որոնք Զէյթունի ուժերը առանապատիկ կը ներկայացնէին, խոհեմ եզրակացութիւնը հետագրեց Հալէպի կառավարութեան, որ իր կարգին, անմիջապէս Եըլտըզ ու Բ. Դուռը հաղորդեց և նոր հրահանգներ խնդրեց անոնց ընելի Լեռան մասին:

Միւս կողմէ, Բէյոլի բարձր, Ե. Զօրաբանակի միջնորդութիւնէն խիստ հրամաններ կը սպասար Զէյթունի հաշիւը մաքրելու ժամ առաջ, հակառակ պարտպային, պաշտօնական ըլլալու սպառնալիքին տակ:

Այսպէս, Զեյթունի վրայ վճռական յարձակում մը գործելու բոլորն հասած էր, Ըմմի բաշային և Ալի պէյի երկու բանակներուն միջև գտնուի բանակցութիւններ կատարուելուն վերաբերեալ և երկու բանակները, միաշնաւած և միաժամանակ, սկսան քալել դէպի Զեյթուն, Ըմմի բաշան՝ հարաւ արեւելքէն, իսկ Ալի պէյը՝ հարաւ արեւմուտքի կողմէն։

Մարաչի և Զեյթունի միջև ցանցուռած բոլոր հայ գիւղակներն ու գիւղերը քանդուած էին արդէն և բնակիչներուն մեծագոյն մասը փախած ապաստանած՝ Զեյթուն, քիչերը միայն ապրեցուած ըլլալով Ըմմի բաշայի պաշտպանելուն ու կամուրջ դօրքերէն, ուրկէ Վարդապետեան Կանաաթցին սկսած մինչև Զեյթունի այգինները, վնց ժամուան տարածութեան մը վրայ, մ՛չ մէկ տեղ թողուցած էին չէն։

Դալըճենց, Աւագենց, Աճար պէգ, Սիվենց, Զանենց, Վարդանենց, Խոխենց, Գիւզիւբենց, Սարգսենց, Թարխանենց, Չիլենց, Մաչենց, Մէկէրենց, Դարա Քեմիկ, Դրնա Մէնիկենց, Թուխարենց, Եապրենց, Պէհնանիկ, Եկանենց, Մամիւանենց, Մալխասենց, Ասլանօղանենց, Ձէնկ. ահա այս քառասնեակ հայ գիւղերը, իրենց արանքով, ագարակներով, այգիներով, պարտէզներով, անասուններով, հօտերով, արջառներով ու խոշիմներով, վերածուելան մոխրակոյտի մը, որ տակաւին կը մնար...։

Եւ երկու հակայ բանակները կը մօտենային հետզհետէ Զեյթունի։

Մարկ ընենք հիմակ ականատես վկայ մը. անանուն թէ ինչպէս կը պատմէ Զեյթունի այդ պատմական օրերուն դրուագները.—

«Գնդապետներուն սկիզբները, երբ հետաւոր լեռներէն, անասուններէն կը հասնէր տրտմաձայներուն ու թղթածօ-

ներսեն դուռը, և երբ Զեթունի մէջ ամէն մարդ կը պատրաստուէր մահուան, երբ հրացանը չափողը կը վազէր պահեստին վայրը, կը յիշեմ, դեռ փոքրիկ պատանի մըն էի, մայրիկս մեռաւ, ութսուն օր մըն էր։

«Թաղումը կատարել կը վերապահեցինք. յաջորդական ամբոխին մէջ փախուստ մը կը պատկէր. — «Լ՚ս ճուսոյ արդար հնդիկը, իրենէ կ՚ուզեն, մարիվը արդար էղիր կինկուկը. (Լա՛յս կամի արդար հոգեակին վրայ. նրանի հոգին, իրա՛ւ որ արդար է եղեր հիմիկը)։ Եւ այս վրդովքսուքը կ՚ըլլար իմ մօրս՝ Տիկին Մարիամ Եաղուպեանի համար։ Ամէնքը կըսէին. — Զեթունի յաղթութիւնները անսահման ու դնայ աւելիս տանիլ մեռնելուն։

«Մեր թաղէն քանի մը պատանիներ, համախմբուած, կը խորհէինք։ Յանկարծ անդադարը փրթաւ.

— Թշնամին կուգա՛յ, մօտեցա՛ւ, կ՚ազատակէին ու կը վազվզէին.

«Անգին բաղմութիւն մը կը վազէր դէպի զօրանոցը, մենք ալ թաղացինք խորը, դէպի հոն վազինք, դաշոյն, չամիւսր, տարճանակ, հրացան, ինչ որ կրնայինք առնել, պինուելանք և ուղուեցանք թշնամի բանակին վրայ, որ մօտեցած էր արդէն, Զեթունէն հազիւ մէկ ժամ հեռու։

«Մօրս այգուհիքին համար պատրաստուած կեցակուբնները՝ ծառերեն պահեստին զգացողներուն իրը պաշար։ Մենք գացինք մինչև Գոյմագամին Ս. Էլիւրը, Պըչըղաւնըն ալաը.

«Թշնամի զօրքերը, իրենց կարմիր ֆէսերով, ծովի ալիքներու նման կը տատանէին Զեթունի Դաչոյեն անհուն տարածութիւնը բռնած ըլլալով։ Ս. Փրկչի վանքը դեռ կը մնար, և կիներ, որոնք պահեստներուն

պաչար ու վառօդ բնաած էին, երեանին դարձուցած դէպի մթացող վանքը.

— Ս. Փրկիչ, ըզքե՛զ է ա, չենք հաւատար, դուն ըզքիզ պիւոյ չը կանցիր խլատի. Սո՛ւրբ Փրկիչ, քե՛զ ալ չենք հաւատար, դուն դքե՛զ անգամ չկրցար փրկել):

«Ըմպի բաշային բանակը Սանդուխ լեռան բոլոր կարեւոր դիրքերը գրաւելէ յետոյ, մեր բոլորակը պաչարեց և արձիճը կարկուտի պէս ճոյց մեր վրայ. վախանք եկանք Զեյթուն:

«Պաղ Ագրիբի, Պօղոս Պետրոսի կամաւորներուն եղերքը, քրձազգեաց պառաւ կիներ լալա կ'եղէին, մա ա ա ղ կ'ընէին: Ուրիշներ, քուրջերու մէջ վախ-թռած, «Տէր Ողորմեա»ներու համար կը թափա-ւէին եկեղեցիէ եկեղեցի, ախաւավայրէ ախաւավայր:

«Ամբողջ Զեյթունը կ'ապաչխարէր. կային կիներ, որոնք պախուրցք անցուցած վիզերնին և ջարդի կերի առպակ մը ձեռքերնին՝ բակերով կ'երթային ախոռ: Մինչև Ագճի Պաա եղանք. հոս, Զախարնոց Փանոսին ու Զօխուրնոց Առաքուրին առաներուն միջև գանուող վա-զային մէջ, ուրիկ մշտանոց առու մը կը վազէ, պատ-կած էր վիթխարի զօրք մը, պատն վրայ, ամեն անցորդ քար մը կը նետէր, մինչ ալ նետեցինք, և նշմարեցինք որ կը ուքար, երերակալով, կիսամեռ, բերնին վրայ պառկած, հոգեվարքի գալարումներու մէջ, կառավա-րական պարասին գերի զօրքերէն էր:

«Աւելի վերը, պարասին մէջ, գերի զինուորներուն ու Զեյթունի Հայուհիներուն — ընդհանրապէս վշտահար ու վրէժխնդիր մահկամարտուհիներէ բազկացած — մե-նամարտը կը մղուէր, կատաղի, արիւնը ջուրի պէս հո-սեցաւ առանիքներու ջրորդանիներէն: Աչքերուս առաջ, գիահներուն առքերէն, վիզէն չուան կապելով, կը քաշ-

կրաւէին կը տանէին ու Շուպրի կամուրջէն կը նետէին։ Առանց մէջէն դէս ալ մնացող վիրաւորները կը քաշուըռնէին ըսելով. — «Տօգիօրին կը տանինք քեզ», և երբ կամուրջը հասնէին, մէկ աքացի բաւական կ՚ըլլար զանի Շուպրին անպատնդը դահավէժ ղլորելու։»

Հետեւեալ չորեքշաբթի կարմրները կը քաշուէին Զեյթունի ազրացեալ իշխանազուն Եպտոպեան Լեւոնի յուշատետրէն, մեր ընթերցողներուն տալու համար իրական, վաւերական պատկերներ Զեյթունի կեանքը մղուած ճակատամարտներէն։

Անհատական թէ ինչ կը գրէ։

«Կարկըլարցի յ ի ս ո ւ ն քաջերովս կռուեցայ Բէմզի բարձրին դէմ, պատերազմիներուս մէջէն Մելքիսեզ Փանոս, Տէր Յակոբեան Կարապետ, Վարդանենց, Խզըլենց, Պիւլպիւլենց տղաքները, Ասան Փանոսը, Քիմիչենց Խաչերը, Նալպանտենց Մարտիրոսը, և ուրիշ քանի մը կալիճներ, յիշատակելի նահանջներ գործեցին։ Զինակիրներէս մէկը չկրցաւ վախչել, ծունկերը բռնեցաւ։ Ձեռքի պատրոնաւ խրատը, մէկ քանի անգամ ապատակեցի, և սխտմեցաւ և ապատակին չնորհ-վախաւ, ազատեցաւ։

«Թշնամին չաս կռնեռատրակէս կ՚աւաջանար. ամէն տեղ պիրքերու մէջ ամրացած, մենք կրսպասէինք, լուռ, անշշուկ, և ամէն անգամ որ թշնամի մը մօտենար մեր պիրքերուն, միայն այնչափ հետաւ, որ մեր նետած գնդակը կարենար հասնիլ, մեր գէնքերը կը չաւաչէին ու 30—40 քայլ հետուն, գետին կը վառէին հարիւրաւոր պատկեր։ Եւ այս անասելանը կրկնուեցաւ օրերով, ամէն օր ևօթը, ութ անգամներ, մինչև որ վերջապէս երեցաւ Սալ Պէյի բանակը։

«Մենք, Կարկըլարցի յ ի ս ո ւ ն պատերազմիկներ, այգեհան մը պատին հոն, արեւելեան կողմը դիրք

ըսնած էինք. և ահա նչմարեցինք, հեռուն, Ա ւ ա գ ա յ (Մխայ) գիւղը կը մնար։ Մեր վրայ հեռագիտակ չունէինք, զանազան կարծիքներ յայտնուեցան. մէկ քանիները կ'ըսէին. — Թչնամին է. ուրիշներ թէ՝ պիտար է, և ուրիշներ ալ թէ՝ հովիւ է։ Ժամ մը տեւեց տարակուսանքը։

« Եւ ահա՛ անկանէ երեւցաւ ճամբան, որ Տըղ Տըղ լեռնակին կողերը քերելով կ'անցնի ու կը տանի դէպի Զեթուն։ Մեր մէջէն պղտիկներ եղան թէ՝ այդ սեւ կէտերը՝ հօտեր էին այծի, ոսկան, չատ չանցաւ, հեռադիտակը ճշմարիտը խօսեցաւ։ Քայն մը լսեցինք հեռուէն, պարոն Ագաթի բանակնոցէն, որ կը գոչէր. — Կարկըլպլսլնները թո՛ղ ձգեն արեւելքը, թո՛ղ անցնին արեւմուտք։

« Պարոն Ագաթին իր հեռադիտակով տեսած էր, Սլի պէյին հակայ բանակը կուգար մեր վրայ։ Ցեսուն կարճենիով վազեցինք խոյին և անցանք արեւմտեան կողմը, ուր արդէն մենք առաջ հասած էինք մէկ քանի չիանհանկներ ալ, բոլորը մեր ուպմիկներէն։ Այդ օրը, քիչ մնաց որ պիտի զարնուէի ընկերներէս, գիւղար կարծեր էին զիս, հազուագիւտ պատկով։

« Ամենէն ապէս Զեթուն վերապարձայ, բուրդէ տպա մը գտայ, կռնակս քաշեցի, չամիչ ու մես առի պաչար և երբ կը մեկնէի, կինս և ուրիշներ սկսան լալկել ու հեծեծել. «Ա մ ա՛ ն, չ ի՛ ր ք պ ի տ է ն ի ն ք» (Ամանդ, ինչ պիտի ընենք)։ Բարկացայ, ոտքս նետեցի, և քաշուելիս, ըսելով. — Մի՛ վախնաք, բան չ'ըլար. կը յաղթենք մենք, վախկոտ են անոնք. գաք սրահներիդ առջեւ բանեցէ՛ք, գաք ալ պիտի կռուիք, պարապ մի նստիք, ևն։

« Եւ մեկնեցայ առնէն. Կ է յ ի կ Օղուի քարքրուտները, Զ ը լ ը ն կ է ն ց ա պ ա ռ ա ժ ը, դիրքեր ընտրած

էին մեր պատերազմիկները. իսկ Զևիմանի մտաները, Ա ղ ը ր ի ն ց մ ա տ ը, Խաչատուրենց ազաքնդրէն քանի մը կարճիններ կըսպասէին դիրք բռնած՝ Անդրէասենց Փանոսին և ուրիշ երիտասարդներու հետ։

«Մեր Թորա ու Սերովբէ ապահովուն նըքայրը Կարապետ ապա, Զևիմանէն մէկ ժամ հետու Հ ա յ ո ց Ա ղ ը ր Մ ա տ ա անուն բարձր դիրքին վրայ իրր դէտ պահնորդ նշանակուած էր մէկ քանի ընկերներով։ Նոյն պահուն, Թշնամիներէն երկու ձերմակ ձիաւորներ, բանակին առջև ինկած, կը քչէին, երբ մեր ընկերներէն մէկը, առանց համբերելու, պարպեց հրացանը։ Ձիաւորներէն մէկը վար ինկաւ ձիէն, գլաթևցաւ, իսկ միւսը՝ քամի ձորին մէջ պահուըռեցաւ։ Այս միջադէպին վրայ, բանակը յանկարծ եռաց քաչուելու, բայց, Զևիմանէն ուշ հասած ըլլալով օգնութեան նոր ուժեր, մինչ ալ պարտաւորուեցանք նահանջել Ա ղ ը ր ի ն ց Մ ա տ ը, առանց կորուստի։ Յետոյ առաջիկինք, ինկող ձերմակ ձիաւորը՝ Զէրքէզ Պէկ մըն էր, Ալի պէյին սիրական ընկերներէն։

«Ա ղ ը ր ի ն ց Մ ա տ ը գացինք մինչ, իսկ Թշնամին՝ Շ ո ւ ղ ա ն մ է ն ց Ա ղ ը ր, Շ ա հ ան Գ ա լ ա ա ր ն, մինչև իրիկուն չը կրցան առաջանալ և ոչինչ յաջողեցան տեսնել, չորս հինգը գլաթևցի գիտեն, իրենց ջուրի խիճիզամաններովը միասին։

«Բանակին մէկ մասը կ'առաջանար Անդրէասենց այգիին գագաթէն դէպի Կանկրատի լեռնագաշտը, որուն դէմ բաւական թիւով այժ մը կեդրոնացուցած էինք, Թորա հօրեղբայրս ալ մեր խումբին մէջ էր։

«Գիւղ բանակը Կանկրատա չը բոլորացած, հօրեղբայրս, Աստուածատուր Եպրատեան, խումբ մը կարճիններով հասաւ և միացաւ մեզի. առանց մէջ էին Ազգատպէկենց Փանոսը, Սումպատ Արիւնը, Պէրանենց Խաչերը,

Վիկիրօպոլ Վարդևարը՝ ձգտանդէ Վարդևարը, Աստղոյցի քահանային սրտին Սրամ, ևն։ Սակայն, այս խումբը հոսի մարագի մը մէջ հաւաքուած, երբ կզմէ պաչարուած էին թշնամի բանակէն, փախուստի մէկ ճամբայ միայն ունէին՝ ընդարձակ պաշտպանեալ մը, զոր վազելով պիտի կարէին, որպէս զի կարենային հասնիլ եզերքի ձորը, ուր ապահով դիրք մը պիտի բռնէին։

«Զաթարի կողմը կռիւը կը մղուէր կատաղի կերպով, այնպէս որ մերիններուն ամրոցեան Թողուլ հեռանալ այդ դիրքին, և թշնամին, հազիւ 100 քայլ հեռու, Ուրմանուն Մահի գագաթը կը գրաւէր ու կը նայէր հան. իսկ հարաւային արեւմտեան յարձակող թշնամի վաշտերը, մեր մարտիկներուն քայլ նչանակութեան չկրնալով դիմանալ, հո կը մղուէին, բայց մենք չէինք կրնար ընել ա՛չ մէկ չարժում, կը պատմէր Հօրեղբայրս, հակա՛ռակ պարագային, պիտի ուչընչանայինք ամրոցէին, բարեբաղդաբար թշնամին կ՛անգիտանար մարդկու նեղկայութիւնը. ուստի, այդ խորհուրդ, հազով ծածկուած մարագին մէջ դարանակալ կըսպասէինք գիշերուան խաւարին. որպէս զի հետևնայինք առանց նչմարուելու։

«Դարձեալ կը պատմէր Աստուր Հօրեղբայրս, մարագին մէջ ապաստանածներէն մէկ երկուքը չատ կը դողային, դաւը մտածուր պահապան մը դրուած էր։

«Այդ թագաւորին մէջ, չունչերնին բռնած, վայրկեանէ վայրկեան, կը ապասէին յարձակման, որ անխուսափելի էր, թշնամին կատաղած կտմայ կտմայ։

«Պահապանին վերադարձողները կը պատմէին, Աստուր Հօրեղբայրս, առաւօտամուխ ու կրծոտած մարդ, մարագին մէջ կազօթէր ու կ՛ըսէր. — Ո՛վ Սեդրակ, Միսաք և Աբեդնագով Աստուած, մե՛զ ալ փրկէ այս անիլ կացութենէն։

« Ձեռդ պահեցուր իր գոլի պենակիցներուն. — Հրզընըա պո՛նդ բանիցէ՛ք աս Աստծու սրտգիրեդ թիւմ էրէ՛ք, (Հոգիներդ պինդ բռնեցէ՛ք և ու Աստուած հաւատքնիդ կատարեալ ըրէ՛ք) կ'ըսէր ու կը խրախուսէր:

« Անդիէն Սումպաղան Արթինը, կատակախօս կարիճ մը, կ'ըսէ. — Աստուած ո՛ւր է որ դուն կ'ապօթիս, ա՛վ գիտէ, այս դատում գոչումներէն, այսքան հրացանի արձակումներէն եղիպտա՞ց փախած է Աստուած թէ Ամերիկա...:

« Ինձ Սումպաղ, վերջին վանկը գետ բերանը, յանկարծ ակռաս ձոխով ալ ձեռքը չվնել. — Ինչ կայ, կը հարցնէ իրեն հօրեղբայրը, ինչ եղար, Սումպա՛գ, պատիժդ գտա՞ր, գարնուած չըլլա՞...:

« Իրօք գարնուած էր կարիճը, պատահական գնդակ մը ուսկով անցած առեն ծակած էր անոր ալ ափը: Ամէնուն սիրտը կտրտուած էր կատակին յաջորդող այդ անհամ միջադէպէն:

« Իսկ հօրեղբայրս Աստուած ազա կ'ըսէ. — Բան չը կայ:

« Սակայն յանկարծ կըտտականայ կռիւը, և ատենք կը լճան երկաք կրակի միջեւ: Հօրեղբայրս կը յայտարարէ որ ազատեն գիշերուան ժամին, որ հարիւր մէկ ժամ վերջը պիտի վրայ հասնէր. սակայն ընկերներէն մեռ մը չեն ուզեր ազատիլ և ամէնքն ալ կը սպասեն պատրաստ թողուլ այդ վերքը:

« Ռազմիկներէն Աղճազէկենց Փանոսը, մրրիկի մը պէս վազելով հասած էր դաշտին կէսը, և հոն, թշնամի կապարներու կարկտահոն տակ պառկած էր հերկին մէջ, մարթիներին մեռելը ճակատին տուած: Այդ անխոհեմ փախուստին մէջ, որուն դրդիչը Վեզիրօղլու Վարդևարն էր, երկաք չորս վիրաւորներ ունեցանք մենք:

« Անցնինք հիմա վարը, Արզրումեան Բաբբուանեան նայեր, ուր ես, մեր Յովհաննէսին, Թարտո ապային, Անդրէասենց Փանոս ապային և ուրիշ ընկերներու հետ միասին կը կառնինք. հոս, իմ քովս գարնանցուս հաչուելիք ապրանքներէն մէկը:

« Յաւաջագոյն դանդին մէջ հազարապետ մը կար, որ սուրի հարուածներով, բանի կը վարէր, առաջ կը քշէր գործիքը, որոնք, այսպէս, կամայ ինչ ակամայ, կանոնաւոր ընթացքով մը, կ'առաջանային պէսպէս պիրգերը, իրենց անուններուն տակ ուած իրենց հրաշանները. իսկ մենք, ժայռերու տակ ապաստանած, կը կառնինք:

« Այ հարկ չը կայ նշան առնելու, պիտոյէն խուժ խուժ, խոխ խոխ չարքեր, չորժուն լեռան մը պէս կը թուալէին, կ'առաջանային, և մենք, փոքին ծայրը վիճակուած բանակին ուղղած, կը քաշէինք բլիակը և անվրէպ գեհին կը փակէինք առանեակներով, հարիւրներով:

« Կոտորածը սոսկալի էր. թշնամի չարքերը, քիչ քիչ աւելի ցանցառ, յանկարծ կանգ կառնէին, մէկ զանգրուած, և յոխորտի պէս կը յարձակէին, սակայն մեր կողմէն աւելի կատաղի պէտքարութեան մը հանդիպելով կը նահանջէին . . . . . .

. . . . . : »

Հոս կընդհատանք ակնառու վկային ուսյպ պատմական կռիւներուն մասնակցող անվեհեր ռազմիկին յիշատակութիւնները, վերադառնալու պայմանով, երբ որ կարգը գայ:

Ինչպէս կը յիշեն ընթերցողները, Ապառամբ Լեռան վճռական հարուածը ապրիլ հարուստ նպաստակով է որ արձակելին Բէմլի բաշան և արձակուածքին Ալի պէյը, կանոնաւոր զօրքերու և պաշտպանութիւններու սոսկալիմ-

խար բանակիներով կը քալէին Զեթունի վրայ և կը պաշարէին զայն երեք կողմերէ։

Հիւսիսային կողմէն միայն անմարձակելի էր Զեթունը, կռնակը տալով լայնանիստ Ամասիա-ժին որ Քար Ծայր կը կոչուի, և որուն համար աւանդութիւնը կը պատմէ թէ, մօտաւորապէս չորս դար առաջ, իր կողէն անոգին ժայռի կտոր մը վրիժած ընկած է Զեթունի վրայ և չորջ երեք հարիւր ընտանիքներ ջախջախած է իր զարհուրելի զանգուածին ներքեւ։

Այդ ընկած ապառաժի կտորը կը պատկի այսօր Զեթունի մէջ, արեւելքի կողմը, հիւսիսէն հարաւ, որուն կռնակը կառուցուած է, հիշդ Մէկնարկպին պիտոյը, Քարձմօրաք քահանային առանը, ինչպէս նաև ուրիշ չատ մը առներ։ Եւ այդ ժայռին ներքեւ ջախջախած ընտանիքներուն յարատեւաչ ձայները, կը պատմէ Լեռան աւանդութիւնը, օրերով, չաբաթներով լսուած են դեռ նոյն խորքէն։

Քարձմայրը, Պահապան Սուրբի մը պէս, կը հովանաւորէ Զեթունը, և կ'իյնէ մօտաւոր ին կողմերուն, այսպէս, բացատրի, անատրի պիրք մը տարով առաջ։

Անո՛ր այն Պահապան Սուրբն՝ Բ ա բ ծ ա յ ր ին վրայ հանելին գրաւուած երկու թնդանօթներէն մէկը, միւսը Թոզկոզ գօրանոցին մէջ, որպէս զի, եթէ երկու թշնամի բանակները յանդգնէին աւելի նեղցնել ու անգմել պաշարման չրջան և ապառնալին ամրակոծել քաղաքը, երկուքը ալ գօրանոցէն ու Քարձայրէն, երկու գօրաւոր ամրոցներէն կարենային պատասխանել։

Վճռական վայրկեանները կը մօտենային, Զեթուն ճգնաժամի նոպաներու մէջ գալարուելով, կը պատրաստուէր յաւահատական, վերջին, դեպքերն փոթորկին, ամենէն ահռելի մը պէս խոյանալու, մէկ հարուածով ջախ-

Ջախջախու, յաղթանարելու յիսնապատիկ թշնամի ուժերը, և կամ, իր աւերակներուն վրայ դիապատառ ինկած, իր ահեղ աչքերը խաւարելով պառկելու իր ոտքառ սարերուն վրայ, արձակելու իր վերջին հառաչանքը, իր վերջին կսկիծն ալ խափելու ՍՂՄՏՈՒԹԵՍՆ ՀԱՄԱՐ, և իր դարաւոր գոյութիան վերջակէտը դնելու...:

Իսկ ապին, Երրորդի Որջին մէջ, Ոճիրներու Դարբինը, Հայկական Ընդհանուր Չարիքը կը դարբնէր, և Բաղաքակրթութիանը կը ծաղրէր, կռնակը ատած իր Օգոստափառ Եղբօր Մեծ Տեառնին, որ ինքզինք Խաղաղին Պաշտպանը հռչակած էր Սարսէսեանին գերեզմանին վրայ...:

Ահ մը Ժողովուրդ՝ միլիոնաւոր Ժողովուրդներու Դահիճին դէմ, երկու հազար ռազմիկներ՝ հարիւր հազար կռնատուր զօրքերու և պաշտպանդներու խաժանի մը դէմ, ահա այդ օրերու Զեյթունի երկունքը...:

ԺԴ

Պաշարման չղթան կը սեղմուէր հետզհետէ, մէկ կողմէ Ըէմզի բայային և միւս կողմէ Սալի պէյի բանակներէն, որոնք, Ասլաթլ Համիտի վերջին իրաւէին հասմաճառն, վճռած էին ամէն գնով մտնել Զեյթուն և բնաջինջ ընել բովանդակ բնակչութիւնը, թէ՛ բնիկները թէ՛ գաղթականները, առանց խնայելու սեռին, մ՛չ ալ տարիքին։

Սալի յեղնականները, այս վիթխարի ուժերու առաջին քանակին առջև, կը պարտասորուէին մէկիկ մէկիկ պարպել իրենց դիրքերը, և փախչիլ տպաւորուելով ետևի բարձր, ետևի ամուր և անառիկ դիրքերու մէջ, ուր պիտի մղուէին վճռական ճակատամարտները։

Արդէն կը չարունակուէին կռիւները, առանց դադարի, ամէն օր, նոյնիսկ գիշերները, և մեր յեղնականները, առանց վհատելու իրենց այնքան նիհար թիւէն և այնքան ողորմելի դէնքերէն—մեծ մասը չափազանց — , վազելի կատաղութեամբ մը կը խոյանային վաչականուն վրայ և սարսափ կը ոիւեղին չարքերուն մէջ, որոնք օրէ օր կը նուազէին, դրեթէ աննորդուած։

Սալի պէյի բանակին դէմ սակայն էր մանգամայն։

Ամէնէն կատաղի կռիւները մղուեցան վերի Զա-

Թաղ Բարի և Ուրդան Մատի վրայ. և հոն է որ նահատակ Ենկոն Զեմոնի հետանկէն Մարկոնեան Պապա, Արծիւեան Թուզուբ և ուրիշ երեք երիտասարդներ, և այդ արիւնահեղ կռիւներու միջոցին է որ Մարկոնեան Պապային կինը, հղի եակ մատակ ասիւծ մը, ուրիշ հերոսամենութեան խաւարի մը հետ, ծծոցին վրայ հնձած, պաշար ու վատօղ կը վախցրեր Զեմոնէն։

Զեմոնի լեռնականները, այդ կռիւները մղեցին հետեւեալ դիրքերէն, ուր ապաստանած էին.

Զըլընկենց Քարը
Աբզըրդենց Մատը
Աչտառաբենց Ասլին
Կանկրատաի Ակրիւրը
Դահկենց Հողը
Ատապակը, եւն։

Սակայն երկար ատեն չը կրցան պահել այդ դիրքերը, և ամրոցներուն մէջ, իրենք դիրենք ապահովու համար պաշարման չըրջանակէն որ հետզհետէ աւելի կը նեղոար։

Անա՛ստիկ արեւմտեան կողմը, Սօլաք Տէաէի կողերուն վրայ, Սպի պէյի բանակին դէմ ճակատամարտ մղողներուն վիրջին դիրքերը ուր յաջողեցան անդադար, աւելի կատաղի կերպով չարունակելու համար անհատատար կռիւը.—

Սպճապէկենց Քարերը
Վէզիր Օղլուի Քարը
Քէրէտ Տիները
Սակը

Սօս — Ալբիւրը
Էրէֆէան
Բահրամեանց Սեդրակ
Բահրամեանց Գարեգին
Մոսըր Մարտիրոս Օսման
Ճչան Գարը։

Ձեմռանի մէջ յաւիտ տեսարաններ կը յայտնուէին Էրզրում։

Բոլոր եկեղեցիներուն մէջ արտասուղ արարողութիւններ կը կատարուէին, յետոյ եկեղեցիներէն խմբովին դուրս կը խուժէին այրեր ու կիներ տոհատարակ, բարձր պիտուած, և կը վազէին օդնութիւան իրենց ուխտակից ազգիներուն։

Քահանաները զարմի վրայ էին, երբէք չէին կրնար Թաղով իրենց եկեղեցին, ուր գտնզագունդ երկտես հաւատացեալներ կը պիտէին Ս. Հաղորդութիւն առնելու համար։

Կարկըլարի Թաղը, Ս. Սարգիս եկեղեցին մտանաւոր պատարագ և ուրիշ արդարան արարողութիւններ կը կատարուէին և քահանաները չէին բաւեր հաւնելու խուռներամ ամբոխին, որ հոն կը դիմէր հաղորդուելու։

Մեծ ու վսեմ, բարձր հաղորդուած, հաւատացեալ բազմութիւնը կը պատրաստուէր դուրս ելլել, երբ, Տէր Յովհաննէս Գրիգորեան ալեզարդ քահանան — որ իր Ս. Հրեշտակապետի մատուռը Մեծ Կրակին հետ ճակատ ճակատ կեցած վտանգուած էր Ս. Սարգիս եկեղեցին — դառնալով երկտես ամբոխին.

— Հաւատացեա՛լ ժողովուրդ, ըսաւ, պատեցէ՛ք քիչ մըն ալ, Խաչօրհե՛ք կայ, հոգեհանգիստ պիտի կատարուի մեր բարերար երջանկայիշատակ Օհան Երէցի (Տէլի Քէչիշ) գերեզմանին վրայ։

Ամբողջ ժողովուրդը կեցաւ, և չորս պատուոյ Հրա-

ցանակիր Քահանային գերեզմանը, որ Ս. Տաճարին մէջ կը գտնուէր։

Աղճատէկենց Տէր Մինաս քահանան հոգեցունց ուղերձ մը խօսեցաւ, Տէր Օհան Երիցս քաջապարծուքիւնները յիշեց և ժողովուրդը խրախուսեց դէպի պատերազմ, որ, Լեռան փառաւոր յաղթանակը վերջանայ, ըսաւ. դուք, ո՛վ Գեղացիք, միթէ հարազատ զաւակները չէ՞ք անոր՝ Խաչակիր Զօրավարին, որ հոս, այս գերեզմանին մէջ կը պառկի... Ո՛րքան պիտի խայտան արդեօք անոր սուրբ ոսկերասիքները, երբ իր անմահ ու զուարթ հոգին տեսնէ վերէն մեր ազատութեան հանդէսը... Ո՞վ էր Ս. Սարգիս, ո՞վ էր Ս. Գէորգ, եթէ ոչ՝ մեր Ս. Հաւատքին Պահապանները, մեր Տէրոջ Յիսուսի Քրիստոսի Փրկչին զօրավարները... Ուրեմն ժամանակակից Ս. Գէորգին, Ս. Սարգիսին, նոյնպէս մեր Տէրն Քէչիչի գերեզմանին վրայ ուխտ'նք կատարել մինչև մեր վերջին շունչը, բանտարկութեան ծանր չղթաները կտրե'նք, և ազատե'նք մեր Լեռը...

Ս. Սարգիսի տաճարին կամարները գոչացին։

Տէր Մինաս քահանան լուռ, յետոյ Տէր Վարդան սկսաւ Խաչօրհնէքի արարողութիւնը։

Երկուս ամբոխը մօտեցաւ, կարգով համբուրեց Տէր Օհան քահանային գերեզմանը և ուղղուեցաւ դէպի գեղը, մինչդեռ բոլոր քահանաները, գպիրները, երգեցիկ պատանիները քաղցրաձայն երգելով, Աչելուքեան պատկեր մը, ոսկեզօծ Խաչվառ մը բռնած առջևէն, սկսան գուրս գալ տաճարէն.

Աղճատէկենց Տէր Մինաս քահանան, հոչակաւոր երաժիշտը, իր գերեզմանային ձայնը ձգած, «Ս. պ ա ր ի ն և ց ա ք ի խ ա չ ը ս» չարականը կը հնչեցնէր, մինչդեռ Թափորը կ'սաւաղանար դէպի Շուղրի Կամուրջը։

Մէկ քանի րոպէի մէջ, միւս Թաղերէն խումբ

խումբ ռազմիկներ վազեցին և միացան Թափորին, որ չորսականներով ու ռազմագոռ երգերով հասաւ Բէրբէսր Տիներ, ուր կանգ առաւ։

Բէրբէսր Տիների ապառաժին գագաթը կը ծածանէր Ագաաւթեան դրօշակը, որուն քովը անկեցին ահեղօծ Աչվառը։

Դիմացէն Թշնամի վաչաները կը նշմարուէին, որոնք, կարծես թէ հրաշքով մը, յանկարծ նահանջել սկսան։

Այս պէպքը խրախուսիչ էր, Զեթունի ռազմիկները, որոնք Թշնամի բանակին ուսուցած անթիւ գոնդերուն դէմ իրենք իրենք ա՛յնքան հզօր չէին զգար, ոգեւորուեցան, և, ճշմարիտ ու ջերմեռանդ հաւատացեալներ, այնպէս կարծեցին թէ Աչվառին երեւումն առաքեալներու և ուժեղ եղած էր անոնց։

Ալի պէյի բանակին ու մեր լեռնականներու դիրքերուն մէջև երկու հարիւր քայլ անջրպետ մը կար, բացատ մը, զոր Թշնամի վաչաները կարկ անցնելու էին, որպէս զի կարենային հասնիլ և ախրանալ մեր ռազմիկներու դիրքերուն։

Դէմ առ դէմ սկսան հրացանաձգութիւնները, երկուստեք կը խաչէին գնդակները, և բացատը կը ծածկուէր Ալի պէյի զինուորներուն ու պաշտպաններուն դիակներովը, մինչդեռ ա՛չ մէկ կորուստ Զեթունի ռազմիկներէն, ապառաժներու ետեւէն և ուրիշ ապահով թագստոցներու մէջէն արձակելով ամենք իրենց գնդակները, որոնց ա՛չ մէկը չէր վրիպեր իր նպատակէն։

Եւ սակայն Թշնամին կը յամառէր առաջանալ, ժամ առաջ ախրանալու համար դիրքերուն, որոնք սակաւին կը գտնուէին լեռնական ռազմիկներուն ձեռքը։

Զեթունէն Աւագ ու Փոքուց առնող Մեծ ճամբուն վրայ համախմբուած էին քանի մը խմբապետներ իրենց գինուորներով. — Եպատպեան Աստուրը, Ռու-

կուենոյ Աստիկը, Աղբերդենոյ Մարտիրոսը և Փանոսը, Մկրտիչ Փանոս և ուրիշ ընտրուած ուժեր։ Իսկ անդին, Ազնապէկենոյ Գարեգը, քիչ մը վեր, Վեզիր Օղլենոյ Գարին քահեգը, Եպատպան Լէւոնը, Ազնապէկենոյ Փանոսը, Վեզիր Օղլու Վարդևարը, Քէբիլի Փանոսը, և ուրիշ չատ մը կարճեներ՝ Աւետարէն, որ չարունակէին ճակատամարտը մղելին, հերոսական մարտաւնիւթով։

Անդին, Ա. կ ապրիւրին մօտիկ էին Եպատպան Թօրոս ապան, հօրմանաուաներ հինգ ձմեռնեւրով պատերազմ տուող ու կայսուս... երիտասարդը, իր Յովհաննէս ապան և Խարտաճէն, Եաստը Փունարէն ու Խաչատուրենոյ ապաքնեւրէն ուրիշ երիտասարդներու հետ, որոնց մէջ նչանաւոր եղան Կուճուկենոյ Յովհաննէս ու Փանոս եղբայրնեւրը։

Այդ պատմական կռիւներէն հետեւեալ յուշիչ դէպքերը կը պատմէր խմբապետ Եպատպան Աստուած.—

«Աստուած էր, Թանձր, տեսակի մշուշ մը կար, ո՛չ ոք կը տեսնէր իր քովինը, հասուատած ապխակ խաւար մը, Մշտաւին ծածկուած էր մեծախուզի Թանձր քօղի մը տակ, և մենք, բնաւ չէինք տեսներ նոյնիսկ մեր քիչ մը վեր գտնուողները, միմի ընդ միմի հրացաններ կը պայթէին երկուստեք. քանի էր Ուսկանենոյ Աստիկը, մէկ քանի ընկերներով։ Ես կ'աչխատէի մարխինի հրացանիս մէջ թխմուած փամփուշտը դուրս հանել, երբ քանէս լանգի Ուսկանենոյ Աստիկին ապխարշ ձիքը.— «Մայրիկ, վրէժ...»

«Գետնին վրայ գետին պառկած, մահը վայրկենական եղած էր։

«Գլուխս հակեցի, համբուրելով անշնչացած կարճին ճակատը, և արցունքոտ աչքերովս Թշնդի անոր ազատը։ Յետոյ, անգս փոխեցի, ձեռքս առի նահատակ

ընկերոջս հրացանը, իմ ղէնքս անպարծանելի դարձած ըլլալով, և ուզեցի անմիջապէս դարձադրել իր վերջին կամքը, իր անփառան ղէնքով։

«Սահակն, օդը մառախլապատ, ինծմնին չտրջատնակի պաչարած, վերար կը կանչէին մշուշին մէջ. հապա ժամանակ ունեցայ հրացանն ու մարմինս առնել և հեռանալ մառախուղին մէջէն։

«Շուրջս նայեցայ, ա՛չ ոք կար, բացի Խաչերէն, որ առած աչքերը կը սեւեռէր ինծի։ Փորձեցի ուսս առնել ու՝ առնել քաջին դիակը, բայց ձայները կը մօտենային, չատ արագ կը լսուէին։

Ալի պէյի վաչաերէն էին, իրարու կ՚ըսէին.

— Ի մ ա մ է օ գ, հէ փ ա խ ա է պ ա չ մ ը չ յ ա ր.

Մէկ քայլ մնացած էր վերար դրկելու. յիմարութիւն մը պիտի ըլլար առկախել հոն. ղէնքն՛ըր միայն առի և հեռացայ դէպի Զեյթուն, և հարիւր կրցայ Ս ա ւ ր ու ս Բ ա ր հասնիլ, ընկերներուս հետէն...»

Ռ է բ է ա Տ ի ն ե ր առաւօտին տակ, իր հինգ ընկերներով, Ազճասկևինց Փանոսը գարնած, կը ծագրէր, հայհոյէնէր կը թափէր Ալի պէյի վաչաերէն չուկասի մը դիմաց, որուն երեսէն կաթնաւուր զօրքերէ բաղկացած, թանձր ոչուշին մէջէն կը քալէին, կ՚առաջանային։

Ազճասկևինց Փանոսը անդին վրայ կը յօրինէր ու կ՚ևգանակէր հետեւեալ երգը,

«Աստնասան զարպի եէլին էսիյօր,
Զեյթին Տազըներն պուչը աւսմա՞ն մը,
Տէլի կէօնիւլ էչգըն ալծա պիւնեձէ,
Պէկկէր, պուհասան գաբթաւլուչըմ կիւմա՞ն մը։

Աչապըսան օրաս եէլի կէլիեօր,
Սարալըպաս կիւլ պէնգիմի սօլուեօր.

Մալըմ միւլքիմ մէզաա օլմըշ գալընօր,
Խային միլէթլէրիմ, ախպէ ամանն մը...

«Գօյ վէր, նիգիահաէ կիմսին իչինէ,
Էակի կիւնէրը կէօմէնօրըմ ախշիմաէ,
Այըշկըն մարթինէ ասպլար պաշընաայ
Էզրայէլտէն արթըրնա ամանն մը...»

Աղճապկենց Փանոսի երգիծանքներուն և հայհոյանքներուն կը պատասխանէին զօրքերը, բայց պ՛ուր կ՛աչխատէին գանել անոր հետքը։ Միայն, մերթ ընդ մերթ մշուշին մէջ հրացաններ կը պայթէին։ Փանոս կը մոռնար իր հինգ ընկերներով յանկարծ ապառաժին առկէնդուրս ցառկել և խոյանալ թշնամի ջոկատին վրայ։ Սակայն, ո՞ւր էր ջոկատը, մշուշին մէջ փախչռտած, անհետացեալ էին բոլոր առարկաները, դետինը, քարերը, ծառերը, միապաղաղ, համասփրիւռիկ, սառնամանի ընդարձակութիւն մը, ապիտակ տաւտի մը վրայ թափուած մառախուղներ։

Շատ նպաստաւոր էր վայրկեանը Քէրէսար Տիներէի ապառաժներուն, առանց պոռ մը ասլու յաջողելու փախչիլ և վերադառնալ իրենցան դէմ Զեմուն, ուր լուռած էր արդէն Ուսկանէնց Խաչերին մահուան բօթը։

Ը·Ե

Լեան ընտրուած պատերազմիկներէն հինգ հարիւր կարիճներ, Շամքէչիլ օղլու Փանոսին հրամանատարութեան տակ, զօրանոցին մէջ կազմ ու պատրաստ կը սպասէին վճռական ճակատամարտը մղելու Ըչմիզի լաչային դէմ, որ իր սատարութիւն բանակով առաջացած և կանգ առած էր Զօրանոցին դիմացը, և կը պարտաստուէր ոտքի ելլելու պատրաստ։

Թնդանօթին մէկը, ինչպէս կը յիշեն ընթերցողները, Բարձայրի վրայ փոխադրած էին, միւսն մէկը Զօրանոցին մէջ թողած ըլլալով, սակայն, ո՛վ պիտի պարծանքը դայն, ոտքաձիգ մը չը կար լեռան հոչակաւոր կարիճներուն մէջ, որ կարենար վարել թնդանօթը, չտպած մնացած էին։

Գիտուն փոխ վանահայր Տ. Բարխոդիմէոս վարդապետը, նոյնպէս պարան Ազատին, որոնք հոն էին, խորհրդակցութեան մտան.

— Փանո՛ս ախա, ըսաւ պարան Ազատն, իմացած եմ թէ դուն բաւական վարժուած ես թնդանօթով նշան առնելու, չե՞ս կրնար ուրեմն արձակել.

— Ինչիր չէ՛, պարո՛ն Ազատ, ըսաւ Շամքէչիլ օղլու Փանոսը, ե՛ս կրնամ նետել, եթէ նեղը մնանք, բայց այս թնդանօթը գործածող վարպետը հոս չէ՞.

— Ո՞ւր է, Փանո՛ս ապա, հարցուց Զրնուպի վարպապետը հետաքրքիր դէմքով մը, ո՞վ է վարպետը.

— Չէ՞ք գիտեր, հա՛յր սուրբ, Մնգանօթաձիգ ապան չէ՞ք ճանչնար, գերի զօրքերուն մէջ չը տեսա՞ք, ձեր սուրին տակէն չանցա՞ւ.

— Ո՞րը, ո՞րը, կը հարցնէր վարդապետը, իր երեւակայութիւնը պարապնելով մօտիկ անցեալի մը վրայ, առանց կարենալ յիշելու այդ ապան:

— Հա՛յր սուրբ, յարեց Ազատ, և՛ս յիշեցնեմ ձեզի, Անգլիատանց Առաջաւ ազային տունը յանձնելիներ, այն ազային համար կ'ըսէ Փանոս ապան.

— Լա՛ւ ուրեմն, ըսաւ հայր սուրբը, այդ ապան կանչե՛նք, տեսնե՛նք որ կա՛մ սովրեցնէ, կա՛մ ինքը նեռէ առաքելը.

— Չէ՞ք կասկածիր, հայր սո՛ւրբ, գիտել առաջ պարոն Ազատի, առանց նչան առնելու, օդին մէջ պարապը չի՞ նետեր առաքելը, հէ՞.

— Ա՛ռ ալ ճիշդ է, հառաչանաց Բարթողիմէոս վարդապետը.

— Ի՞նչ կ'ըսէք հիմա, չարաճճակից պարոն Ազատի, հոս բերել տա՞ք այդ ապան.

— Դէշ չըլլար, յարեց Շամբէչիչ օղու Փանոսը, անգամ մը հոս կանչենք, խօսինք, խոստանանք գինը տալու արձակել, եթէ անկեղծօրէն սովրեցնէ մեզի:

Եւ որոշուեցաւ զօրանոցը կանչել ապան, որ Անգլիատանց Առաջաւ ազային տունը կը մնար, խնամ հրամայելով ան:

Կարկըլարի թաղէն երկու աղմիկներ մեկնեցան զօրանոցէն և վէց ժամէն վերադարձան Մնգանօթաձիգ գերի ապային հետ:

Երկոտասարդ գաղղիական տղայ մըն էր գարշացած, և իր գերութեան մէջ դէմ կը պահէր հպարտութիւնը,

որ բնածին կը թուէր և իր նկարագրին ցայտուն կողմը կը կազմէր։

Պարոն Ագապի, վարպապետին և հրամանատար Շամքէչիի օրու Փանոսին ներկայութիւնը, յիշեցաւ ապային առաջարկից խնդիրը։

Սպան, ամենու զայրոյթի մը բոցը աչքերուն մէջ.

— Պարո՛ն, ըսաւ անվեհեր չեչոտի մը, ես այդ արհնաւոր լո՛կ հայհոյելու համար ծնած չեմ։

— Էֆէնդի՛, ըսաւ պարոն Ագապի, կը զգեմ ձեր զգացումը, ձեր հայրենասիրութիւնն ապացոյցը կուտաք այդ յայտարարութիւնով, սակայն դիտէ՛ք, նոյն հայհոյիչին համա՛ր է որ մենք կը կռուինք։

— Դուք ապստամբնե՛ր էք, պարո՛ն, չեչոտ ապան.

— ճիշդ է, կրկնեց Ագապի, ապստամբնե՛ր ենք մենք, բայց գիտէ՛ք, որի՞ դէմ...

— Վենետիոս Մուլիանի՛ դէմ, պատասխանեց ապան.

— Երիտասարդ Թուրքիոյն, Հայերու Դահիճի՛ն դէմ, բացագանչեց Ագապի, կը յուսամ որ դուք, երիտասարդ պետարաին մը, պիտի երբեք վենետիոսը կը ճանչնա՛ք Աւազակապետ մը, որ իր երկիրը կը ծախէ օտարներուն, որ իր կայսրութեան հզօրական վախճանը կը փութացնէ...

— Մենք պետար ենք, ատոր կեց ապան, մենք ի-րաւունք չունինք քաղաքականութեամբ զբաղելու· պետարաին կարգապահութիւնը կը պահանջէ կոյր հնազանդութիւն.

— Բանի որ, հետևեց պարոն Ագապի, կոյր հնազանդութեան գլխոյը դասախորհուած է՛ք, կը հրամայեմ ձեզի, էֆէնդի՛, անցէ՛ք, թնդանօթին դլուխը, և գո՛ւք վարեցէ՛ք սմբակոծումը.

— Ի՞նչ կ՛ըսէք պարո՛ն, բազաքեց պերի ապան

խրոխտ չարժուձեւով մը. Ո՛ւր, օսմանցի սպա՛յ մը, Ե՞ր պիտի վարեմ ուխտագնացութիւնը.

— Այո՛, դո՛ւք պիտի վարէք, հրամայեց Ազատ սպառնական ձայնով մը, դաժան նայուածք մը չսեւեռելով սպային, որ կը պահէր իր մարքի հանդարտութիւնը, և, ինչպես կը վկայեին իր դէմքի գիծերը, և իր աչքերուն ցոլքերը, կ՚արհամարհէր ամէն սպառնալիք, նոյնիսկ մահը, Ո՛ւր կը հրամայեմ ձեզի. հասարակ գերի մը չէ՞ք, պէտք է հնազանդիք ձեր սիրոյ հրամաններուն.

— Այո՛, գերի եմ, յարեց սպան, բայց մէկ սէր միայն կը ճանչնամ, և ինքզինքս պարտաւոր կըզգամ անոր միայն հնազանդելու.

— Ո՞վ է ձեր սէրը.

— Տիեզերքի Մայրիկն է, պատասխանեց սպան, ան է իմ օգնականս, բացարձակ սէրս, և անոր համար պատրաստ եմ պահելու կեանքս...

— Օ՛, բացագանչեց Ազատ հեգնոտ ժպտով մը, կը հարցաւորի՛մ զձեզ, էֆէնտի. չո՞ւ պատասխանի խոստովանութիւն մըն է որ կ՚ընէք...

— Էֆէնտի՛, միջամտեց վարպապետը, որ մինչեւ այն րոպէն մտիկ կ՚ընէր, առանց ընդմիջելու, հապ չէ՛, դուք մի՛ արձակէք առումը, միայն տալբնցուցէ՛ք.

— Ջի՞մ կրնար, վարպապե՛տ էֆէնտի, պատասխանեց սպան.

— Ինչո՞ւ, հարցուց վարդապետը.

— Որովհետեւ, պատասխանեց սպան, գինուորական տպաւորէդը գրկելէս ի վեր, առաջին օրէն, հաւատարմութիւն ուխտած իմ վեհապետ Սուլթանիս և իմ հայրենիքիս...

*— Կը սխալի՛ք դուք, էֆէնտի՛, դիտել տուաւ Շամբէչիլ օղլու Փանոս, ինչո՞ւ կը չփոթէք Սուլթանը, մանաւանդ Ապտիւլ Համիտի պէս Բռնաւոր մը, Հայրե-

Դէքքին հետ, որ նուիրական է մեզի համար, ներեցէ՛ք, Մուխթանը պաշտողը՝ Հայրենիքը կ՛այրէ, եթէ իրօք, դուք կը պաշտէք Հայրենիքը, այրեցէք ուրիշին մեր աբիւնը ծծող, հայրենիքի կուրծքին վրայ ծանրացող այդ կո՛ւռքը...:

Ամէն յորդոր, ամէն ոգեքանք, ամէն սպառնալիք զո՛ւր էին, սպան կը յամառէր, ո՛չ ինք անձամբ վարել կուզէր, ո՛չ ալ սովրեցնել:

Պարոն Ապահի կատղեցաւ, ուզից վերջին փորձ մըն ալ ընել.

— Էֆէնամ՛, ըսաւ, յետոյ կը զղջաք. եկէ՛ք հրաժարեցէ՛ք այդ յիմարութենէն մի՛ղք. է ձեր երիտասարդութեան. մի՛ յամառի՛ք, եկէ՛ք անսացէ՛ք ինծի, մէնդու մը սովրեցուցէ՛ք, հոգ չէ՞, դուք մի՛ արձակէք.

— Զուր մի՛ ասիպէք, Պարո՛ն, ըսաւ սպան, բայցարձակապէս կը մերժեմ ձեր առաջարկը, երբ՛ք ինչ որ պիտի ընէք, պատրա՛ստ եմ, փո՛ւք մըն է ինծի համար հետհետակուիլ այս պատճառով...:

Երիտասարդ սպային մերժումը վճռական էր, ո՛չ ինքը պիտի ուզէր անցնիլ թնդանօթին գլուխը, ո՛չ ալ ուրիշի մը պիտի սորվեցնէր զայն գործածելու եղանակը.

Ծրնուղի վարպապետը. զայրացած, զոչից, ակռանեերը կրճտելով.

— Էֆէնամ, Էֆէնամ՛, յետոյ կը զղջա՛ք...:

Սպան, մթին, եղեռնական, չարաչուք նշոյլներ նշմարից վարպապետին դաժան աչքերուն մէջ, որոնք վայրագ վրէժներու արիւնոտ խուժումէն կարմրած, իբեն կը նայէին:

— Վարպապե՛տ էֆէնամ՛, յարից սպան, ինքնասիրութիւնը վիրաւորուած մէկու մը խրոխտ արհամար-

հանգամը, ինչ պիտի ղրկամ, ինչ, ևս տրկեն վազ-ուց մեռած եմ...։

Շամքէչիլ օղլու Փանոսը, հերոսական սիրտնկեն, իր մարմին տակ կրզդար գերի սպային երակներուն մէջ նուրացող վհռ սարսուռը, գարձաւ պարոն Ագաթի և վախսաց ականջին.

— Շա՜տ լաւ, բաւ Ագաթի, ա՜ս ալ կը վարձենք անդամ մը։

Շամքէչիլ օղլու Փանոսը կ՚աւազարկէր սպան ա-ռանձինն համոզել, յուսալով թէ ի վերջոյ պիտի անգէ տար ան, այդ թելադրանքը կ՚ընէր պարոն Ագաթի ա-կանջին վախսալով.

Թէ՛ վարդապետը, թէ՛ պարոն Ագաթին, ընդունե-ցին Շամքէչիլ օղլու Փանոսին տաւշարկը, և որչուա-յաւ այս գործը յանձնել Զեթունի երկաստարդ մեսուա-րականութեան ներկայացուցիչներէն Յովհաննէս էֆէնտի Ս.Տարոնեանի, որ գօրանոցի սպայիներուն մէջ կը գըտ-նըւէր։

Սպան տաւշնորդուհյաւ անհատ մը, Ս.Տարոնեանէ հետ տատնձին։ Այս վերջինը ժամերով չկրնայ համոզել զանի, բայց անկարելի եղաւ, յուսահատ բամնուհյաւ և եղերաթիւնը հաղորդեց պարոն Ագաթին, որ վերսանին կանչել տուաւ սպան և վերջին անգամուան համար,

— Էֆէնտի՛, հարցաւ, ինչ ըրիք, պիտի տրվեցը-նէ՞ք թէ ոչ։

— Թէ՛ւս կարի եմ տրվեցնեմ, պատասխանեց սպան, ըմբռատ չարժուամով մը։

Սմէն ինչ վերջացած էր, Ագաթի դուրս եկաւ։

Հինդ վայրկեան տաքը, երկու սպայիներէ մեռան անհատը, դուրս հանեցին սպան և տարին զօրանոցի մեծ դուռին առջև անիւաւ կախաղանին տաքը։

Հայրենասէր սպան կախաղան բարձրացաւ նոյն օրը Ագաթի հրամանով...։

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԱՏԵՆԱՇՈՒՐ» ԹԻՒ 20

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊ

ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

Տպագրիչ-Հրատարակիչ Ա. Պաղինեան և Ե. Քիւրթեան
Ս. ՊՈԼԻՍ ՊԱՊԸ ԱԼԻ ՃԱՏՏԷՍԻ ՕՐԻԱՆ ՊԷՅ ԽԱՆ ԹԻՒ 10

1911

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

		Դրուշ
Ռուզբէհ	(Հայրենի Բերքուածներ)	3
Աւարայրի Արծիւը	(Թատերգութիւն 5 Արար)	3
Վէղարաւոր Հերոսը	(Կենսագրական)	1
Չերքեզի Վարդապետ	(»)	1
Ռահսէ Ռահս	(Պատմական Վէպ)	30
Եղլտզէ Մասուն	(»)	30
Դիակապուտները	(»)	6
Դէպի Եղլտզ	(»)	6
Ներնուագից	(»)	40

ՏԻԳՐԱՆ ՉԷՕԿԻՒՐԵԱՆ

Հայրենի Չայեր	3

Մ. ՍԷՄԷՐՃԵԱՆ *(Չէյթունցին)*

Հրացանակիր Ռահանաց եւ Լերան Ռարոզիչը	4
Չերքեզի պատմութիւն	20

Բ. ԱՅՎԱԶԵԱՆՑ

Աչքիս Ծախուեցաւ	(Պատմական Վէպ)	6

ՄԻՍԱՔ Ա. Մ. ԳՕՉՈՒՆԵԱՆ *(Բասիլ)*

Նարապես	(Վէպ Ընկերական կեանքէ) 4 Հատոր	16

ԱՐՄԷՆ ՇԻՏԱՆԵԱՆԷ

Թիապարտը	(Վէպ Ազգային Յեղ. կեանքէ	10
Աւազակապետը	« « « «	12
Ախտաբակաճը	« « « «	8

Ս. ՏԷՐ ՍԱՐԳՍԵՆՑ

Ցանէցը Ի Սիպիր	10

ՁԵՔՈՒՆԻ ՎՐԷԺԸ

Ա

ՐԻՒՆԸ կը հասէր հզի դօրէն և կարմիր առուները վիրաւոր կը խաչաձևուէին Չեթունի հսկայ լեռան՝ Սօղոպ Տէաէի ապառաժուտ կողերուն վրայ, որոնք կը ծածկուէին ձիւնի հաստատուն, անհուն պատանքով մը։

Սկի պէյի երեսունըհինգ հազարի բանակը, չարաթնեբէ ի վեր, անընդհատօրէն կռուելով, հազարաւոր զոհեր տալով, Չեթունի եղերքները յաջողած էր մօտենալ մինչ, հարաւ արևելքէն, Բէմզի բաշայի վիրաւորի զօրագունդերը, Զօրանոյէն գրեթէ կէս ժամ հեռու, դիրքեր բռնած, կը սպասէին այն հսկայ, անառիկ բերդը, որ կոչ Չեթունի պատերազմիկներուն ձեռքը կը գտնուէր և ուր, Շամքէչլի Օղլու Փանոսը, թնդանօթը թակին մէջ դրած, հրամանատարութիւնը կը վարէր, մէկ

կողմէ պատասխանելով Բէմղի բաշայի առաքելոցն, որոնց չատերը կը վրիպէին նպատակէն, ո՛չ մէկը հանդիպելով զօրանոցի չէնքին, և միւս կողմէ առաքեր արձակելով դիմացի Սալ սէյտ վաչաքուն վրայ, որ կը սպառնար մուտ գործել Շուղրի ու Կարսի կամուրջներէն նէրս։

Այս կռիւները կը չարունակէին առաւօրեայ օրէ ի վեր, դեկտեմբերի 11ն սկսեալ, և պատերազմին բաղդը դեռ անորոշ կը մնար։

Դեկտեմբեր 13ին, խանձր մշուշ մը կը պատէր մթնոլորտը, միապաղաղ ամպամած մը, ո՛չ գետնին ձիւնը կ՚երեւար, ո՛չ ալ երկինքին կապոյտը։

Բէմղի բաշայի վաչաները, օգտուելով մառախուղէն, քայլ առ քայլ առաջացան և մօտեցան զօրանոցին քովի մզկիթին, ուր խումբ մը լեռնական ռազմիկներ, դէրք բռնած, կը կռուէին։

Շամքէշիշ օղլու Փաշային, մշուշին մէջէն կրցաւ նշմարել ան զանգուածը, Բէմղի բաշայի բանակը, որ կ՚աչխատէր խուժիլ մզկիթէն ներս։

Անհագանդը փրխաւ, մզկիթին մէջի ռազմիկները դուրս խոյացան։

Հանդիպումը զարհուրելի եղաւ։ Վայրագ, մոլեգին դրկախառնում մը, սուիններու ու պաչոյնեներ կը խաղային, օդին մէջ, մշուշի մէջէն կը լսուէր մահացու գոռթիքներուն չիչխուումը, բարբարոս երամչաուխիւնը....

Ընդհարումը սասկալի, արիւնահոս, ձիւնի պատանքին վրայ խաւարումը կը նշմարուէր ջոկ ջոկ մինառմարախիներու, որոնք դիրար դրկապնդած, դիրար կը մարտահրաւիրեն։

Թնդանօթները կը դադրին, և ամէն ռումբ արձակուելուն՝ մշուշը կը պատռուէր ու կը տեսնուէին չարքերը։ Բէմղի բաշան, ձիուն վրայէն հրամաններ կ՚արձակէր. իսկ հայ հրամանատարը, զօրանոցի դուռէն ան-

Ջևէն, իր կարիճներով, անդադար կը տարափէր զինուորները, և կ'աչխատէր ձիէն վար առպրկելու ընդհանուր հրամանատարը։

Մղկիթին բոլորտիքը, մինամսոյր կը չարունակէր, չատ մօտն կը լսուէին վիրաւորեալներու հընչիւնները։

Շամքէչիլ օղլուն իր սուրճի աչքերը թաւալեցուց բոլորտիքը, դիտելց ռազմիկներուն.

— Տղաքնե՛ր, ժամը հնչեց, օ՜ն, յառա՛ջ...։

Եւ հարիւրաւոր կարիճներ, խնայելօրէն հետեւեցան իրենց հրամանատարին, որ, փոթորկի պէս կը սուրար։

Մղկիթին առջև հոսած արիւնէն առուակ մը ձևացաւ, սակայն սակաւին կը տեւէր գաղտնիներուն ու սուիններուն, սուրերուն ու դանակներուն մղեղին միհամսոյրը։

Վերջապէս, Բէմզի բաչային բանակը, իր սուրբ թիւրին ու ընտիր զէնքերուն չնորհիւ, յաջողեցաւ վտնել հայ ռազմիկները, և գրաւել մղկիթը։

Ծղնաժամային բոպէ, զօրանոցին գրաւումը քանի մը ժամուան գործ էր, որովհետև, մղկիթին անդամ մը սիրանալէ յետոյ, Բէմզի բաչան պիտի կրնար ապահովել վճռական յաղթանակը։

Շամքէչիլ Օղլու Փանոսը սակայն, Լեռան Դղրոցը մնծցած, փորձառու ռազմավար մըն էր, և դիւրին յաղթութիւնները կ'սասէր. կ'ուզէր մչուչէն օգտուիլ, զօրանոցին բոլոր հայկական ուժերը հաւաքել, ամփոփել ու կեդրոնացնել, յետոյ, յանկարծ, հերոսային ձիգով մը, մէ՛կ թափով կչռնել հարուածը, խուժել մղկիթին վրայ, լռեցնել թնդանօթները, հրացանները, և, վերջապէս եա առնել, փրցնել գայն յաղթական ժանիքէն...։

Դժբաղդաբար, իր ձեռքին տակի պատրաստ ուժերը չը պիտի բաւէին դիւրաւ հանել այս դժուար գործը, և իր ծրագիրը չպիտի իրագործուէր, որովհետև միայն մէկ կողմի դէմ չէր որ պիտի մղուէին կռիւները։ Պիթէն անմիջապէս նաբը, քանի մը վաչաեր, մշուշին մէջէն, առանց նշմարուելու, յաջողեցան դրաւել նաև զօրանոցին դրացի չէնքերը, ապահովելու ընտանիքներուն երթեւեկի բնակարաններըը, այսպէս, հարաւէն և արեւելքէն, ուսկի նեղդնելով ու անզգալով պաշտպանն չգիտեր։

Բէմդի բաչան, յաջողութենէ յաջողութիւն անցնելէն և նոր ու նոր դիրքեր դրաւելէն սիրտ առած, իր վիճակաբի բանակէն քանի մը թնդանօթ դրկեց անմիջապէս դէպի Ս. Աստուածածնի վանքը, լիուան լիուն թնդանօթներով ու հրետանիներով, մինչ կզմէ, կը պատրաստուէր ամրակոծել զօրանոցը։

Ու այս բոլորը՝ մշուշին չնկատելու, որ առկաս կը թաձրանար և անհետանալի կ'ընէր բոլոր չարժուձևները։

Պիթիթին չուրջը կարելի չէր մղել ա՛ւելի կռիւ, բայց ամբողջ հոծ կարգեր չպատրաստ, կը պաշտպանէին գայն ա՛յլ ևս զօրանոցին քովի ապահովուն ընտանիքներուն տունները, որոնց մէջ լեցուած էին արդէն հազարաւոր զօրքեր։

« Մանկաբնակն ի վեր գնդակ ու վառօդ փայթայած, իր բովանդակ երիտասարդութիւնը լեռներու պատմիները, քարայրներու մէջ անցուցած, բանաստեղծեան երեւակն փախստական, միշտ ըմբռաց, միշտ մաքառող, միշտ վտարանդող հոգի մը, անհնազանդ գլուխ մը, աննուաճելի կամք մը, անդադրօրէն ոտքմատեր նպատակ մը կը կրէր Փանոս։ Տարիներով ապրած էր թափառաշրջիկ, հուդկահարի կեանքը, ցերեկները, ճամբաներուն եղերքը դարանակալ, Ապաիլ Համիտի թղթատարները կողոպտած, կամ հարկահաւաք պաշտօնեաները

չարչարած, իսկ զինակիցները, Կաւռաիմի բերդին մէջ, կամ Ա լ ա Գ ա յ ալի գագաթը, Տօրոսի արծիւներուն հետ քնացած, Ջահանըգեաներքները քիչ անզամներ իջած, և չարաթը հազիւ մէկ օր, իր ընտանեկան վառարանին այցելութիւն տուած, հուժկու մարմին մը, խոսխ դէմք մը, կրկու մեծագեղ աչքեր, լայն ճակատ մը, արծուի քիթ մը, յաղթանգամ, խիտ ուսեր, պահակատղդուկերպարանք մը, հայկական հերոս մը. անո՛ Շամքէշիշ օղլու Փանոսը, որ իր ասի մը կարճձնելով, ինքզինք իր գանէր հարիւրապահիկ ուժի մը դէմ...:

Մզկիթը վերահին թշնամիներուն կողմէն գրաւուելէ հաքը, տեսնելով թէ ա՛լ կարելի չէր հոն աոնել գայն, և իր դիրքը վտանգուած զգալով, պարտաւորուեցաւ ներս քաշուիլ, գօրանոցին մէջ, և անցնիլ գարձեալ ինդպանօքին գլուխը:

Կէս օրուան դէմ, մշուշը սկսաւ կամաց կամաց ցրուիլ, և արեւուն գունաթ կը թաւալէր սառնամանդ երկինքի մը մէջ, մերթ ծածկուելով անկերպ ամպերու տակ և մերթ մաքրով կապոյտ բացուածքէ մը:

Պայծառօրէն կը տեսնուէին սառարկանները: Սօրագ Տէաէի կողերը տեւցած էին հաղարաւոր գրախնելով, որանք կը ծփծփային փոխարկասանջ ալիքներու պէս, Սղի պէյին բանակը, որուն նկատ խառնուած էին, հիւանդային արեւմտաբէն, չերքէզ գաղմականներուն խուռներդը, իրենց հրամանատար Մէհմէտ Պէյին առաջնորդութեամբ, որ, ինչպէս կը յիշեն ընթերցողները, Չեմբունի ռազմիկներէն մէկուն գնդակէն գետին տապալած ինկած էր անկենդան, երկու ձերմակ ձիաւորներ նետուած էին մեռկը: Այդ տակալի ճակատամարտին մէջ է որ նահատակ ինկած էին երկու քաջարի հերոսներ, Չեմբունի կարկառ Թաղէն Ուսկանեանց Խաչերը, և Սեպաստիայէն՝ Տէր Յովակիմեան Պօղոսը:

Զօրանոցին մէջ կը գտնուէին, բացի Բարթողիմէոս վարդապետէն, Հնչակեան պարտիզպետն մեծ մասը, առակալ դրութեան մը մէջ, Էմզի բաշայի գտնդապետն պաշտպանած, արդելափակ, անկարող՝ դիմադրութեան անգին ուժին, որ կրսպառնար այնքան մօտէն:

Շամքեչիլ Օղլու-Փանոսը, Սալի Պէյի բանակին վրայ ուղղած՝ թնդանօթին բերանը, անդադար կը ամբակոծէր, արդիւնաւոր համար անոր հազարաւոր գօրքերը Զեյթունէն նետ մտնելէ, որոնք հասած էին արդէն Եաղուպանոց Թաղի դիրքերուն մօտերը, Ք է ր է ա ր Տ ի ն ի բլուն:

Բարթողիմէոս Վարդապետը, որ սկիզբէն մինչեւ վերջը չէր ուզեր դաւադրել Պօղոսեանի անձնական կարիճին՝ Շամքեչիլ Օղլուին քովէն, չարտնակ կը խրախուսէր զանի ու կ'ըսէր.

— Փանո՛ս ապա, կը լսե՞ս Աստուածածնունդի մէջ նշան դրած անգիրդ, կ'ուզե՞ս, կարգա՞մ անգամ մը:

Ցերեկի վարդապետը կ'ակնարկէր Ս. Աստուածածնունդեան մէջի Դաւիթի և Սուսաննի դրուագներուն, զորս չատ կը սիրէր Շամքեչիլ Օղլուն:

— Կարգա՛, հա՛յր սուրբ, կարգա՛ կրկնեց հայ թնդանօթաձիգը:

Եւ վարդապետը կարդաց ախորժակով մը, և երբ հասաւ հոն, ուր Դաւիթը կըսպաննէր Գողիաթը.

— Փանո՛ս ապա, գոչեց, գո՛ն ալ պիտի սպաննես Գողիաթը, բայց պատուէրս պիտի կատարե՛ս:

— Հրամայեցէ՛ք, հա՛յրսուրբ, պատրաստ եմ կատարելու ինչ որ կը պատուիրէք.

Եւ վարդապետը, աչքերը անհետաց երկինք ուղղուելով տարածած, արտասանեց «պ ա հ պ ա ն ի չ»ը, յետոյ, դառնալով Պօղոսեանի հերոսապետին.

— Փանո՛ս ապա, ըսաւ, թնդանօթին բերանը դարձո՛ւր Սկի պէյի բանակին, լաւ նչան ա՛ռ.

— Որո՞ւ վրայ.

— Թնդանօթաձիւղին վրայ, պատասխանեց վարպապետը, ապէկ նչան ա՛ռ և սիաի չարդուփչուր ընես:

Շամքէչէլ օղլու Փանոսը, իր պզպզատէ հաւատքովը չակեց թնդանօթին փողը դէպի Սօլոզ Տէատ, Սկի պէյի ամրաձիղին վրայ:

Թնդանօթի բոմբիւնին յաջորդեցին խառնաձայն ժխորներ, թնդանօթաձիղը անդն ու անդը ջախջախուած, ապամնուած էր վերջին ռումբէն:

Սկի պէյի բանակին մէջ լինելու իրարանցումը, որ երթալով աւելկայաւ և ծաւալեցաւ բոլոր վայրերուն մէջ:

Հրամանատարը հրաման ըրաւ իր զօրքերուն նահանջելու, և փողերի միջոցաւ օգնութիւն խնդրեց Բէմզի բաչային, որ զօրանոցը պրաւելու սեւեռուն դասալիարէն կը սասսպէր:

Բէմզի բաչա, իէ և ուշ, բաւական թիւով վաչուներ ղրկեց օգնութեան, միւս կողմէ, ամրացնելով Պէրլին-կայի բարձունքները սասնակ մը վաչուերով, որոնք, առաւան մչուչներուն մէջէն քալելով, յաջողած էին դրաւել խիստ կարեւոր դիրքեր և սոնց վրայ զետեղել չատ մը հրետանիներ: Այս հրետանիներով պիտի ռմբակոծուէր Ս. Աստուածածնի վանքը, մինչ, վարէն, զօրանոցին դրացի չէնքերէն — որոնք անցած էին Բէմզի բաչային ձեռքը — զօրանոցին ռմբակոծումը պիտի չարունակուէր, մինչև որ կարելի ըլլար գայն վերսին ետ սանել Չէմուսկիներուն ձեռքէն:

Երկուսսին ծրագիրներ պատրաստուած էին սպասհովելու համար վճռական յաղթանակը, սակայն այդ

ծրագիրներու գործադրութիւնը ամիսներուն երկու-թիւնամի բանակներն ալ հետեւեալ օրուան յետաձգել, որովհետեւ օրը կը սարսափէր արդէն եւ իրիկունը չուսով վրայ հասնելով, կարելի չափի ըլլար չարունակել պատերազմը, որ առաւօտեն սկսած էր:

Բ

Թնդանօթաձիգին անհետացումը նոր կեանք ուներ ոգի ներշնչեց Զեթունի ազգաբնակներուն, որոնք, այս յարմարած յաջողութենէն օգտուելու համար, նոյն դիշերը կ'ուզէին վճռական յարձակումով մը ջախջախել Սլի պէյ-բանակը, որ արդէն ցոյց տալ սկսած էր յքութի եւ քայքայումի նշաններ:

Իսկ վերը, զօրանոցին մէջ, ներքնապատսպարութեան դիմադրական ճիգեր ու նախճիրներ կը գործուէին Բէմզի բաշայի վաչուերուն դէմ, որոնք, մարախներու արշաւախումբի մը պէս, չղջիկայ բազմութեամբ, անընդհատ կը սեղմոցնէին գնդակներու սարսափ մը, մէկ կողմէ զօրանոցին, և միւս կողմէ Ս. Աստուածածնի վանքին վրայ:

Շամքեչիլ օղլու Փանոսը, թնդանօթաձիգը անվնասելի դառնալէ յետոյ. զօրանոցէն դուրս խոյացաւ ամենէն առիւծի մը պէս և ձեռքի-մարթինի հրացանին փողը չանակի կնդրանին ուղղած, սկսաւ անընդհատօրէն պարպել։ Եւ կռիւը սաստկացաւ կրկնապով, զօրանոցէն դուրս խուժեցին ուրիշ նոր ուժեր, որոնք, իրենց հրամանատարին օրինակէն խրախուսուած, թշնամի զօրապետներուն վրայ նոր յարձակումներ գործելու պատրաստուեցան, զանոնք դուրս հանելու համար նոր դիրքերէն, դուրս գրաւած էին

— Փանոս ապա՛, Փանո՛ս ապա, կը կանչէին, հապա՛ք Սէյի պէյի բանակը մօտեցաւ Զէյթունի, կամուրջներէն ներքև պիտի մտնէ.

— Հապա՛ք, հապա՛ք. կ՚ապազակէք Ասլան, Զէյթունը ձեռքէ պիտի կլլէ։

Ինչ ընէր Շամքեչիլ Օղլուն, ո՞ւր վազէր, ինչպէս դիմագրաւէր չորս կողմէն պաշարող հոգայ զունդերու։

Զօրանոցը մնաս նորէն, անցաւ թնդանօթին դուռը և սկսաւ ամրակածել արեւմտեան կողմը, ուր Սէյի պէյի բանակը կ՚առաջանար։

Իմդի բաշան, դիտակը ձեռքը, կը տեսնէր խուճապ առաղնապը, որ երթալով կ՚աւելնար զօրանոցի հայկական խումբերուն մէջ, որոնց հրամանատարը, Շամքեչիլ Օղլուն, խելակորոյս մէկու մը պէս, կը վազվզէր անդին առդին։

— Կրա՛կ, պօռաց բաշան իր քովի վաչեբաշն, կրա՛կ բրէ՛ք սա զօրանոցի թնդանօթաձիգին վրայ։

Զօրանոցի թնդանօթաձիգը նոյնինքն Շամքեչիլ Օղլու Փանոս ապան էր։

Եւ ամէն կողմէ դնդակներու անձրեւին տակ։

Փանոս ապան կանգնեցաւ դնդակահար, վիրաւորած, կը չարունակէր տակաւին կռուիլ նոյն թափով, առանց դգալու գնացքը վէրքը։

Շամքէչէլ Օղլուն անդամ մը ճանչցուած էր թշնամի բանակէն, իբրև հոգին ու չիպր՝ զօրանոցի պատասխանատուներուն, ուսկի, Ըմմդի բաշայի հրամանով, հարեւրաւոր մարթիներ հրացաններու փողեր, սղզուելիք անոր, միայն անոր, որ կը ամրակոծէր չարուհակ, անդադար, արհամարհելով իր առաջած վէրքը։

Վիրաւոր ասլած մը, իր սուրը յետուցած երախակալին և այս երկուքին մէջտեղը դրած իր հրացանը, կը կռուէր ամբարին, իր արիւնահոս կուժքին տակ մնչող վրէժը կը պոռթկար ու սոսկալի նախճիրներ կը գործէր, մէկ կողմէ սրբելով իր լայն բացուած վէրքին բերանը, և միւս կողմէ արձակելով գնդակներ, որոնք երբէք չէին վրիպեր նպատակէն։

Ձակատամարտը կը սաստկանար, Շամքէչէլ Օղլու-Փաշային, մինչև այդ րոպէն, երեք վէրք սուացած էր, այնպէս որ ինքզինք անկարող կզգար չարունակելու կռիւը։ Ուսկի, հոն, զօրանոցին առջև չը մնանելու համար, իր կուժքէն ու կռնակէն յորդող արիւնով ճամբան ներկելով, կը հասնի Զեյթունի, ուր մէկ քանի ժամ հանգիր կ'առնէ իր հերոսի հոգին, մինչ պիտակէն կը գտապին թնդանօթներու, և կը չարաչէին հրացանները։

Պօզպայրի անմոռանալի հերոսին մահուան լուրը մեծ սուգի մէջ ձգեց զօրանոցի լեռնական ռազմիկները։ Ցերեկուան Բարթուղիմէոս վարդապետը, ազգ մը պէս կուլար կը կոծէր, մինչ բոլոր տղաքները, անհուն թախծութեան մէջ ընկղմած, յուսահատական դիմադրութիւնը կը չարունակէին թշնամի վաչկատուն ղէմ, որոնք զօրանոցի պատերուն տակ հասած, կըսպառնային հրդեհել չէնքը։

Սոսկալի էր վայրկեանը։ Մարտչի կողմի պարիսպէն սկսաւ մուխ մը բարձրանալ, Ըմմդի բաշայի զօրքերը,

մղկիվէն ու մօտակայ չէնքերէն խուժելով, պաշարած էին զօրանոցին այդ կողմը, և պատերուն տակ քարկոփ խծուծներ գնելով բանկցուցած էին, և կը պատրաստէին հեղեղօրէն ներս խուժելու։

Այս տագնապալցյղ վրուխնան մէջ երիտ տանն կարելի չէր մնալ. պաշարուածները, մուխերուն ու բոցերուն մէջ չը խղդուելու, և մանաւանդ անզգայ գրնդակներու կարկտանին մէջէն իրենք զիրենք ազատելու համար, փախուստի ելք մը կը փնտռէին։

Պարան Ազատ երեւցաւ յանկարծ, վարդապետին դառնալով.

— Հա՛յր սուրբ, դուն, չուա լրէ՛ք. ներսէն կըրակը պիտի տանք ու փախչինք.

— Ո՛րիէ, ուրիէ՞ պիտի փախչինք, կրկնեց վարդապետը.

— Ես վազ՛ուց խորհած եմ միջոցը, չարունակեց Ազատ։

Ե յետոյ դառնալով ապստիկներուն, որոնք ծառայող բոլորուն մէջ կը վազվզէին,

— Տղաքնե՛ր, ըսաւ, հետևեցէ՛ք ինծի։

Եւ բոլոր ապստիկները հետևեցան պարան Ազատին և խոնուեցան դռնակի մը բերանը.

— Դուրս ելէ՛ք ատկէց, հրամայեց Ազատ։

— Ի՞նչ կըսէք, պարոն Ազատ, ա՞ր պիտի երթանք, դուստ Բարթողիմէոս վարդապետը, չէնքը չայրած, մէկ քայլ չեմ առներ ես.

— Հա՛յր սուրբ, յարեց Ազատ, խօսելու ժամանակը չէ, չէնքը կայրի արդէն դրսէն.

— Ո՛չ, միայն դրսէն այրիլը չի բաւեր, առարկեց վարդապետը, ներսէն ալ կրակը տալու է, քանի որ ան չպիտի կրնանք մնալ հոս, թո՛ղ թշնամին գրկուի այսքան կարեւոր գիրքէ մը, ձմեռուան ապաստանարանէ մը...։

եւ նեռին, ամէն կողմէ կրակը պրռնցաւ։

Ոազմիկները կարգով դուրս խուժեցին պաղատիպ գնահէն, որ Զեթունի նայող պարիսպին առիւն բացուած էր նախապէս, պարսն Ազատի կանխապատրաստ խնամքովը, պրպտուի, գերազոյն վանդի բալէին, վախճանի ծառայէր։

Այսպէս, Համիտիէ զօրանոցը, որ ամբողջ երիւք ոեկէս ամիս Զեթունի յաղթական ազգմիկներուն ձեռքը մնալէ յետոյ, պարպուեցաւ նեռին ու դրկին ձգուած հրդեհէն սկսաւ այրիլ։

Փախուստական ազգմիկները, առանց նշմարուելու թշնամի վաչերէն եւ առանց կորուսի, յաջողեցան իրենց դէմ վերադառնալ Զեթուն, ուր առջեւ մնած էր Շամբէյիլ Օղլու Փաշայի մոհուան առիւ։

Զօրանոցին հրդեհը սեւեց մինչեւ կէս գիշեր, բոցերը կը վայրաստակէին եւ կը լուսաւորէին չրջակայքերը։

Բէմդի բաչա, դարձեալ առաջ հրամայեց թիւնը։ Կը վախնար որ չըլլայ թէ խակարդի մը մէջ բռնուած ըլլար Զեթունցիներուն կողմէն, որնք, ան չէին պատասխաններ։ Ընդհանուր հրամանատարը(՝) չէր գիտեր թէ զօրանոցին մէջ եղածները վախած էին արդէն։ Ուստի, յարձակ երեւակայական(՝) թակարդին մէջ չիյնալու համար պահ մը դիտեց հրդեհը, եւ յետոյ հրամայեց բանակին, չարժիլ դէպի Ս. Աստուածածնի վանքը, որ ցերեկուընէ ի վեր կը ամրակծուէր Պերպինկալի ժայռերուն կատարը զեռնդուած թնդանօթներով։

Գ

Պերզիևկայի սաղմոսը, Դ. մի կաշեայ տետր, Զեթունէն գրեթէ մէկ ժամ հեռու, Բէմզի բարձրին գագաթը դիւրքեր բռնած, ակառն ամրակոծ Ս. Աստուածածնի վանքը, ուր չորս հարիւր զազմիկներով սպասասած էին Բարթողիմէոս և Միքայէլ Չամչեանները, այս երկու վարպետապետները, Հնչակեան պատմաբանները, Նորաշխարհեան Նազարէթ չալուշը և, Նոր բայազետեան Յակոբ, Եղիա խմբապետները, որոնք իրենց պաշտպանութեան տակ առած էին վանքը:

Ս. Աստուածածնի հիւսիսային կողմէն, էյլէնճի ունց գիւղին բնակիչները, գրեթէ քառասուն ազնւորներ, իրենց գիւղը թողած վախած և սպասասնած էին Պերզիևկայի քարայրին մէջ, ուրկէ, սպասուժնեցուն հետէն հրացան կ'արձակէին և գնդակահար կ'ընէին կը տապալէին թշնամի զօրքերը, որոնք անդամ ոտնք գուրս կ'ելլէին վրաններէն: Այս պատճառ, յաղթուդին գիւղացիները, հեռուէն գիտակով վանքին ամրակածումը, իրենց հրացանները վազերը դարձուցին թնդանօթաձիգին վրայ, և անդնուածը սպանեցին գանկ, ան ատասաի ձգելով այգպէս անոնց մէջ:

Թնդանօթաձիգին սպանութենէն հետը, թշնամի կարգերուն մէջ խառնակութիւն ու խուճապ սերեց,

թնդանօթ, ռազմանաւերը, պաշար, ամէն ինչ խոստացին և սկսան վախչել դէպի Պէրլինկայի երկինքի դրացի գագաթները, ուր միայն ամպիւնները կը բնակին։ Սակայն հոս ալ, այս յաւերժական ապաստաններուն վրայ, կանխաւ դիրքեր բռնած կը սպասէին Զևթիւնի ռազմիկները քանի մը կարեւոր խումբեր, որոնք հոն ղրկուած էին Նորաշխարհեան Եղեսցին հրամանով։

Այս խումբերը Քարթուշ Քարլի գագաթէն — ուրկէ կը նշմարուի Զևրմուկի ընդարձակ դաշտը — պիտած էին արդէն Բէմղի բաշայի գունդերուն չարժումները, և սոսկ էին որ ապահովեցին թնդանօթաձիգը, երբ կը ամբակածէր վանքը, որուն սիւներէն մէկը առմէ մը կտրծանած էր։

Ահռելի եղաւ հանդիպումը, վախճառական զօրքերը յանկարծ իրենք դիրենք դէմ առ դէմ գտան հարիւրաւոր լեռնական ռազմիկներու հետ, որոնք անմատչելի ժայռերու կողերուն կրթնած, անդադար կը կրակէին ու թօթվուած ծառի մը պատուհաններուն պէս, իրարու նման գնդակահար գետին կը թափթփէին դիակները, տառնեակներով, հարիւրներով։

Ամբողջ ցերեկը տեւեց կատաղի կռիւը, առանց դուլ ու զադարի։

Գիշերը վրայ հասաւ, վանքին ամբակածումը թէև գադրած, սակայն վառնդը միշտ կը սպառնար, որովհետեւ անհամար զօրքերու չղթայի մը մէջ կը գանուէր պաշարուած։

Ս. Մեհեաններուն ապաստանարաններուն մէջ կային նաեւ քանի ընտանիքներ, որոնք իրենց վախճառականներուն կը վրդովէին ռազմիկներուն խաղաղութիւնը, և կը վախցնէին զուարթ եղկ։

Գիշերային խորունկ լռութեան և խաղաղութեան մէջ, վանքին եռեւի կողմէն յանկարծ ազաղակ մը լսը-

թաւ, ահագանգ մը. ամէնքը վազեցին այն կողմը: Քանի մը խիզախ զինուորներ, Բէմզի բաշայի թանակէն, յաջողած էին քարեզով լեցուն թիթեղէ տուփեր վանքին արեւելեան պարիսպին տակ, և բռնկցնելէ յետոյ փախչիլ: Բարեբաղդաբար, հայ պիչերապաշտները տեսած էին բոցը, որ կը բարձրանար:

Նորաչխարհեան Նազարէթի չավուշը, վանքին տանէքէն. իրենցմով ախաւ գնդակներ ուղղացնել դաւադիր գործքերուն վրայ, որոնք կը փախչէին:

Սակայն վանքին մէկ քանի մասերը փած էին ամբողջովին, այն պիչերը կարճնելը հաւատալեան ուզած վերաշինել փած տեղերը, ինչպէս նաեւ միւս մասերը, և յետոյ, տեսնել արեւմտեան պատերը, կոխը չպատահեցնելու, վանքին տեղամասերէն բոլորովին հեռացընելու համար թշնամիները, և անկարելի դարձնելու համար ո՛ և է յարձակում:

Այս կռիւներուն մէջ պատահեցան Մարաչցի Քէմիչեան Սարգիսը, Ս. Փրկչի գիւղացի Զիվի Մարտիրոսենց Յակոբը, և վանքին եաին պարտեզացու Ղազինց Մինասը:

Բէմզի բաշան, իր վրանին մէջէն պատգամներ կ'արձակէր իր սատրակարգեալ ոգեւորելուն, ամէն գնով նըւաճելու տպաւորեալ լեռնականները, բայց ապեղները, մղուած ճակատամարտներուն մէջ իրենց կրած պարտութիւններէն խրտնուած ու վհատած, կը մտածէին գոնէ ժամանակի մը համար գինադադար կնքել տալ:

Երկու թշնամի կողմերն ալ իրարու վճռակից չեղան տեղեկութիւն չունէին:

Զէյթունի մէկ քանի խոհեմ (?) ազգայինը, կը մտածէին Ս. Աստուածածնի վանքին Ս. անօթները, գոյքերը, ուսեւանները, և բոլոր կահ կարասիները փոխադրել տալ Զէյթուն, և չէնքը հրդեհելով հետեւնալ, որպէս զի

թշնամի բանակին մարտիկի կամ ամրոցի չը ծառայեր ան։

Այդ յիմար դաշտավարին ընդդիմացաւ Նարաչխարհեան Եղիան, Պասիկ իշխանի հօրեղբօր որդիներէն անուանի հերոս մը, որ Լիւսինեան օր, դիշեր ձիերնիկ, վանքին բակ-դուռը հասած, ինք առանձին, հրացանը ղրկած, պահպանել չէնքը, բացարձակապէս արգիլելով ներս մտնողները կամ դուրս ելլողները, մինչեան սպասնալիքի ներքեւ։

Այդ օրերուն էր, երբ, միշտնոյն օր մը, կէսօրուան մօտերը, երկու քառասուն կազդուն վանքը, ճամբան մուղրած ըլլալով, ու կը հարցընեն Եղիային.

— Սյնթասլի վարչապետը հո՞ս է...

— Հո՛ս է, պատասխանեց Եղիա. և չուսաւ ներս առաւ երկու քառասունները, որոնք կը դղրդային ցաւելէն։

Նարաչխարհեան Նազարէթ չսիրէր քալ առաջնորդելու երկուքին ալ, և իրենց բերնէն առնուելուն բոլոր դաշտանիքները, յետոյ, վանքին պատուհաններէն մէկուն մէջ բանտարկուելուն խիստ հակառակեցաւ մը սակ։

Ուրիշ Քուրտ մըն ալ, որ դարձեալ մոլորած, կը պտտար վանքին պարիսպին տակը; Զեթունցի պատասպանի մը դնդակովը գետին ինկաւ։

Վերադառնալով Նարաչխարհեան Եղիային, խոստովանինք թէ՝ այս պատմելի հերոսին արիութիւնը՝ մեծ ապերախտութիւն մը գործել Զեթունի ճակատագրին վրայ, որովհետեւ, եթէ իր ընդդիմադրութիւնը չըլլար, եթէ ինքը չը հակառակէր մէկ քանի անհնարին պահանջքներ, Ս. Աստուածածնի վանքը մոխիր պիտի դառնար և թշնամի բանակը հան կիզըռտացած, հանկէ պիտի ուրախանայր Զեթունը...։

Ձմեռուան ցուրտ օդին, մինչ վայրենի քամին կ'ուռնար, լեռնակէն դէպի ձորերը կը բերէր ձիւնի ահագին զանգուածները, մինչ, մէկ կողմէ սովը, միւս կողմէ ցուրտը, թշուառ, անօգնական և աննպատակ ժողովուրդին արիւնը կը քամէին, և յաւահատութիւնը առկայ կը սիրանար հոգիներուն, անդին, Նարաչխարհան Եղիան, յ ի ս ո ւ ն ասիւծասիրա կարիճներով Պէրպիւկայի ձիւնուտ դագաթէն վոխորկի պէս յարձակեցաւ Բէմզի բաչայի դանդկուան վրայ, « Ո՛վ աւերը Փրկիչ » գոչելով։

Աւերը մերկացուցած, խոշտանգուած իրեններով թշնամի բանակին մէջ, և նոր Աբիլէս մը, չ ո ր ս հ ա զ ի ւ ր զիակներ վռնգ գետին և ք ա ա ն մարթինի հրայաններ ա մ կ վ ր ա ն դրաւելով՝ նա քաչաւեցաւ, զոհ առած միայն երեք ընկերներ, որոնք արտակարգ յանդգնաբնաւորութեամբ մը կռուեցան ու յաղթական արիւնի ճապաղիքներուն մէջ։

Բէմզի բաչա, որ մէկ քանի օր առաջ, ոսկեզօծ երգիններ կը սեռնէր, Զեթունը նուաճելու, սկսաւ հեռագրել զգալ թէ՝ իր կարողութենէն չատ վեր էր այս գործը, և թէ՝ զայն գլուխ հանելու համար նոր օգնութիւններու, գոնէ յ ի ս ո ւ ն հ ա պ ա ր զօրքերու պէտք պիտի ունենար։ Նոյն դագաթարէն էին իր սպաները, որոնք սկսած էին արդէն դինքը նեղը գնել և ատիպել ար, դէմ առժամայ դինադադար մը կնքել Զեթունի հետ։

Նարաչխարհան Եղիայի հարուածը չատ անդութ եղաւ Բէմզի բաչայի բանակին համար։ Գնդակէն ու աւելէն ճղոպրածները, փախուստի խուճապին մէջ, խեղակորոյս, սկսան պիրար ջարդել, այնպէս որ չատ վտրաթիւ մաս մը վերադարձան ա՛նքան առուար թիւով մեհնող զօրքերէն։

Ընդհանուր հրամանատարի վրանին մէջ հրաւէր-

ած էին բոլոր ապահովը, կարեւոր խորհրդակցութեան մը։

— Էֆէնտիմ՛ր, բաւ Բէյովլի բաշան, անա՛ մօտաւորապէս երեք ամիս է որ կը կռուինք, հազարաւորներ կորսնցուցինք մեր բանակէն և առաւելն կարելի չեղաւ նուաճել այս վայրենիները։

— Բաշա՛, ընդմիջեց հազարապետ Մուհիտտին պէյ, միայն մեր բանակը չէ՛, որ կը կռուի, չը մոռնանք Ալի պէյի բանակը, որ Սատոնայէն մինչեւ այս կողմերը, ճամբաներուն վերածուց բոլոր կ ե ա ւ ո ւ ր գեղերը, և հիմա ան դիմացի լեռան կողերը ծածկած է մեր հազարաւոր կտրիճներով։

— Ի՞նչ ըսել կ՛ուզէք, Մուհիտ՛տ պէյ, հարցուց Բէյովլի բաշան։

— Ըսել կ՛ուզեմ թէ, չարունակեց հազարապետը, այս լեռը նուաճելու համար նոր ուժերու պէտք պիտի ունենանք, որովհետեւ մինչեւ ցարդ, մեր բանակէն միայն, չուրջ քսան հազար զոհ ունեցանք, չը հաշուելով ցուրտէն ու զանազան հիւանդութիւններէ մեռածները։

— Այո՛, այո՛, մեծապատիւ Բէյովլի բաշա, անթիւ զոհեր տուինք, և չեմ դիտեր թէ ո՛ւր պիտի յանգի վախճանը, ի՞նչ կ՛ըսէք, պէյ՛ր, էֆէնտիմ՛ր, պիտի չարունակե՞նք պատերազմը, և

— Շարունակե՛լ, ընդմիջեց Մարաչցի հարիւրապետ հաճի Եասին էֆէնտին. Նո չաս լաւ կը ճանչնամ Զէյթունցիները, բաշա՛, դիտցած ըլլաք, ասոնք մեր բանակին համար մէկ դիտէ ինչ թափարդ լարած են, և մեր մէկ չարժուածին կըսպասեն, բնաջինջ ընելու համար ամբողջ բանակը։

— Հաճի Եասին էֆէնտին կը յիշէ անշուշտ, յարեց անդիէն չէրքէզ հրամանատարներէն պէյ մը, որուն հայրը 1862ի Ապիզ բաշայի մեծ պատերազմին ապան-

նուած էր, թուականէն երեսունեակ տարի առաջ, այս բլուրներուն վրայ և այս ձորերուն մէջ արիւնահեղ կռիւներ մղուեցան, ինչպէս կը պատմէր հոգևոյս հօրեղբայրս Բէչոտ պէյ, և այն կռիւներուն մէջ նահատակ ինկաւ իմ հայրս։

— Այո՛, այո՛, կրկնեց հաճի Եասին էֆէնտին, չոտս լաւ կը յիշեմ, Մուխթար պէյը, ան, ինչ հոյակապ մարդ մըն էր։

— Նահատակ ինկաւ հայրս, չարունակեց չերքէզ պէյը, ուրիշ հարիւրաւոր պատերազմիկներու հետ, ոնք Զեթունը նուաճելու և այս գեղեցիկ լեռներուն սիրասուրս յոյսով ճամբայ ելած էին, և որոնք յետոյ երբեք արիւնով ներկուելին դա վարի ձորը, երբէ չեմ մոռնար։

— Ուրեմն, յարեց Բէմզի բաչա, ինչ կ'ըսէք հիմա, չը չարունակե՞նք պատերազմը։

— Ո՞րի դէմ, բաչա՛, ո՞րի դէմ, պիտի կռուինք, հարցուց Մխիթար պէյ, ես հասասաստակէս գիտեմ, սա գիմացի սպառազինեալներն իւրաքանչիւրին ճեղքերուն ու վտակներուն մէջ պահուըտած հազարաւոր լեռնականները, զարանակալ կը սպասեն։ Երբէ, փոքրիկ անխոհեմութիւն մը գործենք, մէկ քայլ առաջանալու դէպի Զեթուն, սպասող եմ, թնդանօթի, հրացանի պիտի բռնուինք։

— Արդէն, ընդմիջեց հարիւրապետ հաճի Եասին էֆէնտին, չեմ կարծեր թէ Զեթունի մէջ մարդ մնացած ըլլայ։ առջի գիշեր, մինչև առաւօտ հսկեցի, ո՛չ մէկ լոյս նշմարեցի հոն, խաւարի ան վարագոյր մը ձգուած էր ամբողջ գիւղաքաղաքին վրայ։ ան՛, երբէ կուգէք, դարձեալ գիտեցէ՛ք, չեմ կարծեր թէ հոն մարդ գտնուի։

Բէմզի բաչան, գլուխը տարաւ աչքին ու նայեցաւ դէպի Զեթուն։

Յետոյ դառնալով ոստիկանին.

— Շատակ է, ըսաւ, ամէն կողմէ խառնուրդը կը ուրիկ, ո՛չ մէկ տեղ նշոյլ մը չերեւնար, մարդիկը ձգած փախած ըլլալու են.

— Եթէ այդպէս է, յարեց ոստիկանին մէկը, աւելի լաւ, կ'երթանք կը նստինք, կը գրաւենք իրենց բնակարանները:

— Ի՞նչ է ք կեցեր ուրեմն, հեգնեց հազարապետ Մխիթար պէյ, փորձեցէ՛ք անդամ մը...:

— Նեղուեցէ՛ք, հազարապե՛տ պէյ, ըսաւ ոստիկան, ինքնասիրութիւնը վիրաւորուած մէկու մը չափ ուռեցաւ, կարծիք մըն էր յայտնեցի, բնականաբար դուք աւելի փորձառու էք այս կարգի խնդիրներուն մէջ. եթէ կ'ուզէք, ամիանելով հո՛ս կենանք, չարդուինք.

— Չիարտ հասկնա՞ք, բարկացաւ Մխիթար պէյ, ես կ'ըսեմ թէ՝ այս լուռնամարնները խորամանկ են, ասոնք իմացի ոտքոտ ժողովրդին դնդակի կը բռնեն մեզ, չե՞ն խոզուր որ վար իջնենք:

Վիճաբանութիւնները բաւական երկար տեւեցին, և, ի վերջոյ, ընդհանուր հրամանատարը, անհամբերով բոլոր փոխառակուած կարծիքները,

— Պէյե՛ր, էֆէնտիներ, ըսաւ, մինչեւ դարը յայտնուած կարծիքներէն կը հետեւի թէ՝ անօգուտ է պահակատեղին չարունակութիւնը, և թէ՝ պէտք է բանակցութիւն մանել Զէյթունցիներուն հետ, մինչեւ բանակցութեան վախճանը, դիմադարձ հաչակելով.

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ձայներ, բանակցութիւն մանելու է, վերջացնելո՛ւ է այս կռիւները.

— Լա՛ւ ուրեմն, չարունակեց ընդհանուր հրամանատարը, դիմադարձը հաչակելէ առաջ, պէտք է նախապէս Սվի պէյի հաղորդուի մեր որոշումը, և խնդրուի իւնդոյն ժամուան որ դադրեցնէ թշնամութիւնները, և ինք ալ դիմադարձ յայտարարել, որպէս զի կարելի ըլլայ առաջ տանիլ բանակցութիւնները, ինչ կըսէք.

— Իրաւունք ունիք, բայց՛, պատասխանեցին ներկայ ազանները, պէտք է կանխաւ աղաչարկել Ալի պէյին, և դիմադրելը պէտք է երկու բանակներէն ալ միանգամայն հաչակուի:

Նոյն դիշերը, որուան դիմադրութեան չկրնար մը մեկնեցաւ Պէրլինկայի սորտաէն դէպի Սօլտ Տէաէ, ուր Ալի պէյ բանակը դրած, չէր համարձակէր առաջանալ:

Ալի պէյի քով դրկուած չկրնային վերադարձին հետ, անոր պատասխանին ապառնալով, Բէմզի բայան, իր ըսպասակցային թելադրանքովը, առաջարկեց Մարաչցի հարիւրապետ Հաճի Եասին էֆէնտիին, մտերմական նամակ մը դրել Նեապոլիտանի Նազարէթ չավուշին:

— Ի՞նչ դրեմ Նազարէթ չավուշին, բայց՛, հարցուց Հաճի Եասին էֆէնտին.

— Սիրելի՛ս, յարեց Բէմզի բայան, ես իմացած եմ թէ՝ այդ չավուշը ձեր վաղածանօթ բարեկամներէն է, և թէ՛ ձեզի կը հաւատայ, ձեր վրայ անսահման վստահութիւն ունի.

— Ճիշդ է, ըսաւ Մարաչցի հարիւրապետը, ասկից ի վեր կը ճանչնամ զինքը, քանի՛ քանի անգամներ բանասիրուած ու Մարաչ բերուած էր. բանակին վերին հակոտնեայքը յանձնուած էր ինձի և ես չատ անուշ կը վարուէի անոր հետ, սակի՛ ակած է միշ բարեկամութիւնը:

— Ազէ՛կ, ազէ՛կ, կրկնեց Բէմզի բայան, քանի որ այդչափ վարմի է ձեր բարեկամութիւնը, վստահ եմ թէ ձեզի պիտի անայ և ձեր առաջարկը չպիտի մերժէ, կատարելապէս վստահ եմ ես:

— Բայց ի՞նչ դրեմ, բայց՛, դարձեալ հարցուց Հաճի Եասին էֆէնտին, չուարած դէմքով մը թաչկինակովը սրբելով իր ձախ աչքը, որ յաճախ կը ջրաձէր:

— Կը դրէք թէ, պատասխանեց ընդհանուր հրամանատարը, վհ. Սուլթանին կատարեալ հնազանդութիւնը պիտի ներէ

իրեն, եթէ յաջողի հաշտութիւն մը գտնել չուսով։

— Ես՝ ա՛ռ, բայ՛, չարունակից Մարաչցի հաճի Եասին էֆէնտին, ես կը գրեմ իրեն, ի՛ազաչեմ, կը թախանձեմ որ աչխատի անպատճառ համոզել Զեյթունցինները, ժամ առաջ դադրեցնելու թշնամութիւնները, ամէնայն ինչ խօսանդամ փոխարէնն։

— Փոխարէ՞նը, ընդմիջեց Բէմզի բայան, կը գրէք իրեն թէ՝ Վեհափառ Սուլթանը պիտի վարձատրէ զինք, հազարապետութեան տասիճանը պիտի չնորհէ իրեն և զինք հրամանատար պիտի կարգէ Զեյթունի զինւորական իչխանութեան, ևն. կը գրէք նաեւ թէ՝ չքանչան մըն ալ պիտի չնորհէ իրեն. չեմ կարծեր թէ ա՛յսքան փորձիչ ու չլայուզիչ խոստումներու հանդէպ անսասրեր գտնուի Նազարեթ չավուչը։

— Ինչ կ՛ըսէք, բայ՛, յարեց հաճի Եասին էֆէնտին, Նազարեթ չավուչը կը ճանչնամ, ա՛չ չքանչան կը չահայ, ա՛չ տասիճանէ, ա՛չ ալ ուսում ունասիրներէ, բայց, քանի որ կը հրամայէք, կը գրեմ և կը չանամ ամէն կերպով համոզել զինք և յորդորել հաչտութեան, թէեւ այնքան մեծ հաւատք չունիմ այս ձեռնարկի յաջողութեան վրայ. նոյնիսկ կը վախնամ որ չըլլայ թէ աւելի ապրնք գործը, որովհետեւ, դիտեմ, ինչ խըզի է, տակալի հպարտ է, հպա՛րտ։

— Դուք գրեցէ՛ք, հաճի Եասի՛ն էֆէնտի, վարձենք անգամ մը, տեսնենք ինչ պատասխան կ՛տանենք։

— Այ՛, այ՛, չեչտեցին միւս ազանները, վարձեցու է, գրեցու է Նազարեթ չավուչին։

Եւ հաճի Եասին էֆէնտին գրեց նամակը։

Ընդհանուր հրամանատարը կանչեց երկու պետներ, որոնց յանձնելով Մարաչցի հարուրապետին նամակը։

— Զաւակնե՛րս, բաւ, այս նամակը պիտի տանիք վանքը և յանձնէք Նորաչխարհեան Նազարէթ չավուշին։

Զինուորները մեկնեցան, իրենց հետ առնելով Նազարէթ չավուշին ուղղուած նամակը։ Երբ մօտեցան վանքին, ձերմակ դրօշակ մը պարզեցին, և առանց ենթարկուելու՝ և է յարձակման, հասան վանքին Բակ-Դուռը, ուր, հրացանը վիրկը, կը նայէր Նորաչխարհեան Եղիան։

— Ո՞վ էք դուք, հարցուց Եղիան երկու զինուորներուն։

— Բանակէն կուգանք, պատասխանեցին երկու զինուորները, նամակ մը բերինք Նորաչխարհեան Նազարէթ չավուշին,

— Տուէ՛ք նայիմ ինծի, ըսաւ Եղիան հրամայական չեչառվ մը,

— Չե՛նք կրնար յանձնել ձեզի, պատասխանեց զինուորներէն մէկը, մեր ընդհանուր հրամանատար բաշան մեզի պատուիրեց որ անձամբ ներկայանանք Նազարէթ չավուշին և մեր ձեռքով յանձնենք նամակը։

— Հոգ չէ՛, հոգ չէ՛, կրկնեց Եղիա, ե՛ս ալ Նորաչխարհեան եմ, Նազարէթ չավուշին հօրեղբօրորդին. ինծի յանձնեցէ՛ք ես իրեն կը տանիմ, ձեզի համար արդիւնաւէտ է վանքէն ներս մտնել, կը հասկնա՞ք.

Զինուորները չտեսած մնացին, անթարթուն։

Յետոյ, տատնդմէ մէկը.

— Ներեցէ՛ք, աղա՛, ըսաւ, քանի որ մեզի արգիլուած է ներս մտնել, պիտի սպասենք հոս դառնալ, առանց նամակը յանձնելու.

— Բայց ինչո՞ւ չը յանձնէք նամակը, տարակուսեցաւ Եղիա, քանի որ դուք անպատճառ կը փափաքիք ներկայանալ և անձամբ յանձնել նամակը, չա՛տ աղէկ, երթա՛ք ուրեմն, առաջ մօտեցէ՛ք.

Զինուորները մտածեցան Եղիային, որ երկուքին ալ աչքերը կապից թաչկինակներով և դուրս կհոսող երկու կարիճները կանչելով.

— Փանո՛ս, Գրիգո՛ր, բաւ անունց. այս երկու պօրքերուն ձեռքէն բռնեցէ՛ք ու մեր Նազարէթ չաւուշին քով առաջնորդեցէ՛ք։

Բանքեր զինուորները, աչքերնին կապուած, ներկայացան Նազարէթ չաւուշին, և իրեն յանձնեցին հաբելիւթապետին նամակը։

Նորաշխարհեան Եղիան ալ ներկայ էր, բանբերներուն հետէն հոսէն եկած էր.

— Հօրեղբօրորդի՛, բաւ Նազարէթ չաւուշին, ո՞րկէ է նամակը.

— Մեր հաճի Եասին էֆէնտիէ՛ն, պատասխանեց Նազարէթ չաւուշը.

Ու ծայրէ ծայր կարդաց։

— Ի՞նչ պիտի պատասխանես, հարցուց Եղիա.

— Ի՞նչ կուզես որ պատասխանեմ.

— Եթէ ինձի մնայ, չարտնակից Եղիա, երթ՛ք չեմ պատասխաներ։

Նազարէթ չաւուշը դարձաւ բաւ զինուորներուն.

— Հայրենակիցնե՛ր, կ՛երթաք իմ կողմէս մանաւոր բարեւներ կը յայտնէք հաճի Եասին էֆէնտիին.

— Ուրի՞շ, ուրիշ ի՞նչ բանք, հարցուց զինուորներէն մէկը.

— Ուրիշ ոչի՛նչ, պատասխանեց Նազարէթ չաւուշը.

— Պատասխանը չը պիտի՞ գրէք, հարցուց միւս զինուորը.

— Մ՛չ, պատասխանեց Նորաշխարհեան, բարեւներս միայն կը տանիք իրեն և կըսէք թէ զուր ինզ չաշխատին մեզ հաչուեթեան յարդարելու։

Զինուորները, աչքերնին միչտ կապուած, վերսին

առաջնորդութեան վանքին Բակ Դուռը, ուր, Նորաշխարհեան Եղիային հրամանով, ազատ թողուեցան վերադառնալու իրենց բանակը։

Բէմպի բաշան, վրանին մէջ նստած, ոտքերուն տեղ, աենդոտա անհամբերութեամբ մը կրսպասէր թէ երկու բանբերներուն — որոնք Նազարէթ չավուշին պատասխանը պիտի բերէին — և թէ արարդ գինուորներու վերադարձին, երբ տեսուէն երեւցան վանքէն վերադարձող երկու բանբերները։

Քանի մը վայրկեան եաքը, արարդ գինուորներու ջոկատն ալ վերադարձաւ։

Բէմպի բաշան կատղեցաւ, երբ երկու բանբերներուն պատմութիւնը լսեց.

— Ջ և ա ա թ ա՜ ն, կը մրմռար, գինքը մարդ գիտցանք, մանաւանդ նամակ գրել տուինք։

Դարձաւ բուռ բանբերներուն.

— Բան մը չը խօսեցա՞ւ.

— Խօսեցաւ, բաշա՛, պատասխանեց բանբերներէն մէկը, հոգի Եասին էֆէնտիին մասնաւոր բարեւներ խօսեցաւ և բուռ թէ՝ պարապ տեղը թո՛ղ չաչխասին հաչտութեան առաջարկներ ընելու։

Բէմպի բաշան, մռռալը ձեռքը, վրանին մէջ ակռաման գալ խառով քալլերով։

Ձեռայ, գառնալով ոստիկանին,

— Պէյ՛ր, էֆէնտիներ, բուռ գառնացած չեչաով մը, ինչ հասկցանք հիմա, եղա՞ւ ատիկա,

— Ինչպէս, բաշա՛, հարցուց հազարապետ Մխեմեար պէյ, ինչ կը կարծէիք, բանակցութիւնը մէկ անգամով կը վերջանա՞յ մեզի։

— Լեանկլիներ են աստը, բաշա՛, միջտեղէն ուրիշ հազարապետ մը, յաման գլուխներ, մեզ, երկու տե-

զամով չէն կակուղնար, գոնէ երէք անգամ փորձելու է։

— Ծիշդ է, բայց, հառաջուկց չէրթկը պէտ մը, սակայն մարդիկներ են, ես քանի՛ քանի անգամներ պարծ ունեցած եմ իրենց հետ, չուտով չեն համոզուիր։

— Ինչ բնենք ուրեմն, յարեց Բէմդի բայա, հաճի եասին էֆէնտի, գ'երեւայ թէ գուք նամակ մըն ալ պիտի գրէք ձեր բարեկամին։

— Գրեմ՞ս վրայ, բայ՞ի, կը գրեմ, քանի՛ անգամ որ ուզէք, բայց չեմ կարծեր թէ Նապարէթի չավուշը խաբուի մեր խոստումներէն։ արդէն կ'արհամարհէ սահմանը, չքանչանը, պաչօնը։

— Ինչ կը սիրէ ուրեմն այդ մարդը, հարցուց Բէմդի բայա չուտուած, լսէ՛ք որ անիկա խոստանանք։

— Մարդ ինչ կը սիրէ սովորաբար, բայա, հարցուց Ժաքերով Մարաչցի հարիւրապետը։

— Ես գիտե՞մ, բաւ Բէմդի բայա, ճաշակի խնդիր է, մարդ կայ որ գինի, մարդ կայ որ խաղ, վերջապէս, ախորժակները զանազան են։

Բոլոր ժողովականները չարաճճի ժպիտներ փոխանակելին լսուաւ, ամէնքն ալ գիտէին իրենց ընդհանուր հրամանատարին կնամոլ խառնուածքը։

— Է՛, խօսեցէ՛ք, չարունակեց Բէմդի բայան, ինչ խօստանանք Նապարէթի չավուշին, ազատ ազգիկ մը խօստանա՞նք...։

— Բայ՛, յարեց հաճի եասին էֆէնտին, Նապարէթի չավուշի սիրտը բնաւ չը բաբախեր կնոջ համար. անիկա մէ՛կ բան միայն կը սիրէ այս աշխարհիս մէջ։

— Ինչ կը սիրէ, հարցուց բայան,

— Դրա՛մը, դրա՛մը, լո՛կ դրամը, պատասխանեց Մարաչցի հարիւրապետը,

— Զբաղ մինչեւ հիմա, բացագանչեց Բէմզի բաչան, քանի որ այդքան արծաթամոլ է, տակէ պիւրէն ինչ կայ, քսակ մը կը լեցնենք տակիով, ու կը զրկենք իրեն։

— Բայց ինչ պատրուակով հարցուց չէրքէզ պէյը, ինչ անուն դնենք այդ քսակին.

— Գեղեցիկ չանիներ իրենց քով, չարաճաճիկ Բէմզի բաչան, այդ գեղեցկուհւոյն փրկանքը կը զրկենք, կը գրէք իրեն, Համի Եասին էֆէնտի.

— Շա՜տ լաւ խորհեցաք, բաչա՛, սքանչելի յղացում է, բացագանչեց Մէհմէտ պէյ։

Եւ սկսաւեցաւ երկարող նամակով մը վանքը զրկել մեհնաձոյն բանտեր գեղեցիկները, քսակ մը ոսկի տեսակներեն, որպէս զի յանձնեն Նազարէթ չաւուշին։

Համի Եասին էֆէնտին գրեց երկարող նամակ մը, այս անգամ չոգաբոյր ու կեղծաւոր լեզուով մը, հարեւանցի յիշելով ոսկեզէց քսակը, իրեն փրկանք վճարելը բռնաւոր գեղեցկուհւոյն, յետոյ, չեչակով հաչտութեան պէտքը, որուն համար պատրաստակամութիւն ցոյց կուտար խիստ նպաստաւոր պայմաններով բանակցութեան մտնելու, եւն. եւն։

Բէմզի բաչան 100 ոսկիով լեցուն քսակ մը վաթթեց ծովախի մը մէջ, որուն խուզիի կտոր մը փակցնելով, վրան գրել տուաւ. — Նորաչխարհեան Նազարէթ չաւուշին. անձնական, — և յանձնեց գայն երկու բանբեր գեղեցկուհիներէն մէկուն, և Համի Եասին էֆէնտիին երկարող նամակը յանձնելով միւս բանբերին, երկուքը միասին վերադին գրկեց Ս. Սաւուածածնի վանքը։

Սակայն մեհնակէզ յետոյ, ընդհանուր հրամանատարին վրան կանչուեցաւ Սօլագ Տէմէլէն վերադարձող Ջոկասին պէտք, որ կը բերէր Սպի պէյին պատասխանագիրը։

— Բիւսթէմ ապա, մօտեցիր նայիմ, առաջ եկաւ, հրամայեց Բէմզի բաչան, ինչ լուր Սպի պէյի բանակէն։

— Բայց՝ պատասխանեց Չոկաքին պեյ, ոչնա-չառիկ պատասխանը բերած եմ։

Եւ ծոցէն հանեց Սալի պէյին նամակը։

Ընդհանուր հրամանատարը բանալով զայն, սկսաւ կարդալ բարձր ձայնով։

Սալի պէյ կը գրէր թէ՝ վճռական հարուած մը կը պատրաստուէր տակ ապստամբ Լիւանի, և վատահ էր թէ՝ պիտի կրնար, առանց փոքր զնդրիմութեան մը հանդիպելու, մէկ քանի ժամուան մէջ, իր յաղթական մուտքը գործել Զէյթունի. ուստի, կը գրէր Սալի պէյ, այս այժմ յետաձգելու է դիմադրելի կամ բանակցութեան մ՚ելէ զատ. և ապահով է իր բանակի նոր յարձակման արդիւնքին, դիմադրելը, կ՚ըսէր Սալի պէյ, դիւրութիւն և միջոց ընծայած պիտի ըլլայ Զէյթունի ապստամբներուն, առաւարտնելու իրենց թիւը, բազմապատկելու իրենց ուժերը, ինչ որ պիտի արգիլէր ընդհանրապէս իր ծրագրին յաջողութիւնը, հետևաբար, կը խնդրէր Ընդհանուր հրամանատար Բէյմլի բաշային, զոնէ օր մըն ալ յետաձգել դիմադրել հաշակելու և բանակցութեան մտնելու իր պատուիրակութեան գործադրութիւնը, և վանել հաչուութեան ամէն գազափար, ապահովել իր բանակի վճռական յաղթանակին, որ բացարձակապէս ապահովուած է, կը գրէր Սալի պէյ։

Այս նամակին ընթերցումը սուտ ջուր մը լեցուց ապշակոյտի բոլոր անդամներուն վրայ։

— Էֆէնտիներ, բաւ Բէյմլի բաշան, բանակցութեան սկսած ենք արդէն, և երկրորդ նամակ մըն ալ պրկեցինք վանքը, Նազարէթ չհասնէին, բնականապէս, սպասած ենք ապահով արդիւնքին, չէ՞։

— Անշուշտ, պատասխանեց Էլբքէզ պեյ մը, որ Չերքէզ կուսակիցն մըն էր հաչուութեան, քանի որ անգամ մը ձեռնարկած ենք բանակցութեան, մի՛թէ կրնա՞նք ընդհատել յանկարծ, բաչա՛։

— Բայց անդիէն, ընդմիջեց Մխիթար պէյ, մեր Ալի պէյի բանակը նոր յարձակման մը պատրաստուած է և կը յորդորէ մեզ յետաձգել բանակցութիւնները, չա՛տ աղէկ, մենք մէկ կողմէն պինդ ալ հաչտութեան իսօքեր ընենք, իսկ անդին, Ալի պէյը, վճռական յարձակումով մը թող փորձէ Զէյթուն մտնել, ասիկա կ'ըլլա՞յ, Զէյթունցիները չպիտի կռապին մեզի դէմ, ի՞նչպէս պիտի մնինեն մեր երկու բանակներուն ընթացքը, որոնք իրարու պատսպարօրէն հակառակ են.

— Անձ՛ղ դրութիւն մը, բացագանչեց Բէհմի բաշան, ի՞նչպէս պիտի դուրս ելլենք այս բաւիղին մէջէն...:

— Ես գաած եմ մէջտեղը, բաշա՛, ա՛յդքան չուաքնալու տեղը չէ՛, յարեց Հաճի Եասին էֆէնտին, քանի որ երկրորդ նամակ մըն ալ դրկելենք Նազարէթի չավուշին, պէտք է պատասխանին սպասենք, եթէ ան ընդունի մեր առաջարկը, անմիջապէս նոր սուրհանդակ մը կը դրկէք Ալի պէյի բանակը. և եղերութիւնը հաղորդելով երեն, կը հրամայէք որ հրաժարի իր դիտաւորութենէն, իսկ եթէ, ինչ որ չեմ կարծեր, Նազարէթի չավուշէն մերժողական պատասխան առացաւ, այն ատեն, դարձեալ Ալի պէյի կը հաղորդէք եղերութիւնը, և կը յորդորէք որ վերջացնէ իր վճռական յարձակումը.

— Շա՛տ լաւ պատմեցիր Հաճի Եասին էֆէնտին, յարեց Մխիթար պէյ, ամէն պարագայի մէջ, մենք պէտք է սպասենք Նազարէթի չավուշի պատասխանին, և յետոյ Ալի պէյին բանակը սուրհանդակ հասցնենք. ասիկա չատ բանաւոր է և գործնական, սմանալութիւ՛ն չէ՛:

Սպայակոյտը, թեր ու դէմ կարծիքներու վերջնական վճռի, ընդունեց Հաճի Եասին էֆէնտիին գործելակերպը:

Սակայն ընդհանուր հրամատարը կը սասսպէր, վանքը պրկուած երկու բանակները կուշանային, չէին վերադառնար. հաղարամէկ կասկածներ կը սանջուէր ան, արդեօք վա՞ր պատնեան երկուքն ալ. արդեօք թագո՞ղ մը կը լարուէր իր բանակին դէմ, որ արդէն կրճատուած ու չքսուած էր. գուրսը, անտնդի պահակը, պրկուած, այս բոլորը՝ պրկիչ ամէն օր կը պահակցրնէին իր վաչաերուն թիւը, ամէն օր կուսուն, հարիւր մարդ կը պատահէր, միմիայն հիւանդութենէ, իսկ գնդակահար սպաննուածները հազարներու բարձրացած էին. ևթէ երբեմն այս վիճակը մէկ քանի օր ալ տևէր, կը խորհէր Բէմդի բաչա, պետի պարտաւորուէր կամացուկ մը նահանջել, ևս քաչուիլ, որովհետև ըմբոստութեան և ընդվզումի քանի մը ցոյցեր ու դէպքեր ալ տեղի ունեցած էին վիճարանութեան չորքերուն մէջ. բայց սպանները, պրկիչ առանց բացատրութեան, չաս կսեսնս էին պատերազմի վախճանին նկատմամբ, և պատանդ կը վտիտադէին որ ժամ առաջ գոյանար հաչատութիւնը, գոնէ վիճակը. հետևաբար, կ'ենդրակացնէր Բէմդի բաչա, ամէն գնով կնքելու է հաչատութիւնը, հակառակ երեն հասարի նատատացուցիչ պայմաններով: Եւ այս մտածումներէն մղուած, դարձաւ ըսաւ ներկաներուն.

— Պէյլր, էֆէնտիներ, մենք պէտք է ուրեմն սպասենք Նազարէթի չավուշին պատասխանին, չէ՞:

— Այո՛, բաչա, այո՛, կրկնեցին ներկաները, պէտք է մեր երկու բանակներու վերադարձին սպասենք:

Նոյն պահուն, չավուշ մը մօտեցաւ ընդհանուր հրամատարին վրանին, և քանի մը թէ մէ նե անելով առաջարկով.

— Բաչա՛, ըսաւ, վանքը գացողները վերադարձան.

— Թո՛ղ ներս մտնեն, հրամայեց Բէմդի բաչա:

Եւ երկու պինդարները նետ առաջնորդուեցան։

— Ինչ ըրիք նայինք, հարցուց Բէմզի բաշա առնոտ չարժուձեւով մը, Նազարէթ չավուշին ինչ լուր.

— Բաշա՛, պատասխանեց պինդարներէն ալկը, ձեռնառնայն վերադարձանք.

— Ինչպէս, բացագանչեցին բոլոր ներկաները.

Եւ բանտէր պինդարը, ականով լեցուն ու մոմաթթի մէջ վաթթուած քսակը հանելով, երկնցուց զայն ընդհանուր հրամանատարին, և կոպտուած դէմքով մը.

— Հրամանատա՛ր բաշա, նամակը յանձնեցինք ծրարին հետ, չը մոռնամ ըսելու թէ մեր երկուքին ալ աչքերը կապելին վանքին դուրսի դուռին առջեւ և այնպէս առաջնորդեցին ներսը։

— Շա՛տ ապէկ, հարցուց Բէմզի բաշան, ինչ ըսաւ Նազարէթ չավուշը.

— Նամակը կարդալէ յետոյ, պատասխանեց բանտէր պինդարը, չը լռուած հայհոյուելիք թողուց.

— Որո՞ւ, որո՞ւ դէմ, ընդմիջեց Բէմզի բաշան,

— Ձեզի՛ դէմ, ձեր հոգիին, հրամանատա՛ր բաշա, չարաճճակից պինդարը, տակալի հայհոյանքներ, նախատինքներ ու լուսանքներ,

— Է՛, յետո՞յ, ընդմիջեց Բէմզի բաշան, ծրարը չը բացա՞ւ, չը նայեցա՞ւ մէջը.

— Ձեռնք դիտեր, հրամանատա՛ր բաշա, պատասխանեց միւս բանտէր պինդարը, մեր աչքերը կապած էին, բան մը չէինք կրնար տեսնել, բայց, չեմ կարծեր թէ բացած ըլլայ, որովհետեւ մեր յանձնելուն և իր նոր դարձնելուն միջև հազիւ քանի մը վայրկեան անցաւ։

Ընդհանուր հրամանատարը սկսաւ գինել ծրարը, որ յետոյ ձեռքէ ձեռք չրջաբերուեցաւ։

— Ո՛չ, ո՛չ, չէ՛ բացուած, բսաւ Բէմզի բաշան.

— Կնիքը չէ՛ ուրուած, յարեցին ներկաները։

— Անվթա՛ր է, անվթա՛ր, կրկնեց հաճի Եասին էֆէնտին։

— Շատ լա՛ւ, չարուհակեց Բէմզի բաշան, յետո՞յ։

— Յետոյ, հրամանատա՛ր բաշա, բաւ պինդրը, ծարրը նետեց մեր երեսին, հայհոյեց, ծաղրեց, նախատեց, մէկ խօսքով, վռնտեց մեզ իր առջեւէն։

— Նամակի մասին բա՛ւ մը չը խօսեցա՞ւ, հարցուց հաճի Եասին էֆէնտին։

— Խօսեցա՛ւ...

— Ի՞նչ խօսեցա՛ւ, հարցուց Մուսթաֆա պէյ, սաիկա պէտք է մեզի,

Երկու բանբերները սկսան իրարու երես նայիլ, իրարմէ ճար վնտռելու ձեւով մը, միչերու համար նպաստելէ չուզելնին խօսքերը։

— Մուսթա՞ֆա, կչամրեց Բէմզի բաշան, չլսէ՞ք, ի՞նչ խօսեցա՛ւ։

— Զի՛նք կրնար հոս լսել, բաշա՛, յարեցին պինդրները։

— Ինչո՞ւ...

— Շա՛տ ազատ խօսք մըն էր, պատասխանեցին երկուքը միասին։

— Հագ չէ՛ ըսէ՛ք, մի՛ քաշուիք, ի՞նչ խօսեցա՛ւ նը պիւրը, հրամայեց Բէմզի բաշան։

Զինուորները դարձեալ սկսան իրարու նչանակալից նայուածքներ փոխանակել, վերջապէս, ընդհանուր հրամանատարի խոժոռ դէմքին ու չանթոզ նայուածքին ազատանալէն առջեւ անդի ասով, պինդրներէն մէկը պոչեց։

— Հրամանատա՛ր բաշա, դիտէ՞ք ի՛նչ բաւ։

— Ի՞նչ բաւ...

— Բաւ թէ՝ այդ ախլիներու քաղը պայէ՛ք ձեր հրամանատարին կնոջը... մի՛ոը կախեցէ՛ք...։

Ներկաները, չարաճճի ժպիտներով ու չիչ հայուածքներով, կը դիտէին Բէմովի բարեյիշեցողութիւնը, որ կ՚ապացուներ:

Պահ մը տիրեց լռութիւնը, յետոյ, Բէմովի բարձրաձայնեց, դառնալով ապայակոյին.

— Պէյ՛ր, էֆէնտիներ, ըսաւ, պարա՛պ բան է, ժամարութիւն է հաչուութեան խօսքեր ընել այդ վայրենի լեռնցիներուն հետ: Ալի պէյ իրաւունք ունի, ան մինակ աւելի՛ լաւ ուսումնասիրած է այս վայրենի աւազակներուն բարքերը, ան, կ՚երեւայ թէ տարրալուծած է անոնց ոգուժուծը...:

Բանակի դիւանները վրանէն դուրս հանուելուան և ապայակոյը վերադին խորհրդակցութեան մտաւ:

— Հրամանատա՛ր բարձր, ըսաւ հաճի Եասին էֆէնտին, կայսերական զօրանոցին հրդեհը տակաւին կը տեւէ, տա՛ւտասիկ բոցերը կը փայլատակեն և հեռատեսները կը լուսաւորին, դիտէ՞ք, ինչո՞ւ այրեցին չէնքը, մի՛ կարծէք թէ հրդեհը ծագած ըլլայ քարիւղի խծուծներէն ուստի մեր զօրքերուն ձեռքով դրուեցան անոր պարիսպներուն տակ.

— Ի՞նչ կ՚ըսէք, ընդհիմնց Մխիթար պէյ, ո՞րկէ ուրեմն ծագեցաւ հրդեհը.

— Թոյլ տուէ՛ք, Մխիթա՛ր պէյ, չարունակեց Մարաչցի հարիւրապետը, թոյլ տուէ՛ք ինծի որ չարունակեմ, Զէյթունցիները կը ճանչնամ ես, ի՞նչ յատուկ ժողովուրդ մըն են դիտէ՞ք, երբ անոնք թէ՛ մեր զօրագունդերը յարձակումով չէնքէն ներս պիտի խուժեն, անմիջապէս կրակը տուին ներսէն և իրենք փախան: դիւցած ըլլաք, այդ փախստականները, թերեւս այս պահուս, այս լեռներուն ապաստաններուն ծերպերէն ուքարանձաւներէն մեզ կը դիտեն, և ես կը վախնամ նոյնիսկ յանկարծական յարձակումէ մը, մեր դիրքը չէմ հաւնիր, չա՛տ վտանգաւոր է.

— Մնացուք, հաճի Եսայի էֆէնտի, մնացուք նախիմ, ընդմիջեց Ալմալի բաշան հնդնելով, կամաց կամաց պիտ ալ գնալի բանիկ պիտի տաք...։

Ներկաները բրթիջներ վրրացին ընդհանուր հրամանատարին այս հոգևբանութեան վրայ։

— Շարունակեցէք նայինք, դեռ ինչ՛ր պիտի լսենք, մ՛ոլ երկինքի երկրի տանզատ Ալլահ, բացագանչեց Ալմալի բաշան.

— Բաշա՛, չարունակեց հաճի Եսայի էֆէնտին, պիտի նկարէք անուշտ, ես կը քաշուիմ ամրողջովին արտայայտելէ իմ մտածումներս, իրականութիւնը չա՛տ անդամ է, պիտիմ, բայց վերջապէս, իրականութի՛ւն է. մինք վարժուած ենք, սկիզբէն ի վեր, խաչբացոյցով պատերու մեր դանազան աստուածութիւնները, և, արհամարհելու մեր թշնամիներուն ուժերը, որոնք, պէտք է խոստովանինք, խառնի այժ մը չեն ներկայացներ. ես երբ ճշմարտութիւնը կը խօսիմ, դուք, հրամանատա՛ր բաշա՛, կը մեղադրէք զիս, հապ չէ՛, ծաղրեցէք սրբոյն հաճոյ թուի ձեզի, սակայն, ես, իբրեւ Մարաչցի, զարձեալ կը պնդեմ թէ՝ խիստ վտանգաւոր կացութիւնն մը մէջ կը գտնուինք։

— Պարզ խօսեցէք. հաճի՛ Եսայի էֆէնտի, դուստ Ընդհանուր հրամանատարը, բացատրեցէ՛ք ինձի, ի՞նչ վտանգ կրնայ մնալ.

— Վտանգը պայծառօրէն կը տեսնեմ, պատասխանեց Մարաչցի հարիւրապետը. խաւարնէս երեսուն երեք տարի առաջ, ճիշդ նո՛ւն նոյնն էր Սալիմ բաշային տահպին բանակը, և կը պատրաստուէր առաջանալ դէպի Զեթուն, երբ յանկարծ յարձակում կրեց. սա վարի ձորը կը տեսնէ՛ք, որ մանչուն հեզով մըն է այսօր, այն օրը, մարդկային արիւն հոսեցաւ իր ծոցին, հազարաւոր չէրքէզներու արիւնը...։

— Այո՛, բայց, կը հաստատեմ հաճի Եսայեան Էֆէնտիի խօսքերը, յարից չէրբէկ ապահովին պէյ մը, հօ-քեղբայրս Բէչաա պէյ յաճախ կը պատմէր, այդ անիծեալ ձորը ծծից իմ հօրս արիւնը.

— Բայց, հրամանատար բայ՛, չարունակեց հաճի Էֆէնտին, դուք դեռ ինչ տեսաք. Զեմունի ապառամ-ներուն խրտչելիք փախարին մէջ, արծիւներու սե-բունդ մը կ՛ապրի, կը զարգանայ, Ֆրանսացիները գի-տէ՞ք, ինչ կը կոչեն Զեմունը.

— Ինչ կը կոչեն, հարցուց հրամանատարը.

— Ա ր ծ ո ւ ի ր ո՛ յ ն ը, բացագանչեց հաճի Եսա-եան Էֆէնտին, բայց ես պիտի կոչեմ Կ ի ն ճ ի ր ո ւ ր Ջ ը...»

— Կինճի՛րը, վայրենի խոզի՛րը, կը մեթաար Բէմ-պի բայան, պրտիա պիտի ուտեն սանիք...»

— Վկրջացուցէ՛ք, հաճի Եսայեան Էֆէնտի, դիտել տուաւ Միւմթազ պէյը, եզրակացուցէ՛ք,

— Այո՛, պիտի եզրակացնեմ, չարունակեց հարիւ-րապետը, անա՛ իմ խորհուրդս. — եթէ Ալի պէյի բա-նակը փորձէ յարձակումով ներս մտնել Զեմունէն, և արեւմտեան Շ ո ւ ղ ր կամուրջին մուտքը բռնադատէ, անխուսափելի պիտի ըլլայ մեր բնաջնջումը, եթէ յա-մառինք տակաւին հոս մնալ.

— Ինչո՞ւ, հարցուց Բէմպի բայա,

— Որովհետեւ, պատասխանեց Մարաչլի հարիւ-րապետը, այս Զեմունի ապառամբները՝ վերապահուած ուժեր ունին և ա՛յդ օրուան կը սպասեն, որպէս զի զա-նազան արձակեն մեր վրայ. դրա՛ւ կը գնեմ որ հազա-րաւոր ապառամբներ զարմանած կը սպասեն այս ապա-ւամուներուն նման. եթէ Ալի պէյի բանակը փորձէ յար-ձակումով դարձել արեւմտեան, անոնք ալ ասոր բարձր տրամայը լեռան գագաթէն, հեզնոյի պէս պիտի իջնեն

ու մեր բանակը պիտի ապրեցնեն. . . »

— Այդ պարագային, յարեց Բէմդի բաշա, Ալի պէյին անմիջապէս ազդարարելու է չարժման մէջ չը դնել իր բանակը, մինչև որ մենք անյարձակելի և ապահով դիրքերու մէջ չը փոխադրուինք,

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին նախկանները, քանի որ այդպէս է, պէտք է որ դիչերուընէ Ալի պէյին բանակը նոյն ջոկատը դրկենք երկրորդ անգամ, կարեւոր ու նոր հրամանագնեով»

— Ինչ հրամանագներ կ՛ուզէք որ դրկենք Ալի պէյին, հարցուց Ընդհանուր հրամանատարը.

— Հրամանատա՛ր բաշա, քառ հազարապետ մը, որ մինչև այն վայրկեանը յանձնեն պահած էր, բնաւ չը մտածելով վիճաբանութիւններուն, նոր հրամանագներ դրկելու պէտքը չեմ զգար ես, պատասխանեց, Ալի պէյը վկայնականապէս մտադրած է դարձել ամէն գնով. վճռական յարձակումը անդի պիտի ունենայ, ամէն պարագայի մէջ, նա՛խեակ եմէ արդելիչ հրամանագներ ալ առացած ըլլայ. հետեւաբար, կը կրկնեմ, բոլորովին ապահով է ապրնանգամներ դրկել անոր բանակը.

— Բայց եմէ Ալի պէյը կանխէ յարձակումը, այն առեն, մենք գիչերուընէ պիտի փոխադրուինք արդէն, քառ Մրամրաղ պէյ. իսկ Ալի պէյ ապահան գէմ պիտի սկսի յարձակումի գործողութիւնեան, հետեւաբար, դեռ ժամանակ ունինք կատարելու մեր անդամխոհութիւնը.

— Ո՛ւր կրնանք անդամխոհուիլ գիչերով, հարցուց Բէմդի բաշան.

— Դարձեալ կայսերական զօրանոցի քովի չէնքերուն մէջ պատասխանեց հաճի Եասին էֆէնտին, հոն կը փոխադրենք բանակը, և, առիճնահարեւար դիրքի մը ապրացած կ՛ըլլանք.

— Էհ ասենք, բաւ Բէմլի բաչան, հիմակուընէ՛ պղպանչանը թո՛ղ տուէ, բայց, պգուչաթիւն, չըլա՛յ թէ նչմարէ թշնամին։

Բէմլի բաչային վրանը պարպուեցաւ անմիջապէս, և, ապահովական որոշման համաձայն, նոյն գիչերը կատարուեցաւ բանակին անզաւխտութեան գործողութիւնը, որ անուց մինչև արչալոյս, բոլոր վայտերը անզաւպատեցան դէս կանգնուն մնացով չէնքերուն մէջ և զօրանոցին պարիսպներուն տակ, որոնք կը մնային տակաւին։

Դ

Հալէպէն, Մարաշէն, Սամանայէն և ուրիշ զանազան վայրերէ Պոլիս անցայած հետագրական լուրերը միաձայնութեամբ կը դատէին համիտական դօրագնդերուն կրած վերջին պարտութիւնները։

Հալէպի կուսակալը, սկիզբէն ի վեր հակառակած՝ Բէմզի բռնակալ ընարութեան դէմ՝ իրեն Զեվտէնի Ընդհանուր հրամանատար, իր դրկած բոլոր հետագրական լուրերուն մէջ, պատնապէս կը զանգատէր անոր դէմ, բոլոր ձախողութիւններուն միակ պատասխանատուն կը ներկայացնէր զանի և անոր անմիջական պաշտօնանկութիւնը կը պահանջէր, միևնոյն ժամանակ, գնահատելով ու գովելով Ալի պէյին ռազմագիտական ունակները, և մատնանշելով անոր տարած յաղթանակները։

Երբոր ու Բ. Դուռ, այդ հետագրական լուրերու ապատրութեան տակ, մեծ իրարանցումի մէջ էին, մտածած, եւրոպական մեծ պետութիւնց վեպանեներուն այցելութիւններուն պատճառաւ, որոնք այդ օրերը ըրած էին առկի յաճախակի անգի ունենալ. այցելութիւններ, որոնք, առանց բացատրութեան, ամէնքն ալ կը վերաբերէին Զեվտէնի պէպքերուն։

Մայրաքաղաքին մէջ զանազան չարաչուք չուխիներ չրջան կ՚ընէին, Զեվտէնի լուսնականներուն յաղթութեան արձագանգը հասած էր արդէն հոն, քրիստոնեա-

Ներսէն պէտ ընդհանուր սահմանքին մը, վրէժխնդրութեան թանձաւոր ղպայտմ մը կը տղտակէր տակաւ տակ տմբոխին մոխասնդ խաւերուն մէջ, որոնք, իրենց դատապարտեան ծայրայեղութեանը մէջ, չէին ուզեր արտասանել Զեվոնդի անունը։

Եղան յանախորդներ Ասպիւլ Համիսի վարձկան դասակարգերէն ու մոլիկրօններէն, որոնք, նպաստաճառի մը խանութին մէջ, ձիթապտուղներով լեցուն տակառի մը դիմաց կեցած, ժամր թոփող դէմքով մը, ձիթապտուղներուն ակնարկելով, արհամարհոտ չեչաւով մը.

— Ծուզը զը մատն է՛ր, կ՛ըսէին, գէյթուն չըսելու համար...։

Այնքան տաք, այնքան խորունկ էր Զեվոնդի վերքին տղտաց կսկիծը...։

Երկարզի Ներքին աշխարհը, այդ պատմական օրերուն մէջ, չատ մը զաւեչտական խաղերու թատերավայր նպաստ էր։ Ասպիւլ Համիսա, Զեվոնդի դէպքերուն օրը օրին անդրկացած և բոլոր հատած հետապրական լուրերը աչքէ անցուցած ըլլալով, չէր ուզեր այլ եւս լսել Զեվոնդի անունը, և, մանաւան պատիժի տակ, բոլոր պատասխանատուներուն արգիլած էր գոյն արտասանելու ո՛չ միայն իր առջև, այլ նոյնիսկ դուրսը։

Արքունական խոհանոցներէն ու ճաշատուներէն տանն մը վատաբուժ ձիթապտուղը, և կայսերական Հարէմին անզաններուն վրայ ա՛լ չերեւցան արեւելեան համբաւաւոր ա ւ լ ա ն չ ը ու օ լ մ ա ն ե ր ը և ուրիշ ձէթէ համով կերակուրները։

Յուզմամբ կ՛աւելցար երթալով Բ. Դուռին, և մանաւանդ, Երկարզի մէջ, ուր Հիւանդանոցը, Զեվոնդի ապրեցնելէ (՞) յետոյ իրեն վերջ մը դնելու նպատակով, արտասովոր նիւթեր կը հրատիրէր բոլոր նախարարները, և

արտաքին գործերու նախարարին հայ խորհրդականը՝ Տաուսան Սրբին բացատրեց։

Ապահով Համիա չատ ախորժ կ'ներեւար այն օրը, ո՛չ ոք կը հանդարձակէր նայիլ կայսերական երեսները, ուրիշ կտոնանչ թոյն մը կը հոսէր...։

Նիսամ բռնաբռով.

— Վեզիրնե՛ր, բաւ Ապահով Համիա, այս պիչկը պէտք է վերջ մը դրուի այս խնդիրին, հասկցա՛ւ։ գաղտնիքին անունը չեմ ուզեր տալ, կը հասկնաք.

— Վհհախա՛ւ ակը, բաւ նեղբին գործերու նախարարը, Հալէպի կուսակալը չատ դժգոհ էր հրամանատար Բէմզի բռչայէն, անդրաժեշտ կը գտնէր տալ պաշտօնանկութիւնը, անցեալները մէկ քանի անգամ հետապրած էր այդ առիթ.

— Այդ անպիտանին անդ Հալէպէն Ֆէրիդ էֆէնդի բռչան զրկեցինք, բաւ Հիւնքեարը, անհնազանդ, ան ի՛նչ պիտի ընէ.

— Օ՛, բռչապանչեց մեծ նպարքոսը, էֆէնդի բռչան ուզմապէտ զօրավար մըն է, օսմանեան յաւերժական սէրտիթեան վիւսարական փոսերէն մէկը, վատահ եմ, չուտով պիտի նուաճէ այն ապստամբ...լիւռը։

Նախարարներուն ալ արդիւնած էր արտասանել Զեմուսի անունը, որ, պատերազմին ամրոզջ ատեղծութեան ընթացքին մէջ, Ա պ ա ա մ բ Լ ե ռ ը կոչուեցաւ։

— Բայց, յարեց Հիւնքեարը, էֆէնդի բռչան մեկնելէն ի վեր լուր մը չատնինք գիւռ։

— Անշուշտ մինչեւ ցարդ հասած ըլլալու է բանտակավայրը, բաւ մեծ նպարքոսը, ի՛նչ ալլահ այսօր վաղը կ'առնենք իր տղեմութեան լուրը.

— Ի՛նչ ալլահ, բռչապանչեցին բոլոր ներկաները։

Նոյն պահուն, կայսերական առաջին քարտուղար Գաբա Թահսին բաչան դահլիճէն ներս մտաւ, ձեռքը հեռագիր մը.

— Ի՞նչ է, Թահսի՛ն բաչա, հարցուց Ապտիւլ Համիա կասկածոտ դէմքով մը.

— Մարաչէն է, վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Երզրումի առաջին քարտուղարը.

— Կարդացէ՛ք նայինք, հրամայեց Հիւնքիարը, նախ առորդրումֆրէնը.

— Վեհափա՛ռ տէր, բաւ Թահսին բաչան, Ֆէրիգ էահէմ առորդրումֆրէնը կը կրէ հեռագիրը։

Եւ սկսաւ կարդալ.

«Մապէյնի Հիւմայուն պաչ քիթապէ՛ թի ճէլիլէսինէ.

«Զէյթունը պու կիւն ալտը դ, օրտուսըդըն սըհհէթի պէր քէմալ.—

ՖԵՐԻԴ ԷՏՀԷՄ

Անհնարադրելի էր խանդավառութիւնը, կայսերական դահլիճին կամարները թնդացին նախարարներուն ծափերովը, բոլոր դէմքերը զուարթացան և աչքերը չռչռացին, իսկ Ապտիւլ Համիա, ինքզինք զսպելով ու պահելով իր պատուիրանը, դարձաւ իր առաջին քարտուղարին, և

— Թահսի՛ն բաչա, բաւ, ինձի առէ՛ք նայիմ հեռագիրը։

Եւ Թահսին բաչան Հիւնքիարին երկնցուց հեռագիրը, որուն վրայ կախուեցաւ մնաց։ Յետոյ, գլուխը վեր առնելով.

— Վկայիմնե՛րս, բաւ գոհունակ դէմքով մը, մեր պատչաւորութիւնը կատարուեցաւ։

— Այո՛, վեհափա՛ռ տէր, յարեց մեծ նպարքիսը, Ֆէրիդ էահէմ բաչային վիճակուած էր նուագել այդ

Սպասամբ Լեռը, Զեթունի Յաղթողը պիտի կոչուի ան.

— Անառակ՛յա, ըսաւ Սպարիւլ Համիտ, Զեթունի Յաղթո՛ղը կոչեցի և ա՛յս վայրկենին՝ միւչիրութեան բարձրացուցի զինքը:

Մարդավաուխինը դեռ կը տեւէր:

— Վեզիրնե՛րս, ըսաւ Հիւնքեարը, ի՞նչ կ՛ըսէք հիմա, մեծ դեսպաններուն չպիտի՞ հաղորդուի մեծ լո՛ւրը...

— Անչո՛ւշա, անչո՛ւշա, կրկնեցին նախարարները:

— Արքա՛ն բաշա, ըսաւ Սպարիւլ Համիտ հեգնոտ ժպիտով մը. ձեզի դուք բացուեցաւ, չէ՞.

— Ի՞նչպէս, Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Տաուման,

— Մեծ դեսպաններուն չը պիտի՞ հաղորդէք այս հեռագրական լուրը.

— Պիտի հաղորդենք, Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Տաուման, բայց, ինչո՞ւ Սպարապետութեան դուռը չէ տապկեր մինչեւ յարդ այդ խնամասով հեռագիրը մը, աւելի լաւ չի՞ ըլլար նախ տասուգենք, յետո՛յ ճամբայ ելլենք.

— Ի՞նչ ըսել ի՛ւզէք, Արքա՛ն բաշա, հեգնեց Հիւնքեարը, ա՞ւա է պիտի ըսէք այս լուրը.

— Ո՛չ, Վեհափա՛ռ տէր, ինչո՞ւ աւա ըլլայ, պատասխանեց Տաուման, բայց, ի՞նչպէս կրնայ որ Սպարապետ բաշան տեղեկութիւն չունենար, սխալում մը չըլլայ...:

Նախարարները ախորժան, իսկ Սպարիւլ Համիտ սկսաւ մտածել դարձեալ մէջ:

Նոյն պահուն, անհետացաւ Արքի պէյ երեւցաւ դահլիճին սեմին վրայ, ձեռքը թուղթ մը.

— Սպասէ՛ք նայիմ, Արքի՛ պէյ, հրամայեց Հիւնքեարը:

Սպարիւլ Համիտի սիրական անհետացաւ մօտեցաւ, և թուղթը՝ մինչ ձեռքին մէջ դարձնելով.

— Վե՜հ տիա՛ռ ակը, ըսաւ, Սպարապետութեան Դուռէն է, Սպարապետ բաչային ուղղուած հեռագիր մըն է.

— Հեռագի՞ր, բացագանչեց Ապախուլ Համիտ, տո՛ւր նայիմ, ինչ է:

Սենեկապետը թուղթը յանձնեց Հիւնքեարին, որ կարդաց, երկնցնելով զայն Սպարապետ բաչային.

— Սպարապե՛տ, կարդա՛ նայիմ, ըսաւ հրամայական չեչաւ մը:

Եւ Սպարապետը սկսաւ կարդալ:

«Սկըտաքեր բաչա հազրէթլէրինէ. — Օն պէշ ֆըչի պէյթուն ըթէմամէն ալաըպ. խաստաթալըգաան առաքէր զըրըլմապա, նէն-աէն էվվլի ԹՍՊՈՒՐըն կէօնաէրթիմէսի էլզէմ.—

ՅԱՐԻԳ ԷՏՀԷՄ

Ապախուլ Համիտ, խելագարի մը պէս, դահլիճին յատակը ու երկայնքը կը չափչփէր, երես ձեռքերը ծեծելով: Նախարարները սարսռահար, վայրկեանէ վայրկեան փոխարկի մը պատճառին կըսպասէին սրտի դողով, մինչ Տաւուտ, խորամանկ ու չարամիտ ժպիտներով, Ապախուլ Համիտի ալարդակ դէմքին ծամածռումները կը դիտէր, առանց կարենալու իր մտքի նեղկասկածները:

— Աւա՜ղ, բացագանչեց Հիւնքեարը, իրաւ՜ունք ունէր ուրեմն Արթին բաչան, երբ կը վարանէր, երբ չէր ուզեր հաւատալ քիչ առաջ, մեր Էմէդ բաչան ո՛չ միայն Ապտուլհ Լեաը չէ՛ հաւատած, այլ յիսուն վաչա նոր զօրք կը պահանջէ...: Օ՜, ասիկայ չի՛ քաշուիր, ես չե՛մ կրնար մայրաքաղաքս պարպել, անձնապահ բանակէս մէ՛կ պինւար չեմ կրնար պահպանել, դիացած ըլլաք հա՜..., Սպարապե՛տ բաչա, ատոր ճարը դուք պիտի նայիք.

— Վեհափա՛ռ տէր, բսաւ Սպարապետը, մ՛չ թէ յիշուն, նոյնիսկ քսա՛ն վաչա ալ չենք կրնար ղրկել. գիա՞ք, ռուսական սահմանապուխը չարունակ ընդհարումներ տեղի կ՛ունենան, նոյնպէս պարսկականը. հոս տեղը չէ յիշելու Ռուսիոյի կացութիւնը, հապա Տիւրքիոնը, հապա Եւմէնը, ո՛ր մէկը, ո՛ր մէկը թըւեմ, կայսերական երկիրներուն բոլոր կէսերուն վրայ ապատամբական չարժումներ, ամէն տեղ աւազակութիւններ, բոլոր սահմանապուխները նոր դէպքեր ու նոր ընդհարումներ, ես ալ չուսարած եմ, եթէ տակաւին անունն այս անիծեալ խռովութիւնները, պիտի սիրտս քաչուիլ պաշտօնէս:

— Ինչ ընենք ուրեմն, հարցուց Համիա բարկացոտ դէմքով մը, եթէ չպիտի կրնանք զօրք ղրկել, ինչո՞ւ դուք արիւնահեղութիւն բլլայ, վերջացնենք պատերազմը.

— Պատուական հաչտութիւն մը կնքելու է վեհափա՛ռ տէր, միջնորդ Մեծ Եպարքոսը, որովհետև, եթէ մէկ երկու չաբաթ ալ տեւէ այս վիճակը, եւրոպական միջամտութիւնը պիտի անխուսափելի դառնայ...:

— Դեռ ինչ... բացագանչեց Հիւնքեարը, Եւրոպան ինչ իրաւունք ունի միջամտելու. ես իմ հպատակներս կը պատժեմ, կը վարձատրեմ, իրեն ինչ...:

— Ներեցէ՛ք, վեհափա՛ռ տէր, դիտել տուաւ Տատեան, սիրական չեչտով մը, Եւրոպան պիտի միջամտէ, և իրաւունք ունի միջամտելու:

— Ինչպէ՞ս...

— Դաշնագիրներուն ուժովը, չարունակեց Տատեան, որոնք կը ճչդեն Եւրոպայի իրաւասութեան սահմանները: վեհափա՛ռ տէր, այդ դաշնագիրները չեն փոխուիր, յաւիտենական ազատութիւններ են, մեր դիւխուն վերեւ կախուած սուրը...

— Ո՛ր դաշնագիրները, հարցուց Սպոխլ Համիա.

— Ո՛ր մէկը, Վեհափա՛ռ ակր, ո՛ր մէկը թուեմ, սպասախանեց Տաճեան, Լոնտոնինը, Բարիզինը թէ Պէրլինինը, երեքն ալ կ՛ապահովեն եւրոպական միջամըտութիւնը, ամէն անգամ որ ներքին խռովութիւններ ծագին մեր կայսերական երկիրներուն մէջ, օրինակի համար, Դամասկոսի քրիստոնեաններուն կոտորածը, որ առաջ բերաւ ֆրանսական զինեալ միջամտութիւնը, ծրնունդ առաւ առանձնաշնորհեալ Լիբանանի մը, եգիպտոսի Արապի բաշային ապստամբութիւնը, թարան ու ջարդ, ձ անմիջապէս յետոյ, անգլիական միջամտութիւնը, Ալեքսանդրիոյ ռմբակոծումը, մեծագոյժ դիակք, վեհափա՛ռ ակր, կը խնդրեմ որ չը պղտոիք, այդ դաշնագիրները կը կաշկանդեն մեր ձեռքերը, հետեւաբար չերթանք, յիշե՛նք միայն երեք մեծ ակտութիւններ միջամտութիւնը, Սաուենի Դէպքերուն առթիւ.

— Ինչ հասկցան, միջամտելով հեղինակ Ապտիւլ Համիտ, ինչ, Հայերուն իշխանապետութիւն տուեցա՞ք...

Ու չնահան քահ քահ մը վրդոված.

— Եւ յետոյ, չարաբաստիկ Ապտիւլ Համիտ, այնքան քաղաքներ մոխրակոյտի վերածուեցան, այնքան հարիւր հազարաւոր հայեր ջարդուեցան, այնքան հազարաւոր եկեղեցիներ, վանքեր ու բնակարաններ հրդեհուեցան ու քանդուեցան, և այնքան խռովութիւններ ու վաճառասաստիկներ թալանուեցան, ո՞վ ինչ կրցաւ ըսել, եւրոպան ձայնը հանի՞ւ.

— Բան մը չըլրաւ եւրոպան, վեհափա՛ռ ակր, ըսաւ Տաճեան, միայն դեսպանական պահակ մորուտնաւեր խարխեցին զոյգ զոյգ, կայսերական պալատին առջեւ...

Ապտիւլ Համիտ մռմռալ սկսաւ, յետոյ, պատասխանեց Տաճեանի.

— Սրբին բաչա, ըսաւ, հիմակ ի՞նչ ըսել կ՚ուզէք, սա ձեր վայրենի լեռնցիներուն չափակ կրնաք խօսք հասկցնել։

— Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Տաճեան, չա՛տ ուշ է, պատերազմին առնէն առաջ լսէին, ինչ կրնանք ընել, մի՛ կարծէք թէ Գառմ Գարսի պատրիարքարանը չը գրաւեր, անոնցմէ կը մնայ. Իզմիրլեան պատրիարքը չա՛տ կ՚ուշխառնի դատերնիս թշնամութիւններ, բայց, անգամ մը կռւի բռնուած են, դժուար է զանոնք ղրկել ու հաչութեան յորդորել։

— Լսեցէ՛ք, ըսաւ Հիւնքեարը, գո՛ւք ալ խօսեցէ՛ք, վէրժինի՛ր, ինչ ընելու է, պիտի չարունակուի պատերազմը, թէ միջոցներ ձեռք պիտի առնուին հաչութեան մը գոյացնելու համար, չը խօսիք, ինչ է ձեր կարծիքը։

— Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց ամէնուն կողմէն Մեծ Եպարքոսը, պէտք է վերջ մը դնել այս կռիւներուն, հակառակ պարագային ինչպէս չա՛տ լաւ գիտէք դուք, Արաբքիր Թորթերու Խարդպահան բաչան, Եւրոպան պատրաստ է միջամտելու. հետեւաբար, արաբքին միջամտութեան մը չենթած, մենք վտանգը վերջացնել պատերազմը, այս է խորհուրդը։

— Դուք ի՞նչ կ՚ըսէք, հարցուց Հիւնքեարը, ինչ է ձեր կարծիքը, Սպարապե՛տ բաչա։

— Իմ կարծիքս, վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Սպարապետը, նո՛յն է. սա անխնայ խնդիրը մէջտեղէն վերցնելու է դաժ առաջ, կայսերական կառավարութիւնը, իր ուսերուն վրայ առնի արդէն ծանր բեռներ, կը բաւէն անոնք, անո՛ր մօտաւորապէս երեք տարի է որ մեր կայսերական զօրագունդները կը պատերազմին այդ ձիւնոտ լեռներուն դադաթը, և չեն կրնար յուրջ

յաղթութիւն մը տանիլ. վերջիրս Հալէպէն ընդունած եմ տեղեկագիր մը, որուն մէջ տակալի բաներ կը պատմուին, վեհափա՛ռ տէր.

— Ինչ, ինչ, ընդմիջեց Համիա.

— Միայն ձիւնէն ու բուքէն առած, մեռած պինտրեանն թիւը՝ հազարը կ'անցնի, չարունակեց Սպարապետը, չորջ քսան հազար զօրքեր, զանազան հիւանդութիւններէ մեռած են, ցաւերէն, պրկումներէն, սաժանքներէն, դիակ՛ք, ինչ տակալի գոներ ալեցեանք. հազա՛ր վէրքերէն մեռածներըը, հազա՛ր գնդակահար բռնուածները, ա՛խ, վեհափա՛ռ տէր, կայսերական պինտրեանն կեանքը չա՛ տժան ծախել տալնք մեզ, հաւատացէ՛ք, Մարաչէն, Հալէպէն հասած լուրերը քաոսնելի մանրամասնութիւններ կը պարունակեն...

— Եղբայրացէ՛ք, Սպարապե՛տ բարչա, ընդմիջեց Ապահէլ Համիա.

— Վեհափա՛ռ տէր, չարունակեց Սպարապետը, իմ խոնարհ կարծիքովս, կ'ուսումնարիեմ Գում Գաբուի Հայոց Պատրիարքին միջնորդութիւնը խնդրել, վերջ մը տալու համար այդ Հայ Լեռան Ապստամբութեան, հոգ չէ, կայսերական քանի մը հնարներ ալ կը խօսուացնանք:

— Դուք ինչ կ'ըսէք, Սրբին բարչա, հարցուց Ապահէլ Համիա, ձեր Պատրիարքը բան մը կրնա՞յ ընել, կամ, ուղիղ ճիշտը, պիտի ուզէ՞ ընել.

— Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Տաճեան, մեր պատրիարքը բան մը չը կրնար ընել, մինչև հիմակ աչխատացաւ, ինչ կրցաւ ընել. մ'կ միջոց միայն կայ, բայց, դո՞ւք գիտէք, վեհափա՛ռ տէր, արդեօք ինչպէս կը գտնէք.

— Ինչ միջոց է, հարցուց Հիւանքեարը, Սրբին բարչա, յայտնեցէ՛ք նայինք, ինչ միջոց է.

— Մանրմասն միջամտութիւն մը, պատասխանեց Տառեան.

— Ինչպէս...

— Եւրոպայի բարեկամ ակրութեան մը մեծ դեսպանին կը դիմուի, իր մանրմասն միջամտութիւնը կը խնդրուի, կը յուսամ թէ այդ կերպով վերջաւոյ ալ կըլլայ կայսերական կառավարութեան ընդհատութիւնը.

— Լա՛ւ բացատրեցէք, Արթի՛ն բաշա, խուբքերէն, խօսեցէք, քանի Հիւնքեարը, այդ բարեկամ ակրութեան մեծ դեսպանը ինչ միջամուխ կ՚ըլլայ, չէ՞.

— Այո՛, վեհափա՛ռ տէր, մանրմասն ձևի մը տակ, պատասխանեց Տառեան.

— Լա՛ւ, չարունակեց Համիտ, որո՞ւ քով պիտի միջամտէ.

— Չեխուն...

— Սո՛ւս, ընդմիջեց Համիտ կոչտ կչռամքանքով մը, անունը մի՛ տար աս քո՛ւրն...

— Ապատամբ Լեհաստանի, չարունակեց Տառեան, եկեղեցական և աշխարհական պետութիւններուն քով.

— Ինչպէս...

— Վեհափա՛ռ տէր, չարունակեց Տառեան, Հայէպի մէջ հիւպատոսներ չը կա՞ն.

— Կան...

— Այդ բարեկամ ակրութեան հիւպատոսը, չարունակեց Տառեան, Մարաշ կերթայ մանաւանդ ուրբահանդպակով մը, իրեն քով կը կանչէ ապատամբներուն պետերը, կը խրատէ, կը յորդորէ, խոստումներ կրնէ, մինչև որ համոզէ զանոնք.

— Մարաշ կուգա՞ն այդ ապատամբները, միջամտեց մեծ հայրապետը.

— Ներեցէ՛ք, մեծ հայրպե՛տ բաշա, քանի Տառեան, նախ և առաջ պիտի պատասխանեմ հարցմանդ վանահոգութիւն ներկայացնելու համար.

— Շա՛տ լաւ, ըսաւ Ապտիւլ Համիտ, ցոյց տուէք ինձի այդ բարեկամ սէրուբէանն մեծ գեսպանը, ամենքն ալ բարեկամ (՞) են, չէ՞, մեծ սէրուբէանց մէջ ունինք թշնամի մը.

— Ո՛չ. պատասխանեց մեծ եպարքոսը, չնորհիւ Ձերդ վեհափառութեան, կայսերական կառավարութիւնը բովանդակ եւրոպայի հետ կը չարունակէ իր բարեկամական յարաբերութիւնները, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն կառավարութիւնն հետ քիչ մը վէճ ունինք, այն ալ ինչ արժի կը վերջանայ մօտ օրէն:

— Ինչ վէճ, տարցուց Համիտ.

— Անոնց մարտանաւ ունենալ կ՚ուզէ, միւռնեբան պէս, պատասխանեց Մեծ եպարքոսը.

— Հը՛մ, հը՛մ- մոլեցաց Համիտ, սա խնդիրը, ա՛ռ ալ ին վերջացնենք, ինչ կ՚ըլլայ, ան ալ թող ունենայ մարտանաւ մը միւռնեբան հետ.

— Արդէն սոխրատած ենք ընդունիլ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն կառավարութիւնն առաջարկը, յարեց Տաուեան, վեհափա՛ռ տէր, երէկ իրենց դեսպանը բառական նեղեց մեզ, նոյնիսկ ապառնալիքներ ըրաւ, հակառակ պարագային, Տարտանելի առջեւ կոզմակերպելու նաւատին ցոյց մը.

— Այդ խնդիրը վերջացո՛ծ ըսել է, ընդմիջեց Ապտիւլ Համիտ, հապ չէ՞, ամերիկեան գեսպանատունն ալ թող ունենայ Վոսփորի մէջ իր մարտանաւը. մենք բուն խնդիրը չը մոռնանք, ո՞ր բարեկամ սէրուբէան մտերմական միջամտութիւնը պիտի խնդրուի.

Նախարարները, լուռ ու մունջ, նշանակալից ժպտաներ կը փոխանակէին իրարու, մինչդեռ Տաուեան ու մեծ Եպարքոսը կը խօսակցէին խորհրդաւոր ակնարկներով:

— Իմ կառավարութեանս բարեկամներուն գլուխը կը գանուի, ըսաւ Ապտիւլ Համիտ, Ալմանիոյ Օգոստա-

Դատ կոչեր իմ սիրելի եղբայրակից Վիլհելմ Ֆ. կառավարութիւնը, որ ամէն ինձի տարբեր խորհուրդը կուտար անցնելիքը, իր մեծ դեսպանին բերնով. նմէ դերմանական կառավարութեան միայ, պէտք է անմիջապէս խնդրել ապաստանութիւնը, նմէ կարելի է նոյն իսկ այդ Լեհաց ամբոխ բանակութիւնը սրէ անցընելով, բնաջինջ ընել։

— Ռուսական մեծ դեսպանին կարմիր ալ նոյն դաշափարը յայտնեցաւ, յորից մեծ եղարքրոջ, անցնողները մտածուածին կը յանձնարարէր չուսով վերջ մը դնել այն Լեհաց ապաստանութեան։

— Ռուսական և դերմանական կառավարութիւններուն սեռակէտները նոյն են ուրեմն, յորից Սպարապետը, ասոնք երկուքն ալ ծայրայեղ միջոցներու կառավկիներ են, կ'ուզին կոչերական զօրագունդերը վանդալաւոր տրամադրու մէջ դնել. բան մը, որուն ձեռնտու չէ նորկաց վայրկեանը, երկրին ամէն կարմերը քիչ մը չատ բանակած ըլլալով ապաստանութեան վաստարանները, հետևաբար, այդ երկու բանակամ մեծ տէրութիւններուն ա՛ն և դիմում ընել անօգուտ է, և մինչեւնոյն ժամանակ, աննպաստակոյսարմար.

— Աւստրիական կառավարութիւնը, միջամտել Տաճան, դերմանականին պոչը, սար ձոխտատրը կը հետապրի.

— Նոյնպէս խոտականը, յորից նորբերն գործակցութիւնը, չէ՞ որ Երրեակ Զինակցութեան մէջ է.

— Ո՞վ կը մնայ ուրեմն, հարցուց Հիւնքեարը, մեր բանակամ աէրութիւններէն.

— Սեպտեմբեր ու Յունուարեան կառավարութիւններ՛ը, Վեհափա՛ռ Տէր, պատասխանեց Տաճան, երկուքն մէկին պէտք է դիմենք, երկո՛ւքն ալ բանակամ մեռ, և Յայտնական կառավարութեան ճշմարիտ չահե-

դուն պաշտպաններդ, և այդ երկու մեծ տէրութիւններէն Անգլիան միայն կրնայ դրամ հանել այս դրութիւնէն. չեմ սխալիր.

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին միւս նախարարները, Վեհափա՛ռ տէր.

— Անգլիական կառավարութիւնը պարտաւո՛ր է միջամտելու հայկական դործերուն, քանի մեծ եղերքսոր, որովհետև միւս մեծ տէրութիւնդ հանդէպ յանձնառութիւններ ալ ունի.

— Կիպրոսի Դաշնագիրը, յարեց Տաճկան, որով անգլիական կառավարութիւնը կ'երաշխաւորէ օսմանեան կայսերական երկիրներուն ամբողջութեան պահպանումը.

— Վերջապէս, ի՞նչ ըսել կ'ուզէք հիմայ, հարցուց Սպարեալ Համիա, անգլիական մեծ դեսպանի՞ն պիտի դիմուի.

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին նախարարները.

— Շա՛տ լաւ, քանի Սպարեալ Համիա, Արթի՛ն բացա, պատերազմե՛լ կը սեանձէք Սբր Ծիկիր Բըրբին, կայսերական բարեւներս կը հաղորդէք իրեն և խնդիրը կը պարզէք.

— Ներեցէ՛ք, Վեհափա՛ռ տէր, առարկեց Տաճկան, ի՞նչ հանդամանքով պիտի դիմեմ իրեն.

— Իմ կայսերական կառավարութեանս Արտաքին Գործերու Նախարարութեան հրաշրդակաթի հանդամանքով, չէ՞ք դիտեր, Արթի՛ն բացա, Պատասխանեց Համիա.

— Պաշտօնակա՞ն թէ մասնաւոր միջամտութիւն մը պիտի խնդրեմ, հարցուց Տաճկան.

— Մասնաւոր, պատասխանեց Հիւնքիարը.

— Լա՛ւ ուրեմն, չարունակեց Տաճկան, քանի որ մասնաւոր միջամտութիւն մը պիտի խնդրեմ, Վեհա-

վա՛ռ տէր, պէտք չէ որ հոս երթամ Սըր Ֆիլիփ Բըրթրին քով և ներկայանամ իմ պաշտօնական հանգամանքով.

— Ո՞վ թող երթայ ձեր տեղը, Արթին բաշա, հարցուց Հիւնքեարը.

— Ո՛չ ոք, Վեհափա՛ռ տէր, մարդ թող չերթայ, պատասխանեց Տաուսն, Բ. Դուռը թո՛ղ անտեղեակ մնայ.

— Ո՞րպէսզի, վերսին հարցուց Համիա.

— Պատասխա՛ն մը թող երթայ, Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Տաուսն, և կայսերական բարձր բարեհաճութիւնը հաղորդելով Սըր Ֆիլիփ Բըրթրին, Ձեր Վեհափառութեան անունով թո՛ղ զանի Պատառը հրաւիրէ մանաւանդ ունկնդրութեան մը համար, որուն ես ալ կ՚ըլլայ կարեւոր.

— Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ մեծ եպարքոսը, Արթին բաշան լաւ կը խորհի, երբ չորսնայ զանէ Ձեր Վեհափառութիւնը, Կայսերական առաջին քարտուղար բաշան թո՛ղ երթայ Բէյրա և Սըր Ֆիլիփ Բըրթրին հրաւիրէ պատառը, և հա՛ս թող կարգադրութիւնները, և

— Ըսել կ՚ուզէք թէ, ընդմիջեց Անգլիոյ Համիա, ես առանձին անցնեմ անգլիական դեսպանը, և մանրամասն ձամբով մը կարգադրեմ խնդիրը, լայց, Բ. Դուռէն ներկայացուցիչ մըն ալ պէտք է գանուի, չէ՞ —

— Այն ատեն, առարկեց Տաուսն, Վեհափա՛ռ տէր, պաշտօնականին կը վերաձուի գործը —

— Ի՞նչպէս...

— Վեհափա՛ռ տէր, չարաճճանակեց Տաուսն, պարզ անձնագրութիւնն մը պիտի չնորհէք մեծ դեսպանին և, մանրամասն տեղեկագրութեան մը մէջ, խնդիրը պիտի բանաք, կը յուսամ թէ առանց առարկութեան պիտի

ընդունի Զեր վեհափառութեան առաջարկը, և անմիջապէս պիտի միջամտէ։

Բոլոր նախարարները, մեծ եպարքոսէն սկսեալ, իրենց համաձայնութիւնը յայտնեցին Տաւեռանի առաքելութեան և Ազատիլ Հաճիա ապրուստացաւ իւրաքանչիւր տունը ապ։

Արտասովոր պետը վախուեցաւ, մեծ եպարքոսը, նախարարները, և Տաւեռան Արթին բաշան միասին բամնուեցան Հիւնքեարէն և պիչերով մեկնեցան Եղլաղէն։

Նոյն պիչերը, կայսերական առաջին քարտուղար Գարա Թահսին բաշան հրաման առացաւ Հիւնքեարէն, հետևեալ օրը, առաւօն կանուխ երթալ Բէյրա, անգլիական դեսպանատունը, և մեծ դեսպան Սըր Ֆիլիպ Բըրրին պարտա հրաւիրել իրիկուան դէմ, ընթրիքէն առաջ։

——o×o——

Ե

Ջերիզ Էմհէմ բաշան, Մուսաֆա Բէմզի բաշային յաջորդելով, մնկնած էր արդէն Հալէպէն և Զէյթունի պատերազմին ընդհանուր հրամանատարութիւնը ձեռք առած էր, իսկ Բէմզի բաշան Մարաշ վերադարձած էր։

Մէկ քանի օրուան ուսումնասիրութենէ մը վերջ, Էմհէմ բաշան ըմբռնած էր դժուարութիւնները, խնչընդոտները, որոնց պիտի հանդիպէր ինք, եթէ երբէք փորձէր չարտնակել իր նախորդին գործողութիւնը։ Տպաւորուած ռազմագէտ մը, միեւնոյն ժամանակ վարչագէտ մըտք մըն էր Էմհէմ, որ բիրտ ուժէն առնլէ դիւանագիտական միջոցներ գործածել պիտէր, իր առաջադրած նպատակը դլուխ հանելու համար։ Բանակին փոքրաթիւ և ձեռնհաս սպանկրան պատմութենէն կը հետեւցնէր թէ՝ չատ մը սխալ քայլեր առնուած էին իր նախորդին կողմէն, որ չէր գիտցած օգտագործել մեկէ աւելի անգամ ներկայացած առիթներ, և, լմկ ղպացումով ու կիրքով վարուած էր պատերազմը, լեռնական ժողովուրդի մը դէմ, որ դարերով գիտցած է յարդել ասլ իր անկախութիւնը...։

Էմհէմ բաշան, իր սպանկրան պէս, հաչատեհան կռատակից էր։

Ուսոի, երբեն քալ կանչել տուաւ Ալի պէյը, ա-լեւմուտքի բանակին հրամանատարը, որուն հետ նր-

կարօրէն խարէպակցութիւն մը կազդէր կատարել և այնուհետև ձեռնարկել լուրջ գործողութիւններու։

Ալի պէյը, Իսմէմ բաշայի ժամանումէն երեք օր առաջ մտած էր իր համբաւաւոր յարձակումը, Զեյթունի արևմտեան կամուրջները անցքը բռնաբակելու համար, և սոսկալի պատերազմ մը կռած էր լեռնական ռազմիկներէն, որոնք ամեն յարձակումներուն, յաջողած էին նա մղել անոր վաշտերը։ Արդ, այս ամբողջ պատերազմեան ճնշիչ ապաւորութեան տակ կը գտնուէր տակաւին, երբ կանչուեցաւ նոր ընդհանուր հրամանատարին կողմէն։

Իսմէմ բաշան և Ալի պէյը, մէկը Ֆէրիդ, միւսը Մ ի ր ա լ ա յ, Ընդհանուր հրամանատարի վրանին մէջ, երկուքը միայն առանձին, քով քովի նստած, խորհրդակցութեան մտան։

— Ալի պէյ, ի՞նչ կ՚ըսէր Իսմէմ բաշա, ինչպէս է զօրքերուն առողջական վիճակը.

— Ֆէրիդ բաշա, կը պատնջար Ալի պէյ, տարաբախտիկ հիւանդութիւն մը մեծ ասկրներ կը գործէ.

— Ի՞նչ հիւանդութիւն է.

— Փորհարութիւն, չարունակեց Ալի պէյ, մէկ քանի հազար զոհեր տուինք արդէն.

— Ի՞նչ կը կարծէք, հարցուց Իսմէմ բաշա, պիտի կրնա՞նք չեզոքել նոյնիսկ ապստամբները.

— Երբէ՛ք, Ֆէրիդ բաշա, պատասխանեց Ալի պէյ, ի՞նչ սոսկալի մարդիկ են, գիտէ՞ք, մէկ հատը մեր յիսունին դէմ է, այս քանի՛ ամիս է, կը կռուինք, կը կռուինք, գարձեալ միևնոյն տեղը գնացինք, կայսերական զօրանո՛ցը միայն նա տնտուեցաւ, այն ալ՝ մոխրակո՛յտ մը.

— Զեյթունի չրջականե՞րը, հարցուց Իսմէմ բաշա, ի՞նչ վիճակի մէջ են.

— Ձեր մ'օգ բաշա, պատասխանեց Ալի պեյ դառնալով մեր, Սառնաշէն ախանց, բոլոր հայ գիւղերը, կարգով թալլել, սպրել ու բնակիչները ջարդել սուր, մինչև հոս, այդ սահմաններուն մէջ մ'կ հատ գիւղ չը մնաց ողջ, ո'չ սուն, ո'չ խրճիթ, ո'չ եկեղեցի, ո'չ վանք, բոլորը, բոլորը՝ հուրի ճարակ եղան, Ծրնուղի Ս. Կոյրանվանի վանքը հողի հաւասար ըրինք, բաշա՛.

— Ճա՛տ ազէկ, յարեց Էմհէմ բաշան, հիմակ ի՞նչ կը խորհիք, Զէյթունի հետ ի՞նչպէս պիտի վերջացնենք, Ալի՛ պեյ.

— Ո՛չ մէկ դիմադրութիւնն հանդիպեցանք յիշեալ գիւղերուն մէջ, պատասխանեց Ալի պեյ, բայց կրնա հասնիք այս սահմաններէն մէջ ինկանիք, կայսերքիւնը չանկարծ փոխուեցաւ, հզօր, սարսափելի ընդդիմութիւնն մը հանդիպելոցնիք, և մինչև յարդ գա՛ւ կ'աչխատինք առաջնորդել, մէկ քայլ առաջ, երկու քայլ ետ կ'երթանք, հաւատացէ՛ք, Փէրի՛ բաշա, ես սոսկալի այս վայրենիներէն, հասարակ մահկանացուներ չե՛ն սպասէ, մարդ ու կերպարանքով անասուն մը գազաններ են, սեւեռծի պէս կրակին մէջ կը նետուին ու գնդակին դէմ կը վազեն.

— Գէրի չը բռնեցի՞նք սակայն, հարցուց Էմհէմ բաշա.

— Գէրի՛, բացագանչեց Ալի պեյ, ի՞նչ կ'ըսէք, ոգիներու պէս կը փախչին, անտեսանելի ոգիներ, երկնից արձակած գնդակները միայն կը անտնեն, կ'ամչնամ խոստովանելու, բաշա՛, մէկ գերի չառնելնիս անոնցմէ, Ժողովրդու հոգին պահպանած, անպատար հրացան կը պարկեն, և, պէտք չէ ուրանալ, ոչ մէկ գնդակ կը վրիպի նպատակէն։

— Քանի որ այդպէս էր, դիտել տուաւ Էմհէմ բաշան, ինչո՞ւ հասար ա՛յսքան ամիսներէ ի վեր ա՛յնքան բազ-

մոխիւ զօրքերու անմիջ սրիւնը թափիլ սրտնցաւ...

— Ձեր Նախարդը, բայա՛, մինչև վերջը յամառեցաւ, ըսաւ Ալի պէյ.

— Բայց ես իմացայ թէ, ընդմիջեց Իսհէմ բայան, իմ Նախարդս Տաշտաւիճան փորձեր ըրած է, բայց դուք հակառակած էք։

— Բացարձակ զրպարտութիւն, ո՛ւտ է ո՛ւտ, բացագանչեց Ալի պէյ զայրացած, Բէյզի բայան խաչար սխալներ գործեց, բայա՛. Նախ, անխոհեմօրէն իր բանակը կանչեց Զեմուշի կրնէվիները, և վրանին մէջ բանտարկեց զանոնք, ամենամանր, անընդունելի առաջարկներ ըրաւ, նաւտոտացուցիչ պայմաններով, ինչպէս պատմեմ, բայա՛, բանակին ապահովը վիճակն,

— Սպանիրուն վկայութիւնը պէտք չունիմ, դիտակ տուաւ Իսհէմ բայան, Ալի՛ պէյ, վիճակ արդեօք, ինչ պայմաններ առաջարկած էր Նախարդս,

— Պայմա՞ն..., բացագանչեց Ալի պէյ, ինչ պայման, անձնատուր պիտի ըլլաք, ըսած էր, ձեր կինեւրուն ու զաւակներուն ձեռքերէն բռնած, բանակավա՛յրը պիտի գաք, ըսած էր Զեմուշի ներկայացուցիչներուն, կ'ապաչեմ, բայա՛. սպանիրէն մէկ երկուքը խօսեցուցէ՛ք,

— Հարկ չը կա՛յ, Ալի՛ պէյ, հարկ չը կայ, կրկնեց Իսհէմ բայան, ես ձեզի կը հաւատամ. կը հասկնամ թէ՝ Նախարդս չուտ բարձրէն սկսեր է, չի՛ մտածեր թէ՝ հազար չեռնդի սպիներուս տեղ է գործը.

— Եթէ ձեր Նախարդին մնար, ընդմիջեց Ալի պէյ, Իսհէմ բայային մտածելակերպէն քաջալերուած, երկու բանակներն ալ այսօր փճացած պիտի ըլլային, բայա՛,

— Ինդիրը պարզուեցաւ, չարունակեց Իսհէմ բայան, Ալի՛ պէյ, դուք հիմա կը վերադառնաք ձեր բանակը, ո՛չ և է առաջխաղացում չէք ըներ, կը պահէք

ձեր դիրքերը, իսկ ես, այսօրուընէ պիտի սկսիմ բանակցութեան, ժամ առաջ հաչտութիւնը կնքելու համար.

— Շա՛տ լաւ, փերի՛զ բաչա, ըսաւ Ալի պէյ, կէտ առ կէտ պիտ դրծադրեմ ձեր հրամաններդ, և կը մաղթեմ որ յաջողութեամբ պսակուին ձեր ջանքերը. սակայն, պիտի նկատէք անչուշտ, ես քիչ մը յուսահատ եմ, չատ ուշ միացայնք, Զեթունցիները չպիտի ընդունին հաչտութեան ո՛չ և է առաջարկ, յաւ գիտեմ.

— Ինչէ՞ն գիտէք, հարցուց Էահէմ բաչան.

— Որովհետև. պատասխանեց Ալի պէյ, չպիտի հաւատան մեր անկեղծութեան, ձեր նախորդը դայմակղեցուց զանոնք, ա՛լ չեն վստահիր մեզի, անդամ մը խախտեցաւ իրենց հաւատքը,

— Ինչպէս...

— Փերի՛զ բաչա՛, չարաճճակեց Ալի պէյ, ինչպէս քիչ առաջ յիչեցի, Զեթունի ևկեղեցական թէ աչխարհական ներկայացուցիչները հրաւիրեց իր բանակը, իրր թէ հաչտութեան մասին բանակցելու համար, գիտէ՞ք ի՞նչ ըրաւ.

— Բանտարկեց կ'ըսէիք, չէ՞, պատասխանեց Էահէմ բաչան.

— Միայն բանտարկի՞ց, բաչա՛, չարաճճակեց Ալի պէյ, նախաանձնեներու, լուսանքներու, հայհոյանքներու ստորակ մը տեղացուց անոնց գլխուն, գիտէ, յանկարծ, փոխելով քաղաքականութիւնը, ազատ արձակեց զանոնք. բայց երբ կը մեկնէին բանակէն, ճամբան. յատկապես զինուորներու ձեռքով կողոպտել տուաւ զանոնք ու դնդակի բռնել, և

— Ի՞նչ կ'ըսէք, ընդմիջեց Էահէմ բաչան, իրա՞ւ կ'ըսէք.

— Այո՛ բաչա՛, պատասխանեց Ալի պէյ, բոլոր այս յիմարութիւնները գործեց ձեր նախորդը....

Էահէմ բաչան ակռաները սեղմեց, հեռախոսի կոճակը սեղմեց եւ կը սպասէր, որ թագուհին վերջապէս պատասխանէ, եւ կը տեսնէր, որ թագուհին ալ երկար ժամերէ ի վեր կը սպասէր իր հեռախոսին զանգին։

— Ալի պէյ, ըսաւ, անցածը մոռցի՛ր, եւ ջանա՛ր գործադրել տրուած պատուէրը, կը տեսնես թէ ինչ ընելու ես պատրաստ էի քեզի համար, այնպէս չէ՞.

— Անշո՛ւշտ, պատասխանեց Ալի պէյ, հիւանդութիւնը վրայ կը տարածուի, գործերուս ընթացքին մասը միւսներուն կը թողում, եթէ այս վիճակը մէկ քանի օր ալ տեւէ, մա ղա լա՛ հ, պիտի ջարդուի՛ բանակս.

— Ուրեմն, ընդմիջեց Էահէմ բաչա, մնաք բարո՛վ, Ալի՛ պէյ, հիմա կը վերադառնա՛ք բանակը, ինչպէս ըսի արդէն, կը պահե՛ք ձեր դիրքերը, միշտ պատրաստ կռիւի վրայ կըլլա՛ք, յարձակողական կը հրամայե՛ք, եւ միայնակը կը թողո՛ք ինծի, ես եկած եմ վերջացնելու պատերազմը, այսպէս թէ այնպէս...։

Ալի պէյ բամբասանքով նոր Ընդհանուրը Հրամանատարի քովէն եւ ապահով ճամբաներէ, անվտանգ վերադարձաւ իր բանակը։

Նոյն օրը, Էահէմ բաչա, մոռնալու աւրհնանքակ մը ղրկեց Զեմանի, բերդատէր Իչհան Բասիլտանեան մահանեսի կարապետ ազայի հասցէին ուղղուած ինքնագիր նամակով մը։

Զ.

Զեթունի Մեծ չուկային մէջ, մէկ ծայրէն միւսը, միեւնոյն չուկը, միեւնոյն խօսքը կը պոռտեր բերնէ բերան։

— Բէմզի բաշան լեկէր է, տեղը էհտէմ բաշան եկէր է.

— Իրաւ է, կըսէր չուկացի մը դիմացի խանութպանին, մեր Բասիրանոց մահտեսի Կարապետ աղային թուղթ է եկեր.

— Ես ալ լսացայ, կըսէր դիմացի խանութպանը, ղօրք մը թուղթ բերեր է էհտէմ բաշային կողմէն.

— Ձիմացա՞ք, կը հարցնէր ուրիշ խանութպան մը, ինչ գրեր է նոր ընդհանուր հրամատարը.

— Հաչատըմ՝ն պիտի ըլլայ եղեր, կ՚ըսէր ուրիշ մը, որ չուկային կանցնէր։

Եւ այսպէս, հաչատութեան չուխեները, բերնէ բերան անցնելով, կը տարածուէին Զեթունի չորս թաղերուն մէջ։

Կէս ժամուան մէջ, ամէն դադանիք խմացուած էր։

Բասիրանոց մահտեսի Կարապետ աղային վաճառատունը (մէ ղ է ղ է ա ն) կը դուռտրուէին չորս թաղի մեծամեծները։

Բանբեր պիւտրը յաջղաց էր անվտանգ մտնել Զեթուն, Զեթունցիի մը առաջնորդութեամբ դռնէ բասի-

յոանոց մահանեի Կարապետ ազան և ասոր յանձնել Էահէմ բաչային նամակը։

Արդ, ա՛յդ նամակին վրայ է որ Բաղիրատնոց վանաստաուանը կը պահէին Զեթունի եպեւելները։

Վանաստաուանը լեցուած էր մինչեւ գուռը, ա՛լ տեղ չէր մնացեր։

Հոն էին Նորաշխարհեան Նազարէթ չավուշը, Շօրվայեան Հազար իչխանը, Կիւլիանեան Նազարէթ ազան, Պաճենոց Սարգիս ազան, Զաքարենոց Գևորգ ազան, Մարկոսենոց Կարապետ ազան, Եազուպենոց Աստուած ազան, Շանթրվենոց Աւետիս ազան, Պարսեղեանոց Փանոս ազան, Բաղիրատնոց Պապա ազան, Արարդենոց մահտեսի Փանոս ազան, Նորաշխարհեան Յակոբ ազան, Կէպզենեան Աւետիք էֆէնտին, Զաղրեան Աւագ ազան, Քուշքուշեան Սահակ էֆէնտին, Զօհրաբենոց Սրբոն ազան, Անդրէասենոց Աստուած ազան, Քարճմօղուքը, Ս. Աստուածածնի վոս վանահայր Տիրացուեան տէր Սարգիսը, Պօղոսեանցի Ս. Յովհաննէս Եկեղեցւոյ աւագերէց Դաւթոց տէր Նշանը, և Ցրնուզի վոս վանահայր Թուքաճեան Բարթողիմէոս վարդապետը, ինչպէս նաև հայ կաթոլիկներու հոգեւոր պետ՝ Կէսարիեան Յովհաննէս վարդապետը, և հայ բողոքականներու քարոզիչ պատուելի Կասապեանը։

Կէպզենեան Աւետիք էֆէնտին բարձրաձայն կարդաց Էահէմ բաչային նամակը, ուղղուած՝ Զեթունի եկեղեցական և աշխարհական գլխաւորներուն։

Էահէմ բաչան, նախ իր անուանումը կը ծանուցանէր Զեթունի ժողովուրդին, իբրեւ ընդհանուր հրամանատար կայսերական զօրագունդերուն, յետոյ, վնասիտա Սուլթանին բարձրագոյն իրատէին համաձայն, կը յայտարարէր թէ՝ ինք եկած է խաղաղութիւնը վերահաս-

պատկառ. և մէկ ինքը պատրաստ է այդ մասը իր ներկայութեան ընդունելու պատրաստակամութեան մը, որ ներողութեան ունենայ իրեն հետ բռնակցութեան մըտնելու հաչատեղեան պայմաններուն նկատմամբ:

Կէսընտան էֆէնտին յառաջ կընդմիջէր ներկայնաբան ազմուկներէն, որոնք անդադար անհամբերութեան մը ցոյց կուտային:

Էմէէմ բաչան իր նամակին վերջը գրած էր հետեւեալ ազատնական տողերը.—

«Հակառակ պարագային, նիմէ, անհանելով մեր Վենետիա Սուլթանին բարեացակամ արամադրութիւնները, մենք ձեր այս հաչատեղեան առաջարկը, կը ցաւիմ այժմէն յայտարարել, վճռական միջոցները ձեռք պիտի առնեմ, ինդաւօթի պիտի բռնեմ ձեր բնակարանները, Օսմանեան կայսրութեան քաղաքէն պիտի ջնջեմ Ջեմալ անունը, այս է Նոբին Կայսերական կառավարութեան բացարձակ կամքը...»

Այս վերջին պարբերութիւնները վերարձարձելին անիկնգատած առելութիւնները, խռնատարեցին բոլոր ներկաներուն ուղեղները, այնպէս որ, Բաղրատենց վաճառատունը պահ մը վոլթարկատանջ ծովի մը անատրանը պատկերը:

— Թո՛ղ հրամմէ, թո՛ղ հրամմէ, կը մռնչէին ժողովականներէն չատերը, կէլէճէյի վաբսուսէ, կէօբէճէյի ատէ վաբ...

— Կըրկընատէրսին (կառապան ձորը) դեռ չկայ՛, կը գոռար Կարկըլարի Թալէն Եաղուպենց Եռատաւը ազան, կարճահասակ, թիկնեղ ու վարդի նայուածքով կարմիճ մը:

Եւ յուզմէ կ'աւելնար երթալով:

Բաղրատենց մոհտեսի Կարապետ ազան, հրաւիր-

Եարենեան յայտարարեց թէ կարդացուած նամակը պիտի մը միջոցաւ ղրկուած էր իր հասցէին, նոր Ընդհանուր հրամանատար Էմհէմ բաչային կողմէն, Զէյթունի ռիկրեցական և ազխարհական պետութեան անձնաւորութիւններուն հաղորդելու համար և թէ՝ յիշեալ նամակի պարունակութիւնը խորհրդակցութեան առարկայ ընելու նպատակո՛վ է որ ինք փութացած էր հրաւիրել զիրենք, հետևաբար, նկատի ունենալով խնդիրին աւագ կարեւորութիւնն ու անյետաձգելի հանգամանքը, կը խնդրէր անմիջական պատասխանի մը մասին համաձայնութիւն մը գոյացնել։

— Յարգելի ժողովականներ, ըսաւ Հազար իշխանը, մեր մտահոգ կարապետ ազգին յայտարարութիւնները լսեցինք, Էմհէմ բաչան պատրաստակամութիւն կը յայտնէ հաշտութեան և այդ մասը կը փափագի բանակցութեան մտնել մեզի հետ, կը խնդրեմ ուրեմն որ, առանց կիրքի, լո՛կ հայրենիքի կենսական չահերը, մե՛ր խոկ դոյութիւնը վիճաբանութեան հիմ բռնելով, ամէն մարդ անվերապահօրէն, համարձակօրէն միջոց դնէ իր կարծիքը, որպէս զի ժամավաճառ չըլլանք, լաւ խորհեցէ՛ք, մերկրկնի՛ր, մեր գոյն ու չգոյն վերագոյն ժամը կը հնչէ, վայրկեանները կը սուրան, թշնամին մեր չուրջը պաշարած է և կրոպատնոյ, կշռո՛նք մեր սեփական ուժերը, չիչնանք մեր պահանջի նախնիքներուն հերոսային սրտերը, անսա՛նք մեր խղճմտանքի ձայնին և ըսա՛ նմա՛ վճռո՛նք մեր Լեռան ճակատագիրը...։

— Տէ՛ր իշխան, գոչեց Անդրկասնց Աստուր ազան, Էմհէմ բաչան Մնդանօթի պիտի բռնէ Գեղը, պիտի ջնջէ մեր անունը, դեռ ի՞նչ կսպասե՛նք։

— Հանդարտեցէ՛ք, հանդարտեցէ՛ք, կրկնեց Կիւլվանեան Նազարէթ ազան, մարդը գ ո ւ բ ո ւ ս ը խ՛ մը նեռաեր է, չե՛ն առներ քալեր, այդպիսի պարագ

Խօսքեր չա՞ս են ըսեր, սիրելինե՛ր, Լէմզի բաշան ամ այդ ա պ ո ւ ր ը կեր աս, չէ՞ք յիշեր, ինչե՛ր, ինչե՛ր բե րան մեր դլխուն, իր վրանին մէջ, մեր Հազար իշխանը չա՛ս բա՛ խօսեցա՛, ժամանակաս չըլլա՞նք, ըսաւ, ա ռանց կիրքի, ամէն մարդ իր ազատ կարծիքը թո՛ղ յայտնէ, նամակին պարունակութիւնը ձանօթ է, ի՞նչ պիտի պատասխանենք, ատո՛ր վրայ խօսինք, հաչատութեան համար բանակցութեան մտնել կ ուզէ մեզի հետ, ա՛յս է կարեւորը, էակներ, պիտի մտնե՞նք թէ ո՛չ։

— Հաչատութիւնը, յարեց Շանըվեան Ա.ետիս ա ղան, հայ բազաքականներուն ներկայացուցիչներէն, բնական հետեւանքը չէ՞ պատերազմին, մեր մէջէն ո՞վ կրնայ պնդել թէ վճռակատ է հաչատութիւնը, միա՞յ տահատնին դիմադրելու ոյժ . . .

— Ա.ետի՛ս ազա, գոչեց անկիւնէ մը Նորաչխարհեան չաւուշը, ի՛ս կը պնդեմ թէ հաչատութիւնը վճռակատ է, Իսահէմ բաշային նամակին իմաստը կ'երեւայ թէ լա՛ւ չէք բմբռնած, մտացո՛ք վերջին տպերտուն ամբարտաւան ոճը, և

— Անագին կայսրութեան մը դիւանագիտական ներկայացուցիչը տարբեր ոճ մը չէր կրնար գործածել, ընդմիջեց Շանըվեան, մեր դիմացինը՝ պ ե ր լ ի ւ կ է մին մը չէ, ո՛չ ալ չ ա վ ո ւ շ մը, Իսահէմ բաշա՛ն է, ֆիլիպ Իսահէմ բաշան, տարիքառատ վաչկատուն Ընդհանուր հրամանատարը, որ այսօր մեր դիմացը նստած է իր վիճակի բանակով . . .

— Է՛, բացագանչեց Զաքարեան Պետրոս ազան, Շանըվ օղլո՛ւ, տամը կը վախցընէ՛ք . . .

— Հանգա՛րտ, հանդա՛րտ, դիտել տուաւ Հազար իշխանը.

— Տէ՛ր իշխան, ըսաւ Պալճեան Սարգիս ազան, Իսահէմ բաշան հաչատութեան համար բանակցութեան ա-

դեր է մանկ մեզի հետ, և խնդրեր է որ վաղօր պատգամաւորութիւն մը ղրկենք իրեն, չէ՞.

— Այո՛, վաղօր պատգամաւորութիւն մը թող ներկայանայ ինծի, ըսեր է, յուշեցան ձայները ամէն անկիւններէ։

— Շա՛տ լաւ, դեռ քանի՞ չարտի անցաւ, չարուճառկեց Պաղտենց Սարգիս ապան, ֆէլրիգ Բէմզի բաչան ալ ուզած էր առանձկ պատգամաւորութիւն մը, առանձրհնդ ներկայացուցիչներ կրանք զացնք իր վրանը. մի՛ տախտէք որ հոս մանրամասնօրէն պատմեմ մեր կրած նախատանքները, ճամբան կողոպտուելնանք, ժամացոյց, գրամ, և մեր ուրիշ առարկաները յափշտակելին իր զօրքերը, ի վերջոյ, գնդակի բանեցին մեզ, տա՛ հոս, ներկա՛յ են կենդանի գտնելը, ինչո՞ւ չէք խօսիր, ա՛պուշնա՛, ինչո՞ւ կը լռէք պատուելի՛... (անդամակցալ հայ կաթոլիկներու հոգեւոր պետ՝ Կէսարիեան Յովհաննէս վարդապետին և հայ բողոքականներու քարոզիչ պատուելի Կասապեանին, որոնք ճամբան, վերադարձի միջոցին, Զեթունի ներկայացուցիչներուն վրայ ուղեկուած գնդակներէն վիրաւորուելնան, ինչպէս կը յիշեն մեր ընթերցողները).

— Եղբայրացութիւնը, Սարգի՛ս ապա, դիտել տուաւ Հապար իչխանը, կ՚ապաչեմ, ժամանակը կ՚անցնի, Էսհէմ բաչան մեր պատասխանին կրսպասէ, այսօր իսկ պէտք է հաղորդենք իրեն մեր որոշումները.

— Եղբայրութիւնը, Տէ՛ր իչխան, չարտնակեց Սարգիս ապան, կախում ունի պատերազմի ժողովիդ հետաքրքրութենէն, ան կը փափաքիմ հաչտութեան, խաղաղութեան, բայց մինչեւյն ժամանակ, չեմ ուզեր որ հաչտութեան պատրուակին տակ եղեռնական գործողութիւն մը պատրաստի ըլլայ.

— Ի՞նչպէս, հարցուց իշխանը, բացատրեցէ՛ք, Մարգիս ապա.

— Օրինակը մեծ է, չարաճակեց Պաղտնոց Մարգիս ապան, եթէ նոր պատգամաւորութիւն մը ներկայանայ իմոնէմ թագաւորին, անմիջապէս պիտի բանտարկուի, և թերևս Մարաշ փախատրուի, և

— Յետոյ, ընդմիջեց Բասիրանոց մահտեսի Կարապետ ապան.

— Յետոյ, յարեց Բասիրանոց Պապա ապան, կարգապետ ալ ըլլայ եղբօրորդին, որ, յեղափոխական խմորով, պատերազմին չարաճակութեանը կուսակից էր, յետոյ, սիրելի հօրեղբայր, ամենաճանր, աներպատնելի, նուաստացուցիչ պայմաններ պիտի առաջարկէ, ազատագրելու համար պարագայն, Մարաշի բանտին մէջ խոշտանգել տալ մեր բոլոր պատգամաւորները.

— Նախընթացները կա՛ն, ընդմիջեց Նարաչխարհեան Նազարէթ չաւուշը, իմ ազգացեալ հօրեղբայրս ալ խեղդեցի՛ն . . . :

Նարաչխարհեան Նազարէթ չաւուշը կ՚անուանուէր Նարաչխարհեան Շ ի լ բ ա չ ի ն, որ Մարաշի բանտին մէջ խեղդամահ եղած էր:

— Տէ՛ր իշխան, յարեց Պաղտնոց Մարգիս ապան, մոռցաք որ չարաճակեմ.

— Շարաճակեցէ՛ք, Մարգի՛ս ապա, բայց Հազար իշխանը, բայց չատով վերջացուցէ՛ք, ինչ եվեռնական գործողութիւնն պահուած կրնայ ըլլալ այս հաշտութեան առաջարկին առիթ.

— Զրո՛յ քիչ առաջ, ան՛կր իշխան, պիտի առաւ Մարգիս ապան. Ես երբէք վստահութիւն չունիմ համիտական կառավարութեան վրայ. կաշառակերներու, մարդասպաններու, վաչխատուններու, գողերու, գործաններու, լրտեսներու բազմակերպու-

Իմ ձեռն մեն է, հաւատացէք. մի խարտեաշ Էահէմ բաշա-
ձին խօսում ինձ հետ:

— Բայց պարո՞նը, պարո՞նը բազաքացին ժողովա-
կաններին չասերը, ինչ է պատմանը, Սարգիս ապա.

— Պատմանը՝ մերժել է հայաստանեան ո՛ և է առա-
ջարկ, պատասխանել Պալճենց Սարգիս ապան և լուռ
յանց:

— Սիրելինե՛րս, ըսաւ Բասիլեանց մահտեսի Կա-
րապետ ապան, մերժելը՝ դիւրին է, բայց հետևա՞նքը.

— Հետևանքը պատերազմը չէ, ընդհակառակ Նոր-
խարհեան Նազարէթի չաղուշը. մեզի մի խօսեք հայաս-
տանեան մասին որ խազազասեր(*) Էահէմ բաշան հաչը քա-
շէ իր բանակը, և մինչև որ Ալի պէյը Սօղաք Տէպէի կո-
պերէն չը հետանայ. այս է իմ առաջին և վերջին կար-
ծիքս. հայաստանեան կառավարչը՝ նախ ինք կառա-
վարիակը. Զեյթունի ժողովուրդը չի վախնար ուսուցիչ
ազատասիրներէ. Համակին պատասխանը, եթէ ինձի կը
հարցնէք, պէտք է կարճ լլայ, խիստ ազդու և հա-
մառօտ.

— Ինչպէս, հարցուց Հաղար իչխանը, ըսի՛ք նայիմ,
զաւա՛կս, ինչպէս պէտք է գրուի պատասխանը, մի՛
քաչուխիք, համարձակ խօսեցէ՛ք:

— Մենք ալ կը փափաքինք, պատասխանեց Նա-
զարէթի չաղուշը, վերջացած անունով թշնամութիւննե-
րը, գոն մնայինք ձեր խաղաղասիրական զգացումներէն,
բայց՛, պէտք է գրուի, պատրաստ ենք հայաստանեան
մասին բանակցութեան մտնելու ձեզի հետ, սակայն,
մեր կողմէն հարկ չենք անուներ լիազօր պատգամաւոր-
թիւն մը զրկել ձեր բանակատարը, որովհետև անգամ
մը փոքրացած՝ վերստին փոքրելու չափ յիմար չէ Զե-
յթունի ժողովուրդը, ձեր չնորհակի(*) նախորդն ալ,

հաշուեքննութեան պատրաստակամ մը տակ, իր վրանը կանչեց մեր ներկայացուցիչներէն առանձինդ անձնատուրութիւններ, բայց յետոյ, ամէն տեսակ լուսանքի, նախատանքի ենթարկուելէ յետոյ, ճամբան, դնդակի բանելով, երկուքը վիրաւորել տուաւ. հետեւաբար, մէկ պայմանով կ՚ընդունինք մտնել բանակցութեան, եւ՛ ձեր զօրապետնդկը հետապրեցէք մեր սահմաններէն, որպէս զի ձեր վրանը գրկենք մեր պատգամաւորները, եւ՛, եթէ չեք ուզեր պարզել ձեր զիրքերը, հաճեցէ՛ք զօրք ձեր կողմէն լիազօր պատգամաւորութիւն մը գրկել մեր Ս. Սաուաճածնի վանքը, մեզի հետ բանակցելու պաշտօնով . . . :

— Նարաչխարհա՛ն, բաւ Բասիլտանոց Կարապետ ագան, ձեր խելքը կը կարճ թէ էհտէմ բաշայի պէս ընդհանուր հրամանատար մը գիշեր ցերեկ մեր ոտքը գրկել իր ներկայացուցիչները, եւ՛ թէ, կարելի՞ բան է որ իր զրաւած կարեւոր գիրքերը պարպէ եւ իր գունդերը հետապրեցնէ մեր սահմաններէն . . . :

— Ինչ ըսել կ՚ուզէք, Կարապե՛տ ագա, հարցուց Հաղար Իչխանը, զո՞ւր բացատրելէք ուրիշ, ինչպէս պատասխանելու է էհտէմ բաշայի նամակին.

— Ինչ պահեմ մեզմէ, բաւ Բասիլտանոց մեհեան Կարապետ ագան, ուսերը թօթուելով ու սիկարը նորոգելով, անձնատուր ըլլալէ զատ ուրիշ միջոց մը չե՛մ տեսներ ես.

— Ուրիշ միջոց ունի՞ք մեր, յարեց պատուելի Կատանը.

— Կարապետ ագան իրաւունք ունի, յարեց Շանըվինց Սահակ ագան.

— Անձնատուր ըլլալով գոնէ մեր կեանքը փրկած կըլլանք, ուսկից Քարձմօրաք քահանան, մեր Մահտեսին ամէն բան հաշուած է, ասե՛ր Իչխան, ինքնախոյտ չըլլա՛նք . . .

— Ներեցէ՛ք, ա՛ր իշխան, միջամտեց Զախարենց Աւագ ագան, Նորաշխարհեան Նազարէթի չամուչին ու մեր մահտեսի Կարապետ ագային տեսակէտները տրամագծօրէն հակառակ են իրարու.

— Ի՞նչպէս, հարցուց Հազար իշխանը, պարզեցէ՛ք ձեր դատախարները, դուք ի՞նչ կը խորհիք.

— Բասխանենց մահտեսի Կարապետ ագան, չտուռնակեց Աւագ ագա, կը մտածայ Էահէմ բաչայի նամակին ոգին, երբ անձնատուր ըլլալ կ՛առաջարկէ. կ՛ագահեմ, ա՛ր իշխան, եթէ կարելի է, անգամ մըն ալ թող կարդացուի նամակը:

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին չատ մը ժողովականներ, անգամ մըն ալ թո՛ղ կարդացուի նամակը:

Եւ Հազար իշխանը, նամակը կէսպընեան Աւետիք էֆէնտիին երկնցնելով.

— Անգամ մըն ալ կարդացէ՛ք, գուա՛կա, ըսաւ, յարգելի ժողովականները կը փափաքին որ կարդացուի:

Կէսպընեան ծայրէ ծայր կարդաց նամակը, որուն վերջին պարբերութիւնները վերատին հրահրեցին ու զբաղեցուցին մեր մտքերը:

— Յարգելի ժողովականներ, չարունակեց Զախարենց Աւագ ագան, կ՛ագահեմ, այդ նամակին մէջ հանդիպեցա՞ք երբէք հատուածի մը, պարբերութեան մը, ուր անձնատուր բառը գտնուէր. կը զարմանամ, մեր մահտեսին (ակնարկելով Բասխանենց իշխան Կարապետ ագային) ա՛րդեօք հանեց այդ բա՞ռը . . .:

Ժողովականները չարամիտ ժպիտներ փոխանակելով, ակռան ակռայի հետ խօսակցիլ իրարու հետ:

— Ա՛ւ ա գ՛ ա գ ա, հեգնեց Բասխանենց մահտեսին, իրարու հետէ սիրտը մխայնելով, և ուսերը թօթվելով, թափեցէ՛ք նայիմ ձեր փիլիսոփայութիւնը,

մեր դլխուն վախճանիք այս փորձանքը, և հիմակ, իւրդի պէս չսպրին երեսը կ'ուղէք կրկել, հա՞.

— Ներեցէ՛ք, աէ՛ր իչխան, բազաքեց Կէղընեան Սէնեփ էֆէնտին, Զախրենց Սէտ ազային մակրիմ բարեկամը, երկուքն ալ Հնչակեանենեան պաչտպաններեն. մենք հոս չկանք նախատուելու համար, եթէ այսպիսի վիրաւորիչ ակնարկութիւններ պիտի կրկնուին, մենք ալ ետ դարձ մը չունինք հոս, կը խնդրենք որ մտանանին չափաւորէ իր լեզուն:

— Օ՛, բացագանչեց մտանանի Կարապետ ազան արհամարհոտ դէմքով մը, դաժան նայուածք մը չռնդիկով Կէղընեանին, դուն ալ, Սէնեփիկ, (դուն էս Սէնեփքո՛ւկ, ինչ որ Զեմմունի բարբառով անգութ հեղնանքի ձև մըն է), դո՞ւն ալ...: մի սոխէք որ ամէն ճշմարտութիւն մերկապարանոց լինի հոս...:

Յուրա լռութիւն մը տիրեց պահ մը վառուռտան մէջ ալ, չզազրելու վիճակ մը առեղծուցաւ.

— Մտանանի՛, կշտամբեց Հազար իչխանը, կ'ապաչնի՛մ, անձնասիրութիւնները մէկդի՛, ամէն մարդ ապաս է իր կարծիքը յայտնելու:

— Յետոյ պառնալով Զախրենց Սէտ ազային, որ խորհրդաւոր լռութիւն մը կը պահէր, Բասկալանենց Կարապետ ազայի յարձակումէն ի վեր,

— Սէ՛տ ազա, ըսաւ, չարաճաճեցէ՛ք, ժողովականները կը փախչին տակ գնել.

— Այ՛, այ՛, կրկնեցին ժողովականները, թո՛ղ խօսի Սէտ ազան.

— Տէ՛ր իչխան, ըսաւ Սէտ ազա, մտանանին անձնաւորը ըլլալս չսոսպիտներէն է, ինչպէս անուանք, բայց ես կ'ըսեմ ձեզ՝ էսանէմ բաչան անգամ այդպիսի ազգ աւազարկ մը չէ՛ ըլլար. հաչտութեան ժամն միայն պրկր է, չէ՞.

— Այո՛, հասասաեցին ներկանները, հաչատեխան մասին բանակցութիւնն ուղիղ է մնում.

— Լա՛ւ ուրեմն, չարտնակից Աւագ ապան, Նաթալիսարեան Նազարէթի չավուշին կարծիքով, նախ պէտք է իմնամի բանակները հեռանան մեր սահմաններէն, որպէս զի մեր կոմիէն լիազօր պատգամաւորութիւն մը ներկայանայ Իսէմի բայլին, այնպէս չէ՞, Նազարէթ չավուշ.

— Այո՛, պատասխանեց Նաթալիսարեան, մինչև որ իմնամի զօրագունդները չը հեռանան մեր սահմաններէն, ո՛չ մէկ պատգամաւորութիւն երթալու չէ Իսէմի բայլին քով.

— Եւ կամ, չարտնակից Աւագ ապան, եթէ Իսէմի բայլն յամառի զօրքերը պահել իրենց դիրքերուն մէջ, այն ատեն իր կոմիէն պէտք է քանի մը պատգամաւոր դրկէ Ս. Աստուածածնի վանքը, մեզի հետ բանակցելու պայմանով, չէ՞.

— Այո՛, յարեց Նաթալիսարեան, կա՛մ այս, կա՛մ այն, երեքէն մէկը.

— Պիտի ներեն ինձի մեր յարգելի ժողովականները, չարտնակից Աւագ ապա, եա այդ երկու առաջարկները ալ հակառակ եմ. ո՛չ Բաղիշեանց մահտեսի Կաթոլիկոս ապային, ո՛չ ալ Նաթալիսարեանին. ո՛չ մէկը գործնական չեմ գտներ, երեք ծայրայեղութիւններ են.

— Ինչպէս, ինչպէս, հարցուց իշխանը, բա՛ց բացատրեցէ՛ք, Աւագ ապա, համոզեցէ՛ք մեզ, ինչու համար գործնական չէք գտներ այդ առաջարկները.

— Երկուքն ալ ծայրայեղութիւններ են, չարտնակից Աւագ ապա, ինչպէս ըսի, երկուքն ալ ոչ-պատասխաներ, առաջինը՝ մեզի, իսկ երկրորդը՝ Իսէմի բայլի համար. Կարապետ ապան չատ լաւ խօսեցաւ, երբ ըսաւ՝ Իսէմի բայլն համարակ մարդ մը չէ, մեր ապրելը չի գար ան, են. սակայն մտածեա միևնոյն ժամանակ

ըսելու թէ՝ Զեմուսի համար խիստ նուաստացուցիչ է անձնատուր ըլլալու պարագան, մանաւանդ, երբ այդպիսի առաջարկ մը չէ ներկայացած նոյնիսկ մեր թշնամիին կողմէն, չէ՞. ուստի կը խնդրեմ որ առանց կերկերելու մուկ ընէք, ես իմ տեսակէտս պիտի պարզեմ.

— Լսենք՛ք, Աւա՛զ ապա, խօսեցէ՛ք, կրճտեցնելու ժպտալականներէն չտեսերը.

— Նախ աչնե՛նք Նարաչխարհանի տեսակէտը, չարաճակեց Աւազ ապան, ձեզի՛ կը հարցընեմ, յարգելի հայրենակիցներ, էհտէմ բաչան կ՛ընդունի՞ երբէք պարակել այն հզօր դիրքերը, որոնց ապրանատու համար այնքա՜ն արիւն թափեցին իր զօրքերը, բնականաբար ո՛չ, հետեւաբար, փոքրամիտն է, ատկարդ է այդպիսի պահանջ մը դնել.

— Այդպիսի պահանջ մը չը՛ դրուիր, կրկնեցին ժողովականները։

— Անցնի՛նք ուրիշ մէտ պահանջին, չարաճակեց Աւազ ապան, էհտէմ բաչան կը հաւատա՞ք թէ իր կողմէն պատգամաւորներ պիտի ղրկէ մեր վանքը. ենթադրելով նոյնիսկ թէ՝ վատահի մեր անկեղծութեան վրայ, վերջապէս, կազմակերպուած անգլիոյ կայսրութեան մը պետական իշխանութիւնը կը ներկայացնէ հոս, մեր լեռներուն վրայ, հաւատարէ ատ հաւատար, ատրութիւնէ ատ ատրութիւն բանակցութիւն մը չէ՛ ասիկա. էհտէմ բաչային աչքին առջեւ հազարաւոր սպրդագործներ, սպառամիներ ենք մենք. ինչպէս կ՛ուզէք որ մեր առքը գայ ատոճան նուաստանայ.

— Ո՛չ, ո՛չ, կրկնեցին ժողովականները, էհտէմ բաչան ո՛չ մեզ կը գայ վանքը, ո՛չ ալ իր կողմէն պատգամաւորներ կը ղրկէ հոն.

— Ուրեմն, չարաճակեց Աւազ ապան, Նարաչխարհանի Նազարէթի չավուշին առաջարկած ձեւը գործադրե

չէ՛, թէև լավին կը համապատասխանէ մեր ազգային ինքնասիրութիւնը, որուն համար սրտանց կը չնորհաւորեմ պինդը։

— Շարունակեցէ՛ք, Աւա՛գ ապա, ըսաւ Հապոր իշխանը. լրացուցէ՛ք ձեր տեսութիւնները.

— Անցնի՛նք հիմա մեր մ ի ջ ա զ ա յ ին (բառիշխանից կարապետ ապան այսպէս կը յարմարցնէր տավարատար) առաջարկին, շարունակեց Աւագ ապան, անձնասուր ըլլա՛նք, կ'ըսէ. հիմա կը հարցնեմ ձեզի, սիրելի հայրենակիցներ, երեւակայեցէ՛ք պահ մը, ի՞նչ կը նշանակէ անձնասուր ըլլալ... Էհէմ բաչան, պիտ՛ք արդեօք, ինչո՛ւ պիտի պահանջէ, անգամ մը որ այդ բառը հնչէ իր ականջին. օրինակի համար, իր նախորդին պէս, ի՞նք ալ պիտի պահանջէ մեր Նազարէթի չավուշը, պիտի յանձնե՞նք, ըսէ՛ք, կ'ապաչե՞մ...։

Ժողովականներուն աչքերը սեւեռեցան Նորաչխարհեան Նազարէթի չավուշին վրայ։

— Ձեզի՛ կը հարցնեմ, հայրենակիցնե՛ր, կրկնեց Աւագ ապա, պիտի յանձնե՞նք Նազարէթի չավուշը։

Ո՛չ ոք կը համարձակէր արտասանել բառ մը։

— Ձեմ կարծեր թէ, չարունակեց Աւագ ապա, հոս գտնուի մէկը որ հաստատական պատասխա՛ն մը յանդգնի տալ այս հարցումիս, Նազարէթի չավուշը՝ Ձիթունը, մեր ընդվզող կեանքը կ'անձնատուրէ, զանի յանձնել՝ կը նշանակէ գաւաճանել մեր հայրենիքին, չէ՞.

— Նազարէթի չավուշին գլուխը կ'արժէ՞ արդեօք տասնհազարին մը, որ մեր անձնասուր ըլլալո՛վ պիտի վերջանայ, ըսին քանի մը ժողովականներ.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ Բաղրատենց Կարապետ ապան, ամբողջ Գիւղը փրկելու համար, խնդասութիւն է գոնել մէկ քանի անձեր, եթէ դիս ուզէ Էհէմ բաչան,

պատրաստ եմ, հոգ չէ, թէ՛ պիտ հանեն կախաղանը, բաւական է թէ իմ մահուս վրէժը Զեթմանը...

— Բայց ինչո՞ւ, ինչո՞ւ անձնասպան ըլլանք, բազմաթիվ Հայոց իշխանը, ո՛վ կը սպասէ մեզի, ո՛վ. պատերազմին բազդը ցարդ անորոշ կը մնայ, պարտութիւններէ առնի յաղթութիւններ ունեցանք, մինչ հարիւրապատիկ թիւով թշնամի մեր է որ հաչտութիւն կ'առաջարկէ մեզի, առաջարկը կատպայ ըրէ, հետեւաբար ինչ է որ պիտի ընէ պոռոտախօսները, չէ՛, մահաբեր,

— Իրաւունք ունիք, ա՛ր իշխան, յարեց Բասիլանոց մահաբերն, բայց ես չեմ յուսար թէ, առանց մեր կողմէ զոհողութեան, կարելի ըլլայ ինքնին հաչտութիւն մը, և

— Կ'ապաչեմ, ընդմիջեց Զաթրինոց Աւագ ազան. ա՛ր իշխան, թոյլ տուէ՛ք որ վերջացնեմ, ես դեռ ըսելիքներ ունիմ, և չ'ուզեր ընդհատել.

— Թո՛ղ խօսի, թո՛ղ խօսի Աւագ ազան, պահանջեցին ներկաներէն չատերը.

— Կը սեւնեմ թէ, չարունակեց Զաթրինոց Աւագ ազան, բաւական կը համարեմք վերար, Էհտէմ բաչայ նամակին պատասխանելու է ան յապաճաս, և չուտով պատասխանելու է, ասիկ իմ կարծիքս,

— Ի՞նչպէս պատասխանելու է, Աւա՛գ ազա, հարցուց Հազար իշխանը.

— Պէտք է գրուի Էհտէմ բաչային թէ, չարունակեց Աւագ ազան, մենք ուրախութեամբ կընդունինք իր առաջարկը, և պատրաստ ենք մեր կողմէն պատգամաւորութիւն մը զրկելու իր վրանը, սակայն, կը վախնանք նախ անվերապահօրէն հաչտութեան հիմնական պայմաններուն, և կը խնդրենք որ ինքը բարեհաճի գրով մը մեզի հաղորդել զանոնք, որպէս զի մենք ալ մեր կողմէն հարկ եղած փոփոխութիւնները, յարա-

տանինք կամ չտանինք առաջարկինք և այնուհետև անձամբ վարինք բանակցութիւնները. չը մոռնանք դրել նաև իմ՝ այսօրուընէ սկսեալ, պէտք է գաղտնի երկուսանք իշխանական գործոցութիւնները: Անա՛ւասիկ, ա՛յս է իմ խորհուրդս.

Ժողովականներուն մնծագոյն մասը համաձայն կը թուէր Զախրնոյ Աւագ ազային, միայն Բասիրանոյ մոնտահայ Կարապետ ազան, գժգոհ դէմքով մը, նշանակալից նայուածքներ կը նետէր իր համախոհներուն, որոնք Աւագ ազայի դէմ մանուկ սանդուխին մը կը մնուցանէին, գանգ ամբառնանալով իրարև պատասխանաբար պատասխրելին:

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ Հազար Իշխանը, Աւագ ազան խօսեցաւ և յայտնեց իր կարծիքը, ի՞նչ կ՚ըսէք, ուրիշ խօսողներ կա՞ն.

— Ես դիս չտարակուսի խօսքս, ըսաւ Բասիրանոյ Կարապետ ազան, անձնասուր ըլլալէ գատ ուրիշ մէկուն մը չունինք մենք, և նիմէ այսօր, մեր Աւագ ազային հետևինք, և ձգձգումներով փորձենք խարել Էսէդ բաշան, գիացած ըլլաք, մէկ գիշերուան մէջ կը մաքրէ մեր հաշիւը.

— Ինչո՞ւ այդքան չտեսնես է՛ք, մոնտահա՛յ, գիտէք Հազար Իշխանը, ո՛ւր մնաց ձեր կարմիը, ինչո՞ւ այսպէս չանկարծ փոխուեցաք...

— Ես չէ՛մ փոխուած, Տէ՛ր Իշխան, կը ցաւիմ միայն որ քանի մը չափ ինկրու ձեռքը գործիք եղանք և այս սանկալի ապէաքին մէջ ինկանք, Աստուա՛ծ գիտայ մեզի...

— Որո՞նք են այդ չանիլները, որոնց ձեռքը գործիք եղանք մենք, Կարապե՛տ ազա, հարցուց Զօխրունոյ Աբգիին ազան, որ երբէք չէր մասնակցած վիճաբանութիւններուն.

— Մեկը գո՞ւք էք այդ Յահիրներէն, Սրբին ազա, ազատասիրանց մահտեսին հնդնաս չհչտալ մը, կ՚ուզէք գալ ձեր ընկերներուն անունները.

— Շնորհակալ եմ, մահտեսի՛, ըսաւ Զօրաւորնց Սրբին ազան, ուրախ եմ որ իմ ընկերներս կը ճանչնաք, բայց ուրիշն են,

— Հո՛ն են, հո՛ն, ամէնքն ալ, չարունակեց Բանվորանց մահտեսին, Կեպրնեան Ահարէք էֆէնտին(՝), Բաւաքաւանց Սահիան էֆէնտին(՝), Զօրաւորնց Աւագ էֆէնտին(՝) և Ձեր Մեծապատուութիւնը(՝)...:

— Այս չորս Յահիրներէ՛ն յանձնակէ՛ք ուրիշն էտիմ բաշային. Կարապե՛տ ազա, դուխով Կարկրպար Թոզի եւ բեւեռիներէն Սնապէտեան Առաքել ազան, այդ խաւավարտները(՝) յանձնակէ՛ք Համիտին և տասէ՛ք ձեր մուրա՛տին...:

Սնապէտանց Առաքել իշխանը տաքն եղաւ և կը պատրաստուէր մեկնիլ, երբ Հազար ազան դաժան նայուածքով մը.

— Առաքե՛ւ ազա, ըսաւ, ո՛ւր կ՚երթաք, քիչ մըն ալ համբերեցէ՛ք, մենք ալ պիտի երթանք արդէն:

Բերպատէր իշխանը լուռ ման թողուտար մը կը համարուէր Զեյթունի մէջ, յարգուած, անարկու, պատկառազդու դէմք մըն էր ան, ունէր իր անհատական հպատակները, արբանեակները, հայկազանները, իր ջեմաատներուն հաստատակամները, իր հետեւողները, մէկ խօսքով հզիւռնակոխիչն մըն էր մահտեսին.

Բերդին բարձունքը, իր ապարանքին մէջ ունէր մանաւանդ անհնակ մը, որ միշտ բաց էր հիւրերուն համար, որոնք սակաւ էին, գրեթէ ամէն գիշեր, յաճախելհան, Բաղիրանց անհնակը (Բաղիրեանց ո ւ ա է ո ն)։ իսկ ցերեկները Մեծ Շուկային դրսէն, Բաղիրանց վաճառատունը (Բաղիրեանց մ է ղ է ձ է ո ն), ուր կը

գումարուէին սովորաբար արտակարգ նիստերը, և ուր կը լուծուէին Զեթունի չորս թաղերուն կնճռոտ խնդիրները։ Բասիրանոց Կարապետ ագան միակ անձնաւորութիւնը կը համարուէր, բովանդակ Զեթունի ժողովուրդին սիրելի և անկէ յարգուած. հետեւաբար իր խօսքը մեծ կշիռ ունէր հաստարակութեան բոլոր խաւերուն մէջ, որոնք անսահման վստահութիւն կը տածէին անոր փորձառութեան մասին։ Իր կուսակիցները համոզուած էին թէ՝ Կարապետ ագան ամէն բան պայծառ կը տեսնէր, կը չօչափէր ապառնացող վտանգը և թէ միեւնոյն ժամանակ, իր հայրենասիրութիւնը վերծ էր ամէն կասկածէ։

Բասիրանոց մահտեսի Կարապետ ագան՝ դպրոց մըն էր, ինք իր դպրոցին հիմնադիրը, Զեթունի Հին Դպրոցը. որուն հինցած պարիսպներուն քով կը բարձրանար արդէն Նոր Դպրոցը, լեռան մատուռականներուն, որոնց պետը կը դասանուէր Զախրենց Աւագ ագան, Լեռան փիլիսոփան, ամէն նորութիւններու սիրահարը, որ իր կարգին ունէր իր պաշտօնները, նորահաս սերունդէն ամէնքը։

Բնականաբար, Հինը Նորին յաւ աչքով չըպիտի նայէր, և Բասիրանոց բերդապահը իշխանը չէր սիրեր Նոր Դպրոցին պետը՝ Զախրենց Աւագ ագան, ո՛չ այ նոր սերունդը, զոր կը սիրէր յաճախ «ստամնայի ձագեր» յորջորջուելով որակել։

Սակայն Զախրենց Աւագին հանակիրներն ալ զանգուածի քանակ մը չէին կազմեր, և օրէ օր կ'ուժգնէին։ Բասիրանոց վաճառատան մէջ դասմարուած ժողովականներուն մեծ մասը կը սիրէին Աւագ ագան, և կը յարգէին զանի, որովհետեւ մէկէ աւելի դժուար ու տագնապալի պարագաներու մէջ, տարի ունեցած էին գնա-

հասկրա անոր անվիճելի տագանդը, թափանցող միտքը, կրթութիւնը, վարչական կարողութիւնները մէկ խօսքով, անոր քաջասրտութիւնը, դատողութիւնը, անկախականը և ամէն կանխակալ կարծիքներէ վերի համոզումները։

Եւ այս երկու դպրոցներու յարաբերութեան և աշակերտներուն մէջև կատարի պայքար մը կը մղուէր Բասիլոսենց մէկ է ղ է ա ն։

Հազար իշխանը, որուն ամիսակ մաղերով պսակուած ճակատին նայեր, առտուց, երեսատարած խմացակատութիւն մը կը ծագկէր ու կ'ուռճանար, երկու սուրի մէջև կը սառանէր. որ կոչնին երանելի պիտի ծաղինքը բուռն, անզուսպ ու պատերազմասէր խառնուածքով մը, չպիտի երբէք ուզէր տեղի տալ ո՛և է ապազնալիքի առջև, ընդհակառակն, իր կեանքի վերջալոյսին մէջ, ազատութեան կռիւներու սրբազան սարսուռները կը ցանկար տալ, վերջին չունչին մէջ, ցլացք խմել կ'ուզէր արիւնը, Թշնամի արիւնը Բռնապետութեան լեգեոններուն, որոնք իր հայրենի ցանկապատէն ներս մտած էին և կը պատառոտէին բռնաբարել իր ժողովուրդին ... կուսութիւնը։

Բերդատէր իշխանը մեծափաթմամ կարուածատէր մըն էր, ամրաւոզներու, արտերու, անասուններու, այգիներու սեփականատէր, ասոնցմէ զիւղերու կ'իշխէր, զիւղեր, որոնք իրենց երկանս բնակիչներով, իրենց հօտերով, իրենց հոզերով, իրենց արջառներով ու իրենց ընտանի կենդանիներով, իրենց բովանդակ էութեամբ, սեփական սեպհականութիւնը, գոյքը կը կազմէին Զևիոնի բերդատէր իշխանին, որ, հասկնալի է, իր անձնական սրբազան չահերուն համար էր որ կը պահէր ամէն գնով վերջ մը գնել այս անիծեալ (?) պատերազմին, որուն առաջանքը կանխաւ ինքը վճռուած էր

արդէն, Ֆրանսի և Զեմուի միջև տարածուած իր ընդարձակ տրակը Համիմի կանանաւոր զօրքերէն ու պաշտպանուիլ սկսած ըլլալով։

Իսկ Հազար Իշխանը, ընդհակառակն, իր բնիկ, իր հայրենի երկրին անկախութիւնը կորնչելէն ի վեր, զրկուած ըլլալով ու կապուած՝ իր ահ խոհան կալուածներէն ու հարստութիւնէն, վախ մը չունէր պատերազմին երկարաձգումէն, ո՛չ ալ ուրիշ կորնչելիք մը, հետեւաբար, կը պաշտէր պատերազմը, և կը ջանայէր իր աչքերով տեսնել տապալումը բռնապետութեան, և յետոյ վանիլ դանդաղ յաւերժապէս։ Բոլորտ ը, արդէն կրնայիր, հզօր, տպաւիրիկ, հարուստ, ինչ կրնայէր պատերազմներու բաղդէն, միշտ Հազար Իշխանը, իրաւազուրկ մը, ինկած տրքայ մը, իր յարձակումած իրաւունքներուն վերադարձը, իր տոգորած դանին վերադարձը կ'երազէր Ազատութեան համար մղուող այդ պատերազմին մէջ, և տակաւ կը յուսար լուծել իր Հայրենիքին Զիմուն ի վերջ։

Աւելորդ է ուրիշն ըսել թէ՝ հին և նոր զարհուրելիքներուն միջև մղուող պայքարին մէջ, Հազար Իշխանը Նոյեան պաշտպանութիւնը պիտի առանձնէր։

Եւ առանձնաց։

Վիճաբանութիւններէն ասիկա կրնայինք սուր հանդամանք մը, այնքան սուր, որ պահ մը կը վախցուէր վայրենի բնազդներու և թագուած կիրքերու յարուցիչն։

Կարծիքները կը բաժնուէին երկուքի, և երկու կարծիքներն ալ ունէին իրենց պաշտպանները։ Սակայն առաւել մեծամասնութիւն մը կը կազմէին անոնք, որ չէին ուզեր անձնատուր ըլլալ, ինչպէս կը յորդորէր բերպատեր Իշխանը, այլ մեծամասնութիւնը սակայն, Նոյեան պահպանման ներքեւ չուզեր ծայրայեղութիւններն

ալ չէր որդեգրած, աւելի հակամէտ կը թուէր ընդունելու Զախարենց Սւսպ ազգի առաջարկը, որուն չատ-գով էր նաև Հազար իչխանը։

— Ցարդելի ժողովականներ, գոչեց յանկարծ մահեան Կարապետ ազան, ասքի կ'ելլամ, ես ըսելիքներս ըսի, ուրիչ միջոց մը չեմ գիտեր, բայց ի անձնատուր ըլլալէ. իսկ եթէ ձեր մէջ գանուին տակաւին չատառողներ, պատերազմը չարունակելու, իրենք գիտեն, ատոր ես կը մնկնիմ.

— Ո՞ւր կը մեկնիք, մահտեսի՛, ո՞ւր, գոչեց Հազար իչխանը, հանգիստ ջիք մը, մենք ալ պիտի մեկնինք արդէն, բայց կ'ուզէի որ վերջնական համաձայնութեան մը գայինք.

— Մահտեսի՛, ըսաւ կիւլվանեան, ապահով ենք գայինք, գիտ խնդիրը չը լուսաբանուեցաւ, երկայնամիտ ու համբերատար պէտք է ըլլաք, այս կարգի խնդիրները մէկ հարուածով չեն լուծուիր, մահուան ու կեանքի խնդիր մըն է, ո չ կկրքով կը կարգադրուի, ո՛չ ալ հապճեպով, կը խնդրեմ որ աւելի պաղարիւնով վերաքերուիք.

— Բանկերու ի՞նչ կայ, սիրելինե՛ր, մէջտեղ Ցրնուզի փոխ վանահայր Բարթողիմէոս վարդապետը.

— Դուք մի՛ խօսիք, հա՛յր սուրբ, ատոնց բերդատէր իչխանը, արդէն դուք չէի՛ք լսեր այս դժրաղդութիւնները, գոնէ դո՛ւք մի՛ խօսիք.

— Ջարմանալի՛ բան, բացագանչեց Հազար իչխանը, զսպուած զայրոյթի դ ո ղ ո վ մը, մեր մահտեսին ալ ու ձախ կչտամբելու նորութի՛ւն մը տակնուվր է, խնդի՛ր հայրատեղին ի՞նչ կ'ուզէք, պանդուխտ վարդապե՛տ մը, քոյնը քանդուած, վանքը մեխիլ գարձած, ժողովուրդին մէկ մասը գերի տարուած, միւս մասը չարդուած, ի՞նչ կուզէք դժբաղդ մարդին...։

— Պաշտպանեցէ՛ք, պաշտպանեցէ՛ք, որովհետեւ բերդատէր իշխանը, բարկացած դէմքով մը, ասոնք չէ՞ն ապստամբութեան դրօշակը պարզողները...։

Ցետոյ դառնալով վարդապետին, ծպրտածու չեչառվ մը.

— Նայէն չէ՞ք երթար ղօրանոցը, ըսաւ, գարձեալ ձեր աւերին առակէն չէ՞ք անցըներ գերիները, և կուրծքի խաչը չէ՞ք համբուրել առ գերիներուն ու ասոնց կինեբուն...։

— Մի՛ ծպրտիք, մահաւոր, բողոքեց վարդապետը, Զեթունի Աստուածը գարձեալ պիտի առաջնորդէ մեզ դէպի նոր յաղթանակներ, ձնպէս պէս քարսիրտ Փարաւոններուն երեսէ՛ն է որ այսքան նեղութիւններ ու տառապանքներ կուգան մեր ժողովուրդի գլխուն...։

Ժողովականները կը սկսէին տագնապիլ, կ'ուզէին ժամ առաջ պատրաստել պարտուպատաչաճ պատառիճան մը, և այն օրը գրկել դայն թշնամի բանակի նոր ընդհանուր հրամանատարին, սակայն, դժբաղդարար, հոսանքները բոլորովին հակառակ էին, և համառաձնութիւն մը գոյացնել եթէ ոչ անկարելի գէթ բաւական դժուար կը թուէր։

Աւագ ազգին համախոհներուն թիւը կ'աւելնար հետզհետէ, և բերդատէր իշխանին աւերութիւնը նոյն համեմատութեամբ կը սաստկանար անոր դէմ։ Աւագ ազգն, չբաւականանալով իր գաղափարակից ընկերներով, կ'աշխատեր համոզել ու իր հակառակորդները, հրաժարեալ՝ անձնատուր ըլլալու յիմար գաղափարէն, միևնոյն ժամանակ, զգուշանալու ձայրայեղութիւններէ, որպէս զի դիւրագրգռութիւնները չը վիրաւորուէին։

Հաղար իշխանը, ուզելով այժ ասլ Զախրենց Աւագ ազգի առաջարկին.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ, կարծեմ թէ բաւական երկար տեւեցին վիճաբանութիւնները, ուստի կուգամ

ամփոփել զանոնք և ցոյց արուած միջոցներուն մէջէն լաւագոյնը յանձնել ձեր լուրջ նկատումին, նախ՝ մեր բերդաքեր իշխանին առաջարկը կայ, անձնատուր ըլլալու առաջարկը, յարգելի ժողովականներ, պիտի ուզէք ընդունիլ այդ նուաստացումը։

— Նուաստացում չէ, ամէր իշխան, բազմելին հայ բազմականներու պատուելին ու ներկայացուցիչը Շանըվհան Սահակ ազան։

— Տէր իշխան, յարևց Քարձմօրաք քահանան, մի՛ նախապաշարեք միտքերը. թո՛ղ ժողովականները դաման ու վճռեն։

— Ես չեմ նախապաշարեր, ամէր ամէր, չարունակեց Հազար իշխանը, իմ անձական զգացումս կ՚արտայայտեմ միայն, ուրիշ ո՛չինչ...։

— Շարունակեցէ՛ք, ամէր իշխան, բարձրացան քանի մը ձայներ, շատ լաւ կը խոսիք։

— Սիրելինե՛ր, յարևց իշխանը, մեր Նորաշխարհեան Նազարէթ չավուշին առաջարկը գիտէք, խելքիք անշուշտ, մեր Սահակ ազան շատ ազատ մտածողներէն չէ և զօրծնական չը գտաւ, որովհետև ո՛չ բանակը կրնայ թողուլ իր գրաւած այնչափ հզօր դիրքերը, ո՛չ ալ էահէմ բաշան պիտի զիջանի մեր ոտքը գալ ինքը, կամ իր կազմէ ներկայացուցիչներ ղրկել։

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ժողովականները, գործնական չէ այդ գաղափարը։

— Հեռեւաբար, չարունակեց Հազար իշխանը, մեր Սահակ ազային առաջարկը կը մնայ, և ես այդ կարծիքէն եմ, եթէ կուզէք ինքը թո՛ղ անգամ մըն ալ բացատրէ։

— Թո՛ղ բացատրէ, այո՛, կը վախտպինք անգամ մըն ալ լսել Սահակ ազան, խնդրեցին ժողովականներէն շատերը։

Հազիւ թէ Զախարենց Աւագ ազան, բերանը բացած, կը պատրաստուէր կրկնել իր առաջարկը, անդիէն Բաղրատենց բերդատէր իշխանը, յանկարծ ինքզինք կորնգուցած, աչքերէն բոցեր ժայթքելով.

— Աւագա՛կ ազա, ձեզի՛ եմ, գոնաց կառապի ձայնով մը. զո՛ւր մի՛ աչխատիք ժողովուրդը վերատին թակարդը ձգելու. ա՛լ հերիք է ո՛րքան խաբուեցանք, ես ըսկիզբներս ըսի, ուրիշ առաջարկ չե՛մ ճանչնար, Էհտէմ բաշան իմ հասցէ՛ս ղեկեր է նամակը, և՛ս պիտի պատասխանեմ իրեն։

— Դուք կրնաք առանձին գրել, հեգնեց Զախարենց Աւագ ազան, բայց անհատական պատասխան մը կը համարուի, մանաւանդ, զուք չէք կրնար գրել անոր մեր կողմէն, ո՛չ ալ ներկայանալ իբրև ժողովրդի գաղափարներուն և ղգացումներուն թարգման, զուք ազատ էք, կրնաք անձնաւորաբար ըլլալ.

— Եթէ ես անձնաւորաբար ըլլամ, մի՛ կարծէք թէ զուք պիտի կրնաք ազատել ձեր օձիքը, Աւա՛գ ազա, ձեր ձեռքերը պիտի կապել ուամ, և ձեր պաչտպանեալ վի՛ց Հնչակեան պարոններուն հետ, պիտի յանձնեմ զձեզ Էհտէմ բաշային, և պիտի խնդրեմ որ մեր երկրի անդորրութեանը սիրոյն համար զձեզ վտարէ մեր սահմաններէն, և

— Մանաւանդ, ընդմիջեց Կէսընեան Աւետիք էֆէնտին, զուր մի՛ յոգնիք, եթէ զուք այդպէս կը մտածէք, կը ցաւինք ձեր... տգիտութեան վրայ, սակայն, հոգ մի՛ ընէք, մե՛նք կ'աճապարենք հետանալ այս սահմաններէն, եթէ զուք կը կարծէք թէ մե՛նք ենք խազազութիւնը խանգարողները.

Ներկաները զանազան ազգուեցան և վերատրուեցան Բաղրատենց բերդատէր իշխանին վերջին խօսքերէն, և սաստիկ զրգռուեցան իրեն դէմ։ Ժողովական-

ներէն, կարկըլար թաղեցի, Եաղուպեան Աստուած ազան, յանկարծ առաջ նետուեցաւ ու պոռաց բերդատէր իշխանի երեսին.

— Մահտեսի՛, մահտեսի՛, մենք անձնատուր չ՚ենք ըլլար, իսկ եթէ դուք անպատճառ ուխտած էք այդ վատութիւնը գործել, ըսելիք չունինք.

— Ի՞նչ ըսել կ՚ուզէ այդ ազան, հարցուց Բասիլոսենց մահտեսին արհամարհոտ շեշտով մը.

— Զը հասնեցա՞ք, կարապե՛տ ազա, չարունակեց Եաղուպեան նոյն ուժգին թափով, եթէ կը փափաքիք անձնատուր ըլլալ, ազատ էք, բայց վատահ պէտք է ըլլաք, երբ այդ նպատակով, էահէմ բաշայի բանակավայրը դիմելու համար, Զէյթունէն դուրս ելլել փորձէք, առաջ՚ին անգամ ձեզի՛ կոտրտիմ հրացանս, կարապե՛տ ազա, և կրապանննե՛մ ձեզ...

— Ո՞վ է այդ ազան, հարցուց Կարապետ ազան բարկացոտ դէմքով մը, սիկառը մէկ քանի անգամ մխացնելով ու նոտած աչքէն մէկ քանի անգամ վար ելլելով.

— Եաղուպեան Աստուրը չէ՞ք ճանչնար, կարապե՛տ ազա, Մկրտիչ իշխանին եղբօրորդին և Շօրվայեան Վանէս իշխանին, և Եաղուպեան Աստուր իշխանին՝ ձելլատին թոռը, պատասխանեց Նորաչխարհեան Նազարէթ չաւուշը, շեշտելով ձ է լ լ ա տ անունին իբաքանչիւր վանկին վրայ, յիշեցնելու համար եղեռնական, արիւնոտ անցեալ մը, որ Զէյթունի պատմութեան մէջ անցած է...

Բերդատէր իշխանը վայրկենապէս յիշեց Բերդին Զարդի Գիշերը՝ Եաղուպեանի ու Սուբէնեանի, այս երկու ընտանիքներուն միջև բացուած արիւնոտ խրամը, և իր սրտին բոլանդակ ուժովը ղպաց և ըմբռնեց անաւոր խմաստը, որ ծածկուած էր ձ է լ լ ա տի թոռան

յայտարարութիւն տակ։ Սակայն, հպարտ մարդ, դառնալով Եաղուպեանի, և զսպելով իր կատաղութիւնը.

— Աստո՛ւր, զա՛ս կս, ըսաւ, քեզ չա՜տ կը սիրեմ, եթէ ո՛չ...

— Ի՞նչ, մռնչեց Աստուր, ինչ որ ըսի, ըսի, Կարապե՛տ ազա, եթէ կրնաք Զեթունէն դուրս ելլել, հրամմեցէ՛ք նայիմ...։

Եւ խոկմն առքի կ՚ելլէ, կը մնկնի Բասիլեանց վաճառատունէն։

Քիչ յետոյ, իրարու հետեւէ կը մնկնին, Նորաշխարհեան Նազարէթ չավուշը, Անդրէասեանց Աստուր ազան և բոլոր պատերազմի կուսակիցները, բայց ի Հազոր իշխանէն, որ հոն կը մնայ, որպէս զի համոզէ Կարապետ ազան և անոր համախոհները, հրաժարելու անձնատուրութեան գաղափարէն։

Նոյն օրը կը խմբագրուի Էմէնէմ բաչայի նամակին պատասխանը, բաւական մեղմ ոճով մը, գրեթէ ճիշդ Զախրենց Աւազ ազայի առաջարկած ձեւովը։

Պատասխանագիրը ստորագրեցին երեք հոգեւոր պետերէն զատ, Հազոր իշխանը, Բասիլեանց բերդատէր իշխանը, Կիւլվանեան Նազարէթ ազան, Պալճենց Սարգիս ազան և Անդրէասեանց Աստուր ազան։

Նոյն իրիկունը, Նորաշխարհեան Նազարէթ չավուշին հետ, Բարթողիմէոս վարդապետը, և Ս. Աստուածածնի փոխ վանահայր Տիրացուեան Տէր Սարգիս քահանան ու քանի մը խմբապետներ վանքը վերադարձան Անբաւանի Քարտակի ճամբով, առանց նշմարուելու Էմէնէմ բաչայի բանակէն, որ կը տարածուէր հարաւային և արեւելեան բլուրներուն վրայ։

Մանուկ սուրհանդակի մը ձեռքով, բանակավայրը ղրկուեցաւ պատասխանագիրը։

Էհնէմ բաշան, Զևթունի երեւելիներուն պատուախնամագիրը առանալէ յետոյ, պէտք զղաց իր ապագա կոյսը ժողովի հրաւիրելու, որպէսզի անմիջապէս հաւաքուեցան իրենց ընդհանուր հրամանատարի վրանին մէջ։

— Զինակից ընկերներ, ըսաւ ընդհանուր հրամանատարը, ինչպէս գիտէք, հաչուութեան մասին բանակցութեան մանելու մօտ նամակ մը գրած էի Բասիլոսենց մահտեսի Կարապետ ազային, ահաւասիկ պատասխանը։

Սպաներէն մէկը կարդաց գայն։

— Իմացած, չարաշնակեց Էհնէմ բաշան, Զևթունցիները կը փափագին մտնել բանակցութեան, բայց կ'ուզեն նախապէս իմանալ թէ ինչ հիման վրայ պիտի դրուի հաչուութիւնը, թէ ինչ պայմաններ պիտի առաջարկենք իրենց, ան.

— Բանաւոր է, հրամանատար բաշա, ըսաւ հազարապետ մը, Բէմզի բաշային ուխտակից հակառակորդներէն, մարդիկներուն աչքը վախցեր է, ձեր նախորդին ծանր պայմանները դեռ չեն մոռցած. եթէ զարձեալ նոյն պայմանները պիտի առաջարկուին, բաշա, լաւագոյն է բնաւ չմտնել բանակցութեան.

— Ինչպէ՞ս, հարցուց Էհնէմ բաշան, իմ նախորդը ինչ ծանր պայմաններ դրաւ, թուեցէ՛ք նայիմ.

— Օրինակի համար, պատասխանեց հաղարապետը, Նորաշխարհեան Նազարէթ չափուչին հետ Հնչակեան պարոնները պահանջեց.

— Ուրիշ..., ընդմիջեց Էահէմ բաշա.

— Անպայմա՛ն անձնատուրքիւն..., շարունակեց հաղարապետը, «Զէր կինէրուն ու ձէր զաւակներուն ձեռքէն բռնած, բանակը պիտի գաք անձնատուր ըլլաք» ըսաւ. կարելի բա՞ն էր ասիկա.

— Դուք ինչ կը կարծէք, ընդմիջեց Էահէմ բաշան, մենք ինչ պայմաններ պիտի առաջարկենք կը կարծէք.

— Բաշա՛, ըսաւ Միւմթազ պէյ, առաջարկը դիւրին է, գործադրելո՞ւն վրայ է խնդիրը. մենք չա՞ս բաներ կրնանք առաջարկել, պիտի ընդունի՞ն Զեմուսուլինները.

— Զօրանոցին գերիները չարդե՞ր են, ըսաւ Էահէմ բաշան, ինչպէս կը պատմուէր Մարաչի մէջ, ինչ տուգանք պիտի պահանջուի փոխարէնը.

— Ինչ ուզեն որ ինչ վճարեն, առարկեց ուրիշ ապագ մը, բաշա՛, նայեցէ՛ք, ես քիչ մը յուսահատ եմ, չեմ յուսար թէ սրդիւնքի մը յանգի բանակցութիւնը. մինչև ցարդ անորոշ մնացած է պատերազմին բազդը, և ապառամբները տակաւին կը յամառին շարունակել կռիւները, մինչև որ չը չախչախուին, ա՛չ մէկ պայման կ'ընդունին այդ մարդիկը.

— Աւելի պարզ խօսեցէ՛ք, Ասլա՛մ պէյ, ըսաւ ընդհանուր հրամանատարը զեր-հաղարապետին, դուք ինչպէս կ'ըմբռնէք հաշտութեան պայմանները.

— Հաշտութեան պայմանները, բաշա՛, պատասխանեց Ասլամ պէյ, երկուստեք զոհողութիւններ կը պահանջեն, առանց այդ զոհողութիւններուն, կարելի չէ գոյացնել ա՛և է հաշտութիւն.

— Ինչ կ'ուզեն այդ ապաստամբները, հարցուց Էահէմ բաշան, պէյլի՞ք կ'ուզեն.

— Մ'չ, պատասխանեց Միւմթազ պէյ, ևս բաւական կը ճանչնամ զիրենք և չատ անպայմանը խօսակցած եմ իրենց հետ, ո՛չ պէյլիք կ'ուզեն, ո՛չ ալ ա ն ջ ա ո ւմ, աղքատ մարդիկ են, ապառաժուտ երկրի մը բնակիչներ, զուրկ ամէն ապրուստի միջոցներէ. ապահարկ ըլլալ կ'ուզեն.

— Սակայն դժուար չէ, ընդմիջեց Էահէմ բաշա, տարեկան մէկ երկու հազար ոսկի պակաս թող մանէ սէրասքիեան գանձը,

— Յաճախ խնացած եմ իրենց պատասխանները, չարունակեց Միւմթազ պէյ, Մարաշի կառավարութեան հետ յաճախակի վէճեր ունեցած են, քանիցս ինծի ալ գանգատած են, կ'ուզեն միանգամ ընդ միշտ զատուիլ Մարաշէն և Բ. Դուռին անմիջական հակակշռութեան տակ մտնել, տեսակ մը մ ի ւ թ ա գ լ (անկախ) գ ա զ ա (գաւառակ).

— Սակայն քիչ մը դժուար է կարծեմ, ըսաւ Էահէմ բաշա.

— Մէկ խօսքով, չարունակեց Միւմթազ պէյ, ա ռա ջ խոստումնակո՛վ միայն կարելի է զլուխ հանել բանակցութիւնները.

— Ըսել է թէ, ընդմիջեց ընդհանուր հրամանատարը, ա ն ձ ն ա ս ւ ր բառը բնաւ առնելու չէ երբէք՝

— Երբէ՛ք, երբէ՛ք, կրկնեցին բոլոր ապստամբները։

— Էահէմ բաշան կը զգար իր առանձնաձայն պաշտօնին բոլոր ծանրութիւնը, որուն ներքև իր ուսերը ակամայ կը թեուէին. գիտէր Բ. Դուռին, մանաւանդ Ելլտըզի սրամտութիւնները, որոնց գործադրութեան համար չը պիտի բաւէին իր բանակին ներկայ ուժերը։

Աչքերը բացախփելով ու ճակատը չիկոտ, քիչ մը խորհեցաւ, յետոյ դառնալով ապայակոյտին.

— Ընկերակիցնե՛ր, ըսաւ, այս հաշտութիւնը չպիտի դայանայ.

— Ի՞նչու, բայա՛, հարցուցին ապանները զարմացկոտ դէմքով մը.

— Որովհետեւ, չարունակեց Էահէմ բայան, մեր գործը պարտաւածի մը հետ չէ, որպէս զի պարտադրենք մեր պայմանները.

— Իրաւունք ունիք, բայա, բաւ հազարապետ մը, եթէ ինձի հարցընէք, վճռական, վերջնական հարուած մը պէտք է տանք, և այնուհետեւ մանանք բանակցութեան:

— Այն տաեն, առարկեց Էահէմ բայան, բանակցութեան մանկու պէտք չը մնար, բոլոր ապստամբները գերի կը վարենք ու կը նուաճենք Լեռը:

— Կ'երեւայ թէ ի վերջոյ պիտի տեսնենք այդ միջոցին դիմելու, յարեց Միւսթաղ պէյ, այս ապստամբները կարող լեզուէ չեն հասկնար.

— Բայց խօստումներէ կը չլանան, ընդմիջեց Էահէմ բայան.

— Ե՞րբ չլացան, առարկեց հարիւրապետ հաճի Եասին էֆէնտին, Նալարէթ չավուշը փորձեցինք, ոսկեվից քսակը չը մոռնանք...:

— Ի՛նչ քսակ է, հարցուց Էահէմ բայան:

Սպանները պատմեցին ոսկեվի քսակին եղելութիւնը:

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ Էահէմ բայան, քանի որ այդպէս է, քանի որ ո՛չ խոստումներէ կառնեն, ո՛չ ալ ըսպառնալիքներէ, մենք կը վերադառնանք մեր նախկին տեսակէտին. վճռական հարուած մը կը փորձենք, կը ջախջախենք զիրենք, և հաշտութիւնը մեր պէնգերուն ուժովը կը պարտադրենք, չէ՞.

— Այո, բաշա, կրկնեցին ապստամբության անդամները, արդէն միրալայ Ալի պէյ ալ այդ կարծիքէն էր, և ձեր նախորդին հետ այդ մասին չատ խորհրդակցեցաւ. եթէ հրաման ընէք, անմիջապէս աս բոնադակները կը ղրկենք Ալի պէյի բանակը, և գինքը կը հրաւիրենք իր ստանդրած բոլոր ուժերը չարժման մէջ դնելու և քալեցնելու դէպի Զեթունն. իսկ մենք այժմէն կը պատրաստուինք և կը զարթնենք յարձակումնիս զանազան կէտերէ. կը յուսամ թէ կէս ժամուան մէջ կը վերջացնենք...»

— Այդքան դիւրին կը կարծէք, պէյ, հարցուց Էահէմ բաշան, չէ՞ք մտածեր թէ անոնք ալ անպակաս ուժեր ունին պատրաստի. ինդանօթի պիտի բռնենք քաղաքը, բայց, բնակիչներուն մեծագոյն մասը քաշուած է կարծեմ լեռներու գագաթը, ապաստանելու համար դիրքեր բռնած, մեր մեր թնդիւս կը դանուի Զեթունի մէջ, քալաքին պահպանութեան համար:

— Սակայն, հրամանատար բաշա, դիտել տուաւ Միւմիաղ պէյ, ասանկի կացութիւն մը չէ՛ սպիկո, չի կրնար տեւել. մեր զօրքերուն մէջ տարաձայնութիւն մը մտած, անհալի աւերներ կը գործէ. ցուրտը, ձիւնը, կլիմային անդիմադրելիութիւնը, բոլոր պայմանները մեզի համար աննպաստ են, մինչդեռ ապստամբներուն ծնած, սնած, սպրած տեղը, սիրած կլիման է. կա՛մ պէտք է հաշտութիւնը կնքել, կա՛մ առնել վճռական քայլը, բաշա՛.

— Պիտի առնենք քայլը, ըսաւ ընդհանուր հրամանատարը, պարա՛պ բան է հաշտութեան բանակցութիւններով վատնել թանկագին ատիները. չատով առաջադրենք հանձնենք Ալի պէյի բանակը, և ազդարարենք լրտեն որ կարճ ու պատրաստ գանուի, մեր ազդանշանին պատասխանելու համար.

— Բ ա ռ օ յ ան յ այտնի է, բաւ ապահովէն մէկը, թնդանօթ մը կ'արձակուի և անմիջապէս կռիւը կը սկսի։

Սպայակոյտը, ընդհանուր հրամանատարին փափաքին համաձայն, որոշեց հրաժարիլ հարուածման գաղափարէն, յետաձգել բանակցութիւնները, չարունակել թշնամութիւնները ձեռնարկել վճռական գործողութիւններուն, չախչախել ապստամբներուն ուժերը մէկ հարուածով, և այնուհետև՝ ձեռք առնել Լևոան ամրոցական նուաճումը։

Անմիջապէս, սուրհանդակներ ճամբայ կան դէպի Սալի պէյի բանակը, Էսհէմ բաշային հրամանագրովը, որ կը պարունակէր սպայակոյտին որոշումը։ Էսհէմ բաշան Սալի պէյին կազդարարէը, թնդանօթին առաջին օրուան կրակոցն պէս, իր հակայ բանակով առաջ քալել Զելմանի վրայ։ Նոյն հրամանագրով կը ծանուցանէր նաև թէ՝ ինք ալ արեւելքէն պիտի յարձակի, զանազան կէտերէ, պիտի թնդանօթի բռնէ քաղաքէն միջնաբերդը, նկուղները, դպրոցները, բնակարանները, և պիտի աշխատի ամէն գնով ձեռք բերել յաղթութիւն մը, առանց որու, կը գրէր Էսհէմ բաշա, անկարելի է ապստամբներուն հետ կնքել պատուաւոր հաշտութիւն մը։

Ը

Բերդաաեր Բասիլանոց իշխանը չաա ախուր էր, Էտէմ բաշային քով ղրկուած Զեթունցի բանտերը ձեռնունայն վերադարձած էր, առանց չոր ու ցամաք բարև մը բերելու Էտէմ բաշայի կողմէն։

Սաղին, Զախարենց Սւաք ազան, Բասիլանոց վաճառատան հաւաքոյթէն բամնուելէ յետոյ, իրեններով, գաղանի խորհրդակցութեան մը համար, առանձնացած էր կեդրոնական վարժարանի սենեակներէն մէկին մէջ։

Մէջաեղը սև սեղան մը կար, մէկ ոտքը կէս մը կտրած, որուն վրայ կը պլպլար կարճ մոմ մը, աշտանակի մը մէջ, չորս պատերուն տակ գպրոցական գրաւեղաններ ու նամարաններ դրուած էին խառնիխուռն, պատերէն կախուած՝ երկու աշխարհացոյց քարտէսներ, երկուքն ալ պատառ պատառ, և մարզակազմութեան վերաբերեալ քանի մը ապտպրուած պատկերներ, հոյլն։

Սենեակին պուռը խեռամով մը կղպուած էր հաւէն, և երկու պատուհանները, որոնք կառավարութեան պաշտօնատան չէնքին կը նայէին, սախտակներով գոցուած էին, այնպէս որ դրսէն կարելի չէր նշմարել լոյսը, որ ալեներսը գուշակել մարզկային էակներուն ներկայութիւնը։

Սւաք ազան, ծանրախոհ ու խախծոտ, ձեռքի սիգարը միշտ չրմունքին, անդադրմէն մուխը ներս կը քաշէր ու կը հառաչէր։

Ներկաները նոյնպէս արտասուք էին ու մտածկոտ, խիստ ծանրակշիռ խնդիր մը զիրենք հոն կը բերէր, երբեմնի Ս. Յակոբի առաջնորդի վերատեսչութեան վրայ կառուցուած ճեմարանը։ Ոչ ոք գիտէր, ո՛չ ոք կրցած էր թափանցել Զաքարեայ Աւագ ազային ու իր ընկերներուն այն դիչերուան հաւաքոյթին գաղտնիքը։

Զորս էին բոլորը, Աւագ ազային հետ միասին, Կէսպընեան, Բուռաքեանան և Զօխուբեան, երեք անուանի ընկերները, որոնք Աւագ ազային խօսքերը պատգամ ընդունողներէն էին։ Ընթերցողները յաւ կը յիշեն անշուշտ, այս չորս անձերը նշանակ եղած էին Բասիլանոյ վանահատան մէջ, Բերդաձոր իչխանին կողմէն, իբրև պատասխանատուներ՝ պատերազմին և իբրև պաշտպաններ՝ խաւարտար գոմիթէի մը կազմէն ղրկուած չաթաղարի(*) պարոններուս, ևն։

Կէսպընեան, անդուժելի կասկածոտ մը, երկու վայրկեանը մէկ, ոտքի կ'ելլէր, կը մօտենար անհանգիստ զրան, ու մը կը դնէր կզպանքը, յետոյ կուգար վերսաին կը նստէր իր տեղը։

Բուռաքեանան, իր ընդհանուր գաւարթութիւնը կորսընցուցած, պատերազմին սկիզբէն ի վեր մտցած էր իր կատակները, և իր ընկերներուն պէս, ինք ալ մեծամտաձոռ, խոհուն, սիրենքի լռութիւն մը կը պահէր։

Իսկ Զօխուբեան Սրբին տան, Աւագ ազային երկարդի, բայց աւելի նահանջ, անշուշտ ապագրութիւնը, այդ դիչերը աւետարանէն ա՛յ աւելի լուրջ էր։

Դաւթը, ձիւնը կը մտկէր ու կը պատուաքէր, քամին կ'ոռնար իր վայրենի եղերերգը, երկաթէ վանդակներուն մէջէն ներս կը խուժէր ձիւնահողիկ մը, գիտակամբերեան սենեակները հոսպոյին հետ, որ ամպրոպ լռութեան կատարներէն վերմած, կուգար նստուածել Զեմբուհի արիւնոտ կոյտերուն վրայ։

Զորս թագերու չորս նկուղներուն մէջ հակումներ կը կատարուէին, և ամբողջ Լնոը, պինդ արհեստ մտրակ-բռնութիւն մը, կ՚ապօթէր։

Մէջնարկուին բարձունքը, Բասիլոսնոց ապարանքի սենեակին մէջ, Սուլէնենոց թագի երեսկիներուն դիւնբաժոդովը կը գումարուէր Մեծ Մահաեսիին նախագահութեան տակ։ Ուրիշ դիւնբաժոդով մըն ալ կը գումարուէր Կիւվանսան Նազարէթի ապարանքին սենեակին մէջ. նդիպէս, ուրիշ դիւնբային հաւաքոյթի մըն ալ՝ Պաղճենոց Սարգիս ոգւոյին սենեակը։ Եւ այս բոլոր ժողովներուն մէջ, միևնոյն նիւթը կը ծեծուէր. — Էահէմ բաչան ի՞նչ պիտի պատասխանէր արդեօք։

Եւ սակայն Էահէմ բաչային մէկ պատասխան հաստած էր միևչեւ այն րոպէն, ուր ուրիշ ժամուքներ ուղղէր, իր սպասակոյսին խորհրդովը, կը պատրաստուէր վճռական հարուածը տալ։

Իսկ չորս ամբաստանեալները, Աւագ ոգան չբջապատած, Կեդրոնական Վարժարանին անկիւնի սենեակներէն մէկին մէջ, իրենց կեանքի դերագոյն վայրկեանները կը համրէին ու կը չափէին անձրևաթաց, որ դիրենք կը զատէր մեռելներու աշխարհէն։

Աւագ ոգան դլուխը բարձրացուց և աչքերը բոլորտիքը պտըտցնելով.

— Տղաքնե՛ր, ըսաւ, համակերպող զոհի մը ցաւագին չեչտովը. այս դիւները՝ Զեմաունի վերջին դիւները պիտի ըլլայ. Բասիլոսնոց վաճառատան մէջ անցած դարձածները չպիտի ուղէի հոս երկրորդել. խաւարը լուսաւորուած է, մահաեսին յայտնապէս խօսեցաւ հոն, խըն, դիւը մեր չորսին չուրջը կը դառնայ, մենք պիտի ըլլանք քաւութեան ոչխարները.

— Ինչո՞ւ այդքան մութ կը տեսնէք պատկերը, հարցուց Կէորղենան, ինչո՞ւ յանկարծ վհատեցաք, ապա-

սեղ՛ք, տեսնենք ինչ ախոռ պատասխանէ Էմէլէմ բաշան.

— Էմէլէմ բաշան չը պիտի պատասխանէ, չարունակեց Աւազ ապան, մե՛զ ապահան ապաչնորը, իրաւունքի չունին, մէզմէ որ պատ փորձութիւններու բովէն ալ անցած են, քանի՛ քանի՛ դժրաղդ պարագաներու մէջ.

— Աւա՛ղ, կրասերկոց Զոխութենոց Արիմը մոռրիմ չեղաւ մը, ինչո՞ւ պիտու որ Էմէլէմ բաշան չը պիտի պատասխանէ.

— Ե՜ա՛ ես պիտեմ, պատասխանեց Աւազ ապան, Արիմ՛ն, այս առտուն անգամը չէ.

Յետոյ դառնալով միւս ընկերներուն.

— Մոխկ ըրէ՛ք որ պատմեմ, չարունակեց Աւազ ապան, ե օ թ ը բ ա չ ա ն ե ր ու ն ա ա ր է՞ն ալ ապա պէս եղաւ, բանակը բնաւին գրին Զեմունի գիմացը, այն առեն առաւօտն գօրանոցը չէր չինուած, ինդանօթիները կարդով չարնցին, յետոյ, նամակ մը գրկուեցաւ բանակի հրամանատարին կողմէն, ազէկ չեմ յիշեր ո՛ր տպագիր, Բասիրան՞ոց թէ Կիւվանանոց հասցէին, ճիշդ այն քաղաքավար ու խաղաղասէր ոճով, որով գրուած էր Էմէլէմ բաշային նամակը, Վ.նհափա Սուլթանին (՞) անհուն գիւրութիւան և առատ չորհներու խոստումներովը լեցուն նամակ մը, հաչուութիւան պայմաններու մասին բանակցութիւան մտնելու վախիտ կը յայտնուէր, և այդ նպատակով լիազօր պատգամաւորութիւն մը կը հրաւիրուէր բանակին կեդրոնը.

— Յետոյ ինչ եղաւ, հարցուց Քուսքուանոց Սահփան էֆէնտին.

— Ի՞նչ պիտի ըլլար, չարունակեց Աւազ ապան, Զեմունէն պատասխան մը գրկուեցաւ, հաչտարարատմադրութիւններով, և կըսպասուէր երկարգ պատասխանի մը.

— Ջը տրուեցաւ երկրորդ պատասխանը, հարցուց կէսգրնեան.

— Տրուեցաւ, պատասխանեց Սւազ ազան, թնդանօթներու որոտումով...:

Սահմռկած, իրարու երես ակաան նայիլ:

Սւազ ազան իրականութիւնը կը տեսնէր, և չէր կրնար զսպել իր ներսիդին եռացող ատգնապը.

— Սիրելիներ, ըսաւ, ժամերը կ'արշաւեն, այս գիշեր մեզ արամադրելի, վաղը ներս պիտի մտնեն թշնամի բանակները, արեւելքէն, հարաւէն և արեւմուտքէն, Էտիմ բաշան ու Սլի պէյը պիտի ամրակոծեն Զեթունը, թերեւս ա՛յս գիշերուընէ, և իրենց յաղթական մուտքը պիտի գործեն, չորս կախաղաններ պիտի կանգնեն մեր չորս կառուցքներուն՝ Պաղ Աղբիւրի, Շուղրի, Քարէ Կամարիկի ու Կարսի գլուխը. պիտի՛ք, որո՞նց համար.

— Որո՞նց համար, հարցուցին երեք ընկերները անդադրին սարսուռով մը.

— Մեզի համար, մեր չորսին համար, բացագանչեց Սւազ ազան.

— Բայց ինչո՞ւ...

— Չէ՞ որ մենք ենք Զարիքին Աղբիւրը, նոյնը չը յայտարարեց Մեծ Մահաեան...:

Աչառնակին մտքը կը հալէր. կը մարմրէր ու անկէ կաթկթող մեռելային նշոյլները կ'արիւնաւէին սենեակին պատերուն պատկերը, որոնց վրայ կը գծուէին Սւազ ազային ու իր ընկերներուն արտաքին դիմադրութիւնները:

Սւազ ազան, բնդհատուած խոհակցութիւնը վերսկսելու համար, նոր սիկառ մը կը վառէր, երբ յանկարծ, քայլերու չռաւիղ մը լսուեցաւ դուրսէն:

Սենեակը խորտնակ լռութեան մը մէջ ընկղմեցաւ և կէսգրնեան, մօտենալով մէջ տեղի սեղանին, փչեց ու մարեց աչառնակին մտքը:

Խաւարի մէջ ալիք յանդիման աչքեր կը վառէին, որոնք արիւնկարանդ լոյսեր կ'արձակէին, և այդ գերեզմանային անշարժութեան մէջ, ընդհատ հեւքեր կը լսուէին միայն, տառապող կարծքերուն հեւքը...։

Ջրաքը միահին, չունչերնին բռնած, դուրսը կ'ականջէին։

Քայլերուն չշուկը չէր դադրեր, ընդհակառակը, ա՛լ աւելի արշաւի կը լսուէր, կը մօտենար, ամապարող մարդու մը քայլերուն կը նմանէր ան։

Մէկ երկու վայրկեան անցաւ այսպէս, և անա՛ դուռը զարկին։

Ցետոյ, ծանօթ ձայն մը լսուեցաւ, որ կ'ըսէր.

— Բացէ՛ք, ես եմ.

Քաւթաւունց Սահակն էֆէնտին ճանչցաւ Շանըվենց Հանէս պապան, մանր նորէն վառեց և իսկոյն բացաւ դուռը։

Ներս մտաւ Հանէս պապան, ցնխերու, ջուրերու մէջ թաթխուած, ամրողջ մարմնովը կը դողար, դեռ նոր կը վերապահար Մարաչէն, ուր երկու օր առաջ ղրկուած էր իրեն սուրհանդակ. Տէր Նահապետեան Տէր Ղևոնդ քահանային քով։

— Պատմէ՛ նայինք, Հանէ՛ս պապա, ըսաւ Աւագ աղա, ձեռքի սենեկովը խառնելով երկաթէ կրակարանին մոխիրները, մտանցի՛ր, առաջ եկո՛ւր, քովս նստէ՛։

Հա՛ էս պապան մտաւցաւ կրակին, որ արդէն անցեր էր, աչառ՝ակի նայող մանին պէս, որ կը մարմրէր։

— Լ՛. չարտնահեց Աւագ աղա, երր եկար.

— Կէս ժամ առաջ.

— Ի՞նչպէս ելար որ հոս եկար, հարցուց Աւագ աղան.

— Ճամբան իմացայ ձերինները էն, պատասխանեց Հանէս պապա, գնա՛ կեպրանակատն վարժարանը նայէ՛ քանի, ու՛ հա եկայ։

— Լա՛ւ, չարտնակեց Աւագ ալա, պատմէ՛ դայինք, ի՞նչ ըրիր. նամակ մը ըրիր անշուշտ, չէ՞.

— Կեցէ՛ք, պատմեմ, յարեց Հանէս պապան, պատմաբժիշկս խիստ չհանկան է, պէտք է մոխիկ ընէք մինչև վերջը:

Ձայս ընկերները կախուեցան Հանէս պապայի շրթունքներէն.

Եւ Հանէս պապան սկսաւ պատմել. —

«Ինչպէս կը գիտէք, ուշ ատեն մնկնեցայ, մութը կոխեր էր արդէն, բոլոր ճամբանները գոց, թշնամի գունդերէն պաշարուած, չտարեր ճեռացեր էի, չէի գիտեր թէ ո՛ւրկէ պիտի կրնայի ճամբայ մը բռնել: Վերջապէս հասայ Շուշլի կամուրջին եզերքը, ուր յանկարծ գաղափար մը յղացայ: Ղարնեցայ Անդրէասեանց Քարերէն վար իջնել, ձիւներուն վրայէն, Շուշլի գետակի եզերքէն քերելով, կամաւոր պիւքնիերէն ձնծուած ապառաժներու վրայէն ցատկելով, առանց նշմարուելու, բոպիկ ոտքերով ու կիսամերկ, չարունակ ջուրերու մէջէ, հասայ հոն, ո՛ւր Աճապոլը կը միանայ մեր Շուշլին: Գետակէն կը պիտէի, Սօլագ Տէաէի բոլոր երկունքը, հազարաւոր լոյսեր կը ցոլցոլային, Այլ պէյի բանակին լոյսերը...:

«Ի՞նչ երկարեմ, գրեթէ տասած, կիսամեռ, հոգիս յաղթեցայ, միշտ գետակէրեքը փերկելով, հասնիլ Գ ա բ ա Զ ա լ թ ը, ուրկէ այլ եւս չէր նշմարուէր ո չ մէկ լոյս, պոն մը վախցեցայ գետակերքի մոցաոներուն մէջ մտնել. կրակ չինել, քիչ մը նոսրել, լաթերս չորցնել ու ոտքերս. բայց յետոյ, այդ զաղափարէն հրաժարեցայ, որովհետեւ, կ'ըսէի ես ինծի, կրնայ ըլլալ որ մոցոտներուն մէջ թշնամիներէն լրտեսներ պոնուրտած ըլլան:

— Է՛, յետո՞յ, ընդմիջեց Կէսպընեան անհամբեր ու տենդոտ չարժուածով մը.

« Յետոյ, չարունակից Հանէս պապան, դարձեալ ջուրերուն ու լերկ ապառաժներուն մէջէն, չարունակ Թապլաբկելով, խնդալով կլկլով, կուռնաիին բերդին մօտերը հասայ, ուր վտառ էի, պիտի կրնայի առանց վտանգի քիչ մը հանդիստ առնել, կրակ մը վառել քարայրի մը մէջ, և յետոյ ճամբաս չարունակել։

— Հանէ՛ս պապա, դիտել տուաւ Աւագ ապան, որ կ՛աճապարէր, կարճ կապէ, ըսէ՝ մեզի, կրցա՞ր անվնաս հասնիլ Մարաշ, նամակը յանձնեցի՞ր, պատասխան մը բերի՞ր, ա՛դ պէտք է մեզի.

— Աւա՛գ ապա, բողոքից Հանէս պապա, չէք խոզուր որ լրացնեմ.

— Լրացո՛ւր, լրացո՛ւր, ըսաւ Աւագ ապա, բայց համառօ՛տ...։

Եւ Հանէս պապան չարունակից.

« Զկրկարե՛մ, Ջահանի եղերքէն միչա քերկով, հասայ Մարաշի մեծ կամուրջը, ուրկէ քայլերս ուղղեցի դէպի քաղաքը, Նախ երէն իւրմէն կուզէին, և յաջողեցայ վերջապէս մտնել Բառատուն Մանկանց եկեղեցին, Տէր Ղեւոնդը գտնելու և նամակը յայտնելու համար.

— Սակայ պէտք է, Հանէ՛ս պապա, ընդմիջեց Զօփուրենց Արթին ապան, պատմէ՛ նայինք.

« Եկեղեցին ամայի, ո՛չ ոք կար հոն, չարունակից Հանէս պապան, ժամկոչը միայն կար, սար խուցը մտայ, քիչ մը նստանք, Տ. Ղեւոնդը հարցուցի, լուեց. խո՛ր մարդը, սկիզբէն մինչև վերջը պատմից Սղէսը...

— Ո՞ր ազէսը, ընդմիջեցին ներկանները.

« Մարաշի կոտորա՛ծը, չարունակից Հանէս պապա, Մուրատեաններըը խողխողուած, քանի՛ քանի պատուական երիտասարդներ նահատակուած, և Տէր Ղեւո՛նդը...

— Է՛, ընդմիջեցին ամէնքը, ի՞նչ եղաւ Տէր Ղեւոնդը.

« Ի՞նչ պիտի ըլլար, չարունակեց Հանէս պապա, քանդը տարեր նետեր են ուրիշ մեծամեծներու հետ. ես մէկ կոպէկն չատ գոհ մնացի անոր բանտարկութեան համար, որովհետև, եթէ չը բանտարկուէր, ա՛նպատճառ պիտի մորթուէին զանի, ա՛յսպէս կը պատմէր Քառասուն Մանկանց եկեղեցւոյ ժամկոչ ազբարը։

— Ի՞նչ ըրեր նամակը, հարցուց Աւագ աղան.

« Ժամկոչին յանձնեցի, պատասխանեց Հանէս պապա, և ազաչեցի որ ինք անձամբ տանի զայն յանձնէ քահանային, կերակուր տանելու միջոցին, և պատասխանը բերէ։ Ժամկոչ ազբարը վախցաւ, չուզեց ինքզինք վտանգել, ինծի խորհուրդ տուաւ Քիւմպէթի Վարժապետեան Տէր Յովհաննէս քահանային ձեռքով հասցնել նամակը Տէր Ղեւոնդի, բայց ես հակառակեցայ.

— Սամուէլեան Սարգիս էֆէնտիին կամ Տէր Ղազարեան Դաւիթ էֆէնտիին քովէ յանձնէիր նամակը, յայտնեց Աւագ աղա.

« Ա՛խ, սիրելինե՛ր, չարունակեց Հանէս պապան, մի՛ տաք այդ պատուական երիտասարդներուն անունները.

— Ի՞նչ հզան որ, հարցուցին չորսը միասին.

« Երկո՛ւքն ալ խոզխազնե՛ր են, խոզխազնե՛ր, դահիճներ, հրէշներ... »

Հանէս պապան կանգ առաւ քիչ մը։

Բոլոր դէմքերը ախորժան, ևս առ առ մը սահեցաւ բոլոր ճակատներուն վրայէն։

« Ա՛խ, չարունակեց Հանէս պապա, մէկ կոպէկն իր արցունքները սրբելով, ո՛ր մէկը յիշեմ, քանի՛ քանի երիտասարդներ ապաննուած են... »

— Զօրպաճեան Յովհաննէս էֆէնտին չը հարցուցի՞ր, Հանէ՛ս պապա, հարցուց Աւագ աղան, անո՛ր քովէ տանէիր նամակը.

« Մեն ալ բանտարկուելր է, Աւա՛գ ազա, ինչ կըսէք, առարկեց Հանէս պապա, Մարաչի մէջ մերիններէն կաբնուար դէ՛ք մը չէ մնացեր, չատերը ապան ուած են և մնացածներըն բանտարկուած։ Ժամկոչին հետ քիչ մը խորհրդակցեցանք, յետոյ, պիշկոպոս, ամերիկեան միսիօնարներուն քով իմ գացեր, Գըրգ կէօղի կոլմը, և նամակը ձեռքովս յանձներ եմ իմ ծանօթներէս Շէքէբաէրեցի Խալէն հայ խոհարարի մը, որ խոստացաւ ինք անձամբ բանտը տանիլ զայն և յանձնել տէր Ղեւոնդին։

— Միսիոնարին երեսը չը տեսա՞ր, հարցուց կէսպընեան Աւետիք էֆէնտին։

« Տեսայ, պատասխանեց Հանէս պապան, Զեթունի վիճակը հարցուց, Կոստան պատուելիին վերքը, մեր Շանըվենց Աւետիս ազան և ուրիշ բազաքականները. խորհուրդ տուաւ որ անձնատուր ըլլանք, ո՛չ Եւրոպան, ո՛չ Ամերիկան, ո՛չ մէկը պիտի օգնէ ըսաւ, եթէ չտանապարէք անձնատուր ըլլալ, տհաղին բանակ մըն ալ պիտի քալէ Զեթունի վրայ և անգթօրէն պիտի ջարդէ նոյն իսկ օրօրոցի մանուկներն ը, չը խնայելով ո՛չ կիներուն, ո՛չ անկար ծերերուն, ըսաւ »

Հանէս պապան աւարտեց իր պատմութիւնը, յետոյ ծոցէն ծրար մը հանելով, մէջտեղի սեղանին վրայ դրաւ զայն ու դառնալով Աւետ ազայի.

— Աւա՛գ ազա, ըսաւ, տհաւասիկ վկաները, ցոյց տալով ծրարը.

Ննրկհաներէն Գուսքուսեանց Սահակ էֆէնտին քաշկեց ծրարը, աղ և օճառ էր, Մարաչէն բերուած։

Հոս տեղն է յիշել թէ այդ տագնապալի ՝ երջանին տակալի նեղութիւն մը կը դիտէր Զեթունի մէջ։ Զմեռը տաժանիկ, խածնող ցուրտին ու դէզ դէզ բարձրացող ձիւնին դէմ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար, ան-

տառները չէին կրնար երթալ, Թշնամի բանակներէն պահպանուած ըլլալով, և կըտեսնուէին մօտակայ պարսպէն բոլոր պահապան ծառերը կտրել ու փայտ հայթայթել: Իսկ բնակչի կենդանիները, էշ, ջորի, ձի, յորդի ու գարիի չգոյութենէն սովամահ, ոմանք իրարու հատեալ կրծել, և անոնց մէջի յորդը պարպել, և զան կենդանիներ ալ, որոնք իրարու պոչը կերան:

Մեր ընթերցողներուն ճշդիւ գաղափար մը տալու համար, այն տարուան ապրող սովին ու տագնապին վրայ, բաղդատական ցուցակ մը կը դնենք հոս, յատուցիչ ծանօթութիւններով:

Ահաւասիկ իւրաքանչիւրին գիները, խաղաղութեան և պաշարումի չրջաններուն մէջ. —

Ալիւր օխան	1	դրուշէն	բարձրացաւ	60	դրուշ
Ցորեն բեռը	10	»	»	150	»
Օճառին օխան	4	»	»	32	»
Ծխախոտին օխան	4	»	»	90	»
Գետնախնձորին օխ.	1	»	»	32	»
Բոզկին »	4	բարակէն	»	3	»
Աղտորին »	10	»	»	6	»
Սիկառի թուղթը	4	»	»	1	»
Մէկ ջորին, սովորաբար 16 ականոց, ծախուեցաւ				10	»
Մէկ անոթովինը ծախուեցաւ				3	»
Մարդ օխան, սովորաբար 2 դրուշ, ծախուեցաւ				4	բրդ

Աւագ ազան, Հանէս պապային պատմութիւնը լսելէ յետոյ, ափը ակռի մը դրաւ և բաւ անոր.

— Հանէ՛ս ախպա, դուն հիմա գնա՛ հանգչէ՛, շատ յոգնած ես, կը դողաս, գնա տունդ, վրադ գլուխդ վախկոտ ես, վազը նորէն պիտի տեսնեմ քեզ:

Սրի Զեթունցին հրաժեշտ առաւ, մեկնեցաւ ունեւակէն և ուղղակի գնաց իր տունը։

— Է՛, բաւ Աւագ ազան իրենիերուն, կացութիւնը պարզուեցաւ. Մարաչէն վերջը Զեթունի՛ն է կարգը, և առաջին նահատակները մե՛նք պիտի ըլլանք, ազգքնե՛ր։

Աչառնակին մոմը վերջին պլպլուք մըն ալ արձակեց ու մարեցաւ։

Սենեակը թաղուեցաւ դարձեալ խաւարի մէջ։

— Կէս գիշերը կ՛անցնի, դիտել տուաւ, կեպրենան եթէ այս գիշերը փախցնենք ձեռքէ, ալ չը պիտի կըրնանք մեր մտքէը փրկել։

— Ճիշտ է, հաստատեց Բուռքուանոյ Սահիան Էֆէնտին — որ տարիներով Իզմիր ու չրջակաները պանդըխտած ըլլալով, իր հայրենի տաւթլիւմպիւնները չատ յան կորսնցուցած և եղած էր Թուխմարթի մը — վաղը բանակը նետ պիտի մտնէ և Բասիլսեին ազան (ակնարկելով լերդաւէր Իշխան մահաեսի Կարապետ ազային) առաջին անգամ մե՛զ պիտի մատնանշէ Էհէմ բաչային, և, իր խելքով, Զեթունի վնաս մը չը հասնելու համար, պիտի յանձնէ ինդանօղլին բերանը...

— Սակայն տարակոյս չը կերեւիր, բաւ Զօխուրենց Արթին ազան, վճռատատան մէջ ալ նոյնը չը յայտարարե՞ց. ինդիրը մեր չորսին վրայ կը դառնայ, նախ մեզ պիտի մատնեն, յետոյ պիտի յանձնեն Հնչակեան պարագլուխները։

— Սմէ՛նը մէկտի, յարեց Զախրենց Աւագ ազան, ո՛չ Ս. Աստուածածնի վանքէն, ո՛չ ալ միւս պերքերէն, չեմ յուսար թէ ըսուչ դիմադրութիւն մը կազմակերպուի թշնամի բանակներուն դէմ, պոնք ամէն կողմէ միեւնոյն ժամանակ պիտի գործեն յարձակումը, որ դժբազդաբար, վճռական պիտի ըլլայ, վերջինը...։

— Բայց մեկնելէ առաջ, բաւ կեպրենան, անգամմը մեր Հազոր Իշխանը չը տեսնե՞նք։

— Ինչ պիտի անանենք, առարկեց Աւագ ազան, եթէ իմանայ մեր դիտաւորութիւնը, բոլոր ուժովը պիտի հակառակի, պիտի արգիլէ։

— Բայորովին աւելորդ է հանդիպիլ իշխանին, յաբեց Զօփաբենց Արթին ազան, որովհետև, չպիտի թողու գործադրել մեր որոշումը։

Եւ չորս դժբաղդ ընկերները մեկնեցան կեդրոնական վարժարանէն, և առանց հանդիպելու իշխանին, իւրաքանչիւրը վերադարձաւ իր տունը, կէս ժամէն վերայ վերոյիշեալ գանելու պայմանով։ Առանք որոշած էին հետևանալ Զեթունէն և ապաստանիլ մօտակայ էրքէզ գիւղերէն Քիթիղի մէջ, ուր չորան ալ ունէին իրենց բարեկամները։

Կէս ժամ առաջ, Ս. Պօղոս Պետրոսի կամարջին դուխը միացան չորս ընկերները։ Առանք, նայն պահուն Քիթիղ պիտի հասնէին, ուր կը յուսային ապահով ապընջականութիւն մը գանել իրենց վաղեմի բարեկամներուն կողմէն, և այս կերպով, ականատես չպիտի ըլլային Զեթունի վերջին կատաղածին արիւնաոռ տեսարաններուն։

—×*⁂+⁂*×—

Ք

Զեթունի իշխանութիւնը պաշտպանութեան տակ առնուած էին, ամէն հաւանական յարձակումներու դէմ կազմ ու պատրաստ գտնուելու։

Ա հ ա ւ ա տ ի կ գլխաւոր դիրքերը.

Ս. Աստուածածնի վանքը, ինչպէս կը յիշեն ընթերցողները, կը պաշտպանուէր Հնչակեան պատրոններուն, Թագաճեան Բարթողիմէոս վարդապետին, Նորաշխարհեան Յակոբին, Նազարէթ չաւուշին ու Սարգիսին և մանաւորապէս, Նորաշխարհեան Եղիային ձեռքով։

Ա ն բ ա ն ի Ք ա ր ա տ ա կ ին կողմը, Մարաթուանոց տունը դիրք բռնած էին երկու հարիւր կարճներ, որոնց գլխաւորներն էին Նորաշխարհեան Նշանը, Պապիկ Լխանին հղբայրը՝ Սարգիս և ազան՝ Ա. Հաճի, Պօյամեանց Յակոբը, Պաղանոյ Կարապետը, եւն.

Ս. Պ օ ղ ո ս Պ ե տ ր ո ս ի կառուրջը կը պաշտպանէր Սրեգնի Խաչիր քեհեային, Միքայել քեհեային և իրենց ազաքնեռուն ձեռքով։

Պ ա ղ Ս. Գ ր ի գ ո ր ի կառուրջը կը պահէին Պօղպատիրի անուանի կարիճները, Սահինոց հաճի Արթինի, Չախրենց Պետրոս ազային և Պալճենց Սարգիս ազային ձեռքով.

Պ ա յ ի ր ին (Զեթունի հարաւային ծայրի բլուրը) գլուխը կը պաշտպանէին Տէր Ղազարենց Սահակը,

Թօզլենց մահտեսի Աստուրը, Մայակը, Փանոսը, Պոշճենց Սարգիսը, Մարտենց Պօղոսը, Եօղունենց տղաքները. Ղաճենց Գէորգ և Յովհաննէս երկու եղբայրները, Մատասվաւենց Պօղոսը, Պօյաճենց Յակոբ ու Պետոս կարիճները, ո ւ թ ո ւ ն ա զ մ ի կ ն ե ր ով:

Շօրվաչան և Եազուպեան թաղերուն մէջտեղը, Զիլբլենց Օսմանին տունը դիւրիւր չնաշ էին Եազուպեան իչհանազուն Լեւոն և իր հօրեղբօրորդին Յովհաննէսը, Աղճապէկեան Փանոսը, Պատրմա Փանոսը, Կարապետ Քինէնց Վանէսը, Պետոսենց Պետոսը, և Սեւերիսը, Գամչալի Փանոսը, Եազուպեան Թոփի անունի կարիճներէն Գարագաճենց Փանոսը. Ջուանաճենց Պետոսը, ո ւ թ ո ւ ն ա զ մ ի կ ն ե ր:

Այս պծին չարունակուելանը վրայ, քանի մը քայլ անդին, Ղարաճենց տունը, Եազուպեան Աստուրը, Սեազալցի կարիճներով և իր ուրիշ հետեւորդներով, մօտ հարիւր ո ւ զ մ ի կ ն ե ր, պառնէչի վրայ, կը սպասէր, հակիրճ ամբողջ դիշերը:

Ք ի թ ի չ ե ն ց տունը նոյնպէս, մօտ ե ր է ս ո ւ ն կարիճներով կը պաշտպանուէր, որոնց պետերուն էին Քիթիչենց Սարգիսը, Խաչիկը, Խէվը, Մազաճենց Վարդիվաքը, Ղըլըճենց Օհանը, եւն:

Շուպրի կամուրջին երկու եզերքներուն քովի տուները, Անդրէասենց և Դայպեանենց, մարտկոցի վերածուած էին, և կամուրջին պրուիը կը հակէին Անդրէասենց Աստուրը, Փանոսը, Դայպեանենց Գէորգը, և իր Վանէս ու Խաչիկ եղբայրները, Կուճուկենց Մնացականին—հարիւր քանը հինգ տարուս ծեր մը—Յովհաննէս ու Փանոս երկու որդիները, Քէքիլի Փանոսը, ե ր կ ո ւ հ ա ր ի ւ ր ընտրուած պատերազմիկներով:

Շուպրի կամուրջէն դէպ ի վեր տղայոց, Ս. Սարդիս եկեղեցիին չրջակայքի տուներէն Խաչատուրենց, Դա-

վիճակը, Տանտանենց բնակարանները զատ զատ մարտկոցներու վերածուած, մինչև Միջնաբերդին ստորոտը, կը հակէին հետեւեալ խմբագիրները. — Խաչատրենց Սամսոնը, Խաչերը, իրենց եղբայրներով, Հօրեղբօրորդիներով և պարագաներով, պատերազմին մասնակցելու համար իրենց Եասոը Փանարի ագարակները ձգած Զեյթուն հասած ըլլալով, Եազուպեան Թագի անուանի կարիճներէն Ասան Փանոսը, Խոխունց Լեւոնը, Տանտճենց Սահակը, Զիլբլա Գուգուրը — Մանուկ Զօնեանին հօրեղբայրը —, Հալվխրկենց Տէր Վարդան քահանան, իր որդին Յովհաննէս Վարդանենց, Գուգուր Հարիւրապետենի երկու եղբայրները Գէորգ և Գուգուր, և Գէորգին տղան Վարդանը, բոլորը՝ մօտաւորապէս իննսուն փարձ ու յանդուգն կարիճներ։

Կաթսի Կամբրջը հակազնեցի էին, Մուրչեանց Նազարէթի իշխանի որդի Կարապետ տղան (Մխճիկ), Մարկանենց Հաճին, Զուլխանենց Փանոսը, Թէմիքէր Փանոսը, Ասլանենց Աւետիսը և Մանուկը։

Քաթմայրի պաշտպաններն էին, Մկրտենց Ադամը, Պօյաճենց Գէորգը, Պշենց Խաչերը, Մրգի Պարսմենց Ակոբը, ևն.

Այսպէս, Զեյթունի լեռնականները, ամիսներէ ի վեր իրենցմէ չիտապատիկ աւելի ստուար թիւով թշնամի վաշխուրէ պէմ կռիւ ապէ յոգնած, սակայն հետզհետէ ամփոփուիլ ու ապաստանիլ իրենց արծուի բոյնները, ուխտելով պաշտպանել զանոնք իրենց արիւնին գնովը։

Վերոյիշեալ պատերազմիկները, արիւնն զուարթուն, պահապան հրեշտակներու պէս կը հակէին, վայրկեանէ վայրկեան ապասկով թշնամական գործողութիւններուն։

կէս պիչերաան խորանակ, արձանագրութեամբ մեջ, յանկարծ որոտայ ինգանօթի ռումբ մը։

Ժողովուրդը, մ՛ի բոպէի մեջ, ոտքի վրայ եղած, ամէն մարդ, պէնքը ձեռքը, կազմ ու պատրաստ, մարտկոցներուն մեջ նստաւ։

Ներքին մեջ պայմոզ այդ ռումբը՝ լուռ ականներուն կ՛ապտրաբէր էհէմ բաշայի բանակին յարձակողական դործողութեան սկզբնաւորութիւնը։

Պահերազմը պայմնցաւ ամէն կողմէ։

Խուճապը սարսափելի եղաւ Զեյթունի մեջ։

Ազգամատենարան մեջէն, մութ ընդ մութ, փայլակներ կը նշմարուէին, որոնց կը յաջորդէին պարհուրեալ որոտումներ, հրացանները կը շաուաչէին և ինգնաօթիները կը գոռային, չրջակայքի հակայ ապառաժները կը ճախռուէին և արձագանգը լեռնէ լեռ ու ժայռէ ժայռ կը թաւալէր։

Զեյթուն ճգնաժամի մեջ, կիներ, աղջիկներ, մազե քաթձեր հագած, մարտակիներու պէս կը թափառէին եկեղեցիէ եկեղեցի, հայցելու համար զօրաւոր աստուածածնի բարեխոսութիւնը, իսկ փոքրիկ ազաքները, ատենէ ատեն վայ կագաղներ կը ժողվէին, արհամարհելով ռումբերուն ու գնդակներուն կարկուտը։

Բնդդատեր Խրիմեան անհանգիստ հոգիւ կէս ժամ առաջ մեկնած էին Մաղնի ժողովականները, երբ առաջին ինգնաօթիը պայմնցաւ։ Մտահոգութիւնը պակաս չէր գործած, զգայ վերջապէս թէ՝ խորհուրդեան մը զոհ եղած էր ինք, անհրաժեշտ բարեմասնութեամբ մը հատատ ընծայելով էհէմ բաշայի մեղրածորան չրմունքն երկեն հատած սիրտն բաւերուն, որոնց նկարքն պահուած թոյնը տեսնելու համար, առնուազն Զախրինց Սեաղ ապագին խորհրդանիկ միտքը պէտք էր ունենայ ըլլար ինք։ Սա-

կայն աւա՛ղ, կ՚ըսեր ինքնիրեն, չա՛տ ուշ է, անօգո՛ւտ է ղղջումը։

Անմիջապէս վար իջաւ, իր ապարանքի առտնիրկեայ նկուղը, ապառաժուտ բնդին կուչը փորուած քարայր մը, ուր, թաղիքներու մէջ ծրարուած, կը պահէր վառօդի մթերքը, և ուր, քարայրին որմիկէն վար կը կախուէին իչխանին և իր զաւակներուն ու թոռներուն զէնքերը. առաւ իր արծաթամատոյց հրացանը, նոյնպէս մէջքը կապոյ կաշիէ ոսկեճամուկ փամփչատակալը, զոր քրիստոս երկու զ ա ր ա ա ղ վեցհարուածեանները, մէջքէն կախուց արծաթ երախակալով ոսկեզօծ գաշոյնը, նոյնպէս իր հօրմէն Բաւիլոսէն ժառանգած իչխանական սուրը, և, սպիտակ ռազմիկ մը, վար եկաւ, մէկիկ մէկիկ պտըտեցաւ իր ապարանքի անհեակները, ուր արդէն արթնցած էին ամէնքը, և, մէկ քանի րոպէի մէջ, իր գլուխը համախմբելով Բերդին բոլոր կարիճները, դիրքերու մէջ ցրուեց զանոնք, և ինք, իր ապարանքին բարձրէն, մարակոյ մը նստած, սկսաւ անդադար զնդակներ սեզայնել դիմացի բանակին վրայ, որ դէպի Զեթուն կ՚արշաւէր։

Զեթունի մէջ, իւրաքանչիւր տուն մարակոյ մըն էր, ուրկէ կը թռչէին զնդակները, թշնամի զօրագունդերուն տասնաւոր թիւը պակսեցնող զնդակներ, որոնց մ՚է մէկը՝ նպատակին չէր վրիպեր։

Մինչև տասը տեւեց ճակատամարտը խաւարին մէջ, հազարաւոր զօրքեր դիմադաշտ ինկան գետին, զնդակները կը խազային, կը սուլէին, կը թռչէին ազջամուղջին մէջէն, իսկ ռումբերը կ՚արձակուէին անընդհատօրէն, առանց մ՚և է ջնաս մը հասցնելու լեռնականներուն։

Մարիկ ընկնք այդ դիչերուան ճակատամարտի վերապրողներէն գինուորի մը պատմուածքը. —

« Սմէն կողմէն սկսաւ պատերազմը.

Էմհէմ բաչան՝ Զօրանոցէն,
Լիվա բաչան՝ Մասին Ծայրէն,
Գայմագամները՝ Վանքին վրայէն,
Միրալայները՝ Անի Զորէն,
Սալի պէյը՝ Քէրէսար Տիներէն,
Հազարապետները ճապկի Զայիրէն,
Հարիւրապետները՝ Ազատնի Քարէն,
Ցիանապետները՝ Ուրդանոն Ծէարքէն։

« Բիւրաւորներ ու բիւրաւորներ կը կռուէին, հազարներ ու հազարներ կը գլորուէին անկենդան, Զինուորները պաշարուած, վէրքին Դատաստանի անսբաներ, երկինք երկիր կը գոռային, լեռները կը կոծէին ու կը հնծծէին։ Տանջերիս թնդանօթներ արձակուեցան արեւելքէն, հարաւէն և արեւմուտքէն, մէկ դիչերուան մէջ չորս հարիւր ռումբ նետուեցաւ, և կատաղի ճակատամարտը տեւեց մինչեւ արեւածագը։ »

Ճիչ, աղաղակ, մռնչիւններ, խառնաձայն ժխոր մը, կինները քուրձ հագած, եկեղեցիները կը վազէին, քահանաները կ'ապաչխարէին, իսկ անկար ծերերը կ'աղօթէին ու կըսէին երինց բարբառով.

« Իրկնք պիտենք սահդէօղ Սրարի՛չ Սապած, ազատէ՛ ըզմիզ էաս մարդոն ձեռոցը...։

Զոց ըր ազատիցիր Սղոմը՝ Դժոխոց,
Նոյ Նահապետը՝ Ջրհեղեղէն,
Հայր Աբրահամը՝ Զալչարանքէն,
Դաւիթ՝ Սողոմ Գոմորայ,
Իսահակը՝ անասպանդունեն,

Յակոբը՝ եսաւէն ձեռքը,
Յուսէփը՝ Հարէն ու Մարդոյը կնկանը չէրէն,
Մովսէսը՝ Յորէն, Փարաւոնէն ու Զէօլէն,
Եղիան՝ Հալածանքէն,
Եղկիէլը՝ հրէշտակութիւնը.
Մանասէն՝ փրկչէն,
Ոհնան մարգարէն՝ մինակ ձկունը փրկէն,
Դանիէլը՝ առիւծէն հրէշէն,
Երեմիան՝ Բաբիլոնի եկեղեցութիւնը,
Դաւիթը՝ Գողիաթայ,
Թէկղէն չնուիրը ձեռայ,
Պօղոս Առաքեալը՝ ախոյեանքէն,
Պետրոս Առաքեալը՝ գնտանէս,
Լուսաւորիչը՝ խաւրու հրէշէն,
Սկզբակ Միսաք Արեղնապովը՝ ալէկնաւն մըջէն,
Խորհելացըք էա՝ գերութեան,
Ձենաէան էա պիտի փրկիս մեր Գեղը...»

ԹԱՐԳՄՆՈՒԹԻՒՆԸ

«Երկինքն ու երկիրը ստեղծող Արարիչ Աստուած, պահէ՛ զմեզ այս մարգուն ձեռքէն... Ինչպէս որ աղաւնիւր Ադամը՝ Դժոխքէն, Նոյնահատակը՝ Ջրհեղեղէն, Հայր Աբրահամը՝ Քարչարանքէն, Ղովտը՝ Սոդոմ-Գոմորէն, Իսահակը՝ Անաստուածներէն, Յակոբը՝ եսաւին ձեռքէն, Յովսէփը՝ հօրէն ու եղբայրացի կնկան ըղձապարտութենէն, Մովսէսը՝ Յորէն, Փարաւոնէն ու անապատէն, Եղիան՝ Յեզաբելի ձեռքէն, Եղիսէն՝ հալածանքէ, Եղկիէլը՝ հրեշտակութենէն, Մանասէն՝ փոսէն, Յոնան Մարգարէն կէտ ձուկին փորէն, Դանիէլը՝ առիւծին գուբէն, Երեմիան՝ Բաբելոնի գերութենէն, Դաւիթը՝ Գողիաթէն, Թեկղին՝ չանգրուան ձեռ-

քէն, Պօղոս առաքեալը՝ սանջանքէն, Պետրոս առաքեալը՝ բանտէն, Լուսաւորիչը՝ խոր վիրապէն, Սեդրակ, Միսաք, Աբեդնագովը՝ բոցկրուն մէջէն, և Իսրայէլացիները՝ գերութենէն, այնպէս ալ պիտի փրկես մեր Զեթունը...»

Այսպէս, ամբողջ 6 ժամ, անընդհատաբար, կռուեցան երկուստեք. և տակաւին անորոշ մնաց յաղթութիւնը, թշնամի գունդերը մէկ քայլ իսկ չը կրնալով առաջանալ դէպի Զեթուն:

Մուգանք յիշել, Սալի պէյի բանակէն ստուար գունդեր, ա ա ո ն և օ թ ը օ ր չարունակ, Զեթունի արեւմտեան հիւսիսային կողմէն, Ր ա ծ ա կ Ֆ է ր է ր վ ր ա յ յարձակումներ գործած ու փորձած էին Կարսի կամուրջէն ներս մտնել, բայց լեռնականներուն անվեհեր դիմադրութեան առջև, պարտաւորուած էին նահանջել: Արդ, այդ գունդերը կը փորձէին այս անգամ Շուղրի կամուրջէն անցնիլ:

Դիմադրութիւնը կատաղի եղաւ, Զեթունի զանազան դիրքերէն ու մարտկոցներէն հազարաւոր հրացաններ պայթեցան միեւնոյն ժամանակ և հազարաւոր գնդակներու տարափին տակ, Սալի պէյի ստուարաթիւ գունդերը, հարիւրաւոր դիակներ ձգած գետին, ամօթալի նահանջով մը, տիպտուեցան փախչիլ և ապաստանիլ ապառաժներու ետին:

Այս յաջողութիւնէն քաջալերուած, լեռնական ազգութիւնները հարիւր յիսուն կարիճներ, հանճարեղ զազափար մը յղացան, թշնամին վերջնականապէս ջախջախելու և յաղթանարելու համար:— Անտառնին նուաճուած դիւղերէն բերուած աւարներուն մէջ կային բազմաթիւ արջառներ, ոչխարներ, այծեր, ջորիներ, ձիեր, էշեր ու կովեր, այնպէս որ միեւն օրուան,

ինչպէս ըսինք, 4 բարայի իջած էր, և մէկ ջորին, յարդի ու գարիի չէզոքման պատճառով, 10 ղրուշի կը ծախուէր։

Արդ, մինչեւ հարիւր յիսուն կարիճները, իրենց առջեւ ձգած ա ա ա ը հ ա պ ա ր սեւ այծերու հօտ մը, սկսան գագաթագոյն քալել Սկի պէյի բանակին վրայ։ Սովալուկ վաչաները, տեսնելով այս հարուստ աւարը, Թալանի ու կողոպուտի անզուսպ ախորժակով մը յարձակեցան մոլորեալ(?) խումբին վրայ։

Ծրագիրը յաջողած էր, Զեյնէպի կարիճները, զանազան խումբեր կազմած, ժայռերու ետեւէն սկսան հրացանաձգութիւնը։

Խուճապը սիրեց, աննկարագրելի իրարանցում մը, հազարաւոր այծերու սև հօտերուն մէջ խառնուած հազարաւոր զօրքեր, յանկարծակիի եկած, զո՛ւր կը չանային փախչիլ, գնդակները կը տեղային ամէն կողմերէ, գիակները կ'իյնային գիակներու վրայ, և այծերը, շուարած, ժայռէ ժայռ, թուփէ թուփ ցատկռտուելով, կը բազմապատկէին խուճապը, որ սիրացած էր Սկի պէյի վաչաերուն։

Օգտուելով ընդհանուր իրարանցումէն ու խառնակութենէն, լեռնական ռազմիկները, առիւծներու պէս խոյացան զարհուրած վաչաերուն վրայ և սուսերահարեցին սկսան կուշտ կուշտի մինամարտիլ։

Վայրկեանը ճակատագրական էր, նոյն օրուան ապրելը ծագելիք մատաղուհիներու մէջէն. արդէն, մթնոլորտը ծանրացեր էր արդէն թանձր վառօդի մուխով մը, գիշերն ի լուն արձակուած թնդանօթներէն ու հրացաններէն ձեւացած։ Այսպէս, կարծես թէ Բնութիւնը կը դիտակցեր այդ օրը Լեռան ազատամարտի վճռորոշութեան, որպէս զի վճռական հարուածը տային հայկական Բնաւորութեան ատուկ վարձկաններուն։

որոնք, չմոռցած, հազարամեայ կրնճռոտ վախճանական երամակներու պէս, ժայռէ ժայռ կը նետէին իրենք զիրենք։

Համառապատ մէկ մը, միապաղաղ ապիտակութիւնը նոսրած՝ առաջխաներուն վրայ, միայն ուռմիներուն ու գնդակներուն եղերական պայծառութիւնն ու սուլոյնները կը լուսէին։ Երկու բանակներն ալ, վայրերուն ու դիրքերուն ոգեհանները, իրենց խուճապագին վախուսանին մէջ, ակռան զիրար ջարդել, լեզուապատառ վազքով մը, անհետանալ, ապիտակ աղջամուղջին մէջէն։

Եւ այս խուճապը տեւեց ժամերով, մինչեւ որ Սելջուկ պէյի բանակին քայքայումը կատարեալ եղաւ, լքումի վհատութիւն մը, անբարոյացում մը, որ աւելի վտանգաբեր պիտի ըլլար քան թէ նիւթական կորուստները։

Հաբլուլ Յուսուֆ կարիճները, իրենց խիղախ չարժուձեւով, յիշատչելի ճակատամարտին բաղդը, և յաղթութիւնը, օրերէ ի վեր անտես, ակռաւ ժպիտ Լեւոնի պատերազմիկներուն։

Էահէմ բաշան, իր բանակին կեդրոնէն, պատգամներ կ'արձակէր. ան երբէք տեղեկութիւն չունէր Սելջուկ պէյի բանակին կրած ամբողջ պարտութենէն, և կը յուսար նոյն օրը վերջացնել պատերազմը, և իր յաղթական մուտքը գործել ապատամբ Զեյթունի մէջ։ Ուստի, կը կրկնապատկէր իր հրամաններն ու թնդանօթները կը գոռային աւելի ուժգին, և հրացանները կը չռաչէին առանց դադար տալու։

Վանքին կողմէն յարձակումը կատաղի էր, ինչպէս նաև դիմադրութիւնը։ Սմբակ զէյտը կռուած էին և Վանքին պատերազմիկները, ինքնապաշտպանութեան հիանալի ապացոյցներ տուած էին, թշնամի շարքերուն մէջ սիրելով սարսափ ու մահ։

Այսպէս, կէս գիշերուընէ մինչեւ կէս օր գոռացին

հրացաններըը, թնդանօթներըը, և Զեթունն կրցաւ արժանապէս պաշտպանել ինքզինք, արհամարհելով ամէն յարձակումմ։

Սկի պէյի բանակին մէջ խառնակութիւն ու վհատութիւն ձգելէ յետոյ, արեւմուտքի դիրքերուն մէջ ամրացած լեռան ռազմիկներըը, իրենցմէ կարեւոր խումբեր թողլով հոն, հեռացան և Զեթունն վերադարձան, օգնելու իրենց միւս զինակից ընկերներուն, որոնք հարաւային և արեւելեան դիրքերը կը պաշտպանէին։

Կէս օրէն երկու ժամ առքը, մառախուղը սկսաւ ցրուիլ և դիմացի սպիտակ բլուրներուն վրայ նշմարուեցան հազարաւոր սեւ գլուխներ, Էմհէմ բաշային զինուորներըը, որոնք, կէս դիշերուընէ ի վեր կըռւած էին։

Թնդանօթներըը վերաձին որոտացին, և Զեթունի տանիքներուն վրայ, հարիւրներով տղաքներ ու կիներ, թրջած թաղիքներ ձեռքերնին, ինկած ռումբերուն վրայ կը յարձակէին, և զանոնք կը գետորէին փողոցներըը, ուր սառոյցի խաչոր կոյտեր բարձրացած էին, չթաթնելէ ի վեր տեղացող ձիւներէն ձեւացած։

Դիրքերը պահող լեռնականներըը, նշմարած ըլլալով դիմացի թշնամի դունդերուն իրարանցումը, հազարէ աւելի խումբերով, քաղաքէն դուրս խոյացան և սկսան դիմացի ձորերուն մէջէն սողալով ու չարունակ հրացան պարպելով, բարձրանալ դէպի բլուրները, վերաձին գրաւելու համար Էմհէմ բաշայի բանակին դիրքերը, որոնք հեռադիտակ կը պարպուէին արդէն։

Էմհէմ բաշան, բանակին կեդրոնէն, հեռադիտակը կը դարձընէր այս ու այն կողմը, տեսած էր արդէն արեւմուտքի բանակին քայքայումը, նոյնպէս Զեթունի պահապան ռազմիկներուն առաջխաղացումը, վարի ձորերուն մէջէն։ Իր բանակին մէջ սկսած էր արդէն խուճապ

տագնապը, զոր զո՛ւր կը ջանար հանդարտեցնել։ Բանակին սպաներուն մէջ ալ դժուարթիւն ծագած էր, իրարանչիւր վաչուէ բաւական թիւով վիրաւորուածներ ու սպաննուածներ կային։

Յանկարծ, Պերզինկայի զապաթէն ուժգին հրացանաձգութիւն մը սկսաւ, որուն յաջորդեցին զարհուրելի աղաղակներ։

Ս. Սաուսածածնի վանքին մէջէն դուրս նետուած էին հինգ հարիւրէ աւելի պատերազմիկներ ու կը հալածէին Էահէմ բաշայի վաչաները, որոնք, հալածական, կը փախչէին զիրար կոխկռտելով ու ջարդելով։

Եւ այս խուճապը տեւեց մինչեւ իրիկուն, թշնամիները քանի մը կարեւոր դիրքերէ զրկուեցան, ուր եւ կան տեղաւորուիլ Զեթունի յաղթական կարիճները։

Այդ օրը, պատմական օր մը պիտի մնայ Լեռան արիւնոտ պատմութեան մէջ։

Ք

Հինգ էին անոնք, յաւտնաստ փախստականները, որոնք պիչերով մեկնեցան Զեթունէն։ Աստղմէ չորը՝ ծանօթ են արդէն մեր ընթերցողներուն, չորս ընկերները, որոնք առջի պիչեր, Զեթունի կեդրոնական վարժարանին մէկ սենեակը գտմորուած, խորհրդակցութիւն կատարած էին, Զախարենց Աւագ, Զոխաբենց Արթին ազգանունը, և Քուսքուսենց Սահակ ու Կէոզլեան Աւետիք էֆէնտիները։

Այդ չորսին միացած էր հինգերորդ մը, Աւագ ազգային անդրանիկ տղան՝ տաղանդաւոր Յովհաննէսը, որ չափահաս կարիճ մըն էր, հիանալի վէնագործ մը, և կը մնար մարթինի հրացաններ, որոնք կրնային մրցիլ պետական հետ իրենց կատարագործեալ կազմուածքով.

Նոյն պիչերը, Աւագ ազան, առանց իր ընտանիքի միւս անդամներուն տեղեկութիւն տալու, իր անդրանիկ զաւակ, միայն ուզած էր իրեն հետ առնել տանել, որովհետև, ինք համոզուած էր, հետևեալ օրը Զեթուն պիտի մտնէին թշնամի բանակները, և երկաթ ընակչութիւնը պիտի բնաջինջ ընէին. ահա այդ կանխահոգ մտածումով է որ իր հետը կը տանէր նաև Յովհաննէսը, իր ծերութեան օրերուն գաւազանը։

Ամբողջ պիչերը քալեցին, քալեցին։ Անդունդներու վրայէ ցատկեցին ու սեպ ժայռերու գագաթը բարձրա-

ցան, կոյր խաւարի մէջ, մոլեգին հովերուն դէմ ու ձիւնին, գաղտագողի ճամբաներէ, ամայի սարերէ, անկոխ ձորերէ, կոյս անտառներէ անցան, և, ցրտահար, արշալոյսին դէմ, հասան Քիթիկ գիւղը. Զախարնոց վաճառի բարեկամներէն՝ Երկրագործի մը տունը, ուր հիւր իջան:

Քիթիկի արուբ բնակիչները, գրեթէ մեծ մասամբ մնկնած էին պատերազմի, և ճիշդ այդ օրերուն մէջ, մնկնողներէն մէկ քանիներուն մահուան բօթերը հասած էին գիւղը, և ընտանիքները սուգի մէջ ընկղմած էին:

Աւագ ազան, իր սովորական պաղարիւնով, խօսակցութեան մատաղ դիրքը հիւրընկալող տունին տիրոջը հետ, եօթանասունոց ալեւոր ծեր մը, որ երկար անգամ ուխտի գացած էր Իսպանիոլու Ս. Քաղաքը, բարեպաշտ, աստուածավախ, պատկառելի նահապետ մը:

Աւագ ազային ազան իր քովը նստած էր, իսկ իր միւս երկու ընկերները, տանտիրոջ քովը կարգով, ծալապատիկ, մերկ կ'ընդնէին խօսակցութիւնը, որ կը դառնար Աւագ ազային ու անոր միջև.

— Աւա՛գ ազա, կը գանգատէր Քիթիկի գիւղացի ծերունկը, խիստ ընտանի չնչաւոր մը, մեր Աղմէաչէն ինչ լուր կայ, գնաց, անգամ մըն ալ ձայնը չառինք:

Աղմէաը տանտիրոջ մէկ հասակ ազան էր, ամուսնացած ու հինգ զաւակներու տէր, ամէնքն ալ մատղաշ, անչափահաս, իրարու հետէ հասած, ամէնէն տարեցը՝ հազիւ եօթը տարեկ, իսկ ամէնակրտսերը՝ դեռ ծիծ կուտէր մօրը գիրկը, կայտառ, հոյակապ, գեղանկ մանկամարդուհի մը, որ տունին անկիւնը կեցած, տաքի վրայ լայնակին տակէն կը դիտէր նորեկ հիւրերը, և ինք ալ կը հետեւէր խօսակցութեան տենդոտ հետաքրքրութեամբ մը:

— Հասա՛ն աղա, կըսէր Զախրենց Աւագ աղան։ Ձեր Ահմէտը տեսայ երեք օր առաջ, ողջ առողջ է.

— Ո՛ւր տեսաք, Աւա՛գ աղա, հարցուց ալեւոր հայրը դղրդոյուն ձայնով մը, ծխամորճը թօթվելով, օճախին մէջ, ուր անոպին կոճղ մը ճարճատէր, ո՞ւր տեսաք Ահմէտս, մի՛ պահէք լեզ, չիտակը խօսեցէ՛ք, ո՞ղջ է ազատ.

— Ձանը՛մ Հասան աղա, պատասխանեց Աւագ աղան, ինչո՞ւ պիտի պահեմ ձենէ, տեսայ գինքը։ Էհէմ բաշային բանակին մէջ էր, մէկ չարաթ չըներ։ գերի բռնուեցաւ, հիմա մեր Գեղը կը գտնուի, կ՚ուսէ, կը խմէ, քէֆը կը նայի։

— Գերի՞ բռնուեցաւ, հեկեկաց ալեւորը.

— Այո՛, Հասա՛ն աղա, յարեց քովէն կէպրընան Աւետիք էֆէնտին, քառասուն չիտուն զօրքեր էին, գերի բռնուողները, զանազան տուներու մէջ բաժնուեցան. ձեր Ահմէտը մեր Պալճ Օղլուին յանձնուեցաւ ուրիշ երկու ընկերներու հետ, որոնք նոյնպէս Քիլիզցի են.

— Որո՞նք են այդ Քիլիզցի ազգականները, չէ՞ք գիտեր, հարցուց անձկանօք Ահմէտին հայրը.

— Մէկուն անունը կարծեմ թէ Մուսթաֆա է, միւսինը Խալիլ, պատասխանեց Զօփտրենց Սրբին աղան։

— Ըսել է թէ, չարունակեց Հասան աղան ալեւորեաց, Ահմէտիս քովէն կուգաք, Աւա՛գ աղա, բարո՛վ եկաք ուրեմն։

Խօսակցութիւնը հետզհետէ տաքցաւ, պատերազմի մասին լուրեր հարցուց տանտէրը, և հիւրերը, պարագային յարմար պատասխաններով օրօրեցին ծերուկին երեւակայութիւնը մինչ յաղթող ներկայացնելով էհէմ բաշային բանակը։

— Ան՞կր է, հարցուց Հասան աղան, ինչո՞ւ եկաք մեր կոչմերը.

— Հասա՛ն աղա, պատասխանեց Սւսադ աղան, խե՛ր է, մինչև հիմակ Էսհէմ բաշային բանակը մտած ըլլալու է Զեթունի մէջ, և թերեւս խաղաղութիւնը կը վերահաստատուի այսօր. մենք չէինք կրնար հոն մնալ, որովհետև, ամէնէն առաջ, մեզ պիտի տային թնդանօթին բերանը.

— Ինչո՞ւ, Սւսա՛դ աղա, առաքեց Քիթիզցի Դանհապետը, ի՞նչ կ՛ուզեն ձենէ, դուք խելացի, իմաստուն մարդ մըն էք.

— Հը՛մ, հը՛մ, ըսաւ Սւսադ աղան և երերցուց գլուխը, չէ՛ք գիտեր, Հասա՛ն աղա, աչխարհը փոխուա՛ծ է, ապերա՛խտ աչխարհ...:

Տանտէրը չսա գոհ մնաց Զեթունցի հիւրերէն, և դառնալով Յովհաննէսին, որ հօրը քով նստեր, անհոգ, մանիկ կ՛ընէր.

— Սւսա՛դ աղա, ըսաւ, մ ա չ ա լ լ ա՜հ, մնծցե՛ր է, մնծցե՛ր, քանի՞ տարի եղաւ որ չեմ տեսներ զինքը.

— Եղաւ հինգ տարի մը կարծեմ, պատասխանեց Սւսադ աղան, չէ՞.

— Սնա՛նկ բան մը, յարեց Հասան աղան, իր քիթի լայն ծակերէն դուրս հանելով ծխախոտի թանձր մուխ մը, հինգ տարի մը կայ որ Զեթուն չեմ եկած, ճիշդ է:

Հիւրերը հեազհեազ վարժուեցան, Հասան աղան ամէն մէկուն խ ա թ ր ը հարցուց, ամբողջ տունը խընդումի մէջ էր, Զեթունցի հիւրերը, բարի լուրեր բերեր էին Սհմէտէն, կը խորհէր ծերուկ տանտէրը:

Շուտով եկան աղջիկներ, կոնքեր դրին հիւրերուն առջև, և տաք ջուրով լուացին տոնոց ոտքերը, վաղընջական սովորոյթի մը համեմատ:

Ցետոյ, սեղանը տեղական գործուածք, գոյնզգոյն, քառակուսի թեթև կապերտ մը—, բերուեցաւ ու փըռուեցաւ հիւրերուն առջև։

Գեղջուկ նախաճաշ մը, թ ա բ խ ա ն ա պ ու ը, սկճռրի պանիր, ռուփի մէջ, անոթաւոր կարագ իւղով տապկուած թարմ հաւկիթ, եւն։

Կերան հիւրերը, կշտացան և սեղանը վերցուեցաւ։

Ցետոյ, Հասան, աղան ընդհատուած խօսակցութեան թելը վերսին առնելով.

— Աւո՛զ ադա, ըսաւ, ճ ա ն ը մ Աւազ ադա, Ա՜հ, մէսէս չէ՛ք կրնար երկու աղնոց գիր մը բերել, խ ը յ ա ն է՛ թ...

— Հասա՛ն ադա, պատասխանեց Աւազ ադան, մըտերմի ժպիտով մը, Ատուած թո՛ղ ձեզ հատուցանէ, գաղտուկ փախանք Զեթունէն, խոստովանի՛մ ձեզի, դեռ մինչեւ առջի գիշեր, մենք ալ տեղեկութիւն չունէինք, երբէք չէինք կրնար երեւակայել այսպիսի փախուստ մը, անակնկալ մըն էր ասիկա, Հասա՛ն ադա.

— Հի՛նգ հոգի էիք, պնդեց Հասան ադան, եթէ ուզէիք, կրնայիք տեղեկ տալ ադաս, քանի որ հոս պիտի գայիք, ինչ որ է, զարձեալ ողջ ըլլաք, բաւական հանդըստացուցիք զիս, աչքս դուրը մնացեր էր. խե՛ղճ մայրը, սրտին ցաւէն մեռաւ.

— Ի՞նչ կ՛ըսէք, վա՛խ, բացագանչեց Աւազ ադան, իր բոլոր ճիգովը ցաւակցութիւն կեղծելով, իրա՞ւ կ՛ըսէք, մեռա՞ւ Ֆաթիմա հանըմը, գլուխնի՛դ ողջ ըլլայ.

— Չէ՛ք լսած, Աւա՛զ ադա, չարունակեց Հասան ադան, պատմեցէ՛ք, կ՛ապաչեմ, ինչպէ՞ս եղաւ, տխուծի պէս կնի՛կը, ինտո՛ր մեռաւ...։

— Ա՜հ մէկնած օրը, չարունակեց ամուսէրը, սրբելով իր աչքերը, որոնց եղերքները կը լողային կրկու

խոչոր կաթիլներ, պարզ գլխի ցաւով մը, յանկարծ անկազին ինկաւ, երեք օր չը քշնց, հոգին աւանդեց։

— Հիւրերը, իրր թէ խորապէս զգածուած՝ ձերբակին վիշտէն, լուռ, անխօս, գլուխնին գետին ծռեցին, յետոյ, դառնալով անոր, ամէնքը միասին.

— Լա՛յ իջնէ հոգին, Հասա՛ն աղա, մրմնջեցին, գլուխնիդ ողջ ըլայ, ի ն չ ա լ լ ա հ, մօտ օրէն Ամէնը կը վերադառնայ և կը մոռնաք այս վիշտը։

— Իրա՞ւ կրսէք, Սա՛դ աղա, հարցուց նորէն Ամէնին հայրը կեղեկը ձայնով մը, որուն մէջ, որեւզուրկ հօր մը կարօտակէզ հոգին կը թրթռար, մօտ օրէն պիտի վերադառնա՞յ արդեօք Ամէնս...

— Ինչո՞ւ այսքան թերահաւատ էք, Հասա՛ն աղա, կշտամբեց Կէղընեան Աւետիք էֆէնտին, վազը հաշտութիւնը պիտի կնքուի, գերիները պիտի ետ տրուին, ա՛լ ինչ գործ ունի հոն ձեր Ամէնը, պիտի ազատ արձակուի, չէ՞.

— Ամառնայծ լսէ ձեզի, զաւակնե՛րս, մրմնջեց Հասան աղան։

Նոյն միջոցին, բարձր հառաչով, երկայն վարսերով, կարմիր այտերով, գոտով գեղեցկութեամբ, հարսիւ տասնուվեց տարու խոշոր աղջիկ մը բերաւ սուրճը, և կարգով հրամցուց հիւրերուն։

Երբ սուրճը խմեցին, Հասան աղան, հիւրերուն դառնալով.

— Պատուականնե՛ր հիւրեր, ըսաւ, եթէ կ՚ուզէք, քիչ մը հանգիստ ըրէ՛ք, քնացէ՛ք, սա գորգերուն վրայ, օ ճ ա խ ը կոճղ մըն ալ նետել կուտամ, կրակին դիմացը քնացէ՛ք անուշ անուշ, չըլլար։

Փախստականներուն աչքերէն քունը կը վազէր արդէն,

ամրողջ գիշերը ճամբորդած էին, և ի՜նչ ճամբորդութիւն... : Ներքին դռնապանութեան արտայայտութիւն մը դէմքերուն վրայ, Հասան աղային դառնալով.

— Շնորհակա՛լ ենք, աղա՛, ըսին ամէնքը միասին, բայց չըլա՛յ թէ ձեզի ձանձրոյթ պատճառենք.

— Ի՜նչ ձանձրոյթ, զաւակնե՛րս, բազմից Հասան աղան անհեզ չէչառվ մը, ես հոս կը նստիմ, ծխամորճս կը քաշեմ, ո՛չ ես ձեզի արգելք կ'ըլլամ, ո՛չ ալ դուք ինծի, հանգիստ պատկեցէ՛ք, յետոյ զարձեալ կը խօսակցինք, ո՛ւր պիտի երթաք այս ձիւնին, ձմեռին, օրնեա՛լ ըլլաք, նկաք, առնես չէնցուցիք:

Եւ հիւրերը պատկեցան քովէ քով, գորգերուն վրայ. ճարճատող կաղնին դիմացը, մինչ առնաէրը, ծխամորճը ձեռքը, չարունակ կը քաշէր ու մտածը, թաւ ապխտակ մօրուքին ու պեխերուն մէջէն, վէտ վէտ կը ծուաէր սենեակին մէջ:

Հիւրերուն քունը չուտով ապրաւ, հինգն ալ քնացան գրեթէ միևնոյն ժամանակ:

— Հա՛րս աղջիկ, ըսաւ Հասան աղան Ահմէտի կնոջ, հիւրերուն վրայ վերմակներ ձգէ՛, չո՛ւտ, պաղ չառնե՛ն:

Եւ Ահմէտին կինը, գեղանի մանկամարզուհին, մեռաքէ պարտով վերմակներ բերաւ ձգեց բոլոր հիւրերուն վրայ, զատ զատ:

Ժամերով քնացան, և ծերուկը չուզեց արթնցնել զանոնք, փոքմուռ մարդ, գիտէր, կ'երեւակայէր առկախ ատաժանքները, զորս կրած պիտի ըլլային իր յարգելի հիւրերը, մտքովը կը չափէր Զեմունի ու Քիթիփի միջև երկարող քարքրուտ ճամբան, մանաւանդ ձիւնին ու բուքին և պիչխուտան խաւարին մէջ:

Վերջապէս, չարունակ չորս ժամ, անխոով քուն մը քաշելէ յետոյ, արթնցան հիւրերը։

Դարձեալ տաքուկ խօսակցութիւնէ մը, ճարճատող օճախին դիմացը, դարձեալ Հասան ապային կրկնուած հարցումները, իր բացակայ Ա.Ամէսի մասին, դարձեալ միևնոյն մտերմական անսակցութիւնները, և Զեթունի հինգ վախճանականները, իրենց ասպնջական բարեկամին օթևանին մէջ, ազատ ժամանակ կ'անցուընէին, վերջ պատերազմի ապրումներէն ու մահուան երկիւղներէն, միայն, իրենց խաղաղասէր առանձնութեան մէջ, երբեմնակի կը յիշէին իրենց ընտանիքը, բարեկամները, մանաւանդ Զեթունը, որ, ո՛վ գիտէ, դողով ու խղճի խայթով մը կ'ենթադրէին, ճգնաժամային գալարումներու մէջ, իր վերադոյն թագէները կը համրէր....

—*o=o*—

Ը Յ

Իսկէմ բաչան, ակրոպոլեան և յունահռոմէական մասնաւոր, կը խորհէր հետագրել Պողոս և նոր օգնական գործերու մեծ բանակի մը վրայով առաքումը պահանջել, հակառակ պարագային, կառավարութեան համար նուաստացուցիչ պայմաններով, հաչտութիւնը կընքել Ժամ առաջ, անխուսափելի և անպարտելի Լեռան հետ։

Վերջին ճակատամարտը, որ մղուեցաւ զանազան կէտերու վրայ, և ամէն յարձակումները, որոնք Ջեմմուռնի վրայ կեդրոնացան ամէն գիրքերէ, միանգամ ընդ միշտ հաստատեցին Ջեմմուռնի գէնքերուն յաղթութիւնը։ Այդ ճակատամարտին մէջ, միայն Իսկէմ բաչայի բանակէն, անհաշուելի կորուստներ ունեցաւ թշնամին, հազար հինգ հարիւրէ աւելի վիրաւորուածներ, որոնց մէջ կը գտնուէին երկու հազարապետներ ու հինգ հարիւրապետներ, և մօտ չորս հարիւր սպաններ, մանաւանդ Ս. Սաուածածնի վանքի պարիսպներուն առջեւ։

Մուգը մեծ էր երկու բանակներուն մէջ ալ։ Այլ պէտք, անադին կորուստներով ևս քաշուած՝ ճակատամարտի վայրէն, և տակաւ ինքզինք ազատած, իր ընտիր ընտիր սպաններուն ու զինուորներուն կորուսած կ'ողբար,

և, յաւտնաստուածութեան պերապոյն և անուսոր վայրկեանները մէջ, կը մտածէր ամէն գնով վերջ մը դնել այս ազնաստիկ պատերազմին: Միեւնոյն, թերևս ատկէ մեծ, յաւտնաստուածութեան մտատուած էր ընդհանուր հրամանատարը, և կ'անիծէր չարաչար բախէն, ուր ընդունած էր ինք ա՛յսքան ծանր և ա՛յսքան դժնդակ պաշտօն մը, որ ամենամեծ պատասխանատուութիւնը կը հրամցնէր իր վրայ:

Ամէն օր, իւրաքանչիւր բանակի մէջ, երկար հարիւր մահ կը պատահէր, համաճարակին զոհերը, որոնք օրէ օր կ'աւելնային: Այդ համաճարակը տարածուած էր նաև Զեմուն, որ, մեծ մասը զօրքերուն բնաւորութիւնները, երբ հարկ էր զոհեր ընելու, չատերը՝ մնալով պահանջին, անուսոտութիւնն ու մերկութիւնն:

Իրերու այս վիճակը չէր կրնար անտարբեր ըլլալ, որովհետև հիւանդութիւնները, քանի մը անօրինակ, նուազելէ տեղ, կը բազմապատկուէին: Էսհէմ բաշան կը տեսնէր բոլոր այս ազէտը, և կը խորհէր կերպով մը թեթևցնել երկու բանակներուն ալ տառապանքները: Սակայն, վեհերը, Պալէն պիտի մերժէին իր առաջարկները, և պիտի բռնադատէին չարունակել պատերազմը, ասկայն վեհերը նաև թէ, Պալէն նոր զօրագունդեր չէր պիտի կրնար դրկել, ա՛չ ալ Ե. Զօրաբանակէն, որ հարկ կը բաւէր զսպելու տեղական ապստամբութիւնները, Տիւրքիստանի, Արաբներուն, որոնք տարին տասնեակ տասնեակներ կը դրաւեցնէին Բ. Դաւուբ. հետևաբար, կը արտասանէր Էսհէմ բաշան, անուսոտակոյս պիտի ընդունէին հաչտութեան մը գաղափարը, պայմանաւ ասկայն որ պատերազմի ըլլար ան, կատաւարութեան վարկը բարձր պահելով և, միևնոյն ժամանակ, Զեմուն ապստամբներուն ինքնավարութիւնը գրաւելով:

Ալջ մնացած ազգակոյտի անդամները հրամիրեց իր վրանին մէջ և խորհրդակցութեան մասնակից անոնց հետ։ Սպանները, արդէն զգուշած, խորհուրդ տուին իրենց ընդհանրապետին, որպէսզի դնալ փութայնել հաչուութիւնը, առանց որևէ բանակիցի մէջ ընդվզումները պիտի կըրկնուէին, ինչ որ արիւնահեղ ճակատամարտներէ ետկի վտանգաւոր և մահացու հարուած մը պիտի տար իրենց։ Ուսոմ, միաձայնութեամբ պատկերին, հետապրամ, նոր, հզօր, հակայ բանակի մը պէտքը չեչոնկ և սոխրպարար անոր առաքումը պահանջել Սպարապետութեան Դուռէն, որպէս զի այս վերջինը, նոր առաքումներու դժուարութեան և անհնարաւորութեան առջև ետկի տար ու պարտաւորուէր հաչուութեան դրամ ծանրու։

Կը մնար միայն Զեբունգիները յորդորել խաղաղութեան. բայց ինչպէս, անգամ մը խաբուած էին իր սուտ խոստումներէն, երկրորդ անգամ մըն ալ խաբուելու դիմադրութիւնը չպիտի զօրծէին, կը մտածէր Էմիէմ բաչան ու չարաչար կը զղջար իր գործած սխալին համար, սըխալ մը, որ անդարմանելի կը թուէր իրեն։ Սպասկոյտի անդամներն ալ նոյնը կը խորհէին։

— Բաչա՛, կ'ըսէր հազարապետներէն մէկը, այս լեռնցիներուն լեզուէն ո՞վ կը հասկնայ, անո՛ր միջնորդութիւնը չմտապատ է ձեռք բերել.

— Համի Եսեին էֆէնտին կը հասկնար, ան ալ վիրաւորուած, կը պառկի, ըսաւ Էմիէմ բաչան. ես չեմ կարծեր թէ ա՛ն և միջնորդութիւն ցոյցով, մարդիկը մահը կը ծաղրեն, կ'երեւայ թէ մինչեւ իրենց վերջին շունչը կռուիլ ուխտած են.

— Սակայն չհաւա՛տք է, բաչա՛, ըսաւ անդրէն չերքէզ պէյ մը, Զեբունգիներուն յամառութիւնը պիտի՛ք, ահաւոր կարգ անցած է.

— Ինչպէս, հարցուց Էմիէմ բաչան.

— Ձէ՛ք լսած, բաչա՛, Զեքմանցիներուն համար խօսուած ասածը.

— Ո՞րը...

— Երբ գաթերը աս կվաէրսէ, կինէ Զէյթունցու-օղու Զէյթունցուկը:

— Ի՞նչ բանէ է, հարցուց բաչան, գարմանքով մը.

— Բաչա՛, չարաճաճիկ պէյը, այդ ասածը չինած է ի՛րաւ, հետեւեալ միջադէպին վրայ.—Զեքմանցիները, աւանդաբար ջուրեպաններ, յաճախ կ՚երթեւեկին Մարաշ, մանաւանդ Ալպաման: Անգամ մը, այդ ջուրեպաններէն մէկը, չեմ յիշեր, Մարաշէ թէ Ալպաման ճամբան, կը պայարտի աւազակներէ, որոնք գինքը կողոպտելէ առաջ, ի՛նչ ազգէ և ո՛ր անկացի ըլլալը կուզեն հաւկտալ: Զեքմանցին չուրանալով իր ծագումը, ո՛չ ալ բնաւայրը, և, կը գոչէ աւազակներուն երեսին.— Երբ գաթերը աս կվաէրսէ, կինէ Զէյթունցու-օղու Զէյթունցուկ եմ: Ահա այս առածէն կրնաք գաղափար մը կազմել այս լեռնցիներուն յամառութեան վրայ: Զբմտնեն ալ ընդունելու թէ՝ ջուրին է Զեքմանցիներէն միծադոյն մասին միակ ապրուստի միջոցը, մէկ ջուրի ունեցող ընտանիք մը միջակ գաւակորդէն կը համարուի, և քանի՛ աւելնայ թիւը ջուրիներուն, նոյն համեմատութեամբ կը բարձրանայ այդ ընտանիքին դիրքը: Ես չատ ապրած եմ իրենց մէջ, ջուրիներու թիւով կը սահմանեն մէկու մը հարստութիւնը. հետեւաբար, իրենց համար, ամէն ապարկայէ, ամէն կահ կարասիքէ, ամէն ինչէ ու առաջադէ աւելի արժէք ունի մէ՛կ ջուրին, և ջուրի մը գտնելը կը նշանակէ ամբողջ ընտանիքին ապրուստի ապահովը ցանքեցնել.

— Ի՛նչ ուրնեն, ըսաւ Էհմէտ բաչան, քանի որ այդքան յամառ են, այդ կողմէն կարենք մեր յոյսը,

ուրիշ միջոց մը գիտէք, հաչատութիւնը ժամ առաջ կընդունել տալու։

— Բայց՛, բայց՛, բացագանչեց Պոլսեցի ազգայ մը, Պատարագի մէջ կը կարդացուի այդ խնդիրը։

— Ինչպէս, հարցուց ընդհանուր հրամանատարը։

— Այո՛, չարաշահակից ազան, Պոլսոյ մէջ կը կարդացուի, Գալամ Գարաւի պատրիարքարանին միջնորդութիւնը։

— Ինչպէս պիտի ձեռք բերուի այդ միջնորդութիւնը, աստիճան էմէնէմ բայան։

— Ազիզ դիւրին ինչ կայ, չարաշահակից ազան ժպտելով, բայց՛, Մարաչի հայերուն Առաջնորդական փոխանորդը ձեռք կ՛առնենք, աստիկա դրամ մը կը դիտէ Պոլիս, Հոգոց պատրիարքին, և ատոր միջնորդութիւնը կը խնդրէ, հաչատութեան համար Մարդիւ մը տալու Ը. Դաւաթ, մինչեռն ժամանակ, քաղաքական յանցաւորներուն, ապստամբներուն, բանտարկեալներուն, աքսորեալներուն, բերդարգելներուն, և ուրիշ այդ կարգի սերտագործներուն համար ընդհանուր նեղման խնդրագիր մը մատուցանելու Վեհափառ Սուլթանին։

— Դէշ խորհուրդ չէ՛, ըսաւ էմէնէմ բայան, ո՞վ Մարաչի փոխ Առաջնորդը։

— Բիւմպէքի Վարժապետեան Տէր Յովհաննէս քահանա՛ն է, ըսաւ Մարաչցի ազգայ մը, կապոյտ աչքերով, դեղին մազերով, մինչ կէսդիչ կը կոչենք զանի. գէշ մարդ մը չէ՛, կառավարութեան հաւատարիմ, խոհեմ մարդ մըն է, այս վերջին չարիքին կարծեմ թէ ոտքը կտրած էր։

— Ինչպէս...

— Մարաչէն անցածներուն մարդ եկաւ բանակը, չարաշահակից ազան, խուժանը չարձակիր է անոր բնակարանին վրայ, և ինքը, նկուղը մնացած, ինքզինք բարձր

պատուհանէ մը վար նետուիր է, և ատոր կարիր է. կարծեմ թէ հիմակ ապէկցած է, միայն քիչ մը կը կաղայ.

— Հապ չէ՛, թո՛ղ կուգայ, բայց Իսմէմ բաչա քրմածիծաղով մը, մեր գործին կուգա՞յ, անո՛ր նայինք.

— Կուգա՛յ, բայց՛, պատասխանեց միւս ապան, ճիւան, խորագէտ մարդ մըն է, կառավարութեան հրամայականը, գործ՛ը, եթէ կ՛ուզէք.

— Շա՛տ լաւ ուրեմն, յարեց Ընդհանուր հրամանատարը, այս մասէ գիր մը կը գրկենք Մարաչի կառավարիչին, մանաւանդ ուշադրութեամբ ձեռքով և սակաւագրաթիր կը պահանջենք որ կառավարութիւնը փութայ ամէն ջանք ի գործ դնել այդ քաղաքին համոզելու, որպէս զի հնազանդով գիմէ Գաւառ Գարաս, իրենց պատրիարքին, ևն.

Նամակ մը համբագրուեցաւ, խակոն և Իսմէմ բաչայի կոմիէն առաջադրուելով, յանձնուեցաւ ապրնանդակ գինուորի մը, որուն ուղեկից արուեցան ուրիշ երեք գինուորներ ալ, կանխապատրաստութեան համար:

Ապրնանդակ գինուորը քանի մը հնազանդիներ ալ կը առնէր Մարաչ, Իսմէմ բաչային հնազանդիները, ուղղուած՝ Դամասկոսի Ե. Զօրաբանակի միջոցութեան, Հալէպի կառավարութեան, և Սպարապետութեան Գաւուն, երեք հնազանդիներն ալ նոյն իմաստով. — Կա՛մ յիսուն հազար կանոնաւոր զօրքերու բանակ մըն ալ փութացնել Զեյթուն, և կա՛մ ջանալ ամէն գնով հաշտութիւն գոյացնելու:

Սպայակոյտը առկախեն Ընդհանուր հրամանատարի վրանէն չէր բաժնուած, երբ Ալի պէյի բանակէն երիս գինուորներ նեղակազմ Իսմէմ բաչային. Ալի պէյէն նամակ մը կը բերէին:

Ընդհանուր հրամանատարը բացաւ նամակը, նախ մտովի քաղեց անդամ մը, յետոյ, դառնալով սպայակոյտին.

— Էֆէնտիներ, բաւ, մարիկ ըրէք, ինչ կը գրէ միրալայ Ալի պէյը։

Եւ սկսաւ բարձրաձայն կարդալ։

Ալի պէյ ընկճուած, չմխիթարուած, չարաչար պարտուած զօրապետի մը բամբակագոյ հոգեկան խռովքը, տագնապը գրած էր իր նամակին մէջ. առակալի, անզգուշութեամբ կը նկարագրէր կացութիւնը, վաչաւրէն մաս մը կիսատուած, վաչաւր՝ ամրոցէն դիջուած, հարիւրաւոր մահացու վիրաւորուածներ ու հազարաւոր սպաններուածներ, որոնց դիակները կարելի եղած չէր թաղել. համաճարակը մէկ կողմէ, ցուրտը միւս կողմէ, զրկումները, սատսպանքները մաքէ, երեւակայութենէ դուրս. մէկ խօսքով, յուսահատական կացութիւն մը, որուն միակ դարմանը կրնար բլլալ պատուարեր հաչատութիւն մը.

Ալի պէյ, նամակը կը վերջացնէր հետեւեալ տողերով. — « Այս մարդիկը հասարակ մահկանացուներ չեն, ճիւաղներ են, ոչ գնդակէ կը վախնան, ոչ ռումբէ, մահը կը ծաղրեն, եթէ մէկ երկուշաբթի ալ մնամ այս լեռներուն մէջ, պիտի մեռնիմ, երանի թէ մեռնէի, չէր ուտնէի բանակիս այս ծովածաւալ խշտաւութիւնը... »

Սպայակոյտի բոլոր անդամները վրդովեցան, ընդհանուր հրամանատարին աչքերուն մէջ արցունքի կաթիլներ սկսան լողալ։

— Ձիշդ մեր վիճակը, հառաչեց Էհէմ բաշան, սիրելի ընկերներս, մեր բանակին երկրորդ ապստամբութիւնը չէ՞ միթէ, էհ՛ք Ալի պէյ, յուսահատո՛ր է, զա՛ւակն...։

Սպանելը ցրուեցան, և խրախճանչելը գնաց իր պատկանած վաչկին քով։

Ընդհանուր հրամանատարը, փափագելով գիանալ կարճառանկարուն ատյգ և վաւերական թիւը, յանձնարարած էր խրախճանչելը վաչկի պահարուն, անմիջապէս պատրաստել վիճակացոյցը, վիրաւորուածներուն և սպաննուածներուն ճշդիւ թիւը, որուն մէկ պատճէնը պիտի դրկէր Դամասկոս, Ե. Զօրարանակի մուչթաբեթեան, իսկ մեսը՝ Պոլիս, Սպարապետութեան Դուռը։

Վիճակացոյցը տակալի յայտնութիւններ կրնար տանել, զաուն, անդուռի իրականութիւնը։ Էմէնէմ բաչա հասատանէց, իր ժամանակին տալին, հինգ հազար ձիավի զօրք ունեցած էր իր բանակը, առանց հաշուելու վիրաւորուածները, որոնց չատերուն կեանքը յոյս չէր ներչնչեր։

— Օ՛, կը բացագանչէր, իր վրանին մէջ մեն պալով, վիճակացոյցը ձեռքին մէջ, ի՜նչպէս պիտի համարձակիմ հազորդել այս իրականութիւնը, տակալ քան է...։

Եւ չորանակ մեն կեզաբ, խառ քայլերով, ուչէր ուզեր իր ներկայութեան ընդունել մ՛է մէկ ոգայ։

Վերջապէս, երկար ժամանակ խորհրդածելէ յետոյ, իր վրանը կանչեց բարձրաստիճան սպաներէն մէկ քանիները, և առանց հետ խորհրդակցութեան մտաւ։

Էմէնէմ բաչան կ՛ուզէր իրենց տեղերը ճամրել մօտակայ խալամ գիւղերուն և ետ գինելը, իրենց վիրաւորեալ ընկերներուն հետ, այս կերպով քիչ մը թեթեւցնելու համար ապրուստի բնաբ, մինչեան ժամանակ, իր բանակին մէջ կեղրնացած ու անզամախառնուած չը պահելու համար համաճարակը, որ անոնի աւերներ կը գործէր։

Սպայակոյաի բոլոր անդամները համակարծիք էին սրդէն, իրենք ալ կը փափաղէին թեթևցնել իրենց բեռը. հետևաբար, առանց ո՛և է տարակուսելու, իրենց հաւանութիւնը յայտնեցին ընդհանուր հրամանատարի այս առաջարկին։

Անմիջապէս ձեռնարկուեցաւ գործողութեան։

Ձիուորները չատ ուրախ էին, իրենց բնակարը պիտի վերադառնային. ա՛լ չպիտի պառակտուէին, ա՛յսպէս յայտարարեցին սպաները։

Նոյն օրը, ճամբայ ուրուեցաւ Բիթիւի ողջ մնացած բէսիֆներուն, և քանի մը պաշտպանուածներու, որոնք կամաւոր գրուած եկած էին Զէյթուն, ամբաւ աւարով վերադառնալու երազով։

Կը վերադառնային ամբաւ աւարով(՞), իրենց վերադարձի ընկերները չպիտած, պիտի փոխադրէին զանոնք իրենց գիւղին մէջ, առանց հետաքրքրուելու համար իրենց յետին չունչը։

Վերադարձողներու թափորը կ՚երկարաձգուէր, ամէն օր նոր վաչաներ կը ճամբուէին էսքիմ բաչայի բանակավայրէն, որ այսպէս կը գտաարկուէր։

Այլ պէյլն ալ հաղորդուած էր ընդհանուր հրամանատարին հրամանը, և անոր բանակէն ալ բազմաթիւ վաչաներ կ՚արձակուէին և կը վրկուէին իրենց տեղերը։

Բոլոր այս չարժումները գաղանի կը կատարուէին, մեծ մասը գիշերով, այնպէս որ Զէյթունի ռազմիկները բնաւ տեղեկութիւն չունէին։ Միայն պարոն Սպասին, Ս. Աստուածածնի վանքին առնիքէն, հետաքրքրուած էր վաչաներու տազանդը, և իսկոյն իմաց տուած էր Նորաչխարհան Նազարէթ չավուշին, որ, հետագէտը ձեռքը, ինք ալ կը տեսնէր նոյն չարժումները, և զարմանքով կը դիտէր թշնամական գործողութիւններուն այսպէս յանկարծակի դադարումը։

Շուտով տարածուեցաւ չուկը վանքին մէջ.— Խա-
հէմ բաչային բռնակը Զեմուռնէն նո՛ր կը քաշուի, ևն:
Արդեօք ի՞նչ պատահած էր, արդեօք նոր հրամա՞ն
մը հասած էր Պոլսէն, արդեօք նոր դա՞ւ մը կը պատ-
րաստուէր, ա՛չ ոք գիտէր...:

ԺԲ

Բիթիլ գիւղին մէջ անսովոր եռուզեռ մը կը նըշ-
մարուէր:

Կիներ, ամանք երեխայ մը գրկած, ուրիշներ՝ ըլ-
ղեկի մէջ ձեռքէն բռնած, մայրեր, մամիներ, պատանիներ
ու կոյս աղջիկներ, խառնիխուռն կը վազվզէին, կանչ-
ձըռանգով ու խազագով, բոլոր քայլերը կ'ուղղուէին դէպի
պիւղին եկեղեցի ձորը: Կարաքամակ ծերերու քայքայ-
ուած կոյտ մը, ճամբաներուն անկիւնները նստած, ցուպը
ձեռքերնին, աչքերնին յառած՝ հետևնները, գիմացի
բլուրներուն գագաթները, ապառաժի մէջ էին:

Այս երկաթ երամին դէմքը կը ծիծաղէր ու սիրտը
ձայ տրուիլը. ամէն մէկը, գրկարաց կըսպասէր, ընդու-

Նեղու իր սիրելին, եղբայրը, նչանածը, ամուսինը, զաւակը կամ հայրը, Զեմուռնէն վերադարձողները, Քիթիկի բեսիֆնները, կամաւոր զինուորները։

Վերադարձողներու կարաւանին ծայրը հետուէն երեւցաւ, և դիմաւորողներուն թափորը սկսաւ հնչեցնել թմբուկը։

Հասան ագան, իր տունին առջեւի սրահը կեցած, հետաքրքրութեամբ մէջ խորասուզած, կարօտագին աչքերով կը փնտռէր իր մէկ հատիկ զաւակը, իր Ահմէտը, որ անասելիօրէն վերադարձողներու կարաւանին դլուխը կը գտնուէր, գոնէ այդպէս կը զգար հպարտութեամբ ուռուցիկ անոր հայրական սիրտը։ Իսկ Ահմէտին կինը, վարդիկ երախան գրկած, սրտաբորբ, սրտի անհուն ճմլումով մը, կ'երազէր երջանիկ րոպէն, որ կը մօտենար, և իրեն գիրկը կը վերադարձնէր իր պաշտելեալ Ահմէտը, որուն դեղեցիկ հասակը պիտի տեսնէր ինքն...։

Կարաւանը մօտեցաւ գիւղին եզերքը, և թմբուկները սկսան աւելի ուժգին հնչել։

Բանի մը վայրկեան ալ, և գրկախառնուելները պիտի իրարու մեռցնէին ամիսներով անջատուած սիրելիները...։

Սակայն, այդպէս անօրինած էր բաղդը, թմբուկները յանկարծ դադրեցան դարիլէ և վայնասուն մը վրիժաւ, լացով ու ճչով յուսահատ կիներու և մայրերու վայնասունը, վերադարձողներու փոքրիկ խումբին մէջ չէին նչմարած իրենց սիրելիները...։

Հանդիպումը ցաւագին, եղերական եղաւ։

Փոքրիկ էր խումբը, հազիւ երկու տասնեակներ, որոնց ուժը վիրաւոր, մնամնրձ վիճակի մէջ, ուսերուն վրայ միւս տասնակուքին, որոնք, դպկահար, նիհար, կմախացած դէմքեր, հազիւ կրնային ոտքի վրայ կենալ, կ'երերային, ամիսներէ ի վեր գրկուած՝ տաքուկ

կերակուրէ մը, և՛ որոնց արիւնը գրեթէ սառած, կարծես դադրած էր շրջան ընելէ։

Մայրերը զո՛ւր կը փնտռէին, այս կեանքի ոգորմելի բնակարաններուն մէջ, իրենց զաւակը, կիները՝ իրենց ամուսինը, աղջիկները՝ իրենց հայրը, ալեհիները՝ իրենց հայրը...։

Սրտակեղե՛ք հառաչան, Բիթիէին վաթսուն կարիճներ մնկնած էին պատերազմի, և հիմա յո՛ւր քսան ուրուականներ կը վերադառնային, մէկուն ականջը չի կար, միւսին՝ քիթը, մէկը թեւատ էր, միւսը՝ մատանի, մէկը՝ խուլցած, միւսը՝ միսկանի, ցաւագին կապուտցած, երեխացած, խախտուտած կերպարանքներ՝ բոլո՛րը...։

— Ո՞ւր է մեր Սիւլէյմանը, կը հարցնէր պառաւ կին մը հեկեկալով.

— Դեռ անոր վաչտը հոն կը մնայ, չաքաթէ մը կուգայ, կը պատասխանէր քանի թշուառներէն մէկը.

— Հապա մեր Սէլի՞մը, կը հարցնէր անձկոտ դէմքով մը, քառասունոց կին մը, ո՞ւր մնաց իմ սօսեհատակ կարմճա.

— Հաթի՛ն գըդ, կը մխիթարէր վերապարձող գինուորը, վազը կը հասնի ան, մենք մէկ օր վերջը պիտի մեկնէր...։

Եւ այսպէս, կը տեղային հարցումները, որոնց մեծագոյն մասը կը մնար առանց պատասխանի։

Ի՞նչ պիտի պատասխաններին խեղճերը, բայց անոնք, որոնց մտքին տեղեկութիւններ կ'ուզուէր, մեռած էին կամ սպաննուած...։

Ինգումը վախուեցաւ տուգի, թմրուկները լռած էին արդէն, և Բիթիէի բովանդակ բնակչութիւնը կուլար, կ'ողբար, ամէն կողմէ լայ ու կոծ, յուսահատական ազազակներ։

Ձմեռան քանի՛ քանի ձերեր, ծունկերնին կիթոռած, ինկան նուաղած։ Քանի՛ քանի նոր ամուսնացած կիներ՝ այրիացած, և քանի՛ քանի մատղաչ տղեկներ՝ որբացած։

Ասղին, Հասան աղան, իր դուռին առջև կը սպասէր. կըսպասէր որ վերադարձողներէն մէկը գար և իրեն ուր մը բերէր. սակայն ո՛չ ոք կուգար, ո՛չ մէկ սեղէ ձայն մը կը լսուէր։

Բոլոր վերադարձողները մատն դիւղը, ամէն մէկը մատաւ իր խրճիթը. իսկ Հասան աղայի մէկ հատիկ որդին Ահմէտը դեռ չերեւցաւ։

Զեթունցի հինգ հիւրերը զո՛ւր կը ջանային մխիթարել ալեւորը.

— Հասա՛ն աղա, կ՚ըսէր Զախարենց Աւագ աղան, ներս եկէ՛ք, քիչ մը համբերեցէ՛ք, հիմա հոս կուգան, կ՚իմանանք եղելութիւնը. հոգ մի՛ ընէք, եթէ այս խումբին հետ չը վերադարձաւ, վաղը կը հասնի անպատճառ.

— Հասա՛ն աղա, կ՚ըսէր Կէոզընեան Աւետիք էֆէնտին, ներս եկէ՛ք կ՚ըսեմ, քանի մը վայրկեան նաքը պիտի առնենք սապկ լուրը. մենք ձեզի չըսի՞նք, քանի՞ օր անցաւ, դեռ երկու օր առաջ սեսանք Ահմէտը. ինչո՞ւ այդքան կը կասկածիք, Ահմէտը ո՛ղջ է. թերևս ճամբան է, Ատոուած մե՛ծ է, ողորմա՛ծ է, ներս եկէ՛ք դուք։

Սակայն Հասան աղան, աչքերը լեցուած, հովին դէմ, սպիտակ ալիքները կուրծքը կը ծածկէին. չէր ուզեր ներս մտնել, այնպէս, դուռին առջև կեցած, աչքերը հեռուները սևեռած, կըսպասէր, կըսպասէր իր Ահմէտին, որ, աւա՛ղ, կ՚ուշանար։

Վերջապէս, հիւրերուն թախանձանքին չը կրնալով

զիմանալ, Հասան ապան նեղա մտաւ, իր անհնակը, և նստաւ իր տեղը, օճախին դրսէը։

— Հասան ապա, ըսաւ Զախրենց Աւագ ապան, եթէ կ՚ուզէք, ես հիմա կ՚երթամ կը հարցունեմ վիրաւորածդ զօրքերու, տայդ լուր մը կ՚առնեմ ու կը բերեմ։

— Հարկ չը կայ, Աւա՛գ ապա, մրմնջեց Հասան ապան, ինչո՛ւ ցաղնիք, իրենք կուգան։

Ահմէտին կիներ, ձձկիր ապիկը զերկը, անհանգիստ անկիւնը կացուած, մարկ կ՚ընէր խոտակոխիլնը։

Սեւ նախապատմութիւներ կը խուժէին մանկամարդիին ուղեղէն ներս. վերապրածներուն մէջ Ահմէտը չերեւցաւ, կ՚ըսէր ինքնիրեն, եթէ ողջ ըլար, ինք ալ պիտի վերապառնար, անպատճառ զարկէն կարճա, կ՚ըսէր մտովի ու կը հեծկլտար։ Լուսաբրգունքներ կը հասնէին անոր ան աչքերէն ու կ՚այրէին անոր կարմիր այտերը։ Նոյն պահուն, զերկի երախան անյագօրէն կը ձձէր մօրը կաթը, որ վայրկեանակս տրտում էր, ինչոր փոխուած։

Ազատ անտքով ու հառակով ապչիկը, հիւրերուն տուած բերտը, Ահմէտին կնոջը տաքերուն տակ նստած, երկու ձեռքերով երեսները ծածկած, կուլար իր բոցակայ եղբօր՝ Ահմէտին համար, որ չէր վերապարձած...։

Ամռոջ տունը կը ապար, տանտէրը միայն, տժգունած, իր վիշտը քնացուցած, հիւրերուն օրօրնկռվը, դեռ կը յուսար. Աւագ ապան պարկեշտ մարդ մըն է, կը խորհէր Հասան ապա, ինքը չէր խաբեր։

Զեմունդի հիւրերուն արտագոյը կը սկսէր, Աւագ ապան, հետաքրքրուած ու հոգացող մարդ, կը զգար մօտալուտ, վերահաս վտանգը, որ պիտի ապառնար իրենց գլուխներուն, մէկ կողմէ, Հասան ապան կը զգուշացնէր, կը խոհեմէր, մեւս կողմէ՝ կ՚երեւակայէր զարհուրելի

տեսարանը, որ Խևրևս մէկ քանի վայրկեան եւթ, պիտի պարզուէր Հասան ապային անհնակին մէջ։ Նասած տեղը, կ՚զգալուէր, քանի՛ կը մտաբերէր չարաչուք բոպէն, ո՛չ չար հետ չէր, չա՛ս մօտ էր, ճակատագրային գնդապետն բոպէն, որ պիտի վճռէր երկոց... բաղդը։ Քիթիգինեանն գրեթէ բոլորը կը ճանչնար ինք, ծանօթ դէմքեր էին և չար մտքէն կը ճանչնային մ՚չ միայն պինդը, այլ նաև իր բոլոր պարագաները, և իր բնակարակիցները, որոնք Հասան ապային անհնակին մէջ, գըլխուն խիտ հարուած մը կրած դժբաղդ մարդու մը պէս կը գալարուէին հոգեվարքի նահանջու մէջ...։

Սահան, Աւազ ապայի արամն մէջ, բոլորովին չէր մտած յոյսը, գեռ նչոյլ մը կը պլպլար հոն, Հասան ապան բարի խրատ մընէ, առաւաժամեայ նահապետ մը, կ՚ջանար ինքզինք համոզել ու հանդարտեցնել իր վրդովմանքը, վերջապէս ընտանիքի հայր մըն է, կ՚բաներ ինքիրեն Աւազ ապան, ապահովապէս պիտի պաշտպանէ մը, իրեն օճախը ինկած հիւրերը, չպիտի թոյլ տայ որ մոլեռանդ խուժանի մը վրէժխնդրութեանը զոհուին. և այս յոյսի սիրտ նչոյլը կը բաւէր վանելու իր մտքէն ամէն չարագուշակ մտածում...։

— Հասա՛ն ապա, ըսաւ յանկարծ, ելէկ հաչուռթիւնը կնքուած է Զէյնէպի հետ, վասն կրնաք ըլլալ, Ահմէտը պիտի վերադառնայ ամառարակէն, Խևրևս ա՛յլ իւիկան, կամ չա՛ս չաս, վաղը։

— Հապա ելէ չը վերադառնա՞յ, ընդմիջեց Հասան ապան, դողդոջ ձայնով մը, ա՞ինսան։

— Այն տան, յարեց կէսընտան Աւետիք էֆէնտին, կը նչանակէ թէ հաչուռթիւնը դեռ չէ գոյացած, Հասան ապա՛, այլապէս, Ահմէտը պիտի ապտակուած ըլլար, և հետևարար, ամօթուտն վերադարձողնեռւն մէջ պիտի գտնուէր։

— Բայց, էֆէնդի՛, առաքինի Հասան ապան, նոյն պատերազմը դեռ կը չարունակուի, ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ մեր ապաքը կը վերադառնան.

— Մ'չ, Հասա՛ն ապա, չարունակեց կէսպրնեան առատաձեռն, օտարոտի ձայնով մը, որուն մէջ կը մասնուէր իր սրտի դողը, կ'երեւայ թէ լաւ չը հասկցաք միտքս. կրնայ ըլլալ որ պատերազմը վերջացած է, բայց տակաւին հաշտութիւնը չէ դոյացած, թերեւս բանակցութեան մէջ են, երբ վերահաստատուի խաղաղութիւնը, այն ատեն բոլոր պատերազմական գերիները վերադարձին կը յանձնուին ազգերուն, հասկցա՞ք, Հասա՛ն ապա.

— Հասկցայ, զաւա՛կս, հասկցայ, կրծեց ձերը դողդոջաձայն, բայց կ'ուզէք թէ հաշտութիւնը դեռ չէ կնքուած.

— Այո՛, պատասխանեց կէսպրնեան, այդպէս բայց կ'ուզեմ.

— Բայց Ահմէ՛տ, ա՛խ, մէ՛կ հատիկ զաւակս ե՛րբ պիտի տեսնեմ, կը հեկեկէր ու կը հառաչէր Քիթիպլի նահապետը, ընկերներէն չատերը վերադարձան, բայց ինքը չերեւցաւ...:

Հիւրերը ժամերով աշխատեցան Հասան ապան մխիթարել, բայց ան միշտ կուլար, չէր ուզեր մխիթարուիլ, զաւակը կկերցնէր, անհասկնալի բառեր կը ծամծմէր ու քթին լայն ծակերէն դուրս կը հանէր մուխի պլաստուն պիւքներ. չէր ուզեր նախկին սիփահանքի խօսքեր լսել. իր ապան, միայն իր բացակայ ապան ձայնը կը փափագէր լսել...:

— Պատուական՛ հիւրերս, հեկեկաց Հասան ապա, կաղաչեմ, դիս մի՛ խաբէք, ձեր զաւակներուն ու ձեր սիրելիներուն գլխուն արեւուն համար, չխաբէք խօսեցէ՛ք, ըսէ՛ք ինծի, տեսա՞ք ապան.

Բոլոր հիւրերը բազուկի չարժուձեւով մը, միանամուռ կրկնեցին.

— Սո՛ւտ պիտի խօսինք, Հասա՛ն աղա.

— Ձա՛նըմ Հասան աղա, ըսաւ Զախարենց Աւագ աղան, ինծի չէ՞ք հաւատար, ե՛ս տեսայ կ'ըսեմ Ամէնը, աչքերովս տեսայ, Պաճօղլուին տունը, մենք հոս կը չարչարուինք կասկածներու մէջ, իսկ Ամէնը, ո՛վ գիտէ, հիմակ ի՛նչպէս կը զուարճանայ. չէ՞ք ճանչնար Պաճօղլուն, չէ՞ն տուն մը, իրենց զաւակին պէս կը նային, Հասան աղա, վանեցէ՛ք ձեր մտքէն գէշ մտածումները, Ամէնը ձեր գիրկը պիտի վերադառնայ ողջ առողջ...:

Այս խօսակցութեան միջոցին, դուրսը քայլերու չշուկ մը լսուեցաւ, Ամէնէին կինը, Կրախան գիրկը, դէպի դուռը վազեց:

Հասա՛ն աղայի հիւրերուն աչքերը դէպ ի դուռին կողմը դարձան:

Երկ գիւղացիներ, իրարու նեղէ, նեղս մտան և ծանրաքարշ առաջացան սենեակին մէջ:

Տխուր էր իրենց դէմքը, պղտմեին կախ, մօտեցան Հասան աղային և մինչև գետին խոնարհելով բարեւեցին ու կարգով նստան Աւագ աղային քով:

Զեթունէն վերադարձողներէն էին անոնք, Քիթիպէ բեսիֆներէն, որոնք լաւ կը ճանչնային Հասան աղային հիւրերը, մանաւանդ Զախարենց Աւագ աղան, Քուսքուսենց Սահիան ու Կէսպէնեան Աւետիք էֆէնտիները, որոնց հետ առեւտրական յարաբերութիւններ ալ ունէին, ամէն տարի, աշնան, Զեթուն կուգային և անոնց խանութներէն կառնէին, ապուծ, օճառ, ալ, և ուրիշ ապրանքներ կը գնէին. մէկ խօսքով, անոնց կանոնաւոր յաճախորդները կը համարուէին:

Բարեւներու փոխանակումներէ ետքը, Հասան աղան, դառնալով Տարեկնեցուն.

— Խօսեցէ՛ք նայինք, զաւակնե՛րս, ըսաւ դուր-

դաբանքով, Անմեռս ինչո՞ւ ձեր հետը չը բերիք, ո՞ւր մնաց Անմեռս։

Երեքն ալ լուռ, իրարու երես ակամ նայիլ. յետոյ, իրենց մէջէն Խալիչը, վեղեցիկ, խուխ նրիսասարդ մը, որ գիդնաց պատմելս (անխ) մը դարձած էր։

— Ազա՛ պապա, բաւ, ինչո՞ւ այդքան կը վշտանիք, ան ալ պիտի գայ։

— Տեսա՞ք վինքը, հարցուց Հասան ապան, ինչպէս է, բան մը չը խօսեցա՞ւ։

— Ո՛չ, ազա՛ պապա, բաւ միւս պիւզացին, մինք վինքը չը տեսանք։

— Ինչո՞ւ սուտ կը խօսիք, կշտամբեց Հասան ապան, մխիթարոյն վաչտին մէջ չէի՞ք, երէկ ազատ ազգ է, անպատճառ պիտի տեսած ըլլայիք վինքը, չէ՞։

— Ազա՛ պապա, բաւ երրորդ պիւզացին, իր միւս երկու ընկերներուն աչքերուն մէջը չնչատակի նայելով, ճշմարտութիւնը կ՚ուզէք խմանալ...։

— Զաւա՛կս, կը պատասխէր Հասան ապան, բան մը մի՛ ծածկէք, չիտակը խօսեցէ՛ք, ո՞ղջ է Անմեռս։

— Ո՛ղջ է, ո՛ղջ է, ազա՛ պապա, կրկնեցին երեքը միասին։

Հասան ապային սիրտը թնդաց, իր Անմեռը չէր մեռած, ողջ էր, բայց, ինչո՞ւ չը վերադարձաւ, կ՚բսէր ինքնիրեն։

— Մենք չըսի՞նք, ընդմիջեց Զախրենց Սւսպ ապան ձեզի չըսի՞նք թէ՝ ողջ է Անմեռը։

— Դուք ինչէ՞ն պիտիք, Սւսպ ապա, հարցուց պիւզացիներէն մէկը, դաժան նայուածք մը չանթիկով անոր, դուք անո՞ւ Անմեռը, ե՞րբ տեսաք, ո՞ւր տեսաք...։

Սւսպ ապան սոսկաց, իսկ իր ընկերները սուսեցան։

— Ձեզի կ'ըսեմ, Աւա՛գ ապա, չարունակեց դիւզացին, նոյն սպառնական դիրքը պահելով, ե՞րբ տեսաք, ո՞ւր տեսաք, չը խօսի՞ք...։

Աւագ ապան ինչ պիտի պատասխաներ, Անմէխին գերեզմինը բացարձակապէս չէնծուէր, դիտմամբ յետրիւրուած տեղ մը, Հասան ապան օրօրելու համար։

Կացեզմինը գժնդակ էր, Զեյնունցի հինգ ապաստանականները, իրենց ձեռքով փորած էին իրենց գերեզմանի փոսերը։

— Աւագ ապան, բաւ Անմէխին հայրը, պատմեց թէ՝ Անմէխը գերի բռնուէր է, և Պայճօղլուին տունը կը մնայ ուրիշ երկու ընկերներով։

— Տո՛ւռ է, տո՛ւռ, Ագա՛ պապա, կրկնեցին երեք Քիթիղցիները, ձեզի չհասակը պիտի պատմենք։

— Պատմեցէ՛ք, զուարճա՛նք, չհասակը պատմեցէ՛ք, կը պատասէր Հասան ապան, և դիս ապատեցէ՛ք այս տանջանքէն, դիտցէ՛ք այս ապիտակ մազերուս։

Երբ գիւղացիները մեկը, Իպիշ, դառնալով Հասան ապային.

— Ագա՛ պապա, բաւ, Աստուծոյ Աւաքեա՛յը վկայ թող ըլլայ, Անմէխը պատերազմին մէջ գնդակէ մը զարնուեցաւ.

— Հէ՛, ընդմիջեց Հասան ապան ապեխարշ ու սուր պատասխով մը, պարնուեցա՞ւ Անմէխս...

— Ագա՛ պապա, չարունակեց Իպիշ, մի՛ վախնար, վտանգ մը չկայ, ո՛ղջ է Անմէխը, գնդակը հանեցին, վէրքը բարւոքելու վրայ է, փիչ օրէն կ'ապեկինայ.

— Ո՛ւր էր մեզի գնդակը, հարցուց Հասան ապան լալագին ու կեղծիք ձայնով մը.

— Այ ուսին տակը, պատասխանեց Իպիշ, և՛ գերեզմանը, վերտուրնելուն վրանը փոխադրեցինք երկու

ընկերներով, անմիջապես վիրաբոյժը հասաւ, և մի՛ւռք Սպասուհոյ, գնդակը հանեց։

— Երկար ժամանակէ ի վեր վիրաւորուած էր, հարցուց Հասան աղան անձկանօք։

— Կա՛յ մէկ չաբաթ, պատասխանեց Իպիշ, գնդակը վէրքը չը դոցուեցաւ, աղա՛ պապա, ապէնտան պէս, պիտի արձակուի։

— Դուք ա՛ռ ա՛ռ կը խօսիք, ա՛ռ կը խօսիք, հառաչեց Հասան աղան, գլուխը չարունակ երերցնելով։

— Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ առա պիտի խօսինք, աղա՛ պապա, բողոքեցին գիւղացիները։

— Եթէ այդքան թեթեւ էր ապուռ վէրքը, պիտի առաւ Բիթլիսի նահապետը, ինչո՞ւ գինքը հետերնիդ չը բերիք։

— Հրամանատարը չ՚արտօնեց, պատասխանեցին երեքը միասին։

Հասան աղա չէր համոզուէր, Զեթունցի հիւրերուն ու վիրաւորուող Բիթլիսցի գինուորներուն հաղորդած տեղեկութիւնները տրամադրօրէն հակառակ էին, մեծ հակասութիւն մը կար երկուքին մէջ։ Զեթունցիները կը պնդէին թէ՝ Ամէնը գերի բռնուած էր և Պալճօղլուին առնը կը մնար, մինչդեռ Բիթլիսցիները վիրաւորուած կը ներկայացնէին զանի՛ն։ այս երկու տեղեկութիւններէն ո՞ր մէկին պիտի հաւատար։ բայց, կը խորհէր, Բիթլիսցիներուն բերած լուրը հաւանական կրնար ըլլալ քան թէ Զեթունցիներունը։

— Չաւահնէ՛րս, ընաւ ի վերջոյ, դառնալով Բիթլիսցիներուն, հիմա դուք կըսէք թէ Ամէնս վիրաւորուա՞ծ է։

— Այ՛, աղա՛ պապա, պատասխանեցին երեքը միասին, վիրաւորուեցաւ, վէրքը թեթեւ էր և բուժուելու վրայ է։

— Հապա Զեմունցի ազաներուն ինչ ըսենք, առարկեց հէք հայրը։

— Սո՛ւտ կը խօսին ատոնք, սո՛ւտ, կրկնեցին երեք Բիթիլցիները, ձեզ կը խաբե՛ն, անգութնե՛րը, ապա՛ պապա։

Զեմունցիները սոսկացան, չէին համարձակիր բանալ բերաննին, Բիթիլցիներուն աչքերուն մէջ վբէժը կը մնչէր։ Սակայն, Աւագ ազան, անվնաս մարդ, դերմարդկային ճիգով մը, ինքզինք ամփոփեց և Համան ազային դառնալով։

— Մի՛ հաւատար ատոնց խօսքերուն, դուն խրոխտ չարժուռով մը, ես աչքերո՛վս տեսայ ձեր Անմէսը, բա՛ն մը չունէր, ո՛վ կ՚ըսէ թէ վիրաւորուած է, Պալճօղլուին տո՛ւնը տեսայ...

— Օ՛, բացագանչեց Իպիշ, ապա՛ պապա, մեր գիւղին մուխը մարեցին ու հիմա հոս նստեր, երե՞ս տունին խօսելու։

— Հանգի՛ստ, կշտամբեց Բիթիլի նահապետը, գաւակնե՛րս, հիւրերս մի՛ անարգէք...

Իպիշ կատղած, յանկարծ ոտքի ելաւ, և գառնալով իր ընկերներուն։

— Դեռ ինչ կեցեր ենք հոս, գոռաց, գաժան նայուածքը պտըտցնելով Զեմունցի հինգ հիւրերուն վրայ։

Երեք Բիթիլցիները, ատանց մնաք բարովի, կոչտորէն դուրս կեան։

Սենեակը խորունկ լռութեան մը մէջ թաղուեցաւ։

— Պատուակա՛ն հիւրերս, ըսաւ Հասան ազա, չա՛տ կը ցաւիմ, չկիտի կրնամ պաշտպանել ձեզ, եթէ, Տէր մի՛ արասցէ, մեր գիւղին խենթերը յանկարծ ներս խուժեն ու փորձեն սպաննել ձեզ, իմ վիշտս ինծի կը բաւէ, ելէ՛ք գնեցէք, չուառալ հետացէ՛ք, աչխատեցէ՛ք մամ առաջ վտիտիկ գիւղէս...

Բարի ծերունին դեռ խօսքը չէ արտասած, նահապետին աունին առջև խառնաձայն ժխոր մը վրդիաւ։

Զեթունցիները վայրկենապէս ոտքի ելան, և, վիրաւոր յովազի մը պէս յարձակեցան իրենց զէնքերուն վրայ, որոնք անհեակի պատէն վար կախուած էին։

Երկու վայրկեան եաքը, Հասան աղայի աունէն դէպ խուժեցին քսանէ աւելի զինեալ դիւզացիներ, պօռալով.

— Ո՞ւր են նայինք, Զեթունի կ ա վ ո ւ ր ն ի՛ր։

— Մի՛ ընէք, դաւակնե՛ր, կը պաղատէր Բիթիկի նահապետը, օ ճ ա խ ս մի՛ պղծէք։

Սակայն խուժանը կը մռնչէր։

— Մէկդի՛ քաչուեցէ՛ք, Հասա՛ն աղա, մեր քաւութեան նահատակներուն վրէ՛ժը պիտի լուծենք։

Հասան աղան դո՛ւռ կ՚ազաչէր, դո՛ւռ կ՚աղերսէր, իր զղջմունքը բազմիներր վանան ըրած հինգ հերետիքոսն, որոնք, հրացանը ուսերնին, մէկ ձեռքով՝ մերկ դաշոյնը, մեւսով՝ վիշտարուածեանը բռնած, իրենք վիրենք կը պաչպանէին։

— Ի՞նչ կ՚ուզէք այս խեղճերէն, մռնչեց Հասան աղան, եթէ այդ քա՛ն զօրաւոր էիք, Զեթունի մէջ մո՛ւտ կուգէիք ու ցոյց ասլիք ձեր ոյժը, անխիղճնե՛ր, ի՞նչ կ՚ուզէք ընել, մեկ ուրբ զկրնգմանը, հերետիքոս արիւնո՞վը պիտի պղծէք իմ աունիս կուսութիւնը, ա ր ա ւ ն ա է՞ր պիտի ընէք գիս...։

Խուժանին մէջէն միջակ հասակով, թխադէմ երիտասարդ մը, խոյացաւ Հասան աղայի վրայ, բռնեց թևէն, մէկդի քաչեց և իր ձեռքի մերկ դաշոյնը փորձեց մինչ Աւագ ապտլի աղան՝ Յովհաննէսին կուրծքը։

Վկայասրուածեան մը պայթեցաւ և սև մութ մը պատեց սենեակը։

Բիթիկցի թխադէմ երիտասարդը, Հասան աղայի ոտքերուն տակ ինկաւ, թաւալգոր, իր սեփական ա-

բնակի ճապաղիքներուն մէջ կը լողար, Յովհաննէսին պնդակին պէս...։

Անմեղին կինը նուագելու, խնամք դնելու, նայելու էր Հասան ապան, մինչ առնին մանկիկները, մորթալ ուլիկներու պէս, իրենց մօրը բոլորտիքը խմբուր կը դառնային։

Ընդհարումը կատաղի էր, հինգ Զեթունցիներ՝ քրան Քիմիկոցիներու դէմ, որոնց մէկը գետին փռուած էր արդէն ու կը հռնռար, մահացու պնդակը արանին մէջ։ Սեմնակը վառօդի մուխով լեցուեցաւ, աղբամանակները կը պայթէին ու հրացանները կը չառաչէին։ Մութի ամպերուն մէջ կարելի չէր նշմարել, որոշել դէմքերը։ Դաշոյնները կը խազային օդին մէջ, որ վառօդ կը հոտէր։

— Տղաքնե՛ր, կը մռնչէր Աւագ ապան, ո՞ղջ է՛ք, չո՛ւա, պերքեր բռնե՛նք։

Եւ հինգը միասին, առիւծներու պէս, նետուեցան խուժանին մէջ, ալիքները ճեղքեցին, Հասան ապայի առնին անկիւնները պերքեր բռնեցին ու սկսան կրակել։

Հո՛ն, Հասան ապայի առնին մէջտեղը, հինգ Քիմիկոցիներու դիակներ իրենց անկենդան։

Հասան ապան սթափած, չուրջը պտըտցուց իր առած աչքերը, տեսաւ իր խոտնիկները, որոնք ապեկատար ձիչերով իրենց նուագած մայրը չրջապատած էին և Քիմիկոցիներուն արիւնթաթախ մարմինները, որոնք տակաւին կը չնչէին ու կը տապլտկէին հոգեվարքի դալարումներով ու ջլաձգային պրկումներով։

Յարձակող խուժանին աչուընները դարձած, դրոհ առին առնին անկիւնները, ուրկէ անդադար կը կրակէին Զեթունցիները, դեռ կանգուն՝ իրենց տեղերը։

— Աւա՛գ ապա, կը կանչէր Կէսպընեան իր անկիւնէն, փամփուշտները պիտի հասնի՛ն, փախչելու ճա՛րը...։

Նայն պահուն, հոգեխորով ճիչ մը լսուեցաւ, « Ա. – մա՛ն, զարնուե՛ւ ցայ . . . »

Սեւագ ագան սարսռաց, ճանչցաւ իր զաւկին ձայնը։

Յանհանեկաը, սրակն զարնուած, ինկած էր գետին, Քիմիզներուն վիակներուն վրայ։

Խուժանին մէջէն խոկոն չորս հինգ գաչնաւորներ թաւեցան Զեթունցի պատանիին գեռաջնի դիակին վրայ և սկսան վայրագօրէն հարուածներ անգադարել ա– նոր գլխուն, աչքերուն, երեսներուն, կուրծքին ու մարմնի բոլոր մասերուն վրայ։

Որդեկորոյս հօր աչքերը խաւարեցան ու մազերը քաոսնեցան. մռնչելով յարձակեցաւ մարդասպան խու– ժանին վրայ, սկ ու ձախ հարուածներ անզգայաբ, գե– տին փռեց քանի մը գիակներ։

Անգլէն, Կէսարեանն, Բուռբուռեանն և Զօհրաբեան, այս երեք Զեթունցիները, երեքը միասին առաջ նետ– ուեցան, գիակներուն վրայէն և Սեւագ ագային հետ յա– ջողեցան երեքը գերեզիք Հասան ագային տունէն դուրս հանել։

Կիներու, աղջիկներու, տղաքներու, ծերերու, երիտասարդներու երկաւ ամբոխ մը խուռնուած էր Հա– սան ագայի տունին առջև, ամբողջ գիւղը հոն հաւած էր։

Եւ տնա՛ տունէն դուրս վազեցին քանի Քիմիզ– ցիներէն ողջ մնացած տաճկերեք — հօրը սպանուած ըլլալով— սպառազէն երիտասարդները, տրհնդուած, կը մռնչէին.

— Ո՞ւր գացին կեաւուրները . . .

Զեթունցիները, տնտղին ամբոխէն պաշտպանած, վախուտի նըք մը կը գնտռէին։

Սակայն ամբոխը կըսպառնար, մերձաւոր թէ հեռաւոր տեղերէն վազով վազով, չտեսնը գլխուած, Զեթունցիները կը գնտռէին, չ՛ըսր Զեթունցիները, ա–

բանք առաւելն ազգ, կը զգային իրենց եղերական, մօտալուտ վախճանը։

Կէս ժամ մաքառելէ յետոյ, չորս Զեմունցիները, վէրքերով ծածկուած, վճռական, դիրադոյն փորձ մըն ալ ըրին, իրենք զիրենք ազատելու, նետուելան պատշարագ ամբոխին մէջ և իրենց մերկ, արիւնոտներկ դաշոյնները չարաշուք չարժելով, յաջողեցան կարել անցնիլ և սկսան իրենց բռնադակ ուժովը վազել, մինչ հարիւրաւոր զնդակներու տարափ մը կը տեղար իրենց վրայ։

Այս խօլ վազքին մէջ, Կէսպընեան իր քառակի արծաթի զրահները կը ցանէր ճամբան, զրաղեցնելու համար հալածող զինուցիները, որոնք սովորութիւն կանուսումնասիրելու պէս կը յարձակէին անոնց վրայ և իրարու ձեռքէ կը յափշտակէին մէճիտիէները, քաուրդները, փաքը արծաթի զրուշները, մէճտալիէները։ Այս կերպով, վախչոտները ժամանակ կը վատնէին իրենք զիրենք Քիթիզի սահմաններէն հեռու ձգելու։

Քիթիզցիները սակայն վճռած էին ամէն գնով իրենց վրէժխնդրութիւնը յագեցնել այս չորս Զեմունցիներուն վրայ, որոնք չորս ատրով եկած էին իրենց զիրկը։

Գնդակները կը տեղային ամէն կողմէ, և վախչոտները, Բուսքուանց Սահիան էֆէնային ու Զախրենց Սուազ ազան, գնդակահար ընկած էին արդէն ճամբուն մէջտեղը, միայն Կէսպընեան ու Զօխուբեան դեռ կը վազէին, թէև՝ իրենց մարմինը վէրքերով ծակծկուած։

Հալածիչները հասան վերջապէս, պաշարեցին և յաջողեցան ազգ ազգ բռնել զանոնք։

Բառասուն հոգի յարձակեցան երկու զոհերուն վրայ, կռնակ կռնակի կապեցին, նախ դիւային խօլապար մը կապեցին անոնց չուրջը, յետոյ, հանդիսաւոր

թախտով մը, սարին երկուքն ալ պահակեցուցին միւս երկուքին կիսամեռ մարմիններուն վրայ։

Զարս Զեթունցիներն ալ դեռ կը չնչէին, վերջին անդամուան համար անոնց վերայ մարմրուն աչքերով, որոնցմէ սակաւ խոյս կուտար կեանքի լոյսը։

— Քիմիզլի՛ հայրենակիցներ, հնձեց կէպրնեան, պաղատող նայուածք մը ղրկելով իր գահիճներուն, ո՛րտեղ է թաքանչիւրը, նոյն պահուն, վրէժը կ՚անձնաւորէր իր աչքերուն մէջ, մի՛ գործէք այս անգթութիւնը, այս օրերը կանցնին, վաղը դարձեալ իրարու երես պիտի նայինք։

Շնահաւն քրքջձնեց յաջորդեցին այս ապերասանքին։

— Մի՛ խաբուիք, մի՛ խաբուիք այդ կեղծաւոր խօսքերէն, կը գոչէր ամբոխին մէջէն թաւ մօրուքով յունաւնոց դիւզացի մը, նայեցէք կէպրնեանի խանութին յաճախորդներէն, որ պարապ ալ ունէր անոր։

Անօգուտ եղաւ ամէն ապերա, աղաչանք, Քիմիզլիները պիտի կատարէին իրենց ուխտը, և գոնէ չթա Զեթունցիներու վրայ պիտի լուծէին իրենց վրէժը։

Զարս գոհերը քալէ քալ պահակեցուցած, ամբոխին մէջէն երկու հաւկու մարդիկ մօտեցան, դիւղին մատգործները, և մէկիկ մէկիկ խողխողեցին զանոնք։

Յետոյ մերկացուցին դիակները, իրենց թաքանչիւրին հագուստները խուզարկեցին, քակեցին գօտիները, մէջի ակռաները մէկիկ մէկիկ համրեցին, և հարուստ աւարի մը տիրացած, խաղալ խնդալով վերադարձան գիւղը։

Այսպէ՛ս նահատակուեցան Զեթունի զաւակներուն ամէնէն խելացիները, այսպէ՛ս պատժուեցաւ Լեւոնան փիլիսոփան, իր սրտակարդ խելքին գո՛հը, որ, չարաչուք րոպէի մը մէջ՝ իրեն համախոհ մի քանի եւ տապալած ընկերներու հետ, Հայրենիքը լքած հոգեվար-

քի մէջ, լո՛ւ իրենց փափուկ մորթը վրկկու պատապարակի մատծումով մը, վախան հեռացան իրենց հայրենի լեռներէն, երթալ ամմաթօրէն ապաւինելու Թրչնամիներուն դիրկը...։

Ողբալի՛, յուզի՛չ արդահատելի դառապիքներ, դուք, որ Լեռան ամրիծ հպիններուն առաջնորդը պիտի ըլլայիք, դուք որ ժողովուրդը մղեցիք ապստամբութեան և դուք, որ յառաջնթաց կարապետները պիտի հանդիսանայիք մեր քաջամարտիկ ոգեմիկներուն, վերջիպահուն թուլցա՛ք, յուսահատեցա՛ք, և մոռնալով ձեր արբապան պարտականութիւնները՝ հանդէպ հայրենիքներու ամենէն քաղցրին, չափնածելով ձեր ա՛նքան մեծ համբաւէն, լո՛ւ ձեր կաչին, ձեր գեռուց, ձեր անարդ կաչի՛ն մատնեցի՛ք պահպանել, հոգ չէ թէ խաւարէր հայրենիքին արեւը...։

Ո՛չ, ո՛չ, դուք յաւիտեա՛ն դառապարտուած է՛ք, անողո՛ք է, անկաշա՛ռ է պատմութիւնը, չպիտի նկրէ ձեզի, դժբա՛ղդ դառապիքներ, որովհետեւ հեռացաք հայրենիքէն այն պահուն, երբ աւելի քան երբէք պէտք ունէր ան՝ ձեր օգնութեան...։

Սպարապետ անունդը զայրացո՛ւմ պիտի յիշէ ձեր անունը, Զեյթունի պատմութիւնը պիտի արձանագրէ զեզի սեւ էջի մը մէջ, յաւիտեանս՝ հայրենիքի ցաւերուն անտարբեր, լո՛ւ իրենց մորթը հոգացող դաւակներուն համար...։

Ո՛վ, ո՛վ պիտի համարձակէր, օրհնել ձեր յիշատակը, ո՛վ իմ անարժան հայրենակիցներս, Պերպինկայեն ու Սօլագաճէն օդը ծծեցիք. Պերիսի երկաթի ջուրը խմեցիք, տարիներ ու տարիներ ապրեցաք հայրենի սուրբ հողին վրայ, ու երբ եկաւ կարգը մեռնելու Սպարապետին համար, թշնամիներուն ձայնը դարձիք ինկաք, անխոհ դիակներ, գերեզմանատո՛ւրկ, դառապիքներ...։

Ձեր եղերական, ձեր անարդ մահը, օրինակ մը, անմոռանալի դաս մը թո՛ղ ըլլայ անոնց համար, որոնք ձեզի պէս կը խորհին ու ձեզի պէս կըմբռնեն կեանքը։ Խրատ մը թո՛ղ ըլլայ մարդկութեան դրկողներու, կեղեքիչներու և խուլամորթներու դառնակարգը բաղկացնող եսասիրական անգամներուն, որոնք, մինակնին խղճմտնելու պէս, իրենց կեղեւին մէջ քաշուած, կը ծաղրեն հայրենիքին առաւտեան քնները, և իրենց մէկ րոպէի հաճոյքին կը զոհեն իրենց ցեղին աւերման խաղաղութիւնը...։

Բայց, աւա՛ղ, դարձեալ Չելմոնի լեռները պիտի կոծեն ու ողբան ձեր մահը, Չելմոնի գետերը պիտի արցունք թափեն ձեր յաչտաւած, դամբանապարկ, անթաղ դիակներուն վրայ...։

Իսկ ձեր սրդիները, գլխիկոր պիտի չըլլին իրենց օրերուն մէջ, և չպիտի խնդան, մինչեւ որ հերոսական արարքով մը չը սրբեն այդ արատը։

Ը.Գ

Իզմիրլեան պատրիարքը, երկու օրէ ի վեր Հիսար Տիպի քաշուած, իր բնակարանը, չէր կրնար պատրիարքարան միայն, դիւանները պատրաստուած զրուխները կրնար կըսատրագրէր և գաւառային թղթակցութիւնները կ՚անցընէր աչքէ։ Եւ այդ երկու օրուան մէջ, երբէք այդկութիւններ չէր ընդուներ, բոլորովին առանձնացած, Ջղագրգիռ վիճակի մը մատնուած էր.

Լրագիրներուն բացարձակապէս արգիլուած էր, աքսորի կամ բանտարկութեան պատիժի ատկ, բան մը գրել Զեմմուխ Դէպքին կամ Իզմիրլեան պատրիարքին հետաքրքրութեան, Բ. Դուռը, Եղրորդի մանաւանդ հրահանգով զաղտնի ատիկան դիւանագներով ու պատասխան լուռնեռով չըշտապատկ աուած էր պատրիարքարանի փոստային երկու գլուխները, ինչպէս նաև Հիսար Տիպիի աուները, որոնք կը գտնուէին պատրիարքի բնակարանին մօտերը։

Մայրաքաղաքին մէջ սարսափը կը տիրապետէր, մանաւանդ հայկական խաւերուն մէջ։

Գարաքէօյի կամուրջին երկու ծայրերը, լրագրավաճառները կը պոռային. — «Սպասէ՛, Նէօլոգոս, Ծար սիւ Պօսֆօր, Ճերիաէի՛ Շարգիէ՛», իսկ անցորդները, հապճեպով կ՚անցնէին Գալաթիոյ կամ Պոլսոյ կողմը, առանց կանգ առնելու ցրուիչներուն առջև և

առանց խօսակցութեան, առանձին, թղթի մէրսը դոզի մէջ, լռեակ մը հետապնդելու տեսակն ալ...»

Այդ օրերուն մէջ էր, Թաղպիւզէն մեկնած վերջին չոգենաւին մէջէն երկտեղ բազմութիւն մը կ'ելլէր կամուրջին հատամատոյցը։ Այդ բազմութենէն մէջէն, մէջակ հասակով, խարտեաշ մազերով, սուր ու փափանցող նայուածքով, երեսուն տարու երիտասարդ մը, կասկածոտ աչքերը չուրջը պտըտցնելով, դրսէն կոխ, արագ արագ կը քալէր ու կ'անցնէր Դալաթիա, ուզելով քայլերը դէպի առաջնորդական նամականատունը, ու առվար էր հանդիպակ չարախը մէկ անդամ, առանց հառոտ իր հասցէին եկած նամակները։

Երեք նամակներ ունէր հոն, առաւ, առանց բանալու, նեթի գրպանը դրաւ զանոնք և չառաջ գնաց, չարունակելու ճամբան դէպի կամուրջը։

Հասաւ Սիրքէճի, կայարանը մտաւ, առաւ երկրորդ կարգի առմատ մը, և հազիւ կրցաւ մանել չոգեկառքը, որ երկաթ վայրկեան առքը սուլեց, մեկնումի վճրջին ազդանշանը։

Ուխը վայրկեան անցած էր, երբ կառախումբը կեցաւ Թուխ Թաբուի կայարանին առջև։

Մեր մարդը վար իջաւ, խառնուեցաւ չոգեկառքէն դուրս ելլող երկաթ ամբոխին մէջ, ուղղուեցաւ դէպի Հիսար Տիպի, և կանգ առաւ Իզմիրլեան պատրիարքի դուռին առջև, ուր, բարեբաղդաբար ոչ ոք կար, ոչ լռաեց, ո՛չ վնասը, ո՛չ ալ ուրիշ անցորդներ։

Թաղապետի սղոսկեցաւ դռնէն ներս, որ խակոյն գոցուեցաւ։ Բակին մէջ բարեպան մը մեզ կուգար, այցելուն անմնելուն պէս, վեր վազեց իմաց տալու պատրիարքին։

Երեք վայրկեան առքը, Թաղպիւզի չոգենաւէն դուրս ելլող մօրուքաւոր երիտասարդը, Իզմիրլեան պատրիարքին առանձնասենեակը կ'ընդունուէր։

— Ջաւա՛կս, ըսաւ պատրիարքը, ձի՛չդ ժամանակն ակար, համրան ի՛նչպէս ըրիր, տեսնողներ եղա՞ն.

— Ո՛չ ոք, Սրբազա՛ն հայր, պատասխանեց այդ կոյսն, բարեպաշտին ձեռքով Ձեր Սրբազնութեան նամակը առայ, մէկ քառորդէն համրայ եկայ, բարեբաղդօրէն հասայ վերջին չոգենաւին, կամուրջէն ուզակի աւազարանան նամակատունը գացի, երկու նամակներ ունէի հասցէիս, սակ, դեռ չեմ բացեր, զգուշութեան համար:

— Ի՞նչ նամակներ են, բա՛ց նայինք, յարեց Իզմիրլեան պատրիարքը:

Այդկուսն ծոցի գրպանէն հանեց երկու նամակները, մէկը Հալէպէն, միւսը՝ Մարաշէն, և սկսաւ կարդալ:

Երկու նամակներուն ալ պարունակութիւնը գրեթէ նոյն էր, երեւոյթն ալ Զեյմունի սակաւի վիճակը նկարագրող:

Հալէպէն, անպլիական հիւպատոսարանի թարգման Տէր Մարգարեան Նիկողոս էֆէնտին կը գրէր, իսկ Մարաշէն՝ Վարժապետեան Տէր Յովհաննէս Աւագ քահանան:

Իզմիրլեան պատրիարքը, երկու նամակներուն պարունակութեանը վերահասու ըլլալէ յետոյ, դարձաւ ըսաւ այդկուսին.

— Տա՛ս, մարիկ ըրէ՛ հիմա, և՛ ալ սասցած եմ նամակներ ու հեռագիրներ, թէ՛ Մարաշէն, թէ՛ Հալէպէն, միեւնոյն խօսքերը, միեւնոյն ցաւալի լուրերը. կը տեսնեմ թէ հայրենակիցներդ ա՛լ չպիտի կրնան դիմանալ, սովը մէկ կողմէ, հիւանդութիւնները միւս կողմէ, սակաւի կառաջնորդ ըրեր են, բարեբաղդաբար, ինչպէս կ՚երեւայ, Համիտի գօրքերուն մեծ մասը ջարդուած է.

— Սրբազա՛ն հայր, յարեց այդկուսն, վերջերս կիսա-

քանէն նամակ մը առաջ, մինչև հիմա քսան հազար է ուխի կորսուած կը հաշուուին Համիթի գանձարանին մէջ։

— Մերիններէն որքա՞ն դո՛ն ունիս, հարցուց պատրիարքը։

— Սրբազա՛ն հայր, պատասխանեց այրերուն, պատերազմի մէջ ու առաջին 70 – 80 դո՛ն տուած ենք, բայց, տարաբախտի հիւանդութենէն — որ ծագում առած է սառած կենդանիներու և ապականած օդերևոյթի վիճակներուն դարչահոտութենէն, և անկէ կերակրութենէն — 500 Զեյթունցի և 3000 զաքիական Հայեր մեռած են։

— Ինչ կ'ըսես, ապա՛ս, վա՛խ, վա՛խ, աւաղից Իզմիրլեան պատրիարքը, զարմանալով մինչեւցայն ժամանակ պատերազմի մէջ ընկած ամբողջ ահաւոր վնասուն վրայ։

— Սրբազա՛ն, սրբազա՛ն, կրկնեց այրերուն, ամէն պատերազմներու մէջ ալ այդպէս եղած է...։

— Ինչպէս, հարցուց պատրիարքը։

— Սրբազա՛ն Հայր, չարաշունակեց այրերուն, Ազիզ բաշայի պատերազմին ալ, միայն 107 հոգի ապաննուեցան մեզի, Հազար իչհան Շօրվաճեանի յախուռն գործողութեան հետեւանքով։ Զ ա գ ը ր Տ է ր էի Զորը տարաբեդուց Պօզպայիրի ընտրուած կռիւճներէը, որոնք, թշնամի զօրքերէն ու պաշտպանուածներէն պաշարուած, մեծ մասամբ Չարդուեցան։

Իզմիրլեան Սրբազանը, հայկական չարդերու թարմ ու ցաւագին ապաւորութենէն առիկ ճնշուած, իր վէրքոտ կուրծքէն անէծքներ ժայթքեց Աբդիւլ Համիտի հասցէին։

— Ճիւա՛ղը, դահի՛ճը, մռլտաց, ազգիս անմեղ արիւնը խմեց և դեռ իր ծարաւը չյագցա՛...

— Սրբազա՛ն հայր, ընդմիջեց այցելուն, արքունեն ախորժակը զրգուած է անգամ մը, Կիլիկիոյ մէկ քանի քաղաքները մնացին գերծ, հիմա կուզէ նախ Զեթունի ժողովուրդը բնաջինջ ընել և յետոյ ձեռնարկել միւս հայարնակ գաւառներուս կոտորածին, ա՛խ, սրբազա՛ն հայր նիւթ այս վիճակը մէկ չարաթ ալ տևէ, գիտցած ըլլաք, պիտի անձնասպա՛ն ըլլայ Զեթունը, անհաւասիկ հասած նամակները, բոլորը՝ չարագուշակ.

— Տղա՛ս, ընդմիջեց պատրիարքը, գիտե՞ս ինչո՛ւ կանչել տուի քեզ հոս. ե՛ս ալ համոզուած եմ թէ պէտք է գտնել պատուաւոր վերջաւորութիւն մը, հաչտութեան մը միջոցը.

— Ի՞նչ խորհած էք այդ մասին, հարցուց այցելուն.

— Զաւա՛կս, չարունակեց պատրիարքը, Բ. Դուռէն յոյս մը չը կա՛յ, Մեծ Տէրութիւններէն մէկուն միջամտութիւնը կը մտածեմ խնդրել.

— Ո՛ր դեսպանին...

— Բրիտանականին, պատասխանեց պատրիարքը, Սըր Ֆիլիբ Բըրըին արդէն բաւական կը չահադրգռուի Զեթունով, կը մտածեմ քեզ ղրկել անոր քով և իր կարծիքը չօշափել.

— Նեղուէ՛ք, Սրբազա՛ն հայր, ինչ հանգամանքով պիտի ներկայանամ մեծ դեսպանին.

— Զեթունցի չե՞ս, դիտել տուաւ պատրիարքը, Զեթունի խնդրով չէի՞ր արդէն բանաւարկուած, Պ. Կլայտսթոնի հետ չէի՞ր թղթակցած, Սըր Ֆիլիբ Բըրըին չատ աւ կը ճանչնայ քեզ, և քեզի կը վայելէ դիմում ընել հայրենի բնագաւառիդ վերկութեան համար:

Այցելուն լուռ, Իզմիրլեան պատրիարքին հրամայող նայուածքին առջև պահ մը չդաւաճուաւ, վաստկութիւն

մը պիտի գործած ըլլար, նեղ մտքէր այդ առաջարկը. ինքզինք սեմսմեց, և

— Սրբազա՛ն Հայր, ըսաւ, ես երբէք չեմ թերա-ցած ազգային իմ ընկերային պարտականութիւններուս մէջ, յօժարակամ կ՚ընդունիմ Ձեր հրաւէրը, բայց

— Ի՞նչ բայց, ընդմիջեց պատրիարքը կչամբով հայուածքով մը, իր անժպիտ դէմքին պիտակուն խրթին արտայայտութիւնն մը ապով.

— Նկատեցէ՛ք, Սրբա՛զան Հայր, չարունակեց այցելուն, չեմ մտքէր, պիտի երթա՛մ, սակայն, խաղայն չէ՞ որ մեր պատրիարքարանի կոչմէն պաշտօնական անձնաւորութիւն մըն ալ ընկերանայ ինձի.

— Շա՛տ լաւ, յարեց պատրիարքը, մեր արտաքին յարաբերութեանց դիւանէն կարեւոր պաշտօնեայ մը միասին թո՛ղ դայ քեզի հետ, միայն նկարագ ըլլալու համար. գո՛ն պիտի խօսիս Սըր Ֆիլիբ Քրըբլին, պիտի պարզես Զեմմուռի իրական կացութիւնը և իր ազգային միջամտութիւնը պիտի նկատուի իմ կողմէս.

— Սրբազա՛ն հայր, առարկեց այցելուն, նեղ իրաւունք կացութիւնը պարզելու, չըլլա՛յ թէ մեծ դեսպանը նեղանայ.

— Ի՞նչպէս...

— Եւ չը միջամտէ, չարունակեց այցելուն.

— Կարելի՞ բան է, ազա՛ս, ըսաւ Իզմիրլեան, պատերը չարժեցնել, մենք լա՛ւ պիտի կացութիւնը, Հայկի հիւպատոսը չը հետապրած իրենց.— Դուն իրաւունքդ կը պահես և կը նկատես որ այս գիշեր իսկ ջանայ միջամտութեան հող մը պատրաստել...

— Լա՛ւ, Սրբազա՛ն հայր, չարունակեց այցելուն, ատ-թիւնը պատմել կուտայ, ի՞նչ սլայմաններ պիտի առաջարկուի հաշտութեան համար.

— Տղա՛ս, յարեց Իզմիրլեան, պայմանները Բ. Դուռը թո՛ղ առաջարկէ, անանկ, երէկ ընդունելի պայմաններ են, կ՚ընդունինք, հակառակ պարագային, մեծ ռէյթիւնները թո՛ղ կարգադրեն. էականը, կինասականը՝ գործնական ասլ է պատերազմը, հաշտութեան պայմաններուն մասին բնականաբար բանակցութիւններ պիտի կատարուին, դուն մեծ դեսպանին կ՚ըսես թէ՝ Հայոց պատրիարքը կը խնդրէ իր տղայ միջամտութիւնը Սուլթանին քով, Զեյթունի կռիւներուն վերջ մը դնելու համար։

Սան Սթեֆանոյի մչուչապատ կողերուն վրայ կը նուաղէր դեկտեմբերի գարնան արև մը, Սառնամրջի հոյակապ մզկիթներու գմբէթներուն ու մինարէներուն գագաթները ցանցնելով իր վերջին ճառագայթներու ցուրտ բեկորները, մինչ, վերջալուսայլն ամպերու վայրենի արշաւախումբ մը, կը սուրար արևմուտքի հորիզոնին բոլոր երկայնքը, ապպարարելով դիչերուան մօտալուտ էջքը։

Փողոցներուն մէջ նուազեա մը, չուկայինները՝ սուն կը վերապատնային, պոյաճիները ձեռքերնին, հագճեպով, գրեթէ վազելով, չը փախցնելու համար կառախումբը, որ քանի մը վայրկեան առաջ, Սիրքէճիէն պիտի հասներ ու դիրնաք առներ առներ իրենց տեղերը, Սառմաթիա, Եէսիլ Գիւղ, Մաքրի գետ, Սան Սթեֆանօ և այլն։

Իրիկուան այդ պահուն, պատրիարքարանի բարապան մը ներս մտաւ Իզմիրլեան Սրբազանի առանձնասենեակէն, — ուր դեռ խօսակցութիւնը կը չարունակուէր Գաղղիւզէն եկող հիւրին հետ —, և մօտենալով.

— Սրբազա՛ն հայր, ըսաւ, հիմա պիտի գայ։

Քիչ մը վերջը ներս մտաւ Իզմիրլեան պատրիարքին

վաստկելի խարդման մը, որ անպատճառ կերպով կը վաբեր պատրիարքարանի արտաքին յարաբերութեանց գործերը, քանի անդլիագէտ մը, մանաւանդ Պոլսոյ բրիտանական դեսպանատան ծանօթ, յարդուած դէմք մը։

— Տղա՛ս, ըսաւ Իզմիրլեան Սրբազանը, դառնալով Գաղղիուհի հիւրին, անատամիկ մեր... էֆէնտին, միա սին պոտ երթաք, օ՛ն ուբեին, երէ՛ք նայիմ։

Երկաթ հիւրերը հրաժեշտ տուին Իզմիրլեան պատրիարքին, վար իջան և նետուցան դէպ կառքի մը մէջ, որ պատրիարքին բնակարանին առջև կը սպասէր։

Կառքը մեկնեցաւ, և Իզմիրլեան Սրբազանը դարձեալ իր առանձնատեղիակը քաշուեցաւ։

Չէր կրնար դադրիլ, իր ճաշատ ճակատը կ՚այբէր, և սիրտը կը բաբախէր արտաքոյն, ապշնապայոյտ բոպէներ կ՚անցնէին Սրբազանը. արդեօք ի՞նչ արդիւնք պիտի ունենայ դիմումը, կ՚ըսէր ինքիրեն, Սըր Ֆիլիբ Քըրրին պիտի ընդունի՞ արդեօք իր պատգամաւորները, պիտի միջամտէ՞, արդեօք պիտի կրնայ դարձ գնել իր ազդեցութիւնը Սուլթանին վրայ։ Յառնաց միտք, չարաբաստիկ ենթադրութիւններով ինքզինք կը տանջէր. Ֆրանսական և իտալական մեծ դեսպաններուն անկեղծութեան վրայ չէր կասկածեր, բայց միւսները, կ՚ըսէր ինքիրեն, օձի՛ք են, օձի՛ք, դարձեալ իրենց կատաղի թոյնը պիտի ներարկեն և պիտի կատղեցնեն Հրէչը (Սպարիւ Համիտեան ակնարկելով)։

Եւ այս ընդհատամարտ մտածումներու մէջ տաքութեբուելով, իր առանձնատեղիակին մէջ մեռ կուգար, անդադրին ապասումով մը։

—=×⁂×=—

Ը.Գ.

Կառքը Բերա կհասնէր, անգլիական դեսպանատան դուռին առջև, ուր երկու պատգամաւորները, երկուքն ալ ծանօթ դեսպանատան մարդիկներուն, յաճախակի այցելած ըլլալով հոն, դուրս կուգան կառքէն և բարապանները մէկուն յանձնելէն իրենց այցաքարտերը, նաև Իզմիրլեան պատրիարքինը, իսկ իրենք անմիջապէս ներս առաջնորդուելեան, սպասման սրահը։

Հինգ վայրկեան չանցած, վիր հրաւիրուելեան, այցաքարտերը առնող բարապանին մէջտեղ, և ներկայացան Լէսլի Քըրրիի, որ անձամբ կը ճանչնար երկուքը ալ։

Լէսլին ընդունելէ պէրնէք. Սըր Ճիլիք Քըրրին բացակայ ըլլալով երկու ժամէ ի վեր, ինչպէս յայտարարեց մեծ դեսպանուհին։

— Պատգամաւորները սխալեցան, չէին համարձակիր Լէսլին յայտնել իրենց այցելութեան չարժառիթը, միայն Սրբազան պատրիարքին հայրական ողջոյնները հաղորդեցին.

Պարոննէր, ըսաւ Լէսլն քաղցր ժպիտով մը, քիչ մը պիտի սպասէք, չուտով պիտի վերադառնայ դեսպանը.

— Պետք կրնա՞նք իմանալ արդեօք, Էմի, ա՛ր է Նորին Վսեմութիւն մեծ դեսպանը, հարցուց անգլիա-ցի պատգամաւորը։

— Երկու ժամ եղաւ, պատասխանեց Էմի Քըրքի, կանչուած էր Ըլմազլի պալատէն, այս պահուս հոն կը գտնուի, Սուլթանին քով, կը յուսամ թէ մօտ է իր...

Դեռ խօսքը չէր աւարտած մեծ դեսպանատունին, երբ Սըր Ֆիլիբ Քըրքիի բարձր ու հոյակապ հասակը դռնա-ցաւ սրահի դուռին մէջ։

Պարիսպքին պատգամաւորները, յարգալից չար-ժումով մը, տեղի ետան։

Սըր Ֆիլիբ Քըրքին նասաւ Էմիի քով, և Անգլիա-ցիի ֆրանսերէնով հարցուց անմիջապէս։

— Ի՞նչպէս է Նորին Սրբազնութիւն Իզմիրլեան պատրիարքը։

— Ողջ առողջ է, ֆրանսերէն պատասխանեց Զե-թունցին, մեր մէջտեղ իր հայրական ջերմագին օրհ-նութիւնները կը հաղորդէ Ձեր Վսեմութեան և Նորին Վսեմութիւն Էմիի Քըրքիին։—

— Շնորհակալ եմ, յարեց մեծ դեսպանը, Իզմիր-լեան պատրիարքի համակրական զգացումներուն համար, ի՞նչ կը հրամայէ։

— Մեր Սրբազան պատրիարքը, պատասխանեց միւս պատգամաւորը, չատ գոհ մնացած է Ձեր Վսե-մութեան անկեղծ ջանքերուն համար, զորս չէ՛ զլա-նար հայկական տառապանքները թեթեւցնելու համար։

— Նորին Շնորհալի Վեհափառութիւն Մեծն Բրի-տանիոյ Թագուհին կառավարութիւնը, յարեց մեծ դեսպանը, որուն չահերը պաշտպանելու պաշտօնը տանձնած եմ, որքան ուղղութեամբ մը կը չահագրգռուի հայկական արիւնաս տառապներով, որոնց չարաչահու-թիւնը կ'արտասուէ քաղաքակրթեալ աշխարհի պա-

ափսը, չպիտի թողլ տամ որ իրենց այս տակալի վիճակը դեռ տեւէ, հայկական չարչարանքները չտեսով պիտի վերջանան, ա՛յս է կառավարութիւնս վերջին հրամանդը։

— Տակայն, ընդմիջեց Զեթունցին, վանեմա՛ք մեծ դեսպան, մեր կոմիտը դեռ կը կռւին, դեռ կը հոմ՛ ապիւնը, ե՛րբ պիտի դարձէ Եւրոպան.

— Սիրելինե՛ր, չարունակեց Սըր Ֆիլիբ Բըրրի զուարթ դօնով մը, դիտե՛ք ուրիէ՝ կը վերադառնամ, Եըլտըզի պարտէ՛զն, Սուլթանը փափաքած էր զիս տեսնել, գացի. երկու ժամէ աւելի տևեց մեր զրոյց պիտի տեսակցութիւնը, հիմա, ձեղի բերիլատիվ լուր մը պիտի հաղորդեմ, մոիկ ըրէ՛ք։

Լէտի Բըրրի, որ ներկայ էր խօսակցութեան, հետաքրքիր չարժուձեւով մը չակուցաւ, մինչդեռ երկու հիւրերը կը կախուէին մեծ դեսպանին շրթունքներէն։

— Սուլթանը, չարունակեց մեծ դեսպանը, կառավարութեան միջամտութիւնը կը խնդրէ Զեթունի խնդիրին կարգադրութեան համար, ամէն գնով կը փափաքի ձեւ ը բերել հաչտութիւն մը, և

— Վանեմա՛ք մեծ դեսպան, ընդմիջեց Զեթունցին, յանկարծ քաջալերուած՝ Սըր Ֆիլիբ Բըրրիի անբռպասելի յայտնութենէն, հապա Զեթունի լեռնականները, դիտե՞ք ինչ կը փափաքին.

— Ի՞նչ, հարցուց մեծ դեսպանը չարտաճի քմծիծաղով մը, կարծես իր խօսակիցներուն զգայնութեամբ թէ՝ ինք ամէն բանի տեղեակ էր, ևն.

— Մե՛ծ դեսպան, չարունակեց Զեթունցին, իմ հայրենակիցներս ամէն գնով չարունակել կը փափագին.

— Ի՞նչը, ընդմիջեց Սըր Ֆիլիբ Բըրրի քիչ մը զըրդռծքի չեչտով մը։

— Պատերազմը, Վահեմաչուբ մեծ դեսպան, պատասխանեց Զևթունցին։

Սըր Ֆիլիբ Բըրբի խնդաց, նշանակալից ժպիտ մը առնցնելով իր սիկնոջ, որ մէկ բառ չէր փոխցներ խօսակցութենէն։

Յետոյ, դառնալով երկու հետեւորդն.

— Սիրելի պարոններ, ըսաւ, Զևթունի բանտարկութիւնը հերոսութեան վայրկեան ապացոյցներ տուին, բավանդակ աշխարհի հետաքրքիր լսելին, այս ճշմարտութիւնը բարձրաձայն յայտարարուելուս Եւրոպայի դատարան ծորհրդարաններու բեմերէն, հաճոյքով և յարգանքով կ'արտասանեմ ես այդ ազնիւ անունը, որ համապատասխ է Սպասուհի ազատութեան. այո՛, Զևթուն Լևոը՝ վրկից, բարձրացուց հայ ազգին պատիւը, Եւրոպան անո՛վ ամերսուելու դատաստակ հայկական ազատասիրութիւնները, ասկից, իրաւատուիլ կայ, անգո՛ւթ իրաւատուիլը, Զևթուն այսօր ճգնաժամի մէջ է, եթէ յապաղի միջամտութիւնը, և եթէ Զևթուն իր բազդին ձգուի, սարսուռով և անհուն կսկիծով մը կ'ներկայեմ, պիտի մեռնի՛.

— Ներեցէ՛ք, Վահեմաչուբ մեծ դեսպան, կը պնդէր Զևթունցին յամառօրէն, Զևթուն չի՛ մեռնիր, պիտի ապրի ան, որովհետև կը մարգնչի Սպասուհի տարտար.

— Ազատ՛ը, անո՛ւշ երազներ, հեգնեց մեծ դեսպանը.

— Հաղարաւոր, բիւրաւոր, տարիւր հազարաւոր զոհերուն անմեղ արիւնը զուր չը թափուեցա՛ւ, վրէժ կը մնայէ, վրէժ կը պահանջէ այդ արիւնը, և մեր Լևոն կոչուած է լուծելու այդ արդար վրէժը, Զևթունի վրէ՛ժը...։

— Ի՞նչ անուշ են պարոնին խօսքերը, մրմնջեց Ալաի Քըրքի, թոյլատո՛ւ, Սըր Ֆիլիբ, թո՛ղ չարտնակէ.

— Թո՛ղ չարտնակէ, յարեց Սըր Ֆիլիբ Քըրքի ժըպտելով, որպէն այդ լեզուավը չէ՞ր դիւթած մեր Մեծ Ծեր յուշերն...

Սըր Ֆիլիբ Քըրքի կ՚ակնարկէր Կաստէմանի երկու հաչախատար պատասխանատրերուան, որոնք դրկուած էին յիշեալ Զեմուշղիէն, երբ Հալէպի կեդրոնական բանտին մէջ կը հանդէր ան և նամակներով՝ Մեծ Սվեարին պաշտպանութիւնը կը խնդրէր Զեմուշի խնդիրը կարգադրելու և մահուան դատապարտուած այս բանտարկեալին համար նեղում ձեռք բերելու։

— Վանմաչո՛ւք դեսպան, յարեց Զեմուշղին, անոնք երեք ամիս է, մերկ ոտօքի կուռեցան, կռուեցան և տակաւին պիտի կռուին իմ հայրենակիցներս, յուսով դէմ մեկ անձ, ձիշդ է. սով, հիւանդութիւն, պչուտութիւն, մահեր, ամէն չարիք պակաս չէ հոն, բայց, այդ բոլորին դէմ դիմանն անոնք կուժով տալ.

— Ինչո՞վ, ինչո՞վ, ըսպիրկեց մեծ դեսպանը.

— Իրենց վերջին միջոցով, պատասխանեց Զեմուշղին.

— Ի՞նչ է այդ վերջին միջոցը, հարցուց Սըր Ֆիլիբ Քըրքի,

— Վանմաչո՛ւք մեծ դեսպան, չարտնակեց Զեմուշղին ապեւորուած, այդ վերջին միջոցը՝ ՅՈՒՍՍՀՍՏՈՒԹԻՒՆՆ է...

— Հանդարտեցէ՛ք, հանդարտեցէ՛ք, կրկնեց մեծ դեսպանը, այդ միջոցին հարկ չը կայ, Զեմուշի բազդանքները նեղութի պիտի առնուին. ոսկւոյ, նախապէս պէտք է վերջ մը դնել թշնամութիւններուն, չէ՞.

— Շնորհակալ ենք, Վանմաչո՛ւք Տէր, յարեց մեծ

պատգամաւորը, ուրեմն կրնանք բարի լուրը տանիլ մեր Սրբազան պատրիարքին։

— Անչո՛ւշ, անչո՛ւշ, չէ՜ պատ Սըր Ֆիլիբ Քըրրի, Սուլթանը չատ կ՛ուզէ որ միջամտեմ, և ես խոստացայ։

— Մեր Ս. Պատրիարքին ի՞նչպէս հաղորդենք եղելութիւնը, հարցուց Զեթունցին։

— Կ՛ըսէք թէ, պատասխանեց Սըր Ֆիլիբ Քըրրի, Նորին Շնորհալի Վեհափառութիւն Մեծն Բրիտանիոյ Թագուհիին կառավարութեան Պոլսոյ մեծ դեսպանը, Սուլթանին դիմումին հետեւանք ապալով, այս գիշերուընէ իսկ պիտի տեսնէ իր միւս պաշտօնակիցները, և առանց պիտի առաջարկէ հատուքատար միջամտել Զեթունի ինդիրին անյապաղ կարգադրութեան համար, ես այս գիշեր պիտի տեսակցիմ ռուսական և ֆրանսական պաշտօնակիցներուս հետ, և կը յուսամ թէ վաղը մինչև կէս օր պիտի կրնամ գլուխ հանել այս գործը։

— Ըսել է թէ, վազուընէ սկսեալ, ընդմիջեց Զեթունցին, երկուսակէս պիտի գաղրին թշնամական գործողութիւնները, վանմա՛ն եր։

— Այո՛, սիրելի պարոնս, չարունակեց Սըր Ֆիլիբ Քըրրի, մինչ վաղը կը հետազրենք Հալէպի մեր հիւպատոսներուն, Զեթուն մնկնիլ և հաշտութիւնը գոյացընել. բնականաբար, Բ. Դուռէն ալ հարկ եղած հրամանները պիտի հաղորդուին պատկանեալ իշխանութիւններուն։

Երկու պատգամաւորները, ուրախ զուարթ, ոտքի ելան, շնորհակալութիւն յայտնեցին մեծ դեսպանին, իր ցոյց տուած ա՛յնքան անկեղծ համակրանքին և խոստացած ջանքերուն համար, յետոյ Լէսի Քըրրիի մատուցանելով իրենց յարգանքները, բաժնուեցան։

Մեծ պետարանը կը կրկնէր.

— Հաճեցէ՛ք յարգանքներս հաղորդել Իզմիրլեան Սրբազան Պատրիարքին։

Կառքը կը սպասէր պետարանատան դրան դուռը, երկու պահպանուները մէջը նետուեցան և նոյն իրիկունը վերադարձան Հիսար Տիպի, ուր, իր առանձնասենեակին մէջ, խաղալ քայլերով, մեծ կուգար Իզմիրլեան պատրիարքը, բրնամանական մեծ պետարանի պատասխանին սպասելով, հոգեկան տարտամպայոյզ դրութեան մը մէջ։

Ը·Ե

Պատգամաւորները բրիտանական մեծ դեսպանին հետ իրենց անսակցութեան ընթացքին պարագաները պատմեցին Իզմիրլեան պատրիարքին, որ ուրախութեան յուզումէն.

—Օրհնեալ ըլլաք, սիրելինե՛ր, բաւ անունց, այս պիչեր հանգիստ քուն մը պիտի քաշեմ, քանի՛ օր է, սիրտս գամ մը մեռած էր, հիմա հանգչի՛ք, օրհնեալ ըլլաք. ըսել է թէ այս պիչկրաւընէ դեսպանական խորհրդակցութիւններ պիտի կատարուին Չելմունի հիւպրեին համար, այնպէ՞ս չէ՞.

— Այո՛, Սրբազան հայր, յարկէ Չելմունցի պատգամաւորը, այդպէս յայտարարեց մեծ դեսպանը. նախ Ֆրանսական և ռուսական մեծ դեսպաններուն հետ պիտի անակցի, յետոյ Լատինականը պիտի անուն, և ամէնէն ետքը, գերմանական և աւստրիական մեծ դեսպանները.

— Օրհնեալ ըլլայ Սբը Ծիլիւ Քըրբին, բաւ Իզմիրլեան, այս քանի անգամ է, կը հասնի մեր նոյ ժամերուն, չհասկը մեծ անձնուիրութիւն ցոյց տուած է, անուրանալի են իր ծառայութիւնները. ա՛լ կասկած չունիմ, քանի որ այդպէս յայտարարած է.

— Սրբազան հայր, բաւ միւս պատգամաւորը,

Իսկ միւս հիւրը, պատրիարքին բնակարանը մնաց, այն գիշերը հոն պիտի պառկէր։

Ինչպէս ըսինք, Իզմիրլեանի գէմքը կը խնդար, բարեպաշտը աւելի բերաւ և անհնակին անկիւնը կեցած կըսպասէր, երբ յանկարծ կասբի մը չաուշը լսուեցաւ դուրսէն։

Կասբ մը կուզար կոնդ կ'ուներ պատրիարքի բնակարանին պատին առակ։ Բարեպաշտ մը դէպի դուռը վազեց, գիտնալու հիւրը, որ կասբէն դուրս ցատկեց։

Հասարակ հիւրերէն չէր նորեկը, նոյնինքն Տաճեան Արքին բաշան էր, Պատրիարքին Գործերու նախարարին Արտրպատականը, անասելի մեծարանքներով առաջնորդուեցաւ պատրիարքին առանձնասենեակը։

Իզմիրլեան պատրիարքը, առքի վրայ ընդունեց հայ պետական բարձրաստիճան անձնաւորութիւնը, որ, ինչպէս կը գուշակուէր իր ծանրախոհ դէմքէն, խիստ կարեւոր պաշտօնով մը կուգար հոն, դիւրաւոր այդ անբասպասելի ժամուն։

Սովորական բարեւներու փոխանակումներէ և քաղաքավարական ձեւակերպութիւններէ ետքը, Տաճեան, աչքերովը անհնակին չորս անկիւնները յառ մը հետազօտել կուտայ.

— Սրբազան հայր, ըսաւ, հոս օտար մէկը չկայ, կրնանք համարձակ խօսիլ, այնպէս չէ՞.

— Բայց՛, ըսաւ պատրիարքը, էֆէնտին ձեր ծանօթներէն է, միեւնոյն ժամանակ Ձեր համակրանքը վայելողներէն, հետեւաբար, մտահոգութիւնս ա՛ն է պատճառ մը չեմ գտներ ես, կրնաք առանց վերապահութեան խօսիլ, բարի՛ է.

— Բարի՛ է, բարի՛, Սրբազան հայր, պիտի զարմանաք անշուշտ այսպէս տարաժամ այցելութիւս հոտմար,

բացած էր, ամիսպարար յ ի ս ո ւ ն հ ա գ ի ի նար ա-
հապին բանակ մը պահանջեր էր, գիտէք.

— Է՛, ծաղրեց Իշմիրլեան, Թող գրկէր Սպարա-
պետը.

— Ո՛րիկ գրկէր, չարունակեց Տաճեան, Մենք
կառնեցաւ, վերջնականապէս համոզուեցաւ թէ Չե-
թեան կնաը չպիտի նուաճուի և թէ դեռ հազարաւոր
զոհեր պիտի պահանջուին, եթէ տակաւին չարու-
նակուի պատերազմը.

— Ինչ կ՛ըսէք, բայց, համոզուեցաւ վերջապէս,
ինք ալ հասկցաւ թէ Չեթեան անհնազանդելի է.

— Այ՛, այ՛, կրկնեց Տաճեան, խորհրդակ է այդ
մասին իր համոզումը. հիմա կը փափաքի հաշտութիւն
մը կնքել Չեթեանի Ազգասիրներուն հետ.

— Շատ լաւ կ՛ընէ, ընդմիջեց Իշմիրլեան, քանի՛
օր առաջ չը կնքեր.

— Ճիշդ այդ խնդրին համար դիս գրկեց Ձեր Սըր-
բազնութիւնն քով, Ձեր միջնորդութիւնը խնդրելու, որ-
պէս զի հաճիք ձեր հայրական խղճմտութիւնը գործ
դնել և հետզհետէ յորդորել ապստամբները վար դնելու
զէնքերնին, աւետելով իրենց թէ, Վեհափառ Սուլթանը
նեղտած կը չնորհէ բոլոր յանցաւորներուն, նաև.

— Բայց, բողոքեց պատրիարքը, նա այս գործին
մասկ անհնարին դատապրութիւն մը կը նչմարեմ, և չատ կը
ցաւիմ որ դուք պարզ գործիք մը պիտի ըլլաք.

— Ինչպէս, Սրբազան հայր, ինչպէս, հարցուց
Տաճեան, չփոխած դէմքով մը, խնդրեմ, բացատրեցէ՛ք,
չը հասկցայ.

— Դուք չատ լաւ կը հասկնաք, բայց, թոյլ տա-
դիտանալ կը ձեւանաք. կ՛ապաչեմ, ըսէ՛ք ինձի, ինչ կը
նչանակէ հայրական յորդորներ տալ ապստամբներուն և
զանոնք հրաւիրել հանդարտութեան, դիս կուզէ ծա-

զակը ձգել. մինչ ե՞ս եմ զանոնք դրկել ընդվզումի, սրպէս պի հիմա խրատեմ որ զէնքերնին վար դնեն. ո՛չ, ո՛չ, բաւ՛, ես այնքան ուժասր չեմ որ այդ սխալը գործեմ.

— Դ՛ադաչե՛մ, Սրբազա՛ն հայր, յարեց Տաճեան, յոյժ ինձ անհին է ձեր կասկածը, ես հիմա քովէն կաշկանդեմ, նախարարներու խորհուրդին մէջ պրպտուելու ենդրեմ ձեր միջնորդութիւնը. Մենջը բնաւ անգիտութիւն չունէր, հաւատացէ՛ք, վախի պատճառ մը չկայ.

— Դուք այդպէս պէտք է խօսիք, կը յամառէր Իշմիրլեան պատրիարքը, ձեր պաշտօնը կը պահանջէ, նոյնիսկ կըսեմ ձեզ այդպէս վարուիլ, բայց, բաչա՛, դիտցած ըլլաք, Իշմիրլեան երբէք գործիք չըլլար, Զեյթունի խնդիրը պիտի կարգադրուի արդէն, իմ միջնորդութիւնս ուղիղ է, բոլորովին անաչառ.

— Ինչո՞ւ դիտէք որ պիտի կարգադրուի, Սրբազա՛ն հայր, հարցուց Տաճեան, կասկածոտ դէմքով մը, ասոր մասին բան մը դիտէ՞ք, լսա՞ծ էք.

— Ո՛չ, ծոմծմից Իշմիրլեան, դէպքերը ցոյց կուտան արդէն, գուք չէի՞ք ըսողը թէ՝ Խահէմ բաչան չի ուզեր հաղարի բանակ մըն ալ ուղիղ է...

— Այ՛, ե՛ս ըսի, պատասխանեց Տաճեան, սակէ ինչ կը հետևի.

— Պիտի կրնա՞ն դրկել այդքան զօրք, մանաւանդ նեղկայ նեղքին քաղաքական դժուարութեանց մէջ, երբ Եւրոպան ամէն կողմերը գլուխ վերցուցեր են...

— Չպիտի կրնան դրկել, ճի՛շդ է, պատասխանեց Տաճեան.

— Քանի որ նոր զօրք չպիտի կրնան դրկել, շարունակեց Իշմիրլեան, չպիտի կրնան ուրիշն, չտրուհնալիչ պատերազմը, ինչքին կը դոյանայ հաչտութիւնը,

ինչ հարկ կայ երթալի մը միջնորդութեան, երբեմն մէկ հատիկ աղաւ միայն, բաւ։

— Հասկցայ, Սրբազան հայր, յարեց Տաճեան, բայց, պէտք է վատահ ըլլաք, ան մէկ թագուն գրգռում, ան մէկ յետին մտածում կայ իմ վիճակիս մէջ. Սուլթանը, այսպէս կամ այնպէս, կը վախցի, կամ, եթէ կ՚ուզէք, կը հարկադրուի հաշտութիւն կնքել Չեմաննէ Լեհահայրենասէրաց հետ, և կը ցուցայ թէ ձեր միջնորդութիւնը պիտի գիւրացնէ, միևնոյն ժամանակ, պիտի փութացնէ ասոր կատարումը, ան՝ այնպատասխ՚ի է որ ինձի պաշտօն յանձնեց զայ Ձեր Սրբազնութեան քով, ես ատիկա եմ վերադառնալ երթալով և Ձեր Սրբազնութեան պատասխանը հաղորդել Բրնոյ։

— Լաւ ուրեմն, բաւ՚, ձեզի արդէն չեմ ըլլար պատասխանս ասելի արդէն.

— Ինչպէս, Սրբազան հայր, հարցուց Տաճեան.

— Կ՚երթաք Ձեր Վեհափառ Սուլթանին ու բարեբար։ Տէրոջ կըսէք թէ, յարեց Բզմիրլեան, Հայոց Պատրիարքը չատ գոհ մնաց Նորին Կայսերական Վեհափառութեան բարեացակամ տրամադրութիւններէն և թէ՚ ինք ալ չկրնայ փութագոյն մրն է խաղաղութեան անյապաղ վերահաստատման. միայն, աւելցուց Բզմիրլեան, կը խնդրէ որ Վեհափառ Սուլթանը չը պնդէ իր միջնորդութեան մասին, որովհետև ինք՚ Հայոց պատրիարքը չէ՚ որ Չեմաննեները մղած է ապստամբութեան, որպէս զի յորդորէ հիմա որ զէնքերնին վար դնեն. և արդէն հարկ չը կայ իմ միջնորդութեանս, բաւ՚, քանի որ Վեհափառ Սուլթանը պիտի բարեհաճի ընդհանուր նեղութիւնը չնարնել, ինչպէս կը հարմարի բոլոր ժողովուրդներուն։

Տաճեան Յարութիւն բաւին վազուց կը ճանչնար Բզմիրլեան պատրիարքը, Խրիմեանի և Վարժապետեանի

օրերէն ի վեր ծանօթ էր ան իր յանդուգնութեամբ. մինչ ընդհանրապէս կառավարութեան մէջ, Դաւթ Հոյ Օճախին ապրելիք անդամներէն էր. հետեւաբար, կ'ներկայացնէր Աբդուլ Համիտի Թագաւորին Նախարարին հայ Սպիտրպահանջը, անօգուտ էր երկարել անհարկութիւնն մը, որմէ ոչնաւած արդիւնքը չպիտի ձեռք բերուէր.

— Սրբազան հայր, բաւ Տաճեան ուրախ կերեսով, կ'աճապարեմ, դիտէք, ոտխորտած եմ վերադառնալ Երկարդ. Մինդին ի՞նչ պատասխան տանիմ, չըսիք ձեր վերջին խօսքը, միջնորդութեան մասին.

— Բայց, յարեց Իզմիրլեան զժգոհ դէմքով մը, կը զարմանամ թէ ինչո՛ւ այդքան կը պնդէք, ես ըսած եմ արդէն իմ վերջին խօսքս. — Ներկայացուցիչս ի-մացայ վենետիա Սուլթանին բարի պատմագրութիւնները Զեյնէպի համար, և առ Բարձրեան Սահուած ջերմագին մաղթանքներս կ'ուղղեմ իր օգտաստիա. Անձին առաջնութեան և Օսմանեան Գահին յաւերժական փառքին համար, թո՛ղ վիս դիրթ կացուցանէ ո՛չէ միջամտութեան...

Տաճեան իր առաքելութեան անյաջողութեան համար զժգոհ, հրաժեշտ առաւ Իզմիրլեան պատրիարքին և վերադարձաւ:

Իզմիրլեան, երբ առանձին մնաց իր սիրելի և վստահելի հիւրին հետ, սկսաւ գանգատիլ Տաճեան Ցաղութիւնը բաշխելէ զէմ, որ, գիտակցօրէն զործիք կ'ըլլար Աբդիւլ Համիտի ձեռքին մէջ և, առանց նախապատրաստական հեռանկարներու, վճռքը կուզէր ձգել թափարդի մը մէջ, որ յայտնի է, կ'ըսէր Իզմիրլեան, Երկարդի մէջ լաւագոյն էր իրեն համար.

— Սրբազան հայր, կ'ըսէր խօսակիցը, չեմ կարծեր թէ Տաճեան իր կուրծքին տակ՝ իր ցեղին տագնապներուն անդադար սիրտ մը կրէ, իր հայրենասիրու-

Թիւնը, մէկէ աւելի պարագաներու մէջ ապացուցած է.

— Դուք չէ՛ք ճանչնար զինքը, էֆէնդի՛, կը պըն-դէր Իզմիրլեան, չէ՛ք գիտեր ինչ ազուէս է, այս հողին վրայ Տաճանէն աւելի նրբամիտ ու խորամանկ գիւա-ղացի մը կարելի չէ գտնել, վեցգա՛ծ ըլլաք։

— Այ՛, Սրբազա՛ն, կը հառաչէր հիւրը, այո՛քան տարի է, ինքը կը վարէ սերտիկեան արտաքին քաղա-քականութիւնը, բովանդակ Եւրոպայի խո՛նջը պիտի հանկցնէ, չէ՛ որպէս, ներեցէ՛ք, Սրբազա՛ն հայր, խոս-տովանի՛ր մինուճար ժամանակ մէջ Տաճան երբէք չէ գաւաճանած իր ազգին, ընդհակառակն, իր տա-զանդը չատ անգամ խոպան գրած է ազգային ազէ-նաներ արգիլելու համար։

— Շո՛ւտ արգիլեց, էֆէնդի՛, հնգնեց Իզմիրլեան, անառասկի գիւս կը թալլեն, գիւս կը ջարդէ՛ն Հայաս-տանի գրեթէ բոլոր գաւառներուն մէջ, ինչ ըրաւ, ինչ կ՛ընէ կամ ինչ պիտի ընէ Տաճան...

— Ներեցէ՛ք, Սրբազա՛ն, աւարկեց հիւրը, մէկ Տաճան ինչ կրնայ ընել երեք Օգոստափառ (*) Դա-հիճներու դէմ, մի՛ ապատատանիր տաք իրենց անուն-նե՛րը...

— Գիտե՛մ, գիտե՛մ, կրկնեց Իզմիրլեան, Աստուած հայր վերջն, ողորմի՛ այս աղջին...։

Մինչեւ հոս պիտի խօսակցէր յետոյ, անկաղին մնաց։

Իզմիրլեան արտարներու քուն մը փնտրա-ւ այն գիշեր։

Ժ.Զ

Ընդհանուրը, թէև կրօնական իրենց նախկին թափը, տեղ տեղ կը չարունակուէին առկաւին, հակառակ ընդհանուր հրամանատարի կամքին, որ ամենաուշգրի Պատէն նոր հրահանգներու կրապաշէր. անյապաղ կնքելու հաչտութիւնը, որովհետև պինուպնկրուն մէջ վհատութիւն, լքումը, յուսահատութիւնը, համաճարակի մը կատաղութիւնովը կը տարածուէր օրէ օր։

Էմէնէմ բաչան առտուան վերջապէս հեռագիրը, որուն կրապաշէր։

Սպարապետութեան Դուռը հեռագրով կը հրամայէր իրեն անմիջապէս դադրեցնել թշնամական գործողութիւնները, ուժամանակս պինպտել յարտարարել, ապաւինով վեց մեծ տէրութեանց Հալէպի հիւպատոսներուն, որոնք արդէն ճամբայ եւած են Զեթուն գալու, իրեն հետ միասին, հաչտութեան պայմաններուն վրայ խորհրդակցելու և վերջնական խաղաղութիւնը վերահաստատելու պաչտօնով։

Ընդհանուր հրամանատարը չուտ տրճուեցաւ, իր վրանը հրաւիրեց ազգակոչը և կարդաց Սպարապետութեան Դուռէն հասած հեռագիրը, որմէ ուրախութիւնն ամէնց ամէնուն։

Էմէնէմ բաչան այդ հեռագիրը ստացած էր գիշերամբեկի 26ին, իրիկուան դէմ, և նոյն պիչերը, մանուաւոր տարնանպաճներով, Սալի պէյին ուեւուած էր բարը։

Յանկարծ, վիշտային խորունկ լռութեան մէջ, հրացանի պայթումներ օդը թնդացուցին։

Ո՛չ ոք գիտէր այդ պայթիւններուն պատճառը, ո՛չ Զեթունի ապստամբները, ո՛չ ալ թշնամի բանակները։

Եւ հրացանաձգութիւնը կը չարունակուէր առանց դադարի, Սօղոպ Տէմիրի հեռաւոր կողերուն վրայ։

Սպիտամուղներուն մէջէն ամպեր կը յառէին, նման գայլերու՝ ամպերուն, երբ կը հետապնդուին հօտերու պահապան գամբռներով։

Զեթունի մէջ յուզումը առաւելագոյն, վիրքերը պատած ապստամբներուն կարեւոր մաս մը դէպի Շուղրի կամուրջը կը վազէին, ո՛ւզէին իրենք ալ մասնակից դիչերային կռիւներուն, որոնք անոսոլակոյս տեղի կ՛ունենային Սալ պէյի բանակին և Զեթունի լեռնականներուն միջև, արեւմուտքի կողմերը։

Շուղրի կամուրջին պատուանդանը Աւագապետ Կուսպարենց խնչիր անուն կորիճը, այժմ նոյն դիրքի քահանայ Արապեանիկեան։ Տէր Սարգիսի երիցուհին հղթօրտըրին, արիւնոտած դէմքով մը։

— Սա ի՞նչ է, հարցուց ապստամբներէն մէկը։

— Բա՛ն մը չէ, բա՛ն մը չէ, կրկնեց խնչիր, ճամբան Սալ պէյի զինուորներէն պաչտուելնալով, և բաւական դնդակներ արձակել տալ կրցանք ձեղքել իրենց չարքերը։

— Քանի՞ հոգի էիք, հարցուցին Զեթունցի ապստամբները։

— Երեսուք էինք, պատասխանեց խնչիր, հա ու Ֆրնուզի Տաւսրենց Գուզուրը, միասին կուգայինք։

Զեթունի ապստամբները հասկցան եղելութիւնը, և Լա դաւնոյ սկսան։

Այսպէս, խօսակցելով, եկան Անդրէասենց առանը,

ուր Աստուր ապան, իր զէնքի ընկերներով, կը հակէր դէպքերուն, և չպատնեակ կը խրախուսէր զանոնք իր ազնուական խօսքերով։

Եւ ահաւասիկ, Սօլագ Տէսէի կողմը, հրացանաձգութիւնը դեռ չէր դադրած։

— Մէկզմէկ կը ջարդեն հոն, բսաւ Անդրէասենց Աստուր ապան։

Յետոյ դառնալով Աւազակի կապիճին, որ իր կրնակի արիւնը սրբած էր։

— Խեչի՛ր, բսաւ, ա՛ռ մնայ ընկերդ։

— Հիմա կուգայ, պատասխանեց Խեչէր, մինչև դեկտեմբեռամսուան միասին կհանք, ինք հոն ուզեց մը նայ քանի մը վայրկեան, տեսայ, ապօթքի կեցած էր դեռևս քարի մը վրայ։

Անդրէասենց Աստուր ապան, կատակաբան ու զուարթ մարդ, պարձաւ իր քովի ապահինները և քաջ ժպտելով։

— Չեզի պէս անհատաս չէ Տաստուրենց Գուզուրը, բարեպաշտ, չկրմեռ՝նդ քրիստոնեայ մըն է...

Ապահինները խնդացին։

Նոյն պահուն նկատ մտաւ Տաստուրենց Գուզուրը, քիր քիա ապայի մը մէջ փաթթուած, միայն աչքերը կ'երեւային։

— Օ՛, բարի՛ եկար, Գուզո՛ւր ապա, հինգ հազար գտած եկար, եկո՛ւր քովս նստէ, պատմէ՛ նայինք, ինչե՛ր անցուցիր։

— Մի՛ հարցնէք, ապա՛, հառաչեց Տաստուրենց Գուզուրը, և՛ս ալ չեմ գիտեր ինչպէս եղաւ, հրաշքով ազատեցանք, չը պատմե՞ց մեր Խեչիրը։

— Պատմե՛ց, պատմե՛ց, պատասխանեց Աստուր ապան, բայց քենէ՛ կուզեմ լսել անգամ մըն ալ։

— Աստո՛ւծ ազա, աստիկա Տաուրինց Գուգուրը, փոքրաւոր ձեր մը, հիմակ անցնելը պատմելու ժամանակը չէ՛, անցո՛ւր դնաց, փա՛ռք Աստուծոյ, անվրաննց ազատեցանք։

Յետոյ, ծանրոյ Անդրէասեանց Աստուծոյ ազգի անդնդին ի վար, վոխաց։

— Ազա՛, առանձին կրնա՞մ տեսնել ձեզ։

Ռազմիկները նչմարեցին, զգացին, Տաուրինց Գուգուրը կը քաշուէր իրենց ներկայութենէն, առանձին մնալ կը փափաքէր Անդրէասեանց Աստուծոյ ազգին հետ, ուստի, առանց այլ ևս երկչելու կազմեն ազգապարտութեան մը սպասելու, իրենք ևս քաշուելով և առանձին թողուցին երկուքը։

— Աստո՛ւծ ազա, ըսաւ Տաուրինց Գուգուրը ո՛ւր պիտի կրնանք գտնել մեր հայրապետը։

— Ինչ պիտի ընէք հայր աւրբը, Գուգո՛ւր ազա, հարցուց Անդրէասեանց Աստուծոյ ազգն, անդիկա հետո Ս. Աստուածածնի վանքը կը պահէ։

— Մեր Ս. Կարապետը քանդուեցաւ, յարեց Գրիգուզի ծերուկը դողդոջ ձայնով մը, գնանք Ս. Աստուածածնի վանքը կունդուն թող մնայ։

— Ինչո՛ւ տեսնել կ՛ուզէք վարպապետը. վերադարձ հարցուց Աստուծոյ ազգն։

— Շետակը խօսի՛մ, պատասխանեց Տաուրինց Գուգուրը, վարանոտ դէմքով մը, ես ձեզի չե՛մ կրնար յայտնել գաղտնիքը։

— Ի՞նչ գաղտնիք է, Գուգո՛ւր ազա...

— Աստուա՛ծոյ մը, պատասխանեց բարեպաշտ ծերուկը։

— Ա՛ռ ուրի՛շ խնդիր, յարեց Աստուծոյ ազգն, քանի որ խոստովանանք է, չեմ ուզեր հետաքրքրուիլ ու գիտնալ։

— Ապա՛, չը պրպտիս, բաւ ծերուկը, ո՞ւր կրնամ գտնել մեր հայր սուրբը։

— Զըսի՞ քեզի, Ս. Աստուածածնի վանքը կը պահէ չըսի՞, կրկնեց Աստուր ապան։

— Կրնա՞մ երթալ վանքը, հարցուց ծերուկը, անպատճառ պէտք է տեսնեմ դինքը։

— Գուգո՛ւր ապա, առարկեց Անդրէասենց Աստուր ապան, ինչ կ'ըսէք, արա՛ր աչխարհ գնդակ ուտումը կը տեղան ու դուն վանքը պիտի երթաս, կաբկի բան չէ. ա՛չ դուն կրնաս վանք երթալ, ա՛չ ալ վարպապետը կրնայ Զէյնուն իջնել, ինչ ժամանակ է, չի՞ս տեսներ...։

— Ապա՛, ապա՛, կը պնդէր Ծրնուզցի ծերը, եօթը ժամուան ճամբայ քալեցի, հուրի աւրի մէջէն, խչնամներուն անպէտ բանակը ճեղքելի և յաջողեցայ ոչջամբ հոս հասնիլ, տակէ մինչև վանքը՝ խիղ մը տեղ է, երթ Աստուած պիտի պահէ պիս, ինծի ինչ կրնայ բնել գնդակը կամ ռումբը, Աստուր ապա, հս պիտի երթամ, պիտի երթա՛մ պիտի տեսնե՛մ մեր հայր սուրբը։

— Դո՛ւն պիտես, Գուգո՛ւր ապա, յարեց Աստուր ապան, հս իմ պարտականութիւնս կատարեցի, Աստուած չ'ընէ, երթ ոչխարը պատահի, խիղճս հանդարտ է.

— Աստո՛ւր ապա, յանդիմանեց ծերուկը, սիրտդ չակէ, հոգիդ պինդ բռնէ, Աստուծոյ պատուիրանքը պայծառ է լուսեր առաջը մտցա՛ր...։

Ինչ ուրիշն, բաւ Անդրէասենց Աստուր ապան, համակերպած մկու մը դէմքով, Աստուած հետդ ըլլայ Գուգո՛ւր ապա, գնա՛, ուխտդ կատարէ՛, իմ կողմէս ալ ա՛ռ մեր Բարթուղէմիոս հայրապետին աչքը։

Տաստուրենց Գուգուրը նոյն պիչերը մեկնեցաւ Անդրէասենց աունէն, երթալու համար Ս. Աստուածածնի վանքը։

Հագիւ թէ ծերուկը մեկնած էր, պիտոյէն, գերեզմանատան կողմէն, գնդակներու կարկուտ մը սկսաւ տեղալ Չելեռնի վրայ։

Անդրէասեանց տունը համախմբուած կարիճներուն մէջ կը գտնուէր Զօպօ Քէլենց Սաաուրը, Տէր Դաւթի Սուտ քահանայի փեսան, դուարճախօս ու խիզախ երիտասարդ մը։ Արհամարհելով տեղացող գնդակները, հրացանը ձեռքը, դուրս նետուեցաւ և սկսաւ ինք ալ կրակել։

Հինգ վայրկեան չանցած, գերեզիկ կարիճը գետին փռուեցաւ, կուրծքէն գարնուած էր։ Տիրացուհան Տէրտէրը, իր քեռիկայը, ուրիշ ընկերոջ մը հետ, վիրաւորուած կարիճը փոխադրեց իրենց տունը, ուր, հակառակ չտայտած ինամքներու, չտպրեցաւ, բառական չարչարուելէ յետոյ, յաւիտենապէս փակեց իր չտէղի աչքերը։

Սմբաղջ գիշերը, գանազան կէտերու վրայ, կռիւները կը չարունակուէին։

Ֆրնուզի ծերուկը, մութին մէջ սուրալ ու պատգ գնդակներու մէջէն, ձորերու եզերքէն քերելով ու աղաղակ, յայդուկցաւ Հանրիկ Ս. Սաուսաճածնի վանքը, զոր, Նորաչխարհեան եղեռն, Բակ Դաւթն եաին նըւաճած, կը պահէր։

Եղեռն, ձայնէն ճանչցաւ Տաուրենց Գաւդուրը, և դուռը բացաւ։

Կէս գիշերը նոր էր անցեր, վանքին բնակիչները քնոյ քունի մէջ, միայն հերթապահները կը հսկէին արթուն։

Ծերուկը ցուրտէն կը դողդողար, Նորաչխարհեան Եղիայի կողմէն իրեն ընկերացող ազու մը հետ գնաց ուղղակի Բաչխաղեմէտա վարդապետին սենեակը, ուր կը պահէին հնչակեան պարոններէն մէկ քանիները, վարդապետին հետ միասին։

Ծերուկին ընկերացող ապան, սենեակին դուռն առջև կեցած, ձայն կուտար վարպապետին, որուն խըռկալը միայն կը լսուէր ներսէն։

Վարպապետ հնչակեան պարտի մը բացաւ դուռը։

Տղան ներս մտաւ և վարպապետին մօտենալով, որ միշտ կը խաղար։

— Հայր աւ՛ըր, հայր աւ՛ըր, եկէ՛ք, կը կանչէր։

Հայրասիրը չարունակ կը խռռկար։

— Հայր աւ՛ըր, ձայնը բարձրացուց ապան. Ծերնասպէն մա՛րդ եկած է։

— Հէ՞, գոչեց յանկարծ վարպապետը, ընդոստ արթընցած, Ծիրնուկէն ա՞վ է եկեր։

Եւ աչքերը չփիլով, չուարուն դէմքով մը, տաքի ելաւ, խոհոյն հազուեցաւ և դուրս ելաւ։

Սրտաչա՛րժ հանդիպում...։ Ծիրնուկի վախ վարպապետը, իր պիւղին ու իր վանքին ուխտածը տեսնելէ ի վեր, հետացած՝ արիւնի ու մսխիրի այդ անէծքի վայրկեանէն, զրկուած էր իր ժողովուրդի զուարճութեան ա՛նքան անհրաժեշտ տեսքէն։ Ու երբ տեսաւ Տատուրենց Գուգուրը, Ս. Կարապետի վանքին դրացի Կոչող պիւղակին ջերմեռանդ ծերուկին, ինքզինք կտրանցուց, պլուեցաւ անոր վզին, տաք արցունքներով ու համբոյրներով ողջոյց անոր թարչամած երեսները։

Այս ողջագուրումը, այս յարդագոյն դրկախառնումը տեսնող մէկ քառորդ ժամ, մինչեւ որ վարպապետը, քիչ մը հանդարտած.

— Մահտեսի՛, հնձկասայ, այս ինչ է, ինչ անձկնկալ, ինչպէս յաջողեցար դալ մինչեւ հոս, չը վախցա՞ր ճշնամիներուն դնդակներէն.

— Հա՛յր աւըր, սրինջկոց ծերուկը, անոնց աւրեցուն ու դնդակներուն մէջէն քալեցի, Փրկիչը պահե՛ց պիս.

Ընկերացող ազան հետացած էր արդէն, թողլով առանձին, ծերուկը վարպապետին հետ։

Երկուքն ալ լուռ կը գոգային, վարպապետը քունէն դեռ նոր ելած, իսկ ծերուկը՝ ձիւնին ու բուքին ճամբորդած և մանաւանդ, դնդակներուն մէջէն հազիւ ճողոպրած, կը սկսէր կամաց կամաց դղալ լուռը։

Շատով առանձնացան ձմեռուան անհնարը, որ վանքին առնգուխին դուխը կը գոռար։ Վարպապետը լամբ մը վառեց, կաղնի կճղ մը նետեց կամարակապ վառարանին մէջ, և դէմ առ դէմ նստան երկու եղբայրները փռուած կապերանելու վրայ։

Կճղը կը ճարճատէր, կրակը կարմիր բոցեր սկսաւ արձակել և անհնարը ասդբար։

— Է՛, մանուկ՛, բաւ վարպապետը, բարի՛ եկար, խօսէ՛ նայինք, ի՛նչ կայ չկայ, ի՛նչ բրիք, ա՛ռ մնաց ձևրիններդը։

— Հայր սո՛ւրբ, բաւ ծերուկը գոգոջուն ձայնով մը, մերիններդ մի՛ հարցնէք, ո՛ղջ են, կա առջի օրը ճամբայ կայ մեր գիւղին և հազիւ հինգ հատ։ Քիչ առաջ Անդրէասենց առունը հանդիպեցայ, Աստուա՛ծ պան չուտ առիւծ գիս հան մնալ, բայց կա մահիկ չըրի, եկայ։

— Ի՞նչպէս եկար գնդակներուն մէջէն, հարցուց վարպապետը։

— Աստուած պապան պահե՛ց, հա՛յր սուրբ, մըռմնջաց ծերուկը։

Անհնարը քանի՛ առքնար, այնքան կ՚ոգևորուէր խօսակցութիւնը։ Տառուբենց Գուգուրը մահուդ կը թուէր, մտածկոտ, մելամաղձոտ դէմք մը, կը պատրաստուէր նոր խօսակցութեան մը դուռը բանալ, վարդապետին յայտնել իր այցելութեան չարժառիթը, բայց

վարպապետը միջոց չէր տար երեն, չարունակ կ'ընդմիջէր և հարցումներով կը խեղդէր իր խօսքերը։

Վերջապէս, ճարճատող կրակը պահելով, ձերունկը հառաչեց, ամփոփեց ինքզինք, և ահեկի մօտենալով վառարանին.

— Հա՛յր սուրբ, ըսաւ, մինչ վարպապետը չարունակ կրակին փայտերը կը վերցնէր կը դնէր և կրակը կը խառնէր ձեռքի խոշոր ունելովը, պիտի՛ քնանա՞ս եղած եմ.

— Մահանա՛մ, յարեց վարպապետը, առանց ձեռքէն ձգելու ունելին, և չարունակ կրակը խառնելով ուշակով կէս վառած փայտ մը, որ մէջտեղի կաղնի կոճղին քովէն առնած ինկած էր ուրիշ փայտի մը վրայ, պառմէ՛ դայիմ, ախանջս քեզմէ՛ է.

— Հայր սո՛րբ, չարունակից ձերունկը, երա՛զ մը տեսայ, Ջրնուպէն մինչև հոս ինկած եմ պառմելու, պիտի՞ մեկնի՞ս դուն, հա՛յր սուրբ։

Վարպապետը ձեռքի ունելին խոցին վար պրաւ, և աչքակապով եղած, երեսը դարձուց իր պրուպացի ձերունկին և ըսաւ.

— Պառմէ՛, մահանա՛մ, պառմէ՛ դայիմ, ինչ երազ է, բարի՛ ըլլայ, բարի՛...

Եւ Տառուբինց Գուգուբը, երեք անգամ երեսը խաչակնքելով.

— Մեղա՛յ, մեղա՛յ, մեղա՛յ, մրմնջեց երեք անգամ։

Իսկ Բարիզոլիմէոս վարպապետը, իր կարգին, երեք անգամ խաչակնքելով.

— Տէ՛ր ողորմեա՛, Տէ՛ր ողորմեա՛, Տէ՛ր ողորմեա՛, մրմնջեց.

Եւ ձերունկը սկսաւ պառմել իր երազը.—

« Կէս գիշեր էր, երկինքը բիւր աստղեր, պայծառ լուսին մը կար, ես մեր կոչող գերեզմանը պառկած կ'ընեի, յանկարծ, սարսափելի մրրիկ մը փրթաւ, չորս կող

լեռները չարժեցան և անասունները կածեցին, ևս գետին ինկայ երեսի վրայ. երբ սթափեցայ, բոլորտիքս նայեցայ, Աստուած իմ, ի՜նչ տեսնեմ...

Վարպետը չունչը բռնած, մոխիկ կ՚ընկեր աստղերուն միջեւ։

Մեքենան չարունակելով.

« Մեր Ս. Կարապետի վանքը կանգուն էր, գիտէր այրած, տեսայ, առջևի գմբէթին չուրջը պատ բռնած, բայլ բայլ հրեշտակներու գունդեր կ՚երթային.— « Ս՜ուրբ, սո՜ւրբ, սո՜ւրբ, » և ևս, գնացան, աչքերս սեւեռուն գմբէթին, այն երկնային երաժշտութիւնը կ՚ըմբռչխնէի, անճառելի երանութեան մը մէջ խորասուզուած։ Ու երբ երգը վերջացաւ, հրեշտակները վար իջան և անհամար խնկեղոս բաժնուած, ցրուեցան Ջրնուզի խնկարոյր պուրակներուն մէջ ու հակայ լեռներուն սոսրաց։

« Ապշահար կը գիտէի ես, հազարաւոր, բիւրաւոր խաւերը՝ խնկաւոր էակներու, որոնք ծածկեցին հովիտները, անտառները, լերանները, գաշտերը։ Մտաւոյ իրենց, տեսայ, խաւեր խաւեր, գետին հակած, ծաղիկներ կը քաղէին։

« Հետաքրքիր, հարցուցի իրենց.— Ի՞նչ կը քաղէք...։

« Հրեշտակ մը մօտեցաւ ինծի և ըսաւ ժպտելով.— Սրբուհի ծաղիկներ կը քաղենք, երկրի որդի...։

« Մազերս քաշեցան, երակներուս մէջ արիւնը պահ մը կանգ առաւ, այնպէս, առաջ մնացի, այլ չէի համարձակիր խօսիլ։

« Հրեշտակը, քաղցր ժպիտը չրթունքին, ուսս զարկաւ և մրմնջաց.— Լեռներուն բնակիչ, կը տեսնես ծաղիկները, արիւղի կաթիլներ էին առաջ, անոնց արիւնի կաթիլները, Արդարութեան Աստուածը

դրկեց մեզ այս վայրերուն մէջ, թափառած անմեղ ու-
րիշներ կամիքներ կը ժողվենք, արիւնի ծովիկներ,
վերջին գառասաններն անոնց հոչիւը պիտի արուի... »

« Եւ հրեշտակները, հանկարծ ալքիկներու պէս,
արագ արագ կը քալէին ծովիկները, որոնցմէ փունջներ
կը կազմէին և կը լեցնէին դանակ փոքրիկ սակառնե-
րու մէջ, որոնք իրենց թիւերէն կը կախուէին:

« Յանկարծ, բոլոր քաղուած ծովիկները, թիթեռ-
նիկներու փոխուած, բիւրաւոր հրեշտակներու գունդե-
րուն հետ սկսան թռչիլ լուսեկայի գոյիտոր ճառա-
գայթներուն մէջէն:

« Հեռուսանէն կը հասնէր գրախտային, անդրեկ-
բաւոր գաշնակութիւն մը, « Սո՛ւրբ, սո՛ւրբ,
սո՛ւրբ... :

« Արմնցայ, քրանիքներու մէջ կը լողայի, ելայ,
երեսներս լուացի, և ճամբայ ելայ դէպի հոս, հա՛յր
սուրբ... : »

Բարթողիմէոս վարդապետը, կ ո չ ս դի ձերուկին
երազը մինչեւ վերջը, երկիւղած լռութեամբ մը մտիկ
ընելէ յետոյ, ոտքի կոչ, մօտեցաւ անոր, և սրտցաւ-
քուտ աչքերով ու սրտի դեղումով սրսռասանեց պահպա-
նիչ մը, որ կարծես թէ փարատեց Տատուրենց Գուգու-
րէն բոլոր հոգերը, թիթեռնիկով միեւնոյն ժամանակ
անոր առաւպանքներու ծանր բնոյթ:

— Մահանաք, ըսաւ յետոյ, երազդ բարի է, հրա-
շալի, աքանչելի, առաւաձային յայտնութիւն մը,
տեսիլք մըն է, կատարեալ տեսիլք մը. այո՛, Աստուած
չպիտի՛ ներէ Համիտի. հարիւր հազարաւոր նահատակ-
ներու թափուած արիւնին մէն մի կաթիլը հաշուուած է,
հաշրաւած, և երկինքի հրեշտակները քաղելեն այդ
կարմիր ծովիկները, արիւնի ծովիկներ, որոնցմէ կազ-
մուած փունջերը պիտի հոտուկ Աստուած, և որոնք

պետ զարդարեն երկնային անգամները, որ քերովբեներուն և սերովբեներուն սքանչելագործութեամբը, պատրաստեր կը մատուցանեն հոն, վերին Երուսաղէմի մէջ.

— Հա՛յր սուրբ, կը պատասխանէ բարեպաշտ ծերունին, որ Յիսուսէն մինչեւ Զեբեդեան, մոռացեր մէջէն քակելով, եկած էր իր անառակ երազին մեկնութիւնը լսելու, կ՚ապաչեմ, երազս օգուտ մը չունի՞ այս պատրաստին, մեզի յայտնութեան խոր մը չի՞ նկրտիր արդեօք.

— Մոռանալ, ան ալ կայ, բայց մեկնիչ վարդապետը, երեցնելով դուխը, կեցե՛ր, կեցե՛ր, երազոնը նայիմ:

Ու գրպանէն հանելով գրքոյկ մը, որուն վրայ հայած, սկսաւ թղթատել. յետոյ դառնալով ծերունին.

— Մոռանա՛ք, բարեկամ, օրը բարի է, երազն կատարի երեք օրէն, երեք չորսթէն կամ երեք ամիսէն, այսպէս կը ցուցնէ գիրը...

ԾԽ

Էհնէմ բաչան, արդէն արթնցած, ապայտկոյսի մէկ քանի անդամներուն հետ, առաւօտեան աւրհնը կը խմէր։

Զինուոր մը վրանը մտաւ, բայց հետագիր մը յանձնեց Ընդհանուր հրամանատարին, որ զայն աչքէ անցընելէ յետոյ, դարձաւ բաւ նեղկոյ ապանեղան։

— Այս հետագիրը Զեթունցիներուն ուղղուած է Մարաչէն, հրապառնալու կոչնին։

— Ուրեմն, յարեց ապանեղէն մէկը, Մարաչ հաւատած ըլլալու են արդէն։

— Բնականաբար, չարունակեց Էհնէմ բաչան, հետագիրը Մարաչէն գրուած են։

— Ի՞նչ պիտի ընէք, բաչա՛, բաւ հազարապետը,

— Ի՞նչ պիտի ընենք, յարեց Ընդհանուր հրամանատարը, պինուարի մը ձեռքով կը զրկենք հետագիրը։

— Նեղկեա՛ք, բաչա՛, առարկեց ապանեղէն մէկը, հարկ չը կայ պինուար մը զրկելու, բանակին մէջ ձայնեղ մէկը չկայ։

— Ի՞նչ պիտի ընենք, հարցուց Էհնէմ բաչան։

— Թո՛ղ իր թոքերուն բոլոր ուժովը պոռայ, խնայ ատ ապատամբներուն։

Սեմիջապէս, Ընդհանուր հրամանատարին ներկայութիւնը կանչուեցաւ յանապատ մը, որ կը կոչուէր Բէլ Մելզապը մ Մէհմէտ ագա, և որ մինչեւ պատին ծանրով յարդալիր թէմէնագով մը, սպասկացային մէջտեղը կեցաւ.

— Մէհմէտ ագա, ըսաւ Իսմէմ բաշան հրամայականի չեշտով մը. թուղթը ձեռքերուն մէջ դարձնելով, այս հեռագիրը կ'առնէք հիմա, բարձր ժայռի մը վրայ կ'ելլէք ու Զեթունի կողմը դառնալով կը պոռաք, ասէ՛ք նայիմ։

Ցանապահը, հեռագիրը ձեռքը, դուրս ելաւ Ընդհանուր հրամանատարին վրանէն։

Դեկտեմբերի 27ի առաւօտն էր, Զեթունցի հատասպազեարները առտնի կը վերադառնային նկեղեցիներէն, երբ Մէհմէտ ագան, հեռագիրը ձեռքին մէջ բարձրացուցած, Ազատնիքարին վրայէն կը պոռար.

— Զեթունցիներ... ձեզի հեռագի՛ր մը կայ, եկէ՛ք առէ՛ք։

Զեթունէն լսուեցաւ քէլմէլուզը մին ազազակը, որ չարունակ կը կրկնուէր.

— Զեթունցիներ, Զեթունցիներ... ձեզի հեռագիր մը կայ, անա՛, անա՛ հեռագիրը, եկէ՛ք, առէ՛ք, ձեզի համա՛ր է...։

Լուրը չուտով տարածուեցաւ, Բասիլսանոց վանականութիւնը խորհրդակցութեան հրաւիրուեցան չորս թաղերուն երեւելիները, եկեղեցական թէ աշխարհական։

Առանց երկար բարակ վիճաբանութեան, որոշուեցաւ ժողովականներէն մէկը ղրկել, առնել բերել հեռագիրը. սակայն ո՛չ ոք կը վստահէր երթալ, բանակին մէջ բռնատրկուելու վախէն,

Ի վերջոյ, Ս. Աստուածածնի փոխ-վանահայր Տէր

Սարգիս Տիրացուեան քահանան, յանկարծ ոտքի կաւ եւ գոչեց.

— Սիրելինե՛ր, մի՛ մոռնաք, ես կ՚երթամ, ես, թող դիս բանտարկեն, հոգ չէ՛, թող սպանեն եթէ կ՚ուզեն։ Սուրբ Հոգիս կը վկայէ, այդ հեռագիրը բարեպաշտ է, դուք հոս սպասեցէ՛ք մինչեւ որ վերադառնամ։

Ժողովականները խիստ գոհ եղան առաքինի քահանային այս խրախուսական յայտարարութենեն համար, եւ ամէն Սարգիս դուրս ելաւ.

— Տէ՛ր հայր, եաեւէն կը կանչէր Հաղոր իշխանը, կարիճ մըն ալ թո՛ղ ընկերանայ ձեզի.

— Մ՚չ, մ՚չ, մեծաց քահանան, մ՚չ մէկ ընկեր կուզեմ, ես առանձին պիտի երթամ։

Քէլմխ ալաղը մը դիս կը պօռար, կոկորդը կը պատռէր, չարաւնակ կրկնելով նոյն հրաւէրը։

Քահանան Պողոս Պետրոսի կամարջը հասաւ, կը տեսնէր Զեմունի տանիքներէն, ուրիշ, խուռներամ երկտես ամբոխ մը համախմբուած, կը դիտէին ինչպէս աւետարանական մագլցի կը կարէր դասիվեր ճամբան։

Քէլմխ ալաղը մը, Ազատնի Բարէն տեսած էր քահանան որ կ՚առաջնար իր կողմը։ Լռեց, ալ չը պօռաց։

Տէր Սարգիս առաջնորդուեցաւ Ընդհանուր Հրամանատարին վրանը, ուր արտակարգ մեծարանքներով ընդունուեցաւ ապայտկոչին կողմէն։

Էհէմ բաշան, հեռագիրը քահանային երկնցնելով.

— Փափա՛գ էֆէնտի, լաւ, այդ հեռագիրը ձեզի ուղղուած է, եթէ կարելի է, կարդացէ՛ք հոս եւ պատասխանը տուէ՛ք, անմիջապէս քաշել տանք.

— Բաշա՛, առարկեց ալեւոր քահանան, ես չեմ կրնար ինքնաբերաբար գործել. նախ հեռագիրը լսկ ինձի

չի պատահիր. Զեթունի ժողովուրդին ուղղած է. երկրորդ, քանի որ պոյ է հետապիրը, չեմ կրնար բանալ զայն մեր ազաներուն բացակայութեանը, ուստի, կը խնդրեմ որ չը պնդէք այդ մասին.

— Փափա՛զ էֆէնտի, յարեց ազայականէն հազարապետ մը, կեզծ արհամարհանքով մը, մեզի համար կարեւորութիւն մը չունի, միւնիր բաշան ձեր օգնին համա՛ր է որ կ՚ուզէք հոս կարդալ հետապիրը.

— Կ՚ապաչե՛մ, դարձեալ առարկեց Տիրացուեան, եթէ այդքան կը հետաքրքրուիք այս հետապրով, գինւոր մը կամ ազայ մը հետս դրէ՛ք, միասին կ՚երթանք Զեթուն, ազաներուն ներկայութեան կը բանանք, կարդալ կուտանք հետապիրը, յետոյ, ձեր մարդուն հետ պատասխանը կը դրկենք, չը՞ւսր.

— Հապա եթէ ճամբան վտանգ մը բերէն մեր մարդուն պիտուն, պիտի ուուս էհտէմ բաշան.

— Ես երաշխաւոր եմ, միւնիր բաշա, ձեր մարդուն մազին դպող մը չըլլար, վասն զի պէտք է ըլլար:

Էհտէմ բաշան, լուռնական ալեւոր քահանային ա՛յնքան վասն չնչաւոր արտասանած խօսքերէն համոզուած, ալ չը պնդեց.

— Փափա՛զ էֆէնտի, ըսաւ, չա՛ս ապէկ, կրնաք վերադառնալ հիմա, ձեզի պիտի ընկերանայ պինւոր մը, որուն կեանքը ձեզի՛ կը վտանգիմ, և կը յուսամ թէ պիտի յարգէք և գործադրէք ձեր խոստումը:

Ս. Աստուածածնի վրայ վանահայրը, հետապիրը դրպանը դրաւ և հրաժեչտ ասլով, մեկնեցաւ ընդհանուր հրամատատարի վրանէն: Իրեն կ՚ընկերանար միայն մէկ պինւոր:

Բասիրանոց վանատատուանը հետաքրքրած եղեւեկնեները դեռ կըսպասէին հոն, երբ հերս մտաւ Տէր Սար-

դիա քահանան, որուն քովէն չէր բաժնուեր Լանէմ բաշային վիճաբերը։

Բոլորին դէմքը կը չոգար, քահանան ոչ ոքի կը վերապահուեր իրենց դիրկը։

Հազար Լխտանը, գառնալով վիճաբերին.

— Ջաւա՛կս, ըսա՛ւ, քիչ մը հանգիստ ըրէ՛ք դուքը։

Եւ Բասիլանոյ ծառաներէն մէկը, վիճաբերին հետ դարձ եղաւ։

Ժողովականները տենդոտ անհամբերութեամբ մը, բոլոր աչքերը յառած էին վերապարձող քահանային։

Տէր Սարգիս դրպանէն հեռագիրը հանելով երկընչոտ Հազար Լխտանին որ զայն յանձնեց Միացեալ ընկերութեան ուսուցիչներէն Անարանեան Յովհաննէս Էֆէնտիին, կարդալու համար։

Անարանեան բարձր ձայնով կարդաց հեռագիրը.—

«Ջ ե թ ո ւ ն ի ժ ո ղ ո վ ո ւ ր դ ի ն.

«Ո՞ՂՋ Է Ք, Հ ա չ ո ւ թ ե ա ն Հ ա մ ա ր կ՛ը ն դ ո ւ ն ի՛ք մ ե ր մ է չ ն ո ր դ ո ւ թ ի ւ ն ը։»

Այս հեռագիրը ստորագրուած էր Հալէպի վեց ախբարեիանոց հիւպատոսներէն։

Եքիմեանեք, ռուսական հիւպատոս,
Պարմէլլիի, ֆրանսական փոխ »
Պարնէբան, աւստրօհունգարական »
Պարնըմ, անգլիական »
Վիմօ, իտալական »
Զոլինկէր, գերմանական »

Այս հեռագրին ընթերցումը խանդավառեց ժողովականները.

Հազար Լխտանը, արցունքոտ աչքերով գոչեց.

— Վէրջապէս միջամտեցին, անառաւաժնէ՛րը...։

— Կեցցէ՛ քրիստոնեայ Եւրոպա՛ն, բարձրացան

ազազակները, և դէպ կեսուցին Բասիրանոյ վաճառատան կամարները։

Հազար իչխանը, հիւպատոսներուն հետ ապիրը դադրեցուն ձեռքերուն մէջ, յուզում չկրցաւ մը.

— Սիրելինե՛ր, բաւ ժողովականներուն, ներսէն վերջապէս միջոցով, հաշտութեան առաջարկ մը կը բերէ մեզի. ի՞նչ կ՚ըսէք, ի՞նչ պիտի պատասխանենք այս հետապին, դնենք գործը գործած կըլլայ.

— Թո՛ղ ապաք, ընդմիջեց բերդապետը Բասիրանոյ մահանեմ կարապետ աղան, մենք ալ չա՛տ սպասեցինք. աճապարանքով ճամբայ ելանք, աճապարանքով չը վերջացնե՛նք. խորհինք, խորհրդակցինք, իրիկուը լա՛ւ մը ձեռնե՛նք, յետոյ պատասխանենք, կը խոստանամ, անգամ մըն ալ թո՛ղ կարդայ հետապին։

Ժողովականները նոյն փափաքը յայտնեցին և Հազար իչխանը, դարձեալ Աստարեանեան երիցնելով հետապիրը.

— Յովհաննէ՛ս էֆէնտի, գաւա՛ռս, բաւ, անգամ մըն ալ կարդա՛ նայինք, ինչ կը գրեն հիւպատոսները։

Եւ Աստարեան սիրաւ կարդալ հետապիրը, մէկ մի բառի վրայ կանգ առնելով։

— Լա՛ւ, չարունակեց Մահտեսին, մարդիկ նախ ուզեր են պիտակ թէ՝ մդ ենք մենք. մդ ըլան, մեզ չե՛ն մոգեր...

— Կեցցե՛ն մեծ ազգութեանց հիւպատոսները, ընդմիջեցին ժողովականները, վերահաս իրենց դատապետով քրիստոնեալ չենքին կամարները.

— Եւ կը փափաքին պիտակ թէ, չարունակեց Մահտեսին, պիտի ընդունինք իրենց միջնորդութիւնը, համիտական կառավարութեան հետ հաշտութիւնը կընքելու համար. ես ո՛վ է առարկութիւն չունիմ, պէտք է անմիջապէս հետապով զրկենք իրենց մեր հաստատա-

կան պատասխանը, և զիրենք հրաւիրենք մեր Գիզը, հո՛ս, մեր Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ պէտք է կընքրւի հաչտութիւնը.

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ժողովականները, իրաւունք ունի Մանասեին.

— Սիրելինե՛ր, դիտել տուաւ Հազար իչխանը, մեր Մանասեին քիչ առաջ կ՚ըսէր թէ՝ աճապարանքով ճամբայ կանք և թէ պէտք չէ աճապարանքով վերջացնենք. նայն թելադրանքը պիտի ընէի ես, բայց հիմա կը տեսնեմ թէ՝ չափազանց փութկոտութիւն ցոյց կը տրուի պատասխանելու այս հեռագրին, առանց կանխաւ չօչափելու միւսիր էմէմ բաչային կարծիքը։

Ժողովականները յանկարծ սթափեցան, անցաւ իրանդամատուութեան առաջին թափը, և սկսան լրջօրէն կշռել Հազար իչխանի վերջին խօսքերը, որունք հայտարա հայրենասիրութեան և հեռատես իմաստութեան մը դրոշմը կը կրէին։ Շատերը զգացին թէ՝ իչխանը հակառակ չէր հաչտութեան, բայց, միևնոյն ժամանակ, Լեռան ինքնասիրութիւնը վիրաւորելէ կը զգուշանար, չէր ուզեր որ իրենցմէ ըլլած ըլլար հաչտութեան առաջարկը։

Սակայն, բերդատէր իչխանը, առիւնելով Զեթունի վարչական ժողովին մէջ խորապէս ուսումնասիրած ըլլալով բանակատեղական կառավարութեան մարդերուն հոգին, ինքնամատոյց նայուածք մը պարզուց ժողովականներուն վրայ, և մի քիչ թանձր մանր մը խուժդուժելով անդամներին մէջէն, դարձաւ Հազար իչխանին.

— Տէ՛ր իչխան, ըսաւ, հրապարակները մեզի պատմե՛ն ըրեր, պարզանէս մեր հաւանութիւնը կ՚ուզեն առնել, յայտնի է թէ կառավարութեան կամքը նախապէս առնուած է։

— Ինչէ՞ն յայտնի է, մտահոգ՝ ընդմիջեց իչխանը հեգնոտ դէմքով մը, «մտահոգ» բառին վրայ չեչտելով։

— Տէր իշխան, չարունակեց Մահաեան, մի՛ դր որ Պոլիս ալ գացած էք, և ինծի պէս չորս լեռներու միջև վախուած չէք ապրած. Հալէպի վից հիւպատոսները, ձեզի կը հարցնեմ, կրնա՞ն մէկ քայլ առնել, մինչեւ որ իրենց պահականակ դեսպաններէն արտօնութիւն չըստանան.

— Այնպէ՛ս է, այնպէ՛ս է, կը հառաչէին ժողովականները, գլուխնին երերցնելով.

— Ըսել է թէ, չարունակեց բերդապահը իշխանը, Պոլսէն հոսած մանուսար հրահանգներու վրայ է որ Հալէպէն մեկնած են անոնք, չէ՞.

— Անո՛նք թող ըլլայ, պատասխանեց Հազար իշխանը, ցետո՞յ.

— Յետո՞յ, չարունակեց Մահաեան, արեւի պէս պայծառ է, Բ. Դուռը կամ երկրորդը Պոլսոյ Մեծ Դեսպաններուն դիմած ըլլալու է որ այս վերջիններէն խնդացած են միջամտել, սակայն վրայ չեն ծանրանար. հիւպատոսները չեն կրնար մեզի հետ բանակցութեան մըտնել, մինչեւ որ այդ մասէն դիմում եղած չըլլայ իրենց։

Հազար իշխանը, ուղղամիտ, պարկեշտ և արդարադատ մարդ, դիտեր խնդարկել իր հակառակորդին տեղն, երբ համոզիչ գտնէր սակայն հառաչանքները, սակայն, միւս կողմէ, սրտի մարդ, կը վարանէր իր պարտութիւնը խոստովանելու, ուրբան ալ չախչախիչ ըլլալին Մահաեանին մէջ բերած փաստերը, որովհետև Լիւնան դարաւոր պատմութ միայն կը կազմէր իր մտածողութեան ներուն առանցքը։ Դարձաւ ընտ ժողովականներուն.

— Սիրելինե՛ր, մեր Մահաեանն ալ կը սրամտանայ, ես ալ գիտեմ թէ Հալէպի հիւպատոսները Պոլսոյ դեսպաններուն հրահանգովը Մարաշ եկած և մեզի այս հարուածները քաշած են հասարաբար, բայց, ինչո՞ւ անմիջապէս հաստատութիւն տանք, մեր փութկոտութիւնը

մեր թշնամիներուն կատածը կը հրաւիրէ մեզ վրայ, ակտրացած, յուսահատած պիտի կարծեն զմեզ, և աւելի պատանդկոտ պիտի ըլլան, հաչտութեան բանակցութիւններուն մէջ. ասկէ զատ, պէտք է Հնչակեան Կառավարութեան ալ կարծիքը առնուլ, և յետոյ պատասխանել հեռագրին:

— Բայց հիւպատոսները, դիտել տուաւ Մահտեսին չարաճճի ժպիտով մը, ոչ պարտաւորուած չեն ուղղած հեռագիրը, միգի, Զեյմանի ժողովուրդին դիմած են անոնք և պատասխանը մենք կըսպասենք:

— Մահտեսի, Մահտեսի, կրկնեց Հազար իշխանը, խօսքերս մի՛ խեղաթիւրէք. ես չեմ ըսեր թէ Հնչակեան պարտնները իմ՛ զ պատասխանեն հեռագրին, միայն, անոնց ալ գաղափարը առնունք կ՛ըսեմ, որպէսզի քաղաքականութեան մէջ, անոնք մենէ աւելի փորձառու են, չէ՞...:

Թէև ուղէմ կարծիքնիս փոխանակութեան և վիճաբանութիւնները տեւեցին բաւական երկար, մինչև որ, վերջապէս, Տիրացուեան Տէր Սարգիս քահանան.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ, ունայն վէճերով ժամանակս չըլլա՛նք, միւսիր Էահէմ բոլոն անհամբեր կըսպասէ զինուորի վերադարձին և կը յուսայ թէ անոր հետ կը ղրկենք հեռագրին պատասխանը, չուռով քայլելու համար. կ՛ապահի, վերջացուցէ՛ք առ վէճը:

Ժողովականները մեծ մասամբ Բասիրանոց Կարապետ ապային համակարծիք էին, չէին ուզեր, հնչակեան պարտնեռւն ալ խորհուրդ հարցնելու պատրաստակին տալ, յետաձգել հիւպատոսներուս հեռագրին պատասխանին ստանալը:

Որոշուեցաւ հատուցական [պատասխանով մը վերադարձնել հիւպատոսներն ալ Զեյման հրաւիրել, անձամբ վարելու համար բանակցութիւնները:

Ս.Հարությունյան Յովհաննէս էֆէնտիին խմբագրից հետեւեալ հեռագիրը. —

«Մարաչ, վեց մեծ ակրութեանց Հալէպի վանահայրապետներուն. Ձեր հեռագիրը մեզ ուրախացուց, չնորհակալ ենք. համձգէ՛ք անյապաղ պատասխան, եւ անձամբ վարել հաշտութեան բանակցութիւնները, անհամբեր կըսպասենք։»

Կարգադրուեցաւ անդամ մը, բոլոր ժողովականներուն կողմէն յարմար պատասխան, եւ ստորագրուեցաւ միայն Ձեմաւնի Փոխ Առաջնորդ Ս. Աստուածածնի Փոխ-Վանահայր Տէրտեան Տէր Սարգիս քահանային կողմէն, որ իսկոյն, ժողովին միաձայնութեամբը, դուրսը ապասող պետերուն հետ միասին Էմէէմ բաշային քանակ խօսքերը տեղեկացաւ, անձամբ քաշելու համար հետեւանքները պատասխանը —հեռագիրը։

Քահանան մեկնելէ յետոյ, երկու ստրնտղակիներ գրկուեցան Ս. Աստուածածնի վանքը, Նորաչխարհեան Նազարէթ չաւուշին, Բարթողիմէոս վարդապետին Հընչակեան պարոններուն եւ միւս կարեւոր խմբապետներուն հաղորդելու համար հետեւանքներու հեռագրին, ինչպէս նաեւ հեռագիր — պատասխանին պարունակութիւնները։

Տէր Սարգիս, գնուրքին հետ, գնաց ուղղակի Ընդհանուր հրամանատարին վրանը, ու, այս անդամ ուրիշ մեծ չքով ու մեծարանքներով ընդունուեցաւ։

Քահանան նշմարեց, Էմէէմ բաշան չատ խնդուքներու էր.

— Փաշա՛ էֆէնտի, հարցուց ընտանի չեչոտով մը, կրնա՞նք տեղեկանալ հեռագրին պարունակութեան.

— Ինչո՞ւ չէ, պատասխանեց բարի քահանան, վեց ամբաստանյալ հիւպատոսները քաշած են Մարաչէն, իրենց միջնորդութիւնը կ՚առաջարկեն հաշտութեան համար.

— Ազէկ, ազէկ, կրկնեց Իսէֆ բայան, դուք ի՞նչ պատասխանեցիք.

— Անհատական պատասխանը, միւչիր բայա, ըսաւ քահանան:

Եւ Ընդհանուր հրամանատարին երկիցս պատասխան — հետապիրը, զոր ինք սարքացրած էր:

Իսէֆ բայան չսա գոհ մնաց, քահանային անկեղծ և անվերապահ ընթացքէն, հետապիրը նոյն օրը քաշեցաւ և քահանան Զեթուն վերադարձաւ:

ԾԼ.

Երկու բանակներուն մէջ ալ տարածուած էր մօտաւոր հաշուենկատ մը թէ՝ ուռոտի, Անտրանկ ու Մարաչի պաշտպանները, իրենց անձնական կորուստներուն վրէժը լուծած ըլլալու համար, օգտուելով առժամանակեայ դիմադարձէն, ոտքի առած էին Զելմանի մօտակայ այգիներն ու պարտէզները. և մարդկային կեանքեր հնձելու իրենց անզօրութենան պէտ կուգար, իրենց վայրագութիւններու յագեցուցին այգիներու պիտուններուն ու պարտէզներու ծառերուն վրայ, զորս արմատախիլ ընելու հետաքրքրութիւնը (՞) գործեցին, նոյնպէս, թէ՛ չէջականները վերածելով անտառի մը։ Արդէն պատերազմի սեւռոգութենան ընթացքին, չուրջ կէս ժամ էր պիտի, աւանները, մեծ թիւով ակռայիններ ու վանքեր այրելու իրենց նախընթացին (՞) պատասխանատուութիւնը կատարած, կամ աւելի ճիշդը, իրենց սեփական արհեստը գործադրած էին։

Սակայն, այս վայրագութիւնները չէին կրնար երկար տեւել, չատուլ Մարաչին հասան Հալէպի վնաց հրամանները, որոնք իման Իսմէլ բաշային ընծայուելիք։

Լուրը, կայծակի թեւով հասաւ Զելման, և ակռայական թէ աշխարհական անդամներէ ընտրեալ պատ-

պամաւորութիւն մը վտիտ այցելութիւն տալ և բարի գալուստ մաղթել անոնց։

Հոն, նորեկ հիւպատոսներուն ներկայութեանը, իր վրանին մէջ, միչիլ Էահէմ բաշան, Զեյմունի պատգամաւորութեան դառնալով.

— Էֆէնտիներ, ըսաւ, մեծ ակրութեանց ներկայացուցիչ հիւպատոս պէկերը մասնաւոր պաշտօնով եկած են վերջ մը դնելու յաւալի և արիւնոտ դէպքերուն և միանգամընդմիշտ խաղաղութիւնը վերահաստատելու համ, այնպէս չէ՞, հիւպատո՛ս պէկեր.

— Այ՛, այնպէս է, պատասխանեց ամենուն կողմէն իտալական հիւպատոսը, Պ. Վիթօ, ակնարկ և հոգ դէմքով պատկառելի անձնաւորութիւն մը, եկած ենք կայսերական կառավարութեան և Զեյմունի լեռնականներուն միջև հաչտութեան մը հիմերը դնելու.

— Շնորհակալ ենք վսեմաչուք հիւպատոսներէն, յարեց Զեյմունի պատգամաւորներուս պետ՝ Հապոր իչխանը, երախտապարտ ենք իրենց, որ այս դժնդակ եղանակին, բարեհաճեցան Հալէպէն մինչև այս ձիւնոտ լեռները գալ մեր բարիքին համար։

Յետոյ, խօսակցութիւնը դարձաւ յանկարծ հաչտութեան յարակից քանի մը դիւրաւոր կէտերու վրայ, որոնք բանակցութեանց հիմը պիտի կազմէին։

Եւ սկսաւ բանավէճ մը, դրախնելը հետզհետէ աստքան։

Մինչեր Էահէմ բաշա, բարկութեան մէկ բոպէին, յանկարծ ոտքի ելաւ և ցոյց ապով Զեյմունի պատգամաւորները.

— Վսեմաչո՛ւք պէկեր, գոչեց հիւպատոսներու երեսին, ասոնց հետ բանակցութեան չեմ կրնար մտնել, մինչև որ ինձի չը յանձնեն օտարականները.

— Ո՞ր օտարականները, մռնչեց Հապոր իչխանը.

— Դուրսէն ևկող պատրաստները, զօրքի թաճիները, պատասխանեց Ընդհանուրը Հրամանատարը նոյն բարկացոտ ու ազատական դէմքով. եթէ այդ խառնաբարները չը յանձնէք...

— Ինչ պիտի ընէք, ընդմիջեց Հազար Իշխանը, ինչ, ձեր ազատասիրութեան արժէքը գիտնք, միշտ բաց, ուրիշ զատանութեան անզէն անպաշտպան Հայրենի աչքը վախցուցէք այդպիսի... ազնուականով, որանք մեր ականջին ճանճի բզզոցի մը չափ արժէք չունին։

Էհէմ բացան ինքզինք կ'ուզէր կատարեալներն, զոր սակայն բռնադատուած էր գաղնել, հիւպատոսութեան ներկայութիւնը կ'արգիլէր կիրքերու պատկումը։

Հիւպատոսներուն երիցագոյնը Պ. Վիլիօ միջամտեց, մխիթարը հանդարտութեան հրաւիրեց և Զեմունի պատգամաւորները չանաց համոզել անուշ խօսքերով, կառավարութեան յանձնելու վնասակարները, որոնք ժողովուրդը գրգռած և ապստամբութեան հրաւիրած էին կառավարութեան դէմ։ Սակայն պատգամաւորները, Հազար Իշխանին բերնով, բացարձակապէս մերժեցին յանձնել հիւրերը, ապատնալով, հակառակ պարտադրին, վերակոչել թշնամութիւնները, և մինչև գոնէ չարունակել պատերազմը։

Հիւպատոսները, առաջին անդամուան համար բանական նկատելով այս նախնական ատեակցութիւնը, հետեւեալ օրուան համար խորհրդակցութեան հրաւիրելին նոյն պատգամաւորութիւնը, դարձեալ միշտիրի վրանին մէջ, և խնդրեցին որ երկուք երկոց մէջ նախապէս ձեռնն օտարականները կառավարութեան յանձնելու խնդիրը, որպէս զի հաշտութեան միւս պայմաններուն նկատմամբ դիւրին ըլլայ համաձայնութեան գետին մը պատրաստել։

Պատգամաւորները պժգոհ մնալնուցան հիւպատոսանեւրուն քաղէն, որոնք, առաջին ակնարկով մը, կասկածելի երեւցան իրենց, ասկի Ապահով Համիտի պէս Բրուսացւոյ մը գործիքները, քան թէ Չեխոսլովակի պաշտպանները...։

Չեխոսլովակիոյ վերադարձին, պատգամաւորութիւնը նոյն իրիկունը գումարեց արտասովոր նիստ մը, իրարու հետ իմանալու ապագան մէջ։

Ներկայ էին Ս. Աստուածածնի վանքէն՝

Փոխ Վանահայր Տիրացուհան Տէր Սարգիս քահանան,
Ծիրնաւոր փոխ վանահայր Թադեոսեան Բարխուդարեան վարդապետը,
Նորաշխարհեան Նազարէթ չաւուշը,
Նորաշխարհեան Եղիա ագան, վանքին պահապանապետը,
Հնչակեան ներկայացուցիչ պ. Ազատին, և իր ընկերներէն Ապահ.

Ս. Լուսաւորչայ թաղէն՝

Կիւլվանեան Նազարէթ ագան,
Աբարդեան մահտեսի Փանոս ագան,
Դաւթեբէկցոյ քահանան,
Կիւլվանեան Արթին ագան,
Գասապեան Գրիգոր էֆէնտին,

Սուրբհոգոյ թաղէն՝

Քարճմօրուք Տէր Կարապետը,
Բասիլոսեանց Պապա ագան,

Իշխանապատի Սուրբ Նշան Կաթողիկե ազգ.
Շահրիմեց Աւետիս ազգ.
Մարկանեան Կաթողիկե ազգ.
Եղնիկեան Առաքել ազգ.
Ահարոնեան Յովհաննէս էֆէնտի,
Բերդաձոր Իչխան Կաթողիկե ազգ.

Շօրվաճեան կամ Պօղոսեանց Թաղէն՝

Դաւիթեց Տէր Նչանը,
Շօրվաճեան Հաջար Իչխանը,
Պաղտեց Սարգիս ազգ.
Թաչտեց Յակոբ էֆէնտի,
Զաքարեց Պետրոս ազգ.
Տէր Դաւթարեց Աւետիք ազգ.
Թօփչեց Առաքել ազգ.

Խակ Կարկըռար Թաղէն՝

Աղճաղէկեց Տէր Մինաս,
Եաղուպեան Սերովբէ ազգ.
» Գաւրիէլ ազգ.
» Լեւոն էֆէնտի,
Անդրէասեց Առաքել ազգ.
Տէր Յակոբեան Կաթողիկե էֆէնտին։

Այս նիւթոյն նկատմամբ ժողովականներէն զատ, յիշեալ պիշնամաժողովին հրաւիրուած էին Կաթողիկ Հայոց հոգեւոր պետը Պետիկեան Տ. Յովհաննէս վարդապետ, և հայ բողոքականներու քարոզիչը՝ պատուելի Կոտան Մոսմճեան։

Ժողովը միանգամ կէս գիշեր տեւեց և բուռն վիճաբանութիւններէ ետքը, հետեւեալ որոշումներուն վրայ կատարեալ համաձայնութիւն մը գոյացաւ. —

1.— Բանակցութիւնները վարելու պաշտօն և հաշտութեան պայմանները դնելու լիազօրութիւն արուեցաւ ստորեւ յիշեալ պատգամաւորներուն, որոնց անուններն ալ կը դնենք ստորև.—

Թադաճեան Տ. Բարթողիմէոս վարդապետը.
Կէսիկեան Տ. Յովհաննէս »
Մուրատեան Կոստան Պատուելին,
Երկայնեան Կարապետ քահանան,
Շօրվաչեան Հազար Իչխանը,
Բասիլոսեանց Կարապետ ապան,
Կիւլպենկեան Նազարէթ »
Պալճեանց Սարգիս »
Սնդրէասեանց Աստուած »
Եաղուպեան Սերովբէ »
Սահինեանց Հաճի Աբթին »
Զախարեանց Պետրոս »

2.— Բացարձակապէս մերժել Համիտի կառավարութեան յանձնելու Հնչակեան պարոնները.

3.— Լիբանանի ձեւով առանձնաշնորհեալ վարչութիւն մը պահանջել Զեյթունի և չրջականերու գիւղերուն համար.

4.— Ընդհանուր կայսերական նեղութիւն.

Ց. Փ.

Երբեմն զօրանոցի այրած չէնքի վրան վրայ բարձրացած մեծաստղած վրանի մը տակ հաւաքուած, կը վճռտանէին անոնք, հայատեաններ բանակցութիւնները վարողները։

Այս արտակարգ նիստին կը նախագահէր, վեց հետապատմութեան երիցագոյնը, իսկական հետապատմութեան վիճակ։ Ներկայ էին միւս հինգ հետազօտողները, ընդհանուր հրամանատար մուչիր էմհէմ բայան, պատերազմական բանակին հրամանատար Սալի պէյը — որ Զեքեանէ չորրորդ բաշտալեանն ալ էր — Ամարել Համիտէ —, ազգայնական անդամներէն գնդապետ մը, երկու հաղարապետներ և մէկ գնդ-հազարապետ, և Զեքեանի լուսօր ատ ա ն ե կ ո ւ պատգամաւորները։

Պարտ վիճակ, երբեմն իր թարգմանին միջոցաւ և երբեմն ալ իր խնդճուկ տաճկերէնովը, գ'ուբ կ'աշխատէր ժողովին մէջ հանդարտութիւնը վերահաստատել, անգամ մը տաքցած էին գլուխները, Լեան բոլոր պատգամաւորները զայրացած էին և ակռայ կը կրճտէին էմհէմ բայրաքին դէմ, որ յամառօրէն կը պնդէր իր դահլիճն պահանջելուն վրայ, մինչ աւելի անդամներ կըրկնած էր, ամէն բանէ առաջ, գնա հայատեանեան բանակցութեան չը սկսած, կը պահանջէք վերջ տ ո ւ մ ի մ ա-

ձիևերը, որոնք վրդոված էին, կ՚ըսէր, այս կողմնապահպանութեանը։

— Վեհափառ Սուլթանը, կը պատասխանէր միւսիրը, իր սիրելի հպատակներուն մէկ մասէն չ՚անցնիր և իր աչքի լոյսին պէս կը սիրէ Զեմմունը, պիտի՞ք էֆէնտիներ,

— Թիան՚նք, պիտի՚նք, կը կրկնէր Հազար Իշխանը պլեի նշանակալից ճօճումով մը, վաղո՚ւց կը վայելենք վեհափառ Սուլթանին առատաձեռնութիւնները, բայց միւսիրը բաչա՛, ինչպէս կանխատեսուեցաւ, մենք չենք կրնար ձեզի յանձնել այդ մարդիկը։

— Բայց յանձնելո՚ւ է, յանձնելո՚ւ, կը սպառնար Սալի պէյը։

— Դուք, Սալի՛ պէյ, պոչից յանկարծ Բարիոպիմէոս վարդապետը, դուք լսեցի՛ք, դեռ երես ունի՞ք բերան բանալու։

— Սա ինչ խօսք է, միջամտեց սպայակոյտի մեծ պետապետը։

— Դուք չէ՛ք հասկնար, պէ՛յ, ընդմիջեց Հազար Իշխանը, զժրախտ վարդապետին սիրտը խանձա՛ծ է, իր վանքին աւերակը յիշեց, երբ Սալի պէյը սեսաւ։

Հիւպատոսները հետաքրքիր ակնարկներ կը փոխանակէին իրարու։

— Վանքս այրեցի՛ք, պ ա յ ր՛ մ, կը մռնչէր վարդապետը, բնաւնոյքը ցուցնելով, ժողովուրդս ջարդեցի՛ք, ձ է յ լ ա՛ս, և հիմա դիմացս նստած, դեռ կը խօսի՛ք...։

Հիւպատոսները սոխուեցան միջամտել և հանդուրժութեան յորդորել բարկացած վարդապետը, որ անգամ մը բռնկած, լեզուին կառաւը։

Վերջապէս, պարոն Վիմոյի աղաչարկութեան վրայ, լռութիւնը վերսաին տիրեց վրանին մէջ։

Էմէմ բաչան, գլուխը վեր առաւ, և, չարաճճի ակնարկ մը ղրկելով բերդատէր Իշխանին.

— Կարապե՛տ ապա, քառ. ընտանի չեղաւ մը, պուք ինչո՞ւ չէք խօսիր.

— Ի՞նչ խօսիմ, միւրիր բաշա, պատասխանեց Մանանեան, երկու ձեռքերը ճօճելով, մինչ իր հեղնատ ու ծաղրածու դէմքը կը նշմարուէր մութի ամպերուն մէջէն, որոնք իր վերեն պարա կը խաւիէին. պուք պօմպաճիները կուզէք մնայ, կամ մենք հոս եկած ենք հիւպատոս պէյերան հրաւէրով, և մեր երկրին համար գործած խաղաղութիւնը վերահաստատելու յոյսով։

— Ո՛վ էր որ խանգարեց խաղաղութիւնը, Կարապե՛տ ապա, հարցուց միւրիրը ոտահանան չեղաւ մը, այդ գոմիպաճիները չէին. ատոնք չէին որ այսքան անմեղ արիւն թափել տուին, այս քանի՛ ամիս է. կը գործեցնեմ, մանաւանդ կը ցաւիմ ձեր խօսքին վրայ, ձեր հանգիստը, ձեր խաղաղութիւնը, ձեր երջանկութիւնը թանաւորող օձե՛ր կը տաքցնէք ձեր ծոցին մէջ. ձեր թշնամիները կը պաշտպանէք, Աստուա՛ծ իմ, այս ինչ գործեցնելի ժողովուրդ է...։

— Միւրիր բաշա, մէջտեղ Երկայնեան աէր Կարապետ քահանան, նայելէն Քարձմօրուքը, պուք պիտ վազե՛ց կը ձանչնաք, պիտէք անոնք թէ ո՛րքան կը սիրեմ մեր բարեկեցիկ կառավարութիւնը, և թէ ո՛րքան կը վախցիմ խաղաղութենեն.

— Է՛, փոխադ էֆէնտի, ընդմիջեց Էհմէտ բաշան, դէշ չատաչարան չէ, նայելնք ինչ պիտի ըլլայ վերջաբանը...

— Միւրիր բաշա, չարաճճիկը Քարձմօրուքը, ընդունելի ամիսներով ու պատրաստակամ ո՛և է չարաճախութեան դէմ. կը տեսնեմ թէ՝ տակաւին չա՛տ հեռու ենք հաշտութենէն, քանի որ ձեր վանութիւնը կը պնդէ իր նախկին խօսքին վրայ.

— Ո՞ր խօսքին, փոխադ էֆէնտի, ընդմիջեց միւրիրը.

— Դուք դ օմիթաճինե՛րը կը պահանջէք, իսկ

— Ձը պահանջե՞մ, ընդմիջեց դարձեալ միւշիրը,

— կրնա՞ք պահանջել, բայց՝ ... չարաւնակեց քահանան նշանակալից չարժուձեւով մը.

— Մ՛վ է յանձնողը, գոռաց Բարթողիմէոս վարպապետը:

Եւ Զևիաւնի պատգամաւորները պատրաստուեցան ոտքի կենալու, երբ, ժողովին նախագահը, պարոն Վիթօ, դառնալով անոնց.

— Նստեցէ՛ք, նստեցէ՛ք, ըսաւ ձեռքը չարժելով, ա՛լ կերթանք, քիչ մը պազարեան, քիչ մըն ալ համբարձումեան, սիրելինե՛ր, մենք ձեզի խազապուխեան պատգամաւոր եկած ենք, պէտք է, անդրաժե՛չտ է խազապուխենը. ժողովուրդը, կը անանի՛ք, եթէ այս վիճակը մէկ քանի օր ալ տեւէ, պիտի վիճանայ, պիտի ոչնչանա՛յ, մե՛ղք է, մե՛ղք է:

Աղմուկները լռեցին, պահ մը կիրքերը հանդարտացան:

— Վահճայե՛ք նախագահ, ըսաւ Հազար Իչխանը, մենք չնորհապա՛րտ ենք ձեզի, այս ձիւնին, ձմեռին, այս ամենաթախտ ու գմեռ օրերուն, ա՛յնքան հեռաւոր տեղերէ բարեհաճեցաք այցելել մեզի, ո՛չ ըլլաք, ոսկան, կ՛երեւայ թէ, մեր միւշիր բայան գեռ չէ յագնած պատերազմին, հետեւաբար, պիտի ներէք անշուշտ, եթէ մենք ալ, մեր կարգին, մեր գլխուն ճարը նայինք, հասկցա՞ծ ե, հաչատիւնը կարելի չը պիտի ըլլայ իրագործել, քանի որ.

— Քանի որ, չարաւնակեց Անդրէասեանց Աստուածատան, մեր միւշիր բայան ամէն գնով կը պահանջէ մեր հիւրե՛րը.

— Հիւրե՛ր, ի՞նչ հիւրեր, հեգնեց Էահէմ բայան, գօմիթաճինե՛րը, խառվարարնե՛րը, որոնք միամիտ,

անմի՛ջ ժպտալուդը դէնքի հրաւիրեցին, և այնքան ազնիւներու պատ բայլն, չարագործնե՛րը...

— Ատոնք չի՛ն չարագործները, բայց՛, թղթակից Բարթոլիմէոս վարպետը։

— Մարդասպաննե՛ր են անոնք, անխի՛ղճ մարդասպաններ, պոչից ընդհանուր հրամանատարը։

— Մարդասպաննե՛րն ալ մարդասպանը, Մե՛ծ Մարդասպա՛նը Պոլի՛ս կը լաղմի, Պոլի՛ս, սրբեցնո՛ղ գահին վրայ...

— Հիւպատո՛ս պէյ, արտօրեայ էսհէմ բայան, գտնելով պարոն Վիլհօյի, որ իր երիզմի մօտ-քին ուխտաւ պնեխուան մէջէն կը ժպտէր, ասիկա անսովորական է, անհանդուրժելի է, Օդոստոսիոս Վեհապե՛տս կը նախատուի հոս, վրանիս սակ, վեց Մեծ Տէրութեանց ներկայացուցիչներո՛ւն առջև...

— Մի՛ աղնքան պղտոզիք, միւնի՛ր բայա, հեզնեց Ֆրանսական վոխ-հիւպատոսը պարոն Պարթելըմի, հաշտութեան բանակցութիւնները յաջողութեամբ պսակելու համար, վիճաբանութիւններուն մէջ պահելու է պատկառելի։

— Բայց ամէն բան չափ մը, սահմա՛ն մը կ՛ունենայ, հիւպատո՛ս պէյ, պիտի տուա՛ս Սալի պէյը։

— Հոգ չէ՛, հոգ չէ՛, բայա՛, մէջտեղը բրիտանական հիւպատոսը։

Վիճաբանութիւններուն ուշգրութիւնը վոխելու համար, պարոն Վիլհօն, դարձաւ ըսաւ Բարթոլիմէոս վարդապետին։

— Վերապատուելի՛ հայր, ինչ խնդրի ծառայեցիք, և ինչպէս, այդ վեց օտար հիւրերուն չարչրել աչքառութեան դէմ ապահովութիւն հաչակելիք։

— Զրպարտութի՛ւն է, զրպարտութի՛ւն, պարո՛ն հիւպատոս. այդ հիւրերը բնաւ չանցանք մը չունին։

— Զարմա՜նք, բացագանչեց պարոն Վլիմօ, թայց ի՞նչ գործ ունէին, ինչո՞ւ եկած էին ուրեմն այս կողմերը, առանք չէի՞ն որ ձեզ ապաստանութեան մղեցին։

— Ո՛չ, ո՛չ, պարո՛ն հիւպատոս, բողոքեց վարդապետը, Զեմունի ժողովուրդը կարօտ չէ՛ պատրէն յորդորելու, մե՛նք պարզեցինք ապաստանութեան գլուխը, և, կ՚ուզէ՞ք լսել ճշմարտութիւնը, նա՛ս կը գտնուի պարապուխանելէն մէկը, նոյնի՛սկ ձեր խոսակիցը...։

Հիւպատոսանոցը հիացիկ աչքերով կը դիտէին Յունուարի փառը առիւծին չառագունած դէմքը, որ նոյն պահուն գաժան արտայայտութիւններ առած էր։

— Ուրեմն դուք էք ապստամբութեան պարապուխանելէն մէկը, վերսաին հարցուց նախագահը։

— Այո՛, պարո՛ն հիւպատոս, ե՛ս եմ, ե՛ս։

— Ինչո՞ւ ապստամբեցաք։

— Ոսկորնե՛ն հասած էր դառնակը, պատասխանեց վարդապետը։

— Ի՞նչպէս, հարցուց նախագահը։

— Զգա՜ծ էինք բ է ժ իմ է ն։

— Ո՞ր բէժիմէն...

— Համիտակա՛ն, չարաճակեց վարդապետը, որ հասկնալ է բռնապետութեան, ո՞ր մէկը, ո՞ր մէկը քաւեմ ընդվզեցուիչ արարքներէն, որոնք յաջորդաբար գործուեցան այս պատերազմին նախորդող օրերուն մէջ։

— Մէ՛կը միայն յիշեցէ՛ք, վերապատուելի՛ հայր, չարաճակեց նախագահը, պատմեցէ՛ք նայնը։

Զեմունի պատգամաւորները խիստ գոհ էին վիճաբանութեան այս նոր դարձուածքէն, և իրենց ամենաբնորոշ ու չարժուածքներով կը քաջալերէին վարդապետը, որ նոյն պահուն, կը նմանէր խաւերախ երիվարի մը, որ առնձը կտրած, կը վարդէ արչաւանքի

Իսկ միւս ժողովականները. բայց ի վեր հիւպատոսները, ակռայ կը կրճտացնէին անոր դէմ, որ կը համարձակէր օտար ակրոթեանց ներկայացուցիչներուն առջև վարկաբեկել փորձել իրենց վեհափառ Սուլթանին կառավարութիւնը.

— Պարո՛ն հիւպատոսներ, չարունակեց վարդապետը, մէկը միայն պիտի պատմեմ, լսեցէ՛ք։

Բոլոր աչքերը յառեցան վարդապետին.

— Դամասկոսի պատուար մը պրկած էր մեզի մեր հարևանի(*) կառավարութիւնը, չարունակեց վարդապետը, այդ մարդը, վեհափառ(*) Սուլթանին բիթիէն խնամած էր, մարդասպանի աչքերով, արիւնկրկի աւազակ մը.

— Վարդապե՛տ, ընդմիջեց Էմէ՛ն բէյ, չը կրնամ լսել առանձին դիմքը չարչարող զայրոյթի բռնութիւնը, կշտիով խօսեցէ՛ք,

— Վանմաչու՛ք նահապա՛տ, չարունակեց վարդապետը, կ՛ապշեմ, ազդարարեցէ՛ք, թէ՛ղ չընդմիջէ.

— Շարունակեցէ՛ք, վերապատուելի՛ հայր, յարեց պարոն Վիմօ.

— Դամասկոսի պատմուճանին տակ ծածկուած այդ չարագործը, չարունակեց վարդապետը, Մարաշի կառավարիչ բռչային պաշտպանեալը, օրին մէկը պայմանաւ մի փախանորդ կարգուեցաւ, և մեր գաւառակի ղեկավարն ճշմարիտ պատուհաս մը դարձաւ.

— Իրողութիւն մը, դէպք մը, ատոր՛ք մը պատմեցէ՛ք, վերապատուելի՛ հայր, ազդարարեց նահապետը.

— Գիտէ՞ք ինչ ըրաւ, յարեց վարդապետը, այդ բարբարոս պաշտօնեան, որուն պաշտօնը պիտի ըլլար հալուել ժողովուրդը.

— Ի՞նչ ըրաւ, հարցուց միւիլը զայրագին չեչաով մը, ըսէ՛ք լմնցուցէ՛ք.

— Զեթաևի դիւզերէն ոգքաս մը, չարունակեց վարպապետը, յիսուն դրուշ տուրքի պարտք ունէր կառավարութեան. այդ անասունը դատուելու, այդ չնչին պարտքին համար, ոգքասին երեք էշերը — իր ընտանիքին ապրուստի միակ միջոցը — բռնեց տանուրդի հանեց և իր Մարաչցի բարեկամներէն մէկուն ձախեց յիսուն դրուշի, կը լսէք, պարոն հիւպատոսներ.

— Զրպարտութիւն է, պոռաց Ալի պէյը, չինծո՞ւ է, չինծո՞...։

Զեթաևի պատգամաւորները քաշ քաշ խնդացին։

— Այդչափով չի վերջանար, տէր սուրբ, յիշեցուց Հազար Իչխանը, կարևորը կը մնայ։

— Մի՛ւիր բաչա, յարեց անդիէն Քարամօրուք քահանան, կը խնդրեմ, մի՛ պղտոիր, Ծրնուղի վանքին վախ-վանահայրը բան առ բան պատմեց ձմեռատիւթիւնը, մոռցաւ սուէք որ մնացեալը չարաշնակեմ։

Յետոյ դառնալով պարոն Վիխօյի.

— Վանահայ՛ր նախագահ, ըսաւ. մեր ազգային ժողովին կազմէն ևս անձամբ դիմելի յիշել դատը — դատյմադատին, յիսունը դրուշ տուրքի պարտքը վճարելու պատրաստակամութիւն յայտնելի և խնդրելի որ բանտէն վերադարձնել ոգքասին երեք էշերը։

— Դատը – դատյմադատը, ընդմիջեց պարոն Վիխօ, ի՞նչպէս վարուեցաւ։

— Մերժից խնդրանքս, պատասխանեց Քարամօրուք քահանան։

— Միայն մերժի՞ց, յարեց անդիէն Անդրէասեանց Սահակ ոգան իր չահաչուն ձայնով։

— Պարո՛ն նախագահ, չարունակեց Տէր Կարապետ, ո՛չ միայն մերժից խնդրանքս, ո՛չ միայն չընդունեց յիսունը դրուշը, այլ, երեսս պոռաց։

— Ինչ պատահեցաւ, հարցուց Էմէէմ բաշան.

— Ես յանկարծ այսպէս կը վարանիմ ձեզի հետ, շարունակեց քահանան, որպէս զի խռովութիւն մը ծագի, և վեհափառ Սուլթանը բնաջինջ ընէ Զեմմուները...

Հիւպատոսները, ապշահար ոտքի ելան, մինչ Էմէէմ բաշան, ու իր պատկառելի իրաւունքը, աչքերնին դեռին սեւեռած, լուռ կը մնար՝ Բարձրագոյն քահանային պարտութեան բոլոր նշանները։

Պարոն Վիլմօ բացագանչեց.

— Օ՛, դանակը ոսկրին է անցեր, ինչ ընէին այս մարդիկը, մինչ իրաւունք չունէին ապրեցնելու...։

Էմէէմ բաշան ամօթէն ու կատաղութենէն դունատեցաւ եղաւ.

— Եւ այս բոլորէն ետքը, գոչեց Հազար իշխանը, դեռ երեսի ջուր կ՛ուզէ իրեն ապտակողներուն դէմ դատի երթալ, իրեն խռովարարներ ամրոցանելու մէկ քանի պանդուխտներ են, որոնք մեր ծոցը կը գտնուին իրեն հետ, հիմակ հասկցա՞ք, բաշա՛։ Ո՞վ է դրդիչը, ո՞վ է խռովարարը...

— Ըսել է թէ, բացաւ վերջապէս Էմէէմ բաշան իր բերանը, այդ գոմիճաճինները կը պաշտպանէք, չվիաի յանձնէք զանոնք կայսերական կառավարութեան.

— Միշտ բաշա, մռնչեց Բարթազիմէոս վարպետը, այդ վախկոտն հրաժարեցէք, Զեմմուն ժողովուրդին դարաւոր թոյլ չտուր երբեք այս վատութիւնը գործելու. ինչպէս կ՛ուզէք որ մեր հիւրերը յանձնենք Մեծ Մարդասպանի կառավարութեան ձեռքը...

— Ո՞վ է Մեծ Մարդասպանը, գոչեցին ապշահիացած անդամները, դաժան նայուածքներ չռելով Ֆրանգի վարդապետին.

— Չեր Փառիչ՝ն է, Ապտիւլ Համիտը, պատասխանեց անվեհեր վարպապետը, Հայրենիքին Դաւաճա՛նը, Ազգին Դահի՛ճը..., Օ՛, այդ մարդուն մա՛րդ յանձնել անհաւատալի՛ բան է...:

Իսէմ բայան, ա՛լ չկրնալով զսպել իր բարկութիւնը.

— Վարպապե՛տ, պատասխանեց, ա՛լ հերի՛ք է, համր կը մնամ կ՛ըսես...:

Յետոյ դառնալով հիւպատոսներուն.

— Հիւպատո՛ս պէյեր, բաւ, ա՛լ չենք կրնար անտարբեր դառնալ այդքան ծանր նախատինքներու հանդէպ, որոնք այդքան բրտօրէն կուղղուին մեր Վեհափառ Սուլթանի հասցէին:

Եւ, իր ոտքերուն հետ, կը պատրաստուէր դուրս ելլել վրանէն, երբ պարոն Վիլիօ, նախագահը, լուրջ դէմքով մը, որ հետզհետէ ան անհասկնալի խաղաղութիւն մը կը բերէր.

— Սպասեցէ՛ք միչի՛ր բայա, բաւ, նիւ կրկնեցանք այս ընթացքը չարունակէ, կ՛ներեայ թէ մենք պիտի ձգենք մեկնիլ, առանց բանակցութիւն չըլլար. հանդամանութիւնն մը գալո՛ւ է վերջապէս, երկուսո՛ւ ալ գոհացութիւն է հարկաւոր, հաչտութիւնը չպիտի գայանայ մինչև որ փոխադարձ զիջումներ չընէք իրարու, օրինակի համար, ան այժմ մէկդի ձգեցէք ան օտարականները, առիկա հաքի խնդի՛ր է:

Իսէմ բայա քիչ մը հանդարտեցաւ, նախկին ազատ յակոյտը, և դարձեալ նստան իրենց տեղը, մինչ Չեքիրանի պատգամաւորներուն միջև տաք բանավէճ մը տեղի կ՛ունենար:

Վերջապէս, հիւպատոսներուն ազդու միջամտութեան չնորհիւ, Չեքիրանցիները յաջողեցան, ո՛չ միայն չը յանձնել Ազատականները, այլ նոյնիսկ պարտադրելին պարսկ Ազատի մասնակցութիւնը՝ հաչտութեան պայ-

մանուկը մասին կառավարչի բանակցությունների մէջ։

Այսպէս, մէկ չարամիտ աւելի անհոգին այս բանակցութիւնները, մինչև որ վերջնական համաձայնութիւնը դոյացաւ, հաշտութեան բոլոր պվճառը պատմութեան վրայ։ Կը մնար միայն Հնչակեան պարոնները կառավարութեան յանձնելու խնդիրը։

Մի քիչ կահկի բաշան, վերջնականապէս համոզուած էր թէ՝ Զեմոնի լուռ ականները չպիտի յանձնեն այդ օտարականները, մինչդեռ Պոլսէն չարաւնակ հրահանգներ ու հրամաններ կը սեղային, այդ մարդկութեան ձերբակալումը պահանջող խիստ հրամաններ։ Ուստի, վերջին ժողովի մէջ, ուր ընդունուած էին բոլոր պայմանները, մանաւանդ ապահով վկայ հիւպատոսներուն, առնոց ապրուստ միջամտութիւնը խնդրելով Զեմոնցիներուն քով, որպէս զի, եթէ անկարելի է այդ վկայ պարոնները Պոլիս ղրկել հարկաւորութեան ատեն, գոնէ Սրտաստանի վաստուին մէնտը, Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն հեռու։

Պարոն Վիթօ յաջողցաւ համոզել Զեմոնի պատգամաւորները, հետեւեալ պայմանով.— Վկայ հիւպատոսներուն երաշխաւորութեան ատեն, Հնչակեան վկայ պարոնները. հիւպատոսարաններու թարգմաններուն ու բարեպատներուն ընկերակցութեամբ, պէտք է Մերթին ապրուին, ուրկէ պիտի ղրկուին եւրոպական ա՛ն է ամբողջութեան մը պրօչակը կրող չոգենաւ մը։

Սհա՛ւ ատեն Զեմոնի հաշտութեան դաշնագիրը, երկուսանք ստորագրուած, և վկայ հիւպատոսներուն կողմէն հաստատուած.

1. Զեմոնցիները բացարձակապէս կը մերժեն Օսմանեան կառավարութեան յանձնել իրենց վկայ հիւրերը, որոնք ապստամբութեան պարագլուխներ ամբաստանուած էին.

2. Զեթունի պատասխանատուն այդ դրամի վրայ պատրաստելը պիտի կարողանա ամանման հողը։ Այս առթիւ, Բ. Դուռը վայ մեծ ախտաբանից Կ. Պոլսոյ նախկին գործակիցներուն հրաչխատարութիւն կատարելու, յիշեալ դրամներուն մնկնումը մինչեւ ետքը պահ, պիտի կատարուի ապահով եւ անվնաս կերպով, Օսմանեան կառավարութեան ծախքովը։

3. Բանակցող հիւպատոսներուն միջոցաւ, Կ. Պոլսոյ մեծ դեսպանները կ՚երաշխաւորին վայ պարագրաւելներուն նկատմամբ Զ. յօդուածի պատմատրութեանց ճշդիւ դործադրութիւնը, ճիշդ այն եղանակով, որ ի գործ կը դրուի եւրոպական հիւպատոսներուն եւ հպատակներուն նկատմամբ։

4. Ընդհանուր նեղում, կատարեալ եւ ամբողջական, ոչ միայն Զեթունցիներուն, այլ նաեւ հոն ապատաւոտ գիւղացիներուն, ճամբորդներուն եւ այդ կողմերու հայ հրատարակութիւններուն։

5. Պիտի նշանակուի Զեթունի քրիստոնեայ կառավարիչ մը, որ ընտրուած պիտի ըլլայ եւրոպական ախտաբանից հաստատութեամբ։

6. Զեթունի ռազմականութիւնը, հարկահաւաքները, ռազմական պիւրօներնը, եւ կառավարութեան բոլոր պաշտօնեաները պիտի ընտրուին ու կազմուին նոյն իսկ Զեթունի բնիկներէն։

7. Զեթունցիները չպիտի վճարեն բոլոր յետնեալ տուրքերը (պարտայ) (*) եւ ամբողջ հինգ տարի պէտք է վերջ մնան տուրք վճարելէ։

(*) Բայի պահազան կարգի տուրքերէ, տասանորդական, պիւրօրական, կառուցուածական, եւն, Զեթունցիները 70000 ռուբլի վոխառութիւն ըրած էին ախտաբանի երկրագործական պահքայէն։

8. Բնակչութեան իւրաքանչիւր անձնաւոր կարգադրութեան չափով, համեմատական հարկերու վճարելիքը պիտի հաստատուի.

9. Զեթունցիներուն կեանքը, պատիւը, ինչքը, և կրօնական ազատութիւնը ի'ապահովուի և ի'նքնավարութեան ներքոյական ամրութեանց կազմէն:

10. Զեթուն ապաստանած բոլոր հայ գիւղացիներուն, ինչպէս նաև Թուրքիոյ այլեայլ վայրերէն եկած և հոն հաստատած բոլոր հայ բնակիչներու, անհատներու և խմբերու անվտանգ և ապահով իրենց տեղերը վերադարձը պիտի կատարուի բանակցող հիւպատոսներու անմիջական հսկողութեան ատկ.

11. Զեթունցիներուն ձեռքով Զեթունի կայսերական պօրանոցէն գրաւուած պատերազմական պէնքերը (մարթինի և երկու Մնդանօթներ) Օսմանեան կառավարութեան պիտի յանձնուին այն պայմանով ատկայն, որ Զեթունի չրջակայ գաւառներու ամէն Թուրք, Չերքէզ, Քիւրտին, քաւթա և ուրիշ խառն գիւղացիներուն ձեռքէն ալ պէտք է առնուին այդ կարգի պէնքերը: Զեթունցիները պիտի կրնան ազատօրէն կրել իրենց սովորական պէնքերը:

12. Զեթունցիներու մերժման համաձայն, իրենք չպիտի վերաչինեն հաստատուն ղօրանոցը, որուն վերաչինութիւնը կը վերաբերի Օսմանեան կառավարութեան:

13. Օսմանեան բանակը պիտի Թողու Զեթունը, և հեռանայ, մէկ վաչտ գինւոր միայն պիտի մնայ հոն, և այդ վաչտը՝ չպիտի ունենայ ո'և է իրաւունք միջամտելու Զեթունի ներքին գործերուն, ո'չ ալ պիտի պաշտօն ունենայ անոր խաղաղութիւնը պահպանելու:

14. Եւրոպական բանակցող հիւպատոսները չպիտի մնկնին Զեթունէն մինչև ներկայ դաշնագրի տարածագրութեանց անթերի գործադրութիւնը (*).

15. Եւրոպական մնձ տէրութիւնները Մարաչի մէջ պիտի հաստատեն հիւպատոսներ, որոնց պաշտօնը պիտի կայանայ Զեթունի նոր բէժիմի պահպանութեան, և ընդունուած դաշնագրի պայմաններուն մշտական դործադրութեան հսկում մէջ, (**)

Տանըմինգ յօդուածներէ բաղկացած այս դաշնագիրը, Հալէպի վեց հիւպատոսներուն կողմէն հաստատուելէ յետոյ, կ. Պոլսոյ մնձ դեսպաններուն միջոցաւ, ներկայացուցաւ Ապտիւլ Համիտ Բ.ի հրամայականը, որ ասկայն, ինչպէս ուրիշ ամէն դաշնագիրներ, դրեթէ մնաց առ կը մնայ մինչև յարդ . . . :

(*) 30Դ. 14ի համաձայն, Զեթունցիներուն կողմէն պաշտօնական բանակցութիւնները պահանջ դրին նաև արձանագրելու միջազգային երաշխաւորութեան հաստատ մը, օսմանեան քաշ. և դին. իշխանութիւններուն կողմէն ամէն անակնկալներու դէմ՝ Զեթունի նոր բէժիմը պահպանելու համար.

(**) Այս դաշնագրի բոլոր տրամադրութեանց գործադրութիւնը կը տարածուի Զեթունէ քազայի և իր չորսկայ տարի մօտ գիւղերուն վրայ, որոնց մէջ կը գտնուին միայն 10 թուրք գիւղեր ալ, ինչպէս նաև քանի մը հայ գիւղեր, որոնք Անտարտնի եպիսկոպոսարանին կը պատկանէին:

Ը

Հայաստանը կառավարած լրագրերուն մեջն էր, և արդէն ձեռնարկուած էր պաշտպան դիրքեր յօդուածներուն պարծանքը ընելու։

Ազատականները, վեց Հնչակեաններ, վեց հիւսիսոնեան կողմէն նշանակուած թարգմաններու և բառապաններու հիմնադրութեան առիթ, հետևյեան Զեմուշեն և անվանապէս հասան Մերսին, ուրկէ օտար չգիտնալու մը նամակ, մեկնեցան Արտասահման։

Հայաստանի Դաշնակցութեան Յօդ. 4ի համաձայն, կայսերական ընդհանուր ներում չնորհուած ըլլալով ո՛չ մեկայն բնակիներուն, այլ և հոն ապաստանած վտանգաւորներուն, — զանազան գաւառապետներուն ու ճամբարդներուն, ազատ երթևեկը հնչակութեան և իրենց անդերը վերադարձողներուն կտրուանը չտրժկեցաւ։

Ո՞ւր, ո՞ւր պիտի վերադառնային անկոյն այդ աշխատասէր, այդ գործասէր ընտանիքները, որոնք, բռնակից, գրեթէ մերկ, օրերէ ի վեր անօթի, երեսպատկառութեան չունէին, մեկը ճամբան պիտի մնար նուաղած, պիտի մեռնէր, և պիտի, ո՛վ պիտի ո՛ր ձորին գոյը, կամ ո՛ր լեռներն գագաթը պիտի թաղուէր. մեռաւ, Զեմուշեն հազիւ սաքը դուրս նետած, թերեւս

Կամուրջներէն մէկուն գլուխը մարէր էին թնդար, չոթախ-նելէ ի վեր զրկուած էր անուշնդէ. ուրիշ մը, դժբաղդ մայր, ապարիւքէն դեռ երկար օր չանցած, իր կիսամեռ նորածինը խանձարուրքի մէջ, Զեֆունէն երկու ժամ անդին, Շուղրի վեսակին առանաչունչ եղերքը պառ-կած, գո՛ւր կը ջանար լանգնել իր կաթնքի կրակեան, որ իր մօր կաթնքի յամբած ապրիւրին կառչած, կը ծծէր...:

Վեց հիւպատոսները, հետզհետէ վարժուած՝ Զե-ֆունի ժողովուրդի բարքերուն ու կիրքերին, գրեթէ առանց բացառութեան, կը համակրէին այս ալի վեր-նախանձներուն, որոնք անհրեւակայելի առատագանգնե-րու մէջ իսկ դիակէն պահել իրենց հպարտութիւնը: Եւ անոնց այս համակրանքի գործնական արդիւնքը չուշացավ նշմարուելու:

Պատերազմը սոսկալի աւերներ գործած էր, Զե-ֆունի, թէև բարեբաղդաբար առաջ, յարձակման և միչտ խրոխտ, բայց, Բռնապետութեան անագին ուժին դէմ մաքառելէն ակարացած, անառիական զարհուրելի ապա-նաներու մէջ կը թաղուկէր, սովահար, փիլիքսպէս խորտակուած և գառապարտուած՝ իր սեփական գոյու-թեան կռիւը մղելու, առյգ անէացման մը դէմ, որ կրասպառնար:

Ա՛յսպէս, պատի ւը միայն փրկած էր Զեֆունն, ո՛չ միայն իր, այլ բովանդակ ցեղին, Աշխեցնալ Հայուն պատիւը, որ պահ մը խեղդուելի կարծուեցաւ Հայկական կարմիր Ջրհեղեղին մէջ...:

Եւրոպայի ժողովուրդներուն ներմուծանքը գայրա-յաւ և անէծքի ազազահնչեր բարձրացուն կարմիր Սուլ-թանին դէմ:

Արհրպարանները բազմեցին, գործուած աննա-

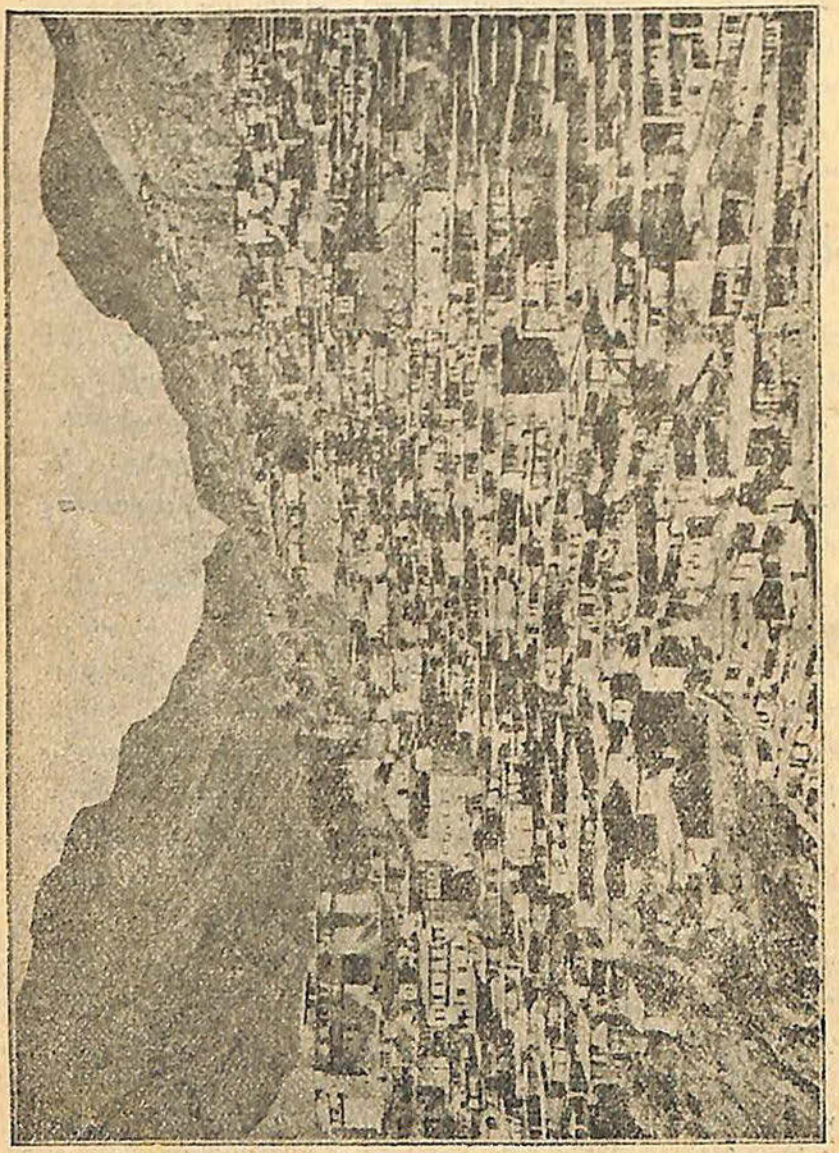

Jerusalem. Panorama.

Երևելի բարերարութիւնները — որոնք նահանգական Վանդալներուն, Առաքանեներուն ու Լենկիմոնբներուն վարդապետութիւնները — դատապարտեցին, և չհամոզ կառավարութիւնները քնացող խիղճերը վրդովեցին, ու եղաւ երեսփոխան մը, ասպետական տարբերութիւններու հայրենիքէն, Նոյնիսկ Գօնդ Տը Մրեն, հանրապետական Յրանսայի Նորդրպարանին արիւնեցնելէն, որ բնիկ բարձրացաւ, խորհրդանիշ այն օրերու Սրսաքին Գարձերու Նախորդ Հանօյթօ բոչային (*) ճակատը, զոնի որակելով Մեծ Մարդասանդին մնդասկիցը, և յիշեցնելով Ազատութեան վառարան Յրանսային՝ Արեւելքի Բ ր ի ս տ ո ն և ա ն ե ր ու Պ ա չ ա պ ա ն » ի իր վաղեմի ախոյանը, հրաւիրեց հանրապետական կառավարութիւնը, պաշտպանելու այս « Ա ր ծ ի ւ ի Բ ո յ ն » ը։

Մամուլը — Ազգային Համիտէն կաչառուած թերթերը զատած —, արձագանգ լլլալով եւրոպական խորհրդարաններու մէջ արտասանուած բառին ճառերուն, քաղաքակրթիչ ազգերուն կոչում բրու օգնութեան ձեռք կարկառելու Արեւելքի Փոքրիկ Լեհաստ, Վիրաւոր Առիւծին, յաղթական Զեմուշին, որ, վէրքերով ծածկուած, Արեւմուտքէն օգնութիւն կը հայցէր . . . ։

Մթիթարեաներ, Հանդէսներ, Երեկոյթներ, Ներկայացումներ սարքուեցան Հին Աշխարհին ու Նոր Աշխարհին կարեւոր կեդրոններուն մէջ, ի նպաստ Հերոս Ժողովուրդին, և վերջապէս, ցնցուեցաւ, յուզուեցաւ անդղակ Եւրոպան ։

Դրամը սեզալ սկսաւ հոն, և պարոն Վիլմօ որ Զեմուշի Բարեկամը պիտի կոչուէր յետոյ, իր հաշուառարի դերը կատարած լրացուցած, և պահ մը մոռցած՝ իր պաշտօնական հանգամանքը, մարդկայնօրէն սկսաւ չհանգրդռուիլ մարտիրոս ժողովուրդին ապառապանքովը ։

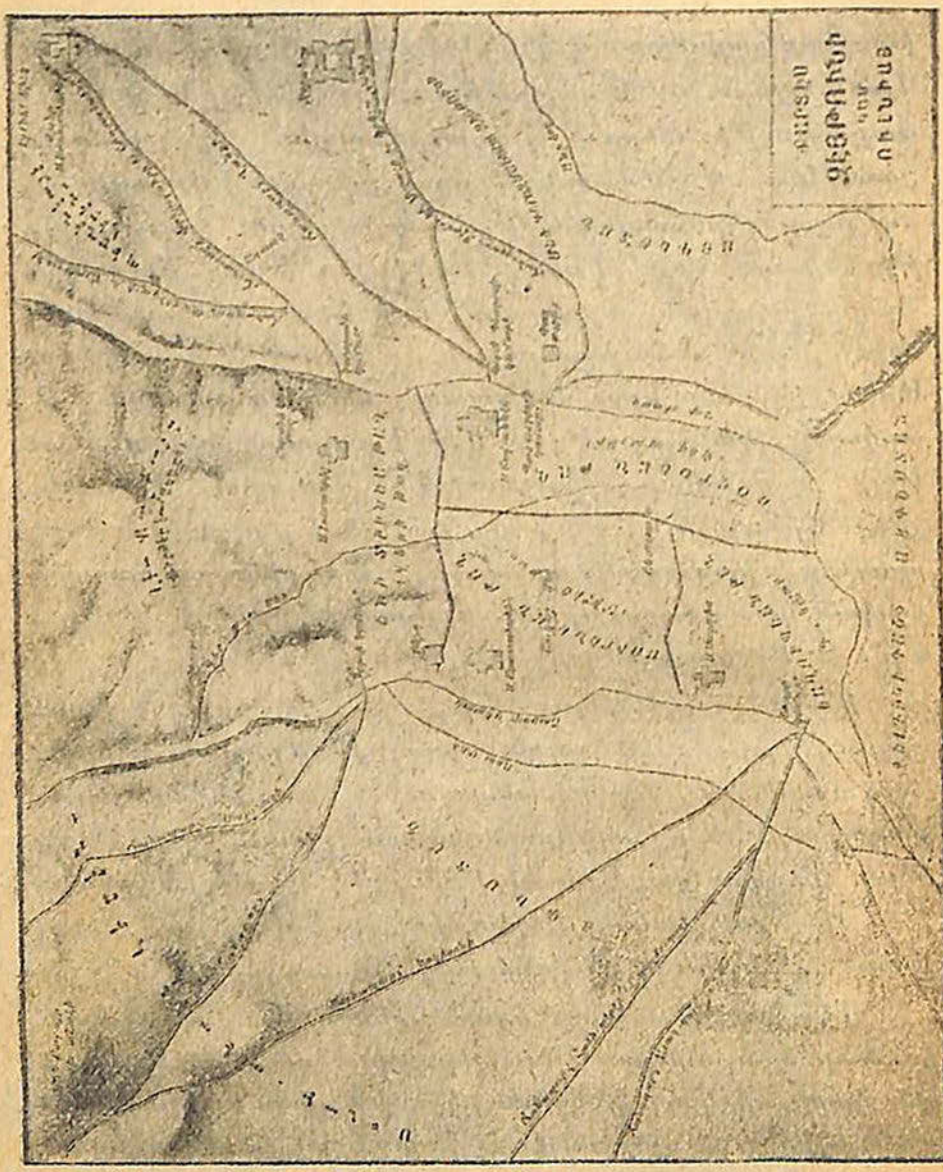

Թոզուց հնապաշտական վրանը, արհամարհոց ձիւնը, բուքը, և պատպատակով իջաւ Զեթունն, մէկիկ մէկիկ այցելոց տուները, պատերազմին մէջ հերոսաբար ինկած նահատակներուն որբ և այրի ընտանիքները մխիթարելոց, նպաստներ բաշխելով իրենց և արիւով արցունքները։

Նոյն օրերը, մեծիր Խանէմ բաշան — որ յետոյ Յունուսոսանի Յաղթողը պիտի հռչակուէր — և Սալի պէյը, որ բաշա կրսանգծուէր Զեթունի պատերազմին վարպետ պահին, Սպարապետութիան Դուռէն հասած հեռագրական հրամանդի մը համաձայն, յանկարծ քակեցին իրենց վրաններդը, և իրենց բանակներով մեկնեցան Մարաշ, երթալնի համ ա մ ի ա յ է զօրանոցի պետաձեւ փլատակներուն վրայ բարձած վրաններուն տակ և քալի քանի մը խարխուլ չէնքերու մէջ ինդով միայն մէկ վայտ պինուար, ինչ որ կը սրամադրէր հայոսութեան Դահնագիրը։

Դիտել պէտք էր սրտաշէմ տղանոցքը վերապարձող գունդերուն, Մարաշի փողոցներուն մէջէն. պերճդման բարբոք ուրուականներ, որոնք, երիտասարդ, կ՛անցնէին, գունատ, ժոխրատ ու դժման դէմքեր, վոտապատ, մարմրդրան նայուածքով աչքեր, կղզայդղ արտևքներ, ոքրանք, կիսավի կախուած օդին մէջ, կը ճօճային, ցնդոտներու մէջ փախչուած, մարդկային կերպարանքներու ոդրմեղի, քսանհնդի խառնուրդ մը, ասոնք բնակրները Զեթունի լեռներէն վերապարձող գունդերուն, որոնք իրենց զարհուրած աչքերուն մէջ դեռ կը կրէին «Զ ե թ ո ւ ն ի վ ր է ժը»...։

Բանակը մեկնած էր արդէն և ճամբանները բացուած էին։ Սչխատանքը վերսկսաւ և գործերը վերըսուացան իրենց նախկին սովորական վիճակը. բոլոր գործի մարդերը, խանութպան, ջորեպան, արհեստաւոր, որոնք, ամիսներէ ի վեր, իրենց լեռներուն մէջ

փոխած, կուգան Ա ղ ա տ ո ն Տ ա մ ա ր, հազիւ կազդուրուած, ոկսան խափիլ մօտակայ քաղաքները, Մարաշ, Այնթապ, Անտակիա և Զ ու գ ու ր Օ վ ա յ ի առնմանները, և Կիլիկիոյ ընդհանուր չոհասատանները, մինչև Ատանայ և Մերսին։

Ընդհանուր էր ուրախութիւնը, երկրագունտին տիրող ցամաքներուն վրայ սփռուած բովանդակ հայ ազգին սիրտը կը տրոփէր անկեղծ խնդութեամբ մը, երբոր կ՚ազդուէին Զեմուռնի յաղթութիւնը։

Մայրաքաղաքին բոլոր հայկական եկեղեցիներուն մէջ, Իզմիրլեան պատրիարքին մասնաւոր շքեղափառնութեամբ, գոհաբանական մաղթանքներ կատարուեցան և բոլոր հայ թաղերուն մէջ բնականին երեւոյթներ տարբերացան, և այս առիթով ուրախութեան համար Զեմուռնի Ծաղիկնամակը։

Ուրախութեան այդ սիրալի օրերուն մէջ էր, երբ ուսանողս գէմ, չքեղ կապոյտ մը կիցաւ Գոմ Գարու, Հայոց պատրիարքարանի Դուռին առջև։

Բարեպատեհները գիտցան և կապքին մէջէն առին Նորին Վսեմութիւն Սըր Ճիլիք Քըրբին, որ այցելութեան կուգար Իզմիրլեան պատրիարքին։

Ընդունելութեան գահլիճին մէջ գիտցի ազգասիրին պատրիարք ու գնապան, և տեսակցութիւնը չերմագին ու արտատուչ եղաւ։

— Վսեմապա՛տիւ մեծ գնապան, բուռ Իզմիրլեան պատրիարքը, հայրական օրհնութիւններուս տեառ, որպատգին չնորհակալութիւններս կը փութամ յայտնել Ձեզի և Ձեզմով Մեծն Բրիտանիոյ Վեհափառ Թագուհիին բարձր կառավարութեան, որ իր հզօր և ազդու միջամտութեամբը վերջ մը դրաւ Զեմուռնի պատերազմին։

— Ոչի՛նչ է, Սրբազա՛ն Հայր, յարեց Սըր Ճիլիք Քըրբին, այս գործին մէջ իմ կառավարութիւնս իր

ԻԾԽ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԵԼՆԻՏԻՒՆԱՑ

պատահականութիւնը միայն կատարեց, ուրիշ ոչինչ. շատ ուրախ եմ որ իմ գործ դուռս ջանքերը պսակուեցան յաջողութեամբ.

— Ինչպէս կը կարծէք, մեծ վեպան, հարցուց պատրիարքը, Բ. Դուռը պիտի գործադրէ՞ իր յանձնառութիւնները.

— Անտարակոյս, պատասխանեց մեծ վեպանը ժպտելով, հաչտութիւնը կատարուած իրողութիւն մըն է, և հաչտութեան պաշտպանը կէս աս կէս ընդունուած է Բ. Դուռէն և վաստիացուած՝ Վեհափառ Սուլթանէն, որովհետև քանի մը յօդուածները գործադրուեցան.

— Որո՞նք, օրհնակի համար, հարցուց պատրիարքը.

— Հնչակեան պարոնները, չարունակեց Սբր Ծիքիր Քէօրէի, ապահով համրով, եւրոպական հիւպատոսներուն հակազդեցութեան տակ, Արտոնաձման անցան, և այսպէս, դնացած արտօն եղաւ Զեհմանի քաշաբի փառասիրութեան պահանջումին, որ այնքա՜ն իրենց համար ընդունելութիւն և պատիւ ներկայ էր գտած.

— Զեհմանի փառասիրութիւնը, յարեց պատրիարքը, դեռ կը պահէ իրենց պահանջի նախնիքներուն տակատակած ամբոխներուը. պիտի արդէն, կեանքի և ճակատագրի հարց մըն է իրենց համար՝ ապատամբական մը պաչտպանութիւնը.

— Յետոյ, չարունակեց մեծ վեպանը, կեցած եմ Վեր Սրբազնութեան ունկը թէ՝ վաղը Զեհման կը ձեռնարկ առաջին քրիստոնեայ գայմագամը, ընտրեր, ապահով Յոյն մը, Եւանգելի Էֆէնտի.

— Վանեայ՛ն ալ, դիտել տուաւ պատրիարքը, քրիստոնեայ գայմագամով մը չէ թուժուիր ժողովուրդը վէրքը, Զեհման Ազատութիւնն կը ցանկայ, մինչ Վարդան Համամբ չէ՞ որ կատեցաւ, ինչի

Ի Շխ. ՆԱԶԱՐԲԷԿ ՍԱՀԱԿՅԱՆԱՆ

կը ծառայէ քրիստոնեայ, նոյնիսկ հայ պատմագրը, երբ հին ուխտի մը կը վերաբերի...

— Սրբազան Հայր, ընդմիջեց դեսպանը ժպտելով, ժամանակի կը կարօտի այդ, այս երկրին ճշմարիտ բարիքը կը կայանայ Բռնապետութեան ապստամբութեան մէջ, փրկութեան երկարող միջոց մը չկայ. Սահմանադրութիւնը միայն պիտի կրնայ վերկել այս ընդարձակ կայսրութիւնը տապալումէն.

— Երբ արդեօք պիտի ծագի այդ արեւը, երբ, հառաչեց Իզմիրլեան պատրիարքը.

— Մօտ է արշալոյսը, չա՜տ մօտ է, կրկնեց Սըր Ֆիլիբ Բրըրի. սակայն այս երկիրը դեռ պէտք ունի ուրիշ քանի մը ցնցումներու, որպէս զի հին կարգերուն վերադարձը կատարեալ ըլլայ.

— Եւ արդէօք, ընդմիջեց պատրիարքը, նոր կարգերը կարելի ըլլայ հաստատել անանց վերաշինութեան վրայ.

—Եւ ասիկա պիտի ըլլայ, պիտի ըլլայ, կրկնեց մեծ դեսպանը խանդավառօրէն.

— Բայց ոչ Եւրոպայի ձեւերով, յարեց Իզմիրլեան.

— Սրբազան, իրաւունք ունիք, չարաբնակիչ Սըր Ֆիլիբ Բրըրի, Եւրոպան ինք իր մէջ պատահաւած, և իր չափերէն առաջնորդուած, սակն մըն ալ անսահմանի հանդիսանոց մը պիտի ձուայ նեղբին եղբայրասպան ըռաամներուն, և դեռ սակն մըն ալ Եըլտըզի Բնակիչը պիտի անգթայ անպատիժ, մինչեւ որ վճռական, ահաւոր հակայ յեղափոխութիւն մը պայթի ու դղրդեցնէ անոր... գահը:

— Վանեցի՛ք դեսպան, ա՛խ, ո՛ր բարերար, ո՛ր փրկարար Ձեռքը պիտի ապ առաջին ապրանչաՀը.

— Սրբազան, պատասխանեց դեսպանը, հայ արիւնը պիտի արդասաւորէ յեղափոխութեան դաշտը, և վաղը,

ՅԾԽ. ՄԿՐՏԻՉ ԵՍԱՂՈՒՊԵՍԱՆ

ձեր ազգի ըմբռաս ու խրախուս պատմիներուն ձեռք պիտի կարկառուն Երևոսասիրտ Թուրքերը, և կայսրութեան ամէնէն յետին ու խուժադին տնկիներուն պիտի լուսաւորուին նոր կեանքի մը ճառագայթներով . . . :

Սրբ Ծիրիլ Բերբին ա՛լ չը խօսեցաւ, զղջացած կը թուէր այդքան բացատրուելուն և կրկին թէ չատ էր, և յաճախ վանդակաւոր այդքան անկիւնի խոսոսմանութիւնն մը դիւանագէտի բերնին մը մէջ :

Մէկ ժամէ ասկի անոր մանրամասն տեղեկութիւնն մը վերջ, մնկնեցաւ մած գնացքը, Թողլով պատրիարքը խորհելու մասամնդութիւնն մը մէջ . . . :

* * *

Նոր ժամանակներու մարդարէները պէտք է մնաբանել դիւանագէտներու սերունդին մէջ, բաւած է մնծ խորհող մը, և որովհետև, Սրբ Ծիրիլ Բերբին, իրրև նաբբ, հեռատես ու հասուն աչխարհական միտք մը, իր չատակ անգը գրուած էր քաղաքական աչխարհին մէջ, չտեսնելով ու կշռելով միայն կրնար արտասանել այն խորհրդաւոր խօսքերը, որոնք առնմանուած էին Օսմանեան կայսրութեան ապագային վերաղրը պատանեաւ :

Արիւնի Աստղանին մէջ մկրտուած մարտիրոս ազգ, մի վհատիր, յուսա՛, հաւատա՛, մնա՛ է պայծառը վրէժխնդիր Ռուսիոյն Ելլոզի Թագաւիր Դահիճին առջեւն ասկ . . . :

ՋԱԹՈՒՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՎԵՐՋԱՅԻՍ

ՀԱՅԿ ՍԱՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊՈՒԼԳԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Վ. և Պ. ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ եղբարց Գրատունը փութա-
ռնիկ ՋԻՅՈՒՆԻ ԱՆՑԵԱԼԻՆ ԵՒ ՆԵՐԿԱՅԻՆ պատկե-
րապարտ պատմութիւնը, հիմնարկութենէն մինչեւ ամ-
օրիպր, պրատ ՋԻՄԱՆԴԻ ոսկեզարդ ՄՆԱՅԱԿԱՆ Լ-
ՍԼՄԼԻՐՃԵԱՆԵ, ՋԻՄԱՆԴԻ եւ Արեւելեան Կիսկիայ քա-
ղաքներուն, ինչպէս նաեւ իշխանութեանց եւ ՋԻՄԱՆԴ քա-
ղաքին բազմաթիւ պատկերներով ճոխացած.

Գին 20 պրս. պատկառ մաս է, ամսապարեկէ դնել։

ԿԱՐԴԱՑԵՔ

61ԲԴ ՊՐԱԿԻՆ ՍԿՍԱԾ

ԵՐԼՏՉԻ

ՊՕՄՊԱՆ

ՉԳԱՅԱՅՈՒՆՅ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊ

Бук. хомгын
№ 953
Ц. р. н.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220049119

A 49119